

83.5(44) + 12
445
Lexis

ХРЕСТОМАТІЯ

Українська література

11

КЛАС

*Академічний
та профільний рівні*

ВЕСНА
«VESNA»

Українська
література

ХРЕСТОМАТІЯ

11

КЛАС

Академічний та профільний рівні

Науковий редактор
Єременко Олена Володимирівна
доктор філологічних наук, доцент
Київського університету імені Бориса Грінченка

НБ ЛНУС

791343

«ВЕСНА»

ТОВ «Видавничий дім Весна»

Харків
2013

Складено для використання у загальноосвітніх навчальних закладах комісією
а української літератури Науково-методичної ради з питань освіти
Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України
(Лист № 1.4 / 18-Г-469 від 29.06.2011 р.)

Охороняється Законом України «Про авторське право та суміжні права».
Передрукування даного посібника або будь-якої його частини
забороняється без дозволу ФОП Співак В. Л.

Рецензенти:

В. Б. Мундур, учитель вищої категорії, учитель-методист
Харківської гімназії № 6;
Ю. М. Тельпуховська, кандидат педагогічних наук, доцент Харківського
національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди

Приклад: Упорядник *Г. П. Гавриш*, кандидат філологічних наук,
доцент кафедри документознавства Національного
аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського (ХАІ)

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

У45

Українська література. 11 клас. Хрестоматія / Упорядник Гавриш Г. П.;
наук. ред. Єременко О. В. — Х.: ФОП Співак В. Л., 2013. — 736 с. — (Серія
«Lexis»).

ISBN 978-966-2521-60-3.

Хрестоматію створено відповідно до нових навчальних програм для 11-річної
школи та за вимогами нової «Концепції літературної освіти», мета якої —
«виховання творчого читача із самостійним критичним мисленням, формування
гуманістичного світогляду, загальної культури, естетичних смаків особистості».

Структуру посібника розроблено таким чином, що вона спрямована на
комплексний підхід до вивчення літератури.

Окрім текстів, хрестоматія містить ще й літературознавчі статті, й рубрики
«Словник незрозумілих слів», «Це цікаво!», а також у кінці посібника розміщено
розділ, у якому у формі таблиць подано інформацію про найважливіші етапи
життєвого та творчого шляху письменників.

Щодо практичної складової видання, то до уривків творів дібрані питання, які
допоможуть учневі краще засвоїти прочитане, щоб потім самостійно попрацювати
над текстом. У кінці кожного розділу для самоперевірки подані тестові завдання
закритого типу. Такий тип завдань обов'язково наявний у тестовому зошиті ЗНО,
тому практика виконання таких завдань буде надзвичайно доречною для учнів, що
прагнуть у майбутньому складати зовнішнє незалежне оцінювання.

Видання розраховане на учнів 11 класу, вчителів загальноосвітніх навчальних
закладів та всіх, хто цікавиться захопливим світом літератури.

ББК 83.3(4Укр)

ISBN 978-966-2521-60-3

© ФОП Співак В. Л., макет, 2013

ПЕРЕДМОВА

Література ще нікого не врятувала, але вона може допомогти усвідомити, що таке добро і зло, і зробити правильний моральний вибір.

*Й. Бродський,
лауреат Нобелівської премії
у галузі літератури*

Українська література об'ємна і багатогранна, бо творилася в різних соціально-політичних умовах. Зрозуміло, що в одній збірці текстів сповна передати всі нюанси її об'єктивної та суб'єктивної динаміки неможливо. І все ж варто спробувати накреслити бодай основні її контури та збагнути й усвідомити вагомість і велич зробленого талановитими майстрами пера.

Це не просто імена і літературні тексти — це закодована в художніх творах і в долі її творців емоційна пам'ять як переживання духовної історії народу, це національний колективний досвід, персоніфікований у мистецькому явищі, відображений в образному слові.

Хрестоматія з української літератури видавничого дому «Весна» цілком відповідає вимогам нової «Концепції літературної освіти», мета якої полягає у вихованні творчого читача із самостійним критичним мисленням, формуванні гуманістичного світогляду, загальної культури, естетичних смаків особистості. Орієнтуючись саме на комплексне вивчення курсу, яке передбачає звернення до творчості конкретного автора як у максимально повній відповідності програмі, так і зважаючи на вписаність митця в літературний процес загалом, нова хрестоматія дозволить досягти осмислення художнього твору, проведення аналізу тексту.

Кожний розділ посібника розпочинається з літературознавчої статті, що дає можливість читачеві зорієнтуватися у літературному процесі та культурному житті певного періоду, до якого належить творчість письменника, а також зрозуміти під впливом яких історичних подій чи особистих обставин був написаний твір.

Довідник містить оглядові біографії письменників, що є необхідною умовою для розуміння ідейно-тематичного змісту твору. Адже саме творча індивідуальність митця спонукає читача зрозуміти із тексту художнього твору глибину змісту, закладеного його автором. Художні образи через призму авторського бачення ознайомлять читача з культурою епохи, історією, духовним досвідом письменника, його покоління. А щоб краще запам'ятати хронологію життя письменника, у кінці посібника подано основні факти життя та творчості митця у зручній таблиці.

Пропоноване видання передбачає не тільки прочитання текстів, але й опрацювання художніх творів. Завдання творчого характеру у вигляді питань до уривків має на меті не тільки перевірити, наскільки уважно учень запам'ятав матеріал, а й наштовхнути на певні роздуми, завдяки чому учень зможе зробити власний висновок, повноцінний аналіз твору та самостійно інтерпретувати художній текст.

У кінці кожного розділу для самоперевірки подані тестові завдання закритого типу. Такий тип завдань обов'язково наявний у тестовому зошиті ЗНО, тому практика виконання таких завдань буде надзвичайно доречною для учнів, що прагнуть у майбутньому скласти зовнішнє незалежне оцінювання.

Крім того, хрестоматія містить рубрику «Це цікаво!», у якій подано цікаві та невідомі факти з життя та творчості письменника, що неодмінно сприятиме посиленню інтересу до запропонованого твору та додаткового ознайомлення з літературним надбанням.

Рубрика «Словник незрозумілих слів» надасть можливість читачеві не тільки краще зрозуміти прочитане, але й взагалі збагатити свій словниковий запас.

Запропоноване видання буде корисним учням, вчителям та тим, хто цікавиться життям і творчістю видатних митців. Адже саме література занурює людину у світ духовних цінностей, дає можливість не лише по-новому осмислити життя, а й долучитися до скарбниць мудрості та досвіду, надбаних людством протягом століть.

УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА

20-30 рр. ХХ ст.

Період 20-30-х рр. ХХ ст. в історії української літератури отримав назву «розстріляне відродження», оскільки різноманіття стильових течій та літературних угруповань 20-х рр. поступило місцем періоду випробувань, утисків та репресій 30-х рр. ХХ ст.

Основні стильові течії	Літературні об'єднання	Митці, які репрезентують стильову течію	Мистецький контекст
Футуризм	«Фламінго», «Аспапанфут»	М. Семенко, Г. Шкурупій, О. Слісаренко	20-ті рр. ХХ ст. були часом піднесення театрального життя й формування нового українського театру, орієнтованого на «всесвітню естетику». Таким театром став «Березіль» Л. Курбаса, в якому зросли такі майстри сцени, як А. Бучма, Й. Гірняк, Н. Ужвій та інші. Окреслений період відзначається й здобутками в галузі українського музичного життя, зокрема розпочав діяльність Музично-театральний інститут ім. М. Лисенка, з'явилися перші оперні трупи в Києві й Харкові. Інтенсивно розвивалося й образотворче мистецтво в Україні, в імпресіоністичній манері працювали Г. Світлицький, П. Волокидін, до конструктивізму та футуризму тяжіли А. Петрицький, В. Єфрімов. Період 20-30-х рр. ХХ ст. є показовим і для становлення та подальшого розвитку українського кіно, представленого іменами Ф. Лопатинського, П. Чардініна, О. Довженка
Конструктивізм	«Авангард»	В. Поліщук, Я. Цурковський	
Течія, у якій домінують неокласичні риси	неокласици	М. Зеров, М. Рильський, П. Филипович, М. Драй-Хмара, Юрій Клен (О. Бургардт)	
Неоромантизм	«Гарт», «ВАП-ЛІТЕ», «Політфронт»	М. Хвильовий, Ю. Яновський, М. Бажан, В. Сосюра, М. Куліш	
	«Празька школа», «Танк»	Є. Маланюк, Ю. Дараган, Олена Теліга, Ю. Липа, Н. Лівичка-Холодна, О. Стефанович, Б. Ігор-Антонич	
Імпресіонізм		Є. Плужник, Г. Косинка, В. Чумак, М. Орест, В. Підмогильний	
Символізм	«Музагет», «Аспіс», «Митуса»	Б. Антоненко-Давидович, М. Філянський, П. Тичина, В. Бобинський	
Експресіонізм		М. Бажан, Т. Осьмачка, І. Крушельницький, О. Довженко	
Соціалістичний реалізм	«Плуг», «ВУСПП», «СПУ»	А. Головка, О. Копиленко, П. Панч	

Павло Тичина (1891–1967)

Павло Григорович Тичина належить до найобдарованіших українських митців. У період українського Відродження на початку ХХ ст. він був членом Спілки пролетарських письменників «Гарт», згодом належав до осередку «ВАПЛІТЕ». Як зазначає С. Єфремов, «Тичину важко уложити в рамки одного якогось напрямку чи навіть школи. Він з тих, що самі творять школи, і з цього погляду він самотній, стоїть ізольовано, понад напрямками, віддаючи данину поетичну всім їм — од реалізму до футуризму, одинцем верстаючи свою творчу путь. Це привілей небагатьох — такий широкий

мати діапазон... Поет, мабуть, світового масштабу, Тичина формою глибоко національний, бо зумів у своїй творчості використати все багате попередніх поколінь надбання. Він наче випив увесь чар народної мови і вмів орудувати нею з великим смаком і майстерністю... Дивний мрійник з очима дитини і розумом філософа.

Основні твори: поетичні збірки «Сонячні кларнети», «Замість сонетів і октав», «Плуг», «Вітер з України», «Чернігів», «Партія веде», «Чуття єдиної родини», «Сталь і ніжність», «Осінні зорі»; поеми «Похорон друга», «Золотий гомін».

Це цікаво!

Юрій Лавріненко, окреслюючи місце П. Тичини в літературному процесі періоду українського відродження, зазначає: «Свій духовний світ Тичина оформив у постійній самоосвітній культурній експансії. Так він самотужки здобув глибоке знання музики. Самотужки опанував понад десяток чужих мов, зокрема мови сусіднього Україні Сходу і Півдня — грузинську, вірменську, тюркські мови Середньої Азії, турецьку, арабську, єврейську... Дав із них цінні поетичні переклади».

* * *

Арфами, арфами —
золотими, голосними
обізувалися гаї
Самодзвонними:
Йде весна
Запашна,
Квітами-перлами
Закосичена.
Думами, думами —
наче море кораблями,
переповнилась блакить
Ніжнотонними:

Буде бій
Вогневий!
Сміх буде, плач буде
Перламутровий...
Стану я, гляну я —
скрізь поточки як дзвіночки,
жайворон
як золотий
З переливами:
Йде весна
Запашна,
Квітами-перлами

Закошичена.
Любая, милая, —
чи засмучена ти ходиш,
 чи налита щастям вкрай.
Там за нивами:

Ой одкрий
Колос вій!
Сміх буде, плач
 буде
Перламутровий...

* * *

О панно Інно, панно Інно!
Я — сам. Вікно. Сніги...
Сестру я Вашу так любив —
Дитинно, злотоцінно.
Любив? — Давно. Цвіли луги...
О панно Інно, панно Інно,
Любові усміх квітне раз —
 ще й тлінно.
Сніги, сніги, сніги...

Я Ваші очі пам'ятаю,
Як музику, як спів.
Зимовий вечір. Тиша, Ми.
Я Вам чужий — я знаю.
А хтось кричить: ти рідну
 стрів!
І раптом — небо... шепіт гаю...
О ні, то очі Ваші. Я ридаю.
Сестра чи Ви? Любив...

* * *

Ви знаєте, як липа шелестить
У місячні весняні ночі?
Кохана спить, кохана спить,
Піди збуди, цілуй їй очі,
Кохана спить...
Ви ж чули ж бо: так липа шелестить.

Ви знаєте, як сплять старі гаї? —
Вони все бачать крізь тумани.
Ось місяць, зорі, солов'ї...
«Я твій», — десь чують дідугани.
А солов'ї!..
Та ви вже знаєте, як сплять гаї!

* * *

Одчиняйте двері —
Наречена йде!
Одчиняйте двері —
Голуба блакить!
Очі, серце і хорали
Стали,
Ждуть...

Одчинились двері —
Горобина ніч!
Одчинились двері —
Всі шляхи в крові!
Незриданими сльозами
Тьмами
Доц...

Пам'яті тридцяти

На Аскольдовій могилі
Поховали їх —
Тридцять мучнів українців,
Славних, молодих...

По кривавій по дорозі
Нам іти у світ!

На Аскольдовій могилі
Український цвіт! —

На кого посміла знятись
Зрадника рука? —
Квітне сонце, грає вітер
І Дніпро-ріка...

На кого завзявся Каїн?
Боже, покарай! —
Понад все вони любили
Свій коханий край.

Вмерли в Новім Заповіті
З славою святих. —
На Аскольдовій могилі
Поховали їх.

Подивилась ясно

Подивилась ясно — заспівали
скрипки! —
Обняла востанне — у моїй душі. —
Ліс мовчав у смутку, в чорному
акорді.
Заспівали скрипки у моїй душі!

Знав я, знав: навіки, — промені,
як вії! —
Більше не побачу — сонячних
очей. —
Буду вічно сам я, в чорному акорді.
Промені як вії сонячних очей!

Скорбна мати

Пам'яті моєї матері

I

Проходила по полю
Обніжками, межами.
Біль серце опромінив
Блискучими ножами!
Поглянула — скрізь тихо.
Чийсь труп в житах чорніє...
Спросоння колосочки:
Ой радуйся, Маріє!

Спросоння колосочки:
Побудь, побудь із нами!
Спинилась Божа Мати,
Заплакала сльозами.
Не місяць, і не зорі,
І дніти мов не дніло.
Як страшно!.. людське серце
До краю обідніло.

II

Проходила по полю —
Зелене зеленіє...
Назустріч учні Сина:
Возрадуйся, Маріє!
Возрадуйся, Маріє:
Шукаємо Ісуса.
Скажи, як нам простіше
Пройти до Еммауса?

Звела Марія руки,
Безкровні, як лілеї:
Не до Юдеї шлях вам,
Вертайте з Галілеї.
Ідіте на Вкраїну,
Заходьте в кожну хату —
Ачей вам там покажуть
Хоч тінь його розп'яту.

III

Проходила по полю,
В могилах море мріє —
Назустріч вітер віє —
Христос воскрес, Маріє!

Христос воскрес? — не чула,
Не відаю, не знаю.
Не будь ніколи рау
У цім кривавім краю.

Христос воскрес, Маріє!
Ми — квіти звіробою.
Із крові тут юрбою
Зросли на полі бою.

Проходила по полю...
— І цій країні вмерти?
Де Він родився вдруге, —
Яку любив до смерти?
Поглянула — скрізь тихо.
Бує дике жито.
— За що Тебе розп'ято?
За що Тебе убито?

Мовчать далекі села.
В могилах поле мріє.
А квітка лебедіє:
О зглянься хоч Ти, Маріє!

IV

Не витримала суму,
Не витримала муки, —
Упала на обніжок,
Хрестом розп'явши руки!
Над нею колосочки
«Ой радуйся!» — шептали.
А янголи на небі —
Не чули і не знали.

Золотий гомін

Над Києвом — золотий гомін,
І голуби, і сонце!
Внизу —
Дніпро торкає струни...
Предки.
Предки встали з могил;
Пішли по місту.
Дродки жертви сонцю приносять —
І того золотий гомін.
Ах той гомін!..
За ним не чути, що друг твій каже,
Від нього грози, пролітаючи над
містом, плачуть,
Бо їх не помічають.
Гомін золотий!
Уночі,
Як Чумацький Шлях срібليсту
кураву простеле,
Розчини вікно, послухай:
Слухай:
Десь в небі плинуть ріки,
Потужні ріки дзвону Лаври і Софії!
Човни золотії
Із сивої-сивої Давнини причалюють,
Човни золотії.
...З хрестом,

Опромінений,
Ласкою Божою в серце зраниений
Виходить Андрій Первозванний.
Ступає на гори:
Благословенні будьте, гори,
і ти, ріко мутная!
І засміялись гори,
Зазеленіли...
І ріка мутная сповнилася сонця
і блакиті —
Торкнула струни...
Уночі,
Як Чумацький Шлях срібليсту
кураву простеле,
Вийди на Дніпро!
...Над Сивоусим небесними ланами
Бог проходить,
Бог засіває.
Падають
Зерна
Кришталевої музики.
З глибин Вічності падають зерна
В душу.
І там, у храмі душі,
Над яким у недосяжній високості
в'ються голуби-молитви,

Там,
 У повнозгучнім храмі акордами роз-
 цвітають,
 Натхненними, як очі предків!
 Він був мов жрець, сп'янілий від
 молитви, —
 Наш Київ, —
 Який моливсь за всю Україну —
 Прекрасний Київ.
 — буря!
 Стихійно очі він розкрив —
 І всі сміються, як вино...
 — блиск!
 — жах!
 Розвивши ясні короговки
 (І всі сміються як вино),
 Вогнем схопився Київ
 У творчій високостві!
 — здрастуй! здрастуй! — сиплеться
 з очей.
 Тисячі очей...
 Раптом тиша: хтось говорить.
 — слава! — з тисячі грудей.
 І над всім цим в сяйві сонця голуби.
 — слава! — з тисячі грудей.
 Голуби.
 То Україну
 За всі роки неслави благословляв
 хрестом
 Опромінений,
 Ласкою Божою у серце зраниений
 Андрій Первозванний.
 І засміялись гори,
 Зазеленіли...
 Але ж два чорних гроба.
 Один світлий.
 І навкруг
 Каліки.
 Повзають, гугнявять, руки про-
 стягають
 (О, які скорчені пальці!) —
 Дайте їм, дайте!

Їсти їм дайте — хай звіря в собі
 не плекають,
 — дайте.
 Повзають, гугнявять, сонце
 проклинають,
 Сонце і Христа!
 Проходять:
 бідні, багаті, горді, молоді, закохані
 в хмари й музику —
 Проходять:
 Чорний птах — у нього
 очі-пазурі! —
 Чорний птах із гнилих закутоків
 душі,
 Із поля бою прилетів.
 Кряче.
 У золотому гомоні над Києвом,
 Над всією Україною —
 Кряче.
 О, бездушний пташе!
 Чи це не ти розп'яття душі
 людської
 Століття довбав?
 Століття довбав.
 Століття.
 Чи не ти виймав живим очі,
 Із серця віру?
 Із серця віру.
 Чого ж тобі тепер треба
 В години радості і сміху?
 Чого ж тобі треба тепер, о бездуш-
 ний пташе? — Говори!
 Чорнокрилля на голуби й сонце —
 Чорнокрилля.
 — Брате мій, пам'ятаєш дні весни
 на світанню волі?
 З тобою обнявшись ходили
 ми по братніх стежках,
 Славили сонце!
 А у всіх тоді (навіть у травники)
 сміялись сльози...
 — Не пам'ятаю. Одіди.

— Любий мій, чом ти не смієшся,
 чом не радієш?
 Це ж я, твій брат, до тебе
 по-рідному промовляю, —
 Невже ж ти не впізнав? —
 — Відступись! Уб'ю!
 Чорний птах,
 Чорний птах кряче.
 І навкруг
 Каліки.
 В години радості і сміху
 Хто їх поставив на коліна?
 Хто простягнуть сказав їм руку,
 Який безумний бог — в години
 радості і сміху?
 Предки з жахом одвернулись.
 — виростем! — сказали тополі.
 — бризнем піснями! — сказали
 квіти.
 — розіллємось! — сказав
 Дніпро.
 Тополі, квіти і Дніпро.
 Дзвенить, дзвенить, дзвонить
 І б'ється на шматки...
 — Чи то не золоті джерела
 скресають під землею?
 Леліє, віє, ласкавіє,
 Тремтить, неначе сон...
 — Чи то не самоцвіти ростуть
 в глибинах гір?
 — виростем! — сказали.
 — розіллємось! — Дніпро.
 Зоряного ранку припади
 вухом до землі —

...ідуть.
 То десь із сіл і хуторців ідуть
 до Києва —
 Шляхами, стежками, обніжками.
 І б'ються в їх серця у такт
 — ідуть! ідуть! —
 Дзвонять немов сонця у такт
 — ідуть! ідуть! —
 Там над шляхами, стежками,
 обніжками.
 Ідуть!
 І всі сміються як вино:
 І всі співають як вино:
 Я — дужий народ,
 Я молодий!
 Вслухався я в твій гомін
 золотий —
 І от почув.
 Дививсь я в твої очі —
 І от побачив.
 Гори каміння, ні, о на груди мої
 навалили,
 Я так легенько скинув —
 Мов пух...
 Я — негасимий Огонь Прекрас-
 ний,
 Одвічний Дух.
 Вітай же нас ти з сонцем,
 голубами.
 Я дужий народ! — з сонцем,
 голубами.
 Вітай нас рідними піснями!
 Я — молодий!
 Молодий!

- Відомо, що однією з провідних ознак творчості П. Тичини є музичність його поезій. Яким чином авторові вдалось «озвучити» поетичні образи у запропонованих творах?
- У яких із наведених віршів поет створив яскраві образи природи, що органічно вплетені в тканину творів?

СЛОВНИК НЕЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ

«ВАПЛІТЕ» — літературне угруповання, що існувало в Харкові у 20-х рр. ХХ ст., повна назва — «Вільна академія пролетарської літератури».

Кларнет — дерев'яний духовий музичний інструмент.

Сонет — чотирнадцятирядковий вірш.

Октава — восьмирядкова строфа.

Експансія — розширення чогось, вихід із початкових меж.

Арфа — великий щипковий музичний інструмент.

Жайворон — жайворонок.

Хорал — церковний спів, який виконується в повільному темпі всіма присутніми.

Мучень — мученик.

ПІДСУМУЙ ПРОЧИТАНЕ

- Першою збіркою П. Тичини є

А «Осінні зорі»	В «Чернігів»	☐
Б «Сонячні кларнети»	Г «Замість сонетів і октав»	☐
- Поезія, у якій поет прославив пам'ять юнаків, які за Вітчизну полягли в битві й були поховані на Аскольдовій могилі, має назву

А «Арфами, арфами...»	В «Пам'яті тридцяти»	☐
Б «Одчиняйте двері...»	Г «Похорон друга»	☐
- У творчості П. Тичини літературні образи тісно переплетені з образами

А живописними	В скульптурними	☐
Б архітектурними	Г музичними	☐
- Під час перебування у Харкові П. Тичина належав до літературного об'єднання

А «Гарт»	Б «Плуг»	В «ВУСПП»	Г «Ланка»	☐
----------	----------	-----------	-----------	--------------------------
- Зразком інтимної лірики П. Тичини є вірш

А «Ви знаєте, як липа шелестить...»	В «Арфами, арфами...»	☐
Б «О панно Інно...»	Г «Одчиняйте двері...»	☐
- П. Тичина є автором поеми

А «Чернігів»	В «З далекого походу...»	☐
Б «Вавилонський полон»	Г «Похорон друга»	☐
- Про який вірш П. Тичини В. Барка зазначив: «...один міг би служити як напис, вибитий в камені над брамою всієї революційної епохи, що почалась після Першої світової війни»?

А «О панно Інно...»	В «Одчиняйте двері...»	☐
Б «Арфами, арфами»	Г «Ви знаєте, як липа шелестить...»	☐
- Збірка П. Тичини, у якій світ сприймається через музику природи, має назву

А «Сонячні кларнети»	В «Чуття єдиної родини»	☐
Б «Партія веде»	Г «Сталь і ніжність»	☐

9. Який художній засіб П. Тичина використав у рядках

*Квітне сонце, грає вітер
І Дніпро-ріка?*

А оксиморон

В метонімію

Б синекдоху

Г метафору

10. Установіть відповідність між поетичними рядками та назвами поетичних творів П. Тичини, з яких їх узято:

1 *Йде весна запашна, квітами-пер-
лами закосичена*

А «О панно Інно...»

2 *Я ваші очі пам'ятаю, як музику,
як спів*

Б «Подивилась ясно...»

3 *Ви знаєте, як сплять старі гаї?*

В «Арфами, арфами...»

4 *Заспівали скрипки у моїй душі*

Г «Одчиняйте двері...»

Д «Ви знаєте, як липа
шелестить...»

1	
2	
3	
4	

Михайль Семенко (1892–1937)

Талановитий український поет та незмінний лідер українського футуризму Михайло (Михайль) Васильович Семенко писати почав рано, перший його друкований твір з'явився в журналі «Українська хата». Згодом вийшла перша збірка поезій митця «Prelude». М. Семенко одним із перших почав об'єднувати літературні сили й став ініціатором утворення та учасником таких угруповань, як «Фламінго», «Аспанфут», «Комункульт» та «Нова генерація». М. Семенко також плідно працював у царині української періодики, за його участі друкувались альманахи «Повстання» та журнал «Нова генерація». У поетичній спадщині М. Семенка втілились творчі пошуки митця, тому його доробок слід сприймати в системі авангардної поезії та адекватних пошуків у інших видах мистецтва першої третини ХХ ст.

Основні твори: збірки поезій «Дерзання», «Кверофутуризм», «П'єро задається», «П'єро мертвопетлює», «Кобзар», «Степ», «Маруся Богуславка», «Повна збірка творів», «Малий Кобзар і нові вірші» та інші.

Це цікаво!

У біографії М. Семенка чимало «білих плям», у заповненні яких можуть стати в нагоді його вірші, коли пощастить хоча б частково розкодувати їх автобіографізм, скористатися деталями та постійними посиланнями на широку географію їх написання: Київ, Хорол, Петербург, Владивосток, Сучан, Рига, Москва, Харків, Берлін, Дарниця, Гамбург та інші.

Бажання

Чому не можна перевернути світ?
Щоб поставити все догори
ногами?
Це було б краще. По-своєму
перетворити.
А то тільки ходиш, розводячи
руками.
Але хто мені заперечить
перевернути світ?
Місяця стягнуть і дати березової
каші,

Зорі віддати дітям — хай граються,
Барви, що кричать весняно, —
служниці Маші.
Хай би одягла на себе всі
оті розкоші!
Тоді б, певно, Петька покохав її,
скільки було сили.
А то ходиш цим балаганом,
що звуть — природа,
Й молиш: о, хоч би вже тебе
чорти вхопили!

Місто

Блимно і крапно
блиск лініями
тремтіння фігурами
сунуть
лізуть
повзуть
пересовуються
симетричність
німих пересовувань
обганяннями

міняться в рухах
безшумними серіями
міняться силуетами
таємничими вогниками
вирізують окреслами
вигнутими тінями
засліплюються рисами
диференційована геометрія
хімерних кутів
і будов.

Запрошення

Я покажу вам безліч світів —
Оригінальних і капризних.
Я покажу вам безліч шляхів —
Хто хоче мого духа визвать?

Ми проходимо до останнього пункту.
Ми перемогли всі стихії й дощі.
Я відчинив двері замкнуті —
Хто хоче зі мною гулять вночі?

-
- Які з відомих вам стилістичних фігур М. Семенко використав у вірші «Запрошення»?
 - Яку ідею поет втілює у вірші «Бажання»?
-

СЛОВНИК НЕЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ

«Аспанфут» — асоціація панфутуристів, що утворилася у 20-х рр. у Києві.

«Комункульт» — літературне угруповання 20-х рр., повна назва — «Асоціація комуністичної культури».

Дати березової каші — суворо покарати, критикувати кого-небудь.

Балаган — театральне видовище переважно комічного характеру.

Симетричність — рівномірність, пропорційність розміщення.

Силует — однотонне або контурне зображення людини або предмета на тлі іншого.
Диференційоваана — розділена на якісно відмінні частини.
Химерний — той, що є витвором уяви, фантастичний, нездійснений.
Капризний — вередливий.

ПІДСУМУЙ ПРОЧИТАНЕ

1. У творчості М. Семенка переважають риси

А реалізму	В футуризму	
Б конструктивізму	Г неокласицизму	☐
2. Перу М. Семенка належить збірка

А «Вітер з України»	В «Дерзання»	
Б «Земля і вітер»	Г «Каравели»	☐
3. До якого літературного угруповання належав М. Семенко?

А «Фламінго»	В «ВАПЛІТЕ»	
Б «Ланка»	Г «Марс»	☐
4. Перша збірка митця називалася

А «Дерзання»	В «Степ»	
Б «Prelude»	Г «Кобзар»	☐
5. Періодом розквіту поетичного таланту М. Семенка можна вважати

А 90-ті рр. XIX ст.	В 1910–1930 рр.	
Б перше десятиліття XX ст.	Г 1930–1940 рр.	☐
6. М. Семенко працював у жанрі

А верлібра	В балади	
Б сонета	Г елегії	☐
7. Зразком урбаністичної лірики М. Семенка є

А усі запропоновані вірші	В «Місто»	
Б «Бажання»	Г «Запрошення»	☐
8. Яку стилістичну фігуру використав поет у рядках
*Чому не можна перевернути світ?
 Щоб поставити все догори ногами?*

А риторичне звертання	В оксиморон	
Б епіфору	Г риторичне питання	☐
9. Вірш, у якому центральним постає багатогранний образ тогочасного міста, має назву

А «Місто»	В «Бажання»	
Б «Запрошення»	Г у всіх запропонованих віршах	☐
10. Який художній засіб автор активно використовує у віршах «Бажання» та «Запрошення»

А епітет	Б гіпербола	В синекдоха	Г порівняння	
				☐

Микола Зеров (1890–1937)

Лідер об'єднання «неокласиків», видатний український поет та літературознавець Микола Костянтинович Зеров у своїх поетичних творах прагне у вічних, іноді біблійних, сюжетах, темах, образах, поняттях знайти риси того, що нас оточує в повсякденності. Крім того, В. Брюховецький наголошує, що своєрідністю світосприйняття М. Зерова є те, що: «Красу, як духовну гармонію, він ставить над усе. Чи пише поет про легендарного Тесея, чи про князя Ігоря, чи про мандрівного дядка Турчиновського — скрізь ідеал краси і розуміння, вірності й прив'язаності домінує над стихією руйнації та забуття, що її щедро породжує й історія, і сучасність». Уже в студентські роки митець пробує свої сили у літературознавчих працях та критичних статтях, а згодом його назвуть лідером нового покоління літературознавців.

Основні твори: поетична збірка «Антологія античної поезії» (до якої увійшли переклади творів Катулла, Вергілія, Горація, Овідія та інших); праці «Нова українська поезія», «Від Куліша до Винниченка»; поетична збірка «Камена».

Це цікаво!

Як зазначає В. Брюховецький: «Дивно, але слава про М. Зерова-поета випередила його публікації... сам же М. Зеров скептично ставився до своїх віршів, називаючи їх «сухарями» на розкішному бенкеті поетичної фантазії. Але вже багато хто з його сучасників відчув могутню силу цього карбованого поетичного слова і дух класичної простоти, по-парнаськи піднесене почуття, глибоке проникнення у філософську сутність буття, вишукану мову, високу версифікаторську майстерність».

Київ — традиція

Ніхто твоїх не заперечить прав.
Так, перший світ осяв твої
висоти,
До тебе тислись войовничі готи,
І Данпарштадт із пуші
виглядав.
Тут бивсь норманн, і лядський
Болеслав
Щербив меча об Золоті ворота,
Про тебе теревені плів Ляссота

І Левассер Бонплан байки
складав.
І в наші дні зберіг ти
чар-отруту:
В тобі розбили табір
аспанфуги —
Кують, і мелють, і дивують світ.
Тут і Тичина, голосний і юний,
Животворив душею давній міт
І «Плуга» вів у сонячні комуни.

Чистий четвер

«І абіє пітел возгласи»

Свічки і теплий чад. З високих хор
 Лунає спів туги і безнадії,
 Навколо нас — кати і кустодії,
 Синедріон, і кесар, і претор.
 Це доли нашої смутний узор,
 Це нам пересторогу півень піє,
 Для нас на дворищі багаття тліє
 І слуг гуде архієрейський хор.
 І темний круг євангельських історій
 Звучить як низка тонких єностей
 Про наші невідомі часи.
 А за дверима, на цвинтарі, в притворі
 Весна і дзвін, дитячі голоси,
 І в вогком повітрі вогкі зорі.

- Яку роль поети-неокласици відіграли в історії української літератури ХХ ст.?
- Прикладом якого жанру лірики є вірш М. Зерова «Київ — традиція?»

СЛОВНИК НЕЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ

Гіти — східногерманські народи, які, ймовірно, спершу заселяли південь Скандинавії.

Данпарштáдт — столиця Остготського королівства.

Нормани — люди півночі.

Болеслав — польський князь (1058–1076) і король Польщі (1076–1079).

Золоті ворота — головна брама стародавнього Києва.

Ляссота — австрійський дипломат ХVІ ст.

Левассєр Бонплан — французький інженер та військовий картограф ХVІІ ст.

Аспанфуди — поети-футуристи, члени літературного об'єднання «Аспанфут».

Синедріон — у Давній Іудеї найвищий судовий орган у місті.

Кесар — владика, монарх.

Претор — той, що йде попереду; державна посада в Давньому Римі.

ПІДСУМУЙ ПРОЧИТАНЕ

- Літературне угруповання, до якого належали М. Зеров, М. Рильський, П. Філіпович, М. Драй-Хмара та Юрій Клен, мало назву

А «ВАПЛІТЕ»	В «Празька школа»
Б неокласици	Г «Нова генерація»

2. Неокласики у своїй творчості орієнтувались на
 А західноєвропейську літературу епохи Відродження
 Б російську літературу ХІХ ст.
 В українську літературу ХVІІІ–ХІХ ст.
 Г античну літературу
3. Ліричний вірш, який складається з чотирнадцяти рядків п'ятистопного ямба, власне двох чотиривіршів та двох тривіршів називається
 А сонет В гімн
 Б верлібр Г ода
4. Який вид римування М. Зеров використав у першій та другій строфі вірша «Київ — традиція»?
 А парне В суміжне
 Б кільцеве Г рими відсутні
5. Вірш М. Зерова «Київ — традиція» належить до
 А інтимної лірики В урбаністичної лірики
 Б пейзажної лірики Г філософської лірики
6. Про який період розвитку української літератури йде мова в останніх шести рядках вірша М. Зерова «Київ — традиція»?
 А друга половина ХІХ ст. В 20–30 рр. ХХ ст.
 Б перше десятиліття ХХ ст. Г 30–40 рр. ХХ ст.
7. Який епітет використовує поет, говорячи про зорі у вірші «Чистий четвер»?
 А вогкі В яскраві
 Б тихі Г далекі
8. М. Зерова називав свої вірші
 А «шедеврами» В «пробами пера»
 Б «сухарями» Г «перлинами»
9. У якому із запропонованих віршів М. Зерова постає образ багаття, що гліє?
 А в обох В «Чистий четвер»
 Б «Київ — традиція» Г у жодному
10. Установіть відповідність між назвами поетичних збірок та їх авторами:
1 «Сонячні кларнети»	А М. Зеров	<table border="1"> <tr><td>1</td><td></td></tr> <tr><td>2</td><td></td></tr> <tr><td>3</td><td></td></tr> <tr><td>4</td><td></td></tr> </table>	1		2		3		4	
1										
2										
3										
4										
2 «Камена»	Б М. Рильський									
3 «Синя далечінь»	В М. Семенко									
4 «Кверофутуризм»	Г П. Тичина									
- Д В. Сосюра

Максим Рильський (1895–1964)

Максим Тадейович Рильський належить до когорти відомих українських поетів ХХ ст. Перший поетичний твір митець написав ще у шкільні роки, згодом вийшла перша збірка віршів під назвою «На білих островах». У літературних колах у 20-х рр. ХХ ст. М. Рильський належав до «неокласиків» разом із М. Зеровим, П. Филиповичем, М. Драй-Хмарою та Юрієм Кленом. Як зазначено у критичних розвідках про митця, твори поета цього періоду засвідчили розквіт його самобутнього таланту, що виявився насамперед у художній довершеності вірша, філігранній обробці кожної строфи, вишуканій досконалості образів, у творах окресленого періоду відтворено ідею краси, пошуки гармонії природи і людської душі.

Як учений і критик М. Рильський багато зробив для осмислення історії літератури та її сучасного досвіду. Перу поета належать також праці з фольклористики, мистецтвознавства, мовознавства (лексикології та стилістики української мови), теорії перекладу.

Основні твори: збірки «На узліссі», «Під осінніми зорями», «Синя далечінь», «Крізь бурю й сніг», «Де сходяться дороги», «Гомін і відгомін», «Київ», «Літо», «Сад над морем», «Мандрівка в молодість», «Троянди й виноград»; поеми «Крізь бурю й сніг», «Марина».

Це цікаво!

М. Рильський видав 35 книг, 31 збірку лірики, 4 книги ліро-епічних поем. Саме йому належать перекладені українською мовою «Євгеній Онегін» О. Пушкіна, «Пан Тадеуш» А. Міцкевича, «Орлеанська діва» Вольтера. Як зазначають науковці, з тринадцяти мов світу М. Рильський переклав чверть мільйона віршованих рядків. Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. завершено найповніше 20-томне наукове видання його творів.

Молюсь і вірю. Вітер грає
І п'яно віє навкруги,
І голубів тремтятьчі зграї
Черкають неба береги.
І ти смієшся, й даль ясніє,
І серце б'ється, як в огні,
І вид пречистої надії
Стоїть у синій глибині.

Клянусь тобі, веселий світе,
Клянусь тобі, моє дитя,
Що буду жити, поки жити
Мені дозволить дух життя!
Ходім! Шумлять щасливі води,
І грає вітер навкруги,
І голуби ясної вроди
Черкають неба береги.

* * *

Солодкий світ! Простір блакитно-білий
І сонце — золотий небесний квіт.
Благословляє дух ширококрилий
Солодкий світ.
Узори надвесняних тонких віт,
Твій погляд, ніби пролісок несмілий,
Немов трава, що зеленить граніт,
Неначе спогад нерозумно-милий...
Солодкий світ.
Чи янголи нам свічі засвітили
По довгих муках безсердечних літ,
Чи ми самі прозріли й зрозуміли
Солодкий світ?

* * *

Яблука допіли, яблука червоні!
Ми з тобою йдемо стежкою в саду.
Ти мене, кохана, проведеш до поля,
Я піду — і може більше не прийду.
Вже й любов допіла під промінням
теплим,
І її зірвали радісні уста, —

А тепер у серці щось тремтить і грає,
Як тремтить на сонці гілка золота.
Гей, поля жовтіють, і синіє небо,
Плугатар у полі ледве маячить...
Поцілуй востаннє, обніми востаннє;
Вміє розставатись той, хто вмів
любить.

* * *

Коли усе в тумані життєвому
Загубиться і не лишить слідів.
Не хочеться ні з дому, ні додому,
Бо й там, і там огонь давно згорів, —
В тобі, мистецтво, у тобі одному
Є захист: у красі незнаних слів,
У музиці, що вроду, всім знайому,
Втіляє у небесний перелив;

В тобі, мистецтво, — у малій
картині,
Що більша над увесь безмежний
світ!
Тобі, мистецтво, і твоєї країні
Я шлю поклін і дружній свій привіт.
Твої діла — вони одні нетлінні,
І ти між квітів найясніший квіт.

* * *

Запахла осінь в'ялим тютюном,
Та яблуками, та тонким туманом,
І свіжі айстри над піском рум'яним
Зоріють за одиним вікном.
У травах коник, як зелений гном,
На скрипку грає. І нащо ж весна нам,
Коли ми тихі та дозрілі станем

І вкриє мудрість голову сріблом?
Бери сакви і рідний дім покинь,
І пий холодну, мовчазну глибину.
На взліссях, де медово спіють дині!
Учися чистоти і простоти
І, стоптуючи килим золотий,
Забудь про вежі темної гордині.

Мова

Треба доглядати наш сад.
Вольтер

Як парость виноградної лози,
Плакайте мову. Пильно й нена-
станно
Політь бур'ян. Чистіша від сльози
Вона хай буде. Вірно і слухняно
Нехай вона щоразу служить вам,
Хоч і живе своїм живим життям.
Прислухайтесь, як океан співає —
Народ говорить. І любов, і гнів
У тому гомоні морським. Немає

Мудріших, ніж народ, учителів;
У нього кожне слово —
це перлина,
Це праця, це натхнення, це людина.
Не бійтесь заглядати у словник:
Це пишний яр, а не сумне провалля;
Збирайте, як розумний садівник,
Достиглий овоч у Грінченка й Даля,
Не майте гніву до моїх порад
І не лінуйтеся доглядати свій сад.

Троянди й виноград

Із поля дівчина утомлена прийшла
І, хоч вечеряти дбайлива кличе мати,
За сапку — і в квітник, де рожа розцвіла,
Де кучерявляться куші любистку й м'яти.
З путі далекої вернувся машиніст,
Укритий порохом, увесь пропахлий димом, —
До виноградника! — Чи мільдю часом лист
Де не попсований? Ну, боротьбу вестимем!
В саду колгоспному допитливий юнак
Опилення тонкі досліджує закони, —
А так же хороше над чорним ґрунтом мак
Переливається, мов полум'я червоне!
Ми працю любимо, що в творчість перейшла,
І музику валку, що ніжно серце тисне
У щастя людського два рівних є крила:
Троянди й виноград, красиве і корисне.

- Які основні мотиви постають у запропонованих поезіях М. Рильського?
- Як зазначає Ю. Лавріненко: «У 1925 р. Микола Зеров міг уже говорити про риси стилю Рильського: зрівноваженість і прозорість форми, кляризм, чіткий епітет, міцна логічна побудова і строга течія мислі, поєднання безпосередності з філігранністю, афористичність». Які риси стилю М. Рильського можна помітити у запропонованих творах поета?

СЛОВНИК НЕЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ

Свічі — свічки.

Черкати — торкатися чогось, зачіпати.

Нетлінний — вічний, безсмертний, невмирущий.

Зоріють — світять, сяють.

Сакви — дві, з'єднані одним полотнищем, торби, які перекидають через плече (на груди й спину) або через спину коня, осла.

Ненастанно — постійно, без утоми.

ПІДСУМУЙ ПРОЧИТАНЕ

1. Який художній прийом М. Рильський використав у рядках:

Твій погляд, ніби пролісок несмілий,

Немов трава, що зеленить граніт,

Неначе спогад нерозумно-милий...

А порівняння

В синекдоху

Б метафору

Г літоту

2. У якому із запропонованих віршів М. Зерова та М. Рильського подано образ «пречистої надії»?

А «Молюсь і вірю...»

В «Київ — традиція»

Б «Солодкий світ...»

Г не подано у жодному

3. Дебютною збіркою М. Рильського є книга

А «На білих островах»

В «Сад над морем»

Б «Синя далечінь»

Г «Троянди й виноград»

4. Який із запропонованих віршів М. Рильського належить до інтимної лірики?

А «Запахла осінь в'ялим тютюном...»

В «Мова»

Б «Яблука допіли, яблука червоні...»

Г «Молюсь і вірю...»

5. Який із запропонованих віршів М. Рильського належить до пейзажно-психологічної лірики?

А «Запахла осінь в'ялим тютюном...»

В «Мова»

Б «Яблука допіли, яблука червоні...»

Г «Молюсь і вірю...»

6. У якому із запропонованих віршів М. Рильського переживання ліричного героя тісно переплетені з однією з пір року?

А «Запахла осінь в'ялим тютюном...»

В «Мова»

Б «Яблука допіли, яблука червоні...»

Г «Молюсь і вірю...»

7. У якому із запропонованих віршів М. Рильський порівнює словник із «пишним яром»?

А «Запахла осінь в'ялим тютюном...»

В «Мова»

Б «Яблука допіли, яблука червоні...»

Г «Молюсь і вірю...»

8. З якого із запропонованих віршів М. Рильського узято наступний рядок:

Ми працю любимо, що в творчість перейшла...?

А «Молюсь і вірю...»

В «Мова»

Б «Солодкий світ!...»

Г «Троянди й виноград»

9. М. Рильський НЕ є автором вірша

А «Молюсь і вірю...»

В «Подивилась ясно»

Б «Солодкий світ!...»

Г «Коли усе в тумані життєвому...»

10. Установіть відповідність між поетичними рядками та назвами поетичних творів М. Рильського, з яких їх узято:

1 *Вміє розставатись той, хто вмів любити*

А «Солодкий світ...»

2 *Немає мудріших, ніж народ учителів...*

Б «Молюсь і вірю...»

3 *У щастя людського два рівних є крила:*

В «Яблука доспіли,

Троянди й виноград, красиве і корисне

яблука червоні...»

4 *...І голуби ясної вроди черкають неба береги*

Г «Троянди й виноград»

Д «Мова»

1	
2	
3	
4	

Євген Плужник (1898–1936)

Плужник Євген Павлович — талановитий український поет, досить довгий час невідомий широкому колу читачів, у літературний процес середини 20-х рр. увійшов як співець того сповненого трагічних звучань гуманізму, який проповіді класової ненависті й братовбивчої безжальності протиставляв ідею абсолютної цінності людського життя, несхильний протест проти жорстокості й безглузлого розливу людської крові. Усього десять років тривала його літературна діяльність, однак, як слушно зазначає Л. Новиченко, «...його лірика вирізняється навіть на тлі найдобріших зразків української поезії 20-30-х рр. Отже, це лірика напруженої, схвильованої але підкреслено «анти-сентиментальної» й «антипатетичної» образної думки, лірика гранично стисло, психологічно насиченого висловлювання, що вкладається здебільшого в кілька канонічних строф». Варто також зазначити, що Є. Плужник був активним членом літературних об'єднань «АСПИС», «Ланка», згодом — «МАРС».

Основні твори: збірки «Дні», «Рання осінь», «Рівновага» (видана після смерті поета), поеми «Галілей», «Канів», роман «Недуга», п'єси «Професор Сухораб», «У дворі на передмісті», переклади творів М. Гоголя, Л. Толстого, А. Чехова тощо.

Це цікаво!

Як зазначає Володимир Державин, «поетичне мистецтво Є. Плужника — це природність актора, що грає на кону не літературну якусь «дійову особу».

а себе самого. Це поза, такою мірою натуральна, що вона вже майже не поза: проте цілий шарм інтимної поезії зосереджено в тому «майже», в тій невагомій і невловимій емоційній інтонації, що вона перетворює абстрактний і цілком раціональний афоризм на індивідуальне й справді неповторне переживання».

* * *

Для вас, історики майбутні,
Наш біль — рядки холодних слів!
О, золоті далекі будні
Серед родючих вільних нив!
Забудь про ті натхненні свята,
Що в них росила земля кров!

Мовчи, мовчи, душе підтята.
— Агов!
Якийсь дідок нудний напише, —
Війна і робітничий рух...
О, тихше!
— Біль не вщух!

* * *

Вчись у природи творчого спокою
В дні вересневі. Мудро на землі,
Як від озер, порослих осокою,
Кудись на південь линуть журавлі.

Вір і наслідуй. Учневі негоже
Не шанувати визнаних взірців,
Бо хто ж твоєї науці допоможе
На певний шлях ступити з манівців?

* * *

Річний пісок слідок ноги твоєї
І досі ще — для мене! — не заніс...
Тремтить ріка, і хилиться до неї
На тому березі ріденький ліс...
Не заблукають з хуторів лелеки, —
Хіба що вітер хмари нажене...
О друже мій єдиний, а далекий,
Який тут спокій стереже мене!
Немов поклала ти мені на груди
Долоні теплі, і спинилось все:

І почуття, і спогади, і люди,
І мертвий лист, що хвилями несе...
Немов ласкаві вересневі феї
Спинили час, — і всесвіт не тече...
І навіть цей слідок ноги твоєї
Вже не хвилює серця і очей...
Бо я дивлюсь і бачу: все навіки
На цій осінній лагідній землі,
І твій слідок малий — такий великий,
Що я тобі й сказати б не зумів!

* * *

Ніч... а човен — як срібний птах!..
(Що слова, коли серце повне!) ...
Не спіши, не лети по сяйних світах,
Мій малий ненадійний човне!

І над нами, й під нами горять світи.
І внизу, і вгорі глибини...
О, який же прекрасний ти,
Світе єдиний!

-
- Які риси імпресіонізму Є. Плужник втілив у запропонованих поезіях?
 - У якому із запропонованих віршів поет зображує реалії сучасної йому епохи?
-

СЛОВНИК НЕЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ

«АСПИС» — літературне угруповання 20-х рр. ХХ ст., діяльність якого пов'язують з Києвом, повна назва — «Асоціація письменників».

«Ланка» — об'єднання київських митців, що існувало протягом 1924–1926 років ХХ ст.

«МАРС» — літературне угруповання 20-х рр. ХХ ст., повна назва «Майстерня революційного слова».

Афоризм — короткий вислів, що виражає важливу думку.

Підтята — підрізана.

Манівці — кружний, обхідний шлях.

ПІДСУМУЙ ПРОЧИТАНЕ

- У творчому доробку Є. Плужника переважають риси

А реалізму	В імпресіонізму	☐
Б романтизму	Г експресіонізму	☐
- Є. Плужник є автором прозового твору, який за жанром є

А новелю	В повістю	☐
Б оповіданням	Г романом	☐
- Яка з наведених збірок Є. Плужника була вперше видана після його смерті?

А «Рівновага»	В «Рання осінь»	☐
Б «Дні»	Г усі названі збірки	☐
- Образ «золотих далеких буднів» постає у вірші Є. Плужника

А «Вчись у природи творчого спокою...»	☐
Б «Для вас, історики майбутні...»	☐
В «Ніч... а човен — як срібний птах!...»	☐
Г «Річний пісок слідок ноги твоєї...»	☐
- Образ осені постає у вірші Є. Плужника

А «Вчись у природи творчого спокою...»	☐
Б «Для вас, історики майбутні...»	☐
В «Ніч... а човен — як срібний птах!...»	☐
Г «Річний пісок слідок ноги твоєї...»	☐
- До інтимної лірики належить вірш Є. Плужника

А «Вчись у природи творчого спокою...»	☐
Б «Для вас, історики майбутні...»	☐
В «Ніч... а човен — як срібний птах!...»	☐
Г «Річний пісок слідок ноги твоєї...»	☐
- У якому із запропонованих віршів поет порівнює човен із птахом?

А «Вчись у природи творчого спокою...»	☐
Б «Для вас, історики майбутні...»	☐
В «Ніч... а човен — як срібний птах!...»	☐
Г «Річний пісок слідок ноги твоєї...»	☐

8. Визначте віршовий розмір, яким написано твір «Річний пісок слідок ноги твоєї...»

А чотиристопний хорей

В тристопний дактиль

Б п'ятистопний ямб

Г тристопний анапест

9. У рядках

О, золоті далекі будні

Серед родючих вільних нив!

автор використав художній засіб

А епітет

В метафору

Б порівняння

Г синекдоху

10. Установіть відповідність між літературними угрупованнями 20–30-х рр.

XX ст. та їх представниками:

1 «ВАПЛІТЕ»

А Є. Плужник

2 «Аспанфут»

Б П. Тичина

3 неокласики

В М. Зеров

4 «МАРС»

Г М. Семенко

Д Є. Маланюк

1	
2	
3	
4	

Володимир Свідзинський (1885–1941)

Володимир Юхимович Свідзинський — обдарований український поет, мистецька доля якого позначена безпервною лінією творчого зростання. Він був сучасним для своєї доби, але не зовнішніми реаліями, а внутрішнім сенсом своєї поезії, її життєлюбним, гуманістичним спрямуванням. Дослідники відзначають, що специфічними ознаками творчого доробку В. Свідзинського є приязна уважність до життя природи, загострена спостережливість і своєрідна світла сумирність у думці про людину.

Митець також активно займався редакторською діяльністю (працював у журналі «Червоний шлях») та перекладацькою діяльністю, зокрема перекладав із старогрецької, латинської, німецької, французької, польської, вірменської, грузинської, іспанської, білоруської та російської мов. Відомі переклади В. Свідзинського творів Арістофана, Езопа, Гесіода, Овідія, Г. Келлера, Лопе де Вега, А. Церетелі, К. Чічінідзе, Янки Купали, А. Барбюса, В. Гюго, А. Міцкевича, О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Салтикова-Щедріна, М. Горького та інших.

Основні твори: збірки «Ліричні поезії» (дебютна збірка), «Вересень», «Поезії», «Медобір» (видана у Мюнхені в 1975 р.).

Це цікаво!

Василь Стус високо поцінував творчість В. Свідзинського і зазначив: «Його вірші — наскрізь асоціальні, сповнені якоїсь таємничої внутрішньої само-

достатності без будь-яких зовнішніх намірів. Ці вірші існують так, як існує дерево, камінь, вода. Вони сповнені самих себе і ніби створені виключно для автора. Це просто знаки його особистої певності й самоутвердження. Вони — авторський засіб і авторська мета. Читаючи Свідзинського, можна піддатися враженню, що ці вірші існують і без читача: можете їх читати, можете — не читати, їм то чи не байдужісінько — адже вони стали часткою речового, предметного світу. Його поезії — то міра авторського самодовіряння й самоприналежності, інтимні щоденникові записи інтелігента...»

* * *

Ти увійшла нечутно, як русалка,
Обличчя тлінне, спущені повіки,
Вогка земля в одежі. Ти сказала,
Глузливо усміхаючись: — А, морок,
Морока, труд гіркий — живу
сховати! —
Я крикнув і збудився. Ніч стояла,
Ніч, повна шуму й древньої скорботи.

І плакав я вночі. Ти так далеко!
Страшна земля в одежі... Так глибоко!
Та сосонка зів'яла чи живе? —
Однаково! Нічим вона не вродить.
Не чуєш ти, засипана, як ніч
Сама в собі перебирає шум:
То покладе його на діл холодний,
То здіме знов на темні верховини.

* * *

У рідній моїй стороні
Не маю я рідного дому,
Ні саду — щоб діяти те,
Що миле й відрадне мені.
Зібрав би я в гарну сім'ю.
Дерева,
і квіти, і скелі,
І плем'я, чий голос — пісні,
Любило б оселю мою.
Я слухав би джеркіт струмка,
Я б міг зупинити в долині
Потік і розводити риб
У круглій водоймі ставка.
Скінчивши спокійні труди,
Я йшов би спочити на берег,

І верби вітали б мене —
Задумані сестри води.
Живу я в чужому дому
На біднім веретищі міста;
Лиш насип я бачу з вікна
Та обрій у вічнім диму.
Два дерева стоять у дворі,
Два друга самотніх,
два в'язні;
Немає під ними трави,
Не видно їм блиску зорі!
Лиш вітер крилом громовим
Над ними ударить порою,
Пробудить то шум у гіллі,
То мрію у серці моїм.

- Яке місце посів В. Свідзинський в історії української літератури першої половини ХХ ст.?
- Як ви вважаєте, чому вірші В. Свідзинського в критиці отримали назву «поетична філософія природи»?

СЛОВНИК НЕЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ

- Реорганізувати** — перебудувати, перетворити, змінити структуру, форму організації.
- Управа** — у дореволюційні часи організація, що займалась суспільними та адміністративними справами.
- Архіваріус** — працівник архіву, знавець архівних матеріалів.
- Мірок** — спотворення сприйняття.
- Діл** — долівка.
- Джеркіт** — дзюркотіння.

ПІДСУМУЙ ПРОЧИТАНЕ

- В. Свідзинський відомий в історії української літератури як

А прозаїк	В драматург	☐
Б поет	Г критик	☐
- Дебютною збіркою В. Свідзинського є

А «Поезії»	В «Медобір»	☐
Б «Вересень»	Г «Ліричні поезії»	☐
- Яка збірка автора була видана посмертно?

А «Поезії»	В «Медобір»	☐
Б «Вересень»	Г «Ліричні поезії»	☐
- У творчості В. Свідзинського риси символізму поєднано з рисами

А романтизму	В сентименталізму	☐
Б сюрреалізму	Г футуризму	☐
- Яка збірка НЕ належить перу В. Свідзинського?

А «Ліричні поезії»	В «Рівновага»	☐
Б «Вересень»	Г «Медобір»	☐
- У якому періодичному виданні 20–30 років ХХ ст. працював В. Свідзинський?

А «Червоний шлях»	В «Нова громада»	☐
Б «Українська хата»	Г «Дзвін»	☐
- Вислів «Тільки в самотності можна бути собою» належить

А М. Хвильовому	В Є. Плужнику	☐
Б Ю. Яновському	Г В. Свідзинському	☐
- У якому із запропонованих віршів автор порушує проблему життя та смерті?

А «Ти увійшла нечутно, як русалка...»	В в обох віршах	☐
Б «У рідній моїй стороні...»	Г у жодному з віршів	☐
- У якій із запропонованих поезій В. Свідзинський порівнює верби із «задуманими сестрами води»?

А «Ти увійшла нечутно, як русалка...»	В в обох віршах	☐
Б «У рідній моїй стороні...»	Г у жодному з віршів	☐

10. Установіть відповідність між назвами віршів та їх авторами:

1 «У рідній моїй стороні...»	А М. Рильський
2 «Київ — традиція»	Б П. Тичина
3 «Скорбна мати»	В В. Свідзинський
4 «Молюсь і вірю...»	Г М. Зеров
	Д В. Сосюра

1	
2	
3	
4	

Володимир Сосюра (1898–1965)

Володимир Миколайович Сосюра — талановитий український поет, творчості якого властиве поєднання особистісного, інтимного та суспільного, громадянського. На початку ХХ ст. він належить до різних літературних організацій, зокрема: «Плугу», «Гарту», ВАПЛІТЕ, «ВУСППу», постійно бере участь у літературних дискусіях, «то боронячи класику від лівацьких зазіхань Пролеткульту, то захищаючи громадянське покликання поезії від незрозумілих йому тенденцій неокласиків». Цінність творчості В. Сосюри, як зазначено у критичних розвідках про поета, не в особливостях його поетичної техніки, а в особливостях того людського явища української дійсності сучасного авторові періоду, що становить собою зміст його поетичного світу. Це явище ніде не виявилось так яскраво й ніде не знайшло такого щирого вислову, як саме в особі В. Сосюри та в його наскрізь особистій і наскрізь щирій поезії. І саме ця щирість поетичного вислову митця, що виявляє нам його таким, яким він є, робить його особливо цікавою постаттю в українській літературі ХХ ст. В. Сосюра є автором близько шістдесяти поетичних збірок, десятків поем та низки автобіографічних прозових творів.

Основні твори: збірки «Місто», «Сніги», «Золоті шуліки», «Серце», «Червоні троянди», «В годину гніву», «Так ніхто не кохав» та інші; поеми «Червона зима», «Два Володьки», «Мазепа», «Олег Кошовий» та інші; віршований роман «Тарас Трясило» тощо.

Це цікаво!

Як зазначив Ю. Лавріненко, «ніхто з поетів — «двадцятидесятників» не міг і мріяти про таку міру популярності серед населення УРСР, ба навіть і сусідньої Білорусі, особливо ж серед студентської молоді, як Володимир Сосюра — цей стрункий чорнобривий красень із Донбасу із теплими карими очима, що світили радістю і зажурою. Немов якийсь мейстерзінгер пізнього середньовіччя, мандрував він по всій Україні, читаючи на масових публічних вечорах, у тісніших приватних колах і просто на вулиці перед першим зустрічним незнайомим свої співучі вірші, повної незглибної лірич-

ної стихії, роззброюючої щирості, любовних пристрастей, революційного запалу, болючих суперечностей доби, незнищимого в ньому українського патріотизму, поєднання почуття козацької традиції неповторного моменту дня, української радості і трагедії».

* * *

Так ніхто не кохав. Через тисячі літ
лиш приходить подібне кохання.
В день такий розцвітає весна на землі
І земля убирається зрання...
Дише тихо і легко в синяву вона,
простягає до зір свої руки...
В день такий на землі розцвітає весна
і тремтить од солодкої муки...
В'яне серце моє од щасливих очей,
що горять в тумані наді мною...
Розливається кров і по жилах тече,
ніби пахне вона лободою...

Так ніхто не кохав. Через тисячі літ
лиш приходить подібне кохання.
В день такий розцвітає весна на землі
І земля убирається зрання...
Гей, ви, зорі ясні!.. Тихий місяцю
мій!..
Де ви бачили більше кохання?..
Я для неї зірву Оріон золотий,
я — поет робітничої рані...
Дише тихо і легко в синяву вона,
простягає до зір свої руки...
В день такий на землі розцвітає весна
і тремтить од солодкої муки...

* * *

Білі акації будуть цвісти
в місячні ночі жагучі,
промінь морями залле золотий
річку, і верби, і кручі...
Будем іти ми з тобою тоді
в ніжному вітрі до рання,
вип'ю я очі твої молоді,
повні туману кохання...

Солодко плачуть в садах солов'ї,
так, як і завжди, незмінно...
В тебе і губи, і брови твої,
як у моєї України...
Ось вона йде у вінку, як весна...
Стиснулось серце до крику...
В ньому злилися і ти, і вона
в образ єдиний навіки.

* * *

Люблю України коханої небо,
що буде, люблю, й що було.
Живи, моє серце, живи не для себе,
для себе ж бо ти й не жило.

Щасливі люди, щасливих багато.
Живуть для живого живі.
Тому я й повинен про щастя
співати,
коли навіть серце в крові!..

Два Володьки

У вагоні нікого.
Туманіє вікно...
На вокзалі росте, наростає тривога
і цивільних все менше

Наступає
Махно.
Може, чую і бачу востаннє
рейки, рейки,

що дзвонять, біжать і зливаються
в синій, смутній далині...
І гармонії срібне ридання
про дитинство і юність мою
нагадало мені...
Сплю.
Це сон,
тільки сон,
мій солодкий, терпкий
і кривавий...
Над холодним, задуманим тоном
колон
бродять птиці якісь...
І летить
у штиках і трояндах,
мов повстанців завітчані лави,
на далекі, на дивні, незнані, на сині
й чудесні моря,
в коливанні крові й янтаря,
зоря.
Проснувся...
Голий
лежу на канапі:
звісилась ковдра, —
блідо і в'яло — рука.
Товариство!
Я успівець знову,
Електрон у ВОАПі!
Знову пісня моя і ярка, і дзвінка...
Знов я той, як у той, у 20-й,
комунар стовідсотковий знов.
Як тоді, і натхненний, і юний,
до Комуни
я крізь кров суперечок прийшов,
як тоді більшовик ніжноокий,
я їду,
і тікає бандитами мла,
хоч у мене і криза була
в і с і м років!
Прапор падав,
і ворог із рук виривав
ці тканини, шовково-криваві, —

я тоді оглядався з журбою назад
і дивився в огонь на хитання
заграв,
що до зор простяглися ласкаво
крізь ночі
на далекі фронти,
на посьолок робочий, —
щоб забути вагань моїх бред —
і крізь Жовтень дивитись вперед.
Вісім весен і зим,
вісім осен і літ
то тривога, то гніт,
люті чорної дим
налітали круками на мене
рвали образів листя зелене,
потрясали кістки
ці безумні круки
і за те, що з собою на герці
я виснажував марно всі сили
не перший,
рвали нерви,
і жили,
і серце...
Скільки раз я хотів,
за нестриманий гнів
і за дум чорні лебеді й круки,
взяти мавзера темного в руки
(щоб надворі летіли сніжинки,
коли небо сліпе і рябе) —
і поставить себе
до
стінки.
І не раз я ставав,
але тільки-но брав,
тільки брав я до жуті солодкого
мавза —
чорна павза
вибухала вогнем, як пожар:
«От чудака!
Це не так.
Я ж
к о м у н а р!»

Довго, довго я був із собою в бою...
 Обсипалось і знов зазеленіло в гаю,
 пролітали хвилини, як роки...
 Рвали душу мою
 два Володьки в бою;
 і обидва, як я, кароокі,
 і в обох ще незнаний, невиданий
 хист, —
 рвали душу мою
 комунар
 і червоний фашист.
 Другий
 (той, що ішов на Ейхгорна)
 очі мав не вперед, а назад і убік, —
 об'єктивно й по суті був чорний,
 або
 на-
 ціонал-
 більшовик.
 Він співав Україну — повію,
 забуваючи другу, свою,
 що не зраджувала у бою
 своє ім'я ніколи,
 взята в зброї ворожої коло,
 не стогнала ніколи:
 «Я гину...»,
 вічно мокра од крові і поту,
 Україна сільської голоти.
 Перший теж Україну співав,
 де чавун і залізо морями клекоче,
 Україну донецьких заграв,
 Україну робочу.
 Як дитина, що з криком «у-а»
 йде кризь болі на світ, у страждання
 вогні,
 гострі шпади схрестили востаннє
 в мені
 робітник
 і дрібний буржуа.
 Довго був чорний бій:
 то один відступав,
 то хитався другий

і згинався тугою дугою,
 доставав аж до п'ят головою, —
 і здавалось — не встане ніяк,
 голови не відірве з землі,
 де накреслив ворожий гостряк
 Ніби серце гнило, —
 Гнаний човен у морі печалі, —
 як дим,
 і над морем і ним
 небо чорне грозове було,
 тільки блискавки — шпади літали!
 Од ударів та іскри, то дзень.
 Вдарить перший — густішає тьма,
 вдарить другий — мов тьми
 і нема...
 Од ударів то іскри, то дзень, —
 це два велетні б'ються за ніч
 і за день.
 Мозок танув і гув, —
 я у розпачі був,
 немов мої сонячні брами,
 що до них я кризь кров
 на вершини ішов,
 що до них ми ішли тисячами, —
 затуманились тоскно над нами
 й наче танути стали, як дим...
 Може, й серце гнило, —
 та не так це було.
 Це здавалося лиш,
 марно гнівом палало обличчя, —
 і вперед, і назад
 ми ішли, як раніш:
 це маневри були стратегічні.
 Я ж по місту ходив як в огні:
 все здавалось ворожим і рідним
 мені,
 навіть співи звучали і щиро,
 й нещиро...
 І хотів я розбить, розтрощить свою
 ліру
 об розпечений брук,
 забуваючи зовсім про зорі,

про мільйони восторжених рук...
 Просто
 був
 я
 тоді
 панікьором.
 Будні мчали вперед, електричні, ясні,
 а за ними і я на підбитім коні, —
 два Володьки було у мені,
 що змагались на грані безодні:
 той за Вчора,
 а той
 за Сьогодні.
 В шумі гнівному зброй,
 як ізгой,
 серце гнане, безумне і хоре
 в ребра било, як дзвін на пожар...
 Але я ж комунар!
 Мусить там
 мені бути не ховзько,
 де упав той титан Маяковський,

на хвилевую радість катам!
 Хай і серце-ізгой
 в шумі гнівному зброй, —
 та його я не дам на поталу:
 мої предки змагались
 на Волзі, Дніпрі, на Дунаї, Дінці
 і на Сені, —
 я не той,
 не з того матер'ялу,
 що Єсенін!
 Надто довго боролися ми,
 продирались до сонця із тьми,
 щоб пішов хоч один з нас у морок.
 Не обдурить ніколи нас ворог,
 бо натягнуто рейки, як струни,
 як ток...
 Сонце ширить нам очі і груди:
 з нас не буде
 ніхто
 дезертиром
 Комуни.

- Визначте тематику поезій В. Сосюри.
- Які з творів В. Сосюри є автобіографічними? Відповідь обґрунтуйте.

СЛОВНИК НЕЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ

Оріон — екваторіальне сузір'я.

Вуслівець — член літературного об'єднання ВУСПП.

Бред — марення.

Круки — птахи роду ворона, родини воронових.

Ейхгорн — Герман фон Ейхгорн — німецький державний і політичний діяч, військовий.

Шпади — шаблі.

Ізгой — вигнанець.

Ховзько — слизько.

ПІДСУМУЙ ПРОЧИТАНЕ

1. В. Сосюра є автором збірки

А «Вітер з України»

Б «Дерзання»

В «Золоті шуліки»

Г «Вересень»

2. В. Сосюра було звинувачено в націоналізмі за вірш
 А «Так ніхто не кохав...» В «Любіть Україну»
 Б «Коли потяг у даль загуркоче...» Г «Я знаю силу слова...»
3. В. Сосюра є автором поеми
 А «Одержима» В «Мойсей»
 Б «Червона зима» Г «Гайдамаки»
4. Який із запропонованих творів В. Сосюри належить до інтимної лірики?
 А «Люблю України коханої небо...» В «Два Володьки»
 Б «Білі акації будуть цвісти...» Г «Так ніхто не кохав...»
5. У якому із запропонованих творів В. Сосюри постає образ солов'їв?
 А «Білі акації будуть цвісти...»
 Б «Люблю України коханої небо...»
 В «Два Володьки»
 Г «Так ніхто не кохав...»
6. У якому із запропонованих творів автор робить спробу дослідити двоїстість своєї душі?
 А «Білі акації будуть цвісти...» В «Два Володьки»
 Б «Люблю України коханої небо...» Г «Так ніхто не кохав...»
7. Рядки
*Тому я повинен про щастя співати,
 коли навіть серце в крові!..*
 узяті з твору В. Сосюри:
 А «Люблю України коханої небо...» В «Два Володьки»
 Б «Білі акації будуть цвісти...» Г «Так ніхто не кохав...»
8. Рядки
*В день такий розцвітає весна на землі
 І земля убирається зрання...*
 узяті з твору В. Сосюри:
 А «Білі акації будуть цвісти...» В «Два Володьки»
 Б «Люблю України коханої небо...» Г «Так ніхто не кохав...»
9. Який художній засіб використав В. Сосюра в рядках:
*Так ніхто не кохав. Через тисячі літ
 лиш приходить подібне кохання.*
 А літоту В оксиморон
 Б синекдоху Г гіперболу
10. Установіть відповідність між поетичними рядками та назвами поетичних творів В. Сосюри, з яких їх узяті:
1	Щасливі люди, щасливих багато	А	«Так ніхто не кохав...»
2	В день такий на землі розцвітає весна...	Б	«Люблю України коханої небо...»
3	Стиснулось серце до крику...	В	«Два Володьки»
4	Довго, довго я був із собою в бою...	Г	«Білі акації будуть цвісти...»
		Д	«Мова»

1	
2	
3	
4	

Микола Хвильовий (1893–1933)

Микола Григорович Хвильовий (справжнє прізвище Фітільов) відомий в історії української літератури ХХ ст. як неперевершений майстер малої прозової форми. Однак на початку 20-х рр. М. Хвильовий дебютує як поет, виходять збірки «Молодість» та «Досвітні симфонії». У цей час він мешкає у Харкові, де активно співпрацює у численних журналах, альманахах, є членом письменницької організації «Гарт», одним із фундаторів та керівників «ВАПЛІТЕ». У середині 20-х рр. М. Хвильовий став визнаним лідером цілого літературного покоління, був ініціатором гострої критичної полеміки про шляхи розвитку пореволюційної української культури, започаткував літературну дискусію 1925–1928 рр. У подальшій творчій діяльності М. Хвильовий все більше віддає перевагу прозовим жанрам, зокрема, як зазначає Р. Мовчан «...чимраз сильніше вабили його прозові жанри, які в нього, однак, не були позбавлені поетичного шалу, розбурханих пристрастей, чуттєво виражальної тональності, безсюзетності — всі ці риси індивідуального стилю буде привнесено звідти, з лірики...».

Основні твори: збірка «Сині етюди», повісті «Іван Іванович», «Санаторійна зона», роман «Вальдшнепи» (вийшла друком лише перша частина).

Це цікаво!

У листуванні з М. Зеровим М. Хвильовий пише: «Ваш теплий лист зрозумів як бажання знати, що я за фігура. Отже, для Вас (не для біографії): Я — син народного вчителя. <...> Батько ніколи не говорив по-українськи; зате бабуся не тільки говорила, але й в глухі слобожанські вечори розказувала мені багато казок про домовиків, лісовиків і т. д. <...> Дякуючи батькові, я рано перечитав російських класиків, добре ознайомився з Діккенсом, Гюго, Флобером, Гофманом і т. д. Але найбільш всього я захоплювався Добролюбовим, Бєлінським, Писарєвим — цією трійцею, що не сходила з батькових уст».

Іван Іванович

(Скорочено)

I

<...> Вулицю, що на ній живе мій симпатичний герой, названо ім'ям Томаса Мора («вулиця Томаса Мора»). Це не зовсім поганий закуток в нагірній частині нашого, як говорить Іван Іванович, заздалегідь і з обуренням відкидаючи ганебне міщанство, — нашого «від голови до п'ят революційного города». Тут вам асфальт і на тротуарах, тут вам асфальт і гам, де пролітають бадьорі автомобілі (таксі!) і де вже не плентаються зовсім сумні допотопні візники. Тут вам, нарешті, мало

не біля кожного будинку розведено запашні клумби, що так пахнуть улітку приісним запахом резеди. Багато років тому ця вулиця звалась Губернаторською і по ній метушилися чиновники імператорського режиму. Тепер, як запевняє Методій Кирилович (про Методія Кириловича читайте далі), на цій вулиці ви не зустрінете жодного чиновника того ж таки імператорського режиму. Словом, на вулиці Томаса Мора панує зразковий порядок і, як говорить мій герой, порядок в, так би мовити, «новій революційній інтерпретації». Отже, нема нічого дивного, що Іван Іванович мешкає саме в цьому зразковому закутку, а не десь на старорежимне подібній околиці.

Будинок, де жив Іван Іванович, теж не без видатних заслуг: його збудовано тільки два роки тому, і тому його пролетарське походження не підлягає ніякому сумніву. Правда, виникнення цього хмародряпу зв'язано з якоюсь випадковою панамою, але, по-перше, — яке це має відношення до цього оповідання? І, по-друге, — хто ж має сумнів, що наш цими днями розкасирований робітничо-селянською інспекцією комхоз ніколи нічого не мав спільного хоч би з тією ж міською думою, де, як відомо, теж засідали не завжди не грабіжники й не завжди не спекулянти. Словом, і згаданий будинок цілком відповідає прогресивним прагненням мого симпатичного героя.

... — Добрий вечір, Іване Івановичу. Як ся маєте?

— Доброго здоров'я, Іполіте Онуфрієвичу! Як бачите, іду з ячейки!

Мій герой іде по вулиці таким повільним кроком, що ним ходять тільки дуже поважні й шановні громадяни. Мажорне сонце грає зайчиками у вікнах симпатичних будинків і своїми ласкавими біло-рожевими проміннями благословляє його важку путь.

А втім, додому Іван Іванович дійде тільки за якісь півгодини, і тому дозвольте забігти вперед і одрекомендувати його сім'ю, — саме ту сім'ю, що творить «новий комуністичний побут». Дозвольте помандрувати до вищезгаданого будинку і пошукати відповідної квартири.

Перші двері — не ті! Другі — не ті! Нарешті число 38, і на вас війнуло приємним одеколоном. Та, на жаль, в кімнатах ви застали тільки дружину мого героя — Марфу Галакціонівну (партійна кличка — «товаришка Галакта»). Марфа Галакціонівна теж надзвичайно симпатична жінчина і теж цілком відповідає прогресивним прагненням Івана Івановича (до речі, партійна кличка «Жан»). Вона, наприклад, ніколи не манікюрить нігтів і тільки в останній час (і то зрідка) трошки манікюрить... для здоров'я («для гігієни», як говорить товаришка Галактика). Одягається вона дуже просто, хоч і з смаком, і у всякому разі багато дешевше т. зв. непманок. Вона не худа і не гладка, а, просто кажучи, середнього зросту та з деяким нахилом до повноти, її чорне волосся і тепер підстрижене, але з таким похвальним розрахунком, щоб на партзібранні її можна було назвати товаришкою Галактою, а дома — Марфою Галакціонівною. Словом, дружина Івана Івановича — зразковий тип дружини нового побуту. Правда, вона трохи хитріша за свого чоловіка, але це питання треба, очевидно, розглядати як момент чисто біологічного порядку, що виникає незалежно від соціальних пертурбацій.

Марфа Галактіонівна дуже любить читати Леніна й Маркса. Але іноді вона сідає читати Леніна й Маркса, а рука тягнеться за Мопассаном. Це буває тоді, коли в кімнату влетить такий симпатичний, але зовсім не підпорядкований монументально-реалістичній теорії весняний вітерець і почне валяти дурня в її декольте. Але й тоді товаришка Галакта уміє себе тримати в руках: вона в цей час читає тільки такі романи, як от «Хуліо Хуреніто» з передмовою Н. Бухаріна і «Любов Жанни Ней» — без передмови названого Бухаріна, але зате того ж самого автора, що до його твору писав передмову член ЦК ВКП.

Товаришка Галакта (Марфа Галактіонівна) народила з Іваном Івановичем (товариш Жан) сина й доньку. Сина назвали революційним ім'ям — Май, а доньку не менш революційним — Фіалка. Май уже записався в жовтенята, а Фіалка поки що кандидатка.

Крім цих законних членів сім'ї є ще, так би мовити, незаконні, себто не зв'язані інтимними родинними зв'язками. Це — мадмуазель Люсі, гувернантка, і Явдоха — радянська куховарка, член місцевого харчсмаку. Словом, челядь Івана Івановича так відноситься до хазяїв, як приблизно 2 до 4. Іншими словами, порція цілком законна і у всякому разі нічого не має спільного з буржуазними замашками.

Але хто ж цей Іван Іванович? (Мій герой уже прийшов додому і поставив свою парасолку в соняшну пляму того сонця, що благословляло його важку путь — саме важку, бо щось із серцем не ладно — своїми мажорними рожево-білими проміннями.) Хто ж цей Іван Іванович?

Ах, Боже мій! Хіба ж не ясно? Це на погляд Семена Яковича (про Семена Яковича теж читайте далі), це — зразковий член такої-то колегії, такого-то тресту. Правда, утримання його складається всього з 250 карбованців, але про цю цифру можна говорити в тому разі, коли не рахувати різних дрібничок, як-от: поверхурочних, добових і того регулярного гонорару, що його він добуває від місцевої преси за не зовсім некомпілятивні статті. Словом, матеріальний стан мого героя нижче нормального, коли взяти до уваги бюджет нашого сучасного буржуа чи то курс червінця і особливо той факт, що Іван Іванович людина мало не з вищою освітою.

Товариш Жан (Іван Іванович) свій високий лоб і свої рогові окуляри протирає завжди білосніжною хусткою і говорить, так би мовити, баритональним басом.

І Костюм Іван Іванович носить не із дешевих, бо добре засвоїв відповідну англійську мудрість.

— Я,— каже мій герой, — не такий багатий, щоб купувати дешеві костюми.

— Розуміється, — каже Марфа Галактіонівна. — Це тільки наші дикуни не додумуються до цього.

— Невже ще не додумались? — дивиться на дружину поверх окулярів товариш Жан і поправляє жилет на своєму досить-таки надутому, наче незадоволеному, череві. <...>

II

<...> Квартира, де живе Іван Іванович зі своєю симпатичною сім'єю, складається тільки (тільки!) з чотирьох кімнат (не рахуючи, звичайно, кухні, клозету і ванної), себто: кабінету, їдальні, дитячої спальні (там же спить і мадмуазель Люсі) і спальні мого героя та його дружини. Словом, квартирна криза дала себе знати, і мій герой самовіддано пішов їй назустріч. Іван Іванович, наприклад, ніколи не вимагав окремої спальні для своєї куховарки, і Явдоха спить на ліжку, на підлозі, в коридорі. Бо й справді: яке він має право вимагати ще одну кімнату? Йому, звичайно, приємно було б почувати, що його власна куховарка має свій закуток, але... він же цілком свідомий партієць і добре знає, як живуть інші. Іншим ще гірше становище: буває й так, що мають не чотири, а тільки три кімнати... от, наприклад, Микола Григорович.

— Ти, Галакточко, як гадаєш, — звертається мій герой до своєї дружини. — Невже всі мають по чотири кімнати?

— Звичайно, не всі! — рішуче інформує Марфа Галактіонівна. — Коли б усі мали по чотири, то тоді, може, не було б і квартирної кризи. А то буває по три і навіть по дві буває!

Іван Іванович задоволене посміхається.

— Ні, — каже він, — я ніколи не помиляюсь. Почуття пролетарської норми мене ще ніколи не залишало.

Мій герой іде до бюста якогось відомого марксиста (в нього кілька таких бюстів) і задумливими очима дивиться на свого, як каже він, «ватажка» і на іншу кабінетну, їдальню та спальну меблю. Він згадує бурхливі дні, коли мчалась огняна більшовицька кавалерія і на Заході стояла тривожна загроза світового пожару, коли ще якось зовсім йому не вірилось, що він таки прийде на деякий час до порівнюючи спокійного пролетарського життя серед ворожих, міщансько-буржуазних держав. Тоді Іван Іванович самовіддано проливав кров во ім'я крашого майбутнього і рішуче працював з товаришкою Галактою, завідуючи губерніяльною Наросвітою. Саме тоді він і одержав дещо з вищезгаданої меблі як сюрприз від своїх співробітників. Мебля ця й досі була майже новенька і цілком відповідала новаторським поглядам мого симпатичного героя.

— Але що ж це за мебля? — запитує мене цікавий читач.

— Це — шість чи то сім турецьких килимів, беккеровський роаяль, дюжина віденських стільців, наукова бібліотека, дубовий письмовий стіл з відповідним на ньому приладдям, великий стіл (з чорного чи то червоного дерева) для їдальні, кілька ліжниць з пружинними матрацами і т. д.

Правда, що із цієї мебелі було прикуплено — я напевно не знаю. Але я знаю, що Іван Іванович, будучи скромною людиною, не любить похвалитись своїм сюрпризом. Правда, почуття деякої прихильності до своїх співробітників у нього залишилось аж до сьогоднішнього дня, але не будемо критись: в часи комунхозівської переписки мій герой ледве-ледве не одмовився від свого сюрпризу. Тільки завдяки Марфі Галактіонівні і не заплуталась справа.

— Ну, добре, — сказала вона. — Припустім, що співробітники, що подарували тобі цю меблю, реквізували її у якогось поміщика. Але по-перше: хіба це легко було зробити? Реквізувати? Хіба їх контрреволюціонери не могли перебити? А по-друге: чого нам церемонитись, коли приблизно таке ж майно прийшлося залишити нам в свій час білогвардійським бандам?.. І потім хіба зараз згадаєш, що нам було подарено і що ми прикупили?!

Іван Іванович не зовсім певний був, що його майно було «приблизно таке ж», але, будучи людиною з рішучим темпераментом, не любив сантиментальничати, і, коли на фоні блакитного, ніжно-прекрасного неба появився силует якоїсь майже фантастичної птички (мабуть, гави), він сказав агентові комхозу:

— Очевидно, переписуйте все! Я, їй-богу, зараз не пам'ятаю, де тут і що тут я купив і де тут і що тут мені подаровано.

— Дозвольте: як же я буду переписувати, коли ви зовсім не маєте казенних речей?

Іван Іванович почервонів. Йому так неприємна була вся ця історія. Здається, чеснішої людини і в світі нема, а отже, піди: складається таке неприємне враження, що прямо хоч крізь землю провалююсь.

— Ні! Я вас прошу переписати! — кинув енергійно мій самовідданий герой. — Бачите, подарунок мені зробили мої співробітники, і я не певний, що тут нема реквізованих речей.

— Дозвольте тоді узнати, де тут речі вами прикуплені?

— Їй-богу, не пам'ятаю! — цілком щиро скрикнув Іван Іванович. — Переписуйте все!

— Ну, тоді я зовсім одмовляюсь вас тривожити! — засоромився вже і агент і, шаркаючи ногами, вискочив із кімнати.

<...> Словом, почався день в сім'ї Івана Івановича. За вікном уже прогрохотів грузовий автомобіль і десь закричала м'ягежна сирена, що так тривожить обивателя своїм бадьорим криком.

Тоді Іван Іванович іде до тресту, Марфа Галактіонівна в цей час дає розпорядження Явдосі і мадмуазель Люсі.

— Чого ви, Явдохо, так пізно прийшли сьогодні? — каже товаришка Галакта, входячи до кухні.

— Я заходила до союзу, — відповідає куховарка.

Марфа Галактіонівна незадоволено підводить брови. Вона, звичайно, не проти союзу, навіть за союз. Але все-таки треба тримати себе організаційний. Хіба не можна було зарання попередити хазяйку.

— Ви розумієте мене, — говорить товаришка Галакта. — Ви ж самі знаєте, як я правильно ставлюся до вас. Я вам не раз говорила нашу думку з приводу цього. Це ж ми сказали, що кожна куховарка мусить бути народнім комісаром. Але я не виношу анархізму... Ви розумієте? Так ніколи не можна збудувати соціалізму... За такий вчинок я, звичайно, могла б вас розщитати, але хіба я це зроблю? Хіба я не знаю, що ви зараз ніде не знайдете роботи?

Марфа Галактіонівна говорить таким зворушливим і упевненим голосом, що Явдоха відразу ж відчуває; як вона негарно зробила, зайшовши на три хвилини до союзу без відповідного дозволу хазяйки, і зрозумівши, що таким чином «не можна збудувати соціалізму», просить прощення.

Тоді Марфа Галактіонівна, прочитавши Явдосі лекцію політграмоти, йде до їдальні, де п'ють чай мадмуазель Люсі і дівчора.

— Ну як там Фіалочка? Гарно їсть? — питає вона.

— *A la bonne heure, madam!*¹ — відповідає мадмуазель Люсі.

Тоді товаришка Галакта дивиться матернім поглядом на дівчору і каже ніжним соцвихівським голосом:

— Ну, як ви, дітки, гарно спали? Добре себе почуваете?

Фіалка нічого не розуміє і тому байдуже ковиряє пальчиком у носі, а Май, що йому вже чотири роки, бадьоро інформує:

— *Oui, oui, maman!*²

— Ну й прекрасно! — говорить Марфа Галактіонівна. — Треба, дітки, завжди бути задоволеним, не треба забувати, що на вулиці бігають сотні безпритульних. Цим дітям ще гірше! Вони не мають квартири і бігають зовсім, як собачатка. Треба, дітки, не забувати і їх.

— *Oui, oui, maman!* — кричить мажорним голосом майже свідомий Май.

Але Марфа Галактіонівна вже пропонує мадмуазель Люсі повести дітей на півтори години в дитячий садок: мовляв, не можна одривати їх (себто Мая й Фіалку) від колективного життя. Тільки в колективі дитина загартовується. Гувернантка бере за руку Фіалку й Мая, і вони йдуть до коридора.

Тоді Марфа Галактіонівна допиває свою склянку кофе, допомагає Явдосі поставити посуд в буфет і нарешті сідає проти вікна. Вона дивиться туди, де кінчається город і починаються тихі поля та осіннє м'яко-бірюзове небо, де прекрасні горизонти тривожать душу тією легенькою тривогою, що не запалює тебе бунтом дрібнобуржуазного імпресіонізму, а зовсім навпаки: ласкає радісним спокоєм справжнього мажорного реалізму.

Іноді в ці хвилини випадково заходить Методій Кирилович чи то Семен Якович (головний начальник тресту), і тоді чути із спальні розмови на таку тему: «полова проблема і сучасний побут». Але буває й так, що ніхто не заходить, і тоді на цьому місці застає Марфу Галактіонівну з «Жанною Ней» Іван Іванович (він приходить іноді о 5-й годині). Після обіду мій герой іде на якесь засідання. Але коли не йде на засідання — лягає трохи відпочивати. Увечері, коли субота, Іван Іванович іде з Марфою Галактіонівною і зі своїм другом дому, Методієм Кириловичем, в кінематограф і там дивиться на фільми радянського виробництва. Іван Іванович не визнає конструктивного театру і визнає тільки батально-героїчні та мажорно-реалістичні фільми: вони йому нагадують ті дні, коли він проливав

¹ На все добре, пані!

² Так, так, мамо!

кров за радянську республіку, коли по запорізьких степах мчалась огняна більшовицька кавалерія. Побутово-сатиричних картин мій герой особливо не любить дивитись.

— От нещастя! — каже він, випадково попавши на такий фільм. — Знову міщанська побрякушка! Дивно: така прекрасна епоха, такі героїчні дні, і така, можна сказати, песимістична пустишка!

— Але чим з'ясувати появу такого фільма? — питає Методій Кирилович, беручи під руку Марфу Галактіонівну. — Які тут причини?

Іван Іванович знімає окуляри й протирає їх білосніжною хусткою.

— Причини тут ясні, — неохайно кидає він. — Марксист не може їх не розуміти.

— Ти, очевидно, маєш на увазі плехановську формулу? — дуже серйозно питає Марфа Галактіонівна.

— Безперечно! — відповідає Іван Іванович. — Буття визначає свідомість. І потім треба сказати, що наші письменники страшенно темний і малорозвинений народ.

— Я з вами цілком погоджуюсь! — говорить Методій Кирилович і тисне руку своєму приятелю. — До побачення!

Іван Іванович і Марфа Галактіонівна звертають на вулицю Томаса Мора. <...>

III

<...> — Чи не час уже йти нам на ячейку? — сказав Іван Іванович, коли на сідній дзвіниці вдарило до вечірні.

Марфа Галактіонівна подивилась на годинника й сказала, що і справді уже пора.

Це був один із тих четвергів, коли кожний партієць комосередку могого героя організовано бере участь у будівництві першої в світі радянської республіки.

Іван Іванович взяв портфель і пішов у коридор одягатись. Марфа Галактіонівна теж пішла одягатись. Вона наділа простеньку червону хустку і старенький жакет, так що виглядала зовсім симпатично і нагадувала моему герою робітницю з тютюнової фабрики. Іван Іванович теж в ці дні виглядав багато скромніш, як звичайно. Капелюх він брав старенький і навіть виймав з комоди солдатську блузку, що залишилась в нього з часів воєнного комунізму. Щось надзвичайно зворушливе було в цьому передяганні, ніби це передягання було подібне до того, що його ми спостерігаємо у вівтарі. Але в той час, коли піп надягає на себе шикарну, цілком ідеалістичну ризу, тут ми бачимо, як краще вбрання міняють на скромний, можна сказати, матеріалістичний одяг і до того ж у звичайному коридорі. Словом, Іван Іванович (товариш Жан) і Марфа Галактіонівна (товаришка Галакта) воістину зразково і похвально орієнтувалися у всіх вимогах епохи переходового періоду.

— Знаєш, — сказав мій герой, ступаючи калошами і своєю незмінною парасолькою по асфальту вулиці Томаса Мора. — Мені зараз прийшла геніальна ідея.

— Тобі, Жане, вічно лізуть у голову геніальні ідеї, — сказала Марфа Галактіонівна, ступаючи по асфальту тієї ж вулиці.

Іван Іванович трохи покривився незадоволено, але «геніальна ідея», очевидно, не давала йому спокою, і тому він почав:

— Що соціалізм, — почав він, — можна збудувати в одній країні — це факт. Це надзвичайно талановито доказано і Леніном, і Марксом. Але, коли наші дискусійщики не вірять в це, то, по-моєму, можна і одмовитись од вищезгаданої теоретичної формули.

— Що ти мелеш! — оглядаючись, скрикнула Марфа Галактіонівна. — Ти ще гляди ляпни десь. Чого доброго, подумують, що ти проти побудови соціалізму в одній країні.

— А я от все-таки настоюю на своєму! — рішуче сказав Іван Іванович. — Чому ти хочеш, щоб я обов'язково думав по шаблону? Ми зовсім не проти оригінальних думок. Я тільки хочу сказати, що з цієї формули по суті можна зробити трохи іншу, яка мусить задовольняти і нас і не може не задовольняти і їх.

Марфа Галактіонівна зупинилась і здивовано подивилась на свого чоловіка.

— Я тебе не розумію! — сказала вона.

— Не розумієш?.. Ну, як же це так? — задоволене посміхнувся мій герой. — Собаку зарито ось у чому: хіба ми будемо соціалізм в одній країні? Ну?

Марфа Галактіонівна знову зупинилась і знову здивовано подивилась на свого чоловіка.

— Я тебе все-таки не розумію! — ще раз сказала вона. Тоді Іван Іванович побідно визирнув поверх своїх окулярів і сказав тремтячим від задоволення голосом:

— А що, як ми для штуки поставимо так питання: Росія — раз, Україна — два, Грузія — три, Білорусія — чотири. Хіба це буде одна країна?

— Але ти не подумав про економіку? — кинула товаришка Галакта.

— Правильно! Я про економіку не подумав, але я подумав, що для маси так буде ясній, — сказав Іван Іванович.

— Тоді твоя геніальна ідея є не що інше, як глупота, — різко кинула Марфа Галактіонівна. Товариш Жан образився: мовляв, навіщо так ображати його?

— Нічого подібного! — сказав він. — Це буде не зовсім поганий полемічний прийом.

— Але цей «прийом» може привести тебе до буржуазної України.

Мій герой раптом вдарив себе по коліну: мовляв, це вже, їй-богу, слушне зауваження!

Словом, Іван Іванович певний, що ми «для маси» будемо соціалізм не в одній країні, а саме в кількох, але, беручи на увагу той факт, що в центральній пресі ще так не ставилось питання і не дебатовалось в цій площині, беручи на увагу також те, що на такій «формулі» може зіграти хтось, Іван Іванович одмовляється від цієї ідеї і цілком стоїть на постулатах останнього пленуму ЦК.

В таких цікавих розмовах мої герої пройшли половину путі, — тієї святкової путі, що один раз на тиждень (а саме в четвер) веде декого із «ідеологічно витриманих» партійців саме до залу засідань Івана Івановича.

Уже вечоріло. То тут, то там — по дорозі — фаркали люкси. У церкві дзвонили до вечірні, і дзвін цей тривожив душу кожного обивателя. Обиватель, очевидно, думав про воскресіння Христа, але Іван Іванович про це зовсім не думав і нарочито думав про антирелігійну пропаганду. Інша справа гудки на заводах: от коли б вони заревли! О, тоді мій герой теж відчув би якусь тривогу на душі (власне, не на душі — пробачте за цей безпардонний ідеалізм! — а якось більш моністично). Але думав би Іван Іванович не про якусь там первісну християнську комуну, а саме про матеріалістичну діалектику. Це зовсім не значить, що він хоче вульгарно прищепити дарвінізм до соціології, — Боже борони! Інакше він не йшов би зараз на зібрання комосередку, так би мовити, *per pedes Apostolorum*¹, а найняв би візника й поїхав візником, — це значить, що Іван Іванович (із слів Семена Яковича) завжди був, єсть і буде зразковим будівничим радянської держави. <...>

IV

<...> Іван Іванович відчув, що тепер якраз прийшла черга за ним. Саме тепер і він мусить виступити і показати свій ораторський хист в боротьбі з місцевою опозицією.

— Я прошу! — сказав мій герой і, побідно ступаючи, зійшов на трибуну.

Мій рішучий і симпатичний герой положив свій портфель на портфель головного начальника, протер свої окуляри білосніжною хусткою й почав:

— Дорогі товариші! Наш друг, товариш Лайтер, хоче взяти на себе роль місіонера і проповідувати свої сумнівні і, як ви бачили, безґрунтовні ідеї в тій країні, яка ніколи не була християнською — *episcopatus in partibus*². Ви розумієте?..

Тут Іван Іванович, як і його начальник, налив з графина води і побідно подивився поверх окулярів на аудиторію: мовляв, східний початок?

— Ловко! — пронісся шум похвали по аудиторії.

— Але, — продовжував мій герой, — ми таких місіонерів не приймаємо!.. (Голоси: «Правильно! Правильно!»). Попередній оратор, себто товариш Лайтер, багато розпинався з цієї трибуни, запевняючи нас, що самокритика нам не потрібна, що самокритика загальмує наш господарчий процес, що і т. д. і т. п. А я от говорю — нічого подібного! Вона не може загальмувати господарчий процес! (Голоси: «Правильно! Правильно!»). Хто повірить товаришу Лайтеру? Ну, скажіть мені: хто йому повірить?

— Ніхто! — скрикнуло одразу кілька голосів.

— Цілком справедливо: ніхто! Тисячу разів — ніхто! (Мій герой вже входив в азарт). Ми всі пам'ятаємо, як важко нам було завоювати диктатуру пролетаріату, скільки ми крові пролили на полях громадянської війни, скільки наших

¹ Слідами апостолів, тобто пішки.

² Єпископ у країнах невірних, тобто нехристиянських, без почестей і прибутків.

дорогих товаришів розстріляно в контррозвідці, і ми не можемо мовчати і не сказати товаришу Лайтеру: «уберіть, будь ласка, ваші сумнівні руки від досягнень пролетаріату і не морочте нам голови!» Ви хочете розколоти партію, але це вам не вдасться. Ви хочете... але — досить! Досить!...

Тут Іван Іванович раптом взявся за серце і сказав, що він не може скінчити своєї промови, бо боїться «за розрив серця». Аудиторія покрила Івана Івановича гучними і вдячними оплесками. Видно було, що товариш Лайтер і справді помилився: осередок був цілком ідеологічно витриманий.

Після Івана Івановича ще виступали промовці, але все вже було ясно, і тому Методій Кирилович закрав зібрання.

Комосередок повалив на вулицю. Дощик в цей час ущух і над городом мовчазно стояли важкі осінні хмари.

...— Ну, як я його? Добре? — спитав Іван Іванович.

— Ти сьогодні прекрасно говорив, — сказала Марфа Галактіонівна. — Мар'я Івановна прямо захоплена твоєю промовою.

— Шкода тільки, що мені серце не дає розійтися! — зідхнув мій герой. — Тепер я цілком переконаний, що маю ораторський хист. Цілком! <...>

VII

<...> Колись Іван Іванович лежав після смачного обіду на канапі і переглядав «Вісті». Він завжди уважно переглядав цю газету: по-перше, тому, що тут було багато урядових розпоряджень, а він не хотів бути не в курсі державного будівництва, а по-друге — тому, що редакція цієї газети його остаточно зворушувала підбором матеріалу. Тут було всього вміру: і смішного (Іван Іванович, наприклад, дуже обурювався з поведінки драматурга Куліша, що в своїй п'єсі «Мина Мазайло» нахабно висміяв майстра мажорного сміху Іону Вочревісущого. Іону Вочревісущого Іван Іванович вважав мало не за геніальну людину) — тут було трохи і про кооперацію, трохи про сільське господарство, а також трохи і про культурне життя країни. Особливо Івана Івановича зворушували передові статті і саме ті, що йшли без підпису.

— Не говори, Галакточко! — часто схвильованим голосом кидав він у бік своєї дружини. — От би в кого повчитись нашим газетам! Яка краса вислову! Скільки в цих передових споживи для серця й розуму. Як вони хвилюють своєю тематикою! Ні, не говори, Галакточко, все-таки постановка справи — велике діло!

— Ще б пак! — зітхала Марфа Галактіонівна. — Це ж наша найстаріша газета. Скоро матиме мало не десятилітній досвід!

Іван Іванович дивився у вікно на молодий сніжок і на його душі була радість і гордість невимовні...

...Так от, значить, одного разу Іван Іванович лежав після смачного обіду на канапі і переглядав «Вісті».

Раптом його очі поширились і він, як і тоді, коли натрапив на випадково положений до його портфеля «страшний документ», як і тоді, дуже зблід. Ніжні пальці могого героя затремтіли. Як на гріх, в цей час в квартирі нікого не було (вся сім'я

поїхала до парку шпацірувати), була тільки в кухні Явдоха. Іван Іванович протер очі і ще раз уважно перечитав ті рядки, які його так схвилювали. Потім мій герой підвівся з канапи і, можна сказати, навіть забігав по кімнаті. Він ніколи так енергійно не метушився, як тепер, і тому треба було припускати, що він вичитав, по меншій мірі, про оголошення війни, навіть уже про вступ ворожих сил на радянську республіку чи то оголошення про смерть якогось свого любимого вождя.

— Загибель революції, — шепотів він. — Явна загибель! Коли газета не бреше — а я їй завжди вірив! — коли вона не бреше, то... Ні! Ні! Цього не може бути. Ні! Ні!

Іванові Івановичу навіть піт виступив на лобі. Хвилинами здавалося, що він знепритомніє і, як підстрелений заєць (правда, він цього моменту скоріше подібний був до, коли так можна висловитися, схвилюваної породистої корови) — і, як підстрелений заєць, впаде на свій сюрпризний килим.

Та цього — слава тобі господи — не трапилося. Мій герой потроху почав відходити і нарешті зовсім одійшов. Тоді він підійшов до вікна і одчинив вікно. Запахло весняними пахощами (тоді вже йшла весна). Прямо — заходило сонце. Воно заходило так звичайно, ніби в газеті нічого страшного й не було. Навіть образливо було дивитися на цю байдужу огню кулю. Але Іван Іванович навіть не звертав на це уваги: мовляв, плюють йому на сонце, він давно вже взяв себе в руки. Правда, ті руки, що він в них взяв себе, ще трохи, і навіть більше ніж трохи, тремтіли, але при чому ж тут він?

Мій герой витер з лоба вищезгаданий піт і, не маючи з ким поділитися своїми думками, раптом відчув у собі приплив ніжності й велике бажання поговорити зі своєю куховаркою.

— Посуд миєте, Явдошко? — ніжним, ласкавим, мало не соцвиховським голо-сом сказав Іван Іванович і зупинився на порозі кухні. — Ну, як воно — не важко вам жити у нас?

— Чого там важко! — відповіла, як і завжди, трохи холоднувато («чорна недвядчність») куховарка. — Чого там важко, ми вже звикли, барин!

Іншого разу мій, зрідка трохи глуховатий, герой, можливо, і не звернув би уваги на це обурливе «барин». Товаришка Галакта навіть думала, що це в порядку речей: мовляв, нічого тут особливого нема, коли куховарка називає Жана «барином» — по-перше, ніхто того не чує і, значить, нема тут ніякої компромітації, а по-друге, — товаришка Галакта ніколи не посміє позбавити Явдоху волі слова (куховарці так подобається — хай так і говорять!). Але на цей раз Іван Іванович мало не підскочив.

— Який я вам барин, Явдошко! — скрикнув він у жадливій розпуці! — Хіба я вам барин? — Іван Іванович мило усміхнувся і, розвівши руками, пояснив:

— Товариш! Так! Товариш!

Явдоха здивовано подивилась на хазяїна.

— Хай буде й по-вашому! — знизала вона плечима і, знизавши плечима, взялася за цеберку з поміями.

Але тут з Іваном Івановичем трапилось щось небуденне. Підскачовши з незвичайною для нього легкістю до куховарки, він делікатно відштовхнув її від цеберки з помиями.

— Так, так Явдошко! — промовив Іван Іванович тремтячим голосом. — Я вам не барин, я... я вам справжній друг і товариш. Я вам — ви ж пам'ятаєте? — Я вам завжди говорив, щоб ви називали мене товаришем! (Іван Іванович і сам уже вірив, що він завжди пропонував Явдосі називати себе товаришем, хоч цього, можна сказати, й не було — не тому не було, що він не хотів, а тому, що він просто забув). Завжди говорив, Явдошко. І тепер говорю! Да!..

Іван Іванович знову витер піт зі свого чола й несподівано скрикнув:

— Дозвольте, — скрикнув він, — я винесу цеберку з помиями! Ця остання пропозиція вискочила з уст хазяїна якось зовсім без всякої потреби. Але вискочивши, вона вже не могла повернутися в ті ж таки уста і саме так, наче її й не було (воістину, слово не муха — вилетить не спіймаєш навіть за допомогою мухобойки). Іван Іванович захвилювався тим хвилюванням, коли почуваєш себе героєм, а здивована Явдоха рішуче не хотіла йому віддати цеберки. Почалась боротьба. І невідомо чим би вона скінчилась, коли б в цей момент не відчинилися двері і в дверях не зупинилась Марфа Галактіонівна.

— Жане! В чому справа? — грізно сказала Марфа Галактіонівна, побачивши боротьбу. — Що це значить?

Товаришка Галакта зрозуміла, звичайно, цю сценку, як залицання мого героя до куховарки, і тому, не довго думаючи, вона тут же скрикнула.

— Геть! — скрикнула вона, звертаючись до Явдохи. — Щоб твоя нога більш тут не була. Геть! Геть!

— Що ти робиш, Галакточко, — в свою чергу скрикнув Іван Іванович. — Не роби цього, голубонько. Не роби! Просю тебе, не роби!

Але Марфа Галактіонівна вже нічого не чула і тільки кричала «геть». Коли ж куховарка вийшла з кухні і коли червоний і спітнілий Іван Іванович підвів свою дружину до канапи, то вона, Марфа Галактіонівна, й тоді не дала промовити слова. Потім товаришка Галакта зробила істерику. Нарешті істерика скінчилась, і тоді вияснилося, в чому справа. Вияснилося тоді, коли мій герой остаточно переконав свою стурбовану дружину, що він не залицятися хотів до Явдохи, а тільки хотів показати їй, що він нічим (буквально нічим!) не відрізняється від неї, від куховарки, і навіть може винести цеберку з помиями. Переконав він її не словами, а, так би мовити, ділом. Це трапилось саме тоді, коли й товаришка Галакта прочитала в «Вістях» ті рядки, які так схвилювали Івана Івановича.

— Так! Ти мав рацію! — уже подвійним голосом (спокійним, що Іван Іванович не зрадив і неспокійним, що газета) сказала вона, бризкаючи на себе одеколоном. — Так. Ти мав рацію. Але ти, Жане, не маєш рації хвилюватись. Боже мій, чого ти, Жане, так хвилюєшся? Не роби паніки! Пожалій своє серце! Чистка ж тільки для низів! Члени колегії, на мій погляд, ні в якому разі не будуть чиститись.

— Ах, Галакточко! — підстреленим голосом сказав мій герой. — Ти не читала. — Іван Іванович подав дружині номер «Вістей». — Ну, ось дивись, голу-бонько. Тут написано навіть, що будуть чистити навіть членів ЦК. Ти розумієш? Членів ЦК!

— Цього не може бути! Я не вірю! — рішуче одрізала Марфа Галактіонівна. — Членів ЦК не можуть чистити... Це просто для народу... для маси! В протилежному разі ми загубили б революцію... Да...

— Безперечно! Безперечно загибель революції! — сказав Іван Іванович і в розпуці схопився за голову. — Ах, Боже мій, що вони роблять! Не, Галакточко, я таки не дарма не погоджувався з самокритикою. Що хочеш роби зі мною, а я апаратчикам тепер не можу довіряти. Даю тобі чесне комуністичне слово. Ти розумієш — не можу!

Схвильований Іван Іванович кинувся до кабінету й подзвонив до Методія Кириловича.

— Чули?... — спитав він у рурку. — Нуда! Нуда!.. Ну, як ви?.. Я? Я ж, знаєте, мені що? Будь ласка, хоч сьогодні! Тільки я думаю, знаєте... Ну, словом, заходьте — поговоримо. Треба улаштувати сімейну нараду.

Тут мій герой закахлявся й положив рурку на її руркове місце.

Цілу ніч Івана Івановича і Марфу Галактіонівну кусали чи то блощиці, чи то блохи, і вони ніяк не могли заснути. А коли прийшов новий ранок, мій герой поспішив до установи. Він навіть забув поцілувати Мая і Фіалку батьківським поцілунком. Але в установі його чекала ще більша неприємність. Там він, по-перше, остаточно пересвідчився, що йому обов'язково прийдеться чиститись (виходить його любима газета й на цей раз не збрехала), по-друге, він узнав, що роботу його комосередку з сьогоднішнього дня починає обслідувати спеціальна комісія з райкому.

Про це сповістив Методій Кирилович.

— Для чого комісія? Для чого обслідування? — спитав зблідлий за ніч Іван Іванович, безсило сідаючи в крісло. — Ну, скажіть мені, для чого?

— А хіба вам не ясно? Мабуть, хочуть когось вичистити. І, мабуть, не тільки з комосередку, — сказав догадливий Методій Кирилович, — а навіть деякого з бюро.

— Із бюро? — в розпуці промовив мій герой (він був членом, хоч і не активним, свого бюро). — Що ви говорите? Ні, ви просто робите паніку. Ви помиляєтесь, Методію Кириловичу! Да, помиляєтесь... Я тільки не розумію, відкіля це все взялося?

— Це ви вже спитайте в свого товариша Лайтера, — відповів Методій Кирилович, підкресливши «свого». — Це, будьте певні, це його роботка.

— Мого товариша Лайтера? — до того розгубився Іван Іванович, що навіть випустив із рук окуляри, які протирав своєю білосніжною хусткою. — Ви серйозно кажете «мого»?

— Так! — як і завжди, спокійно відповів Методій Кирилович. — Іменно вашого. Я не член бюро, а ви, як член бюро, мусили вже давно знати,

що це за штучка. Хіба я вам не говорив? Свій свого, так би мовити!.. Чому ж ви його досі...

— Ах, боже мій! Нічого не розумію! — скрикнув Іван Іванович тим же таки підстреленим голосом. — Буквально нічого!

Мій герой раптом покинув Методія Кириловича й побіг до Семена Яковича, головного начальника і члена бюро. Про що вони там говорили — мені не відомо. Проте, я гадаю, що це й не цікавить читача. Давати в деталях трагічну загибель мого героя я й не брався. Скажу тільки, що райком прислав комісію, так би мовити, необ'єктивну, по-перше, вона сконстатувала, що товариш Лайтер не опозиціонер і не бузотер, а просто собі активний партієць, по-друге, комісія наказала негайно перебрати бюро комосередку, а по-третє (це вже просто якась трагічне непорозуміння), Івану Івановичу, Марфі Галакціонівні, Методію Кириловичу і ще багатьом ще до чистки судилося «вийти із партії», як потім говорила товаришка Галакта.

Іван Іванович, прийшовши додому після «вийти із партії», похилився на свою мухобойку і раптом заплакав дрібненькими в перший раз мінорними сльозами.

— Пропав! — скрикнув він. — Боже мій, яке трагічне непорозуміння! Чому саме мені судилося так страждати за революцію? Чим я провинився?

Але йому на його останнє запитання ніхто не відповів. Марфа Галакціонівна ще не прийшла після «вийти із партії», а Май і Фіалка десь шпацірували з мадмуазель Люсі. Що ж до куховарки Явдохи, то вона поки що нічого не знала, і тому й тепер виспівувала якусь свою зовсім незрозумілу пісню, саме ту, що, з одного боку, нібито веселу, а з другого — начебто дразнить.

Так що мажорну новелу, можна сказати, кінчено. Звичайно, я й зараз бачу незадоволені обличчя (мовляв все добре, та от багато публіцистики), але й тепер, на жаль, нічим не могу допомогти.

Що ж робити, дорогі читачі, коли я хочу, щоб мої твори читали рішуче всі громадяни нашої республіки, навіть такі ділові, як от Іван Іванович та Марфа Галакціонівна, а ділові люди, як відомо, читають тільки мажорні новели з ухилом в публіцистику. Треба, очевидно, йти на компроміс.

...А втім, Теккерей, наприклад, каже, що Свіфт (ви пам'ятаєте «Гулливерову подорож»?) справляє на нього враження величезного гіганта і що загибель його, Свіфта, нагадує йому, Теккерей, загибель грандіозного царства.

Так думав колись не тільки Іван Іванович, але думаю сьогодні й я, коли зупиняю свій зрідка вольтер'янський погляд на чіткому силуеті злого англійського сатирика.

...І потім чому Салтиков-Щедрін міг бути віце-губернатором, а я не могу? Правда?

Отже, до побачення, золотий мій читачу! Сподіваюся ще раз зустрітися з вами. В моїй шухляді (доводжу до вашого відома) є ціла галерея ідеологічно витриманих, монументально-реалістичних типів нашої ніжно-прекрасної епохи, а ви (доводжу до свого відома), очевидно, маєте охоту познайомитися з ними. Ну, і от!

- Хто з героїв повісті належить до незаконних членів сім'ї Івана Івановича?
- Які сатиричні прийоми використав М. Хвильовий у повісті «Іван Іванович»?
- Які явища пореволюційного суспільства висвітлює М. Хвильовий у сатиричному ключі в повісті «Іван Іванович»?

Я (Романтика)

«Цвітові яблуні»

З далекого туману, з тихих озер загірної комуни шелестить шелест: то йде Марія. Я виходжу на безгранні поля, проходжу перевали і там, де жевріють кургани, похиляюсь на самотню пустельну скелю. Я дивлюсь в даль. — Тоді дума за думою, як амазонянки, джигітують навколо мене. Тоді все пропадає... Таємні вершники летять, ритмічно похитуючись, до отрогів, і гасне день; біжить у могилах дорога, а за нею — мовчазний степ... Я одкидаю віі і згадую... воістину моя мати — втілений прообраз тієї надзвичайної Марії, що стоїть на гранях невідомих віків. Моя мати — наївність, тиха жура і добрість безмежна. (Це я добре пам'ятаю!). І мій неможливий біль, і моя незносна мука тепліють у лампаді фанатизму перед цим прекрасним печальним образом.

Мати каже, «що я (її м'ятежний син) зовсім замучив себе...». Тоді я беру її милу голову з нальотом сріблястої сивини і тихо кладу на свої груди... За вікном ішли росяні ранки і падали перламутри. Проходили неможливі дні. В далі з темного лісу брели подорожники й біля синьої криниці, де розлетілись дороги, де розбійний хрест, зупинялись. То — молоде загір'я.

— Але минають ночі, шелестять вечори біля тополь, тополі відходять у шосейну безвість, а за ними — літа, роки і моя буйна юність. Тоді дні перед грозою. Там, за отрогами сизого боку, спалахують блискавиці і накипають, і піняться гори. Важкий душний грім ніяк не прорветься з Індії, зі сходу. І томиться природа в передгроззі. А втім, за хмарним накіпом чути й інший гул — ...глуха канонада. Насуваються дві грози.

— Тривога! — Мати каже, що вона поливала сьогодні м'яту, м'ята вмирає в тузі. Мати каже: «Надходить гроза!» І я бачу: в її очах стоять дві хрустальні росянки.

I

Атака за атакою. Шалено напірають ворожі полки. Тоді наша кавалерія з флангу, і йдуть фаланги інсургентів у контратаку, а гроза росте, і мої мислі — до неможливості натягнутий дріт.

День і ніч я пропадаю в «чека».

Помешкання наше — фантастичний палац: це будинок розстріляного шляхтича. Химерні портьєри, древні візерунки, портрети княжої фамілії. Все це дивиться на мене з усіх кінців мого випадкового кабінету.

Десь апарат військового телефону тягне свою печальну тривожну мелодію, що нагадує дальній вокзальний ріжок.

На розкішній каналі сидить, підклавши під себе ноги, озброєний татарин і монотонне наспівує азіатське: «ала-ла-ла».

Я дивлюсь на портрети: князь хмурить брови, княгиня — надменна зневага, княжата — в темряві столітніх дубів.

І в цій надзвичайній суворості я відчуваю весь древній світ, всю безсилу грандіозність і красу третьої молодості минулих шляхетних літ.

Це чіткий перламутр на бенкеті дикої голодної країни.

І я, зовсім чужа людина, бандит — за одною термінологією, інсургент — за другою, я просто і ясно дивлюсь на ці портрети і в моїй душі нема й не буде гніву. І це зрозуміло:

— Я — чекіст, але і людина.

Темної ночі, коли за вікном проходять міські вечори (масток злетів на гору й царить над містом), коли сині димки здіймаються над цегельнею й обивателі, як миші, — за підворіття, у канаречний замок, темної ночі в моєму надзвичайному кабінеті збираються мої товариші. Це новий синедріон, це чорний трибунал комуни.

Тоді з кожного закутка дивиться справжня й воістину жахна смерть. Обиватель:

— Тут засідає садизм!

Я:

— ...(мовчу).

На міській башті за перевалом тривожно дзвенить мідь. То б'є годинник. З темного степу доноситься глуха канонада.

Мої товариші сидять за широким столом, що з чорного дерева. Тиша. Тільки дальній вокзальний ріжок телефонного апарату знов тягне свою печальну, тривожну мелодію. Зрідка за вікном проходять інсургенти.

Моїх товаришів легко пізнати:

доктор Тагабат,

Андрюша,

третій — дегенерат (вірний вартовий на чатах).

Чорний трибунал у повному складі.

Я:

— Увага! На порядку денному діло крамаря ікс!

З давніх покоїв виходять лакеї і також, як і перед князями, схиляються, чітко дивляться на новий синедріон і ставлять на стіл чай. Потім нечутно зникають по оксамиту килимів у лабіринтах високих кімнат.

Канделябр на дві свічі тускло горить. Світлу не сила досягти навіть чверті кабінету. У височині ледве манячить жирандоля. В городі — тьма. І тут — тьма: електричну станцію зірвано. Доктор Тагабат розвалився на широкій канапі вдалі від канделябра, і я бачу тільки білу лисину й надто високий лоб. За ним іще далі в тьму — вірний вартовий із дегенеративною будівлею черепа. Мені видно лише його трохи безумні очі, але я знаю:

— у дегенерата — низенький лоб, чорна копа розкуйовдженого волосся й приплюснутий ніс. Мені він завжди нагадує каторжника, і я думаю, що він не раз мусив стояти у відділі кримінальної хроніки.

Андрюша сидить праворуч мене з розгубленим обличчям і зрідка тривожно поглядає на доктора. Я знаю, в чому справа.

Андрюшу, мого бідного Андрюшу, призначив цей неможливий ревком сюди, в «чека», проти його кволої волі. І Андрюша, цей невеселий комунар, коли треба енергійно розписатись під темною постановою —

— «розстрілять»,

завше мнеться, завше розписується так:

не ім'я і прізвище на суворому життєвому документі ставить, а зовсім незрозумілий, зовсім химерний, як хетейський ієрогліф, хвостик.

Я:

— Діло все. Докторе Тагабате, як ви гадаєте?

Доктор (динамічно):

— Розстрілять!

Андрюша трохи перелякано дивиться на Тагабата й мнеться. Нарешті, тремлячи і непевним голосом, каже:

— Я з вами, докторе, не згодний.

— Ви зі мною не згодні? — і грехот хриплого реготу покотився в темні княжі покої.

Я цього реготу чекав. Так завше було. Але й на цей раз здригаюсь і мені здається, що я йду в холодну трясовину. Прудкість моєї мислі доходить кульмінацій.

І в той же момент раптом переді мною підводиться образ моєї матері...

— ...«Розстрілять»???

І мати тихо, зажурено дивиться на мене.

...Знову на далекій міській башті за перевалом дзвенить мідь то б'є годинник.

Північна тьма. В шляхетний дім ледве доноситься глуха канонада. Передають у телефон: наші пішли в контратаку. За порт'єрою в скляних дверях стоїть заграва: то за дальніми кучугурами горять села, горять степи й виють на пожар собаки по закутках міських підворіть. В городі тиша й мовчазний передзвін серця.

...Доктор Тагабат нажав кнопку.

Тоді льокай приносить на підносі старі вина. Потім льокай іде, і тануть його кроки, віддаляються по леопардових міхах.

Я дивлюсь на канделябр, але мій погляд мимоволі скрадається туди, де сидить доктор Тагабат і вартовий. В їхніх руках пляшки з вином, і вони його п'ють пожадливо, хижо.

Я думаю «так треба».

Але Андрюша нервово переходить із місця на місце і все поривається щось сказати. Я знаю, що він думає: він хоче сказати, що так нечесно, що так комунари не роблять, що це — вакханалія і т. д., і т. п.

Ах, який він чудний, цей комунар Андрюша!

Але, коли доктор Тагабат кинув на оксамитовий килим порожню пляшку й чітко написав своє прізвище під постановою —

— «розстрілять»,—

мене раптово взяла розпука. Цей доктор із широким лобом і білою лисиною, з холодним розумом і з каменем замість серця, — це ж він і мій безвихідний хазяїн, мій звірачий інстинкт. І я, главноверх, чорного трибуналу комуни, — нікчема в його руках, яка віддалася на волю хижої стихії.

«Але який вихід?»

— Який вихід??? — І я не бачив виходу.

Тоді проносьється переді мною темна історія цивілізації, і бредуть народи, і віки, і сам час...

— Але я не бачив виходу.

Воістину правда була за доктором Тагабатом.

...Андрюша поспішно робив свій хвостик під постановою, а дегенерат, смакуючи, вдивлявся в літери.

Я подумав: «Коли доктор — злий геній, зла моя воля, тоді дегенерат є палач із гільйотини».

Але я подумав:

— Ах, яка нісенітниця! Хіба він палач? Це ж йому, цьому вартовому чорного трибуналу комуни, в моменти великого напруження я складав гімни.

І тоді відходила, удалялась од мене моя мати — прообраз загірної Марії, і застигала, у темі чекаючи.

...Свічі танули.

Суворі постаті князя й княгині пропадали в синім тумані цигаркового диму.

...До розстрілу присуджено,

— шість!

Досить! На цю ніч досить!

Татарин знову тягне своє азіатське: «ала-ла-ла». Я дивлюся на порт'єру, на заграву в скляних дверях. — Андрюша вже зник. Тагабат і вартовий п'ють старі вина. Я перекидаю через плече маузер і виходжу з княжого дому. Я йду по пустельних мовчазних вулицях обложеного міста.

Город мертвий. Обивателі знають, що нас за три-чотири дні не буде, що даремні наші контракти: скоро зариплять наші тачанки в далекий сіверський край. Город причаївся. Тьма.

Темним волохатим силуетом стоїть на сході княжий маєток, тепер — чорний трибунал комуни.

Я повертаюсь і дивлюсь туди, і тоді раптом згадую, що шість на моїй совісті. ...Шість на моїй совісті?

Ні, це неправда. Шість сотень, шість тисяч, шість мільйонів — тьма на моїй совісті!!!

— Тьма?

І я здавлюю голову.

...Але знову переді мною проноситься темна історія цивілізації, і бредуть народи, і віки, і сам час...

Тоді я, знеможений, похиляюсь на паркан, становлюся на коліна й жагуче благословляю той момент, коли я зустрівся з доктором Тагабатом і вартовим із дегенеративною будівлею черепа. Потім повертаюсь і молитовне дивлюся на східний волохатий силует.

...Я гублюсь у переулках. І нарешті виходжу до самотнього домика, де живе моя мати. У дворі пахне м'ятою. За сараєм палахкотять блискавиці й чути гуркіт задушеного грому.

Тьма!

Я йду в кімнату, знімаю маузера й запалюю свічу.

... — Ти спиш?

Але мати не спала.

Вона підходить до мене, бере моє стомлене обличчя в свої сухі старечі долони й схиляє свою голову на мої груди. Вона знову каже, що я, її м'ятежний син, зовсім замучив себе.

І я чую на своїх руках її хрустальні росинки.

Я:

— Ах, як я втомився, мамо!

Вона підводить мене до свічі й дивиться на моє зморене обличчя. Потім становиться біля тусклої лампади й зажурено дивиться на образ Марії. — Я знаю: моя мати і завтра піде в монастир: їй незносні наші тривоги й хижі навколо.

Але тут же, дійшовши до ліжка, здригнув:

— Хиже навколо? Хіба мати сміє думати так? Так думають тільки версальці!

І тоді, збентежений, запевняю себе, що це неправда, що ніякої матері нема переді мною, що це не більше, як фантом.

— Фантом? — знову здригнув я.

Ні, саме це — неправда! Тут, у тихій кімнаті, моя мати не фантом, а частина мого власного злочинного «я», якому я даю волю. Тут, у глухому закутку, на краю города, я ховаю від гільйотини один кінець своєї душі.

І тоді в тваринній екстазі я заплющую очі і, як самець напровесні, захлинаюсь і шепочу.

— Кому потрібно знати деталі моїх переживань? Я справжній комунар. Хто посміє сказати інакше? Невже я не маю права відпочити одну хвилину?

Тускло горить лампада перед образом Марії. Перед лампадою, як різьблення, стоїть моя зажурна мати. Але я вже нічого не думаю. Мою голову гладить тихий голубий сон.

II

...Наші назад: з позиції на позицію: на фронті — паніка, в тилу — паніка. Мій батальйон напоготові. За два дні я й сам кинусь у гарматний гул. Мій батальйон на підбір: це юні фанатики комуни.

Але зараз я не менше потрібний тут. Я знаю, що таке тил, коли ворог під стінами города. Ці мутні чутки ширяться з кожним днем і, як змії, розповзлись по вулицях. Ці чутки мутять уже гарнізонні роти.

Мені доносять:

— Ідуть глухі нарікання.

— Може спалахнути бунт.

Так! Так! Я знаю: може спалахнути бунт, і мої вірні агенти ширяють по заулках, і вже нікуди вміщати цей винний і майже невинний обивательський хлам.

...А канонада все ближче й ближче. Частіш гонці з фронту. Хмарами збирається пил і стоїть над городом, покриваючи мутне вогняне сонце. Зрідка палахкотять блискавиці. Тягнуться обози, кричать тривожно паровики, проносяться кавалеристи.

Тільки біля чорного трибуналу комуни стоїть гнітюча мовчазність.

Так:

будуть сотні розстрілів, і я остаточно збиваюся з ніг!

Так:

вже чують версальці, як у гулкій і мертвій тиші княжого маєтку над городом спалахують чіткі й короткі постріли; версальці знають:

— Штаб Духоніна!

...А ранки цвітуть перламутром і падають вранішні зорі в туман дальнього бору.

...А глуха канонада росте.

Росте передгрозя: скоро буде гроза.

.....

...Я входжу в княжий маєток.

Доктор Тагабат і вартовий п'ють вино. Андрюша похмурий сидить у кутку. Потім Андрюша підходить до мене й наївно печально каже:

— Слухай, друже! Одпусти мене!

Я:

— Куди?

Андрюша:

— На фронт. Я більше не можу тут.

Ага! Він більше не може! І в мені раптом спалахнула злість. Нарешті провалось. Я довго стримував себе. — Він хоче на фронт? Він хоче подалі від цього чорного брудного діла? Він хоче витерти руки й бути невинним, як голуб? Він мені віддає «своє право» купатися в калюжах крові?

Тоді я кричу:

— Ви забуваєтесь! Чуєте?.. Коли ви ще раз скажете про це, я вас негайно розстріляю.

Доктор Тагабат динамічно:

— Так його! Так його! — і покотив регіт по пустельних лабіринтах княжих кімнат. — Так його! Так його!

Андрюша знітився, зблід і вийшов із кабінету.

Доктор сказав:

— Точка! Я відпочину! Працюю ще ти!

Я:

— Хто на черзі?

— Діло № 282.

Я:

— Ведіть.

Вартовий мовчки, мов автомат, вийшов із кімнати.

(Так, це був незамінний вартовий: не тільки Андрюша — і ми грішили: я й доктор. Ми часто ухилялися доглядати розстріли. Але він, цей дегенерат, завше був солдатом революції, і тільки тоді йшов з поля, коли танули димки й закопували розстріляних).

...Порт'єра роздвинулась, і в мій кабінет увійшло двоє: жінчина в траурі й мужчина в пенсне. Вони були остаточно налякані обстановкою: аристократична розкіш, княжі портрети й розгардіяш — порожні пляшки, револьвери й синій цигарковий дим.

Я:

— Ваша фамілія?

Зет!

— Ваша фамілія?

— Ігрек!

Мужчина зібрав тонкі зблідлі губи і вправ у безпардонно-плаксивий тон: він просив милості. Жінчина втирала платком очі.

Я:

— Де вас забрали?

— Там-то!

— За що вас забрали?

— За те-то!

Ага, у вас було зібрання! Які можуть бути зібрання в такий тривожний час уночі на приватній квартирі?

Ага, ви теософи! Шукаєте правди!.. Нової? Так! Так!.. Хто ж це?.. Христос?.. Ні?.. Інший спаситель світу?.. Так! Вас не задовольняє ні Конфуцій, ні Лаотсе, ні Будда, ні Магомет, ні сам чорт!.. Ага, розумію: треба заповнити порожнє місце!..

Я:

— Так по-вашому, значить, назрів час приходу Месії?

Мужчина й жінчина:

— Так!

Я:

— Ви гадаєте, що цей психологічний кризис треба спостерігати і в Європі, і в Азії, і по всіх частинах світу?

Мужчина й жінчина:

— Так!

Я:

— Так якого ж ви чорта, мати вашу перетак, не зробіте цього Месію з «чека»?

Жінчина заплакала. Мужчина ще більше зблід. Суворі портрети князя й княгині похмуро дивились із стін. Доносились канонада й тривожні гудки з вокзалу. Ворожий панцерник навідає на наші станції — передають у телефон. З города долітає гамір: грохотали по мостовій тачанки.

...Мужчина впав на коліна й просив милості. Я з силою штовхнув його ногою — і він розкинувся горілиць.

Жінчина приложила траур до скроні і в розпуці похилилася на стіл.

Жінчина сказала глухо й мертво:

— Слухайте, я мати трьох дітей!..

Я:

— Розстрілять!

Вмить підскочив вартовий, і через півхвилини в кабінеті нікого не було.

Тоді я підійшов до столу, налив із графіна вина й залпом випив. Потім положив на холодне чоло руку й сказав:

— Далі!

Увійшов дегенерат. Він радить мені одложити діла й розібрати позачергову справу:

— Тільки-но привели з города нову групу версальців, здається, всі черниці, вони на ринку вели одверту агітацію проти комуни.

Я входив у роль. Туман стояв перед очима, і я був у тім стані, який можна кваліфікувати, як надзвичайний екстаз.

Я гадаю, що в такім стані фанатики йшли на священну війну.

Я підійшов до вікна й сказав:

— Ведіть!

...В кабінет увалився цілий натовп черниць. Я цього не бачив, але я це відчував. Я дивився на город. Вечоріло. — Я довго не повертався, я смакував: всіх їх через дві години не буде! — Вечоріло. — І знову передгрозові блискавиці різали краєвид. На дальньому обрії за цегельнею підводились димки. Версальці насідали

люто й яро — це передають у телефон. На пустельних трактах зрідка виростають обози й поспішно відступають на північ. В степу стоять, як дальні богатири, кавалерійські сторожові загопи.

Тривога.

В городі крамниці забиті. Город мертвий і йде в дику середньовічну даль. На небі виростають зорі й поливають на землю зелене болотяне світло. Потім гаснуть, пропадають.

Але мені треба спішити! За мою спиною група черниць! Ну да, мені треба спішити: в підвалі битком набито. Я рішуче повертаюсь і хочу сказати безвихідне:
— Роз-стрі-лять!

.....
Але я повертаюсь і бачу — прямо переді мною стоїть моя мати, моя печальна мати з очима Марії.

Я в тривозі метнувся вбік: що це — галюцинація? Я в тривозі метнувся вбік і скрикнув:

— Ти?

І чую з натовпу женщин зажурне:

— Сину! мій м'ятежний сину!

Я почуваю, що от-от упаду. Мені дурно, я схопився рукою за крісло й похилився.

Але в той же момент регіт грохотом покотився, бухнувся об стелю й пропав. То доктор Тагабат:

— «Мамо»?! Ах ти, чортова кукло! Сісі захотів? «Мамо»?!!

Я вмить опам'ятався й схопився рукою за маузер.

— Чорт! — і кинувся на доктора.

Але той холодно подивився на мене й сказав:

— Ну, ну, тихше, зраднику комуни! Зумій розправитись і з «мамою» (він підкреслив «з мамою»), як умів розправлятися з іншими.

І мовчки одійшов.

...Я остовпів. Блідий, майже мертвий, стояв перед мовчазним натовпом черниць із розгубленими очима, як зацькований вовк. (Це я бачив у гігантське трюмо, що висіло напроти.)

Так! — схопили нарешті й другий кінець моєї душі! Вже не піду я на край города злочинне ховати себе. І тепер я маю одно тільки право:

Нікому, ніколи й нічого не говорити, як розколось моє власне «я».

І я голови не загубив.

Мислі різали мій мозок. Що я мушу робити? Невже я, солдат революції, схиблю в цей відповідальний момент? Невже я покину чати й ганебно зраджу комуни?

...Я здавив щелепи, похмуро подивився на матір і сказав різко:

— Всіх у підвал. Я зараз буду тут.

Але не встиг я цього промовити, як знову кабінет задрижав од реготу.

Тоді я повернувся до доктора й кинув чітко:

— Докторе Тагабат! Ви, очевидно, забули, з ким маєте діло? Чи не хочете й ви в штаб Духоніна... з цією сволоччю! — я махнув рукою в бік, де стояла моя мати, і мовчки вийшов із кабінету.

...Я за собою нічого не почув.

...Від маєтку я пішов, мов п'яний, в нікуди по сутінках передгрозового душевного вечора. Канонада росла. Знову спалахували димки над дальньою цегельнею. За курганом грохотали панцерники: то йшла між ними рішуча дуель. Ворожі полки яро насідали на інсургентів. Пахло розстрілами.

Я йшов у нікуди. Повз мене проходили обози, пролітали кавалеристи, грохотали по мостові тачанки. Город стояв у пилу, і вечір не розрядив заряду передгрозя.

Я йшов у нікуди. Без мислі, з тупою пустотою, з важкою вагою на своїх погорблених плечах.

Я йшов у нікуди.

III

...Так, це були неможливі хвилини. Це була мука. — Але я вже знав, як я зроблю.

Я знав і тоді, коли покинув маєток. Інакше я не вийшов би так швидко з кабінету.

...Ну да, я мушу бути послідовним!

...І цілу ніч я розбирав діла.

Тоді на протязі кількох темних годин періодично спалахували короткі й чіткі постріли:

— Я, главоверх чорного трибуналу комуни, виконував свої обов'язки перед революцією.

...І хіба то моя вина, що образ моєї матері не покидав мене в цю ніч ні на хвилину?

Хіба то моя вина?

...В обід прийшов Андрюша й кинув похмуро:

— Слухай! Дозволь її випустити!

Я:

— Кого?

— Твою матір!

Я:

(мовчу).

Потім почуваю, що мені до болю хочеться сміятись. Я не витримую й регочу на всі кімнати.

Андрюша суворо дивиться на мене.

Його рішуче не можна пізнати.

— Слухай. Навіщо ця мелодрама?

Мій наївний Андрюша хотів бути на цей раз проникливим. Але він помилився.

Я (грубо):

— Провалівай!

Андрюша й на цей раз зблід.

Ах, цей наївний комунар остаточно нічого не розуміє. Він буквально не знає, навіщо ця безглузда звіряча жорстокість. Він нічого не бачить за моїм холодним дерев'яним обличчям.

Я:

— Дзвони в телефон! Узнай, де ворог!

Андрюша:

— Слухай!..

Я:

— Дзвони в телефон! Узнай, де ворог!

В цей момент над маєтком пронісся з шипінням снаряд і недалеко розірвався. Забряжчали вікна, і луна пішла по гулких порожніх княжих кімнатах.

В трубку передають: версальці наседають, вже близько: за три верстви. Козачі роз'їзди показали біля станції: інсургенти відступають. — Кричить дальній вокзальний ріжок.

...Андрюша вискочив. За ним я.

...Куріли далі. Знову спалахували димки на горизонті. Над городом хмарою стояв пил. Сонце-мідь, і неба не видно. Тільки горова мутна курява мчала над далеким небосхилом. Здіймалися з дороги фантастичні хуртовини, бігли у височінь, розрізали простори, перелітали оселі й знову мчали і мчали. Стояло, мов зачароване, передгроззя.

...А тут бухкали гармати. Летіли кавалеристи. Відходили на північ тачанки, обози.

...Я забув про все. Я нічого не чув і — сам не пам'ятаю, як я попав до підвалу.

Із дзвоном розірвався біля мене шрапнель, і надворі стало порожньо. Я підійшов до дверей і тільки-но хотів зиркнути в невеличке віконце, де сиділа моя мати, як хтось узяв мене за руку. Я повернувся — дегенерат.

— От так стража! Всі повтікали!.. хі... хі...

Я:

— Ви?

Він:

— Я? О, я! — і постукав пальцем по дверях.

Так, це був вірний пес революції. Він стоятиме на чатах і не під таким огнем! Пам'ятаю, я подумав тоді:

— Це сторож моєї душі — і без мислі побрів на міські пустирі.

.....

...А надвечір південну частину околиці було захоплено. Мусили йти на північ, залишили город. Проте інсургентам дано наказа задержатись до ночі, і вони

стійко вмирали на валах, на підступах, на роздоріжжях і в мовчазних закутках підворіть.

...Але що ж я?

...Ішла спішна евакуація, ішла чітка перестрілка,

і я остаточно збився з ніг!

Палили документи. Одправляли партії заложників. Брали решту контрибуцій...

...Я остаточно збився з ніг!

...Але раптом виринали обличчя моєї матері, і я знову чув зажурний і впертий голос.

Я одкидав волосся й поширеними очима дивився на міську башту. І знову вечоріло, і знову на півдні горіли оселі.

...Чорний трибунал комуни збирається до побігу. Навантажують підводи, бредуть обози, поспішають натовпи на північ. Тільки наш самотній панцерник завмирає в глибини бору й затримує з правого флангу ворожі полки.

...Андрюша десь ізник. Доктор Тагабат спокійно сидить на канапі й п'є вино. Він мовчки стежить за моїми наказами й зрідка іронічно поглядає на портрет князя. Але цей погляд я відчуваю саме на собі, і він мене нервує й непокоїть.

...Сонце зайшло. Конає вечір. Надходить ніч. На валах ідуть перебіжники, і одноманітно відбиває кулемет. Пустельні княжі кімнати завмерли в чеканні.

Я дивлюся на доктора й не виношу цього погляду в древній портрет.

Я різко кажу:

— Докторе Тагабат! Через годину я мушу ліквідувати останню партію засуджених. Я мушу прийняти отряд.

Тоді він іронічно й байдуже:

— Ну, і що ж? Добре!

Я хвилююсь, але доктор єхидно дивиться на мене й усміхається. — О, він, безперечно, розуміє, в чому справа! Це ж у цій партії засуджених моя мати.

Я:

— Будь ласка, покиньте кімнату!

Доктор:

— Ну, і що ж? Добре!

Тоді я не витримую й шаленію.

— Докторе Тагабат! Останній раз попереджаю: не жартуйте зі мною!

Але голос мій зривається, і мені булькає в горлі. Я пориваюся схопити мавзера й тут же прикінчити з доктором, але я раптом почуваю себе жалким, нікчемним і пізнаю, що від мене відходять рештки волі. Я сідаю на канапу й жалібно, як побитий безсилий пес, дивлюся на Тагабата.

...Але йдуть хвилини. Треба вирушати.

Я знову беру себе в руки і в останній раз дивлюся на надменний портрет княгині.

Тьма.

...— Конвой!

Вартовий увійшов і доложив:

— Партію вивели. Розстріл призначено за містом: початок бору.

...Із-за дальніх отрогів виринав місяць. Потім плив по тихих голубих потоках, одкидаючи лимонні бризки. Опівночі пронизав зеніт і зупинився над безоднею.

...В городі стояла енергійна перестрілка.

...Ми йшли по північній дорозі.

Я ніколи не забуду цієї мовчазної процесії — темного натовпу на розстріл.

Позаду рипіли тачанки.

Авангардом — конвойні комунари, далі — натовп черниць, в авангарді — я, ще конвойні комунари й доктор Тагабат.

...Але ми напали на справжніх версальців: за всю дорогу жодна черниця не промовила жодного слова. Це були щирі фанатички.

Я йшов по дорозі, як тоді — в нікуди, а збоку мене брели сторожі моєї душі: доктор і дегенерат. Я дивився в натовп, але я там нічого не бачив.

Зате я відчував:

— Там ішла моя мати з похиленою головою. Я відчував: пахне м'ятою.

Я гладив її милу голову з нальотом сріблястої сивини.

Але раптом переді мною виростала загірна даль. Тоді мені знову до болю хотілося впасти на коліна й молитовне дивитися на волохатий силует чорного трибуналу комуні.

...Я здавив голову й пішов по мертвій дорозі, а позаду мене рипіли тачанки.

Я раптом відкинувся: що це? Галюцинація? Невже це голос моєї матері?

І знову я пізнаю себе нікчемною людиною й пізнаю: десь під серцем нудить. І не ридати, а плакати дрібненькими сльозами хотілось мені — так, як у дитинстві, на теплих грудях.

І спалахнуло:

— Невже я веду її на розстріл?

Що це: дійсність чи галюцинація?

Але це була дійсність: справжня життєва дійсність — хижа й жорстока, як згряга голодних вовків. Це була дійсність безвихідна, неминуча, як сама смерть.

...Але, може, це помилка?

Може, треба інакше зробити?

— Ах, це ж боюство, легкодухість. Єсть же певне життєве правило: *errare humanum est*¹. Чого ж тобі? Помиляйся! І помиляйся саме так, а не так!.. І які можуть бути помилки?

Воістину: це була дійсність, як згряга голодних вовків. Але це була й єдина дорога до загірних озер невідомої прекрасної комуні.

...І тоді я горів у вогні фанатизму й чітко відбивав кроки по північній дорозі.

¹ Людині властиво помилятися (лат.)

...Мовчазна процесія підходила до бору. Я не пам'ятаю, як розставляли черниць, я пам'ятаю:

До мене підійшов доктор і положив мені руку на плече:

— Ваша мати там! Робіть, що хочете!

Я подивився:

— З натовпу виділилася постать і тихо самотньо пішла на узлісся.

...Місяць стояв у зеніті й висів над безоднею. Далі відходила в зелено-лимонну безвість мертва дорога. Праворуч маячів сторожовий загін мого батальйону. І в цей момент над городом знявся рясний вогонь — перестрілка знову була тривою. То відходили інсургенти, — то помітив ворог. — Збоку розірвався снаряд.

...Я вийняв із кобури маузера й поспішно пішов до самотньої постаті. І тоді ж, пам'ятаю, спалахнули короткі вогні: так кінчали з черницями.

І тоді ж, пам'ятаю —

з бору вдарив у тривогу наш панцерник. — Загудів ліс.

Метнувся вогонь — раз,

два —

і ще — удар! удар!

...Напирають ворожі полки. Треба спішити. Ах, треба спішити!

Але я йду і йду, а одинока постать моєї матері все там же. Вона стоїть, звивши руки, і зажурно дивиться на мене. Я поспішаю на це зачароване неможливе узлісся, а одинока постать усе там же, все там же.

Навкруги — пусто. Тільки місяць лле зелений світ з пронизаного зеніту. Я держу в руці маузера, але моя рука слабіє, і я от-от заплачу дрібненькими сльозами, як у дитинстві на теплих грудях.

Я пориваюся крикнути:

— Мати! Кажу тобі: Іди до мене! Я мушу вбити тебе. І ріже мій мозок невеселий голос. Я знову чую, як мати говорить, що я (її м'ятежний син) зовсім замучив себе.

...Що це? Невже знову галюцинація?

Я відкидаю голову.

Так, це була галюцинація: я давно вже стояв на порожнім узліссі напроти своєї матері й дивився на неї.

Вона мовчала.

...Панцерник заревів у бору.

Здіймалися огні. Ішла гроза. Ворог пішов у атаку. Інсургенти відходять.

...Тоді я у млості, охоплений пожегом якоїсь неможливої радості, закинув руку за шию своєї матері й притиснув її голову до своїх грудей. Потім підвів маузера й нажав спуск на скроню.

Я зрізаний колос, похилилася вона на мене.

Я положив її на землю й дико озирнувся. — Навкруги було порожньо. Тільки збоку темніли теплі трупи черниць. — Недалеко грохотили орудія.

...Я заложив руку в кишеню й тут же згадав, що в княжих покоях я щось забув.

«От дурень!» — подумав я.

...Потім скинувся:

— Де ж люди?

Ну да, мені треба спішити до свого батальйону! — І я кинувся на дорогу.

Але не зробив я й трьох кроків, як мене щось зупинило.

Я здригнув і побіг до трупа матері.

Я став перед ним на коліна й пильно вдивлявся в обличчя. Але воно було мертве. По щоці, пам'ятаю, текла темним струменем кров.

Тоді я звів цю безвихідну голову й пожадливо впився устами в білий лоб. —
Тьма.

І раптом чую:

— Ну, комунаре, підводься!

Пора до батальйону!

Я зиркнув і побачив:

— Переді мною знову стояв дегенерат.

Ага, я зараз. Я зараз. Так, мені давно пора! — Тоді я поправив ремінь свого маузера й знову кинувся на дорогу.

...В степу, як дальні богатирі, стояли кінні інсургенти. Я біг туди, здавивши голову.

...Ішла гроза. Десь пробивалися досвітні плями. Тихо вмирав місяць у пронизаному zenіті. З заходу насувалися хмари. Ішла чітка, рясна перестрілка.

.....
...Я зупинився серед мертвого степу:

— Там, в дальній безвісті, невідомо горіли тихі, озера загірної комуни.

-
- Якого значення в розгортанні ідейно-естетичної площини тексту набуває ліричний зачин новели «Я (Романтика)» М. Хвильового?
 - Як ви розумієте символічність назви новели «Я (Романтика)» М. Хвильового?
-

СЛОВНИК НЕЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ

Подорожники — мандрівники.

Інсургенти — озброєні загони громадян, що протистоять владі.

Чекіст — співробітник Всеросійської надзвичайної комісії з боротьби з контрреволюцією та саботажем.

Синедріон — в Давній Іудеї найвищий судовий орган у місті.

Трибунал — надзвичайний військовий суд.

Дегенерат — людина з ознаками психічного або фізичного виродження.

Канделябр — декоративна підставка для кількох свічок.

Жирандоль — настінний фігурний світильник.

Ревком — революційний комітет.

Главковерх — верховний головнокомандувач.

Версальці — контрреволюціонери.

Фантом — образ будь-чого з минулого.

Шрапнель — вид вибухової зброї, призначений для ураження живих істот.

Контрибуція — примусові грошові чи натуральні стягнення з населення, які проводять війська однієї з воюючих країн на захопленій території противника.

ПІДСУМУЙ ПРОЧИТАНЕ

1. Справжнє прізвище М. Хвильового

А Губенко

В Очерет

Б Стрілець

Г Фітільов

2. М. Хвильовий належав до об'єднання письменників

А «Плуг»

В «Фламінго»

Б «Гарт»

Г «Нова генерація»

3. Який із запропонованих творів не належить перу М. Хвильового?

А «Кіт у чоботях»

В «Недуга»

Б «Арабески»

Г «Я (Романтика)»

4. Де відбувається засідання чорного трибуналу в новелі «Я (Романтика)» М. Хвильового?

А у квартирі революціонера

В у будинку розстріляного шляхтича

Б у міській лікарні

Г на залізничній станції

5. У центрі новели «Я (Романтика)» М. Хвильового постає проблема

А родинних стосунків

Б гуманності й фанатичної відданості революції

В урбанізації

Г історичної пам'яті

6. Яке значення має чорний колір у характеристиці революційного чорного трибуналу в новелі «Я (Романтика)» М. Хвильового?

А розкриває почуття жалю членів трибуналу за страченими мешканцями міста

Б характеризує емоційно-психічний стан всіх, хто входить до революційного трибуналу

В розкриває характер діяльності членів трибуналу

Г характеризує емоційно-психічний стан доктора Тагабата

7. Яку присвяту М. Хвильовий подає до новели «Я (Романтика)»?

А «Цвітові яблуні»

В «Камінному хресту»

Б «Гайдамакам»

Г «Лісові пісні»

8. Хто із поданих персонажів не є героєм новели «Я (Романтика)» М. Хвильового?

А доктор Тагабат

В Андрюша

Б Філарет

Г дегенерат

9. Установіть відповідність між назвою творів та авторами:

1 «Іван Іванович»	А В. Сосюра
2 «Два Володьки»	Б М. Зеров
3 «Пам'яті тридцяти»	В М. Рильський
4 «Київ — традиція»	Г М. Хвильовий
	Д П. Тичина

1	
2	
3	
4	

10. Установіть правильну послідовність подій у творі «Іван Іванович» М. Хвильового:

- А Марфа Галактіонівна читає Явдосі лекцію з політграмоти
 Б Івана Івановича виключають із партії
 В зустріч Івана Івановича з Іполитом Онуфрійовичем
 Г розмова Івана Івановича з агентом комхозу

1	
2	
3	
4	

Григорій Косинка (1899–1934)

Григорій Михайлович Косинка (справжнє прізвище — Стрілець) — талановитий український прозаїк першої половини ХХ ст. Він належав до літературних угрупувань «Ланка» та «МАРС». Творчий доробок Г. Косинки відзначається об'єктивно-драматичним загальнолюдським поглядом на відтворювану дійсність. Зокрема М. Наєко, досліджуючи творчість письменника, говорить про три драми: «Першою була драма найбіднішого селянства, котре стало свідком революційної бурі та братовбивчої війни і після всього не здобуло волі. Друга драма <...> — гостро динамічний конфлікт героя з дійсністю. Мова про так званих заблуканих героїв, котрі не визнають жодної офіційної влади, стають дезертирами, втікачами і право на свою позицію відстоюють різними шляхами, зокрема у кривавій боротьбі. Третя драма — драма тих, хто віддав себе не алтар комуністичної ідеї».

Основні твори: збірки «На золотих богів», «Новели дезертира», «В житах», «Політика», «Серце», «Вибрані твори»; оповідання «Фауст», «Гармонія».

Це цікаво!

Як зазначає Юрій Лаврінченко, у Г. Косинці «було щось не знищимо веселе, сильне і задирчає в його міцній середнього росту постаті, у світлих очах, де завше був або сміх, або іскра насміху, в його упертому чубі. Але в 1929–1934 рр. масового терору, голоду, депортації населення він «зблід, загубив свою колишню смулявість, зробився якийсь сіруватий, немов при-трушений курявою втоми... Раніш рвучкий і різкий, тепер став якось на-

зовні спокійніший...». Це був спокій людини, що вийшла назустріч смерті, яку так часто описував. 1934 р. Косинка зробив свій останній виступ. Було це у харківському будинку літератури по доповіді І. Кулика, який говорив про завдання письменників у зв'язку з перемогою Сталіна. Косинка зачитував відомі слова: «Братья писатели, в нашей судьбе что-то лежит роковое»; сказав, що в даних умовах справжня творчість неможлива. Зала замерла від страху; кінець промови комуністи вкрили погрозами, а галльорка аплодувала».

В житах

Це все було просто до дрібниць: і я, і заспаний ранок, і сивий степ. Я пам'ятаю хороше тільки ранок: заплаканий у росах, молодий і трохи засоромлений сонцем, що смутне купалося у стрижні.

— Ну, ну... вже й цілуватися лізе!

Кажу це до сонця, бо воно безцеремонно грається волосинками на моїй нозі, любовно оглядає забрьохану колошу на штанях і сміється з мене крильцями бджіл: «Дзізік, дзізік...»

— Дзізік?!

Я починаю сердитись, бо що таке «дзізік»? Дзізік — страшне для мене слово, бо воно нагадує мені про дійсність — раз, а друге — в нашій революційній термінології це є дезертир, а я, товариші, саме до них і належав!

Маєте: «Коли, — думаю, — сонце починає шукати дезертирів — до села не піду, небезпечно (такий наш звичай дезертирський), а просто собі левадами, благо ще неділя сьогодні — сплять, в жита».

Так і постановив: левади манять мене зрадливо вербами, городи пахнуть полином, м'ятою, але мій вірний товариш — жита.

Ляжу в долині, де тліє під сонцем Гордина могила, а переді мною стовповий шлях, Гнилице, Чорносливка, далі...

— В жита!

...Одкрасувались — наливаються, через тиждень-другий — копи, а зараз догортають; у мене почали дзвонити коси, серпи, а важкий колос схилився до землі, але в цю хвилину старий черногуз поважно пройшов травою до болота, поклонився на всі чотири сторони, пиймав необережну жабу і під глухий клекіт сполохав на ставищі дику качку...

— От дурна жаба, правда?

Це моє слово до японського одрізана, але після цього я рішуче встаю, підкочую колоші і сміюся до своїх ніг, а вони ж у мене міцні, рівні, сильні (волоссям обросли, а мені баба казала: то — сила); заглядаю у стрижень: там же до мене посміхаються сірі, гарні очі, розпатланий чуб горить на сонці та визирає ще дитяче обличчя Корнія Дзіка.

Показую йому кулака й ловлю зором слід черногуза.

— Треба рушати! Поснідати би не вадило, а?

Але пригадую, що коли в селі побачить солдат зелену сорочку, спокійно прицілюється з рушниці, наче в суху вербу, і вигукує, стріляючи з ляку: «Стої, ні с места!»

Правда, це буває дуже рідко, бо ми, дезертири, — народ бойовий, а ходимо обережно, особливо вечорами; засиніло — село наше, а ранок — жита обминамо. Вирішив не снідати: хіба можна до служби божої хоч рісочку до рота брати?!

...Коп'ях сіна підсмикав, підбив ногами (хай слід затреться), уважно оглянув свою «японочку» — засунув її за пасок штанів, картуз — на очі, а стежкою чорногуза — в жита.

Не пішов, а поплив... Бо мені не звикає до одноманітного ритму хлібів, і степ для мене знайомий, як і моя «японочка»: хвилюється ранками, дзвонить хвилями в обіди, а вечорами, коли догорають жита, лягає спати.

Іду знайомими стежками: широкий Розділ зустріне мене пшеницями, Темник привітає житами, а коло Гординої могили — крайкована синіми льонами плахта з вівса, ячменю і п'яних гречок.

Все так просто, ясно і раптом:

— Чого це курить степовий шлях?

Лягаю. «Японка» косо дивиться на дорогу, мої нерви приймають пісні поля і, здається, починають підспівувати самі; десь над ухом б'ється крильцями джміль, гуде, розсотує нерви, і мені до болю хочеться піймати його і задавить...

Ще пильніше вдивляюся на закурену дорогу, «кавалерія, кавалерія», проноситься іскрою думка, гасне на синьому льону і твердо рішає: «Убити двох, трьох, а тоді що буде... Застрелиться».

Але мимоволі кладу за обніжок голову, засовую босі ноги в жито, виправляюся тілом і жду; мої нерви уже не співають, а тільки дзвонять тихо: «Дзінь, ддзінь!..»

Думаю: «Копит горить під сонцем — багатий іде...»

За півгоней од мене, спиняючи рясю сивого коня, проїхав гнилицьанський багач Дзюба, і жито передало його голосну, трохи чваньковиту розмову:

— Ого-го, брат! Житомирська губернія повна тепер ними, служить не хоче в комуні, а все льогкі хліба подавай!..

А другий на возі:

— Комісарами хочять бути.

Комісарами?! Хай чортом буде! А то як ніч — з винтовкою до вікна йде: «Дайош!..»

Сіра смуга піску, білий копит коня, а за ними моє непереможне бажання вистрілити, але пам'ятаю наказ отамана Гострого: «Не вилазь і не стрілай». Дивлюся на жилавий деревій під обніжком, де лапками заплуталась і борсається у медовнику бджола, посміхаюся та лізу в густий льон.

Хай буде й так...

Дзінь, Дзюба, дзінь... Це дзвонить степ на обід; мене од голоду починає ссати під ложечкою, і я, щоб заспокоїти його, мимоволі думаю про Дзюбу:

«Мабуть, добре поснідав? Подумаєш, герой який знайшовся: “Комісарами хочуть бути”? А хоч би й комісарами?.. Ні, Гострому цього сказати не можна... Уб'є...

Переді мною проходить житами тінь розстріляного на городі Дзюби комуніста Матвія Киянчука, і мені чогось до болю робиться сумно:

Дзінь...

Я на бочке сижу

Под бочкою качка,

Мой муж — большевик,

А я — гайдамачка!»

І підморгне! Молодець був Матвій, коли вели його...

Дзінь...

Про комісарів я не думаю, Гострий може одвести вночі й мене купатися до стрижня, а все-таки мені цікаво: «Хто вони такі?!»

Степ зустрічає низькими поклонами пашні вітер, а він проходить полями — теплий, ніжний, смикає за вуса горду пшеницю, моргає до вівса й довго, довго цілує кучеряві голови гречок — п'є меди степові.

Я киваю йому своє «не знаю», сам хочу думати про Киянчука, але якимсь напруженням волі встаю і зразу ж присідаю, бо на дорозі майорить під вітром червона хустка (я із свого лігва бачу тільки хустку); китиці, мов пучки калини, торкають колоски, вони кокетливо посміхаються до сонця, а вітер схоплюється у мене над головою маленьким вихром і танцює.

— Плювать мені тепер на Гострого! Іду назустріч, може, хоч пиріжка дасть, коли не з нашого села... Дезертирові все можна! Ачхи, кучерява! Ой, злякається... З неділею, куди йдеш?! — не сказав, тільки подумав: «Невже Уляна?»

Я од здивування підсунув на лоба картуз: «Що ж буде далі?»

Стояла переді мною справжня Уляна, а з нею стояла обора панська і шість волів у плузі — орали степ колись...

Степова дичка — запалена, засмажена, а очі — два жучки... Воду носила.

— Здрастуй! — і стала.

— Здорова будь, Уляно! — хотів посміхнутись і не міг: вона довго дивилась на мене, видно, думала, а коли її око впало на моє дрәне коліно, де спокійно лазила божа корівка, — соромливо засміялась, тільки губи якось по-дитячому затремтіли, на колосок покотилася непомітно сльоза... Сині очі питали мене:

«Хіба ти, Корнію, забув ясла коло чорного вола Зоряна?.. А коли цілував мої очі — на сміх показував через вибитий сучок зорю, казав: «Вони схожі на неї, правда, Улясю?»

Я простяг руку, але не знав, з чого почати розмову, і якось по-дурному спитав її:

— Тебе, Уляно, тепер і не впізнати...

І тихо впало на дорогу її слово:

— Змінилася.

А далі я просто не пам'ятаю, що сталося: вона зайнялася, рвонулась до мене і глухо крикнула:

— Які вороги ми... Ні, Корнію, нам не так треба! Ходім сядемо.

Я сп'янів... не знаю, що питав у неї і що казала вона мені, а тільки пам'ятаю, як буйно захвилювались жита, затремтів від радості льон і гарячий вітер припав грудьми до землі.

Колоски слухали:

— Ти й досі такий славний, Корнію... Хочеш цілувати? Цілуй, хай хоч один день буде наш!

І гладила рукою мій чуб, а його розчісували уже другий рік дощі, сніги і дике вовче дезертирське життя...

Вона сміялася:

— Хіба ти не знаєш мого Дзюби? То, Корнію, зуби чортові, а не Дзюби!

Я поклав голову на її коліна і слухав, бо це була загублена в житах моя доля:

— У мене так наче пісню хто списав: «Тільки й мала мати три сини й три дочки...»

Я боявся сліз і п'яно запитував Ульяну:

— Правда, тепер наливаються жита? А в нас, — скоро в бір підемо, — життя панське, а голод собачий — прийдеться грабить. День іде, і смерті ждеш. Товаришів у вас багато?

— Ех, Корнію! Наливаються... Стій, скажений, не рви!

Я бачив на тонких поділках Ульяни гарно вишиту мережку, на пазусі — кленове листя, і все кругом було п'яне, а червона хустка зайнялася й горіла степом од краю до краю!

— Ульясю... Тепер мені нічого не страшно! Мила Ульясю...

Шептали колоски, а вона соромливо підсмикала хвартух, кидала мені морелі і боязко, з тихою журбою нагадувала:

— Піду до матері, це ж він поїхав до волості заложником, а то ж нікуди не пускає...

Барю Ульяну й у двадцятий раз, а може востаннє, запитую кленове листя:

— І досі любиш?

Льон заморгав.

— Ой, безстиднику, хоч би не питав: «Любиш?» — перекривила й додала: — Проквотни морелю, а потім попрощаємось. — Тихо поцілувала, рвонула льону горстку, й очі були сині-сині, мов льон, а хустка гасла. — Прощай, Корнію!

Далі по-старому повела бровою, моргнула й засміялась.

— Наливаються жита... Більш не треба, прощай! — Поклонилась низько на шляху і покотилась зеленими вівсами у веселу Чорносливку до матері.

Дзінь...

Дзвони, степе! Я довго лежу і слухаю, як дзвонить у такт дзвонів степу мое серце. Лізе божа корівка, беру її ніжно на руку і запитую: «Хочеш на коліна, до сонця?»

Можна. Так, берись лапками за штани, далі... дурна, падаєш? А я, по-твоєму, як держуся? Але ти не знаєш, ні, ти не знаєш, що я, Корній Дізік, п'яний сьогодні в житах, а?

П'яні жита, розступіться! Плювать на смерть Гострого, я співать хочу, чуеш, степе?

Ой що ж бо то та за ворон...

І горить переді мною ще й досі Гордина могила під сонцем, червона хустка Уляни і я — коли згадую своє дезертирське життя...

Питаєте про Матвія Киянчука? Розкажу, але не зараз, бо в житах загубилася моя доля, і мені хочеться плакати, мов дитині, або співати, як співають старі, коли згадують молодість, а я ще хочу співати!

- Які імпресіоністичні мотиви наявні в новелі «В житах» Г. Косинки?
 - Що символізує синій колір у новелі «В житах» Г. Косинки?
-

Фавст

Коли догорятиме у віках остання зоря — горітиме моя мисль і страждання, а на чорній смузі неба кривавими літерами спалахнуть пророчі Франкові слова:

Народе мій, замучений, розбитий, Мов паралітик той на роздоріжжю. Людським презирством, ніби струпом, вкритий!..

В імені твоєму, Фавсте з Поділля, я пишу ці рядки. Хай наступні покоління згадають твоє ім'я велике, хай на коліна стануть перед стражданнями твоїми.

Дорогий мені, до болю рідний Фавсте. Ти не знаєш, зрозуміла річ, таких слів страшних, як «Народна трагедія» — чужі й не зрозумілі тобі слова ці. Ти — до примітиву простий. Адже перед своєю смертю — короткою і страшною — ти зумів тільки намалювати в камері ч. 12 маленьку труну з хрестиком і видряпати під тією труною нігтем на стіні своє ім'я і прізвище: «Прокіп Конюшина». Оце і все.

...Тоді саме Різдвяні ночі клепає мороз, коли до нашої камери перевели із тюрмної «секретки» Конюшину: з обличчя був сивий, схожий на Фавста, що його звикли бачити у виставах оперових театрів.

Губи Конюшини спухли, він ловив і ковтав тепле й важке повітря камери, а сам робив тремтячими руками якісь дивні рухи, ніби збирався шугнути в якусь безодню...

Махлаувагий селяк, він підозріло оглядав усіх присутніх, до всіх ласкаво усміхався, шептав щось, а далі несподівано сів на краєчок нар і голосно, під регіт присутніх заявив:

— Диви, от історія... І тут люди є. Камера, повторюю, зустріла слова Конюшини сміхом: уперше, вирішили всі, довелося людині познайомитися з тюрмою.

Офіцер Кленцов, що любив був залякувати таких новаків, пильно оглянув Конюшину з усіх боків, іронічно скривив рота і суворо, допитливо звернувся до Конюшини:

— Бандит?..

Конюшина мовчав. Тоді офіцер, не стримуючи більше сміху, сказав до всіх присутніх у камері:

— Фауста привели. Посидим більше — Гете увидим... А все-таки, парнишка, за какие грехи тебя в нашу камеру пригнали, а?

Конюшина не поспішав відповідати, він звів стомлені очі на згорбленого Кленцова, на всіх і несподівано запитав офіцера з ноткою злоби:

— Хіба тобі не однаково?

З кутка, недалеко вікна, пролунав хриплий бас:

— Правильно. Молодець, Фавст. Так і треба одказувати... Він же тебе не питає, чого ти погони згубив? — визвірився до Кленцова той-таки хриплий голос з кутка.

Кленцов в'їдливо огризнувся, але його ніхто не підтримав. Правда, усім до вподоби було нове прізвище, що його дав Конюшині Кленцов: «Фавст». То нічого, що сам Конюшина не розумів, до чого воно — прізвище таке. Про великого Гете він теж уперше чув у камері. Фавст з Поділля не знав ще, чи сміються тут з його махлаюватости і вбогости, чи такі підтримують проти Кленцова, — тоді ще раз обвів усіх своїми великими сірими очима — побачив глузливу посмішку на вустах Кленцова, але все-таки вирішив чомусь, що такі підтримують його, Фавста з Поділля.

Урочисто витяг з кишені засмальцьованого кисета, поклав його на білі, латками вкриті штани, добродушно засміявся.

— Курить, хай дома не журяться, — сказав він. — Добре тут у вас, ая... Так добре, що й сказати не могу: тепло, затишно, а головне — люди є... Там, де був я...

І він раптом замовк.

— Довіку б гадам таке добро! — вихопився з кутка той-таки голос, що підтримав Конюшину проти Кленцова. Фавст здивовано підвів очі: чи не сказав він якоїсь дурниці? Здається, що — ні, але краще йому не цвенькати, бо тюрма — сам знає — не любить дуже балакучих... Тоді, здалека, з характерною і притаманною лише селянам дипломатією почав був виправдовуватися:

— Ая. У вас, кажу, тому добре, що — тепло, нари є...

— ...С-сш. Як він мені болить. Проклятий, як він мені болить. Пся кров, пся мать, занімії.

По камері бігав у валянках невідомий Фавстові чоловік, з походження і вимови, видно було, поляк, і все лаяв свої зуби, спльовуючи раз у раз ріденьку слину з рота.

Коли пан Яцьківський — так звали його — зупинився навпроти Фавста й попросив скрутити йому цигарку, то Фавст щиро почав йому раяти:

— Ая, зуби? Знаю. Це якби самогон — первак, а тоді намочити махорки з папороттю й закласти на той пеньок — повірте, одразу заніміє. Я знаю.

Яцьківський образився:

— Цо? Заніміє? Ти краще, хлопе, порай це своєму батькові, розумієш? Маєш його? Заніміє.

Але Конюшина не бачив, здавалося, нічого образливого: порада була як порада. Йому навіть зробилося трохи смішно, що такий плючавий панок у валянках, а диви — настобурчився, розсердився і гасає по камері з кутка в куток.

Знизавши плечима, Конюшина мимоволі задивився на цього гоноровитого пана.

А треба знати, що пан Яцьківський був із своїм гонором за втіху для цілої камери: конфедератка, австрійська шинеля з білими орлами, бундючні вуса, а вже гонору того, то тільки в'їдливий Кленцов міг його збити, жартуючи:

— У пана Яцьківського, — казав він серйозно, — воша теж дурно не лізе. Чому, спитаєте? Вона завжди шукає історичні межі, що їх позбулися поляки...

Яцьківський, зрозуміла річ, люто лаявся на такі слова, але хіба можна зупинити Кленцова?

— ...Пан Яцьківський, — не звертаючи на лайку, говорив Кленцов, — найбільше тужить і журиться за блискучим минулим Степана Баторія... А щодо вошей, то я на власні вуха чув, як він запитував одну бльондинку: з якого воєводства, пані? З Бельведеру?

Це, повторюю, було між іншим, побутова дрібничка, не варта серйозної уваги, бо сварилися ми день у день разів п'ять-шість, коли говорили на такі гострі теми. Я занотовую цю дрібничку тому, щоб колись намалювати образ Кленцова як носія великодержавного шовінізму.

Пізніше, коли Фавст спав поруч мене, йому на світанку, — розповідав, — снилися сади у білому цвіту і зелене Поділля...

— Весна, — казав, — часто сниться мені.

Ми тлумачили ті сни його так, що швидко Фавстові ходити за плугом, швидко йому боронити поле, бо коли сниться тобі щось зелене, то річ ясна — жити будеш. І село, казав, снилося: тліло в диму, наміткою білою з вишневого цвіту вкривалося, а коли додивлятися до тієї намітки, то пахла йому рілля, заполона на пар; вона пахла, здавалося, торішнім гноем, і птиця у високому небі кричала.

— Такий сон, — говорив мені Фавст, — що він має визначати?

Я пам'ятаю, не відповів тоді Фавстові, бо з цікавістю прислухався до розмови Маламета з паном Яцьківським:

— У тебе болит зуб, — говорив Маламет. — Я нічево, не протестую... Пусть, у каждого своя болезнь. Но когда в меня острый колит, когда с меня кровь капает, когда... й ты ругаешь. Я, как я должен?.

— Кумедія, їй-богу, — щиро, по-селянському сказав мені Фавст. — Мені такий сон миленький наснився, а вони — за парашу гризуться...

— ...Піднімайсь.

У глухих коридорах свистять вартові, брязкають ключами, а прославлений на всю тюрму Сторожук благословляє матюком Христа і нас усіх... Заспана камера встає, кидає жужмом постіль по кутках і, прокашлюючись, стає по-військовому у дві лави, був такий звичай — висотати з арештанта дух протесту, звести його бодай до образу Конончука, що давно вже втратив образ людський.

Декілька слів про Конончука.

Це — темне і вбоге село, село, яке підписує собі акти обвинувачення трьома хрестиками, а вже пізніше, в тюрмі, падає додолу на коліна, коли побачить кришку хліба; нудна на такому Конончукові така велика і плідна, що здається іноді, ніби його тіло навмисне засіяно висівками — вошами; тіло, схоже на рябе мило... Коли пройде вранішня повірка — завжди коротка і занадто вже ділова, — Конончук сідає, як каже Кленцов, «читати газету»: «блондинки» впилися йому в тіло, і треба довго шарувати Конончукові свої кістки товстою, мужицькою сорочкою, щоб примусити тих «блондинок» падати й сипатися на поміст...

Висівки сиплються — така нудна! Обличчя у Фавста кривиться, мов у дитини, — він от-от, здається, розплачеться; важко зітхає, журно хитає головою і, допомагаючи Конончукові, бере одну «блондинку» за лапки, кладе її на поміст і дико б'є черевиком...

— Отак її треба! — приказує Фавст.

— Ех, Конончук, Конончук! Твоя «блондинка», видно, не з Бельведеру? Ба-чиш, вона не лякає під черевиком, як пана Яцьківського воша. То воша, можна сказати, інтелігентна, панська воша... Правда, господин поручик?

Після такої репліки, а головне — такого безцеремонного і різкого запитання з боку Фавста до Кленцова у мене великий сумнів, що Фавст — незрячий грецької... Хто він такий?

Мотив цей розробити.

Кленцов польською мовою (він сидів у польських тюрмах, де дають з патронату білий хліб, вряди-годи масло, каву, а книжок — професорська, мовляв, бібліотека) гне матюки і пильно, з ненавистю й підозрою дивиться у вічі Фавстові.

— Жаль-жаль, — говорить Кленцов, — що тебе не посадили до блатних... Жаль, там би одразу бандитський дух вивіявся...

Фавст щиро сміється.

— Що мені блатні, — каже він, — адже там скрізь — ми, а не ви... Офіцера зустрів, та ще й офіцера з лейбиком — другий табак, Кленцов. Справді, як вони, варвари, тримають вас невинно п'ятий місяць? Це ж, погодьтеся, некультурно, ая...

...Хто такий Фавст? У мене більше ніяких сумнівів, що це не такий уже звичайний собі дядюшка з далекого Поділля.

На цьому місці межі Фавстом і Кленцовим, як пишуть деякі галичани, завжди розпочинається лайка, але сьогодні обійшлися обидва без неї; правда, Кленцов устиг все-таки огризнутися:

— Пять місяцев, господин Фауст, еще не трепка, а ты... ты определенно пойдешь в земельный комитет спасать самостийную...

— Сволоч ти! — коротко ругнув Фавст. Але наш похмурий, вічно заляканий карцерами й карами староста зупинив короткою лайкою обох і, обвівши очима по всіх кутках камери, наказав ставати в ряди — у дві лави: надходила чергова візитація тюремного начальства — повірка по-старому й по-новому.

Ще далеко до камери було чути дзвін острогів — дзінь, дзінь... Блискучі кавалерійські остроги носив, як відомо було нам, начальник корпусу № 6 — прищуватий, синьо-гнідий якийся на виду, цинічно-нахабний — Бейзер (євреї-арештанти дали йому прізвисько — Злий Собака); він завжди, коли тільки одвідував нашу камеру, дивився в першу чергу на вбоге Конончукове лахміття — кривив з огидою обличчя так, ніби він побачив кубло гадів, а не постіль Конончукову.

Сплювував на долівку, хоч нам за інструкцією категорично було заборонено плювати на підлогу. Бейзер переводив свої сухі, зеленкуваті очі, схожі трохи на баранячі, на Фавста — він раз у раз робив Фавстові якийсь запитання, не було того дня, щоб він поминув його в ряду, не поспитавши:

— В чем обвиняют тебя?

Ми всі з великим напруженням чекали на цю відповідь: Цікаво, за яку провину посадовили цього таємничого Фавста? Висидіти три місяці в «секретці», знали ми, не всякий зможе... А сам Конюшина Прокіп удавав з себе — не було ніякого сумніву — наївного селяка з Поділля.

Пильно дивилися — разом з Бейзером — у сірі, гранітні Фавстові очі — там глибоко-глибоко заховано було ненависть і зневагу не тільки до Бейзера, а до всіх нас; ненависть іноді іскрами вигравала на чоловічках, — тоді у Фавста тремтіли з обурення руки, але він завжди умів стримувати свої чуття — він спокійно, навіть занадто вже спокійно, відповідав запитанням:

— За що? Ая, повстання.

Така відповідь нервувала Бейзера, — він не міг стримати свого гніву, він висмикував з чорної — офіцерського сукна — шинелі руку і, тупаючи ногою, вимахував тією рукою так, ніби намагався на всю силу вдарити Фавста в обличчя...

— Бандит, бога твою мать, а? — оскаженіло вигукував Бейзер.

Ми, арештанти, найбільше боялися цієї хвилини сказу: ми були глибоко переконані, що Фавст, хоч і виснажений до краю, відповів би на удар, більше того, він готовий був перекусити горлянку...

Фавст мовчав. Він тільки скалив свої здорові, білі й рівні зуби, а злоба, різко підкреслена на його мужицькому обличчі, спадала аж на сухі, колись соковиті губи — застигала там, здавалось, разом із слиною.

Він ковтав її, криво усміхався, а сам дивився на підлогу. Бейзер залишив на хвилину Фавста; він суворо, допитливо, ніби справді від нього так багато залежні були ми, оглядав кожного. Кленцов, радіючи, очевидно, що Фавстові була така «баня», розсміявся, але Бейзер помітив таку несподівану радість:

— Эй, ты... как тебя? Чего ржешь, чему ты радуешься?

Кленцов вирівнявся і, зіпивши зуби на образливе «ти», промовив зозла:

— Арестант — тоже человек. Да.

— Сутки карцера, — глухо наказав Бейзер, і Кленцова без курива і без хліба повели кудись з камери. А Бейзер знову повернувся обличчям до Фавста:

— Где твоя нара? — запитав.

— Третья.

Начальник корпусу пильно обдивився з усіх боків Фавстове ліжко, торбу, рушника, вишитого з, ключем журавлиним... Уже хотів був рушати з камери, як раптом улякнув і читав видряпане: «Прокіп Конюшина», а внизу — «Христос Воскресе, Галю...»

— «Христос Воскресе» — тоже твоє? — запитав з іронією Бейзер.

— У мене Він не воскресне... Чого тобі треба? — була Фавстова відповідь.

— Троє суток карцера... без хлеба, кровать привинтять. — Бейзер скаженів.

— Кто бросил окурок? — гукав він на всю камеру. — Чашки, стекло, ложки, ножи... проверить, отобрать... На три дня поднять в камере нары, староста.

— Слушаюсь. Додати деякі деталі...

— Камеру лишить на неделю передач й... забыл, за окурок — сутки карцера. За... протест и бандитизм. Репліка якогось копійчаного меншовика або укапіста:

— Ведь были же когда-то тюрьмы, сидели, живые ведь люди...

За дверима нашої камери затихав десь у глухих коридорах малиновий дзвін на острогах начальника корпусу № 6 — Бейзера.

Старий карцер, де сидів був Фавст, бачив і чув у своїх кам'яних шорах багато трагедій: там божеволіли, там вішалися, розбивали голови об стіну — всього було, все бачив і чув старий карцер.

Аж позеленів од цвілі, од віку свого давнього і сліз людських; по кутках протягувалася вже вода, а зимою, зрозуміло, вона трохи підмерзала й сковзалися ноги на такому льодку тонкому.

Фавст розповідав свою історію немудру так:

— Коли мене Бейзер, — каже він, — кинув був до цієї ями, цвіллю вкритої, я хотів просити його, щоб одразу взяли мене на розстріл... Це була не секретка, ні. Подумай, яка мені рація гнити на пні, коли я знаю свій кінець краще за Бейзера?

Я загнув йому матюка у вічко, і, повіриш, трохи полегшало... матюкнуса я не тому, що люблю лайку, ні, зо мною трапилося щось таке незрозуміле, що й досі не можу з'ясувати собі. Горіла голова, а тюрма, — уяви собі, наша велика тюрма виломлюється з ґрунтом і летить високо-високо понад борами...

І добре пам'ятаю мою суперечку з Бейзером: «Брешеш, — ніби кажу йому, — хай скрізь — тюрма, хай скрізь карцер і кара, але маєш добрий знак: одна вже виломилася з ґрунту, летить». І знаєш, я вперше почав тоді так сміятися. Мені стало раптом страшно: що зробили з мене за сім місяців? Той дурень даремне Фавста згадував і легенди — я живий ще, хоч моя історія варта теж легенди.

...Знаю, мені вже не жити, нема мені повороту до життя, кров'ю харкаю... Дивно, один поет — цілком хворий, на мою думку, — написав два рядки у карцері:

«Сліпе село лютує,

А Україна кров'ю харка.»

Сліпе село... Тут, у карцері, засміявся я на слова слідчого: вони питають, де сходилися на раду? Де, в кого?

Фавст притулився щокою до холодної стіни і тихо шептав: «У моєї рідної сестри, чуєте?» Далі вирівнявся і цитував собі з якогось філософа: «панувати

над рабами, обернути кожного на автомат — такий здебільшого, намір у деспотів»...

— Так знайте, — говорив до стіни далі, — Прокіп Конюшина ніколи не буде зрадником. Я загину, сотні й тисячі таких, як я, але ніколи, ніколи не продаватиму сестри своєї. І нікого не продаватиму. Юдою не буду.

Фавст плакав... Йому все ще, здавалося, стояв образ слідчого Однорогова, говорив ніби до нього:

— Каже мені Однорогов: «Ты, Конюшина, трудового присхожденья, ты — бедняк, ты получил образование, ты, наконец, не Грицько или Омелько какой-то. Но почему, почему, из каких побуждений ты примкнул к преступному обществу самостийников? Почему принял участие в восстании?»

Конюшина відповів:

— Ая... Пішов, не можна не йти, бо коли підпалити хату Грицькові та Омелькові, то вони лише тоді за вила і гідність свою згадають, ая... мені ж, самі казали, людині свідомій, треба свідомо і прямо у вічі ворогові дивитися...

Так йому нібито сказав був Фавст, а він на це усміхнувся, дав гарну папіросу:

— Кури, мовляв, Конюшина, наші, а скажи нам, де поділися ваші, де були бандити?

Перехилив Однорогов через стіл голову і, трохи заспаний, процідив крізь зуби:

— Пойдьош на шльопку, милок! Герой! Замахнувся і на всю руку вдарив по зубах. Фавст, пам'ятає, до крові, до кістки прокусив йому руку ту — тільки прикладами врятували життя Однорогову, занапастивши Фавстове: його тримали після цієї історії три місяці в так званому секретному підвідділі.

...Дні текли. Конюшина почав кашляти кров'ю — тоді перевели до загальної тюрми, до камери № 12.

— Дзинь-бом, дзинь-бом...

— Слухай, — каже мені Фавст, — вони співають цієї пісні так, як смуток власний п'ють... Правда ж? А мені, здається, нема чого сумувати: справді я пережив був таку велику радість і захоплення, що й досі обертом голова йде, як згадаю минуле.

Кінь був у мене — Іскра, а коли виїздила наша сотня з лісу — у гривах кінських пісні цвіли, зелені бори дороги нам стелили, і ми були самі, як бір, зелені — такі молоді й завзяті...

На команду: «Кіннота, на коні!» — вихором злітали, острогами дзвонили і стременами бряжчали, аж підкови цокотіли в коней — мчали так степами українськими; а поруч — бір, бором — ніч з вогнями йде: тоді горілії бори...

І знову співали старої тюремної пісні:

Сльшно там идут...

Где-то кого-то на каторгу ведут.

— Не співайте! Не зацвітуть, ніколи вже не зацвітуть пісні на гриві мого коня! А я все-таки не буду журитися: ми вмираємо в ім'я наступних поколінь.

Підійшов до дверей, довго читав видряпане нігтем:

«Тут була остання ніч... Ми загинули за волю свого народу; той, хто одвідає цю камеру, хай згадає нас... Земля українська кров'ю окроплена, діти цієї землі гниють по тюрмах слов'янських народів, бо самі вони — гній і труп... Люди без волі, без бажання навіть...»

Далі все було засмальцьоване так, що годі прочитати. Фавст стояв і довго думав: йому не треба було говорити такі слова, не до нього звернена була скарга смертників.

«Остання ніч» — зафіксувала його пам'ять. Коли ця остання ніч прийде до нього, Конюшини? Знесилений упав на залізне ліжко. Він не пам'ятав уже, чи це був сон, чи справді було колись таке життя? Згадував...

— Сьогодні — багата кутя, ая... У мене не було ще тоді Іскри, не цвіли пісні наші над борами. Стояла мати коло столу, лампадку перед образами засвічувала:

«Святий вечір, діти, надходить — не пустуйте!» І долівка в хаті, вимазана Оксанкою, блищала, і наші очі дитячі блищали радістю і щастям... Мати не сердилася, коли малий Яцько смикав їх за спідницю, приказуючи:

«Перший пиріжок, мамо, мені».

— «Добре, Яцю, тобі... А кому ж? Тільки тобі!» — гладили рукою його наїжачену голову й посилали до батька.

А батькові очі світилися, мов у святого Миколая на божнику, він садовив праворуч себе Яця, а ліворуч — Настусю і бавив обох, ая...

Повз них проходила горда Оксанка, вона старша була і робітниця в матері найперша: в Оксанчиній косі, пам'ятаю, маком синіла стрічка...

«Чиясь файна молода буде», — подумав. А вона повернулася тоді до мене, засміялася:

— «Отакої, паничу наш, — сказала, — на вулицю нівроку вам, навідується, а дров урубати, то... «Хай тато!» пожурила і пристрамила його тоді Оксанка; батько наче не чує цього — сива голова туркоче дітям якісь казкові слова:

«Ми вже того щастя не зазнаємо, а прийде, діти, ая... Та всім убогим людям дадуть землі...»

Находила багата кутя, святий вечір...

«Надівай, Оксанко, стрічки Насті, в'яжи червоного пояса Яцеві».

Сторожукове пильне око; заспане, пом'яте якесь, мов простирадло у повії, обличчя, мутні очі, особливі вуса, схожі на тоненькі ковбаски — (підлизані) якісь тютюновим димом; у передніх яснах — два здорових вовчих зуби, валькована шия...

Він, Сторожук, вклоняється Бейзерові:

— Хилый какой-то...

Сміється Сторожук.

Веселий він, звичайно, завжди в такі урочисті хвилини. Мугикає з пісні два рядки.

Нудить Сторожукові горілка, тоді йде ригати до раковини. Йому нагадують, що треба поспішати.

Камера. Фавст узяв з нар свою торбу, розв'язав її, підходить до Конончука, каже:

— У вас, дядьку, хвалилися, син є? Але він вечері не принесе сюди — прийміть мою, я буду вашим гостем сьогодні.

Він повертається до Кленцова:

— Не радійте, офіцере, з моєї страти... Пам'ятайте:

«Сотні поляжуть, тисячі натомість стануть до боротьби...»

Маламет молився богам. Вечір. Ніч.

Фавст нерухомо сидів годину, скося дивився на всіх нас і тихо шептав щось, а далі підвівся, поспитав пана Яцьківського:

— Де твоя, Яцьківський, кружечка (з орлами), га? Дайте мені води!

Голос зростав, переходив у шепотіння:

— Чуєте, Сторожук списки читає...

Він ще припав був до відра й пив воду, але після цього, свідомого, здавалося нам, вчинку він уже не приходив більше до свідомості, він збожеволів, ловив руками повітря, ніби намагався смикнути за повід коня. Бігає по камері, гукає:

— Кіннота, на коні! До бою!

— Хлопці, чий кінь збіжить з Іскрою? Сторожукові потрібна кров моя? Маєш її — пей.

Він ударив щиколотками по пругові дверей, розбив до крові руки і на здивування усіх почав малювати на стіні велику літеру «У». Не скінчив, а знову гукнув на всю камеру:

— Кіннота, на коні! Рівняйся, до бою ладнайся! На порозі камери стояв Сторожук. Він узяв Фавста за скривавлену руку, міцно стиснув її, глянув своїми мутними очима на всіх нас і вивів Конюшину з камери востаннє...

Камера зацімліла з жаху.

У сусідній камері, «етапній», співали студенти — новаки ще нашої тюрми:

Ой, радуйся, земле, Син Божий народився...

А Конончук держав у руках шматок хліба, що його дав йому Фавст з Поділля, і ридав...

-
- Чому в'язні назвали Прокопа Конюшину «Фавстом»?
 - Які слова Конюшини, адресовані слідчому Однорогову, характеризують Прокопа як людину чесну, порядну, здатну вистояти і не зрадити?
-

СЛОВНИК НЕЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ

Дезертир — особа, яка самовільно залишила свою військову частину або ухиляється від призову до армії.

Левада — ділянка землі із сінокосом, городом та плодовими або іншими деревами.

Обніжок — вузька, неорана смуга землі між ярами.

Майорить — видніється.

Заложник — заручник.

Цвєнькати — розмовляти чужою мовою, в якій чуються звуки «ц», «дз»

Конфедератка — відомий з XVIII ст. чотирикутний кашкет у польській армії.

Висотати — виснажити.

ПІДСУМУЙ ПРОЧИТАНЕ

- Г. Косинка належав до літературного об'єднання

А «Празька школа»	В «Аспанфут»	☐
Б «МАРС»	Г «ВАПЛІТЕ»	☐
- Утворчості Г. Косинки імпресіоністичні риси органічно поєднуються з рисами

А сентименталізму	В реалізму	☐
Б неокласицизму	Г футуризму	☐
- Головним героєм новели «В житах» Г. Косинки є

А дезертир	В революціонер	☐
Б заробітчанин	Г отаман	☐
- Хто із поданих персонажів НЕ є героєм новели «В житах» Г. Косинки?

А Уляна	В Матвій Киянчук	☐
Б Панас Половець	Г Дзюба	☐
- Про кого з героїв новели Г. Косинки йде мова в наведеному уривку:
«...там же до мене посміхаються сірі, гарні очі, розпатланий чуб горить на сонці та визирає ще дитяче обличчя...?»

А про Корнія Дізіка	В про отамана Гострого	☐
Б про Матвія Киянчука	Г про Дзюбу	☐
- Кого головний герой новели «В житах» Г. Косинки зустрів у полі?

А отамана Гострого	В Уляну	☐
Б Матвія Киянчука	Г свою матір	☐
- Головного героя новели «В житах» Г. Косинки звать

А Матвій Киянчук	В Корній Дізік	☐
Б Дзюба	Г отаман Гострий	☐
- Рядки:
«...безцеремонно грається на моїй нозі, любовно оглядає забрюхану колошу на штанях і сміється з мене крильцями бджіл...»
 автор пов'язує з образом

А степу	В вітру	☐
Б лісу	Г сонця	☐

9. Установіть відповідність між назвами творів та їх авторами:

1 «Фавст»	А В. Сосюра
2 «Так ніхто не кохав»	Б Г. Косинка
3 «Я (Романтика)»	В М. Рильський
4 «Тролянди й виноград»	Г М. Хвильовий
	Д П. Тичина

1	
2	
3	
4	

10. Установіть правильну послідовність подій у творі «Фавст» Г. Косинки:

- А Кленцов дав Конюшині прізвисько «Фавст»
 Б Конюшину перевели до загальної камери
 В Сторожук вивів Конюшину з камери востаннє
 Г камеру в'язнів відвідав начальник корпусу № 6

1	
2	
3	
4	

Валер'ян Підмогильний (1901–1937)

Як видатний белетрист 1920-х рр. і неперевершений перекладач класиків французької прози, письменник-інтелектуал Валер'ян Петрович Підмогильний відомий в історії української літератури ХХ ст. У перші десятиліття минулого століття він був активним учасником діяльності літературних об'єднань «АСПИС», «Ланка», «МАРС». Художня спадщина В. Підмогильного тематично досить різноманітна: через усю творчість письменника 20-х рр. проходить тема взаємодії революції і людини, при розкритті якої автор зосереджував увагу саме на людині. А відпо-

віді на запитання, які поставали перед українською культурою, нацією загалом, пов'язував передусім із проблемою міста й села, їхніх взаємин, які подавав у минулому й сучасному, в соціальному та національному аспектах, у контексті життя народу. Проблема взаємин міста й села цікавила В. Підмогильного від самого початку його творчості й була втілена в романі «Місто».

Основні твори: збірки «Твори. Том I», «В епідемічному бараці», «Син», «Військовий літун», «Третя революція», «Проблема хліба»; романи «Місто», «Невеличка драма», «Осінь, 1929»; збірки оповідань та переклади творів Вольтера, Д. Дідро, В. Гюго, О. Бальзака, А. Доде, Г. Мопассана, П. Меріме, А. Франса.

Це цікаво!

Юрій Смолич «У розповідях про неспокій» відгукується про В. Підмогильного, якого добре знав, із глибокою повагою та захопленням: «Коли б хтось із читачів оцих моїх спогадів та запитав мене, кого з молодих українських

письменників двадцятих-тридцятих років я вважаю найбільш інтелектуально заглибленим, душевно тонким або, по-простому кажучи, найбільш інтелігентним, то я б ні на хвилину не задумався і відказав — Валер'яна Підмогильного».

Місто

(Скорочено)

Шість прикмет має людина: трьома подібна вона на тварину, а трьома на янгола: як тварина — людина їсть і п'є: як тварина — вона множиться і як тварина — викидає; як янгол — вона має розум, як янгол — ходить просто і як янгол — священною мовою розмовляє.

Талмуд. Трактат Авот

Як можна бути вільним, Евкріте, коли маєш тіло?

А. Франс. Таїс

Частина перша

I

Здавалось, далі пливати нема куди. Спереду Дніпро мов спинився в несподіваній затоці, оточений праворуч, ліворуч і просто зелено-жовтими передосінніми берегами. Але пароплав раптом звернув, і довга, спокійна смуга річки протяглася далі до ледве помітних пагорків на обрії.

Степан стояв коло поруччя на палубі, мимоволі пірнаючи очима в ту далечінь, і мірні удари лопастей пароплавного колеса, глухі капітанові слова коло рупора відбирали снагу в його думок. <...>

Він почував у душі своїй невиразне хвилювання і млюсть, мов лишив у своєму селі й по всіх, що бачив був, не тільки минуле, але й надії. Заплющивши очі, він піддався сумові, що колисає душу.

Коли розігнувся від поручнів, побачив коло себе Надійку. Не чув, як вона підійшла, і зрадів, хоч і не кликав її. Він тихо взяв її за руку. Вона здригнулась, не підводячи голови, дивилась на віяловидну хвилю, що гнав своїм носом пароплав.

Вони жили в одному селі, але досі були мало знайомі. Тобто він знав, що вона існує, що вчиться і не ходить на вулицю. Кілька разів навіть бачив її в сільбуді, де відав бібліотекою. Але тут вони здибалися ніби вперше, і спільність долі зблизила їх. Вона, як і він, їхала вчитися до великого міста, в них обох у кише-

нях були командировки, а перед ними — нове життя. Вони разом переходили кордон майбутнього.

Щоправда, їй було трохи певніше — вона ж хвалилась, що батьки достачатимуть харч, а він мав тільки надію на стипендію; вона їхала на помешкання до друга, а в нього був тільки лист від дядька до знайомого крамаря; у неї і вдача була жвавіша, а він був зосереджений і ніби млявий. За свої двадцять п'ять років він був підпасичем-приймаком, потім просто хлопцем, далі повстанцем і наприкінці секретарем сільбюро Спілки робземлісу. Тільки одну перевагу проти неї мав — був здібний і не боявся іспиту. За цей день на пароплаві він встиг розтлумачити їй багацько темних сторінок соціальних наук, і вона зачаровано слухала його принадний голос. Одішовши від нього на мить, вже почувала раптову нудьгу й нові, ще не з'ясовані економічні проблеми. А коли він починав викладати їх, їй хотілось, щоб хлопець розповів щось інше, про свої сподівання, про те, як він жив ті роки, коли вони ще не зналися. Та вона тільки дякувала йому за вказівки й переконано додавала:

— О, ви одержите стипендію! Ви такий знаючий!

Він посміхався, йому приємно було чути собі хвалу й віру в свої сили від цієї синьоокої дівчини. Справді, Надійка здавалася йому кращою від усіх жінок на пароплаві. Довгі рукава її сірої блузки були миліші йому за голі руки інших; комірць лишав їй тільки вузьку стьожку тіла на видноті, а інші безсоромно давали на очі всі плечі й перші лінії грудей. Черевики її були округлі й на помірних каблуках, і коліна не випинались раз у раз із-під спідниці. В ній вабила його нештучність, рідна його душі. До тих інших жінок він ставився трохи погордо, трохи, боляко. Почував, що вони не зважають на нього, навіть зневажають за його блаженський френч, рудий картуз і вицвілі штани.

На зріст він був високий, тілом міцно збудований і смуглий на обличчі. Молоді м'які волосинки, неголені вже тиждень, надавали йому неохайного вигляду. Але брови мав густі, очі великі, сірі, чоло широке, губи чутливі. Темне волосся він одкидав назад, як багато хто з селяків і дехто тепер з поетів.

Степан тримав свою руку на теплих Надійчиних пальцях і замислено дивився на річку, піщані круті береги й самотні дерева на них. Раптом Надійка випросталась і, махнувши рукою, промовила:

— А вже Київ близько.

Київ! Це те велике місто, куди він їде учитись і жити. Це те нове, що він мусить у нього ввійти, щоб досягнути свою здавна викохану мрію. Невже Київ справді близько? Він збентежився і спитав:

— А де ж Левко?

Вони оглянулись і побачили на кормі гурт селян, що розташувались там із обідом. На розгорнутій світці перед ними лежав хліб, цибуля і сало. Левко, студент-сільськогосподарник з їхнього ж села, теж сидів коло них і живився. Він був лагідний і грубший, ніж дозволяв його зріст, отже, з нього був би колись ідеальний панотець, а тепер — зразковий агроном. Сам з діда-прадіда селяк, він чудово вмів

би допомогти селянинові чи то казанню, чи науковими порадами. Учився він дуже акуратно, ходив завсідги в чумарці й над усе любив полювання. За два роки голодного перебивання в місті цілком виробив і оформив основний закон людського існування. З поширеного за революції гасла: «хто не робить, той не їсть» він вивів собі категоричну тезу: «хто не їсть, той не робить» і прикладав її до всякого випадку й нагоди. Селяни тут, на пароплаві, охоче почастивали його своїми немудрими харчами, а він зате розповів їм цікаві речі про планету Марс, про сільське господарство в Америці та про радіо. Вони дивувались і обережно, трошки насмішкувато, потай віри не їмучи, розпитували його про ці дива і про Бога.

Левко підійшов до своїх молодих колег, посміхаючись і трохи похитуючись на куцях ногах. Посміхатися й бути в доброму гуморі було його основною властивістю, критерієм його ставлення до світу. Ні бідкування, ні наука не змогли вбити виробленої під тихими вербами села доброзичливості. <...>

Контраст похмурих споруд над берегом і цього безжурного купання здавався Надійці разючим і чарівним. В цих протилежностях вона усвідомлювала розгін міського життя і його можливості. Дівчина не ховала свого захвату, її сліпила рязбина костюмів, гама тіл від блідо-рожевих, допіру виставлених на сонце, до брунотно-чорних, уже загартованих у пекучому промінні літа. Вона пристрасно приказувала:

— Як це гарно! Як це гарно!

Степан аж ніяк не поділяв її піднесення. Видовисько голої, безглуздой юрби було глибоко неприємне йому. І той факт, що Надійка теж приєднується до того смішного, безпутного натовпу, його прикро вражав. Він похмуро сказав:

— З жиру це все.

Левко дивився на людей вибачливіше:

— Сидять по конторах, ну й дуріють.

Зійшовши в тисняві на берег, вони стали осторонь, пропускаючи перед себе навалу пасажирів. <...>

Все навкруги було дивне й чуже. Він бачив тир, де стріляли з духових рушниць, ятки з морозивом, пивом та квасом, перекупок з булками, насінням, хлопчаків з ірисками, дівчат з кошиками абрикос і морелей. Повз нього пропливали сотні облич, веселих, серйозних і заклопотаних, десь голосила обікрадена жінка, кричали, граючись, пацани. Так звичайно тут є, так було, коли його нога ступала ще м'якою курявою села, так буде й надалі. І всьому цьому він був чужий.

Пасажири всі розійшлися. Пароплави почали розвантажувати. Довгими сходами пішли півголі вантажники з лантухами, паками, садовиною. Потім понесли розчепірені вовов'ячі туші й покотили засмолені смердючі бочки.

Левко повів їх, показуючи дорогу. На вул. Революції їхні шляхи розходились: Степанів на Поділ, інших двох — на Старий Город.

— Ти ж до мене переходь, як що там, — сказав Левко. — Адресу записав?

Степан хутко попрощався з ними й звернув праворуч, розпитуючи врядигоди дороги в перехожих. Проходячи повз книгарню, він спинився коло вітрини

й почав розглядати книжки. Вони були рідні йому ще змалку. Ще не вміючи читати, зовсім хлоп'ям, він гортав єдину книгу, що прикрашала божницю дядькової хати, — якийсь столітній журнал з безконечними портретами царя, архимандритів та генералів. І якраз не малюнки, а низки чорних рівеньких знаків вбирали його очі. Він навіть не пам'ятав, як вивчився читати. Якось випадково. І потім з насолодою вимовляв слова, аж ніяк не розуміючи їхнього змісту.

Коло вітрини він стояв довго, читаючи одну за одною назви книжок та видавництва і дати років. Про деякі він думав, що вони будуть потрібні йому в інституті. Але чудне враження справляла на нього ця маса томів, що серед них він побачив тільки одну читану книжку. В них немов зосередилося все те чуже, що мимоволі лякало його, всі небезпеки, що він мусив побороти в місті. Наперекір розумові й усім попереднім розрахункам, безнадійні думки, спочатку ніби питання, почали опановувати хлопця. Ну, навіщо було сюди забиватись? Що буде далі, як він житиме? Він пропаде, він старцем вертатиме додому. Чом було не їхати до свого окружного міста на педкурси? До чого ці хлоп'ячі вигадки з інститутом і Києвом? І хлопець стояв коло невеличкої подільської книгарні, що здавалась йому сліпучою, немов вагаючись, чи не вертати на пристань.

«Я притомився з дороги», — подумав він.

На рахунок цієї притоми він і поклав ту обважнілість м'язів та неохоту рухатись, що його тут обняла. Але почував він себе посланцем, що виконує надзвичайно важливе, тільки чуже доручення. Свої давні бажання він раптом відчув, як сторонній примус, і скорився йому не без глухої відрази. Він пішов далі під владою своїх побляклих на мить, але чіпких мрій.

На Нижньому Валу одшукав тридцять сьомий номер, зайшов хвірткою на подвір'я і постукав на ганку в глухі, поїдені червою двері. За хвилину йому відчинив чоловік у жилетці, з кучою борідкою і сивиною в волоссі. Це й був рибник Лука Демидович Гнідий, що за часів революції та міських злиднів був зробив рідне Степанове село Теревені центром своїх крамообмінних операцій, завжди спиняючись у хаті його дядька. Тепер рибник мав поквитатись за ці вигоди, хоч роки ті вже минули, та й були зовсім не такі, щоб їх приємно згадувати. Він трохи злякано глянув на Степана поверх окулярів, потім неспокійно розірвав конверт, переглянув листа й мовчки пішов, читаючи його, до хати.

Степан лишився сам перед розчиненими дверима. Клунки муляли йому плече, і він скинув їх додолу. Почекавши хвилин кілька, і сам сів на ганкові. <...>

Раптом хтось на ганку гукнув його на ім'я, і хлопець здригнув, ніби спіймався на злочині. Гнідий кликав його.

«Я тут житиму», — подумав Степан, і ця думка здалася йому чудною, як тополя, що він зараз побачив.

Але Гнідий повів його не до хати, а в глиб подвір'я, до сарая. Степан ішов позаду й дивився йому в спину. Крамар був трохи згорблений і тонкий у ногах.

Він був невисокий, але худі ноги його здавались довгими й негнучкими. І Степан подумав: як легко переламати такі ноги!

Коло сарая Гнідий одімкнув замка, одчинив двері й промовив:

— Отут перебудете.

Степан зазирнув йому через плече в невеличку комірку. Це була маленька столлярня. Коло стіни стояв верстат, на полицях уздовж лежало начиння. Навпроти темніло крихітне вікно. Линув дух стружок і свіжого дерева. Хлопець так здивувався на своє приміщення, що навіть перепитав:

— Оце тут?

Гнідий, дзенькаючи ключами, повернув до нього окуляри:

— Вам же ненадовго?

Обличчя його було в зморшках. Щось погноблене було в його очах.

Степан несміливо увійшов і поклав у кутку свої клунки. Нахилиючись, він крізь щілину між дошками побачив своїх сусідів за перегородкою — пару корів, що спокійно ремигали коло ясел. Хлів — ось де він має жити! Як тварюка, як справжнє бидло! Він відчув, як шпарко кинулось його серце і кров линула до обличчя. Випроставшись, він був червоний і зневажений; він глянув Гнідому у вицвіле обличчя, що за ним, здавалось, не було ні бажання, ні думки, і, почувачучи якусь владу над ним, промовив:

— Сірника дайте. Прикурить.

Гнідий похитав головою.

— Я не курящий... Та й ви обережніше — тут дерево.

Він причинив двері, і ще хвилину було чути здалеку дзенькіт його ключів. Степан великими кроками ходив по коморі. Кожен крок його був погрозою. Такого приниження він не чекав. Він ішов на голод, на злидні, але не в череду. Щоправда, він пас корови колись. Так неже ж після революції, після повстань якийсь крамар, тонконоге нікчемство, має право загнати його в хлів?

Маленьке віконце в коморі темнішало дедалі. Раптовий літній ще вечір записав його. Степан спинився коло нього. Понад лавою одноманітних дахів гнався в небо фабричний комин. Чорні звої диму нечутно зливалися з сіро-синіми присмерками. Так, ніби проходили крізь небо, в глиб всесвіту.

Його цигарка вже порвалась між пальцями й висипалась. Він скрутив нову й вийшов на подвір'я. Ну що ж, піде в хату, піде в кухню й добуде вогню. Що там соромитись! Хіба це люди? Але на ганку сидів якийсь юнак, і, коли Степан нахилився до нього припалювати, він сказав:

— Закурить моєї.

Степан здивувався, але цигарку взяв. Розкурюючи, він дивився на юнака. Той байдуже пускав дим. Коли хлопець подякував йому, той мовчки кивнув головою, немов він про щось глибоко мислив і мав просидіти тут до ранку.

Степан ліг у своїй кімнаті на верстат, з насолодою вбираючи пахучий дим, що п'янив його. Він мріяв, заплющивши очі, і доходив висновку, що все гаразд. Те, що він у хліву, здавалось йому вже тільки комічним. Він двічі стукнув кула-

ком у стіну до корів, засміявся й розплющив очі. Над кошином у віконці стояв ясний молодик.

II

<...> В коридорах інституту був такий тиск, що Степан мимоволі розгубився. Потрапивши в могутній людський струмінь, він дав себе вести невідомо куди й нащо. Коли струмінь спинився коло якоїсь аудиторії, тільки тоді він спромігся спитати, де ж саме відбуватимуться іспити. Виявилось, що це тут і робитиметься, що незабаром оце мають починати. Але не встиг Степан заспокоїтись, як сусіда спитав його:

— А ви, товаришу, вже пройшли приймальну комісію?

Приймальну комісію? Ні, такого Степан не чув. Треба пройти? Та де ж вона? Третій поверх? <...>

Через чотири години Степан пройшов приймальну комісію і дістав призначення на іспит післязавтра. Голодний і розчарований, він мляво простував додому. Він прекрасно розумів, що приймальна комісія потрібна й що за один день не можна переіспитувати всіх п'ятсот командированих до ВИШу. Але логічні міркування не збуджували в ньому найменшого співчуття. Він починав розуміти, що розпорядок гарний тільки тоді, коли його сам до себе з доброї волі прикладаєш, і що це річ дуже прикра, коли його прикладають до тебе інші. Він був притомлений. Порожній завтрашній день лякав його.

Зійшовши на Поділ, він звернув до Дніпра скупатися, як і намислив уранці. <...>

Скинувши кашкета й розстібнувши комір, Степан, боязко озираючись, умочив руки в воду й здригнувся — така слизька й відразна була йому вода. Проте він присилував себе вмитися, витерся масною хусткою й поволі пішов на свій Нижній Вал.

В комірці все стояло так, як він покинув. Хлопець через силу ковтнув пару ячочок і хапливо скрутив цигарку. Але й курити він не міг — сухість у роті й гидкі спазми примусили його кинути цигарку й розтоптати її чоботом. Геть спустошений, він скинув френча, застелив ним верстат і витягся всім тілом на дошках, звівши ноги. Навіть не силкуючись про щось думати, байдуже дивився на присмерки у віконці. Той самий комин вистилав димом посіріле небо.

IV

<...> Радісним було йому й перше знайомство з міськими людьми. Перший — сухорлявий крамар, що його він міг би двома пальцями придушити, другий — півбожевільний учитель, прогнаний від школи із своєю мовою та витребеньками. Про першого хлопець не давав собі праці багато думати, — дрібний непманчик, що жінка його вранці корови доїть, а ввечері надіває шовкову сукню і п'є чай у знайомих. А сам він — боягуз, що драглями тремтить за свій будиночок та крамницю, де все його життя і сподіванки. Степан з насолодою розкривав сам собі духовну порожнечу господаря хліва, де він мусив тим часом жити замість кімнати, що існувала в його уяві, як чиста ідея. Що могло бути в душі того крамаря,

крім копійок та оселедців? Що може крамар почувати? Він живе, поки йому жити дають. Дивак, бур'ян, сміття, що зникає без сліду й згадки.

А вчитель був цікавіший. Цей щось мислив і чимсь жив. Але кімната його — Степан весело засміявся, пригадавши її. Він враз уявив собі долю цього добродія. Учитель був колись господарем великого помешкання, і революція, відтинаючи ордерами кімнату по кімнаті, загнала його разом з недореквізованим й недоспроданим майном у цей куток, що нагадує острів після землетрусу. Вона зруйнувала й гімназію, де він учив буржуйських синків гнобити народ, і кинула, як пацюка, до архіву порпатись у старих паперах. Він живий ще, він ще кричить, але майбутнє його — здихання. Та він і так уже мертвий, як та латина, що тільки дідькові потрібна.

От вони, ці горожани! Все це — старий порох, що треба стерти. І він до цього покликаний.

З такими відрадними думками Степан непомітно дійшов до Хрещатика, відразу опинившись у гущині натовпу. Він озирнувся — і вперше побачив місто вночі. Він навіть спинився. Блискучі вогні, гуркіт і дзвінки трамваїв, що схрещувались тут і розбігались, хрипке вигтя автобусів, що легко котились громіздкими тушами, пронизливі викрики дрібних авто й гукання візників разом з глухим гомоном людської хвилі раптом урвали його заглибленість. На цій широкій вулиці він здивався з містом віч-на-віч. Прихилившись до муру, притискуваний нахабними накотами юрби, хлопець стояв і дивився, блукаючи очима вздовж вулиці й не знаходячи її меж. <...>

Степан вперше за цей вечір, одірвавшись поглядом від землі, підвів очі до неба, і чудне тремтіння пройняло його, коли побачив угорі різок місяця серед знайомих зірок, того місяця, що світив йому й на селі. Спокійний місяць, такий, як і він, сільський мандрівець, приятель його дитинства й вірник юнацьких мрій, втишив йому те злісне почуття, що була навіяла вулиця. Не ненавидіти треба місто, а здобути. Ще мить тому він був погноблений, а тепер йому виділись безмежні перспективи. Таких, як він, тисячі приходять до міста, туляться десь по льохах, хлівах та бурсах, голодують, але працюють і вчаться, непомітно підточуючи його гнилі підвалини, щоб покласти нові й непохитні. Тисячі Левків, Степанів і Василів облягають ці непманські оселі, стискують їх і завалять. В місто вливається свіжа кров села, що змінить його вигляд і істоту. І він — один із цієї зміни, що їй від долі призначено перемогти. Міста-сади, села-міста, заповідані революцією, ці дива майбутнього, що про них книжки лишили йому невиразне передчуття, в ту хвилину були йому близькі й збагненні. Вони стояли перед ним завданням завтрашнього дня, величною метою його науки, висновком того, що він бачив, робив і має робити. Родюча сила землі, що проймала його жили і мозок, могутні вітри степів, що його породили, надавали пристрасної яскравості його маренню про блискучу прийдешність землі. Він розчинявся в своїй безмежній мрії, що захопила його враз і цілком, руйнував нею все навколо, як вогненним мечем, і, сходячи вниз вулицею Революції до брудного Нижнього Валу, знімався вгору і вгору, до жагучого мерехтіння зір.

V

Місто чудне. Зокола воно рухливе й швидке, життя в ньому, здається, б'є джерелом і блискавкою, шугає, а всередині, по хмурих кабінетах установ, воно тягнеться старим возом, облутане тисячами правил і розпорядків. Удари цього міського формалізму Степан відчував шокроку, і хоч як виправдував їх об'єктивними причинами, вони не ставали від того менш дошкульні. Навчений гірким досвідом, він на дві години раніше з'явився на іспит призначеного дня, щоб застояти чергу, глибоко певний, що сьогодні справа з інститутом буде остаточно розв'язана і він матиме цілковите право одвідати Надійку з важливою, хоч і невидною відзнакою студента на своєму френчі. Щоправда, вчорашні враження заступили йому на час кохану постать. Вернувшись увечері додому, він довго сидів, курич і розважав про місто, його долю й справжні завдання. Але вранці прокинувся, як і завжди, бадьорий, повний молоді сили, що, мов рятунковий пас, не давала йому потонути в тій непевності, що тут його несподівано огорнула. Трохи вже при звичаївшись до нової оселі, він сміливо попросив у хазяйки відро й досхоchu мився. І тоді знову спогад про Надійку залив йому душу турботним теплом.

«Іспит — от у чім річ», — весело думав він.

Маючи непереможний нахил аналізувати свої думки й поведінку, він поприятельськи сварив сам себе за вчорашній гнів та невиразні марева. Він повчав себе, що мріяти — це дурниця, що треба діяти, невтомно поборюючи всі перепони на шляху, зосереджуючи всі сили на черговій відпорній точці. Перша з них — це інститут. Треба вступити до інституту, а не бавитись всякими мріями, хоч би й якими високими. І справді, іспит здавався йому бар'єром, що, перескочивши його, він здобував собі королеву й царство. Він виряджався на нього, як славний вояка в похід, що може дати переможцеві ключа до чарівної печери скарбів. І саме тому, що настроєний був перемогти одним нападом раз на все, його надзвичайно прикрó вразив той факт, що іспит триватиме два дні — сьогодні писаний, завтра усний. Ту об'яву, де все це сказано дуже короткими рядками, зовсім не обходив його молодечий порив, його пристрасне прагнення відразу розв'язати всі справи. І він мусив тим рядкам коритися. <...>

Заходив вечір, і хлопець, поблукавши трохи по Шевченківському бульвару, вирішив таки навідати Надійку, що спинилась у подруг недалеко критого ринку.

Будинок, де вона жила, належав до тих древніх хаток, що можна несподівано здибати в Києві на бічній вулиці поруч шестиповерхових кам'яниць. Зелений заржавлений дах, дерев'яні надвірні віконниці, патріархальний палісадник перед вікнами і провалені сходи до перекошеного ганку свідчили за більшу давність, ніж визнає право на вкрадені й загублені речі. Але Степан зрадив, побачивши цю халупу, — поруч неї його власний саж не здавався таким нужденним, і дівчина, що жила в ній, цілком законно могла йому належати.

Надійка жила при двох землячках із свого села, що на рік раніше пустились у широкий світ і найняли в цьому старосвітському мешканні так звану залу. Одна

з них, Ганнуса, вчилась на курсах крою та шиття, готуючись поповнити армію швачок, що ремесство їхнє підупало за військового комунізму й натурального господарства, коли кожен сам на себе прав, варив і нічого не шив, але під час непу потребувало швидкого поновлення відповідно до зросту потреб і смаків. Це було тихе дівча, вигнане з села злиднями багатосімейної родини, вигнане назавжди, без надії вернутись під обсмикану батьківську стріху. Вона була щира й беззахисна, трохи романтична й терпляча до лиха, як і всі вбогі дівчата, що не почувають у собі ні справжнього пориву, ні твердої сили. Її компаньйонка, молода куркулівна, кінчила, згідно з своїми планами, курси машинопису й уже півроку шукала собі посади без наслідків і відповідної партії з певними досягненнями. Одягалась вона з претензією, пивши чай, делікатно відчепірювала мізинця й звалася Нюся, тобто так само Ганна, тільки у вищій ступні. З двох ліжок, що їх не можна було назвати англійськими, одне належало їй, і своїм правом власності вона ні в який спосіб поступатись не схотіла, тому Надійка мусила спати весь час удвох з Ганнусею, що завсігди й на все була згодна. Ці два ліжка та ще стіл, машинка до шиття і один захланий стілець були єдиними ознаками матеріальної обстави в цій дівочій: решта оздоб була порядку духовного — портрети й малюнки, що ними Ганнуса наївно обліпила стіни, силкуючись надати хоч якоїсь затишності голій кімнаті. Портрет Леніна, що висів у центрі, вона навіть прикрасила великим написом з нерівних літер: «Ти вмер, але дух твій живе». На покуті влаштувала маленьку іконку Миколи-чудотворця, малопомітну з першого погляду. З усіх малюнків Нюсі належав тільки один — оголена Галатея, що підносить до неба свої руки та груди; він висів над Нюсиним ліжком і турбував Ганнусю своєю непристойністю.

Ще за дверима кімнати Степан почув чоловічі голоси, і серце його трохи підупало. Йому відразні були зараз веселі люди, та й з Надійкою він міг поговорити тільки на самоті. Але рятунку не було, і він розчинив двері. Справа виглядала далеко гірше, ніж він міг собі уявити, — тут був цілий бенкет з пляшкою на столі, що круг нього на присунутих ліжках сиділо три господині й трое гостей. Побачивши трьох хлопців — до пари дівчатам, — Степан мимоволі похолов, але за мить пізнав серед них Левка й збагнув ситуацію: ті двоє — кавалери Нюсі й Ганнусі, Левко просто прийшов на частування, а Надійка вільна, вільна для нього, бо ж вона перша схопилась з-за столу й привітала його. Він познайомився з хлопцями й теж сів. Їсти й пити хлопець категорично відмовився, хоч не обідав сьогодні й був голодний. Але їсти коштом чужих хлопців, — бо вони ж безперечно влаштували цю бесіду, — йому не дозволяв гонор. Левко — це інша справа. Він сидів у кутку, мов весільний батько, мало витрачав слів, бо рот його весь час працював, посміхався й прихильно поглядав на товариство, якого душею були два парубки, що виявляли перед своїми дамами весь свій розум і дотеп. <...>

Левко куняв, схилившись на стіл. Він був ситий, склав сьогодні чергового іспита й цілком мав право бути щасливим. Нюся оперлась ліктем на коліно ін-

структурові, що запалив люльку й задоволене пускав перед себе дим. Яша обнімав Ганнусю, яка погодилась на це після кількох млявих протестів.

— Мо', заспіваємо? — запропонував він. — Заводь, Ганно.

Ганнуся відхилила голову й завела, розтягуючи слова, щоб надати їм більше жалісливості:

Повій, вітре, на Україну,
де покинув я дівчину...

За мить пісня об'єднала всіх, навіть Яша споважнів, підтримуючи її своїм ліричним тенором, що незрозумілим способом жив у його прозаїчному горлі.

Природа не обдарувала Степана співучою здібністю його народу, і він знову чужий був серед цієї громади. Він почував безглуздість свого становища тут, де він був мовчазним йолопом, що за весь вечір тільки раз розтулив рота, та й то невдало. Але піти теж не міг. Він хотів щось сказати Надійці. Вона сиділа поруч нього, і пристрасне, нездійсненне зараз бажання торкнутись її руки, почути від неї тільки йому призначене слово тупо його кололо. Вона чекала його — він це бачив з кожного її погляду. І він її чекав. А проте інші думки раз у раз заступали йому її образ, відхиляли від неї його мрії, хоч він і не був свідомий цих мимовільних зрад.

Прощаючись, він сказав їй:

— Завтра прийду.

— Приходь, — відповіла вона, і її тихе «ти» сповнило його чарівним теплом.

На вулиці, попрощавшись з хлопцями, він оглянувся на невеличкий будинок.

— Я завтра прийду, Надійко, — шепотів він. — Чекай мене, Надійко.

Він швидко пішов додому, поглинений чуттям, що в ньому сподівався знайти заспокоєння й певність.

VI

— Добре. Дуже добре, — промовив професор.

Степан вийшов з іспитової зали. За дверима його обступили цікаві юнаки, що чекали ще своєї черги. Ну, як? Що питали? Які дали задачі? Чи ріжуть?

Іспита складено. Завтра і його ім'я з'явиться під склом, де виставляють списки прийнятих. На три роки ці стіни стануть йому притулком. Треба клопотатись про стипендію. Треба написати про свій успіх на село товаришам. До іспитової зали впускали по п'ятеро, і Степан, дивуючись, слухав відповіді своїх чотирьох попередників. Невже і їх приймуть до інституту? У всякому разі, він був вищий від них на дві голови, знання маючи струнке й широке, без прогалаєвин та ополонок. Він показав себе вартим тих трьох років праці, що відбув на селі без свят і спочинків, коли бажання вчитись опанувало його. Останні пуди заробленого борошна й свої маленькі червінці він віддав учителеві й витрачав на книжки та папір. Він зрікся всього, став диваком і відлюдьком, з якого нишком глузували товариші; просиджував ночі коло каганця і снів формулами та логаритмами. Та робота, що він проробив, була під силу тільки міцному духові, і він здолав

її, бо ясно знав, чого хотів. Хотів вступити до вищої школи. Про той день, коли це станеться, мріяв боязко й побожно. І от цей день прийшов. Не було тільки тієї радості, що мусила б бути в таку знаменну мить.

Він бадьорив себе всякими словами, навертав розум на найповажніші свої завдання, але не міг заглушити щеміння душі й заповнити пустки, що створилась там, коли іспит зійшов з денного порядку. Те, що він добре, блискуче склав його, навіть якось розчарувало хлопця, замість ошчасливити. Конкретну мету досягнуто, і далі він бачив перед себе безкрайню путь, не позначену верствами. Три роки він працював для інституту, три працюватиме в інституті. І далі? Добробут села, щастя людей, занадто, зрештою, далека річ, щоб на неї можна було безпосередньо скерувати свою силу. Він був могутній, але потребував точки опори, щоб підважувати світ. <...>

Хлопець пішов до Надійки, силкуючись добрати причин свого невдоволення та смутку, хоч це шукання рідко коли приводить до справжнього рушія думок та чуття. Людина дуриє себе частіше, ніж має змогу сказати собі правду, бо є непомітні, — та ще на зацікавлене око! — дрібнісінькі чинники, що спричиняють аж надто важливі процеси в душі, так само, як від невидних бацил залежить фізичний стан тіла.

— Мені смутно, — думав він, — бо я хочу бачити Надійку. Мені важко, бо я покохав її.

І знову її ім'я, що він прошепотів, відгукнулось йому щасливою луною з темних коридорів його думок. Вона була йому тонцем, що раптом кидає промінь крізь розколину хмар; він раз у раз губив її і знаходив.

До кімнати він не схотів заходити, хоч там тільки Ганнуса цокотіла своєю машинкою. Надійка запнула хусточкою, і вони пішли в сірій сутіні близького вечора. Дівчина теж склала іспити до свого механічного технікуму і весело розповідала Степанові, що мало-мало не зрізалась на політграмоті:

— А він і питає тоді — кудлатий такий, — що таке Раднарком? А Раднарком і ВУЦВІК я добре знаю. Рада Народних Комісарів, кажу й дивлюсь — а що дали питатиме? А голова Раднаркому, питає, хто в нас? І я ж його добре знала та зопалу: Чубатий. Так і лягли всі. А він Чубар!

Степан радісно посміхнувся. <...>

О першій годині побачив, як і сподівався, своє ім'я в списку прийнятих, подав до соцзабезної комісії прохання про стипендію і зайшов до Левка по книжки, бо перед ним був цілий тиждень гуляючого часу. Але Левкова бібліотека була надто обмежена й випадкова — крім сільськогосподарських підручників, він мав комплект «Літературно-наукового вісника» за 1907 рік, «Хмари» Нечуя-Левицького та збірку творів Фонвізіна. Все це Степан зав'язав мотузкою і забрав, прилучивши ще підручника сільськогосподарської економіки, що міг знадобитися йому в інституті. Крім цього, Левко порадив йому те, чого сам ніяк не міг зібратися зробити — оглянути місто. Витягши з шухляди старий план Києва, він доручив його хлопцеві як провідну зорю.

Ця порада зацікавила хлопця. Поснідавши салом і хлібом, він брав книжку вісника й вируждався на цілий день, систематично оглядаючи всі місця, що на плані були умовно позначені й мали збоку пояснення. <...>

Надвечір Степан, вертаючись із мандрів, спускався просто до Дніпра десь на відлюддя, купався там і стомлено чвалав додому. Після вечірньої порції сала, що стало йому єдиним пожитком, він виходив на подвір'я, сідав під сараєм і кури́в. Дім Гнідих здавався йому мертвим. Якщо там і було життя, то зокола зовсім непримітне. Ні гомону, ні шуму не лунало з нього, і двері його одчинялись дуже неохоче. На ніч він мовчки запалював огні. За весь час Степан тільки раз мельки бачив господаря, що вертався з крамниці; господиня двічі на день доїла корів, та молока йому вже не пропонувала. Але щовечора на ганок виходила покурити самотня постать юнака, що першого дня почастував Степана цигаркою. Він сидів, кури́в, потім зникав у хаті. Степан мимоволі почував до нього симпатію, бо юнак той здавався також самотнім, як і він сам. Але підійти й заговорити з ним не наслідювався. Спати лягав рано, не маючи світла, і спав допізна, надолжуючи спочинком свої злиденні харчі. Всі думки про шукання житла на зиму відкладав, аж поки не одержить стипендії. Але справа раптом повернулася до нього зовсім несподівано.

Одного вечора до нього підійшов сам господар, тонконогий крамар, привітався і навіть сів коло нього на чурака. Дивлячись убік крізь свої окуляри, він спитав хлопця:

— Ну що, знайшли собі квартиру?

Степан цілком припускав можливість цієї неприємної розмови і мав готову відповідь — через тиждень він вибереться. Дістане стипендію, це напевно, і вибереться. Крамар мугикнув. Його пропозиція була така: хай Степан лишається в них, спатиме в кухні, — там є ліжко, — матиме обід і на сніданок та вечерю щось, а зате доглядатиме корови, наноситиме до хати води — кран був тільки надворі, — та настачатиме взимку дрова. Більше нічого. На цих умовах крамар згоджувався його законно заявити як небожа. Коли дійшла Степанові черга відповідати, він трохи подумав, більше з самоповаги, бо думати, властиво, не було про що: він умить зміркував, що матиме харч і тепле помешкання, а стипендія лишатиметься йому на одержу й книжки. Робота не важка. Щось краще годі й уявити. Хлопець поважно відповів:

— Тоді я останусь.

Гнідий підвівся.

— Так перебирайтесь, — сказав він.

Через півгодини Степан покинув свій хлів і оселився в невеличкій кухні, де під стіною коло плитки стояло ліжко, а над ним клацав дешевий дерев'яний годинник. Господиня назвалась Тамарою Василівною, видала йому гасову лампу, склянку молока, хліба й шматок печені, яким він і відсвяткував свої входи́ни. Матрац на ліжку видався йому після верстата царським пуховиком, а вранці він почав уже виконувати свої нові обов'язки коровника, водочерпія та дровору́ба.

VII

<...> І всі пішли на літвечірку.

Прийшли вони на годину пізніше, ніж оповіщено початок, але мусили ще півгодини чекати. Це спізнення не було виявом недбалості публіки до літератури, а явищем загальним, одним із наслідків глибокої зневіри до громадського життя. Розпорочений і загнаний у свої нори обиватель надто неохоче вилазить із них, і коли йому кажуть прийти о першій, він приходить о другій, ще годину посмоктавши свою лапу.

Вредний Яша власною персоною сів між Степаном і Надійкою, перетявши їм шляхи сполучення, і хлопцеві не лишалось нічого іншого, як роздивлятися на публіку й на залу. <...>

Перші два ряди стільців призначались для найобраніших — критиків та письменників, літературних метрів і сантиметрів, що приходять з дружинами та знайомими й не можуть сидіти далі другого ряду, щоб не зганьбити гідності самої літератури, бо ж ідею можна вшанувати тільки в особі її представника. І частина з них справді сиділа в перших рядах, бо тими представниками була, а друга вважала себе за представників, бо там сиділа.

Серед цього літературного beau-monde¹ Степан постеріг того молодика, що сказав щось про вірші на його адресу, коли він промишляв за посадою в державному видавництві, і хоч спогад про це зовсім був-таки досить прикрий, він зацікавився юнаком і спитав у Яші, хто то.

— А це Вигорський, — відповів той. — Поет такий. Нічого вірші пише.

Це була перша вечірка поточного літературного сезону, тому аудиторія зібралась численна і ввійти до зали було зовсім не так вільно, як написано в афіші. Традиція прилюдних літвечірок, породження тих часів, коли паперу не вистачало навіть на цигарки і мистецтву дано було гасло виходити на вулицю, тому й література мусила стати видовиськом, а літератор — читцем-декламатором, — ця традиція вмирає перед нашими очима, і ми спокійно можемо промовити «амінь» над її труною. Література — це зрештою, книжка, а не дикція, і виконувати її прилюдно так само чудно, як і читати без рояля музичні твори. <...>

Читання творів на літвечірці — тільки вступ до найголовнішої частини її — обговорення чи дискусії. Публіка любить дискусії не тому, що бере в них участь. Дискусія більше видовисько, ніж читання, масовіше й пікантніше. Але, як правило, ніхто спочатку не хоче виступати. Адже останній має приємну змогу виляяти всіх попередніх і здаватися самим найрозумнішим. Спеціалісти критики, що свій престиж підтримують тим, що ніколи нічим не бувають вдоволені, гордо відмовляються виголошувати свою високу думку, і їх треба припрошувати, як іменитих гостей на званому обіді. Та й взагалі всі краще воліють сміятися з інших, ніж самим їх смішити, але коли один хтось виступить, потік промовців суне навалюю. Розумність заразлива. <...>

¹ Вищий світ, еліта.

На початку дискусії Степан, завмираючи від внутрішнього хвилювання, міркував про те, що може він написати. Про що може написати. Як може написати. Він перебирав усі події свого життя, що могли б бути цікаві й іншим, радісно хапався за деякі й розпачливо відкидав їх, почувавши їхню блідоту. Але перший крок він, проте, зробив, і основну вмільсть письменника проявив відразу — здібність розшаруватись, глянути на себе крізь мікроскоп, розкласти себе самого на можливі теми, трактувати власне «я» як матеріал. Тільки хлопець безпорадний був перед самим собою, почувавши в собі то пустку, то надмір, який не міг опанувати.

Він тоскно підвів голову й глянув на чергового промовця, якого слухали уважніше, ніж інших, і сам звернув на нього увагу. Той говорив плавко й дотепно, ефектно наголошуючи слова, підкреслюючи речення, немов вставляв їх у блискучі рамки; в міру спроможності він кидав слухачам влучне слівце, збуджував сміх, поправляв тим часом пенсне і починав знову з новим натхненням. З його уст сипались цитати всіма мовами, літературні факти, пів-факти й анекдоти, його обличчя виявляло гнів ображеного велетня, глум зневаженого карлика, тулуб схилився й випростувався в такт м'яким акторським жестам. Його слова зліплялись шматочками здобного тіста, він формував їх у листкові пірижечки, поспинав цукром і цукрином, квітчав мармеладними трояндочками і закохано спинався на мить перед тим, як віддати ці ласощі на поживу.

— Хто це? — спитав у Яші Степан, вражений цим кондитерським мистецтвом.

Яша здивувався з безодні його неучтва. Це ж Михайло Світозаров, найголовніший критик! І Степан вперше за весь вечір приєднав свої оплески до бурі аплодисментів, що вкрили слова великого критика. <...>

Степан вертався додому, охоплений єдиною думкою, віддаючись їй до решти, до останньої клітини свого мозку. Бажання, виникши в ньому й прищепившись, скоряло його всього, зрушувало собі на користь всі його сили, заступало весь світ, роблячи його самого подібним на тетерю, що тільки власний спів чує. Молода пружина його думки, що допіру ще кволо ворушилась, напружилась і почала розтягатись, даючи рух сотням коліщат і підойм. Так, Степан мусив стати письменником. Нічого ні страшного, ні незвичайного він не почував у цьому жаданні. Він зріднився з ним за кілька годин так, ніби викохував роки, а в хвилюванні своєюм вбачав ознаку хисту, прояв натхнення до творчості.

Тему собі він уже обрав — напише оповідання про свою стару, пощерблену бритву, що немилосердно скубе його, коли він робить свій туалет. <...>

Дерев'яний годинник у кухні показував на чверть першу, коли Степан зайшов у хату, тихо запалив лампу, хапливо видобув папір і сів до столу писати, потопавши у зливі образів і слів. О другій з половиною він кінчив, сховав рукописи, не читаючи, ліг, ще кілька хвилин снував крихкі марева й заснув кам'яним сном.

VIII

Упоравши корови й виконавши геть усі господарські обов'язки за певним, уже виробленим регламентом, Степан прочитав своє оповідання й лишився цілком

задоволений. Прекрасне оповідання. Глибоке й розумне. І він його написав! Хлопець закохано гортав сторінки — речовий доказ своєї талановитості й запоруку майбутньої слави. виправивши дещо з огріхів і начисто переписавши свій твір, він замислився над його дальшою долею. Передусім треба його підписати, зв'язати його з собою певним ім'ям. Йому відомо було, що дехто з письменників прибирає собі інше ім'я, так званий псевдонім чи псевдомін, мов ті ченці, що відмовляються світу й самих себе з усіма ознаками. Так зробив, наприклад, Олесь, але Степанові цей шлях був відразний. Насамперед його прізвище зовсім не таке, щоб його соромитись, воно навіть сучасне, коли хочете, а по-друге, навіщо критись? Хай усі знають, що Степан Радченко пише оповідання, що він письменник, виступає в Академії і дістає оплески. Хай у сільбуді буде його книжка, і товариші, що він покинув, хай дивуються й заздять йому!

Але, взявшись підписуватись, він завагався — коли прізвище було йому зовсім до вподоби, то саме ім'я — Степан його трохи збентежило. Надто воно було не тільки просте, а й заяложене якесь, і грубе. Хлопець довго міркував, вагаючись між бажанням зберегти себе цілком у підписі й зробити його гучним та блискучим. Він перебрав силу імен, шукаючи гідного наступника, і раптом йому спала в голову чудова думка трохи переінакшити своє власне ім'я, надати йому потрібної урочистості, змінивши одну тільки букву та наголос. Він наважився, підписався і став із Степана — Стефаном, діставши собі нове хрещення. <...>

По обіді він вийшов за ворота певним кроком людини, що знайшла своє місце в пуцах світобудови. Легко минав квартал по кварталу, неуважно спиняючись перед вітринами й афішами, щоб показати самому собі, що нікуди не поспішає. <...>

Близько опери він спинився ще послухати українських пісень у виконанні двох жінок і сліпого діда, представників мистецтва, що вийшло на вулицю, і потім того звернув на Нестерівську вулицю, куди вело його бажання і вказівки адресового бюро. Що ближчав він до заповідного будинку, то більше прокидалось у ньому — не хвилювання, — неприємне почуття жінки, що мусить роздягатись перед лікарем. Він похапцем добирав слів, що мав сказати:

«Вибачте, я написав оповідання і прийшов до вас, щоб ви послухали його».

Ні, краще:

«Вибачте, що я турбую вас, але я хочу знати вашу думку про оповідання, що я написав».

Будинок, де жив великий критик, був теж великий і мав два флігелі в дворі. Покладаючись на своє чуття, Степан зійшов на п'ятий поверх першого будинку, але останнє помешкання в ньому мало дванадцятий номер, замість потрібного вісімнадцятого. Тоді він, розпитавши в дворі, пішов у другий флігель, починаючи вже хвилюватись. Ударивши кулаком у двері, він почав чекати, і серце його кидалось багато голосніше, ніж він постукав. Він постукав ще раз, сам злякавшись своєї настирливості.

— Кого вам? — спитала жіноча постать, відчинивши.

— Вибачте, що я турбую вас... — почав Степан, не пізнаючи свого голосу. — Я хочу бачити... — Він запнувся, забувши прізвище. — Я хочу бачити... критика...

— Критика? — здивувалась жінка, тримаючи рукою на грудях капризний капот.

— Цебто він статті пише, — тлумачив хлопець, знемагаючи під вагою хреста... — Михайла...

— Михайла Демидовича Світозарова? Професора? — полегшено сказала жінка, впускаючи його. — Да, да, це тут. Сюди.

Вона повела темним коридором хлопця, що тремтів, як молодий злодій, вперше полізши вночі грабувати помешкання.

— Міша, до тебе хтось.

Хлопець зайшов у кімнату, де коло вікна за столом серед купи книжок сидів сам великий критик і писав, не підводячи голови. Степан спинився край килима, що лежав на підлозі, і боязко майнув очима по великих книжкових шафах, що тяглися вздовж стін. Побожний трепет пройняв його холодком у цьому святилищі, і він ладен був стояти так годину, дві, без кінця, почуваючи щось величнє й млосьне.

Нарешті великий критик кінчив переливати свою думку на папір і запитливо глянув на хлопця, якого погляд цей торкнувся страшним штихом.

— Вибачте, — сказав він, уклоняючись, — ви товариш Михайло Світозаров?

Сам свідомий недоцільності такого питання, він постарався хоч у міру змоги ковтнути маловідповідне слово «товариш».

— Я Світозаров. А в чому річ?

— Я ось написав оповідання... — почав хлопець, але спинився, побачивши на обличчі в критика неприємну гримасу.

— Мені ніколи, — відповів критик. — Я зайнятий. Ця зневажлива відповідь прикула Степана до місця. В тоскному холоді, що оповив його, він зрозумів тільки одне — слухати його не хочять.

Як він не ворухився, то критик визнав за потрібне повторити, підкреслюючи склади:

— Я зай-ня-т-ий.

— До побачення, — глухо промовив Степан.

Вийшовши з двору, він пішов перед себе незнайомими вулицями, несучи на серці нестерпучий гніт безсилої люті. Ніколи ще не був він такий принижений та знищений. Зухвалі слова того книжного хробака лягли на нього ганебними плювками. Ну хай йому ніколи, але ж призначив би час! Хай зовсім одмовиться, але мусить порадити, куди вдатись! Та й яке має він право так казати? О, його до крові стібнув той пихуватий тон, той панський тон дідича від літератури!

Ідучи потупивши голову, він снував невиразні думки про помсту. Він міг би вдарити того слимака, розбити йому нахабне пенсне, тягати по підлозі його випещене тіло, бо перевага його м'язів була безперечна. І тому, що тільки такий спосіб помсти міг увияти, свідомість безсилості ще більше його виснажувала.

В ньому знову прокидався селяк з глухою ворожістю до всього, що від нього вище. <...>

IX

<...> Через кілька днів своєї розпачливої самотності він силоміць вирядився до інституту. Так, стипендію йому призначили. Й замість радіти, він ображено подумав: вісімнадцять карбованців! Казали — двадцять п'ять. А сам він потай надіявся ще на більше. Єсть же стипендії на п'ятдесят? Навіть на всі сто?! Лекції вже почались, але він забув вдома олівця й папір, тому визнав за недоцільне цього дня на них з'являться. Та й великої охоти до цього якраз не почував. <...>

Властиво, він мало що втратив, перепустивши перші тижні лекцій в інституті. Тільки тепер з'їхались усі професори, і писаний розклад перетворився в дійсний, зокрема щодо праці гуртків та кабінетів, що мають неминучу організаційну стадію. Загалом він увійшов до аудиторії на готовеньке, маючи змогу відразу стати на налагоджені вже рейки і розвинути ту швидкість, що передбачають навчальні плани. Записавшись на практичні роботи з статистики та історичного матеріалізму, ретельно одвідуючи лекції, він так пірнув в науку, що мало навіть зазнаючись з своїми товаришами. Вони цікавили його тільки як супрацівники, але для них він за півмісяця став довідною книжкою інститутських подій, змін і програм, бо ніхто краще за нього не був про все це поінформований. На його зшитки з записами лекцій виник такий попит, що їх вирішено розмножити на машинці. Зокрема в галузі теорії ймовірності та вищої математики він зразу піднісся на ступінь загальноновизнаного маестро, належачи до тих небагатьох, що схоплюють за низками формул і тверджень їхню суть, яка стає несхибним дороговказом у нетрях їхньої зовнішньої складності. <...>

Поруч науки він дедалі більш висувався в громадському житті студентства, що в масі своїй того часу було байдуже й неймовірливе до колективізму через печатку обов'язковості, що на громадськості лежала. Людина визнає солодкість тільки забороненого плоду, і біблійний переказ про це міг би бути доречний політикам. У всякому разі для тих, у кого громадська жилка органічна й від зовнішніх обставин не залежить, тодішнє студентство було неораном, хоч і малородючим полем. Після кількох виступів на загальностудентських зборах Степана обрано на секретаря студентського бюро спілки робземліс і на члена інститутського бюро КУБУЧу. Він став страшенно заклопотаний, страшенно діловий, насилу вміщаючи в добу всі обов'язки перед собою та громадою.

На вечірці, що організував КУБУЧ у актовій залі інституту на користь незможних студентів, ухвалили, крім виступу запрошених артистів, улаштувати й живу газету, і Степанові спало на думку запропонувати увазі редколегії своє оповідання «Бритва», що валялось у нього чернеткою без видимої мети. Діставши ухвалу, хлопець трохи почистив та підгострив її для масового гоління і виступив із своїм виробом перед аудиторією.

Тільки перший момент він хвилювався, потім раптом заспокоївся і, почувачи, як уважнішають слухачі, остаточно спіймав темп читання і мірно, опукло

довів його до кінця, без зайвих піднесень та пауз, доставши стільки ж оплесків, що й запрошений із опери тенор. Ба більше — щось кинуло йому навіть квітку, що, не долетівши помосту, сумно впала на підлогу, але він не визнав за потрібне підняти цей перший лавр із вікна своєї майбутньої слави.

Взагалі він до успіху свого поставився дуже неприхильно, і коли один з учасників живої газети студент останнього курсу Борис Задорожній палко похвалив його і почав розпитувати, чи ще він щось написав, хлопець похмуро відповів:

— Нема часу на ці дурниці.

— Даремно, — сказав Задорожній. — Що нас чекає, коли кінчимо? Заженуть на завод, у контору — і край. Обростай мохом. А оповідання писати — хороша річ! Я, от тільки хвилина гуляща, так і читаю щось.

Степан заперечував. Оповідання — це пусте, розвага. Без них можна жити. І між ними виникла маленька дискусія про письменство, якого Степан був одвертим ворогом, а Борис — великим прихильником.

Проте вдома він за тиждень написав ще два оповідання. Студент Задорожній, що так щиро привітав його письменницькі заходи, став — чи не через це саме? — добрим його приятелем, до кого він і за порадою охоче звертався, і додому часом заходив. Доля цього веселого і здібного хлопця була повна злиднів та прикростей. Він мав необережність родитися від священика, що хоч і помер тому років з десять, але й цим не змив плями з синові честі. Двічі його виключали з інституту за соціальне походження, і він двічі поновлювався, бо особисте минуле його було справді бездоганне; на п'ятий рік він дійшов третього курсу та дістав посаду нічного сторожа в комгоспі, вважаючи себе за найщасливішу в світі людину. <...>

Якось увечері Борис, збираючись на варту, звернув увагу на його невеселий вигляд.

— Ти запрацювався, Стефочко, — сказав він йому. — Навіть паровий казан лопається від перегріву, а він же чавунний! Ще Маркс сказав, що робочий чоловік должен спочивати.

— Я й сам бачу, — сказав Степан, — що зарвався з роботою.

— Найкращий спочинок — це жіноче товариство, або по-нашому вечорниці. Мене недавно водили, і я тебе поведу — тільки треба півпляшки і чогось істинного, наприклад, ковбаси. Ходити не дуже далеко, як на наші ноги, всього до критого ринку. Там є хата не хата, хлів не хлів, казна-що, словом, зате дівчат п'ятеро...

— П'ятеро? — спитав Степан.

— Аж п'ятеро. Але одна — боже мій! Суцця Беатриса! Таке біляве, тихе, а тиха вода, кажуть, береги рве. Як її? Наталка? Ні... Настунька? Теж ні. Тільки умова — це моя.

— Та бери їх усіх! — понуро сказав Степан. — Єсть мені час до дівчат!

— Даремно. Учені пишуть, що це допомагає обмінові речовин.

Коли Борис пішов, Степан міркував довго й гірко. Що дівчат стало п'ятеро замість трьох, з'ясувати було не важко — він сам чув від Надійки, що вони мають на зиму ще двох товаришок прийняти, щоб легше було на дрова. Не менше зрозумі-

мів він і те, що Борис збирається лицятись до Надійки. І крім того, тягтиме його туди, якщо він тут лишиться, і крім того, розповідатиме йому, що там робиться, і крім того, розказуватиме там, що він робить. Але досить було Борисові тільки нагадати про Надійку, як хлопця охопила майже фізична нудота. Що ж буде, коли вона раз у раз фігуруватиме в Борисовій мові? Почуття самоохорони підказувало, що з його боку було б безжално наражати себе щодня на такий біль.

Той вечір він почував до дівчат ворожість, сумну ворожість до втраченого, що вернутись не може й з віддалі набуває притяжної сили. Невже вона полюбить Бориса? На мить його обняло палке бажання лишитись, лишитись навмисне в Бориса, щоб ходити з ним туди й відібрати Надійку. Натягти носа цьому хвалькові! Врізати йому трохи хвоста, щоб не казав так — «це моя!» Але душа його була надто стомлена, щоб займатись поривом, інший, важливіший клопіт перед ним стояв, і, беручись до книжки, він байдуже мовив:

— Хай бере.

Вирішив перебиратись до КУБУЧу, гірко розчарований, що місто все ж не таке велике, щоб можна було розминатись із людьми.

XII

Це був перший ранок, коли найретельніший студент інституту Степан Радченко не з'явився на лекції. Понурий і замислений, ішов він вул. Революції на Нижній Вал по свої речі, щоб забрати з того дому, що дав йому притулок, решту ознак свого перебування. Він обрав для цього саме ранок, бо в цей час мусінька була вдома сама. Хоч гнів проти Максима в ньому вже геть перегорів, а сам Гнідий навряд чи спромігся б щось йому сказати — він взагалі відігравав у цій дивацькій родині роль статиста, — проте хлопцеві було б прикро навіть їх побачити. Та й їм, певно, невесело було б з ним здибатись, а він не любив чинити людям неприємності. <...>

XIII

<...> В інституті весна позначилась іспитовою лихоманкою — недугою, що опускає тільки студентів. Починається вона поволі, і латентний період її можна характеризувати підвищеною посидючістю, нахилом складати конспекти й підкреслювати в книжках рядки; але перший симптом одвертого нападу становить професорова оповістка коло канцелярії, після чого хвороба переходить у тифоїдну стадію з піднесеною температурою, маячню й нічницями, маючи кризу в іспитовій кімнаті, де виявляються всі ускладнення й можливості поворотності. Складаючи на добре такі поважні дисципліни, як політекономія та економгеографія, Степан згадав про обов'язковість української мови й вирішив її теж між іншим скласти, її лекції були єдиними, що він не одвідував, і готуватись теж не збирався, дуже підставне припускаючи, що українська мова і є та сама, якою він чудово володіє, навіть оповідання пише, а він сам якраз і є той українець, що для нього мова ця існує і яку скласти, отже, він має всі права, тим більше що в своїй повстанській кар'єрі перед тим, як викинути червоний стяг, він тримав якийсь час прапор осінніх степів і небес. Але через рідні пороги теж можна перече-пи-

тись, і Степан знітився вже від першого вибуху важкої батареї глухих голосівок і закону ікання, а влучний обстріл із скоропальних речівникових та дієслівних гармат примусив його геть ганебно відступити з палким бажанням за всяку ціну здобути цю несподівану фортецю.

Діставши з бібліотеки найкращих підручників, він, закинувши решту, взявся того ж вечора споглядати їх і вивчати. Досі він знав самі російські граматичні терміни і з якимсь дивним хвилюванням вимовляв їхні українські тотожники, бачачи, що його мову теж уже розкладено на розділи й параграфи, підсумовано її закони й виведено правила. Він заглиблювався в них дедалі з більшим захопленням і насолодою; дрібні, звичайні слова здавались йому глибшими, змістовнішими, коли він розпізнавав їхні складові частини й таємницю їхніх відмін. Він полюбив їх, оцінював їхню роль й перейнявся до них пошаною, мов до значних осіб, що їх, через несвідомість свою, трактував досі за простих.

Отож, за місяць засвоївши талмуд Олени Курило й вистудіювавши історію мови за Шахматовим та Кримським, він став перед очі професора в інституті, що, не пізнавши його, геть здивувався на глибінь його знання.

— От як корисно прослухати курс моїх лекцій, — сказав він, — але мушу признатись, що дуже рідко маю втіху іспитувати українця, що знає свою мову.

— На жаль, — зауважив Степан, — більшість уважає, що досить українцем родитись.

— Так, так, — відповів професор. — Але мушу признатись, що я їх безжалюбно ганяю. Дуже радий, що ви цього уникнули.

Так вони розговорились, і професор розпитав Степана про його походження і теперішній стан. Останнє хлопець змалював йому найтемнішими фарбами, бо й справді становище це починало здаватись йому жалюгідним. Він так похмуро розповів професорові про порання корів, ніби це було небезпечне муштрування африканських левів, а свою кухню подав йому такою захламленою й задушною, як келію подвижника в гущавині страшних борів. І добрий професор, зворушившись, сказав йому:

— Ви здаєтесь мені здібним, серйозним студентом, і я спробую допомогти вам. Бо, мушу признатись, у мене не так багато вже слухачів, що одвідують мої лекції і яких я ні разу не прогнав з іспиту.

Після цього професор написав йому листика до голови лекторського бюро в справах українізації, пообіцяв ще й сам побалакати з цією видатною людиною й додав, стискаючи Степанові руку:

— Сподіваюсь, що ви там із студента зробитеся лектором.

Другого дня вранці Степан уже з'явився перед українізаційний ареопаг, де його піддано під чи взято на іспит залежно від мовних переконань кожного з членів. І після того, як із зізнання підсудного точно встановлено, що *ablatus auctoris*¹ в українській мові ніким, ніде й ніколи не може бути вживаний, що для

¹ Орудний дорадчий.

переведення розвантаження мови дієслівні речівники мусять бути старанно й невхильно обходжувані; після того, як він, вгорі названий і зазначений, виявив цілковите розуміння, чому людина ходить по вулицях у справах на адресу з наказу за основними правилами мови, його висвячено на лицаря українізації першого розряду з оплатою академічної години один карбованець вісімдесят копійок.

Записуючи його адресу й видаючи йому посвідку, елегантський секретар лекторського бюро приємно сказав йому:

— Сподіваюсь, товаришу, що ви за тиждень-два дістанете призначення в установу й зможете, — додав він, мило посміхаючись, — переіменити свій френч на щось відповідніше. Все лихо українців у тім, що вони кепсько одягаються.

Степан сам цілком свідомий був слушності його слів. Справді, його сукняна одежа, мимо того, що була стара, ще й надзвичайно незручна в тепло, і її конче годилося б змінити. Він не раз про це думав, одягаючись уранці й розбираючись увечері, коли ближче стикався з своїм хамлом і переконувався, як мало пасує це зовнішнє впорядження до його здібностей. І, властиво, не брак грошей спиняв його — за ці сім місяців він зібрав із своєї стипендії щось близько ста карбованців, — а ніяковість перед самим собою. Хоч, зрештою; френч та чоботи стали вже для нього струхлявілою формою, проте мали над ним силу традиції. Змінити одягу здавалось хлопцеві надто сміливим, і для цього він мусив мати достатню підставу.

Обрії ширшали перед ним. Мати три півторагодинні лекції в установі тижнево, здаючи за це цілого червінця, тобто піднести свій місячний бюджет мало не до шести червінців, — це був для нього не жарт, а незмірна перспектива. Такі розрахунки збуджували хлопця й заколисували, а потім весняний неспокій не покидав його й на хвилинку, обертаючись з дня на день у смоктушу турботу, що застелила тінню його гарні очі. Дедалі нудніше було йому вертатись додому, і він сидів вечорами в бібліотеці, аж поки можна було в ній лишатись, поринаючи в книжки глибше, ніж цього могла вимагати найбільша пильність. Згадуючи вранці, що йому належить вичищати гній з-під корів, підстилати їм та поїти, він почав залежуватись, схоплюючись в останню хвилину, і часом цупив зозла палицею сумирні тварини, що завжди ставились до нього прихильно. Щораз тужніше було йому уявляти, що ціле літо, коли настане перерва в інституті, він буде прикутий до своєї кухні, бо на село він не почував жодної потреби з'являтись. Поділ, зокрема Нижній Вал, занедбана вулиця, діра, нетрі передмістя, зовсім переставали йому подобатись, і довгий шлях до інституту, якого раніше він зовсім не помічав, почав здаватись йому надто втомним. <...>

Призначеної години він здибався в канцелярії житлоспідки з своїм попередником тов. Ланським, пильно на нього глянувши і здивовано спитав:

— А хіба ви не поет Вигорський?

— Це правда, — невдоволено буркнув той, — але все-таки я Ланський з діда-прадіда.

Потім вони поговорили про діло. Виявилось, що поет лишав Степанові свою групу в досить занедбаному стані. Він не міг навіть точно означити, на чому саме слухачі його спинились.

— Взагалі я не вірю, щоб наука могла бути корисна, — закінчив він. — Особливо в моєму викладанні.

— Гаразд, повторимо, — сказав Степан. — Але скажіть мені, коли це не секрет, навіщо ви псевдонім прибрали? Не розумію! Справжнє прізвище у вас чудове.

— Це зовсім не секрет, — відповів поет. — Бачите, спочатку я підписував свої вірші власним прізвищем, і їх ніхто не хотів друкувати. Потім вигадав псевдонім, і вони пішли.

— Невже це може бути?

— Може. Крім того, якщо хочете, ще й інша причина була, внутрішнього порядку. Це надто велика відповідальність — підписуватись власним ім'ям. Це немов зобов'язання жити й думати так, як пишемо.

— Хіба це неможливо?

— Можливо, але нудно.

Степан запропонував йому цигарки.

— Ні, я не курю, — сказав поет. — Пиво п'ю, це правда.

Новий костюм надавав хлопцеві незвичної, йому самому незрозумілої сміливості.

— Товаришу, — мовив він, — а я теж пишу.

— Невже? — сумно запитав поет. — Що ж ви пишете, коли це вже факт?

Степан весело розповів йому не тільки про свої оповідання, але й про пригоду в критика, що здавалася йому тепер приємним жартом.

— А, знаю його, — сказав поет. — Маленька оса, що силкується боляче кусатись. Коли хочете, то дайте мені ваші оповідання, обцяю бути уважним. Тільки принесіть їх сьогодні ввечері — Михайлівський провулок, 12, 24. Я завтра їду й заберу їх.

— Їдете? Куди?

— Маршрут ще не вироблено... Маю триста карбованців і постараюсь заїхати якнайдалше і якнайдовше. Це дурне місто вже досить обридло мені...

— Обридло?!

— А вам ще ні? Почекайте, воно себе покаже. А наше зокрема. Знаєте, що таке наше місто? Історична здохлятина. Віками тхне. Так і хочеться його провітрити.

Але дзвінок, провіщаючи кінець урядової праці, урвав їхню розмову, що Степанові видалась вельми цікавою. Вони зайшли вдвох до великої кімнати, де відбувались після праці лекції. Службовці сиділи роєм коло зсунутих столів проти чималого шматка лінолеуму, що правив за класну дошку. Поет пішов, познайомивши його із слухачами, а Степан, коло столу ставши, голосно, певно й захоплено, як соловей уперше співаючи, прочитав лекцію про користь української мови взагалі й зокрема.

XIV

Тільки студент першого курсу здібний цілком відчувти радість слова «максимум», що становить для нього щось ніби білий острів мрії, недосяжний навіть красномовним поетам. У всякому разі, Степан Радченко був єдиним серед своїх колег, що той максимум склав, тобто звіти з усіх читаних за рік дисциплін. Цей успіх коштував йому колосальних витрат енергії, коли зважити, що він ще тричі на тиждень давав лекції з української мови і мусив до них добре готуватись, бо його теоретичне знання не зовсім відповідало практичним вимогам тієї установи, де покликаний був освічувати потомлених службовців, що хотіли їсти, а не відміняти, й дуже мало могли бути свідомі тих високих обов'язків перед українською нацією, що лягли їм на плечі. <...>

На кінець червня інститут завмер зовсім. Остання екзаменаційна сесія вже кінчилась, коридори спорожніли, і тільки купки студентів виправляли собі відпускові посвідки. Але Степан ще часто одвідував його, затримуваний громадськими справами. В маленькій кімнатці КУБУЧу й застав його якось Борис Задорожній, його приятель, з яким він останній час уникав зустрічі.

— А, ось де ти зарився! — скрикнув Борис. — Чому зник так раптом?

— Діла, — відповів хлопець, показуючи на кошториси.

— Діла ділами, а товаришів забувати не слід... Пам'ятаєш, у Шевченка — хто товаришів забуває, того Бог карає?.. Ну добре, що знайшов тебе.

— Ти мене шукав?

— Безперечно. Бачиш, я кінчив інститут...

— Мені ще два роки, — зітхнув Степан. — Кажуть, що ще один накинута.

— Я п'ять років страждав, і то нічого. Але така справа — я вибираюся із своєї кімнати й шукаю порядної людини...

— Мені кімнати до зарізу треба!

— А ти ще дивуєшся, що я шукав тебе! Чмок пана в ручку! Тільки не думай, що я на стаж їду — по науковій часті пішов, при кафедрі лишаюся. А кімнату собі знайшов велику, сонячну...

— Везе ж тобі!

— Та мусить же бути нагорода за мої страждання! Але ти, Стефочко, найголовнішого не знаєш — я женюся.

— На тій самій?..

— На тій самій, білявій... Ох, я не можу про це спокійно говорити! Сам розумієш — любов...

Степан радісно обійняв його, почувавши дивне полегшення, ніби з пліч йому звалився тягар, що він весь час на собі ніс.

«От, якби ще й мусінку заміж віддати», — подумав він.

Ввечері вони оформили справу, і Степан сказав товаришеві:

— У моїх хазяїв мені так було неспокійно — раз у раз гості, гармидер, сили нема терпіти. Ти дуже мені пособив. Спасибі тобі, Борисе.

Той палко стиснув йому руку.

— Це така дрібниця, не дякуй, — схвильовано відповів він, кинувши свій жартівливий тон. — Мені за радість тепер зробити щось приємне. Я даю копійку жебракові, і мені гарно... Просто хоч дякуй ще й йому за те, що взяв!

— Щось ти слиниш, друже, — зауважив хлопець.

— Може... бо закоханий упень. Ти не смійся — кохання є! Починаю вірити, брат, у вічне кохання, їй-богу!

Борис дав йому свою нову адресу й просив зайти так тижнів через два, коли він влаштується вже подружньо.

«Ну, це небезпечно», — подумав хлопець, а вголос додав:

— Я завтра ж перебираюсь.

На прощання вони, трохи повагавшись, поцілувались.

Хлопець низнув йому вслід плечима. Ну й справді ж смішний цей Борис! Він аж ніяк не припускав, що тут може бути мова про обопільне чуття. Він уявив на мить Надійчине обличчя, її очі, що йому колись сміялися, і якось остаточно переконався, що любити вона може тільки його, Степана Радченка, і нікого більше. Тільки він має на неї якісь незнані нікому права, і на його поклик мусила б прийти негайно. Хлопець так себе почував, ніби мав зверхню владу над щастям товариша й дозволяв йому тим щастям користуватись. <...>

Трохи поміркувавши, він розпалив у плитці. Поки розгорялись дрова, перебрався в свій сірий костюм, потім почав палити френча, штани й торбинки, що привіз із села, а чоботи, що не могли згоріти, викинув на смітник. Тепер у нього лишилися тільки зшитки, книжки та загорнута в ковдру білизна.

Хлопець зв'язав своє майно на два чепуренькі пакунки, замкнув двері, поклав, як звичайно, під ганок ключа й пішов геть з пакунками в руках, а в душі несучи смуток, гіркоту першого спізнання життя й турботні надії.

- Яким вперше постає місто перед Степаном Радченком?
 - Чим приваблює Степана Радченка шлях письменника?
-

Частина друга

I

О дев'ятій з половиною Степан Радченко вертався з ранкового купання на Дніпрі, а на річку йшов о сьомій і дві години лежав на піску під м'яким сонячним промінням, що поволі обернуло його тіло в брунатний атлас. Такий був припис невхильного, хоч і неписаного, розкладу його часу, що він виробив другого ж дня, як на новому помешканні оселився, і невідступно додержував, позначивши ним початок свого нового життя. <...>

Хлопець спостеріг у собі річ, що видавалася йому вельми дивною і навіть страшною, як він не розумів її справжніх і природних причин. Перший, всіма сторонами блискучий рік праці в інституті, замість додати йому ново-

го знання, здавалось, знищив навіть те, що він із села привіз. Він зненацька відчув, що мозок його вдягнений тільки в нікчемні лахи, і це почуття схвилювало його, будучи для його честі принизливе. І найбільш турбували його проріхи в тій галузі, що інститутської науки не торкалась зовсім, а була його особистою, трохи болючою справою. Література. Вона стала йому близькою і найдорожчою з причин, яких він не мав охоти докладно аналізувати, виправдуючи своє захоплення тією поважною підставою, що знати літературу є перша ознака культурної людини. Від рясного читання на селі він зберіг, щоправда, в пам'яті силу імен, назв та змістів, але все це було подібне на закладану бібліотеку, де книжки навіть на полиці не поставлено. І він узявся впорядковувати їх у своїй голові так само, як довелося йому колись у сільбудівській книгозбірні.

Вранці скупавшись, з десятої до третьої — читати; потім до п'ятої всякий дрібязок — лекції в установах, міняти в бібліотеці книжки, обідати, лежати; тоді дві години — мова, англійська й французька через день, і до десятої — українська література; наприкінці погуляти десь на вулиці чи в садку, повечеряти і з одинадцятої спати до сьомої — такий був розпорядок, що він виконував, як зверхній закон, на небесних скрижальх писаний. Хвилинами, коли щось починало повставати в ньому проти такого клятого життя, він кричав на себе й лаявся останніми словами, добре знаючи, що зрадити раз є зрадити назавжди. Зате коли, погулявши ввечері й проробивши вправи за системою лікаря Анохіна, вкладався спати, почував надзвичайну стрункість своїх думок і ту довершену радість, що про неї чив Епікур. <...>

Підтримуваний насиченістю свого розуму, він не відчував потреби спілкуватися з людьми, тими далекими фігурами, що з ними часом випадало йому здибатись, їхнє життя здавалось йому тепер до смішного простим і жодної уваги не вартим. Він дичавів у своїй кімнаті, хоч і підносився щодня на вищий щабель культури. Звівши своє життя до механічної дії, хотів бачити її і в інших, стаючи розумніший, ніж це собі варто дозволяти.

Об одинадцятій годині цього дня, якого ранок нічого нового не відчував, стук у двері порушив його заглибленість. Сто чортів! Хто сміє турбувати його в священний час? Але це був тільки лист, що своєю появою здивував його ще більше, ніж непроханий гість. Від кого?! Знизавши плечима, хлопець розірвав конверта. Ах, це поет Вигорський, що його оповідання завіз! Він затремтів, немов ту мить остаточно розв'язувалась доля його життя й доцільність його скаженої праці. Якийсь несподіваний огонь, раптове збентеження змусило його сісти й хапливо переглянути листа, шукаючи потрібних рядків. Ось, ось вони: «...це прекрасні оповідання, безперечно...» І лист зненацька став йому нецікавий, ніби він зразу ввібрав у себе весь його зміст. <...>

По обіді Степан Радченко, вирішивши, що віднині починається зовсім нова доба його життя, поклав розпочати щоденника. Написавши в зшитковій кількох непевних рядків, йому треба було цей початок датувати, але, глянувши на ка-

лендаря, він з дива забув про написане — сьогодні якраз рік був, як він приїхав до міста! Який же куций він, цей рік! Як він чудно та швидко пролинув! І хлопець постановив уважити за свято цей двічі знаменний день та відзначити його гідною розвагою. Черевики й штани, що вже випнулися на колінах, були ще раз вичищені, хоч чистити їх уранці було одним з правил його суворого розпису. О шостій годині він перемінив комірця, надів піджак і без шапки, як звичайно, вийшов із кімнати. <...>

Зійшовши на Хрещатик, купив газету, сів до столика у відкритому кафе й запитав собі кави з тістечком. З незрозумілою і несподіваною вишуканістю поклавши ногу на ногу, він ліниво мішав пахучий напій, скося поглядаючи на сотні облич, що пропливали повз ґратки, вбираючи в себе всю різнобарвність та розгін вуличного руху. Потім розгорнув газету на відділі оголошень.

— Ще тістечко, — кинув служниці, що проходила повз. Концерт симфонічних оркестрів в оперовому театрі переконав його найбільше, тому що таких концертів ніколи не чув, і, сівши в автобуса, хоч їхати було тільки два квартали, він дістався Володимирської вулиці. Купивши в касі дорогого — конче дорогого! — квитка, хлопець почав походжати кругойдучим фойє, тішачись видовиськом невпинної зміни облич, постав та вбрання. <...>

Концерт він слухав неухважно, погноблений враженням від натовпу. Сам він був ніби законною частиною його, але ні з ким не міг навіть порозмовляти. Образа, що він за свою окремішність почував, його самого дивувала. Безперечно, всі навкруги — то культурні люди, що читають журнали, і багато хто з них за честь мали б познайомитись із талановитим письменником, а тим часом їх поділяє велич прикра межа, роблячи з нього стороннє тіло, що випадково потрапило всередину добре спрацьованого організму. Ох, якби мати хоч одного знайомого! А так він був ніби дух, може, й довершений, але не здібний попри все бажання причаститись до радощів матеріального буття. Він був самотній, і місяці відлюдних подвигів тепер обертались йому в ганьбу.

В антракті Степан тинявся сумний. Юрба так легко збила йому пиху й так безжурно знищила його, що він починав кінець кінцем шкодувати себе, чіпляючись за уламки високих про себе думок. Зрештою ж не сталося нічого, він просто трохи перехвилювався. Але він — письменник, це річ незаперечна, і всі ці пики дуже мало мусять його турбувати. Серед них, певне, немає нікого іншого, хто спромігся б на друківані твори.

Проте, шукаючи будь-якої ради на свою окремішність, Степан підійшов до столика лотереї-алегрі, що повлаштовувала в усіх театрах комісія для допомоги дітям. Тут він мав право заговорити хоч би й за гроші, а що лотерея на користь безпритульним не тішилась надто великою увагою публіки, гарненька продавщиця зустріла хлопця вельми ласково. Квитка? Будь ласка, двадцять копійок. Степан глянув на вино, цукерки, пудру, ножики, шкатулочки й такий інший дріб'язок, готовий належати кожному, хто його виграє, і витягнув із скриньки квитка, що після огляду виявився цілком порожнім.

— Ще візьму, — сказав він.

Але лотерея мала на меті допомагати дітям, а не роздавати кожному охочому по пляшці портвейну за два гривеники.

— Ще один, — не вгавав Степан.

Після четвертого порожнього квитка коло хлопця вже спинилося кілька душ, приваблені прегарним сміхом лотерейниці та постаттю невтомного добродія.

— Та, мабуть, вони всі порожні! — удаючи розпач, промовив молодий письменник після шостого квитка під сміх уже чималого стовпища, якого цікаві погляди він почував на собі з великим задоволенням.

— О, ні, вам просто не щастить... вам щастить, певно, в чомусь іншому, — лукаво відповіла лотерейниця, розливаючи перед хлопцем чари своїх поглядів від імені комісії допомоги.

З дев'ятим квитком він обернувся до глядачів почервонілим від хвилювання обличчям і, розгорнувши, високо підніс його перед себе. Задоволений регіт знявся над юрбою — цей квиток теж був порожній.

Степан переможно глянув на море голів, що скупчилось у проході, гальмуючи рух здивованої публіки, яка теж прилучалась, довідавшись, що отой високий бере вже двадцять третього квитка без жодних наслідків. Десь збоку підпливала блискуча каска пожежника.

— Я беру квитка! — пролунав зненацька жіночий голос, поки Степан у своїй кишені порпався, і маленька дівчина занурила руку в зрадливу скриньку. Вигравши соску, вона врочисто доручила її Степанові під радісний гук та оплески юрби, що поспішала вже посісти місця. Антракт кінчився.

Другий відділ симфонічного концерту хлопець слухав ще неухважніше, ніж перший. Чи то від сорому, чи від зворушення, а обличчя йому пашіло. Безглуздо було клеїти перед людьми такого дурня! І серце його гризла прикрість, то більше, що від п'яти взятих з дому карбованців йому лишилось тільки два срібняки. Соска завдавала йому найбільше прикрості, і він тихенько кинув її під крісло. Хай їй грець! І які, зрештою, наслідки такого марнотратства?

Після концерту Степан зовсім невесело вийшов із оперового театру й спинився коло ганку закурити. Двічі знаменний день його життя кінчався без жодного піднесення.

— Дозвольте припалити, — почув він знайомий голос і побачив дівчину, що взяла разом з ним участь у лотереї.

З невідомої причини він страшенно зрадів і збентежився. Немов побачив кого давно сподіваного, з ким пов'язані найсвітліші надії. І гречно запаливши для дівчини окремого сірника, він пішов поруч неї.

— Уже припалила, — зауважила вона, коли він звернув разом з нею на вул. Леніна.

— Я хочу подякувати вам за подарунка, — мовив Степан, трохи подумавши.

— Прошу! Ссатимете на дозвіллі.

Він глянув на неї, вражений її задержуватим тоном. Мале на зріст — йому якраз під пахви, худеньке, в плескуватому капелюшкові. Хлопець лишився невдоволений, примірявши її до себе, а проте обережно взяв її під руку, коли довелося переходити вулицю. Вона зиркнула спідлоба на юнака, руку свою прибрала й ішла далі своїм чітким, майже військовим кроком.

— Чого ж ви мовчите? — спитала вона, звертаючи в Гімназіальний провулок.

— А як вас звати? — нерішуче спитав Степан.

— А вам яке діло? — суворо відповіла дівчина. — Мене зовуть Зоська, — дала, зласкавившись.

— Зосю... — почав Степан.

— Мене звуть Зоська, Зоська, — нетерпляче урвала вона, йдучи до дверей.

Хлопець теж за нею пішов, невиразно сподіваючись, що на сходах темно і він зможе там поцілувати її, хоч цим винагородити себе за прикромі в театрі й марно потрачені гроші. Але дівчина, мов догадуючись про його бажання, промайнула бігцем кілька приступок до першого поверху й зашаруділа ключем.

— Бонжур, — сказала вона, зникаючи за дверима.

II

Нарешті, після багатьох виправок та перекреслень, на аркуші лишилось небагато слів, ніби вже цілком приймівних:

«Шановні товариші! В останньому числі Вашого журналу надруковано моє оповідання. Напишіть, будь ласка, чи не треба Вам ще оповідань, я можу прислати. Моя адреса — Київ, Львівська вулиця, 51, 16. Стефан Радченко». <...>

Два дні він присвятив переписуванню та поверховій обробці їх [оповідань], з хати відлучався тільки попоїсти та на лекції мови і живуще купання в Дніпрі навіть занехаяв. Ще день згодом дістав відповідь з редакції київського журналу так само коротку, як його лист: «Просимо зайти до редакції від 11 до 2 години вдень». Слово «просимо» дуже його потішило, а зайти до редакції він не зважився — чудна суміш сорому й погорди від такого кроку його стримувала. Натомість ніщо не заважало йому прибратись і почиститись якнайретельніше та рушити надвечір на Гімназіальний провулок до того будинку, де жила дівчина Зоська. <...>

Загалом дівчина сподобалась йому більше, ніж він кілька годин тому міг подумати. Торкнувшись на мить до неї на вулиці, він відчув у собі хвильний переверот, наочно переконуючись, що через малий зріст жіноче тіло своїх притяжних властивостей не втрачає. Навпаки, в сухості його обрисів він зачував витончені, містом породжені чари, бо в сільських умовах це тіло не могло б існувати. Саме міськість і вабила його в ній, бо стати справжнім городянином було першим завданням його сходу. Він ходитиме з нею скрізь по театрах, кіно та вечірках, дістанеться з нею суто міського товариства, де його, певна річ, приймуть та вшанують.

В інституті вже, певно, розпочинались лекції, і він раз у раз обіцяв собі туди навідатись. Одного ранку, одягаючись, він уже зовсім вирішив, що це станеться саме сьогодні, але раптом спитав сам себе: «А чого я туди піду?» І не знайшов жодної відповіді. Трохи здивувався, потім дуже зрадів, захоплюючись своєю смі-

ливістю, і цілий день почував себе переможником. Ну навіщо йому той інститут? Степан Радченко гарний і без диплома.

Фортуна посипала його з свого старого рога, що можна бачити на вивісках у пекарнях, і за тиждень він дістав відповідь із редакції харківського журналу разом з переказом на вісімдесят сім карбованців. Листа він чекав, а грошей аж ніяк не сподівався. Отже, література, виявлялось, не тільки почесна, а й вигідна річ, тобто двічі варта уваги. Хлопець залюбки розписався про одержання, радий би й без кінця розписуватись, коли б цього вимагала пошта, величезний здобуток людської культури, що не тільки дає змогу далеким людям листуватись, не тільки пересилає журнали з надрукованими оповіданнями, а ще й гроші переказує.

Лист харківського журналу був дуже цікавий. В ньому коротко, але ясно відзначено вартості його оповідань і запропоновано прислати ще, коли можна, то кілька, щоб вони могли скласти збірку розміром від трьох до шести аркушів друку. Останній рядок спантеличив його — що то за аркуш друку і, головне, чи вийдуть його оповідання на «від трьох до шести» отих аркушів? Це конче треба було розвідати, а разом задовольнити й інші питання, що зародились у ньому щодо друкарської техніки. Що сторінку складають з окремих літер, це відомо ще з підручника всесвітньої історії в тому місці, де говориться про Гутенберга, а про те, наприклад, як у книжках роблять малюнки або портрети, історія, на жаль, мовчить. І молодий письменник вирішив купити відповідну технічну книжку, з якої довідався, що таке аркуш і скільки в ньому літер буває, що таке коректа, цицера, шпація, рихтовка й американка, пильну увагу звернувши на портретне діло, цинкографію, автотипію, трьохколірку й офсет-машину. Відомості про портрети він глибоко в собі затаїв, а про друкований аркуш зразу ж застосував до своїх шістьох оповідань, як практичну вправу, при чому виявив, що містять вони 207,194 літери, тобто під мірку «від трьох до шести аркушів» цілком підходить.

Тоді він склав їх акуратно і перенумерував сторінки, загорнув у чистий папір і вивів великими гарними літерами: «Стефан Радченко. Бритва. Збірка оповідань», а потім запакував, перев'язав мотузкою, як колись звіт по сільбуду, та й здав на чудовну пошту, але жодного листа не послав, уважаючи мовчанку за найгіднішу відповідь.

III

<...> Після кількох марних спроб пройти до Зосьчиної кімнати й кількох даремних запрошень до своєї Степан мусив визнати кіно за єдине місце своїх побачень із дівчиною, побачень безнадійних, бо захоплення мистецтвом аж ніяк не могло покрити незадоволеності його бажань. А це незадоволення їх тільки підсилювало, обертаючись для нього в тяжкий іспит. Звечора він почав довго не спати, турботно ворочався, заплющивши очі, а вранці прокидався виснажений від важких снів, де, здавалось йому, щока його починала незмірно пухнути або рука болісно здовжуватись, а часом і кошмари його мучили у вигляді мерців, що раптом залякали в суцільну масу й гойдались перед ним у повітрі, як шибеники. Занедбавши всю свою роботу й книжки, як спокуту відбуваючи лекції по установах,

він схвильовано чекав щодня вечора, жадав його, готувався, прокидався ввечері жити, а вечір щоразу кінчався йому довгим пильнуванням та нісенітними снами.

Були, правда, й здобутки. Вона погодилась говорити з ним на «ти», але жодних висновків з цього не зробила. Крім того, вона палила й стрижена була, але й ці незаперечні, на його думку, ознаки не послужили йому ні до чого. Вона владно тримала його на віддалі і часом тільки, коли він пхінькати починав, дозволяла себе поцілувати, ніколи сама не відповідаючи.

— Я люблю тебе, — не так щиро, як пристрасно шепотів він, проводячи її звиклим шляхом з кіно до Гімназійного провулка.

— Ах, — зітхала Зоська, — ніякої любові немає. Все це люди повігадували.

Він пробував вплинути на неї логікою:

— Коли не любиш, — казав він, — тоді навіть зі мною ходиш?

— Та ти ж платиш за мене! — дивувалась вона. Така відповідь глибоко його ображала, але він мовчав, бо мусив собі признатись, що трохи побоюється її. Вона була вередлива, і чудні, несвітські бажання її охоплювали. За один тільки вечір вона могла хотіти політати аеропланом, постріляти з гармати, бути музикою, професором, будь-яким, до речі, мореплавцем і чабаном.

— Ах, я хотіла б бути крамарем, — казала вона. — Сидиш у крамниці: «Вам чого? Перцю? На десять? Сто грамів?» Це чудово! Приходить багато-багато людей... А дітям я давала б по цукерці. Я хотіла б бути дитиною — гарніюсінким кучерявим хлопчиком. Це так надзвичайно — сісти верхи на паличку та поганяти — но, сивий, но, буланій!

І шарпала його за руку, підплигуючи. Ці безконечні бажання виснажували її, і часом, похмуро промовчавши цілий вечір, на хлопця не дивлячись і незважаючи, вона брала на прощання його за руки й тужно казала, хвилюючи Степана своїм тихим голосом:

— Ах, божественний, які ми дурні! Всі дурні. Ти нічого не розумієш.

Він справді відмовлявся будь-що зрозуміти, крім того прикрого факту, що тендітне дівча це приворожило його до себе й посіло в його житті непорушне місце. Щовечора о сьомій він вирушав із хати й заходив по дорозі до кондитерської, де його через тиждень почали зустрічати вже з приємною посмішкою. І він сам так зник до її господаря, що йому навіть незручно було б який день цукерок не купити. <...>

Тієї ночі він пережив повстання раба. Засвітивши електрику, він вперше за місяць побачив кричущий безлад свого мешкання. Пилом припали його нужденні меблі, і на підлозі гидкими купками лежало незаметене сміття. Мокрий холод знадвору пролазив крізь незаліплене вікно, і пориви вітру деренчали шибкою, з якої обсипалась замазка. В кутку над пальмою, що похилила жовте гілля, зловісно ширилась вогка чорна пляма. Тяжкий сум опанував його, бо ця руїна наочно нагадувала йому безглуздя його власного життя, бо спустошеність серця позначилась і на хаті. Сівши до столу, де гамузом лежали розгорнуті книжки та клапти паперу, він з жалем засудженого згадував ті стрункі дні, коли тішився

невимовним спокоєм у праці, й голова його жадібно травила величну страву думок. Де ранки, повні свіжини й нестримної сили? Де тихі вечори, коли він солодко засинав, заколисаний почуттям гармонії своєї душі? Вони втрачені, і шляхи до них поросли травою. Ради чого? Розгорнувши децю з зшитків, він дивився на свої нотатки про читане, як банкрут на колишні надійні баланси. Осінь відчув у собі, сльоту й туман.

І що він за це має? Нічого, крім прикрості й приниження. Нічим він не став, крім як жіночим пришийхвостом, цяцькою в руках шаленої дівчини. Та хоч би було за що! Хоч би він дістав ту реальну цінність, за яку жінці ще варто жертвувати! І яке безглуздя всі оці цукерки й одвідування вдвох кіно! Міщанство, інтелігентщина!

Крім того, він зубожів. Гонорар за оповідання, що з Харкова одержав, давно вже згайновано, гроші ці зникли, не лишивши навіть сліду, хоч приблизно вартото свого походження. Надмірні витрати без жалю пожирали його заробітки від лекцій, покидаючи йому копійки на обід і нічого на вечерю. Одежа його щодня втрачала на пристойності, шкарпетки були драні, білизна без гудзиків, і місяць уже не плачено за помешкання. Так, ця дівчина, зовсім випадкова й непожиточна, зруйнувала його не тільки духовно, але й матеріально, а це принаймні однаково прикро. Годі, годі! Ніколи вже він до неї не піде. Крапка. Кінець. <...>

Жодна думка не спадає раптом, найдрібніша з цих таку праісторію за лаштунками свідомості має, що треба бути дуже терплячим, щоб докладно з'ясувати шляхи її розвитку. Кожна думка — це щось ніби страва, що свідомість подає нам уже смаженою, що ми споживаємо її, не відаючи тих кухарів, що над нею працювали, тих гірників, що копали вугілля до печі, тих пастухів, що викохували товаряче м'ясо, ні тих сіячів, що кидали в землю живе насіння рослин. І тільки тому, що знаємо ми лише клаптики, приємні несподіванки можуть існувати. До них і належав намір Степанів написати сценарій до кіно, що виник раптом у його голові, коли вона вранці разплющила очі. <...>

IV

Проблема грошей набувала дедалі загрозливіших форм. <...>

І от якось уранці, напившись у нархарчі гарячого чаю з півфунтом арнаutki, хлопець сів до свого столу, знайшов серед паперів олівця, загострив його й почав обмірковувати можливі способи поліпшити свій фінансовий стан, отже, фізичне й моральне становище, бо частину, душевної квалості цілком розумно клав на карб грошового зубожіння. І насамперед мусив з'ясувати свої потреби, видаткову частину свого бюджету. Передусім Зоська.

Зваживши всі обставини, хлопець вирішив, що асигнувати на неї менше, як червінця на тиждень, — річ неможлива. Згнітивши серце, потай жалкуючи, що почав з перших місць у кіно, місць, безперечно, дорогих і, в істоті своїй, мало що кращих від других, він визнав, що змінити режим у цій галузі було б ганебно, як і скасувати цукерки. В цій справі він був безсилий, з сумом переконуючись, що після пригоди в окремому кабінеті й спалаху несподіваної ніжності був

ще міцніше з дівчиною пов'язаний і кинути її тепер було багато складніше, ніж коли відносини їхні не виходили з меж простого знайомства. <...>

Іноді він казав сам собі, що любить її міцно, ще нікого так не любивши, і радів, викриваючи в собі це могутнє чуття, а часом обурювався, що воно якось відхиляє його від тієї єдиної мети, якої тьмяна луна сповнювала його мрії. Найбільше з того дивувався він, що бажання опанувати Зоську в ньому якось погасло, і вбачав у цьому певні небезпеки, але, зрештою, терпляче ставився до присутності дівчини в своєму серці, десь глибоко переконаний, що юнакові бути закоханим неминуче й цілком природно.

Отож, коли зважити, що нормальний прибуток його від лекцій становив 18 карбованців тижнево, вісім карбованців йому лишалося на їжу та оплату помешкання. Щось заощадити на дрова й гардероб годі було й надіятись. Вирахувавши, скільки коштуватиме йому впорядкувати зовнішність, хлопець дістав цифру вісімдесят п'ять карбованців мінімум — отже, звів свій бюджет з дефіцитом сто карбованців.

Тож він ухвалив сходити до редакції київського журналу, що його оповідання видрукував і, як він догадувався, винен був йому гонорар. <...>

І — дивна річ! — редакція журналу була в тій саме кімнаті, що він спершу перейшов у френчі й чоботях, женучись за долею по приїзді до міста. Він пізнав її відразу — та сама шафа, та чорнява друкарка, дерев'яна канапа, а на ній кілька молодиків, що в них він серцем відчув своїх можливих товаришів! Вони курили, розмовляли, сміялись, не надто голосно, щоб не ображати тиші в установі. Сором обійняв його за себе колишнього, за несвітську наївність свою та приниження, і тисячі спогадів, як розгорнутий альбом листівок, оповили почуття ніякової, але солодкої гордості, що на мить його охопило.

Але до столу він підійшов і назвався вже тихо, соромлячись. Його запросили сідати. Так, гонорар йому належить — сімдесят карбованців з копійками. Але чого він не з'являвся так довго? Степан збрехав перше, що на думку спало, — був хворий. Нащо? І він мусив відповісти, відповісти ще на безліч питань про себе, про те, що робить, як живе, чи давно пише. Говорив він ухильно, на кожному кроці брехав, сам від цього червоніючи.

— Ви ж принесли нам ще оповідання? — ласкаво спитав секретар.

— Ні, немає... ще не кінчив, — відповів Степан, що такого допиту не передбачав і терпів його, як тортури.

А з другого боку, й справді, — не міг же він загребти гроші в кишеню й податись! Це було б зовсім непристойно.

Потім секретар познайомив його з молодиками, що сиділи на канапі й дійсно всі були письменниками, крім одного, що був тільки кур'єром, але зовні від них нічим не різнився. Декого Степан навіть знав по творах — це його найбільше й лякали. Але з цікавості, збудженої його ім'ям, він догадався, що оповідання його не промайнули без сліду, і в глузливо прихильних поглядах нових знайомих побачив навіть щось ніби відблиск заздрощів, щось ніби невиразний виклик

на змагання, що на літературному полі жорстокіше за французьку боротьбу та навіть за англійський бокс.

Тут він підпав під нові питання. Чи не має він здавати до друку збірки? Та де там збірка! А що пише? Оповідання... Про що? Він не міг цього разу сказати, бо нічого не писав і нічого писати не збирався. Але признатись про свою бездіяльність було б ганебно. Тим більше хтось іронічно зауважив:

— Та не бійтесь, ми теми не переохопимо. Тоді Степан оповістив:

— Пишу оповідання про ... людей.

Всі засміялись, але він був задоволений своєю відповіддю, яка його ні до чого не зобов'язувала.

Секретар просив його приходити й давати оповідання. Як він не справляв враження людини сильної, то всім сподобався. Трохи вовкуватий, але, зрештою, симпатичний хлопець. Може, з нього навіть люди будуть, бо оповідання його, хоч, безперечно, недосконалі, з багатьма формальними, часом разючими хибамися, хоч манірні трохи, необроблені, розтягнені, розкидані, плутані, а місцями й зовсім нікчемні, кволі на образ, слабкі на абстракцію й непевну лірику, а проте мають все-таки свіжість і дають сподіватись кращого.

Так оцінили його появу письменники. Потім виникла суперечка, під чий впливом він пише й кого наслідую, бо інакше він був би оригінальний, а цього ніяк не можна було припустити. З українців називали Коцюбинського з «Він іде» та «Воа constrictor» Франка. Далі пішли справи на знання чужоземних літератур, і незабаром створився цілий букет імен різних запахів. Хтось обстоював навіть Сельму Лагерльоф, якої оповідання якраз учора прочитав.

Число попередників потішило б хлопця, число впливників вжахнуло б, коли б він не вийшов уже з будинку, несучи в кишені гроші, що здавались йому здобутком нахабного шахрайства. За що, властиво, він їх одержав? Хіба може він справді стати справжнім письменником, як оті, що сидять на канапі? Чи дійти йому колись такого вільного поводження, незмушеності, певності, красномовства? Ні, це зовсім неможливо. Ні, в письменники він не годиться!

— Не буду писати, — подумав він, але потай почував, що цією відмовою сам перед собою пишається, а писати, звичайно, буде, добре писати, краще за всіх тих задавак.

Гроші він негайно повернув на купівлю сукняного, хоч і лихенького костюма, і, перебравшись, відбув чергову лекцію. Вертаючись по обіді додому, купив по дорозі п'ять пудів дров, і поки обдертий, брудний чоловігя тягнув їх двоколескою до призначення, вирішив цей вечір посидіти вдома, напалити кімнату й піддатись. Споглядальний настрої, що огорнув його після одвідин редакції, до цього якраз і пасував. <...>

Вдома згадав, що не вечеряв, але виходити вже не хотів. Загодя знаючи, що нічого істинного не знайде, він порився з нудги в шухлядах і, закуривши, почав недбало гортати свої зшитки та записки. Один аркуш несподівано звернув його увагу. Він розгорнув його, зацікавився й прочитав:

«Сьогодні вирішив розпочати щоденника. Є хвилини, що треба відзначити. Мої оповідання — видрукувані!! Хочеться крикнути — видрукувані! І бачу — рівний шлях переді мною. Я йду — ні, лечу, шугаю! Так вільно мені, тепло, радісно. Цілую цей день».

Він кинув цигарку, збираючись порвати папірця. Потім, добувши олівця, великими чорними літерами накреслив через рядки одно слово — *Йолоп*.

V

Дедалі більше починала турбувати Степана Радченка справа з його оповіданнями. Минуло вже досить часу, щоб він позитивну відповідь міг одержати, але редакція жодної звістки йому не подала. І стереотипний напис на обкладинках журналів, що, мовляв, з приводу неухвалених рукописів редакція не листується, набував у його очах гнітючої рації. В рядках цих бринів похоронний марш його зухвалими надіями, що раптом охопили його й кинули у невідоме, темне річище, у вир, що зібгав його й загрожував викинути на пустинний берег. Поволі, спочатку мов гіркий присмак до думок, але невпинно щодня виразнішаючи, проходив йому в серце сумнів. <...>

І от якось, укладаючи план своєї найближчої лекції, він почав проглядати «*Fata morgana*», вибираючи уривок до пророблення з слухачами. З педагогічною неухваленою перебортою сторінки, хлопець непомітно зацікавився й почав пильніш спинятись на окремих рядках. Сумовита гармонія образів вабила його, слова, спалахнувши від розуміння, розгортали йому безмежну перспективу в таємниці своїх сполучень. І зненацька зайнялись безліччю воружких світляків, що сунули без краю ліворуч, гаснучи на білих берегах. Він сидів, прикутий до фосфоричних сторінок, яких тонке проміння випалювало йому в схилених грудях болісний слід.

Ніколи ще не читав він так жадібно й не дізнавав такого глибокого з читаним злиття. В книжці, для нього не новій, він знайшов нове, п'яне зачарування величчю творчості, могутністю її різця й гущиною стопленої з її пориву фарби. Повіки його тремтіли, й пальці воружились на столі. А кінчивши, муку відчув, муку спраглого, що, напившись, тільки роз'ятрив жагу, і важка споруда твору, що складалась перед очима його по цеглині, враз на нього ніби обвалилась. Похиливши голову на руки, він слухав луну рядків, що тихла, завмираючи, як далекий спів. І звідти, з тієї далини, з порожнечі, що з тиші створилась, війнував на нього мертвою холод.

— Ніколи, ніколи я такого не напишу, — шепотів він.

Тепер він спізнавав безглуздя своїх намірів. Письменник! Хто, підступний, йому це слово підказав? Звідки взялась йому та божевільна певність, що так довго манила його? Тепер він недобачав до цього жодних підстав. Мало що кожному не захочеться! Мало що не мріється, але тільки йолоп за мріями вганятиме! Козак він, що скаче на палиці замість коня! Дурень, безнадійний дурень! І за цю химеру проміняти науку, інститут, звести нанівець роки тяжкої праці, викохувані плани, обов'язки, нарешті? Перед ким? Хоч би й перед собою!

Не розуміючи тепер добре, як усе це могло статися, хлопець хапливо перебирав провини свого падіння. Вигорський! От хто остаточно збив його, от хто послав по журналах його оповідання! І хто його, власне, просив? Проклятий спокусник! І разом з тим тепла вдячність прокидалась у нім до суворого критика, що прогнав його з хати, навіть не вислухавши.

Правда, його оповідання, — теж оповідання! — були видрукувані, але що ж з того? Всякий може щось написати, випадково, через щось, один раз, і крапка. Хіба мало зринає на сторінках журналів випадкових імен, щоб ніколи вдруге не з'являться... А може, він і писатиме, навіть багато писатиме тих творів, що їх, прочитавши, забувають, що зникають без згадки, становлячи неодмінне середовище, де розвиваються й діють справжні майстри. Щоб стати ними, треба віри, треба відчувати свою творчу силу, як відчуваєш фізичну. Хіба знають вони зневіру? Але правити за тло для чужого блиску він не хотів ніяк? Голову навіть стиснув на думку, що міг стати драбинкою, по якій зійдуть інші. <...>

Вийшов він з тим самим тоскним острахом, як і ступав був уперше на ґрунт міста. Майдан видався йому тіснішим, будівлі — важчими й суворішими, низьке осіннє небо — вигнутим, безконечним бруком. Він раптом відчув за першою лавою кам'яниць ще безліч по горбах і долинах, безліч розкиданих у велетенському обводі похмурих осель, що з них кожна криє в собі несподіванку й загрозу; відчув плутану мережу вулиць, де можна блукати години й дні в тих самих прямокутних переходах, блукати до сліз і знемоги по оголеному каменю, що назначив обрій зубчастими рисами; відчув ті невидимі мури, що стали для нього на межі степів, і схилив переможений погляд, благаючи замирення. Він стоимився.

Ввечері, коли Зоська до нього вийшла, він вхопив її за руку й став мовчки цілувати. Вона здивувалась.

— Що з тобою, божественний?

— Зосько, — сказав він, — ти єдина, у мене нікого більше немає.

Вона зітхнула.

— Ах, який ти брехун!

— Нікого більше немає, — провадив він. — Ні рідних, ні знайомих. Я самінький у цілому місті, і сьогодні мені так, ніби я тут перший день. Так важко.

— Йому важко, — сказала Зоська лагідно.

— Не смійся, — відповів він журно. — Ти не знаєш, що я думаю і як мучусь.

— Він мучиться.

Хлопець спинився й розпачливо прошепотів:

— Я не можу більше так ходити! Навіщо? Хіба це любов? Мені обридло кіно.

Нудить мені від картин. Я хочу бути коло тебе. Вдвох, тільки вдвох! Не бійся, — додав він гірко, — я тобі нічого не зроблю. Мені не треба цього, я й так тебе люблю. Ти ж не знаєш мене, зовсім не знаєш. Це дурниця — отак, як ми. Мені буде легше, коли хоч на годину ти будеш тільки зі мною. Мені хочеться сісти коло тебе й усе розказати...

— А мені до того яке діло? — скрикнула Зоська.

— Не кажи так, ти так не думаєш, — благав він. — Я не можу зараз жартувати. Справа серйозна — розумієш? Серйозна! Зосько, придумай щось, бо я нічого не можу придумати. Ну, швидше!

Зоська замислилась. Потім скрикнула:

— Придумала!

— Кажи.

Вона коротко виклала свій хитрий план. Має подругу, що служить у Соробкопі. Кімната її гуляє до четвертої. Зрозуміло? Припустимо, вона хоче складати іспити до ВИШу, а вдома нема де готуватись із репетитором.

— Зосько! — скрикнув він захоплено. — Ти надзвичайна. Так би й зацілував тебе!

— Справді? Вона таємниче додала:

— Ходімо на Шевченківський, там темно, ми поцілуємось.

Додому він вертався зовсім спокійний. Зосьчин план йому страшенно подобався. В денних побаченнях із дівчиною, такою його серцю любово, побаченнях потайних десь на чужому помешканні, він почував якусь суто міську романтику. Думка про них його самолюбству лестила і над іншими думками буяла, як солодкий спів. <...>

Він почував і тишився мудрістю своїх міркувань. Треба жити, як усі живуть. Простим, звичайним життям — завести знайомих, ходити в гості, розважатись, читати газети й перекладні романи. Що більше потрібно? Кінець кінцем він проти інших ще й не эле влаштувався. З лекцій їсть він досить легкий хліб. Українізація триватиме ще років зо три, потім... поступить на посаду. Ні! Безперечно вчителюватиме тут, у місті, що зробити найлегше. Треба тільки мовні знання поглиблювати, справжнім спецом ставати. Він курив і в хмарах диму бачив свою спокійну прийдешність. От і вся справа.

За два дні об дванадцятій годині Степан вперше відбув міське побачення з Зоською. Зайшовши в невеличку кімнату, повиту збудним духом жіночого мешкання, напахчену від ужитку пудри й одеколону, він мимоволі схвилювався. Потім, вдихнувши кілька разів це хмільне повітря, почув себе легким і надзвичайно бадьорим. Хутко оглянувши хату, він побачив і Зоську, якої постать і обличчя цілком закриті були газетою, що вона читала, ніби й не чуючи його кроків. Тільки дві ніжки, взуті в тонкі панчохи, нерухомо звисали від колін додолу з-під краю темної сукні.

— Панно Зося, — мовив він, жартуючи, поважним басом, — прошу до науки.

Вона мовчала. Тоді Степан, ніби крадучись, до неї підступив і зразу вирвав у неї з рук газету.

— Обережніш! — скрикнула вона. Він на мить спинився, так давно не бачивши її роздягну, тобто в самій сукні, без капелюха й пальто.

— Чого ти дивишся? — спитала вона. — Де ж книжки?

Він раптом схилювся, оповиваючи її коліна.

— Зосько... Це ти?.. — шепотів він. — Зосько, ти моя?..

Трохи згодом Зоська сумовито казала:

— Ти швидко навчив мене, божественний.

Він був радий, дізнавши, що острахи за діяльність організму не мають йому жоднісінької підстави, йому хотілось жартувати.

— Та що ж тут учити? — відповів він.

— Ти попсував мене, — вела вона. — Тепер я вже попсована.

— Сама винна, — сказав він. — Нащо було закриватись газетою?

Зоська махнула рукою.

— А, однаково. Ти щось хотів розказати мені?

— Я?

— Ти ж казав: сядеш коло мене й розкажеш. Він згадав.

— Та то дурниця! Коли хочеш — розкажу.

Він умостився.

— Йй-бо, пусте! Ну, торік я був студентом...

— Знаю, — сказала Зоська.

— Я казав? І здуру почав писати оповідання...

— Знаю.

— Звідки? — здивувався Степан.

— Бо ти читав одне в інституті. На вечірці.

— Невже ти була?

— Я й квітку тобі кинула. Тільки ти не підняв.

— Це ти?! Любенька!

Він обійняв її, потопивши в поцілунках решту свого оповідання.

Розлучаючись із Зоською того дня, він подумав: «Сама доля звела нас. Це чудово».

Лекції їхні визначались точно: двічі на тиждень, середа й п'ятниця. Крім того, за окремою умовою вони мали ходити в кіно, на виставку та до театру.

Вернувшись після побачення додому, хлопець застав незвичайної форми конверт і в листі прочитав, що збірка його до друку ухвалена, головлітом дозволена, гонорару пропонується 350 крб., і договір до підписання при цьому додається.

Степан прочитав його й кинув на стіл. І збирався ж він того письменства здихатись, — так ні, само чіпляється!

«Знову морока», — подумав він.

VI

<...> До літературного життя почав причащатись і молодий письменник Стефан Радченко, мало не щодня відвідуючи редакцію журналу, де на лаві й стільцях збиралися коло дванадцятої години відомі, маловідомі і зовсім невідомі літератори. Перебувши годинку-півтори в їхньому товаристві, виходив цілком задоволений, хоч весь час мовчав, не маючи потрібного запасу злободенних знань і будучи занадто новак, щоб мати право висловлюватись. Річ світова: неавторитетні думки, хоч би й найрозумніші, викликають недовіру, а з визнаних

уст і дурниці збирають хвалу: отже, тут, як і скрізь, треба було здобути право на увагу чи то якістю своєї роботи, чи хоч настирливою присутністю. І Степан свій літературний стаж залюбки відбував.

Що ж, міркував він, коли письменство, виходить, на долю йому випадає, коли інстинктивно він уже стільки кроків зробив, що спинятися сором, то мусить і далі ступати, зв'язуватися з тими, серед кого діяти йому зазнаменовано, показувати себе, нагадувати про себе, вплітатись у ланцюг літературних знайомств як літературній особі. Спочатку в товаристві новому почував себе прикро й ніяково, бо ніхто уваги на нього не звертав, бо часом не вистачало йому стільця, і слухані розмови гнітили його своєю недосяжністю; але дедалі, там буваючи, він хутко з усім обізнався; обізнався і з особистим надбанням тих, кого здібати доводилося, надбанням часто невеличким, непропорційним до вільності їхнього поводження, і радісно зрозумів, що сам він теж проти них аж ніяк не гірший. Тепер нетерпляче чекав виходу своєї збірки, бо тільки вона могла дати йому справжній літературний паспорт замість тимчасової посвідки журнальних оповідань.

Спочатку його просто терпіли, трохи згодом звикли, потім він симпатії деякої набув своєю лагідністю і, заходячи, міг уже почути приязний вигук:

— А, от і Радченко!

Це тишило його невимовне. Як-не-як, а він, виходить, здобув уже собі в літературі хоч краєчок, хоч на одну сидню місця! І яюсь, насмілившись трохи, під час суперечки в хвилину тиші, червоніючи, пробубонів:

— Мені теж так здається.

Не знати було, що саме йому здавалось і яку саме сторону він цим реченням підтримати мав, але думку свою висловив і гордий був цілий день. Він узяв участь у літературній розмові!

Найбільше цікавили його, звичайно, літературні угруповання. Кожне з них мало свою назву та вивіску й уявлялось хлопцеві чимсь ніби колективом для збуту продукції своїх членів. І дуже йому подобалось, що члени кожної супряги одне одного запекло обороняють, висувають, витягують, а противників безжально ганьблять. Бо й сам він конче точки опертя потребував. Придивляючись до людей, прислухаючись до думок, він відкинув ті спілки, що до ідей його та настроїв не пасували, а з решти відповідних більш-менш не поспішав вибирати, чекаючи збірки, щоб не ввійти в них непомітним. Та це тим відповідальнішим був для нього крок, що своїм вибором він ризикував утратити в очах решти не тільки симпатії, а й усі здібності. Приятелі за собою ворогів ведуть, річ світова. Але познайомитись із внутрішнім життям угруповань, на власні очі побачити ті умови, в які будеш, увійшовши, поставлений, було не так легко, бо в обставинах міжособних чвар збори їхні відбувались закрито і терпіти присутність стороннього на засіданнях, де обговорювано дислокацію ворожих сил та плани нападів, вони звичайно не могли з міркувань тактичних. <...>

VII

Збірка Степанова вийшла друком на початку січня нового року, швидше навіть, ніж він сподівався. Він відчув помірне задоволення, тримаючи її вперше в руках, подумав, що це річ для нього корисна й цінна, певний козир в його руках, але подумав без великого захоплення, заздалегodi, під час чекання, звикнувши до факту її появи. Бо не належав до тих, хто прагне методично, крок по крокові наближаючись до поставленої мети, та вмiє спочивати на зупинках досягнення; бажання його завжди були поривом, що палив його, кликав навпростець через труднощі, що могли б бути полегшені обходами й терплячістю, і в поборенні неминучих сумнівів він марно тратив радощі здійснення. Душа його була жорном накарбованим, жорном невпинним, що меле разом з добірим зерном кукіль і вівсюг життя.

Другого дня книжку свою він перегорнув, роздивився на шрифт, на обкладинку, проглянув назви оповідань у змісті, але перечитати не зважився, почувавши ніяковість перед собою за написане. Та чи й варто було його писати? Адже ж, писавши, не тямив, ні навіщо, ні чому він пише! Яка може бути ціна такої невідомій праці?

Він показав збірку Зосьці, сподіваючись від неї похвали та поради.

— Оце ти написав? — сказала вона. — Люди такі коміки! Все щось вони накручують, накручують...

— Так покинути? — спитав він.

— Ні, вже пиши, коли почав.

Він і сам це чудово розумів. Треба писати, коли почав! Ця книжка обернула йому письменство в обов'язок, у вимогу, в слово честі, що він мусив додержати. Але разом з тим воно переставало бути для нього простою грою в славу, способом висунутись серед безлічі своїх подоб, набуваючи в його очах значення праці занадто відповідальної, щоб дозволити собі писати про будь-що і якось. Чому? Він і сам не міг цього з'ясувати, не міг простежити того плутаного шляху, яким пройшли його стосунки з літературою від хлоп'ячої витівки до душевної виразки. Граючись, він порізався й ненавмисне перетяв ті жили, що в них серце жене повільно крові. Отже, мав творити тепер під подвійним тягарем обов'язку й відповідальності.

Треба писати. Ця думка не покидала його ні вдома, ні на лекціях, ні в розмовах, ні на побаченні. Він курих і обідав з нею, як з найкращим другом, як з невідступним ворогом. Треба писати! Але про що? <...>

Тоді згадав про натхнення і почав ловити його уперто й хитро, від простих, наївних способів починаючи до клопітних заходів. Спочатку спробував вплинути на своє сумління, ставлячи себе в умови, коли б не писати було соромно: сідав до столу, рішуче виймав аркуш білого паперу, одкривав каламаря й брав у руки перо. І чекав. Але замість бажаної зосередженості всякий дріб'язок відтягав його увагу — очі непомітно спинялись на оголошеннях старої газети, на етикетці від цигарок, на суглобах власних пальців, на все пильно роздивляючись, скрізь

шукаючи пристановища, аби не звернутись на зрадницький аркуш, де полягало їхнє завдання; уші прислухались до криків, гомону й шелесту за стіною, а в голові самопас блукали порізнені думки, зникаючи без сліду в звоях диму, що хмарою оповивав його й душив від паленого тютюну. І нічого не виходило.

В такому разі він взявся ретельно усувати всі перешкоди, що розважали його, щоб ізолювати себе цілком і зосередитись хоч примусово: скасував перо, бо його треба вмочити, далі й звичайного олівця, бо його треба гострити, завівши олівець висувний; зрушив стіл від вікна, де легенький протяг драгував йому обличчя, і поставив його коло пічки, у затишку, в зв'язку з цим упорядкувавши й електрику; а щоб здихатись обридливого шелесту сусідів, почав робити спроби вночі, коли все спало, потім і тут зазнавши поразки, о 4–5-й годині вранці, коли ніхто ще не вставав. Але наслідки цих зречених заходів були ті самі — на папері кілька перекреслених рядків серед безлічі намальованих дерев, хат і пик, а на серці — гіркота й втома.

Іноді, вернувшись додому, уявляв, що він у чудовому настрої, і грайливо, сам із собою кокетуючи, промовляв:

— Ну, треба щось написати для заробітку!

Щось легеньке й веселе, хай їм грець тим серйозним темам! Чим з нього не гуморист? От, наприклад, прошу вас, розкішна тема: вчитель на лекції провадить антирелігійну пропаганду, обравши за жертву справу з потопом. Хіба можна було, каже, в той ковчег умістити всіх наявних тварин хоч би по парі? І вражає учнів дотепом: навіть пари китів не влізе, кит важить тисячу пудів і ковчега самим хвостом перекине! А якийсь учень — крихтінний, з тоненьким голоском: «Навіщо кита брати? Він і сам попливе!» Можна додати ще, що вчитель сам релігійний, богові молиться, щоб простив, на лекції йдучи! <...>

Але перехитрувати себе не щастило. В головному приводі того механізму, що він зрушити хотів, запряжений був, певно, лінивий осел, що не давався ні на гнів, ні на лицяння; в центральній управі його творчості засів, мабуть, безглуздий бюрократ, що все чогось вимагав, усе чомусь відмовляв, все казав незмінне: «Прийдіть завтра». Поволі заботони виникали в хлопцеві. Може, хата ця неплодніа? Може, рік неписучий, бо непаристий, а він же паристого народився...

Болячись розпуки, він інстинктивно починав мріяти, що вже написав щось надзвичайне, багато цікавого, незрівнянного, цілі купи книжок, що виростали на столі в солідну бібліотеку; чув круг себе лестивий шепіт, пускався в далекі мандрівки, листувався з читачами, з'ясуовав їм свої погляди, думки, переконання, виступав читати перед неозорою, завмерлою аудиторією. І ці мрії полегшували його, споживали на свою яскравість зібраний смуток, лишали дивне задоволення й знову потяг до себе. Але вперед не посували.

Проте зовнішні літературні обставини цьому, здавалось, цілком сприяли. Передусім у літературному світі збірка усталила його, дала йому ті права літературного громадянства, яких він пошукував. Він відчув це, коли його думкою почали цікавитись, коли з Радченка він зробився просто тов. Стефаном, як давній

приятель у давньому товаристві. Вислухав кілька усних похвал за свої оповідання і зрозумів тоді, що став рівний серед рівних; самолюбство його потішилось, але душа німувала. <...>

VIII

Вдома, коли Степан увечері вернувся, йому переказано, що хтось до нього приходив, пообіцявши конче прийти завтра вранці. Хто б же це був? Справа ця просто Степана занепокоїла, бо ніхто за весь час його перебування на Львівській вулиці ніколи до нього не заходив, та й пригадати він не міг, щоб його адресу взагалі хтось знав. Жив він справді, як та миша за піччю, в гидких умовах, де йому зовсім не пишеться! І цей стукіт невідомої руки в двері його кімнати збудив хлопцеві бажання бути одвіданим, приймати гостей і гомоніти з ними годинами приємного спочинку.

— Треба знайомих заводити, — подумав він.

Дійсно, йому треба було якийсь час пожити просто, розважитись дріб'язком міського побуту, спочити й відновити сили після напруження останніх місяців. І не пишеться йому, певно, через те, що він надто зморився, а стомлена душа, як і вироблений віл, не спроможна нести на собі жодних тягарів.

От який був проєкт, що він укладав, лягаючи спати: не вчашати до редакції журналу, бо літературні балачки тільки дратують його безсилість, взагалі відсунути від літератури якнайдалше, натомість добравши товариства до літератури непричетного, навіть з Вигорським пиво пити не частіше, як раз на тиждень. До речі, після першого захоплення ряснодумністю поета та його недбайливим ставленням до всесвіту Степан уже почував до нього зародки критичності, бо сам жив без софізмів і світ приймав без фільтра абстрактних категорій. Він не брехав перед собою ні в думках, ні в учинках, і конкретність лишалась у нім, і життя не переставало бути йому пахучим, хоч і гірким мигдалем.

Вранці загадка вчорашнього одвідувача розв'язалася досить просто. Правда, Степан відразу не впізнав обличчя, прикрашеного англійськими вусиками, не впізнав постаті в широкій оленячій куртці та жовтих шкіряних рукавицях, але тільки гість промовив, вітаючись:

— Здрастуй, Стефочко, прийшов тебе провідати, — йому жодного сумніву не лишилось, що це і єсть його інститутський товариш Борис Задорожній, котрий цю кімнату йому був відступив.

— Сідай, Борисе, — сказав він. — Добре зробив, що зайшов.

Борис Задорожній сильно змінився за рік по скінченні інституту не тільки одежею, а й поведженням та тоном голосу, і той перший вигук, що зійшов йому на уста в привітанні, був тільки відгомоном студентських часів. А далі в мові його почувалась зверхність людини ділової, що не звикла слів своїх марнувати й свідома ціни їх.

Роздягшись і появивши на світло толстовку сірого сукна з великими кістяними гудзиками, він витяг з кишені вкладистого портсигара й чемно пригостив господаря.

— Кури, прошу.

Потім критично оглянув хату.

— Живеш тут, значить?

— Живу, спасибі тобі.

— Е, за що там дякувати! Обшарпана кімната. Шпалерами її поклейти та стелю помастити. Гроші є?

— Та водяться.

— Тоді поклей конче. Шпалери зараз недорого. Купуй у лєнінградському об'єднанні, раджу.

Степан погодився, потім спитав:

— Як же твоя кафедра?

Борис пустив під стелю звій диму.

— Кафедра? Та я її через тиждень кинув. Не про мене цей сухий науковий м... Зараз я старший інструктор кооперативного буряківництва на Київщині. Де в тебе попільничка? Додолю, мабуть, трусиш, студент ти!

І почав розповідати про стан кооперативного буряківництва, про торішній урожай та шкідників. Хиб сила, але все йде вперед, це безперечно. Бюрократизм заїдає! От відбудовують цукроварню в районі ст. Фундуклеївки, де йому часто доводиться бувати, і що ж — робітники є, матеріал є, гроші є, а поки воловодились, сезон прогавили. Спеці старі сидять, от у чім річ!

— Живчика в них немає, — сказав він. — Поганим держачем гнати цих панків! Ти коли кінчаєш?

— Та я кинув інститут, — ніяково признався Степан. Борис зробив гримасу.

— Закрутився, значить? Література?

Степан кивнув головою.

Тоді Борис повчально розтлумачив йому, що література, звісно, річ гарна, але непевна, що в житті треба мати сталий заробіток, якийсь фах і провадити корисну працю.

— Та й для кого ви пишете? — додав він. — Мені, наприклад, зовсім ніколи читати.

— А як дружина твоя? — спитав хлопець, змінюючи тему. — Надійка, здається?

Він справді мусив вимовити це ім'я з якихось печер.

— А, Надійка молодець, — сказав Борис. — Чудова господиня, не нарадуюсь.

— В технікумі?

— Умовив покинути.

Він, звичайно, не проти жіночої науки та рівноправності, але передусім йому потрібна родина й затишок після клятих командировок, а по-друге, досвід, на жаль, показує, що жінки годяться тільки на помічну працю — переписувачками, реєстраторками, — а керівної, відповідальної роботи доручати їм аж ніяк не можна.

— Та й пацана треба завести, — сказав він.

- За чим же діло?
 — За грошима, — сказав Борис. — Хоч і аборти гроші коштують. Словом, побачимо.
 — Без дітей не можна?
 — Тоді й женитись не варт було б.
 — А любов?
 — Любов, Стефочко, явище тимчасове — двотижнева відпустка для службовця. Жити треба. Але ти ніяк не змінився.

На прощання він сказав Степанові:

— Чекаю тебе. Я живу на Андріївському взвозі, 38, 6. Дві кімнати маю. Заходь.

Вирядивши гостя, Степан сів на ліжко своїм звичаєм, коли хотів на чомусь зосередитись та вигідно покурити. Борисові одвідини справили на нього загальом неприємне враження, але поруч він почував до колишнього приятеля певну заздрість. Коли консерватизм поглядів Борисових, його міщанська обмеженість у сфері вищих питань культури були хлопцеві глибоко відразні, то жадова практичної діяльності, любов до своєї праці й певність її корисності, що в словах молодого господарника бриніли, імпонували йому своєю сталістю. В цю кімнату, комору багатьох зневір і піднесень, Борис приніс дух справжнього будівника життя, бадьорий дух буденної, непомітної творчості, що невпинно перетворює землю. Адже тільки завдяки йому та таким, як він, покладачам матеріального фундаменту людського існування, стає можлива творчість вищого порядку, і хіба він не має права уважати її за відблиск власної праці й відкидати її, коли не має часу нею тішитись? Його праця, дрібна, нужденна, йому слави не дасть, ім'я його не впишеться в жодній історії, отже, прагне він своєї винагороди в грошах, шукає спочинку в родині, себе увічнити хоч в родові своєму, — і чи можна за це ліпити до нього налічку обивателя? Обережніш! Невідомо ще, хто кого має зневажати! Невідомо, хто справжній рушій життя — хто виводить споруду його чи хто пісні виводить, на вершечку тієї споруди сівши!

Степан кинув цигарку. Так, різний вони з Борисом тютюн палять! Так, різні вони люди. <...>

Тим часом за спиною письменника Стефана Радченка, що нічого не міг написати, визрівали події, готуючи йому приємну несподіванку. <...>

Привід до сутички був вельми простий — звільнилась посада секретаря в журналі, і кожна група висунула свого кандидата. І от сталася справжня парламентська криза з перемовинами, зборами й змовами, дзвонили телефони, створювались і розпадались спільні фронти, ставлено вимоги, проваджено наступи й облоги за найкращими зразками стратегії. Так тривало місяць, всі були скривавлені, але ніхто не поступався. Тоді як єдину раду в цій безвиході висунуто розпачливо пропозицію всіх тих кандидатів відкинути й покликати якогось варяга, не причетного до цього кровопролиття. І всі якось відразу погодились на Степанові Радченкові, бо вже стомились, а з другого боку, новий кандидат

не зробив ще нікому жодного зла й тримався лагідно, подаючи кожному надію на себе впливати.

Так сів Степан на стільця під написом: «Секретар журналу. Приймає щовіторка, четверга та суботи від 11 до 1 год вдень».

IX

Роботи! Роботи! Сила-силенна! За місяць літературних боїв у редакційних справах з'явилась відповідна хаотичність, і хлопець взявся до праці, закасавши рукава, надаючи всім заходам своїм характеру вдарності, що він засвоїв почасти за військових часів, а почасти він і так його вдачі був властивий. Архів для рукописів, наприклад, і зовсім не був упорядкований. Листування — в безнадійному стані. В бібліотеці бракувало каталога й трьох четвертин книжок. А в людини ж тільки дві руки! <...>

За тиждень Степан упорядкував архів і дав лад бібліотеці, пораючись коло неї з якоюсь чуттєвою втіхою, бо любив цю справу, любив книжки, як може їх любити той, хто з них почерпнув не тільки перше знання про світ, а й захоплення ним — для того книжка лишається вічним, мінливим і живим добродієм. Він хотів не тільки читати книжку, але й відчувати її коло себе, тому заздрих на всіх, хто бібліотеку має, і десь потай надіявся мати колись і свою, велику, під стелю, складену з тисяч томів, що серед них він житиме. Взагалі, незважаючи на всі поприви, його ніколи не покидала надія на якесь тихе, лагідне життя серед книжок та друзів, і надію цю він хоронив, як запасну частину на випадок різних невдач, як рятівничий пояс, що на ньому плавати хоч і не дуже зручно, але все-таки краще, ніж тонути.

Новий секретар був з усіма незмінно й спокійно ввічливий, хоч серце його шукають, чекають, хочуть із ним розмовляти і звертаються до нього з проханнями. Він був певний у обіцянках, точний у словах, прекрасно розумів, що кому можна й треба сказати в літературній, завжди важкій атмосфері, силкуючись в міру змоги бути добрим вентилятором. Він пробував у сфері найрізноманітніших перехресних впливів і виробляв під діянням їх власні думки й погляди на літературу. Навіть не погляди, не викинену систему теоретичного порядку, а живе ставлення до письменства, потяг до нього й пошану, вміння цікавитись ним і вишукувати в ньому золоті зерна пожитку.

Любовні побачення його відбувались без змін двічі на тиждень призначеного часу. Але тепер, приходячи до Зоськи, перейнятий літературними інтересами, що прилипають до письменника, як смола, він мимоволі пускався розповідати про свої розмови, про зустрічі й справи, потребуючи висловити той надмір вражень, що за кілька днів у ньому збирався. В цих оповіданнях, крім цікавості їх, була певна доза хвальби, прихована надія відзначити роль своєї особи й викликати до себе здивування, бо ж не хто інший як він був у них незмінним діяльником! Він хвалив, мов натякаючи, що може хвалити, гудив, мов підкреслюючи, що вміє цінувати, міркував, ніби нагадуючи, що здібний розумно мислити. Це було безневинне кокетування перед дівчиною, вияв приємної потреби потішити кохану

також і душевними своїми якостями, потреби трохи попишатись собою ради неї, щоб собі довести право на її увагу, а її переконати, що, спинившись на ньому, вона непогано, зрештою, вибрала. І Зоська розуміла це, бо часом, уриваючи його на найцікавішому місці, гладила його рукою по голові й, посміхаючись, казала:

— Словом, божественний, ви в захопленні.

Він теж сміявся й запевняв, що захоплений тільки нею. Крім праці в редакції, на ньому лежав ще обов'язок доглядати журналу в друкарні. Зовсім нових, але знайомих почуттів навіяло йому це величезне підприємство, що викидало на добу сотні тисяч відбитків. Він увійшов у нього й відразу полюбив його гостре повітря фарби й олів'яного пилу; чекаючи коректи, захоплено споглядав на грубі шереги кас, де робітники в синіх полотняних халатах, хто розмовляючи і сміючись, хто мовчки й зосереджено, брали вправними пальцями довгасті літери, брали швидко й ніби неухважно, складаючи рядки, а з них шпальти, що будуть поділені на рівні прямокутники сторінок. Тут, перед очима, відбувався надзвичайно дивний і простий процес матеріалізації людської думки — десь спалахнувши, вона осідала в цій розлогій світлій залі під невгавуче дзижчання вентиляторів безліччю немудрих знаків, зберігаючи своє натхнення й ясність. Він почував, як снувалася вона в руках складачів, як лилась під клавішами лінотипів, дедалі міцнішаючи, готуючись відбитися тисячу й тисячу разів на папері під тиском верстата. Тут думка здійснювала своє питоме прагнення — ширитись безмежно, як шириться газ, але не рідшаючи, в первісній яскравості й гущині. І входила сюди малим рукописом, щоб вийти пакунками, підводами, вагонами книжок, поділившись, як жива клітина, на безліч своїх подоб. <...>

Постійна платня на посаді дала змогу хлопцеві покинути лекції української мови по установах, хоч на них і підвищено ставку. Правду сказати, вони вже давно надокучили йому, обернулись у голий заробіток без будь-якого помітного задоволення. Вони цікавили його тільки доти, поки він сам на них чогось учився, і зробились нестерпучі, коли стали одноманітним повторенням обридлих фактів. Длубати без кінця йотовані й шиплячі звуки, смоктати речівники, порпатись у дієсловах та безособових зворотах — ах, яка це безмежна нудьга! І він покинув цю мовну комору так само радісно, як колись до неї був брався.

Побут його усталівся, час заповнився без тих прикрих перерв, що примушують людину надто замислюватись над собою й приходити до сумних висновків. Вдень — посада й любов, ввечері — пивниця, театр, кіно й книжки, читані вже тепер не з юнацьким запалом, а з мудрою поважністю. Той період, коли книжка здається вищою від читальника, для нього вже минув, і сторінки він гортав тепер із спокійним почуттям рівності. Вони могли його здивувати, вразити, навчати, але не принизити. В життя його знову зайшла розмірність, несвідоме задоволення з себе завдяки постійній заклопотаності, і від почуття рівноваги в собі втрачали яскравість його болі за творчістю. <...>

В такому настрої спокою та душевного добробуту він нарешті одержав повідомлення про свій сценарій. Тисяча п'ятсот карбованців гонорару! Сто п'ятдесят

біленьких червінців, що мають чарівну силу обмінюватись на бажані речі! Він став таким багатим, як ніколи не був Крез та Рокфеллер, бо відчував, що віднини матеріальна проблема для нього вже розв'язана, що він зумів підвести під своє життя стійку економічну базу. Справа йшла тільки про надбудови.

Того ж вечора він похвалився Вигорському щасливим і вигідним початком своєї кінокар'єри.

Поет скривився.

— Не плутайте тільки кіно з мистецтвом, — сказав він.

— Навпаки, тільки два мистецтва створили для себе промисловість — кіно й письменство.

— Мистецтво треба цінувати не за промисловістю, потрібною для їхнього розвитку, а за ступенем абстрактності того матеріалу, яким вони орудують. Тільки з цього погляду можна установити об'єктивний ряд їхньої вартості. Безперечно, перше місце в ньому належить мистецтву, що не існує, хоч і були деякі спроби його створити — мистецтву запахів. Матеріал його такий тонкий і високий, що орган сприйняття його в людини не спроможен відрізнити його у відтінках. Тому й мова наша не має самостійної номенклатури для основних тонів запаху, як є це, наприклад, для кольорів. Це — ультрафіолетова смуга мистецтва шумів, музика, найвище з мистецтв, що реально існують. Третє місце посідає мистецтво слова, бо матеріал його багато означеніший проти шуму й потребує для художнього сприйняття тільки пересічної чутливості, але все-таки це досить тонкий і придатний до глибокої обробки. Грубі мистецтва починаються з малярства, замкненого в одній площині й не здатного так поширюватись для сприймання, як два попередні. Матеріал його, фарба, дуже конкретний та обмежений, бо передумовою своєю має світло. Темрява для нього неприступна, так само неприступний і розвій. Ви розумієте, як, дедалі конкретизуючись, матеріал починає обмежувати мистецтво? Ще більше позначається це на скульптурі, що може відтворити щось тільки в трьох вимірах. Але найгрубіше з відомих нам мистецтв є мистецтво дії, театр, що поєднує в собі конкретність усіх попередніх.

— Це й добре, — сказав Степан.

— Нарешті, — вів далі поет, не вважаючи за потрібне йому відповідати, — інфрачервона смуга — мистецтво життя, мистецтво виключно конкретне, але так само неунормоване, як і мистецтво запаху. Щоб обійняти його, треба тільки вміти істи. От я накреслив вам логічний ряд мистецтв за певним принципом. Для кіно в ньому немає місця. Це фокус, а не мистецтво, чарівний ліхтар плюс акторська гра, а не навпаки. Це розвага, тому всі фільми кінчаються щасливо. Та коли ви на ньому заробили, то частуйте мене сьогодні вечерею.

— Залюбки, — сказав Степан. <...>

Х

Першим заходом Степана Радченка, коли він став тяжко багатим, було перемістити кімнату. Він тільки й чекав, щоб здати в архів своє обдерте мешкання, почувавши до нього глуху ворожість за все, що в ньому пережив, бо кімната

людини знає найінтимніші її пориви, підглядає її вагання, вбирає її думки і раз у раз виступає лукавим і гидким свідком минулого, завжди трохи паралізуючи волю й підтинаючи прагнення своїм вічним, настирливим: «Я тебе знаю!»

Отже, він підрядив комісонера й виклав йому свої бажання: простора, світла й окрема кімната у великому будинкові десь у центральному районі. Конче парове опалення, без меблів, згоден на відчіпне. Пожилець буде тихий, самітний і акуратний.

Комісонер вислухав його і сказав:

— Словом, вам треба справжня кімната.

Поволі він набував знайомства. Від товаришів у праці його ручкання непомітно поширювалось на їхніх родичів та друзів і далі, в глиб міста, до найрізноманітніших представників людського роду, професій та думок, його капелюх щораз частіше здіймався на вулиці, відповідаючи на привітання молодих учених, партійців, профспілчанських діячів і просто осіб обох статей, непомітних співробітників установ, де їм платили гроші. В театрах, у курильній залі міг уже вільно пристати до гурту, де обговорено виставу, виконавців та враження, міг зайти десь на склянку чаю, міг на вулиці з кимсь півгодини погуляти, розмовляючи про важливе й про дріб'язок, бував на вечірках, де читано й критиковано нові твори за чаркою вина, на вечірках, де просто пустували й розповідали любовних пригод — отже, потішитись міг безневинними розривками, що до них інстинктивно прагне стомлена від обов'язків душа.

В товаристві почував себе добре, незмушено, радіючи тими тоненькими ниточками, що плів між людьми, як старанний павук. До всього почував невситиму цікавість, невтишну жадобу знати й розуміти і кожного нового, з ким бачився, силкувався увявити цілком, розпитуючи непомітно його і про нього — цікавився його побутом, поглядами, роботою, постерігав його мрії й захоплення, жадав прийти в той таємничий музей, що людина з себе являє, музей зужитих думок і похованих чуттів, музей спогадів, пережитих тривог і збляклих надій, в той архів людини, де в безлічі шухляд сховані її оперативні плани й діловодство минулих днів. Цікавився тими дрібничками, що в них людина яскравіше виступає, ніж коли промовляє з кафедри — навіть плітками й поговорами, і так цікавився, що міг, не заставши вдома когось і попросившись записку написати, ритись у його столі, в нотатках, у листах, охоплений непереможною пронизливістю, якоюсь клеptomанією на свідоцтва чужого існування. І, як справжній маніяк, умів ховати свою спрагу під незмінним спокоєм та зичливістю, як хитрий злодій, носив скрізь з собою асортимент досконалих відмикачок, непомітно пророблюючи ним над ближніми найскладніші операції. Мав десятки знайомих і жодного друга, ходив поруч, а почував від усіх незмірну віддаль, бо завжди між ним і будь-ким було скло, збільшувальне скло дослідника. І часто, вертаючись із людних зборів, почував гнітючу самотність, пустку в думках і стому. <...>

Справа з помешканням посувалася вельми кепсько й відбирала в нього силу часу. Пристойної кімнати не міг знайти. Хлопець з'являвся до свого комісонера

обурений, лаявся, знову викладав свої вимоги, раз у раз чуючи ту саму запобіжливу відповідь:

— Словом, вам треба справжня кімната!

Степан одержував десяток нових адрес, але та сама справа повторювалась без жодних варіацій: частина кімнат була вже найнята, часом ще півроку тому, частина мала звільнитись невідомо коли, частина зовсім не звільнялась, а одна-дві, що такі наймались, були справжніми нетрями, обдертими притулками блощиць, і він з огидою дивився на бруд, що лишає по собі, вибравшись, людина, купи сміття та масні шпалери, що покидала позад себе, як гній, з огидою почував у застоюному повітрі порожнечі піт та сморід її життя і виходив з невеселою думкою про ницість, тваринність людей, що з них найкращі чисті тільки тому, що вмиваються й міняють білизну.

Кінець кінцем заявив комісіонерові, що лазити по хатах по-дурному не має жодного наміру, і той погодився прийти до хлопця особисто, коли трапиться відповідна кімната. Взяв за це три карбованці.

Але з своєю кімнатою Степан давно вже попрощався й заходив до неї ввечері, як до готелю. На всякі сумніви щодо творчості засвоїв собі тепер одноманітну відповідь — от знайде кімнату, тоді можна буде й писати. Взагалі взяв за звичку покладати на неї всілякі сподіванки. Тим-то житлова криза хоч і турбувала його, але душевного спокою не порушувала.

А втім, біда на нього вже клалася з іншого боку. На молодому весняному небі, що поглибшало й посинішало під збадьорілим промінням, збирались на його обрії темні хмарки, що ледве помітні, ще прозорі, але сумні, як перші сльози бурюльок вздовж високих дахів.<...>

Хлопець схопився й зачинив вікно. Була ще тільки дев'ята, і він застане Вигорського в пивниці.

Там, як завжди, було збіговисько, що завжди заспокоювало його. Він, посміхаючись, підійшов до столика, де сидів поет.

— Шкода, що ви трохи спізнались, — сказав той. — Допіру був маленький цікавий скандал. Виводили п'яного, та він якось вирвався і встиг розбити коло шинкваса два здоровенні тарелі з рибою. Видовисько було чудове. На жаль, йому не дали продовжувати.

— Будемо вечеряти? — спитав Степан.

— Якщо ви частуєте, — сказав поет. Вони замовили пожарські котлети, і поет налив склянки.

— Ви знаєте, який зв'язок існує між алкоголем та астральним світом? — сказав він. — Обернений зв'язок. Теософи вчать, що людськість із теперішнього інтелектуального стану перейде в духовний стан. Нервова система утоншиться до справжнього психіозму, а для цього не можна вживати м'яса та алкоголю. Бо центр найвищої духовної діяльності пробуває в мокротній залозі мозку, яка не терпить алкоголю. В цій мокротній залозі й полягає суть теософії.

Він помацав свою стрижену голову.

— А астральний світ?

— Він буде приступний расі, що розвине ту залозу. Тільки я думаю, що ми мало втрачаємо з астральним світом, п'ючи пиво, бо людина скрізь мала неприємності, де вона не з'являлась.

— Я не вірю у вигадки старих паній, — сказав Степан. — Але мені тоскно сьогодні. Весна?

— Всяка весна кінчається морозами, не забувайте, — відповів Вигорський. — Краще не весніти, щоб не опадати.

— Ну, вибачте, — сказав Степан. — Краще померти, щоб так не міркувати.

— Не маю жодного бажання вмирати, — відповів поет. — Бажати те, що мусить бути, — це вже безглуздя.

Він раптом прояснів.

— Друже, я не казав вам ще своєї останньої радісної новини? Щастя на землі можливе!

— Невже?

— Так. Я думав про щастя двадцять вісім років і прийшов до висновку, що воно не існує. А на двадцять дев'ятому змінив свою думку. До речі, ви не помітили, як мені стало двадцять вісім років? Це було позавчора. Шахрай з цього часу — чисто працює!

— Але він приніс вам щастя, — сказав Степан.

— Краще був би не приносив, — зітхнув поет. — Я не боюсь ні старості, ні смерті, але все неминуче мене обурює.

Він уперся долонями в підборіддя й хвилинку дивився мовчки перед себе на повну залу, що тремтіла від рухів та голосів. Його худе, давно не голене обличчя поросло кучим чорним волоссям і здавалось без міри стомленим. Потім заворушив пальцями, гладячи шорстку щоку.

— Щастя? — сказав він зразу. — Навіть щастя мене не задовольняє. Річ у тому, що я був щасливий і не помічав цього.

Він налив склянки властивим гострим рухом.

— Вся справа в тому, що щастя нічого спільного з задоволенням не має. Коли б інакше було, ми не могли б зрозуміти людей. Чуттєві й розумові перемоги надто минуці, щоб зародити щастя — постійний настрій радості вищого порядку, тобто абстрактної. Щастя — це високий тонус духовного життя, як здоров'я — фізичного. Щастя — це духовне здоров'я. Окремі болі та виразки не можуть його схитнути. Що таке щастя? Це естетичне почуття від самого себе, від свого «я». Естетичне почуття виникає від споглядання або гармонії, або величі. Гармонійність «я», тобто певна рівновага в середині людини, є нерухомість, загальмування на певному духовному стані. І естетика гармонії в нашому разі є щастя непрагнення, щастя погодження з життям, підлягання йому, тобто щастя раба. Воно єсть, воно щастя, але нікчемний ступінь його. Розумієте?

— Розумію, але не так швидко, будь ласка. Ви вигадували це двадцять вісім років, а я мушу сприйняти за десять хвилин, не забувайте.

Поет посміхнувся.

— Ви не були такий дотепний, коли ми вперше здибались. Я продовжую. Естетика величі є піднесеність якогось душевного елемента над рештою, запланування його над рештою, активна боротьба з нею, отже, рух, прагнення. Щастя величі — діяльне, а гармонії — приємний сон кінець кінцем. Тепер найголовніше. Щастя величі може виникнути від піднесеності або чуття, або розуму. Перше ви зрозумієте на прикладі першої-ліпшої релігії. А останнє, щастя від свідомості, що душа впорядкована принципом розуму й підпорядкована йому, і є найвище щастя — тим часом, а може, й назавжди, якщо не здійсняться пророкування теософів. Я теж не йму їм віри, але ми так мало знаємо, що в майбутньому може здійснитись всяка дурниця. Я не певен навіть, що не буду в раю... <...>

На чергове побачення з Зоською хлопець ішов неспокійно, навіть з деяким страхом. Яких слів мусить добрати, щоб висловити те важке, складне почуття жалю й прощання, що його гнітило? Шаблон любові підказував, що для розлуки мусить бути достатня причина, ревності, зрада, сварка принаймні або хоч повільне охолодження протягом довшого часу. Та чи й зважиться він, чи зрозуміє вона?

Зоська вже чекала його. Сиділа на кріслі в пухкій блакитній кофточці, недбало скинувши черевички, і посміхнулась, коли він увійшов.

— Як я скучила за тобою! — сказала вона. Хлопець нерішуче спинився біля порога, дивлячись на неї збентеженими очима.

— Я теж за тобою скучив, — відповів він. В цих словах було стільки туги, що й для нього вони забриніли несподіваною ширістю.

— Іди ж сюди, — прошепотіла вона.

Він кинув на стільця пальто та капелюха й підійшов до неї похилою ходою злочинця.

Вона посадовила його поруч на килим й підвела руками його голову:

— Поцілувати тебе?

— Поцілуй.

— Ти хочеш?

— Хочу, — розпачливо шепнув він.

Вона ледве торкнулась його уст своїми устами і, здригнувшись, зразу припала до нього таким довгим, безтямним поцілунком, що він почав задихатись.

— Так я тебе люблю, — сказала вона.

Він погноблено мовчав, глядячи й цілуючи їй руки.

— Ці два дні, коли ми не бачились, здавались мені такими довгими, як два безконечні роки, — казала вона. — Не знаю, що сталося зі мною. Хотіла навіть на посаду до тебе прийти.

— Весна? — пробурмотів він.

— Ах, звичайно, весна, як же я не догадалась!

І тихенько заспівала, хитаючи ногою:

Весна, весна, весняночка,

Де твоя сестра-паняночка.

Степан дивився на неї, любуючись на її маленьку бадьюру постать, захоплюючись радістю, що в її голосі бриніла. І йому схотілось узяти Зоську за руку, водити її квітчастими полями, і щоб вона співала так — співала для нього, для сонця, для розкішного обрію, білими хмарками помереженого.

Він стиснув їй руку й сказав:

— Зосько, підемо в поле, коли стане сніг?

— Ах, підемо, і я сплету вінок!

Він не міг себе стримати і в солодкому пориві каяття, в спалахові всіх спогадів, що були йому з дівчиною зв'язані, пригорнув її і став цілувати поволі, божевільно, в очі, у волосся, у губи, захлинаючись від радощів покори, як не цілував ніколи.

— Ти... Зосько... я не можу без тебе, не можу... — шепотів він.

Коли заспокоївся, вона погладила його по голові:

— Ти — божественний.

Але йому мало було цих поцілунків. Щось невичерпане й натхненне лишилось ще в його душі. Він хотів зробити для неї щось виключне, хотів, щоб їй завжди було радісно коло нього, як зараз, хотів зв'язати її з собою назавсідги.

— Зосько, я давно про щось думаю, — сказав він захоплено.

— Про що?

— Давай поженимось.

Вона відсахнулась.

— Ти збожеволів!

Ні, він зовсім не збожеволів. З блискавичною винахідливістю, мов і справді про це віддавна думавши, почав поважно викладати їй свої докази. Передусім фактично вони вже й так подружжя. Розлучатися ж вони не збираються, ні? Гаразд, то треба зробити висновки. Він живе, як злидень, без ніякого затишку. В житті — безлад, який і писати йому заважає. Та й не можна ж вічно користуватись чужою кімнатою! Одне одного вони вже досить знають. Навіщо красти десь годинки побачень, коли вони взагалі можуть бути вкупі? Їй теж краще житиметься, якщо вона любить його, звичайно. Всі ж женяться, і дивно, як вони ще й досі не поженились! Матеріальний бік цілком забезпечений. Та він і посаду допоможе їй знайти кінець кінцем.

Він спокійно зважував міркування «за» й не знаходив жодного «проти». Потім спитав:

— Скажи, ти хочеш? Зосько!

Вона лукаво відповіла:

— Звичайно, хочу. — І смутно додала: — Якби ти знав, як важко бути коханкою. Скільки я перемучилась! Він вдячно поцілував її.

— Тепер уже кінець твоїм мукам. Але батьки твої?!

— А їх питатиму? Вийду заміж, та й уже. Тепер вона сіла коло нього на килимі, і почалося захоплене обговорення майбутнього життя. До загсу вони підуть, коли буде кімната, яку Степан шукає. Але, може, треба зразу дві? Поміркувавши, погодилися, що дві важче знайти й важче умеблювати. Хай згодом. Степан роз-

гортав широкі плани роботи й розваг. У Зоськи відразу прокинувся жіночий дух порядкування. Вона вмить уявила себе господинею з необмеженою владою в хаті. Два килими, або вона й заміж не виходить! На сніданок — конче яєчка.

— Це дуже поживно. І смачно, — сказала вона.

Він пригорнув її і шепнув на вухо:

— Крім того, заведемо собі пацанка.

— А що таке пацанок?

— Це такий маленький хлопчик.

— Ах, хлопчик, це дуже гарно!

Нарешті Степан догадався глянути на годинника. П'ять на четверту. Справді, шахрай з цього часу!

Коли одяглись, дівчина сказала, згадавши:

— Завтра ж та вечірка. Ми підемо?

Він чемно поцілував її руку.

— А чому ж? Коли хочеш, оповістимо там про наші заручини.

— О, це буде фурор!

Зоська стягла з нього шість карбованців пайки — за себе і за нього, — дала йому адресу й сказала приходити о десятій увечері. А сама мусила раніше піти, щоб допомогти господині.

Але він не хотів розлучатись з нею до завтра.

— Сьогодні ми в театрі? — спитав він.

— Тільки щоб назад — візником!

XI

<...> Відчув невідчипну присутність так званої близької людини, що з нею муситиме ділитись думками, радіощами й лихом, розріднюючи їх між двома серцями; що візьме під ніжний непомітний контроль його вчинки та наміри, стане постійним спільником його заходів і надій як обов'язковий до нього додаток, один раз обраний і на роки прилютований; що пробуватиме з ним у одній кімнаті, їстиме за одним столом, дихатиме тим самим повітрям — і скрізь буде вона, завжди буде вона: вночі чути її дихання, вранці бачитиме її обличчя, вдень знатиме, що чекає його, і ввечері здибається з нею на дверях, що вона відчинить. Відчув ліниве спання вдвох на ліжкові, дедалі звичніші спалахи пристрасті, що стануть одноманітні кінець кінцем, як чай та вечеря, обізнаність із чужою душею, де не буде вже таємниць, досяжність постійного тіла, яка вбиває жагу, нудьгу неминучих суперечок, коли викривається глибина розбіжності двох істот, та ще більшу нудьгу примирень — прояву безсилої покори перед долею.

Так розкрилась перед ним завіса шлюбних буднів, безконечної нори, де входять засліплені коханням, що гасне, своє діло зробивши, і він пручнувся, як мала мушка в тенетах великого павука, затріпотівши прозорими крильцями душі, щоб порвати облудне плетиво. Та це ж смішно — так марно себе занепастити! Глибоке співчуття, невичерпний жаль до себе огорнув його очі; йому схотілось

приголубити та заспокоїти себе найласкавішими словами, як довірливу жертву людських стосунків. <...>

Як же воно сталося? Він не знаходив уже міркувань, що вчора так красно висловлював. Та й були вони, звісно, тільки наслідком. А суть полягала в тім, що він відчув жаль до Зоськи, прощальний жаль, і необережно цим чуттям захопився. Отже, мусить розплачуватись не за гріх, а за власну добрість! І його охопило люте бажання оженити себе силоміць, щоб провчити себе надалі. Хай би знав другий раз, що жаліти інших — це карати себе!

Але як вона могла так зрадливо скористуватись його шляхетним поривом? Невже їй не стало такту відмовитись, зрозуміти, що такі пропозиції хіба що з розпачу робляться? Тепер про пошану до неї не може бути й мови! Брак примітивної делікатності — це в найкращому разі. А в гіршому — це була з її боку тонка, добре обчислена гра, вправне дівоче полювання на жениха. До речі, вона безробітна — та й робити, певно, нічого не здатна, — нудиться, не має грошей на вбори — чом же їй не віддатись? Зокрема коли трапляється гарний юнак, щирий юнак, що мало тямиться на житті та жіночих хитрощах!

Він обурено підвівся, ступаючи босими ногами до столу, де лежали його штани. Шахрайка ця Зоська! Але його так просто не піддуриш! <...>

Близько дванадцятої він подзвонив на третьому поверсі великого будинку по вул. П'ятакова.

Відчинила йому дівчина, яку він бачив уперше, але й Зоська зразу за нею вийшла до передпокою. І тільки побачив він ще здалека її маленьку постать, худе обличчя й кінчик носа на ньому, для нього зовсім ясно стало, що не тільки балачки про шлюб, а й усі відносини його з цією канаркою були суцим непорозумінням. Що могло подобатись йому в ній? Тепер він трохи не почервонів від сорому за свій смак.

Тим часом Зоська познайомила його з дівчиною, що відчинила двері. Це була молода господиня дому, і хлопець чемно поцілував її руку.

— Роздягайтесь, — мовила вона привітно. — Ми вже давно танцюємо.

Степан уклонився. Крізь непричинені двері з вітальні линув голосний мотив танцю, шелест ніг по підлозі й невиразна розмова.

— Чому так пізно? — стурбовано спитала Зоська, коли господиня вийшла. — Я хвилювалась. Може, захворів?

— Ні, я зовсім здоровий, — сказав він. Поки він роздягався, Зоська, заспокоївшись, радісно бубоніла. Ну, дуже добре, що він з'явився! Всі тепер у зборі. Ах, як весело! Батьків, звичайно, вирядили з хати, бо батьки — це найнудніше в світі. Ніхто більше не накручує, як батьки.

Потім узяла його під руку, щоб вести до вітальні. Але він свою руку визволив і холодно сказав:

— Чекай, я маю з тобою поговорити.

Зоська спинилась, здивована суворістю його голосу.

— Я ж почуваю, що в тебе щось сталося! — скрикнула вона.

— Зосько, — провадив він, — вчора я дурниць тобі наплів. Визнаю свою помилку. Але забудь про них, раз назавжди.

Вона трохи помовчала. Потім тихо відповіла, дивлячись йому в вічі:

— Ти ж сам усе вигадав... Що ж, хай буде, як раніше.

Докір у її погляді оскаженів його. Він нервово знизав плечима:

— Та не як раніш, а ніяк! Розумієш?

Зоська прошепотіла, хитаючи головою:

— Значить, ти мене не любиш?

— Покинь із своєю любов'ю! — розпачливо скрикнув він. — Обридла ти мені.

Відчепись від мене, от що! <...>

Властиво, він міг би йти вже додому, але був без пальта. На щастя, двері за ним не причинились, і він вільно зайшов до передпокою. Там стурбовано метушився юнак з обличчям тендітної панни.

— В чому річ? — спитав його Степан.

— Та от... — пробурмотів той. — Зосьці погано.

— То додому її тягніть, — сказав Степан.

— Треба... Тільки ж не на руках її понесеш.

Хлопець витяг три карбованці.

— Натє.

Юнак повагався, але гроші взяв і зник.

В залі танцювали — стомлено, безладно, штовхаючись, але танцювали. Хлопець байдуже пройшов попід стіною до червоної вітальні, сів там під фікусом у кутку, витягнув ноги й зразу заснув, заколисаний музикою, шепотом навколо й боязкими поцілунками.

Прокинувся серед цілковитої тиші. Червоне світло в кімнаті погасло, тільки в залі горіла одна лампка, ледве сягаючи промінням у кутки. Він підвівся, вийшов навшпиньки до передпокою, забрав пальто й пішов довгими пустинними вулицями по місту, що спало вдосвіта під олов'яним небом.

XII

Додому він прийшов у стані теплої дрімоти, що не покидала його, відколи підвівся він з крісла під фікусом, де був заснув. За всю дорогу з вул. Пятакова через порожній Євбаз, що здається вночі кладовищем, він мов не встиг прокинутись з міцного сну, що раптом охопив його після душевного й фізичного напруження цієї ночі. Ішов мляво, не думав, дивився не більше, ніж потрібно було для ходи, і в усьому тілі, в мозку, в серці почував солодку втому й потребу якогось цілковитого забуття. В кімнаті машинально раздягся й витягнувся на ліжкові, забувши навіть скинути шкарпетки.

О першій годині вдень хлопець прокинувся й примружив очі від блискучої повені світла, що затопило кімнату. <...>

Потім вдягнувся, хапаючись, немов кожна згаяна мить була йому втратою, вмився і вийшов на вулицю. Веселі люди розбризували смертні калюжі зими, розтопленої сміючим сонцем. І все було як щаслива розв'язка трагічного фільму.

Він пішов просто, без мети, без найменшого бажання дійти кудись і спинитись. П'яне почуття волі гнало його вперед, почуття цілковитої незалежності, тваринна радість визволення від того, що вчора думав, бачив, бажав, від того, як учора жив, від усіх болів і турбот усіх днів, що були досі. На розі Володимирської та Свердлова, де стояли дівчата з повними кошиками квіток, купив два пучки синіх пролісок і, не зважившись пристебнути їх до пальта, бережно сховав у кишеню.

Вдома по обіді поставив квітки в склянку з водою. Вони пахли зелом, звичайною сирістю рослини, але це був пробуджений дух, що випорснув з глухих надер землі, з мороку, холоду в жагуче сяєво тепла, і ці скромні квітки сміялись йому маленькими прапорцями великого життя. Він примостив їх на столі. Потім видобув із купи книжок свою збірку.

Тепер він тільки невиразно пригадував, про що був писав, і читав захоплено, як щось стороннє, неналежне йому, дивуючись на несподівані образи, на міцне поєднання речень, на окремі слова, що він їх ніби передчував, що стояли там, де він і тепер би їх поставив. І все читане оживало йому під пильним поглядом, давало вдруге пережити радість колишньої творчості, воскрешало минулий захват у тривожному тремтінні, в солодкій замерлості над рядками. Глибокий подив опанував його, коли кінчив останню сторінку. Невже це він писав? Безперечно. На обкладинці виразно стояло його ім'я. Але душа його кокетувала, відмовлячись від заробленої хвали, маніжилась і ніяковіла, як п'ятнадцятилітня дівчина, одержуючи пишного букета з приємних рук. Може ж, це не їй? І відразу погодилася з ганебною раптовістю, не ховаючи палкого бажання мати те, що дістає. Це ти — зашуміло в його грудях. Це ти, це ти — застукотіло його серце. Він чув симфонію величного хору, що співав йому пісню самолюбства, і сам переймався до себе пошаною за власний хист. І знову схотілось йому йти, блукати вулицями, посміхатися всім і всьому, та він затамував цей порив у далечинь і ще раз перечитав свою збірку від початку до кінця.

Тепер лишився трохи розчарований. Окремі хиби турбували його, чималі огріхи в побудові й страшенна прикрість від змісту. Про що, властиво, він писав? Ніде протягом сотні сторінок не здибав він людини — того, що мучиться й прагне, що божевільні пориви зароджує в болі, того, що нидіє і буяє, плазує й підноситься на верховини. Він не знайшов у тих сторінках сумного карлика з велетенським розумом, дрібного звіра, що тягне на щуплих раменах вічний тягар свідомості; не знайшов чарівної дитини, що так мило плаче й сміється серед барвистих цяцьок існування, жорстокого войовника, що вміє вбивати й умирати за свої мрії, суворого поборника за далекі дні, невтомного гінця в майбутнє. І ця відсутність вразила його. Навіщо ж ці твори, коли людське серце в них не б'ється? Мертвими видались йому тепер ці оповідання, де людина зникла під тиском речей та ідей, від неї створених і для неї призначених!

Він мляво підвівся й ліг, заклавши під голову руки. Так, він не постеріг був людини, а що ж, крім неї, варте уваги? Без неї все втрачає рацію, стає бездушною

схемою, дзвоном у безповітряному просторі! Наївна віра давнини, що людина є міра речей, що для неї світ повстав і зайнялися зорі, блиснула йому єдиною правдою землі, вищою над усі правди та докази. І з цієї туги за колишнє нерозуміння, з ясного прозріння рушіїв життя, з яскравого відчуття людини здобув він перші нитки свого гарячого плетива.

Він напише повість про людей.

І коли подумав це, страшна нудьга огорнула його від безсилості перед цим величезним завданням, якого вагу він відчув гостро, яскраво, несвідомо прибільшуючи в уяві всі труднощі роботи. Як поєднати безліч фактів, що він встиг назбирати й відчутти, як сплести ту силу спостережень, що він зробив над іншими і над собою, в одну бездоганну цілість, точну й припасовану, як годинниковий механізм? Як проявити в кількох тисячах рядків безконечну різноту людей, божевільну відмінність їхніх думок, настроїв, бажань і дій? Щоб людина виступала вся, без купюр і ретушування, яка є вона в боротьбі, коханні та праці, з усіма величними й нищими поривами, злочинством і жалем, підлотою і відданістю? Ні, це зовсім йому не під силу! Мусить зразу ж відмовитись такого зухвалого замаху й застерегти себе від величезних прикостей невдачі. Та й взагалі слід кинути цю літературу, що, скільки міг він пригадати, тільки гірким розчаруванням платила за його муки! <...>

Нарешті з повістю кінчено, тобто додумано до кінця з усіма подробицями. Твір стояв у його голові, як кольорова прозора фотографія. Вийшов він, щоправда, трохи відмінний від першого задуму. Спочатку Степан закрявав величезну річ на три частини, де дійових осіб було щонайменше з сотню і час дії тривав десять років. Потім стиснув її до двох частин і викинув три десятки персонажів. Нарешті скоротив ще частину, лишаючи повість на чотири-п'ять аркушів з дванадцяткою учасників. Що примусило його так ущільнюватись? Якийсь внутрішній безапеляційний наказ. Під тиском його творчого пресу із первісного плану спливали геть уся рідина, випадковості, дешеві ефекти й трагедії, зайві розмови й епізоди, і от лишилась загускла пружна маса, що трималась уже форми під дальшим здушенням. Це був болісний процес відгинання живого тіла, що всіма способами чіплялось за життя й хотіло жити. Але він, як суворий хірург, цей біль чинив в ім'я майбутнього здоров'я. Був свідомий, що тільки дробинку з того величозного завдання, що перед ним стало, спроможен зараз здійснити, бо життя навіть однієї людини варте томів оповідання. Ба, був свідомий, що й за все життя своє здійснить хіба невеличку його частку, бо незмірна й незглибна душа людськості, хоч раптом у кількох поривах уміщується. Але з урізків того матеріалу, що проробив, Степан зіпвав сюжет для кіносценарію й скомбінував кілька тем для дальших повістей. Тепер він був забезпечений з цього боку принаймні на рік інтенсивної праці. Тепер тільки писати!

Купивши півстопа лінованого паперу, хлопець сів одного вечора до свого столу й узяв олівця з священним трепетом жерця, що підніс ножа над жертвою. Цього моменту він боявся. І, о радість! — написав перший розділ, потім другий,

потім третій — легко, не спиняючись, навіть напруження не почувуючи! Слова лились із нього, потік жвавих муштрованих слів, що самі знали свої місця і сполучення. Він кинув перо, стиснув у захваті руки й підвівся. Годі, годі на сьогодні! Заспокоївшись трохи, підрахував — коли праця так ітиме, то кінчить повість за два тижні. Чудово!

Але другого дня не написав нічого. Сидів, ходив, навіть лягав і марити пробував, але жодного слова на дальший розділ видушити з себе не спромігся. Так, ніби вся повідь його уяви раптом зсілась і в голові йому лишилися мертві згустки, яких не в силі був розтопити його гарячий розпач. Він знав, що треба і як треба далі писати, тільки прірва запалась між його задумом і папером. Почував страшенну неохоту писати, безпідставну відразу до самого процесу водити пером. Спочатку він обурювався, потім умовляв себе і замислився кінець кінцем. Звідки ця несподівана криза? Чи йому не хочеться писати, чи він сам писати не хоче? А може, дальші розділи його недоладу побудовані, і ця затримка, інтуїтивне діяння художнього почуття, є просто гасло про небезпеку? І зажною думкою його стояв добре знаний жах марних поривів до творчості.

Нарешті вирішив, що треба перепочити. Мусить берегти себе! Він просто стомився духом. Не можна ж гнати себе без жалю! Слід забути на день-два про працю, розважитись, погуляти й відновити сили. Тільки як?

Раптом спогад про Зоську пройняв його радісною теплістю. Зоська! <...>

Степан почав хапливо одягати парадного костюма, нанижуючи розрадливі думки. Правда, між ними сталося тоді непорозуміння. Одруження, звичайно, нісенітниця, але він був проти неї трохи жорстокий. Він не заперечує. Але перепросьте. Почував, що між повістю та розривом був якийсь, не зрозумілий йому ближче, зв'язок, і жалкував уже, що за обопільною згодою не влаштував собі вчасно півмісячної відпустки. А так — трохи неприємно.

«Та коли вона справді любить мене, — подумав він, — то не повинна дуже гніватись».

Хлопець хутко дійшов до Гімназійного провулка й подзвонив коло знайомих дверей. Літня жінка у фартуху йому відчинила.

— Можна бачити товаришку Зоську? — спитав він. Жінка здивовано перепитала:

— Яку це Зоську? Голубовську?

— Так, — потвердив він.

Жінка сплеснула в долоні.

— Чи ба! Та вона ж отруїлась!

— Вмерла? — спитав Степан.

— Як єсть померла, — спочутливо відповіла жінка. — Царство їй небесне.

Вона перехрестилась.

— А ви... звідки знаєте? — спитав хлопець.

— Отакої! — образилась жінка. — По-сусідськи живу, та щоб не знати. Може, до них пройдете?

— Ні, — сказав Степан.

Вони стояли хвилинку мовчки, дивлячись одне на одне, Степан — пригноблено, жінка — цікаво.

— А ви ж хто такий будете? — спитала вона.

— Я — Степан Радченко, — відповів він.

— Родич, може, який? — провадила жінка.

— Знайомий.

— Не побачите вже, — зітхнула вона. — Ну, померла як есть!

Він поволі пішов геть, а вона ще дивилась йому вслід якийсь час, потім голосно зачинила двері.

На вулиці хлопець спинився. «Треба зайти до батьків її і розпитати все докладно, — думав він. — Може, вона лишила мені листа? Де її поховано?» Але думки ці були такі мляві, що він сам ледве міг розібрати їх. Вони сунулись так поволі, що в кінці кожної він забував уже початок. І здавались сторонніми, безмежно чужими, абсолютно йому не належними. Хтось мислив за нього, нудно, моторошно зліплював уривки думок. А сам він був геть порожній. Втратив відчуття своєї істоти і відчуття світу поза собою. Немов був ніщо, ніде, ніколи. Боявся очі підвести, щоб ту пустку навколо не побачити. <...>

Та на порозі будинку його знову охопила нудьга — жах вечора й прийдешньої ночі.

На сходах коло дверей він здибав одвідувача комісіонера, що так невдало досі постачав його адресами. Він спинився, сяючи від задоволення.

— Ну, є кімната, — лукаво сказав він. — Але яка! Справжня кімната, одним словом...

— Непотрібна вже мені кімната, — похмуро відповів Степан.

Комісіонер щиро здивувався. Гарна кімната завжди потрібна! Навіщо ж він прибіг сюди сам? Навіщо ж він тоді цілий місяць ганяв по місту, як хорт, щоб потім раптом стало непотрібно? Але кімната! Та тільки товариш побачить її, так зразу й почне в ній жити!

І Степан раптом погодився. Аби щось робити. Аби не бути самому. Та й кімната кінець кінцем йому потрібна.

— Гаразд, — сказав він. — Почекайте, гроші візьму. І вони поїхали вдвох у Липки.

— Але ж ви тільки глянете, який будиночок! — захоплено казав комісіонер, коли зійшли з трамвая. — Цукерка, а не будинок. Ну, як тут не жити!

Будинок справді був показний, семиповерховий, з безліччю вікон, що вже запалювались.

— Сюди, прошу вас, — казав комісіонер.

Вони сіли в ліфт, і цей спосіб пересування, вперше дізнаний, хлопцеві вельми сподобався. Властиво, ще в кабінці сидячи, Степан вирішив ту кімнату взяти. Але й сама вона за себе подбала. Це був невеличкий, світлий, охайний кабінет з паркетною підлогою, центральним опаленням, обклеєний синьо-сірими новими

шпалерами, з двома вікнами, звідки видко було вниз безмежний краєвид міста й далекий обрій за річкою. Так, саме про таку кімнату він і мріяв! І хлопець відразу уявив, де що має поставити з своїх майбутніх меблів і як вигідно йому в тих меблях працюватиметься.

«Тут я вже напишу», — подумав він. Правила дорого, і він завзято торгувався. Нарешті погодилися на сто п'ятдесят карбованців відступного, плюс видатки на зроблений ремонт, плюс комісіонерові десять відсотків за послуги. Він дав гроші, документи й завтра мусив перебраться.

XIII

<...> На новому помешканні хлопець улаштувався досить швидко. За тиждень воно прибрало того вигляду та вигоди, що він колись вимріяв, як мріяти ще було цікаво. Коло вікна в кутку він поставив американське бюро брунатного дерева, проти дверей при стіні люстрову шафу на одержу, проти вікон — каналу, оббиту темно-червоною тканиною, поруч столу — невеличку засклену шафу на книжки, яким основу поклали статистики й політекономії, подаровані колись від Максима Гнідого, та комплект «Літературно-наукового вісника» з творами Фонвізіна, не віддані того ж часу лагідному Левкові, земляку з рідного села, студентові-сільськогосподарнику. Через давність він вважав їх за власні. Крім того, купив килима на підлогу й півдванадцятки стільців на решту грошей, що лишилися йому від гонорару за кіносценарій після великих і дрібних витрат.

Але що більше Степан свою кімнату встатковував, то чужішою вона йому була. Кожна нова принесена сюди річ сповнювали його незрозумілою турботою. Він ставив її на місце, призначене їй, і потім дивився на неї здивовано, як на щось чуже, в його життя нахабно втиснуто. Потім звивав за кілька днів до її присутності, користувався нею при потребі, але почуття чудноти й ворожості меблів десь глибоко в ньому ховалось, зринаючи зненацька, коли ввечері, прийшовши, запалював світло. Так, ніби без нього всі вони жили своїм окремим побутом, може, розмовляли навіть, про нього шепотілись, підслухавши його думки, і раптом ушухали, коли він розчиняв двері. З порога в прямокутному блискучому свічаді він бачив усю свою постать, і це було йому неприємно, мов він здивався нагло з своїм двійником, що тут лишався весь час і накладав проти нього з похмурими меблями.

Але найбільше боявся столу. Там, у верхній шухляді праворуч, хоронився початок його повісті. Він ніколи не висував її, але почував, що рукопис там притаївся, як нечисте сумління. Писати далі не міг. Та порожнеча, що в ньому розпалась, коли відійшов тоді від Зосьчиних дверей, непомітно розгорталась, руйнуючи щораз більше його душу, захоплюючи щораз глибше ділянки, де зберігаються спогади людини, і в цьому спустошливому поширенні його минуле зникало в безвість. Зникло майже без сліду під отрутим діянням нудьги, і разом з ним він позбавлявся опори.

О восьмій він прокидався, пив каву, через півгодини йшов на посаду. Це були найщасливіші години його життя, коли в ньому прокидалась колишня міць,

жвавість і упертість. Він працював енергійно, захоплено, заглиблювався в справу, гасав по місту, посміхався, був дотепний, вправний, скрізь незамінний, але о восьмій ввечері, кінчивши працю, відбувши всі збори й навантаження, лишався сам для власного, окремішнього життя, якого нитки повипускав із рук. Перехід цей був жакливий. Так, ніби він був поділений на дві частини, одну для інших, другу — для себе, і от друга була незаповнена. Ідучи додому, він ніби переходив межу життя. <...>

Іноді згадував за колишнього приятеля своїх вечорів поета Вигорського, що блукав десь українською землею з торбою мандрівника за плечима. Тепер, не бачачи його, глибше почував те спільне, що вабило їх одне до одного, — адже чуття його так само невпинно хвилювалось, як і його розум. Було в обох їх щось безмежно неспокійне, мінливе, невситиме. Але де ж він? Яка його адреса? Може, він написав би йому величезного, палкого листа! І переймався глибокою заздрістю до людини, що адреси не має. Сам гадав іноді взяти відпустку й податись кудись до сонячного моря. Але все відкладав. Була в ньому якась відраза до всього, що могло б дати йому втіху.

Нарешті одержав у редакції конверта, писаного рукою поета. Нетерплячк розірвав його — там були два чудові вірші для журналу, але жодного рядка для нього. Тоді й поет перестав для нього існувати. <...>

Тепер він постійно обідав у великій їдальні нархарчу на Хрещатику, яку обрав виключно тому, що була вона по дорозі з посади до Бессарабки, де він сідав на трамвай, ідучи додому. В ній уподобав маленького столика коло стіни, де міг посидіти наодинці за стравою та пляшкою пива, що стало неодмінним складником його меню. Найбільша незручність закладів нархарчу, як і всіх кооперативних — довге чекання послуги й мала уважність до одвідувача, — найменше могла його зараз турбувати, бо якраз обід, часто дуже пізній, був останньою ланкою його дня, межею переходу до вечора, а він нічого не мав проти, щоб цей час, коли серце його ще билось відгомоном робочого клопоту, не так швидко обертався в завмерлі години кімнатної тиші.

Тим прикріше було йому одного вечора побачити, що столик цей зайнятий. Це була майже образа для нього, замах на усталені звичкою права, ба, навіть на саме його «я», що в постійному користуванні обертає мертву річ у свою невідбірну частину. Але, глянувши на загарбника пильніше, Степан підбіг до нього й міцно схопив його за руку.

— Здрастуй, Левко! — крикнув він. — Це ти, Левко!

Той здивовано підвів на нього очі, не пізнаючи.

— Це я, Степан, з Теревенів, пам'ятаєш? — схвильовано казав хлопець, схилившись до товариша. — Пам'ятаєш, ми їхали сюди разом пароплавом? Пізнаєш тепер?

Левко пізнав, але ще більше здивувався.

— Степан? — пробурмотів він. — От, не пізнав би, їй-богу...

І від цих слів душу хлопцеві охопив жаль.

— Чому? — тихо спитав він.

Левко вже посміхався своєю лагідною, без краю вибачливою посмішкою.

— Змінився, — сказав він. — Ач, який прибраний. Ач, який гарний. Красун, та й годі.

Степан хапливо скинув капелюха й сів поруч до столика. Невідоме хвилювання, що прокинулось у ньому при зустрічі, тепер більшало, росло, сягало в далеку глибіню душі гарячою луною. Він дивився на товариша радісними, майже закоханими очима й з невимовною втіхою викривав йому на обличчі ті самі риси, ті самі рухи, ту саму посмішку й лагідність, що покинув давно тому й знайшов незмінні.

— Левко, який я радий, що побачив тебе, — сказав він. — І уявити не можеш, який радий! Ех, Левко, чуже тут усе — і люди, і життя.

— Життя? — обізвався Левко. — Смиканина тут, а не життя. А годують чим, ти подивися!

— Щодня це їм, — відповів Степан.

— Як котам дають.

Він засміявся, показуючи на порцію котлет. І його посмішка здавалась Степанові дотепною, міркування мудrimi, вислови чарівними, поведження незрівнянним. І заздрість зайнялась у ньому до того, хто зумів не змінитись, лишитись тотожним через роки, разом із жалем за свої шляхи, за пориви, проступання і їхню марність. Перед товаришем, зневаженим колись і забутим, він відчув сором шкідливого школяра, що примітив пильний погляд учителя.

— Як же ти живеш, Левко? — скрикнув він.

— Е, ти розкажуй спочатку.

І хлопець розповів — коротко, блідо, вимушено про час, що від їхньої розлуки минув, згадав за свої оповідання, за посаду, не почувачуачи ні в словах своїх, ні в подіях, що за ними стояли, жодного променя життєвої веселки.

— Ого, та ти цабе, — посміхнувся Левко. — Либонь, карбованців півтораستا тягнеш?

— Приблизно. Крім гонорару. А от продав кілька місяців тому сценарій — півтори тисячі взяв.

Левко цмокнув.

— Сто бісів його матері, — промовив він.

Але в голосі його був тільки подив і жодних заздросців. Потім інша думка звернула його увагу.

— Виходить, ти — український письменник? — серйозно спитав він.

— Виходить, — сумно посміхнувся Степан.

Левко замислився.

— Значить, і живі письменники є? — спитав він.

— А що?

— І є такий, як Шевченко?

— Такого немає.

Левко полегшено зітхнув, мов сучасна література не становила ще для нього нічого загрозливого.

Потім, не хапаючись, розповів про свої діла й плани. Інститут він кінчив і відбув рік практики на Носівській станції. Тепер приїхав одержати диплом й має рушати на Херсонщину, де дістав призначення на районного агронома.

— Аякже... отой учитель-латиніст, що ти жив у нього... що чаєм нас частував? — спитав Степан. І відчув турботну радість від цього дотику до минулого, що раптом ожило в ньому, ще туманне, мов досвітня мла, яку проріже зараз ясный промінь.

— Е, з ним погано, — засміявся Левко. — Зарізався, брат! Сам і ножа собі вигострив. Так і казав, що заріжеться, як філософ якийсь, а ми думали, що манячить. А він і доказав. Ну й мали клопоту.

— А жінка його?

— О, козир-бабуся, хоч і беззуба! Що вже зварити або спекти, так де й ресторани нові. Вміли-таки їсти смачно буржуї. Я це думаю її з собою на Херсонщину брати...

— Ти не жонатий?..

— Ще. Вже як на службі оговтаюсь, тоді й кралю заведу. Або й так перебуду.

— Дивак ти! Що ж ти без жінки робитимеш у глушині?

— Полювання там добре, — сказав Левко. — Ну, й степ люблю.

Степ! А Степан його хіба не любить! Ясный, гарячий спогад повстав у ньому, спогад нерухомої ночі й заколисаних просторів, безмежності неба й землі, синьої тиші місячного сяйва. Лежати горілиць у траві, розкинувши руки, без шапки, босоніж, дивитись на золоте, блакитне, червоне, зеленаве мерехтіння зірок, розсипаних по небу чиеюсь доброю, могутньою рукою. І почувати ту руку в подихах повітря на обличчі, і заснути стомленому від споглядання далечини в таємному з нею злитті. А вранці за могилами сонце сходить, з червоного моря промінь — страшна, величезна брунька холодного вогню, розцвітаючи поволі пекучим колом.

Левко кінчив котлети й витер руки паперовою серветкою.

— Збираюся зараз ще в кіно сходити, — сказав він. — Люблю подивитись, як ото люди скачуть. Подумаєш тільки, з чого чоловік хліба не їсть! Може, вдвох ходімо?

— Ні, в мене справи, — сказав Степан.

На вулиці вони міцно поцілувались. Хлопець був схвильований.

— Пиши, Левко, з своєї Херсонщини, — сказав він.

— Та, мабуть, не буде про що, — відповів той. — Це вже ви, письменники, пишть собі. А ми колись прочитаємо.

XIV

<...> Може, з півгодини ходив він уже, розлучившись з Левком на порозі ідальні, ходив замислено, радісно, в тому незглибному спокої, що людину опановує найвідповідальнішими хвилинами життя після болісних турбот і розчарування. Почував, що зважається на щось, що зараз відбудеться щось неповторне, давно

сподіване, але приспане в душі випадковим видом. Передчуття визволення було в нім, і ті спогади, що невпинно йому допливали, повертали його назад і назад, у чудове дитинство, в незабутній час першого дізнання світу. Він ішов чарівною стежкою минулого, натхненно шукаючи колишніх джерел, і навесні серед міста пристрасно марив теплою осінню степів.

Тепер він глянув на годинника. Чверть на дев'яту. Ще не пізно. Ще не пізно. Він ще може її побачити. Та й що йому час? Мусить її побачити!

Хлопець повернув і швидко пішов, так само швидко складаючи свої наміри. Він знайшов їх уже готові, яскраві, випечені в серці карбами.

Він вертає на село.

Ця думка, дика, раптова, не злякала його. Навіть не здивувала. Вона народилась зненацька, ясна, чарівна, повна жагучої радості, сили й надій! Він вертає на село. В степ. До землі.

Назавжди покине це місто, чуже його душі, цей камінь, ці збудні ліхтарі! Зречеться навіки жорстокої плутанини міського життя, отруйних мрій, що тяжать над галасливим бруком, задушливих поривів, що роз'їдають душу в вузьких закутках кімнат, відкинеться божевільного прагнення, що ятрить думку, затиснуту в лещата міста. І піде в спокійні, сонячні простори полів до покинутої волі, і житиме, як росте трава, як стигне овоч. <...>

Але... він поїде не сам!

Гадаючи про це, він захвилювався. Щось безмежне було в цім раптовім зворушенні відкинутої, погнобленої любові. З дрібнісінької жаринки, півзагаслої і спопелілої, немов мстяться за холодний жах згасання, спалахнув той жагучий вогонь, що осяяв його новим поривом. Ясна, така проста, радісна путь була перед ним, і він тихо піде нею вдвох із Знайденою.

— Надійко, Надюсю, — шепотів Степан.

Розумів тепер, що вона завжди присутня була в його душі, як кличний дзвін із далечини, що породжувала в ньому своїм подихом тривогу, з'явилась йому в мріях, і він не пізнавав її аж досі; що і в інших він любив тільки її, а в ній любив щось безмежно далеке, якийсь неспізнаний спогад, ледве чутну луну з-за горбів свідомості. Він почував тепер, що не забував її ніколи, що шукав її весь час у нетрях міста, і вона була тим вогнем, що горів у нім, пориваючи вдалеч. Вертаючись до неї, він знаходив себе. Вертаючись до неї, він ніби відживляв те, що загинуло, те, що зникло від його хибності, те, що сам у засліпленні зруйнував. <...>

На розі Володимирської він стурбовано спинився. Чи не забув він їхньої... тобто її адреси? Ні. Андріївський узвіз, 38, 6. Назва вулиці й цифри вмить сплили йому в пам'ять, хоч чув він їх тільки раз. І дивним йому тільки здалося, що до неї так близько йти, так легко дістатись. Тим краще, бо він ладен був би сходити пустелю, голодний і спраглий, блукати в підземеллях і хащах, серед несвітських небезпек і все перемогти в її ім'я.

Хлопець приказував:

«Андріївський узвіз... Андріївський узвіз...»

Враз він пригадав цю круту, покарлючену вулицю, колишній шлях свій з Подолу до інституту. І знову стріпнувся — на тому шляху, де загубив її, він і мав її знайти! <...>

Йому, відчинили. Відчинив чоловік з грубуватим голосом, якийсь невдоволений, непривітний.

— Чи тут живуть дівчата... що жили півтора року тому? — спитав Степан.

На жаль, інакше спитати він не міг, бо забув їхні прізвища.

— Нема тут ніяких дівчат, — відповів чоловік таким тоном, немов хотів сказати, що тут мешкають тільки чесні люди. І хотів зачинити двері.

Тоді Степан, плутаючись, почав пояснювати йому. Він, власне, шукає свою сестру, яку покинув у місті тому півтора року, і де вона — це можуть знати тільки дівчата, що тут жили. Вони вибрались? Якщо він їх не знайде, то нічого не знатиме про сестру, яка виїхала кудись. У адресовому бюро він був уже. Нічого не сказали.

— Гроші тільки беруть, порядки советські, — пробурчав чоловік, трохи зласкавившись.

— Так, страшний бюрократизм... Одна з них була швачка, така низенька.

— Та тут швачка якась у дворі живе. Пройдіть у хвіртку.

Попрощались вони досить приязно, і хлопець зайшов у темний двір — вузеньку просторінь між високостями сусідських будинків, де росло кілька дерев. Спочатку він не побачив, де б тут взагалі можна було жити, потім постеріг крихітну хатинку, мов той гриб приліплена ліворуч до глухого муру. Бліда стрічка світла в щілині віконниць ледве примітна була в темряві цієї загороди. Спотикаючись через грудки землі та цеглини, Степан підійшов до вікна й обережно постукав.

— Хто там? — почув він жіночий голос.

Хлопець, затремтівши, відповів:

— Одчиніть... це я... Степан... пам'ятаєте, до вас приходив, як Надійка тут жила...

— Степан? — здивовано перепитало в хаті.

— Атож... Степан із Теревенів. Відчиніть, Ганнусю! Всередині раптом засміялось.

— Отаке! А мене Ївгою звати!

Степан з жахом відступився, її звати Ївгою? Ївга! Яке непотрібне йому ім'я! Він ладен був упасти тут на землю, заплющивши очі й про все забувши. Але коли вийшов на вулицю, спогад про Надійку знову опанував його, і він знову почав про неї думати. <...>

Почуваючи страшенну втому, він гукнув візника й поїхав, мляво відхилившись на сидінні. Вогні вулиць, вечірній рух юрби гнітили його, доводили його стому до цілковитого виснаження. Хлопець заплющив очі, і бажання спати, як теплий важкий покров, застелило його думки нерухомою млою. Він почував зв'язаність свого тіла, якесь міцне спеленання душі, і м'яке гойдання ресор колисало його, відсуваючи далі й далі турботний рокіт життя.

Зненацька візник спинився,

— Що? — спитав Степан, прокинувшись.

— Приїхали, — сказав той.

Хлопець, здригнувшись, скочив на землю.

— Може, почекає? — спитав візник.

— Чекайте, я зараз, — відповів Степан.

Він трохи хапливо розчинив двері будинку, де над ворітьми горів потрібний йому номер, але сходами йшов повільно, присвічуючи сірниками. Нарешті спинився на третьому поверсі, подзвонив, і душа його сповнилась байдужістю.

Він прихилився до одвірка й почав думати про те, що вийшов сьогодні з портфелем, а зараз портфеля в нього немає. Очевидячки, він згубив його. І хоч у портфелі, на щастя, нічого важливого не було, Степан відчув глибоку прикрість. «Ех, йолоп же з мене», — подумав він.

Кроки за дверима урвали його міркування. Він знову захвилювався. Вона чи не вона відчинить? Ні, жіночий, тільки не її голос запитав: «Хто там?» — і хлопцеві раптом спало на думку, що вони, може, вже й вибрались звідси. Це припущення збадьорило його, і він голосно відповів:

— Можна бачити тов. Бориса? Тоді двері відхилились на ланцюжку, і в щілину глянуло на нього обличчя дівчини-підлітка.

— Бориса Вікторовича немає вдома, — поважно відповіла дівчина. — Вони поїхали в командировку.

— Шкода, — буркнув Степан. І ніяково додав: — Тоді я залишу йому записку.

— Заходьте, — мовила дівчинка.

У передвітальні він повісив на кілочок капелюха, пригладив волосся і ввійшов за дівчинкою до кімнати, де над застеленим цератом столом горіла лампа під широким абажуром з оранжевого ситцю. Він сів до столу, і поки дівчинка давала йому олівця та паперу, крадькома оглянув обставу. На вікнах — мереживні завіси, на підвіконнях — квітки. В кутку матерчага канапа, коло неї невеличкий килимок. Попід стіною прості, але ретельно вишикувані стільці. І раптом праворуч — величезний поміщицький буфет із горорізьбою, важка окраса помешкання, невідповідна до розмірів кімнати. Було тихо й охайно, всі меблі стояли на призначених їм місцях, додержуючи принципу симетрії, а буфет здавався зверхнім наглядачем ладу, суворим представником непорушних основ тутешнього життя.

Щось торкнулось його ноги — кицька горнула до його черевика. Він узяв її на коліна й почав зосереджено писати:

«Любий Борисе, нарешті я зібрався тебе провідати, і так нещасливо. Думалось погомоніти вечір про минуле...»

Збоку рипнули двері, і хлопець, підвівши голову, побачив на порозі жінку в широкій червоній хустці, що ховала її постать аж до колін. Степан ніяково підвівся, десь здогадуючись, що жінка ця, може, дивилась на нього у щілину, коли він пестив кицьку.

— Це ви, Степане...

— Павловичу, — підказав він, розуміючи її зупинку. І тільки почувши голос, пізнав її. Це була вона, тільки страшенно змінена, майже спотворена, але в чім саме, він ще не міг сказати. Навіть голос її якось інакше бринів, — якось прикро, певно, погордо. Вона злякала його своєю появою, своєю постанню, церемонністю й глузливим поглядом. Стискуючи їй руку, хлопець подумав: «Ні, я таки справді йолоп».

— Сідайте, Степане Павловичу, — мовила господиня.

І він зразу постеріг, що вона вагітна.

— Дякую, — відповів він, опановуючи почуття жаху, образи і болю. Вона сіла на канапу кбло дверей і крикнула:

— Наташко, грій самовар!

— Це, може, для мене! — стурбовано спитав Степан. — Дякую, я допіру пив чай. Якраз пив чай.

— А я ще не пила, — відповіла вона.

Настала прикра мовчанка, і хоч хлопець почував, що ця мовчанка його при-
нижує, а її, може, й тішить, проте слова його страйкували. Опуклий, важкий
живіт паралізував його.

Нарешті господиня промовила:

— Рідкий ви в нас гість, Степане Павловичу.

— Атож, — пробурмотів хлопець, — прокляте нікольство... Та й Борис усе
в командировці...

Він хотів спинитись, але страх перед мовчанкою видушив з нього ще кілька
речень:

— Це я хотів запропонувати... якби Борис, звісно, був... поїхати кудись завтра
погуляти... далеко десь... в природу, як кажуть...

— Прекрасна думка, — відповіла вона. — Але я не зовсім добре себе почувую.

І хлопець знову з жахом відчув, як западається між ними мовчанка, нудна,
дратівлива мовчанка людей, яким не варто здибатись. Кожна думка його, тільки
виникнувши, натикалась на її живіт і безтямно тікала назад у свої нетрі.

Раптом вона спитала:

— Ви оповідання, кажуть, пишете?

— Так... писав, — сумно відповів хлопець.

— А тепер?

— Тепер не пишу.

— Чому?

— Нема про що.

Вона посміхнулась.

— Хіба у вашому житті не було пригод?

Він здригнувся. Чи не занадто вона дозволяє собі з нього глузувати? І гордо
відповів:

— Були, але дрібненькі. Занадто звичайні.

Потім повагом глянув на годинника й підвівся:

— Вибачте, Надіє...

- Семенівна, — підказала вона.
- ...Семенівно, я мушу йти. Вітайте від мене Бориса.
- Прощу заходити до нас, — сказала Надія Семенівна, — ми завжди будемо раді вас бачити.

На сходах він дав волю своєму гніву. Яке нахабство! І хто? Хто, питається? Чи не та, що він прогнав від себе, як повію? Думає, як чоловік у неї, так вона цяця. А чоловік її злодій. Хіба на кооперативну платню він міг би купити такого буфета? Отже, він краде. Отже, він буде в бупрі. А сама вона — пузата міщанка! Він сласно прошепотів кілька разів це назвисько й трохи заспокоївся.

На вулиці йому схотілось зійти на Подол, а звідти вийхати автобусом на Хрещатик. Але не зробив він униз і кілька кроків, як тось гукнув на нього:

— Товаришу! Товаришу!

Це візник, що чекав його. Коли платив йому гроші, жаль згнітив хлопцеві серце. Ну навіщо цей візник чекав його тут? І сам він навіщо сюди приходив?

Ідучи вниз темною крутою вулицею, хлопець думав про мітлу життя, що рівняє позаду сліди минулого, велику, священну мітлу, завжди нову й завжди бездоганну. А все-таки не був спокійний. Цей вечір його тягло туди, де він лишив колись часточки самого себе, і ці крихти, по дорозі розсипані, тепер непереможно його вабили. Він ніби хотів зібрати їх, повернути їх собі, почувавши нез'ясовне зубожіння свого ества. Тож, дійшовши площі Революції, освітленої ліхтарями й рухливим блиском трамваїв, він поволі звернув ліворуч у вузькі вулиці Подолу. Ось Нижній Вал. Ось і хатка Гнідих, його перше міське пристановище. Він спинився по той бік вулиці й дивився з затінку на знайоме йому подвір'я, на сарай, на ганок, де сидів був вечорами, і на будинок. Диво! Всі вікна в ньому були освітлені, і чудні звуки крізь стіни його проходили в сонний затишок вулиці. Там танцювали під дзвінки переливи мандоліни. Завмерлий, струхлявий domeк розплющив раптом свої очі і вийшов із тиші домовини. Domeк ожив, і в цьому пізньому воскресінні, може, теж позначалась його хода по землі, хода людини, що значить кроки смертю й життям.

Раптом глибокий спокій огорнув його. Як смішно пригадувати! Бо все позаду засипається геологічними шарами, обертається в незрозумілі поклади під гнітющим діянням часу, і божевільний той, хто прагне надихнути спогад новим існуванням! Бо розкладається минуле, як труп.

Та коли йшов геть, постерігав потрохи, що гаданий його спокій є тільки тихий початок зрадливої туги. Щороку більшала, випиналась, важчала вона, як вагітний живіт, і разом з нею дедалі глибше, дедалі тоскніше хвилювання його душило. Він почував у собі страшенний голод усіх звільнених чуттів, шалений порив їх, могутнє піднесення життя в собі, що проривалось крізь мертвечину його недавніх думок. Білим шумом нуртувала в ньому та страшна, чарівна сила, і, захиляючись у цьому поновленому виріві, він марив з жахом і надією, що віднині життя його буде якесь нове, зовсім не подібне на те, що було, зовсім відмінне від пережитого. І хоч би швидше воно вже почалося!

На площі Інтернаціоналу він купив у кіоску, своїм звичаєм, пук газет і, відійшовши, завмер з несподіванки. Цей вечір був справді казковий! Просто назустріч йому плили світлічі незабутні очі, що сміялися йому з завмерлої маски жіночого обличчя, і він пізнав їх відразу, він кинувся до них, як на рятунковий вогонь маяка.

— Рито, Риточко, — шепотів він, стискаючи її руки. Ту ранку, що вона полишила колись на його долоні, він почував тепер у серці. І ладен був притиснути цю жінку тут, серед вулиці, пристрасно й безтямно, відчуті її так, як відчував, танцюючи.

Вона відповіла, посміхаючись:

— Яка несподівана зустріч!

— Тільки несподівана? — схвильовано спитав Степан.

— І бажана, — додала вона.

В мороку присінок, ледве освітлених лампою з другого поверху, він цілував її палко й запитливо, вимогливо, нестримно, мов шукаючи в глибині її уст весь вік сподіваної розгадки. І швидко пішов, буяючи радістю знайдення.

Ніколи не почував він ще такої могутності самопочуття. Земля, здавалось, пливла йому під ногами оксамитовим килимом, і дахи будинків вітали його, як велетенські капелюхи. А в голові, в прекрасній, вільній голові низками, ряями в щасливому захопленні линули всеосяжні думки.

Не чекаючи ліфта, хлопець притьмом збіг на шостий поверх, і до кімнати ввійшовши, розчинив вікна в темну безодню міста.

Воно покірно лежало внизу хвилястими брилами скель, позначене вогняними крапками, і простягало йому з п'ятьми горбів гострі кам'яні пальці. Він завмер від славного споглядання цієї величі нової стихії і раптом широким рухом зронив униз зачудований поцілунок.

Тоді, в тиші лампи над столом, писав свою повість про людей.

- Як змінилось життя Степана Радченка після призначення його секретарем редакції?
 - За яких обставин відбулося знайомство Степана із Зосяю?
 - Які засоби психологізму В. Підмогильний використав у романі «Місто»?
-

СЛОВНИК НЕЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ

Френч — верхній одяг.

Брунатний — коричневий, темно-жовтий.

Млость — почуття розслабленості, хворобливий стан, близький до зомління.

Віловидна — подібна до віяла.

Божниця — довге домоткане полотнище, прикрашене вишивкою.

Давієзний — давній.

Мерехтіння — поблискування.

Раднарком — Рада народних комісарів.

Торжище — місце для торгівлі, торгівельна площа.

Флігель — житлова прибудова з боку головного будинку.

Бендюжник — візник.

Оповідстка — повідомлення.

Ареоп'аг — зібрання авторитетних осіб для вирішення важливих питань.

Одінки — згустки.

Бінда — стрічка.

ПІДСУМУЙ ПРОЧИТАНЕ

- В. Підмогильний НЕ є автором збірки

А «Військовий літун»	В «Сині етюди»	
Б «Твори. Том 1»	Г «Проблема хліба»	☐
- У якому творі В. Підмогильного реалістичні риси поєднуються з екзистенціальними?

А «Місто»	В «Повість без назви»	
Б «Невеличка драма»	Г «Осінь, 1929»	☐
- У якому творі В. Підмогильного змальовано «молодого українського селянина, що завойовує місто»?

А «Місто»	В «Повість без назви»	
Б «Невеличка драма»	Г «Осінь, 1929»	☐
- Роман «Місто» В. Підмогильного є

А історичним	В інтелектуальним	
Б пригодницьким	Г детективним	☐
- Степан Радченко їхав до міста для того, щоб

А навчатися в консерваторії	В порозважатись	
Б знайти роботу	Г навчатися в інституті	☐
- Куди поселив Лука Демидович Гнідий Степана Радченка?

А у столярню	В у кімнату для гостей	
Б на горіще	Г у найбільшу кімнату в будинку	☐
- Хто з героїв роману «Місто» В. Підмогильного вивів собі категоричну тезу «хто не їсть, той не робить»?

А Степан	В Максим	
Б Левко	Г Борис	☐
- Установіть правильну послідовність подій у творі «Місто» В. Підмогильного:

А Степан Радченко пише повість про людей	
Б Степан знайомиться з Зосою	
В Степан Радченко їде до міста на навчання	
Г Степан пише книгу оповідань	

1	
2	
3	
4	

9. Портретну характеристику якої героїні роману «Місто» В. Підмогильного подано у наведеному уривку?

«Довгі рукава її сірої блузки були миліші йому за голі руки інших; комірець лишав їй тільки вузеньку стьожку тіла на видноті, а інші безсоромно давали на очі всі плечі й перші лінії грудей. Черевики її були округлі й на помірних каблучках, і коліна не випинались раз у раз із-під спідниці. В ній вабила його нештучність, рідна його душі.»

- А Ганнусі
Б Надійки

- В Ньюсі
Г Зосі

10. Установіть відповідність між назвами творів та їх авторами:

- 1 «Золотий гомін»
2 «Іван Іванович»
3 «Місто»
4 «В житях»

- А В. Підмогильний
Б Г. Косинка
В М. Семенко
Г М. Хвильовий
Д П. Тичина

1	
2	
3	
4	

Юрій Яновський (1902–1954)

Юрій Іванович Яновський — відомий український прозаїк. Форму художнього вираження своїх романтичних уявлень про світ він шукав наполегливо, розпочавши з поетичних творів, написаних російською мовою, а згодом — українською. Результатом цих пошуків у ранній період творчості стала його поетична збірка «Прекрасна Ут», яка вийшла друком наприкінці 20-х рр. Знайомство з М. Семенком, М. Бажаном, товариські стосунки з М. Хвильовим та О. Довженком позначилися на творчих пошуках

митця, зокрема у зверненні до написання кіносценаріїв (у 1926 році з'явився фільм «Гамбург» за сценарієм Ю. Яновського). На кінець другого та третього десятиліть минулого століття з-під пера письменника з'являються перші великі прозові твори. Після переїзду до Харкова митець стає членом літературних організацій «ВАПЛІТЕ» та «Політфронт». Твори письменника, як зазначає Г. Костюк у 1954 р., перекладено російською, вірменською, білоруською, азербайджанською, польською, чеською, словацькою, китайською, італійською та німецькою мовами.

Основні твори: збірки «Мамутові бивні», «Кров землі», «Короткі історії», «Земля батьків», «Київські оповідання», «Нова книга», романи «Майстер корабля», «Чотири шаблі», «Вершники», «Жива вода», драматичні твори «Завойовники», «Дума про Британку», «Потомки», «Син династії» тощо.

Це цікаво!

«Як Бажан своєю поемою «Сліпці» (1930–1931), так і Яновський своїм романом «Чотири шаблі» (1930) з усією силою свого таланту кинувся в передню лаву українського відродження саме тоді, як Москва розпочала масову терористичну атаку на Україну. Але, на відміну від Бажана, Яновський, потрапивши через свій роман просто в обійми смерті, не скапітулював у 30-х роках, а далі розвинув свій наступ — своє новочасно-козацьке кредо і свій романтично-необароковий стиль. Це його «Вершники» (1935) — вони вийшли одночасно українською і російською мовами нечуваним тоді тиражем у 200 000 при-
мірників», — зазначає Ю. Лавріненко.

Вершники**Подвійне коло**

Лютували шаблі, і коні бігали без вершників, і Половці не пізнавали один одного, а з неба палило сонце, а гелгання бійців нагадувало ярмарок, а пил уставав, як за чередою; ось і розбіглися всі по степу, і Оверко переміг. Його чорний шлик віявся по плечах. «Рубай, брати, білу кість!» Пил спадав. Дехто з Андрієвого загону втік. Дехто простягав руки, і йому рубали руки, підіймав до неба вкриті пилом і потом обличчя, і йому рубали шаблею обличчя, падав до землі і їв землю, захиляючись передсмертною тугою, і його рубали по чім попало і топтали конем.

Загони зітнулися на рівному степу під Компаніївкою. Небо округ здіймалося вгору блакитними вежами. Був серпень 1919 року. Загоном добровольчої армії генерала Антона Денікіна командував Половець Андрій. Купу кінного козацтва головного отамана Симона Петлюри вів Половець Оверко. Степові пірати зчепилися бортами, і їх кружляв задушливий шторм степу. Був серпень нечуваного тембру.

«Сюди веди!» І підводили високих степовиків, і летіли їхні голови, як кавуни (а під ногами баштан із кавунами, і коні зупинялися коло них), дехто кричав скажено і, мов у сні, нечутно, а цей собі падав, як підрубаний бересток, обдираючи геть кору й гублячи листя. «Шукай, куме, броду!»

Висвистували шаблі, хряскотіли кістки, і до Оверка підвели Андрія. «Ах-вицер? Тю-тю, та це ти, брате?!» Андрій не похнюпився, поранену руку заклав за френч і зіпсував одержу кров'ю. «Та я, мазело проклятий!» — «Ну, що? Допомogli тобі твої генерали?»

Високий Андрій став іще вищий, Оверко бавився шликом, мов дівчина чорною косою, вони були високі й широкоплечі, з хижими дзьобами й сірими очима. «А жити тобі хочеться? — питав Оверко. — Коло нашої Дофінівки море собі грає, старий батько Мусій Половець у бінокль видивляється, чи не йде скумбрія, пам'ятаєш, ти й бінокль з турецького фронту привіз?»

Андрій розстебнув на грудях френч і підніс високо вгору поранену руку, ніби гукаючи своїм боєм на поміч, а це він тамував кров з пораненої руки. «Ну й цирк!» — гукнули Оверкові хлопці, неподалік заіржав від болю кінь, кружляючи на місці, спека й задуха упали на степ, і на обрії стояли блакитні вежі південного неба.

«Петлюрівське стерво, — сказав Андрій, — мать Росію продаєш галичанам! Ми їх у Карпатах били до смерті, ми не хочемо австрійського ярма». Оверко за-сміявся, підморгнув козакам, зупинив хлопчача, що вихопив на Андрія шаблю. Хлопчак став колупати з досади шаблею кавуна, спека дужчала й дужчала, Андрій не опускав руки, кров текла в рукав, він стояв перед братом Оверком, готовий до всього. «Що тобі оце згадується? — допитувався переможець. — Одеса чи Очаків?» — «А згадується мені, згадується батько Половець і його старі слова...» Оверко перебив, подивився на південний захід. «Майстро віятиме, — сказав він, — коли б дощу не навів...» — «І його старі слова: тому роду не буде переводу, в котрому браття милують згоду».

«Ну й цирк! — гукнуло Оверкове козацтво. — Крові з нього, як з бугая, це я так рубонув, ну вже й ти, от тобі хрест, що я, а що наш йому одповість, звісно що, гуляй душа без тіла, а тіло без душі!» — «Цирк? — перепитав Оверко. — Рід наш великий, голови не читані, крім нас двоє, іще троє рід носять. Рід — це основа, а найперше — держава, а коли ти на державу важиш, тоді рід хай плаче, тоді брат брата зарубає, он як!»

«Ну й цирк!» — гукнули чорні шлики, а Андрій став одбілюватись на сонці, мов полотно, гаряче було в степу коням і людям, з південного заходу намірився віяти майстро. «Роде, мій роде, прости мені, роде, що я не милую згоди. Рід переведеться, держава стоятиме. Навіки амінь».

«Проклинаю тебе моїм руським серцем, ім'ям великої Росії-матінки, од Варшави до Японії, од Білого моря до Чорного, проклинаю ім'ям брата і згодою роду, проклинаю й ненавиджу в мою останню хвилину...» — «Та рубайте його, козацтво!» — скрикнув Оверко, і поточився Андрій, і заревли переможці, і дмухнув з південного заходу майстре, і стояли нерухомо вежі степового неба.

А над берегом моря походжає старий Половець, дивиться в бінокль на море, виглядає вітру чи хвилі, шукає на воді буйки над сітками, і йому згадується син Андрій. «Доброго бінокля привіз, Андрію». Над морем устав силует підпрапорщика російської армії, поверхстрокового вояки за веру, царя і отечество, героя Саракамиша й Ерзерума. Та з моря наближалася шаланда, видно було дружні вимахи весел, на хвилю і з хвилі, на хвилю і з хвилі. Хмарка одна кублилася на заході над близькою Одесою, і ніхто не сказав би, що в ній гримлять громи та заховано блискавки, хіба що старий Половець, хіба, може, той досвідчений рибалка, який поспішає до берега. Шаланда добре помітна. Половець лягає на землю й дивиться з землі. В шаланді п'ятеро. Видко, що «Ластівка». На кормі людина без кашкета. Троє ознак збігається. Далі буде: «Чи є у вас скумбрія зелена?» — «А вам ночі мало?» Половець зійшов до води, підкотив штани, повернув

носа шаланди в море, притримав за корму, потяг її до себе, люди позіскакували, відбувся діалог, з човна вивантажили важкі пакунки, старому Половцю згадалися контрабандистські справи сина Панаса. «Може, динаміт?» — «Ще дужче за динаміт!» — засміялися гості, шаланду виволокли на берег, Іванів товариш пізнав, осміхнувся до старого: «Рибалиш, гвардія, а твій Іван з біляками б'ється?» — «Яка я гвардія, я рибалка». — «Чубенко, поясни йому, що тепер він червона гвардія, хоч хоче, хоч не хоче». Іванів товариш узяв Мусієву руку: «Денікінців обдурили, французів обпливли, друкарня тут, шрифт є, пролетарія всіх стран, соєдиняйсь», — та лягнув старого по руці, аж берег загув. Хмарка над Одесою ворушила крайками крил, зривався вітерець, море почорніло. Половець прислухався до плескоту хвиль об камінці, «рочотить, невеличка заворушка буде на вісім балів, майстре зірвася», — сказав Оверко Половець і оглянув степ, обставлений блакитними вежами неба.

Чорношличники взялися до кишень порубаного ворога, серед бойовища стримів на списі жовто-блакитний прапор, над степом здіймався південно-західний вітер.

Здалеку закружляв вихор, веретеном устав догори, розквітнув під небом, вигнутий стовп пилу пройшов шляхом, затьмаривши сонце, перебіг баштан, прогуб бойовищем, і полетіло вгору лахміття, шапки, падали люди, кидалися коні. І смерч розбився об купу коней і трупів, упав на землю зливою задушливого пилу, вітер одніс його далі, і, наче з хмари дощ, хилився він під подувом майстра.

Козацтво чхало і обтрушувалось, коні іржали, і з-за ліска вискочили вершники з чорним прапором, розгорнулися, пропустивши наперед тачанки, «до зброї! по конях! кулемети! махновці!», а тачанки обходили з флангів, четверики коней гризли під собою землю, тачанки підскакували над землею, мов хури демонів, і строчили кулемети.

У пилуці, як у тумані, блискали постріли, груди розривала спека, майстро дмухав невірнo й гаряче, пробігли верхівці раз, другий, «наша бере, і морда в крові», «тримайся», «слава», одчайдушний свист, далекий грім прогуркотів, «роби грязь!» — почулася команда Панаса Половця, раптом зупинились кулемети, раптом завмерли постріли. Майстро рівно односив пил. Оверкові чорні шлики падали під кінське копито, шаблі блищали в руках, бій закінчився раптом, як і почався.

Оверко Половець сидів під колесом тачанки просто на землі, голова в нього була розкраяна, він дивився собі на ноги, затуляв долонею рану, він ще не вмивав, крізь рану не пролазило його могутнє життя, і Панас Половець підійшов із револьвером у руці, придивляючись до Оверка.

«Зустрілися, браток! — трусонув волоссям, що спадало аж на плечі. — Там і Андрій лежить, чиста шуточка, а я собі сиджу в лісочку й чекаю, доки вони кінчать битися, а вони й кінчили — один, мертвий, а другий кволий, ну що — України тобі хочеться?»

Оверко не підвів очей. На коні, чорний від пороху, під'їхав чотирнадцятирічний Сашко Половець. «Дай я його домучу!» — «Дурню, це Оверко». Сашко зблід, зіскочив з коня, підійшов до брата, взяв його рукою за підборіддя й підвів йому голову. — «Оверку, горе моє», — сказав він голосом старої Половчихи. Оверко виплюнув йому в обличчя кров з рота й застогнав.

«Махновський душогубе, — тихо сказав Оверко, дивлячись собі на ноги, — ненька Україна кривавими сльозами плаче, а ти гайдамачиш по степах із ножом за халявою». Панас стояв кремений, мов дуб, і реготав. Сашко витирав з обличчя братову кров і хапався за зброю.

«Іменем батька Нестора Махна, — реготав Панас, — призначаю тобі суд і слідство. За вбивство рідного брата Андрія — утопити в морі, за підтримку української держави на території матері порядку анархії — одрубати голову». Оверко ще виплюнув жменю крові, хмара на південному заході катастрофічно росла, майстро поволі переліг на грего — протилежний вітер, грего підганяв хмару з усіх боків, він тирлував її, збивав до купи, мов отару, і чувся приглушений гуркіт, сонце палило, «дайте пити», — сказав Оверко.

Обвів очима ноги, що стояли густо перед ним, в ньому закипіло зло уключ, він спинив його і мовив: «Пам'ятаєш батькову науку? Тому роду не буде переводу, в котрому браття милують згоду». Прогуркотів грім близького дощу. Панас Половець замислився, «рід наш рибальський, на морі бувальський, рід у державу вростає, в закон та обмеження, а ми анархію несемо на плечах, нащо нам рід, коли не треба держави, не треба родини, а вільне співжиття?»

«Проклинаю тебе...» — «Почекай проклинати, я, вільний моряк батька Махна, даю тобі хвилину, а ти подумай собі і поміркуй, здохнути завше встигнеш, чи правду я кажу, хлопці, здохнути він устигне, та, може, він нашим буде, ловецького Половецького роду, завзятий і проклятий, дарма що по просвітах в Одесі на театрі грав та вчительську семінарію пройшов, правду я кажу, брате?»

«Проклинаю тебе великою ненавистю брата і проклинаю тебе долею нашої щербатою» душогубе махновський, злодюго каторжний, у бога, в світ, у ясний день...» Оверко не зводив очей і не бачив своєї смерті, вона вилетіла з Панасового маузера, вибила Оверкові мозок на колесо, блискавка розколола хмару, слідом ударив грім, «дощем запахло, хлопці, по конях!» За кілометр постала сіра висока пелена, там ішов дощ, до сонця підсувалися хмари, степ потемнів, земля ніби здригалася, чекаючи дощу, грего рівно дмухав у височині.

А над берегом моря походжає старий Половець, він думає думу, дивиться в бінокль, щоб не прогавити когось чужого, а в береговій печері йде робота. Чубенко там за старшого, здоровий за трьох, так тими руками машину гне, що не встигаєш і папір підкладати. А паперу ціла купа, на весь берег вистачило б курити, і є собі по-нашому, а є такою й он такою мовою, для французьких матросів та грецької піхоти. Хто зна, по-якому вони там говорять, на всіх треба настачити, бо знову ж — ревком. Гострі рибальські очі побачили далеко над берегом у напрямку з Оде-

си — людину. У біноклі вона стала солдатом. Із степу показалася друга постать. У біноклі вона стала солдатом.

Рибалка обдивився, чи добре замасковано небезпечну печеру, відійшов далі по берегу, заходився коло сіток на приколах, солдати наближались. Над Одесою йшов дощ, Пересип був у мряці, на рейді диміли крейсери й міноносці, солдати наближались. Грего посівав море дощем, тільки чомусь не видно патруля, може, він потім прийде машиною або моторкою. Стара Половчиха десь в Одесі на базарі, хіба з тої риби проживеш; солдати наближались. Вони йшли рівним військовим кроком, вони сунулись, як на магніт, Половець для чогось помацав свої кощаві руки. Він був середній на зріст і завжди дивувався, коли велетні сини оступали його, мов бір; солдати наближались. Це були іноземці, і один з них підійшов перший. Половець удав, що нічого не бачить, — «по-якому ти з ним говори́тимеш?» Солдат підійшов щільно — чорнявий і тендітний, — «по-якому ти з ним говори́тимеш?» — «Скумбрії зеленої», — почув Половець. — «А вам ночі мало?» — не думаючи, одповів паролем рибалка, серце в нього з радощів закалатало, як замолоду, він обняв солдата, над Одесою спускалася завіса прикрого дощу, море було аж чорне.

«Закопати треба, — сказав Панас Половець, спиняючи коня коло мертвого Оверка, — клятий був босяцюра». Дощ дрібно сік, дві тачанки поставлено нещільно поруч, між тачанками напнули ковдру, сам Половець, узявши, шанцеву лопату, копав там притулок двом братам. Піт котився, як дріб, він був важкий і дебелий — цей четвертий Половець, колишній моряк торговельного флоту й контрабандист.

Сашко скулився на тачанці коло кулемета, він забув за дощ, йому мріялося, що рука старої Половчихи смиче його за чуба, навкруги берег, та навкруги море, і можна скупатися й не чекати кулі, і сітки сохнуть на приколах. Та таке недосяжне рибальське життя, та так пахне море, та й чого він взагалі пішов, а Панас його не жалує, ну, та назад хай чорт лисий ходить, а не він, Сашко, — таке кляте Половецьке насіння!

Панас сопів, викидаючи з ями землю, він грався лопатою, як інший виделкою, «ну, здається, хватить! Хай не кажуть, що я рід зневажив!»

І похорон відбувся. Дощ напинав свої вітрила, над степом зрідка пробігав вітер, добрячий дощ пронизував землю. По обличчю Панаса Половця бігли дощові краплі, збоку здавалося, що він слізно плаче коло готової могили, у всього заgonу текли дощові сльози, це була страшна річ, щоб отак плакав гірко цілий військовий загін, а дощ не вгавав.

І тоді за дощем з'явилося марево: розгорнувся здалеку червоний прапор кінного заgonу інтернаціонального полку на чолі з Іваном Половцем. Ляснули перші постріли, а Панас уже сидів на тачанці, крутив на всі боки кулемета. Сашко подавав йому стрічки, тачанки пішли врозтіч, кіннотники розбіглися вмить, «здавайся! кидай зброю! червоні! червоні!» Та тікати було нікуди, Іван Половець заганяв їх на спішену кінноту, заганяв їх на кулі, і треба було вмерти або здатися,

і Панас заплакав од безсилої люті. Він скочив на чийогось коня, кінь під ним упав, він сів на коня з тачанки, «хлопці, за мною! махновці не здаються!», спробував пробитися крізь Іванів фланг, загубив половину людей, дощ лив безперестанку, коні сковзалися, Іван Половець посилив натиск, і махновці здалися.

І дощ, витрусивши безліч краплин, посунув свої хмари далі, збирав до себе всі випари і перешиковував хмаровище, відганяв хмарки тендітні, оболочки прозорі, залишаючи темних, плідних, дощовитих, надійну підпору й силу.

Панас Половець стояв перед братом Іваном та його комісаром Гертом, усі кулі поминули Панаса, він стояв геть увесь заболочений, розхристаний, без шапки, довге волосся спадало на шию, високий і дебелий, стояв він перед сухорлявим Іваном.

«От де зустрілися, Панасе», — сказав Іван і перемовився кількома словами з Гертом. Полонених зігнали в купу, стали збиратися звідусіль переможці, з інтернаціонального полку, сонце проглянуло з-за хмар, заблищав навкруги рівний степ, і потроху підносилися слідом за хмарами блакитні вежі степового неба.

Панас мовчки стояв, дивлячись кудись у небесний простір. Сашко підійшов, сів коло нього на землю, обличчя в нього було біле й весь час смикалось, «та тут і Сашко», — посмутнів Іван, а Панас раптом закричав з усієї сили: «Проклятий байстрюче, підземна гнидо, вугляна душе! Наймит Леніна й комуни, кому ти служиш, комісарська твоя морда?!»

«З тобою мова буде потім, — сказав Іван, — а я служу революції, інтернаціоналу», — і, ще перемовившись з Гертом, мовчки підійшов до купи полонених, оглянув їх уважно, розглядаючи кожне обличчя, мов машинну деталь на браковці, пройшовся раз і двічі й почав говорити:

«Хлопці, — сказав Іван, — от і скінчилася ваша служба в зрадника й бандита батька Махна. І з вами говорить брат вашого Половця, а обоє ми з ним рибалки, батьки наші рибалки й увесь рід. Слова мої прості й некрасиві, та ви зрозумієте мене й так, бо скрізь по степах судяться зараз дві правди: правда багатих і правда бідних. Відступаємо ми перед кривавим царським генералом Денікіним, пробиваємось на Київ, і, відступаючи, б'ємо ворогів, не даємо пощади. От і ви, серед вас є, певно, і обдурені бідняки, ми закликаємо вас, бо ви з нами одного горя, — ставайте поруч битися за правду бідних. Бідняки й трудящі будуть з нами, і всі, як один, до перемоги, хай живе Радянська влада. Червона Армія!»

Герт подав команду, трохи людей одійшло ліворуч і стало, а решта пішла купою геть, нешвидким кроком пішла геть, всі очі дивилися на них, і панувала мовчанка. Купа одходила далі й далі, вони прискорювали кроки, дехто став підбігати, один вирвався з купи й побіг, за ним другий, третій, уся купа побігла, як отара овець, побігла щосили, не оглядаючись, тікаючи від смерті. Тоді Іван Половець наказав приготувати кулемети. За його знаком кілька кулеметів почало стріляти, і кулемети спинилися, коли завдання було виконано.

Панас не чекав собі милості, він бачив, як загинули його вояки, що їх він збирав зерно до зерна, а інші з них стали не його. У нього промайнуло в голові дитинство й дитячі роки на шаланді, і нічні влови, і запах материнної одежі, неосвяжний простір моря. «Це — близько смерть», — подумав і звернувся до Івана з тим словом, що чув його від Оверка: «Чи чуеш, Іване, тут вже двоє загинуло, а тому роду не буде переводу, в котрому браття милують згоду».

«Рід наш роботящий, та не всі в роді путящі. Є горем горьовані, свідомістю підкуті, пролетарської науки люди, а є злодюги й несвідомі, вороги й наймити ворогів. От і бачиш сам, що рід розпадається, а клас стоїть, і весь світ за нас, і Карл Маркс».

«Проклинаю тебе, — закричав Панас в агонії, — проклинаю моєю останньою хвилиною!» Він вихопив з-під френча маленький браунінг і пустив собі в рот кулю, трохи постояв нерухомо, став гойдатися й розхитуватись, скрутився, як сучий лист, гримнув об землю, і розлетілася з-під нього мокра земля.

«Стріляй і мене, — сказав Іванові клятий Сашко, — стріляй, байстрюче». — «Бісової душі вилупок», — промимрив Іван та взяв Сашка за чуба, що виглядав з-під шапки по махновському звичаю, став скубти, як траву, а Герт осміхнувся.

На степу під Компаніївкою одного дня серпня року 1919 стояла спека, потім вівяв рибальський майстро, ходили високі, гнучкі стовпи пилу, грего навівяв тривалого дощу, навіть зливи, а поміж цим точилися криваві бої, і Іван Половець загубив трьох своїх братів, — «одного роду, — сказав Герт, — та не одного з тобою класу».

-
- У яких творах Ю. Яновського одним з основних мотивів є мотив руйнування родинних зв'язків?
 - Яку роль у новелі «Подвійне коло» з роману «Вершники» Ю. Яновського відіграють пейзажні картини?
-

Дитинство

Перекопська рівнина починається за Дніпром, на південь від Каховки, смуга пісків тягнеться вздовж ріки з південного заходу, незайманий степ аж до Мелітопольщини, на півдні — Чорне море, і Джарилгачська затока, і саме місто Перекоп на вузькому суходолі, що завжди правив за ворота до Криму. Рівна, безмежна просторінь (як на масштаби двох людських ніг), гола рівнина без ріки, без дерева, окремі села й хутори стоять рідко, сонце велике й пекуче котиться на небі і поринає за землю, мов за морську поверхню, небо не синє, як за Дніпром, а кольору нижних блакитних перських шовків, небо Криму над степовим безмежжям.

Той дикий степ був полем бою на гранях багатьох епох, і це не заважало перекопській рівнині пишно зацвітати щовесни і вигоряти на літо, мокнути

восени і замерзати на зиму, тоді по ній ходили люті й прокляті хуговії, а по селах плодилися степовики, і один із них народився в цьому степу, до Перекопа — п'ять годин ходи; і ріс серед степу, а його смалило сонце та обпикав вітер, і завше йому хотілося їсти, бо народився в бідній хаті, і першим спогадом дитинства був степ.

Комусь, не степовикові, не зрозуміло, як живуть люди на голій, порожній рівнині, а малий Данилко виходив крадькома з хати, покинувши сестру, коло якої був за няньку, степ простелявся перед ним, як чарівна долина, на якій пахне трава, пахнуть квіти, навіть сонце пахне, як жовтий віск (ось візьміть лишень потримайте на сонці руку й понюхайте її!). І скільки всіляких ласощів росте на степу, яких можна попоїсти, і потім приблукати до бацька, що пасе ватагу панських овець, мов війсьکو, а батько дасть шкоринку з хліба й маленьку цибулинку та солі до неї.

На степу росте багато їстівного зела, треба лише знати, яке з нього можна їсти, щоб, бува, блекоти не вхопити чи жаб'ячого маку, а різні там брандушки, або козельці, або молочайник (не той, що по толоці росте), або пасльон та дикий мак, — це все неабиякі ласощі, степові гостинці. І степом можна йти безвісти і лягти на землю, прикласти вухо до землі — то тільки вмій прислухатися — шумить і гомонить, а коли лягти горілиць і вдивитися у глибоке небо, де пливуть хмарки на синьому повітрі, тоді здається, що сам летиш у небі, одірвавшись від землі, розсуваєш руками хмари, ростеш під синім повітрям і, вернувшись на землю, бачиш — скільки живих друзів у тебе в степу.

І жайворонок, що загубився в небі, співаючи жайворонисі, і орел, що повис на вітрі, ледве ворущачи кінчиками крил, виглядає здобич, чорногуз бродить по траві, як землемір, ящірка перебігла обніжок — зелена, мов цибулиння, дикі бджоли гудуть за медом, ховрашок свистить, цвіркунці — одно пиляють у свої скрипки, наче сільський швець на весіллі.

І хочеться знати, куди падає сонце, кортить дійти рівним степом до краю землі й заглянути у прірву, де вже чимало назбиралося погаслих сонць, і як вони лежать на дні провалля — як решета, як сковороди чи як жовті п'ятаки?

Малий чабанець (що може вивчитись на чабанчука й вийти на чабаненка і, нарешті, заступити батька-чабана) повертається смерком додому. Його перестриває друг, повідає, як драгувалися мати і як заходилося плачем немовля, котрого покинув Данилко, і мати, мабуть, битимуть, та не треба цього боятися, ось підемо вдвох до вечері й повечереємо, а при мені вона не битиме, і потім воно й не болітиме, коли гаразд наїсися, то, виходить, треба добре наїстися і нічого не боятися. Вони йдуть удвох до хати і заходять на подвір'я, правнук Данилко і прадід Данило, старе, як мале, казали люди, бачивши їх, і під хатою стоїть сирно, а на ньому розкішна вечеря: кислий-прекислий сирівець та ячні коржі.

І до прадіда прийшовши, котрий спав у повітці, Данилко витирав сльози, бо мимоволі набігали на очі, добре б'ється ота клята мати, друга б уже персердилась за цілий день, «боліло? — питав прадід Данило, — а ти не зважай, бо вона господиня і гірко працює, вона нас годує, то хай і б'є, а батько твій ледащо

й п'яниця, його знову проженуть од ватаги, то не вилазитиме з корчми, хлопець гордий і нікому не поклониться, а людям треба кланятись і респекту давати, інакше не проживеш, житимеш, як оце я, серед степу голий, серед людей голодний». Та Данилко спав, притулившись до прадіда, спав без усіх отих мислей, що приходять з роками, спав, як трава, що нахиталася за день.

І всі весни його дитинства складалися в одну, прадід стояв, мов знатник, що знає всі весняні тайни, він здавався Данилкові господарем степових звичаїв. І щороку весна приходила краща й дужча, починав її бабак, що прокидався на Явдоху до сходу сонця, й свистів.

Прадід примічав, звідки в цей день вітер, коли з Дніпра — риба ловитиметься, коли із степу — добре на бджоли, коли з низу — буде врожай; а побачивши першу ластівку, треба було кинути на неї жменю землі — «на тобі, ластівко, на гніздо!», ластівки не летять у вирій, а, зчепившись ніжками, зимують на дні моря, ріки чи криниці.

Далі з'являвся голубий ряст, а прадід наказував зірвати його швиденько і топтати, приказуючи: «топчу, топчу ряст, дай, боже, потоптати й того року діждати!», а хто не встигне — тому на той рік рясту не топтати, на лаві лежати, і ряст у Данилка був дивним тройзіллям, і казав Данилко за всіма, коли хтось трудний одужував, — «о, вже виліз на ряст!»

А перший грім, цей весняний будило, після нього земля розмерзається до краю, а дівчата біжать стрімголов умитися з криниці і втертися червоним поясом — на красу, а хлопці беруться за ріг хати й силкуються підняти — на силу, і тільки після першого грому вечеряють надворі, а не в хаті, о перший грім весни!

На сорок святих, коли день порівняється з ніччю, у школу вчительці треба нести сорок бубликів, по хатах печуть пшеничні жайворонки із дзьобиком і крильцями, всі діти в школі ласують цими жайворонками, а в Данилка жайворонки із ячного тіста, і мати плакали, не маючи й жмені пшеничного борошна. Данилко не розумів такого смутку і з гордістю показував усім у школі свого бравенького жайворонка, він тюрлюнчав за нього і робив йому гніздечко, а крильця були ловкенькі, о, та мати вміє зробити жайворонка, між усіма жайворонками — він справжній жайворон! А всередині у ньому запечено травинку, і вона солодка, як мед, багатші школярі давали вже за нього й бублика городського, та ба, хіба в городі бачили коли-небудь такого жайворонка?

Данилко поклав його перед себе на парті і, пишучи у зошит, одно милувався із свого укоханця, що сидів біля каламарця, мов живий, і скоса поглядав на Данилків важкий труд, і справа кінчилася тим, що Данилко віддав свого жайворонка аж за п'ять пшеничних і поніс додому за пазухою: і мама скуштує пшеничного жайворонка, і дід Данило, і п'яничка-батько, і він, Данилко, та й сестра Вустя посмокче одного, бо зубів у неї ще ж немає!

А на теплому Олексі сусіда виставляє з льоху бджіл на сонце, і вони як не подуріють з радості, вилізе тобі таке кволеньке з колоди, обігріється на сонці

й літає-літає, аж очі заболять на нього дивитися, і швидко цілі рої літають над пасікою, а сусіда кадить ладаном, і десь незабаром приходить середохресний тиждень, коли піст перед великоднем ламається надвоє, і кажуть старі люди, що чути буває хруст.

У хаті холодно і немає хліба, тільки перепічки та кислі буряки, мама поставили Данилка у куток і молять богу: проказують молитви, щоб Данилко їх повторював, а Данилко все прислухається, чи не хрусне ота середа-хрестці, коли піст ламається надвоє, і хрусту щось не чути, і молитву вже скінчено, і Данилко тоді молиться сам із справжнім натхненням — тієї улюбленої молитви, що його навчив прадід Данило: «Дай мені, боже, картоплі, киселю й розум добрий».

У вербну неділю прадід приходив рано з церкви й свяченою вербою зганяв Данилка з печі: «Верба хльос, бий до сльоз! Верба б'є, не я б'ю. За тиждень Великдень: будь великий, як верба, а здоровий, як вода, а багатий, як земля!» І свячену вербу ховають за ікону. Це найдужчі ліки, коли дитина сохне і жовтіє та висихає. Тоді мати вербу тую варять, а воду зливають у ночви і при повному місяці купають малу Вустю й приказують: «Місяцю Адаме, ім'я тобі Овrame! Дай тіла на ці кості, а як не даси, то прийми мощі!»

Прадід Данило сміється, ставши на місяці посеред двору, — «корови тобі треба, дівко, га!»

Вечорами дівчата співають веснянок, сівши черенем чи лавою, а хлопці не сміють підспівувати, бо це дівоче діло — весну славити, і співають — «а вже весна, а вже красна, із стріх вода капле, із стріх вода капле, із стріх вода капле. Молодому козаченьку мандрівочка пахне, мандрівочка пахне, мандрівочка пахне». І в роботу, і в дозвілля, на панських ланах і на своїх горьованих, натщесерце і попоївши, після голодної зими — дівчата співають і славлять весну, а парубоччя табориться округ них, така вже степова вдача — в усіх світах співати, і навряд чи хто в світі так співає, як степовики.

Так у співах та в каторжній роботі кінчається березень і починається місяць квітень, коли все зацвітає — біла береза і проліски, золотий горицвіт та пухнастий срібно-бузковий сон. І вишневі сади стоять мрійні, білим плесом у нагрітому степу, іде дощ краплистий, збиваючи легенький пил і паруючи, діти, замурзані й голодні, бігають під дощем: «Дощику, дощику! Зварю тобі борщику в новенькому горщику, поставлю на дубочку, дубочок схитнувся, а дощик линувся».

Данилко колише малу Вустю й не може вибігти на дощ, і коли вже вона вмре, а її покладуть на лаву, як дорослу, дід Данило прочитає псалтиря, наче вона й справді щось зрозуміє з тої шкуратяної книги, а потім мама мусить спекти добрих пирогів з картоплею чи з квасолею, щоб пом'янути Вустину душу, хоч маленьку й уредну, проте людську душу, яка без поминання і з хати не вилетить.

А як добре пахнуть мертві, коли їх покладуть на лаву, у віконце простягаються сонячні руки, прадід Данило читає з книги — псалтиря, вогник над свічкою ворухиться, як бджола коло квітки, пахне мертвяком і стружками з сосни, можна

сидіти в куточку і довго-предовго дивитися, що на лаві лежить чужий чоловік — жовтий, мов бог на іконі, а над ним літає його душа, і треба поглядати на склянку меду, що стоїть на покуті, з неї душа п'є мед, і меду меншає, а душі так і не видно, — яка вона в того дядька була — як жайворон чи як ластівка, а мо', метеликом чи й великим кусючим джмелем.

Пиріг з квасолею дуже смачний і м'який, Данилко його їсть натхненно, пам'ятаючи, що це за упокій, а тітка того мертвого дядька така дурна, що зовсім забуває, скільки пирогів дала вона Данилкові, хоч бери й десятий — нічого тобі не скаже і лише голосить укупі з сусідками. Дуже наїдно, коли хтось умирає — без Данилка та справа не обходиться: прадіда кличуть читати, а правнук іде за поминальника, отак удвох і годуються, а надворі весна, і теплий дощик збиває куряву, і піст перед Великоднем котиться вже, як горіх.

А білий тиждень, коли білять хати, чепурять подвір'я. Данилкова мати, хоч і бідна господиня, що й кози в дворі не має, а й вона той двір обмете й обмие, і хату обмережить цяточками й рожами, коло печі цілісінкний день товчеться, і нема ні в кого на селі такого хисту прикрасити піч.

І все село те знає та кличе її, Ригориху, і вона малює піч синім і червоним, чорним і рудим, жовтим і зеленим, як учила її покійна мати, згадуючи далекую свою батьківщину побіля міста Золоті Ноші, звідки було її взято. От за такою роботою білий тиждень і кінчається, настає Великдень, він пов'язується у Данилка з материними сльозами, бо батько не вилазить із чужих хат і випиває з усіма, хто його частує.

І цього чабана Ригора частували всі, і Ригор ляв багатириів, у яких пив, розповідав байки про попівські діла і кричав, і проклинав пропаще життя, а його слухали й не перебивали, бо знали всі, що Ригор зараз заспіває, а після того співу нічого вже людині не треба.

Данилко знаходив батька й вів додому, дорогою він ляв його всіма словами, які чув од мами, а Ригор ішов, намагаючись іти рівно, і плакав усю дорогу. Дечі хлопці й дражнили Данилка таким батьком, та Данилко, притуливши батька до чийось воріт, хутенько наздоганяв хлопців і розпочинав жорстоку баталію, бився сам проти кількох і повертав до батька зашунений кров'ю, з подертою сорочиною, проте переможний, примусивши поважати нетверезість свого батька й віднявши для повноти перемоги великодні гостинці у розгромленого ворога.

У хаті сиділа коло стола мати й сидів прадід, на столі бідне розговіння, суворо й урочисто подавала мати батькові свячений хліб, і п'яничка нарізав його хрестом і скибочками, як господар дому, і роздавав родині. У матері по кам'яному обличчю котились сльози й падали на хліб. Данилко сидів затятий і клятий після битви за честь роду, прадід Данило блискав очима з-під кошлатих брів, і Великдень був Данилкові за напасть, бо стільки баталій, скільки одбував він цього великого весняного свята, вистачило б іншому хлопцеві на цілий рік. Данилко віднімав у багатих соплів паску й крашанки, за нейтралітет гойдався на чужих гойдалках,

годував мишей свяченими крихтами і придивлявся, як саме миші перетворюються через цей гріх на летючих кажанів.

І Великдень був у ясній оді весняних днів несправжнім святом, і краще було на проводах, коли все село збиралося на гробки поминати родичів, і з кожною могилою христосувалось та сідало над своїми й поминало. Чарка кружляла од старого до малого, «нехай спочивають та й нас дожидають», «щоб їм легко лежати і землю держати», і коли батько Ригор заводив про страшний суд — люди сходилися звідусіль, і шкандибали старці — «та подайте ж ви, матінко моя, подайте», і мама сиділа зажурено над бабиною могилою, «а до нас страшний суд наближається», — співав батько Ригор.

Прадід Данило випивав добру чарку й заїдав цибулею, «як прийде страшний суд до нас — треба помирати, і яке було багатство — треба покидати», і всі весни Данилкового дитинства склалися в одну, на рівному таврійському степу проходило його життя, обсяжність і простір землі запали в свідомість, як дитинство, і місяць травень, коли наростає трава на сіно й на ліки, розквітав після Юрієвого дня.

Тоді святили царини, і золоті попи вимахували кадилами, а Данилко був у півдні, «як випадує у травні три дощі добрих, то дадуть хліба на три роки», і святили криниці й колодязі, зело й воду, примічали, коли зозуля закує — щоб не на голе дерево, бо буде неврожай, цілющу для очей збирали в пляшечку Юрієву росу, чередники й чабани пестилися цього дня, щоб умовити самого Юра, бо вовк уважається за його святу собаку й не зачепить тоді товару, і місяць травень надходив, і зацвітав щедро густий терен.

І ось Данилко з прадідом Данилом вийшли з села, попростували в степ, просто на південь, перед ними розступилася голуба далина, вирости на південному обрії над далеким морем прекучеряві хмарки, мов крайсвітній вишневий розквітлий сад.

Прадід ішов і співав гайдамацької пісні про школяра — «аж ось іде школярець польської натури, на нім штани-шаровари з свинячої шкури», а Данилко брів, спостерігаючи, як неймовірно росли на небі білі вишневі дерева, аж перешилилися по цей бік, вітер і правітер дме там у височині, обриваючи біле галуззя розквітлих вишень.

Данилко заплющував очі перед таким височезним світом, коло такого старезного прадіда, що йде собі й підспівує старих пісень і повідає Данилкові казки й приказки, як зветься кожна трава і яка квітка на яку користь.

І треба багато ходити в житті — тоді побачиш, яке воно є, що й умирати не хочеться, і рід наш увесь ходючий, батьки й прабатьки, то й Данилко, мабуть, ходитиме, доки й ноги не відпадуть. Рід завзятий і непосидючий, козакували й землю робили, на Пслі осілися, село було Турбаї, тої турбації, турботи й турбанини повне жило, от і були ті люди турбаї справжні, а пан собі думав з них кріпаків маги, а в Катерини-цариці полюбовник був із запорозького коша — Грицько Нечоса, і сказав турбаям про таку рахубу, стали

турбаї козачих своїх прав допоминатися, а пан їхні метрики з церкви покрав та попалив, і суд не міг козачих прав ізнайти, то турбаї й повбивали панів і побили суд, і одбивалися п'ять років. Та військо оступило голодранців, і смерть прийшла. А той Грицько Нечоса характерник був, як і всі запорожці, пройшов крізь військо і турбаїв вивів, і повів на дві сторони: до Дністра й до Перекопу, і ми з роду турбаїв, не були кріпаками зроду-віку, і Данилко хай не буде.

«Заставили школяра "Отче наш" читати, самі стали вегерями боки витинати», сьогодні Миколай Весняний саме святить воду, підглянемо потихеньку, як він ходитиме по морю й кропилом святитиме воду, щоб людям можна було купатися. Отак ходить по морю з кропилом та й бризкає, а кому лучиться втопитися на той час, то зараз витягне, обсушить і в шинок заведе, «отче наш, іже єсть, та ще й буде воля, не веди нас в огірки та поведи нас у диньки», і гайдамацька пісня була довга-предовга.

Отак ішли великий день, і все панською землею, «землі в пана, як сказу», побачили море, у рибалок підгодувалися, «немає хліба над наш рибальський, а ви, гречкосії, гречку сієте, цей дід, мабуть, і той світ пішки пройшов, ба який сухий та чорний, вип'ємо, діду, по чарці, чи що, сам Миколай сьогодні по морю ходить, а ми, бач, берег облежемо».

Прадід Данило пив чарку, сонце заходило, не поспішаючи, морем пливла навантажена шхуна і тримала курс на захід — повз Джарилгачську косу, острів Тендру, Кінбурнську косу й Очаків, пливучи на Збур'ївку, Голу Пристань, Кардашин чи Олешки, а може, й у самий Херсон, Британи, Каховку.

Прадід Данило розповідав рибалкам різну бувальщину та співав старовинних оковитих пісень, рибалки слухали, роззявивши роти, «такого діда й чорт довбнею не доб'є», і Данилко сам дивувався — отаким він прадіда ніколи не бачив, скільки сили ще було в його кощавому тілі, сутеніло над морем і на березі, хлюпін хвиль і запах неосяжного вечірнього степу.

Рибалки купалися й запливали далеко в море, а прадід купався при березі. Данилко брьохався коло нього, поринаючи в солону воду, змерз украй та довго бігав і танцював, щоб нагрітися. Прадід вигріб у землі затишну ямку і вмостив там Данилка, а сам стояв поруч і дивився на безкрайність зір і вдивлявся в темряву і наче ріс у синьому просторі — не міг надивитися і не міг надуматись, а Данилко солодко заснув, попискуючи вві сні, як щеня.

І ранок був пізній, коли Данилко прокинувся, а прадід стояв, як і вчора, берег порожній — рибалки поїхали на лови, «ходімо, синку, — сказав прадід, — сьогодні Симона Зілото і копають цілющі трави, ходімо натщесерце пракорінь шукати, щоб тобі довго ще топтати грішну землю, а мені стати на одвіт».

Голос прадідів був урочистий і потойбічний, вони пішли од моря й заглибилися в степ, лощинками ще легка пара підносилася з трав, степовий великий птах ширяв попід небом, ні вітерцю, ні мови, і ось ніби на найвище вийшли

місце. Сонце пекло й розморювало, Данилко ніс повні руки трав, і корінців, і квітів; дажкорінь пах солодким хлібом, «ось тобі, Данилку, і степовий турецький сльоз», — сказав прадід і нахилився до квітки, і раптом підломився в ногах і розкинув руки, мов обіймаючи землю, упав, мов тайну почувши, задерлася в траві біла борода, мутні очі блимнули на Данилка, «топчи землю, синок», і прадід став неживий.

Тоді Данилко озирнувся навколо і вперше відчув себе самотнім і, мов вітер дмухнув його з місця, побіг безвісти під пекучим сонцем степу, і відстань між прадідом та правнуком усе збільшувалась і збільшувалась, наче природа аж тепер схотіла відновити оту рівновагу поколінь.

Шаланда в морі

Трамонтан дмухав з берега, був місяць січень чи лютий, море замерзло на сотню метрів, на морі розходилися хвилі, на обрії вони були чорні з білими гривами, добігали до берега напроти вітру, вітер збивав з них білі шапки. Коло берега кригу розбив штормок, а все показувало, що незабаром ревтиме й справжній штормило, на березі стояла стара Половчиха, одежа на ній віялась, мов на кам'яній, вона була висока та сувора, як у пісні.

Одесу видко по другий бік морської затоки, це місто обдував трамонтан, воно височіло на березі, мов кістяк старої шхуни, з якої знято паруси, лагодять на неї мотор чи парову машину. Одеса переживала чергову морську зиму, вітри всіх напрямків не минали її, тумани з моря заходили часом — мокрі, густі, сірі тумани. От і тепер туман насунувся раптом з моря й закрити Одесу. Половчиха стояла нерухомо, обіч поралися коло шаланд на березі рибалки з артілі, море виштовхувало на землю шматки криги, холод проймав до кісток, трамонтан дмухав широкою, рівною зливою. Була надморська зима, зимовий туман, за його запоною гримів уже серед моря шторм, докочуючи хвилі дужчі й вищі, засвітився одеський маяк, смуги червоні й зелені, промені червоні й зелені.

Половчиха, вирядивши в море чоловіка, виглядала його шаланду, її серце обдував трамонтан, її серце ладне було вискочити з грудей, а з моря йшли холод та гуркіт, море зажерливо ревло, схопивши її Мусія. Вона не показувала перед морем страху, вона мовчки стояла на березі — висока й сувора, їй здавалося, що вона — маяк негасимої сили.

«Ой, пішов ти в море, Мусієчку, — голосила вона мовчки, — та й слід твій солонна вода змила. Та коли б я знала та бачила, я б той слідок долонями прогортала та до берега тебе покликкала. Ой, подми, вітре-трамонтане, оджени в море негоду та оджени й тумани, а я стоятиму тут самотня до краю, і хоч би з мене дерево стало, то я б усіма вітами над морем махала й листям би шуміла».

І після довгих віків показалаась шаланда в морі, ледве мріла вона серед хвиль, надовго ховалася за водяними горбами, з'явилася на хвилю і впірнала, мов у безодню. Вона билася з штормом груди в груди, а на березі лише шерхіт хвиль, і страшно глянути на шаланду, як людина — самотня вона серед водяних гір.

Розгойдує її море, кидає через хвилі, прошиває нею хвилі, холодні бризки печуть вогнем, примерзає до тіла мокра одежа, тільки ж — не піддається рибалка, Мусій з чужим чоловіком б'ються до берега!

Стара Половчиха не зводила з них очей, її серце було з шаландою, на березі гомоніли рибалки з Мусієвої артілі, з селища бігли діти до моря. На березі виріс натовп, осторонь стояла стара степовичка Половчиха, вона мужньо дивилася на боротьбу її чоловіка, туман кублився над морем, був лютий холод.

«Гребуть, — сказав хтось, — та хіба допоможеш їм у такий шторм?» Молодші рибалки кинулися до шаланд, їм заступили дорогу старші, «не дурій, хлопці, шаланди загинуть, і вас краби поїдять, а артіль наша бідна, голова артілі Мусій Половець, він нам за шаланди голови поодриває, коли живий випливе».

Стара Половчиха бачила, як зламалося весло, бо шаланда стала кружляти, на очах у всього берега двічі обкрутилася на місці, її вдарила одна хвиля, її штовхнула друга, підкинула, повернула, посуда пішла під воду. Рибалки тоді кинулися до шаланд, посунули до моря «Ластівку» — гордість цілої артілі; сіло четверо велетнів, піднялися в повітря весла, щоб одразу вискочити на хвилю, на лахмату, височенну хвилю. «Ластівку» звалило набік, купа криги вдарила її по обшивці, вода ринула через борт, рибалки опинилися у воді, вони стали рятувати «Ластівку». Хвиля збивала їх до купи, крига ранила їм голови, вони вчепилися в «Ластівку», з берега кинули їм кінець із зашморгом, вони прив'язали його до човна й витягли «Ластівку» на берег.

На хвилях видно було Мусієву шаланду, вона блукала догори кілем, натовп рибалок поздіймав шапки, і в цей час побачили у морі помах людської руки. Хтось плів серед крижаного моря, плів до берега, плів наввимашки, рівно вигрібав руками, його хвиля відносила назад у море, назад у морський туман. Він простував до берега.

Наперед вийшов велетень-рибалка, він ніс жмут мотуззя і вихилив склянку спирту, поліз у воду, одразу став синій, а на березі розмотували кінець, і велетень плів назустріч людині в морі. Його біла крига, та він вплив на чисте, за ним волочилася мотузка, а людина вже зовсім конала серед хвиль, вона лежала на спині, її кидало на всі боки, велетень-рибалка плів і плів.

Та вийшло, що людина не гинула, вона од холоду втратила була свідомість і почала, очунявши, щосили вигрібатися до берега. Зустріч відбулася серед хвиль, і плавці довго не могли схопитися за руки, їх усе розбивала хвиля, та нарешті їм пощастило, мотузка тоді напнула до берега, як жила, десятки рук ухопилися за неї, десятки рук потягли гуртом. Плавці мчали до берега, захлинаючись водою, пробиваючись крізь кригу. Чужа людина вилізла на берег і не могла звестися на босі ноги. Половчиха впізнала Чубенка. Він весь задубів, у ньому лише калатало гаряче живе серце, його підхопили під руки, — «товариші, — сказав Чубенко через силу, — я плачу за героєм революції, що визволив мене з французької плавучої тюрми». І всі пішли від моря, а стара Половчиха залишилася стояти на березі, висока та сувора, як у пісні.

У морі видно перекинуту шаланду, там загинув її чоловік, Мусій Половець, він чимало пожив на світі, од нього зла не бачила, був справний рибалка на Чорному морі під Одесою, і чи завжди так буває, що молоде випливає, а старе гине. Із Дофінівки прибіг хлопчина — «бабо, а діда Мусія не буде, бо той дядько казали, що упірнув дід Мусій двічі й потім щез, а дядько упірнали за ним і вдарилися головою об човна, і не буде вже діда Мусія».

Берег спорожнів, рибалки пішли геть, і нікому не було дивно, що стара Половчиха не рухнулася з місця. Вона справляла жалобу, трамонтан обдував її, мов кам'яну, шторм не вгавав, крига трощилася одна об одну, туман сунувся до берега. Одеський маяк миготів червоно та зелено.

Половчиха подумала за своє дівочтво, дівування в Очакові, хазяї трамбаків сваталися до неї, а що вже шаланд, баркасів, моторок, яхт! Вона була добро-го рибальського роду, доброї степової крові, її взяв за себе Мусій Половець — дофінівський рибалка, непоказний хлопець, нижчий од неї на цілу голову. Та така вже любов і так вона парує. Половчиха стала до бою за життя, за рибу, стала поруч Мусія, і наплодили вони хлопців повну хату.

Хлопці виростали коло моря, тісно стало в хаті од їхніх дужих плечей, а Половчиха тримала хату в залізному кулаці, мати стояла на чолі родини, стояла, мов скеля в штормі.

Сини повиростали й розійшлися, Андрій вдався у дядька Сидора, таке ж ледащо й не знати що, а Панас привозив матері контрабандні хустки й серги, шовк і коньяк, Половчиха складала все до скрині та боялася за Панаса. Вона його важко народжувала, і він їй став дорожчий, виходила вночі до моря, їй все здавалося, що чує плескіт його весел і треба рятувати від погоні. А Оверко — той артист і грав з греками у «Просвіті» та читав книжки, написані по-нашому. На дядькові гроші в семінарії вчився, рибалка з нього був ніякий, а й його жалко, не чути за нього давно, і Панаса не чути, та й Андрія, мабуть, убито, бо снівся під вінцем.

Тільки Іван працює на заводі і робить революцію, і Мусій ховає гвинтівки (хоч в Одесі й стоять французи). Серед них є й наші, вони приходили по прокламації і раз налякали Мусія до смерті.

Перекинута шаланда гойдалася на хвилях, шторм лютував без угаву. Половчисі здалося, що шаланда поближчала. Її море прибіє до берега, тоді треба виволокти і врятувати, і артіль подякує — без шаланди риби не наловиш. Посуда наближалася до берега неухильно, невідступне, ступінь за ступнем, хвилина за хвилиною.

Половчиха стала чекати шаланди, щоб зберегти артільне добро, вона підійшла до самої води, хвиля обхлюпала її до колін. Шаланда сунулась ближче і ближче, вже чути, як стукається об неї крига, вже видно її засмолене дно, і кильова дошка витикається з води. Хвиля перекочувалась через чорне плисківате днище, серце Половчихи захолонуло, за шаландою щось волочилося по воді, видувалося на воді лахміття.

Жінка дивилася й боялася роздивитися, море їй приносило покору, море їй прибивало до берега, певно, і тіло Мусія Половця. Буде над чим поплакати й потужити, і поховати на рибальському цвинтарі, де лежать самі жінки та діти, а чоловіки лише мріють там лягти, і лягають у морі на глибині, під зеленим парусом хвилі.

Половчиха дивилася та боялася роздивитися, їй хотілося крикнути й покликати свого Мусієчка, хвиля била її по ногах, крига черкала по литках, шаланда вже зовсім була близько. Вона сунулась носом на берег, хвиля гуркотіла камінням на мілкому. Половчиха хотіла витягти посуду, а потім тужити коло чоловіка, вона вже бачила його тіло у мутній воді, серце їй щеміло, і руки не почували ваги шаланди, і тоді до неї озвався голос. Вона скрикнула, бо то був голос її чоловіка, голос стомлений і рідний.

«Наша артіль бідна, — сказав старий, — і кидати шаланду в морі не годиться. Я — голова артілі, то мусив і рятувати, а Чубенко, мабуть, доплив добре, здоровий і завзятий, ніяк не хотів плисти без мене, аж поки я не пірнув під перекинуту шаланду, а він усе гукає та все пірнає, шукаючи мене».

Старий Половець став на мілкому з чоботом у руці й викинув чобіт на берег та почав поратися коло шаланди. Половчиха заходила йому допомагати, лютий трамонтан заморожував душу, берег був пустельний, його штурмувало море. Одеса крізь туман здалеку височіла на березі, мов кістяк старої шхуни.

І подружжя Половців пішло до домівки. Вони йшли, преніжно обнявшись, їм у вічі дмухав трамонтан, позаду калатало море, вони йшли впевнено й дружно, як ходили ціле життя.

-
- Що об'єднує усі новели в романі «Вершники» Ю. Яновського?
 - Яку ідею втілює Ю. Яновський у новелі «Шаланда в морі» з роману «Вершники»?
-

СЛОВНИК НЕЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ

Френч — верхній одяг.

Майстро — північно-західний вітер.

Грего — північно-східний вітер.

Одбільоватись на сонці — бліднути.

Шаланда — невелике вітрильне риболовне судно.

Браунінг — система автоматичної вогнепальної нарізної зброї.

Баталія — бій, битва.

Трамонтан — трамонтана — холодний вітер північного й північно-східного напрямку.

Прокламация — вид листівки, друкована відозва агітаційного характеру.

10. Установіть правильну послідовність подій у новелі «Шаланда в морі»

з роману «Вершники» Ю. Яновського:

- А Половчиха згадує про свою молодість
- Б рибалка рятує Губенка
- В Мусій витягає шаланду
- Г Половчиха проводжала чоловіка в море

1	
2	
3	
4	

Остап Вишня (1889–1956)

Павло Михайлович Губенко (Остап Вишня) — видатний український сатирик і гуморист. На початку 20-х рр. Остап Вишня пов'язує свою творчість із найважливішими тогочасними подіями, змінами в житті, зокрема з життям на селі, підтвердженням цього можуть слугувати збірки «Вишневі усмішки сільські» та «Лицем до села». У зазначений період він досить плідно працює, викликаючи своїми творами стійкий інтерес читацької аудиторії, як зазначає Ю. Лаврінченко: «Під тиском вимог читачів значна частина газетних «усмішок» Вишні видавались окремими збірками великими таражами і по кілька разів. Мусимо обмежитись тут лише до статистики: на 1928 р. вийшло коло 25 збірок «вишневих усмішок», а 1928 р. було видано чотиритомове видання вибраних усмішок. До 1930 р. тираж книжок Вишні доходив до двох мільйонів — нечуваної для тих часів цифри».

Основні твори: збірки «Діли небесні», «Кому веселе, а кому й сумне», «Реп'яшки», «Вишневі усмішки кримські», «Щоб і хліб родився, щоб і скот плодився», «Українізуємось», «Вишневі усмішки кооперативні», «Вишневі усмішки театральні», «Ну й народ», «Вишневі усмішки закордонні», «Зенітка», «Весна-красна», «Мисливські усмішки», «Великі ростить!», «Нещасне кохання» та інші.

Це цікаво!

Микола Хвильовий високо поцінував твори письменника у статті «Остап Вишня в світлі „лівої“ балалайки», у якій у дотепній формі заперечив випадати проти талановитого гумориста: «Усмішки» Остапа Вишні я полюбив. Полюбив їх за те, що вони запашні, за те, що вони ніжні, за те, що вони жорсткі, за те, що вони смішні і водночас глибоко трагічні...»

Як варити і їсти суп із дикої качки

М. Т. Рильському

Був такий славнозвісний орнітолог Мензбір, який на підставі багатолітніх спостережень і наукових досліджень остаточно визначив, що дикі качки, крім базару, водяться ще на лугових озерцях та по очеретах і тихих-тихих плесах, по річках-колисках смарагдової Батьківщини нашої радянської...

...Словом, ви поїхали на лугові озера, на очерети й на тихі-тихі плеса.

Само собою розуміється, що ви берете з собою рушницю (це така штука, що стріляє), набої і всілякий інший мисливський реманент, без якого не можна правильно націлитись, щоб бити без промаху, а саме: рюкзак, буханку, консерви, огірки, помідори, десяток укруту яєць і стопку... Стопка береться для того, щоб було чим вихлюпувати воду з човна, коли човен тече...

Їдете ви компанією, тобто колективом, так — чоловіка з п'ять, бо дика качка любить іти в супову каструлю з-під колективної праці...

У вагоні (чи на машині) зразу ж ви почувете:

— Е, черт! Стопку забув! Ви взяли?

— Взяв!

— Ну, як будемо вкупі, позичите! А залишусь сам, — доведеться з «горлушка!» «Горлушком», за мисливською термінологією, зветься та частина мисливського човна, що на морських суднах має назву «право руля».

Дика качка любить убиватись тихими-тихими вечорами, коли сонце вже сковзнуло з вечірнього пруга, минуло криваво-багряний горизонт, послало вам останній золотий привіт і пішло спать... Це ввечері!... А вранці дика качка зривається шукати вашого пострілу рано-рано, тільки-но починає на світ благословлятися.

Звуться ці часи у мисливців «зорьками» — вечірньою й ранковою...

В ці часи ви чуєте і над собою, і перед собою, і за собою, і праворуч, і ліворуч шум — свист качиних крил!

Ви і сюди — бах? І туди — бах! І отуди — бах!

Ах, незабутні хвилини!

На вечірню зорьку ви спізнались. Це обов'язково... Запізнення на вечірню зорьку — це мисливський закон. Виходячи ще з дому, — та що там виходячи! — ви ще напередодні знаєте, що на вечірню зорьку ви обов'язково не встигнете, от через це саме ви, в день виїзду на полювання, ще зранку все вкладаєте, ще зранку ви щось забуваєте, і в час од'їзду ви вибігаєте з хати, летите чи то на вокзал, чи до машини, на запитання знайомих «Куди?» — кидаєте: «Спішу, щоб на вечірню зорьку спізнитись», і галопом далі...

Словом, спізнались... До озера ви підходите вже тоді, коли качки «повиключали мотори», почистили зуби, зробили на ніч фізкультурну зарядку з холодним обтиранням і, поклавши на водянні лілеї голови, полягали спать...

Але ви з цього не печалуетесь, бо поблизу кожного лугового озера є чи ожеред, чи копиці пахучого-пахучого сіна... Ви йдете до ожереду й розташовуєтесь... Ви розгортаєте сіно, простеляєте плаща, лягаєте горлиць, дивитесь на чорносине глибоке зоряне небо і відпочиваєте... А відпочиваючи, думаєте.

Ну, думайте собі на здоров'я, а ми будемо до ранкової зорьки готуватися...

— Ну, що ж, товариші, давайте звечора приготуємось, щоб зранку не вовтузитися, а зразу за рушницю й по місцях. Де ж це... стопка? Прохав же покласти!

— Що, нема?

— Нема!

— А я взяв! Я поклав собі за правило: приїжджаю додому, а її в рюкзаці прив'язую, щоб не забути. По-моєму, не так нервуєшся, як рушницю забудеш!

— Доведеться й собі прив'язувати! А сьогодні, прошу вас, позичте вашої... Капризна це, я вам скажу, штука, як з «горлушка»... Повітря чисте, на широке дихання візьмеш, а воно темно, не встигнеш і зітхнути, як уже «горлушко» біля «донушка».

Тут і починається найцікавіший момент качачого полювання.

Це коли старі, досвідчені ваші товариші по полюванню починають розповідати різні надзвичайні випадки з мисливського життя.

Спільна для всіх мисливських оповідань риса — це те, що всі вони — факти, що все це насправді було, що: «розкажу, то не повірите, але це — факт!»

...Швиргається вгорі якийсь космічний хлопчик зорями, залишаючи в чорно-синій безодні золоті смуги, рипить Віз, дишель свій униз спускаючи, блідне поволі Чумацький Шлях, а під ожередом плететься чудесне мереживо з мисливських оповідань...

І вільно дихається, і легко дихається...

Поволенки голос оповідача тихшає, потім якимось переривається і зовсім затихає...

Сусіда тяжко якимось зітхає...

— Про що думаєте, Іване Івановичу?

— Про Америку! Яка все-таки техніка.

— А що таке?

— Кажуть, двоствольну стопку видумали!

І тихо...

Поснули...

«Раннім-рано та ранесенько», ще ледь-ледь починає сіріти, штовх вас у бік:

— Вставайте! Вставайте! Час уже!

— Г-г-г! М-м-м!

— Вставайте!

— М-м-м!

— Б-б-бах!

З криком: «Бомбьожка!» ви зриваетесь і мчите.

— Куди? Куди?

— В бомбосховище!

— Тю на вас! То я в крижня гахнув!

— І промазав.

— Ну, ясно, що промажеш, коли вас нечиста сила в бомбосховище поперла!

Трохи в озеро не шубовснув!

Почалася ранкова зоряка...

Тут уже все залежить од вашого уміння, від майстерства і практики...

Качка, як відомо, птах... Вона — літає...

Як її стріляти?

Дуже просто: цільтесь обов'язково в око. І бахкайте.

— Бах! — і в торбу. Бах! — і в торбу.

А коли не повезе, тобто, коли бах-бах! — і повз торбу, не сумуйте, старайтесь їхати чи йти з полювання повз базар або, побачивши в якогось із мисливців кілька качок, киньте:

— Карбованців, мабуть, по надцять тепер штука... Бо однаково, коли приїдете додому, несвідомі члени вашого посемейства спитають вас:

— Дорогі, мабуть, тепер качки?

Ви на це не звертайте уваги й беріться зразу ж готувати янтаревий суп із дикої качки...

Найперше й найголовніше — обскубти качку.

Робити це краще в себе в кабінеті. Щоб не заважало вам уже вискубане пір'я, одчиніть вікна й двері, щоб вітерець був: ви скубнули, вітерець підхопить, і пір'я вам не заважає... І качка обскубана, і кабінет — перина...

Обскубли, тоді вже до мами, чи до дружини, чи до сестри, хто на кого багатший:

— Уже обскуб! Мамо, зваріть супу!

Дуже це смачно у мамів виходить.

Коли дружина чи мама, охнувши, кине вам:

— Та це ж курка, а не качка! — ви авторитетно заявіть:

— Це — качка. Тепер усі такі качки пішли. Яровизовані...

— А чому в неї горло перерізане?

— Чому? Чому? Все вам так ото цікаво знати. Летіла, побачила, що націляюсь, виходу не було, взяла й... зарізалась. Що ж тут дивного?! Варіть уже, прошу вас!

Залишається, отже, останнє: їсти суп.

— Як його їсти? Ложкою!

Попоївши, лягайте на канапу й читайте «Записки охотника» Івана Сергійовича Тургенева. Прекрасна книжка!

Моя автобіографія

У мене нема жодного сумніву в тому, що я народився, хоч і під час мого появилення на світ білий і потім — років, мабуть, із десять підряд — мати казали, що мене витягли з колодязя, коли напували корову Оришку.

Трапилася ця подія 1 листопада (ст. стилю) 1889 року в містечку Груні, Зіньківського повіту на Полтавщині...

Власне, подія ця трапилася не в самім містечку, а в хуторі Чечві, біля Груні, в маєткові поміщиків фон Рот, де мій батько працював у панів.

Умови для мого розвитку були підходящі. З одного боку — колиска з вервечками, з другого боку — материні груди. Трішки поссеш, трішки поспиш — і ростеш собі помаленьку.

Так ото й пішло, значить: їси — ростеш, потім ростеш — їси.

Батьки мої були як узагалі батьки.

Батьків батько був у Лебедині шевцем. Материн батько був у Груні хліборобом.

Глибшої генеалогії не довелось мені прослідити. Батько взагалі не дуже любив про родичів розказувати, а коли, було, спитаєш у баби (батькової матері) про діда чи там про прадіда, вона завжди казала:

— Отаке стерво було, як і ти оце! Покою від їх не було.

Про материну рідню так само знаю небагато. Тільки те й пам'ятаю, що часенько, було, батько казав матері:

— Не вдалася ти, голубонько, у свою матір. Царство небесне покійниці: і любила випити, і вміла випити.

А взагалі батьки були нічого собі люди. Підходящі.

За двадцять чотири роки спільного їхнього життя, як тоді казали, послав їм господь усього тільки сімнадцятеро дітей, бо вміли вони молитись милосердному.

Почав, значить, я рости.

— Писатиме, — сказав якось батько, коли я, сидючи на підлозі, розводив рукою калюжу.

Справдилось, як бачите, батькове пророкування.

Але нема де правди діти, — багацько ще часу проминуло, доки батькове віщування в життя втілилося.

Письменник не так живе й не так росте, як проста собі людина.

Що проста людина? Живе собі, поживе собі, помре собі.

А письменник — ні. Про письменника подай, обов'язково подай: що впливало на його світогляд, що його оточувало, що організовувало його ще тоді, коли він лежав у матері на руках і плямав губами, зовсім не думаючи про те, що колись доведеться писати свою автобіографію.

А от тепер сиди й думай, що на тебе вплинуло, що ти на письменника вийшов, яка тебе лиха година в літературу потягла, коли ти почав замислюватися над тим, «куди дівка дівається, як бублик їдять».

Бо письменники так, спроста, не бувають.

І от коли пригадаєш життя своє, то приходиш до висновку, що такі справді письменника супроводять в його житті явища незвичайні, явища оригінальні, і коли б тих явищ не було, не була б людина письменником, а була б порядним інженером, лікарем чи просто собі толковим кооператором.

Підскочать оті явища — і записала людина.

Головну роль у формації майбутнього письменника відіграє взагалі природа — картопля, коноплі, бур'яни.

Коли є в хлопчика чи в дівчинки нахил до замислювання, а навкруги росте картопля, чи бур'ян, чи коноплі — амба! То вже так і знайте, що на письменника воно піде.

І це цілком зрозуміло. Коли дитина замислиться й сяде на голому місці, хіба їй дадуть як слід подумати?

Зразу ж мати пужне:

— А де ж ти ото сів, сукин ти сину?

І натхнення з переляку розвіялось.

Тут і стає в пригоді картопля.

Так було й зо мною. За хатою недалеко — картопля, на підметі — коноплі. Сядеш собі: вітер віє, сонце гріє, картоплиння навіває думки.

І все думаєш, думаєш, думаєш...

Аж поки мати не крикне:

— Піди подивися, Мелашко, чи не заснув там часом Павло? Та обережненько, не налякай, щоб сорочки не закаляв. Хіба на них наперешся?!

З того ото й пішло. З того й почав замислюватися. Сидиш і колупаєш перед собою ямку.

А мати, було, лається:

— Яка ото лиха година картоплю підриває? Ну, вже як і попаду!!

Пориви чергувались. То вглиб тебе потягне, — тоді ото ямки колупаєш, — то погирить тебе в височинь, на простір, вгору кудись. Тоді лізеш у клуні на бантину горобців драти або на вербу по галенята.

Конституції я був нервової, вразливої змалку: як покаже, було, батько череска або восьмерика — моментально під ліжко й тіпаюсь.

— Я тобі покажу бантини! Я тобі покажу галенята! Якби вбився зразу, то ще нічого. А то ж покалічишся, сукин ти сину!

А я лежу, було, під ліжком, тремтю, носом сьорбаю й думаю печально:

«Господи! Чого тільки не доводиться переживати через ту літературу?!»

Із подій мого раннього дитинства, що вплинули (події) на моє літературне майбутнє, твердо врізалася в пам'ять одна: упав я дуже з коня. Летів верхи на полі, а собака з-за могили як вискочить, а кінь — убік! А я — лясь! Здорово впав. Лежав, мабуть, з годину, доки очунявся... Тижнів зо три після того хворів. І отоді я зрозумів, що я на щось потрібний, коли в такий слухний момент не вбився. Неясна ворухнулася в мене тоді думка: мабуть, я для літератури потрібний. Так і вийшло.

Отак між природою, з одного боку, та людьми — з другого, й промайнули перші кроки мого дитинства золотого.

Потім — оддали мене в школу.

Школа була не проста, а Міністерства народного просвещенія. Вчив мене хороший учитель Іван Максимович, доброї душі дідуган, білий-білий, як білі бувають у нас перед зеленими святами хати. Учив він сумлінно, бо сам він був ходяча совість людська. Умер уже він, хай йому земля пухом. Любив я не тільки його, а й його лінійку, що ходила іноді по руках наших школярських замурзаних. Ходила, бо така тоді «система» була, і ходила вона завжди, коли було треба, і ніколи люто.

Де тепер вона, та лінійка, що виробляла мені стиль літературний? Вона перша пройшлася по руці моїй, оцій самій, що оце пише автобіографію. А чи писав би я взагалі, коли б не було Івана Максимовича, а в Івана Максимовича та не було лінійки, що примушувала в книжку зазирати?

У цей саме час почала формуватися й моя класова свідомість. Я вже знав, що то є пани, а що то — не пани. Частенько-бо, було, батько посилає з чимось до барині в горниці, а посилаючи, каже:

— Як увійдеш же, то поцілуєш барині ручку.

«Велика, — думав я собі, — значить, бариня цабе, коли їй ручку цілувати треба».

Правда, неясна якась ще тоді була в мене класова свідомість. З одного боку — цілував барині ручку, а з другого — клумби квіткові їй толочив.

Чистий тобі лейборист. Між соціалізмом і королем вертівся, як мокра миша. Але вже й тоді добре затамив собі, що пани на світі є.

І як, було, бариня накричить за щось та ногами затупотить, то я залізу під панську веранду та й шепочу; — Пожди, експлуататоршо! Я тобі покажу, як триста літ із нас...

і т. д., і т. д.

Оддали мене в школу рано. Не було, мабуть, мені й шести літ. Скінчив школу. Прийшов додому, а батько й каже:

— Мало ти ще вчився. Треба ще кудись оддавати. Повезу ще в Зіньків, повчись ще там, побачимо, що з тебе вийде.

Повіз батько мене в Зіньків, хоч і тяжко йому було тоді, бо вже нас було шестеро чи семеро, а заробляв він не дуже. Проте повіз і віддав мене у Зіньківську міську двокласну школу.

Зіньківську школу закінчив я року 1903-го, з свідоцтвом, що маю право бути поштово-телеграфним чиновником дуже якогось високого (чотирнадцятого, чи що) розряду.

Та куди ж мені в ті чиновники, коли «мені тринадцятий минало».

Прийшов додому.

— Рано ти, — каже батько, — закінчив науку. Куди ж тебе, коли ти ще малий? Доведеться ще вчити, а в мене без тебе вже дванадцятеро.

Та й повезла мене мати аж у Київ, у військово-фельдшерську школу, бо батько як колишній солдат мав право в ту школу дітей оддавати на «казьонний кошт».

Поїхали ми до Києва. В Києві я роззявив рота на вокзалі і так ішов з вокзалу через увесь Київ аж до святої Лаври, де ми з матір'ю зупинились. Поприкладався до всіх мощей, до всіх чудотворних ікон, до всіх мироточивих голів і іспити склав.

Та й залишився в Києві. Та й закінчив школу, та й зробився фельдшером.

А потім пішло нецікаве життя. Служив і все вчився, все вчився — хай воно йому сказиться! Все за екстерна правив.

А потім до університету вступив.

Книга, що найсильніше на мене враження справила в моїм житті, — це «Катехізіс» Філарета. До чого ж противна книжка! Ще якби так — прочитав та й кинув, воно б і нічого, а то — напам'ять.

Книжки я любив змалку. Пам'ятаю, як попався мені Соломонів «Оракул». Цілими днями сидів над ним та кульки з хліба пускав на оте коло з числами різними. Пускаю, аж у голові макітриться, поки прийде мати, вхопить того «Оракула» та по голові — трах! Тоді тільки й кину.

Взагалі любив я книжки з м'якими палітурками.

Їх і рвати легше, і не так боляче вони б'ються, як мати, було, побачить.

Не любив «Руського паломника», що його років дванадцять підряд читала мати. Велика дуже книжка. Як замахнеться, було, мати, так у мене аж душа у п'ятах.

А решта книг читалася нічого собі.

Писати в газетах я почав 1919 року за підписом Павло Гунський. Почав з фейлетону.

У 1921 році почав працювати в газеті «Вісті» перекладачем.

Перекладав я, перекладав, а потім думаю собі:

«Чого я перекладаю, коли ж можу фейлетони писати! А потім — письменником можна бути. Он скільки письменників різних є, а я ще не письменник. Кваліфікації, — думаю собі, — в мене особливої нема, бухгалтерії не знаю, що я, — думаю собі, — робитиму».

Зробився я Остапом Вишнею та й почав писати.

І пишу собі...

Чухраїнці

Передмова

Чухраїнці, як ми знаєм — це дивацький народ, що жив у чудернацькій країні Чукрен. Країна Чукрен була по той бік Атлантиди.

Назва чухраїнці (і це ми вже знаємо) постала від того, що народ той завжди чухався.

В цій нашій науковій праці ми спробуємо, за викопаними матеріалами, зазнайомити з характеристикою вищеназваного дивного народу.

Розділ I

Країна Чукрен, як про те свідчать матеріали, знайдені при розкопках гробниці чухраїнського царя Передериматнюрюхора, розлягалася на чималій просторіні від біблійської річки Сону аж до біблійської річки Дяну. Біля річки Дяну простягалася пасмо так званих Кирпатих гір. Це на Заході...

Південь країни Чукрен обмивало море з водою синього кольору. Синім те море зробилося дуже давно, ще тоді, коли найбільший в світі катаклізм і одділила океан від землі. Тоді те море хотіло зробитися океаном — надулося, посиніло, та так синім на весь свій вік і залишилося.

В Синє море текла найулюбленіша чухраїнцями річка Дмитро.

А на південному заході була друга велика річка — Дситро. Від цих річок і чухраїнці прибрали назву: наддмитрянців і наддситрянців. Наддмитрянці — це ті, що жили над річкою Дмитром, а наддситрянці — над Дситром.

Чухраїнців було чимало: щось понад тридцять мільйонів хоч здебільше вони й самі не знали, хто вони такі суть...

Як запитають було їх:

— Якої ви, люди, нації?

Вони, почухавшись, відповідають:

— Та хто й зна... Живемо в Шенгеріївці. Православні.

Чукрен була країна хліборобська. На ланах її на широких росли незнані тепер хліба — книші, паляниці, перепічки... А найбільше чухраїнці любили на вгородах соняшники.

— Хороша, — казали вони, — рослина. Як зацвіте-зацвіте-зацвіте! А потім, як ісхилить голову і стоїть перед тобою, як навколюшках... Так ніби він — ти, а ти ніби — пан. Уперто покірлива рослина. Хороша рослина.

Розділ II

Мали чухраїнці цілих аж п'ять глибоко національних рис. Ці риси настільки були для них характерні, що коли б котрийсь із них загубився в мільйонній юрбі собі подібних істот, кожний, хто хоч недовго жив серед чухраїнців, вгадає:

— Це — чухраїнець.

І ніколи не помилиться...

Його (чухраїнця) постать, його рухи, вираз, сказати би, всього його корпусу — все це так і випирає оті п'ять головних рис його симпатичної вдачі.

Риси ці, як на ту старинну термінологію, звалися так:

1. Якби ж знаття?
2. Забув.
3. Спізнивсь.
4. Якось то воно буде.
5. Я так і знав!

Розглянемо поодиночі всі ці п'ять характерних для чухраїнців рис.

Нагадаємо тільки, що розкопані матеріали сильно потерпіли від тисячолітньої давнини, а деякі з них і понадривані так, ніби на цигарки, хоч матеріали ті ні на книжки з сільського господарства, ні на газети не подібні.

Одну з книжок, писану віршем, викопано разом із глечиком. Академіки кажуть, що очевидно, чухраїнці накривали глечики з молоком поезією — настільки в них була розвинена вже тоді культура.

Книжка дуже пожована, вся в сметані. Сметана та взялася струпом. Хімічний дослід того струпа виявив, що то крейда. Як догадуються вчені, сметану ту було накрито біля якогось великого міста.

Отже, дуже тяжко працювати над тими матеріалами. Через те характеристика кожної національної чухраїнської риси може бути не зовсім повна.

Ми зарані просимо нам те дарувати. Не ми в тому винні, а тисячоліття.

Якби ж знаття.

Найхарактерніша для чухраїнця риса. Риса — мати. Без неї чухраїнець — не чухраїнець, а риса ця без чухраїнця — не риса.

Постала ця риса в чухраїнців от з якого приводу. Вшивав один із них хату. Зліз аж до бовдура і посунувся. Сунеться й кричить:

— Жінко! Жінко! Соломи! Соломи!.. Геп!

— Не треба...

Це, значить, кричав чухраїнець жінці, щоб вона, доки гепне, соломи на те місце, де він гепне, підстелила. Не встигла жінка цього зробити. Тоді виходить: «Не треба»!

І от після цього укоренилася глибоко ця риса в чухраїнцеву вдачу. Як тільки яка притичина, зразу:

— Якби ж знаття, де впадеш соломи б підіслав.

Або:

— Якби знаття, що в кума пиття...

І так в кожнім випадку життя чухраїнського цивілізованого. От будують чухраїнці яку-небудь будівлю громадську. Збудували. А вона взяла й упала. І зразу:

— Якби ж знаття, що вона впаде, ми б її не сюди, а туди будували.

Є серед матеріалів характерний запис, як попервах чухраїнці свою культуру будували. Узаялися дуже ретельно... А потім за щось завелись, зразу за голоблі (була в них така зброя, на манір лицарських середньовічних списів), та як ізчепились полемізувати... Полемізували, аж дивляться — у всіх кров тече... Тоді повставали й стогнуть:

— Якби ж знаття, що один одному голови попровалюємо, не бились би!

Сильно в них тоді культура затрималася... Та й не дивно: з попровалюваними головами не дуже культурне життя налагодиш...

Вирішили вони якось театр організувати. Запросили спеціальну людину. Бігали, говорили, обговорювали. Хвалилися, перехвалювалися. Підвела їх та людина: не організувала театру, а зовсім навпаки.

Тоді почухались.

— Якби ж знаття!..

І почали знову.

І не було жоднісінького дня без отого знаменитого:

— Якби ж знаття...

З цією головною рисою з'єднані четверта й п'ята риса в чухраїнців, а саме: «якось то воно буде» та «я так і знав».

Коли чухраїнці, було, починають якусь роботу, хоч би в якій галузі їхнього життя та робота виникла, і коли хто-небудь чи збоку, чи може трохи прозорливіший зауважив:

- А чи так ви робите?
 Чухраїнець обов'язково подумає трішки, почухається і нешвидко про-
 каже:
- Та! Яюсь то вже буде!
 І починав робити...
 Коли ж побачить, що наробив, аж пальці знати, тоді:
- Я так і знав!
 — Що ви знали?
 — Та що отак буде!
 — Так навіщо ж ви робили?
 — Якби ж знаття...
 — Так ви ж кажете, що знали?!
 — Так я думав, що яюсь то воно буде!
- Один індійський мудрець, коли йому про це тоді розповіли, сказав:
 — Дивне яєсь *perpetuum mobile*.
 Друга риса — «забув» і третя — «спізнивьсь» — характерні так само риси для
 чухраїнців, але вони особливих пояснень, гадаємо, не потребують...
- Чому ви цього не зробили?
 — І-і-і ти! Забув! Дивись!
 Або:
 — Чого ж ви не прийшли?
 — Та засидівсь, глянув, дивлюсь — спізнивьсь! Так я й той... облишив. — Яюсь
 то, сам собі подумав, воно буде.
 Істинно дивний народ.

Розділ III

Країну Чукрен залила стихія разом із Антлантидою. Один чухраїнський поет,
 грізної стихії не перелякавшись, заліз на височезну вербу й чекав смерті. Коли
 вода вже залила його притулок, він продекламував журно:

Ой, поля, ви поля,
 Мати рідна земля,
 Скільки крові і сліз
 По вас вітер розніс.

А в цей момент пропливав повз вербу атлантидянин і, захлинаючись уже,
 промовив:

— І все по-дурному!

Післямова

Читав я оці матеріали, дуже сумно хитаючи головою. Прочитавши, замислив-
 ся і зітхнув важко, а з зітханням тим само по собі вилетіло:

— Нічого! Яюсь то воно буде.
 Тьху!

Сом

Ви були коли-небудь на річці, на Осколі, що тече Харківщиною нашою аж у річку Північний Донець? Не були? Побувайте!

...За славним містом Енськом Оскіл тече повз радгосп, і радгоспівський садок, як то кажуть, купається в річці.

Заплава річки Осколу, де він у цьому місці розбивається на кілька нешироких рукавів, заросла густими очеретами, кугою, верболозом і густою, зеленою, соковитою травою. Як увійдеш, картуза не видно! Шумить заплава в травні та в червні...

Поміж очеретами та верболозом сила-силенна невеличких озеречок, вкритих густою зеленою ряскою, лататтям з жовтогарячими квітками-горнятами на до-вжелезних зелених батогах!

А скільки там водяних лілій!

Озеречка ті з'єднуються одне з одним вузькими ериками, такими вузькими, що ледь-ледь можна ними пропхнутися на невеличких човниках-довбанках з одного озеречка до іншого.

Дівчатка, було, як сядуть на човника та як поїдуть по тих озеречках та по заводях, — цілий човен водяних лілій понаривають і їдуть додому всі в білих вінках, і човник їхній вже не човник, а ніби величезна довгаста біла квітка річкою пливе...

Дівчатка їдуть та й співають і «Човника», і «Тихо-тихо», різних чудових пісень дівчатка співають.

«Тихенький вечір на землю спадає», в садку заливаються солов'ї, до Осколу з пасовиська спускається колгоспна череда, а з річки лунає грайливе «Човник гойдається серед води» або зворушливо-ніжне «Тихо, тихо Дунай воду несе, а ще тихше дівка косу чеше...»

Чарівна річка Оскіл...

А скільки там диких качок!

Як, бува, пощастить вам у тих місцях побувати навесні чи влітку, сідайте ви на човна-довбанку і пливіть ериком тихо-тихо, щоб весельце ваше ані плеснуло, ані булькнуло...

І вдивляйтеся в очерет. Ви обов'язково побачите, як поміж густим очеретом мелькає голівка чирятка-мами, а навколо неї манісінькі чиряточка, мов мишенята, шмигають...

А далі — он пробирається качка-крижень з криженятами...

А болотяних курочок! Як на путній колгоспній птахофермі курчаток-леггорнат. Тільки дикі курочки не білі, як леггорни, а рудувато-чорнувато-кряпчастенькі, на довгеньких ноженятах. І ноженятами тими вони бігають по зе-

леному лататті, як по паркету. Зелене латаття під ними навіть не вгинається — такі вони легесенькі — болотяні курочки...

До плеса чи до озерецька ви підпливайте ще тихше, — щоб ані звуку, ані шурхоту. На озерець не випливайте, а зупиніться біля нього і дивіться. Обов'язково побачите або білолобу лиску з лисенятами, або виводки чирят, крижнів, широконосок...

Гуляють качатка, у теплій воді купаючись...

Раптом тривожний мамин голос, тихе — ках! — і каченяток нема! Їх як злизало. Вони або пірнули, або до куги, до очерету, до латаття попритулялися, попрікипали. І не дишуть! Небезпека минула, мамине заспокійливе — ках! — і знову весела гра — купання серед озерецька.

Чарівні місця на річці, на Осколі...

* * *

Тихо, тихо Оскіл воду несе...

— Якраз проти радгоспу річище в Осколу широченьке, вода чиста-чиста. Трохи ліворуч — велика ковбаня, ціле просто урвище під зверху тихою водою.

— Там така глибочінь, що й дна не дістанеш! Там ніхто ніколи дна ще не дістав! Та куди там?! Там так глибоко, що наша дзвіниця пірне! Йй-бо, правда! Пірне з хрестом! Отака там глибочінь! Це так нам дід Панько розповідав.

— Боже вас борони там купатися! Втягує, вглиб утягує! Закрутить тебе, завертить, бульк! — і нема чоловіка!

— А що ж воно, дідусю, закутить та завертить? Зверху ж ніби тихо.

— Та воно зверху вроді тихо, а під водою крутить. І крутить, і вертить! Та то ще нічого! Соми там живуть! Там такий один сом жив, що сохрани, господи, й помилуй! Ще за панів було: сидимо ми з паном отут на березі... Ні, не так: пан сидить отут на березі, а я стою біля пана. Вже сутеніло... Пливають гуси. Великий табун панських гусей пливе! Коли це гусак як закричить — ге-ге-ге-ге! — та по воді крилами ляп-ляп-ляп! Гуси з криком усі врзтіч! Гусак ще раз — ге! — та крилами — ляп! — і нема гусака! Пірнув під воду! А на тому місці, де гусак плив, щось як ляпне по воді ніби чорною лопатою! Лясь! Тільки хвилі водою пішли. Я тільки: «Свят, свят, свят! Чорт, пане, чорт!» А пан у крик: «Давай ружжо! Сом гусака ковтнув!» Де там давай, хіба туди ружжо дострелить, на отаку глибочінь?! Про-о-пав гусак! Отакі соми бувають!

— Невже-таки сом гусака ковтнув?

— Не вірите? А ви хіба книжки Сабанєєва не читали? Мені пан її читав.

— А хто такий Сабанєєв?

— А мисливець такий знаменитий колись був і рибалка, що книжки понаписував: і про рибальство, і про полювання, і про мисливських собак. Пан казав, що дуже хороші книжки понаписував Сабанєєв. Професор він був, чи що... Так у тих книжках написано, що колись було впіймано сома вагою на 400 кілограмів! Он який сом! 25 пудів сом! Не сом, а корова! Так що ви гадаєте, що він гусака не проковтне? Та ви послухайте, що далі з тим сомом було. Да... Вирішили ми з паном, або, вірніше, пан зі мною, впіймати того клятого сома! От наказав пан ковалеві зробити

величезного гака. Зробив коваль гака. Насталив його, загострив, приніс до пана. «Ну, Паньку, — пан мене питає, — а чим ми того гака наживляти будемо?» — «Не інакше, — кажу, — паночку, як гусаком. Сом, — кажу, — вже поласував гусячим м'ясом, і на гусака він піде обов'язково!» Наказав пан зарубати гусака чи гуску, я вже не докажу. Обскубли ту гуску, не розчиняли, а так цілою трохи на вогні підсмажили, — гуска сита була! — та й почепили на гака. Гака того ми прив'язали на два зв'язані налігачі, прип'яли до осокура та пізно ввечері й закинули в Оскіл. Соми, як ви знаєте, полюють за здобиччю вночі. Вдень сом може вчепитися на гака тільки випадково. Закинули, значить, ми гуску в Оскіл і посідали на березі, над ковбанею. Сидимо, чекаємо. Ніч тепла, місячна. Тихо, тихо навкруги. Тільки чути за садком, як Христа, що панські корови пасла, голосно виводить:

Якби ж таки того пана чорти були узяли,
Ми з тобою, мій коханий, не такої б утяли!

Сидимо. Я вроді тої пісні не дочуваю, а пан так і зовсім не чує. Тільки й запитав: «Хто воно ото так виводить?» — «Не знаю, — кажу, — пане, то не з наших, то хтось із хутора на село через леваду йде». Сидимо, дримаємо. Пан налігача в руці тримає. Коли це я-а-ак смиконе! А пан налігача не пускає. А воно пана тягне? Ну, тягне з берега у воду, в ковбаню, тягне та й уже! Пан налігача держить, а я пана держу. «Пускайте, — кричу я панові, — налігача до осокура прив'язано! Не одірве! Пускайте!» А пан: «Е, — каже, — пускайте! Поводити його треба, щоб стомився!» Водимо ми, значить, та й водимо! А воно, як мотоне, як мотоне, а тоді й попустить. Тихо вроді. А потім знов, як мотоне, як мотоне! А потім знов попустить. А ми водимо! Водимо собі та й водимо!

— А далі що? — не витримав я. — Ну, водите, а далі?

— Далі? А далі водимо собі та й водимо. А воно як мотоне, як мотоне, а тоді й попустить. Водили ми собі, водили...

— Та швидше, діду! Ну, водили... А витягли ви сома чи не витягли?

— Та витягли. Тільки ж довго, дуже довго водили... Водимо ото собі та й водимо...

— Ну, вже витягли, слава богу, діду! Ну, а далі?..

— Ох, і сом же був! Завбільшки, як тобі сказати, ну, не менший, як звідси до отієї верби! Йй-бо, правда! Вчотирьох несли додому! Пудів на п'ять, як не більше! Розчинили. І що б же ви гадали, що там у того сома всередині було? У череві?

— Гусак?

— Якби ж гусак! Ми, як побачили, поперелякувалися!

— А що ж там таке страшне було?

— Було... Та ви послушайте. Пропав у пана мисливський собака, сетер-гордон Джой. Розшукував його пан по всіх усядах: і листи скрізь понаписував, і телеграми порозсилав, — нема Джоя... Заходжу якось ввечері до папа, а він ходить по кімнаті та аж голосить: «Нема мого дорогого Джоя! Не знайдеться мій дорогий Джой!»

— Як, — питаю я, — не знайдеться?! Аджеж ж знайшовся! — кажу.

— Як ізнайшовся! — підскачів пан. — Де ж він?

— Та ви ж його, пане, самі з'їли! У сома всередині самі тільки підпалини та хвоста витягли! — Було тоді від пана нам, але було й панові гикоти та нудоти. А Джой, бачите, любив купатися в Осколі. Ото, як він купався, сом його й проковтнув.

— А ви, діду Паньку, часом не той... не бре-бре, що сом собаку проковтнув?

— Не віриш? А от у Сабанеєва в книзі написано, що в Уфимській губернії сом проковтнув ведмедя, який перепливав річку. А ведмідь це тобі не собака! Отакі соми бувають! А ти не віриш...

— А не чули, щоб сом парового катера проковтнув?

— Такого не чув. Що не чув, то не чув! А чого ти смієшся? Ти думаєш, що катер для сома розміром завеликий? Є такі соми, що й катера б ковтнули, так бояться.

— А чого вони бояться?

— Торохтить дуже, як річкою пливе. А якби тихо плив, могло б і катеру те бути, що тому Джоєві! І незчувся б, коли у сома в череві опинився б! Соми — вони такі!

* * *

Сом дуже сильна риба, могутня.

— Одного разу, — розповідав мені один дуже зайдлий і дуже справедливий рибалка, — стою на човні з вудками на Дніпрі. Отам, трохи нижче од Плютів. Тягаю лящі, язї, краснопери. Добре тоді клювало... Коли — гульк — серединою Дніпра мчить проти води човен. Швидко мчить, а мотора не чути. Що, гадаю собі, за фокус-мокус: і мотора на човні нема, і вітрил нема, і веслами ніхто не махає, а човен, немов той глісер, мчить. Коли це якраз навпроти моєї сижі човен як закрутиться на місці, як завертиться, а потім стриб уперед, а потім знову круть-верть на місці, і то ніби пірне, то вирине, то пірне, то вирине, — аж ось таки добре пірнув і звідти, з човна, раптом одчайдушний крик: «Рятуйте! Рятуйте!» Тихо... І знову: «Рятуйте! Давай човна!» Я за весла та до човна. На човні переляканий дідок, однією рукою в човна вчепився, а друга рука чомусь аж у воду з човна звислася. «Що таке?» — питаю. «Сом! Рятуйте!» — «Де сом, який сом?» — «На гаку сом». — «Так одчпайте, — кричу, — а то втопить!» — «Зашморгнуло на руці, не відчеплю!» — «Рубайте шворку». — «Нема чим рубати. Підпливайте, може, вдвох щось зробимо». — «І давно він вас возить?» — «З-під Канева мчу!» Тільки-но я вхопився за дідового човна, а воно як потягло, як поперло, як поперло! Куди тому глісеру! Дотягло нас аж отуди до Вишеньок, а тут, хвалити бога, пішов сом понад берегом і я встиг за куц на березі вхопитися... Смикало воно, смикало — не візьме. Я міцно за куц держуся, а воно, видно втомилосся... Та де ж не втомитися — проти води стільки ото човна промчати... «Шворка ослабла, слава богу!» — каже дідок. «Тягніть!» — кажу. «Не підтягну». Аж ось і сам сом виринає і перевертається голічерева на воді. Вуса ворущаються, і бульби з рота бульботять. Так ніби не скаже: «Ох і стомився ж я, товариші рибалки! Дайте відпочити, я вас до Києва довезу!» Витягли ми сома на берег. Я й кажу: «Не вір, бо звір. Бий веслом по голові!» Дід як гаганке сома веслом по голові і промовив: «Амінь!» Показує руку, а вона шворкою ніби аж перерізана у зап'ясті, пальці пухлі та сині-сині... Ну й сом, я вам скажу! Як човен завбільшки... «Та де, — питаю, — воно, оце страховисько, вас підхопило?» — «Трохи вище від Канева, — відповідає

дідок. — Виїхав я на сома оцим човником, пливу собі, похрокую, самицю приманюю. Ну, як знаєте, під човном гак з наживою. Він як ухопить, як смиконе... Ну й пішло! А шворку я петлею за руку запетлював. Як смиконув він зразу, якби був я не вхопився за човен, лазили б ото по мені раки. Утримався все-таки! От халепа! Як же ми тепер додому дістанемося? Не близький світ!»

Сильна, як бачите, риба сом.

* * *

Сом — риба осіла. Живе сом в якійсь одній ковбані і майже ніколи її не кидає. Дорослий сом. Молоді соменки й соменята — ті меткіші, вони бродять по всій річці, на чужі «вулиці» запливають.

Чим живляться соми, що вони їдять? Соми їдять рибу, жаб, каченят, гусят...

Найкраще ловиться сом теплими літніми місяцями, вночі.

Ловлять сомів вудочками, бере він і на спінінг, а великий — на спеціальні великі гаки.

Чим наживляти гаки на сома? Черв'яками, живцями, жабами, можна чіпляти шматки м'яса і т. д.

На великих сомів на гака, як ви мали нагоду пересвідчитися з нашої розповіді, найкраще чіпляти гусака або гуску, собаку сетера-гордона або бурого чи гімалайського ведмеда. На білого ведмеда сом не бере, бо білий ведмідь звір полярний, а сом любить теплі води й не дуже холодних звірів.

Як ловити сома?

Дуже просто: наживляйте гачка, сидіть і чекайте. Почне клювати — підсікайте. Підсікши — витягайте. Витягли — зразу ж беріть ножа і розчиняйте сома, бо були випадки, коли в сома в череві знаходили різні цікаві речі: копчену ковбасу, вареного рака й пару цілісінських шпротів. Отже, іноді сом вам принесе не тільки самого себе, як свіжу й дуже смачну рибу (якщо її засмажити), а ще й неабияку холодну закуску.

Інтересна риба сом!

За царського режиму, як свідчать дореволюційні рибалки-письменники, сом важив до 400 кілограмів, ковтав собак і ведмедів. Можливо, що з розвитком рибальства сом важитиме тонну і ковтатиме симентальських бугаїв і невеличкі буксирні пароплави...

Все можливо, хоч ми особисто, рибалки-письменники, у це не дуже віримо. Радянському письменникові не до лиця, — м'яко кажучи, — перебільшувати.

А сома... сома мені самому доводилося бачити такого завбільшки, як комбайн! Тільки трохи довшого.

Це, дорогі наші читачі, серйозно і без жодного перебільшення.

- Які художні прийоми використав Остап Вишня у своїх творах для викриття негативних явищ?
 - Які проблеми порушує Остап Вишня в запропонованих усмішках?
-

СЛОВНИК НЕЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ

- Орнітолог** — вчений, який вивчає птахів.
Смарагдовий — рос. — изумрудний.
Реманент — інвентар.
Печалуватись — сумувати.
Ожеред — скирта.
Крижень — вид птахів родини качкових.
Шубовснути — впасти у річку, зникнути без сліду.
Генеалогія — систематизовані дані про походження.
Віщування — пророцтво.

ПІДСУМУЙ ПРОЧИТАНЕ

- Справжнє ім'я Остапа Вишні

А Освальд Бургардт	В Іван Лозов'ягін	☐
Б Павло Губенко	Г Микола Фітільов	☐
- В українську літературу Остап Вишня увійшов як

А письменник-гуморист	В поет-романтик	☐
Б драматург-трагік	Г письменник-романіст	☐
- Найбільш плідно Остап Вишня працював у жанрі

А повісті	В поеми	☐
Б усмішки	Г притчі	☐
- Остап Вишня НЕ працював у жанрі

А оповідання	В фейлетону	☐
Б усмішки	Г роману	☐
- Остап Вишня є автором твору

А «Шаланда в морі»	В «Три зозулі з поклоном»	☐
Б «Кіт у чоботях»	Г «Як варити і їсти суп із дикої качки»	☐
- Перу Остапа Вишні належить збірка

А «Хліборобські усмішки»	В «Рибальські усмішки»	☐
Б «Мисливські усмішки»	Г «Козацькі усмішки»	☐
- У якій зі збірок Остапа Вишні провідним є мотив відродження національної гідності народу?

А «Українізуємось»	В «Зенітка»	☐
Б «Діли небесні»	Г «Мисливські усмішки»	☐
- У якій із запропонованих усмішок Остапа Вишні герой розмірковує над тим, «куди дівка дівається, як бублик їдять»?

А «Як варити і їсти суп із дикої качки»	В «Сом»	☐
Б «Моя автобіографія»	Г у жодній з усмішок	☐

9. У якій із запропонованих усмішок Остап Вишня радить читати твір російського класика?

А «Як варити і їсти суп із дикої качки» В «Сом»

Б «Моя автобіографія» Г у жодній з усмішок

10. Установіть правильну послідовність подій у творі «Як варити і їсти суп із дикої качки» Остапа Вишні:

А «...беріться зразу ж готувати янтаревий суп із дикої качки»

Б досвідчені мисливці розповідають різні надзвичайні випадки з мисливського життя

В «...на вечірню зорьку ви спізнались»

Г «...словом, ви поїхали на лугові озера, на очерети й на тихі-тихі плеса»

1	
2	
3	
4	

Микола Куліш (1892–1937)

Відомий український драматург Микола Гурович Куліш ще під час навчання в Олешківському міському училищі почав писати вірші, фейлетони, епіграми, гострі статті, сатиричні поеми, які розміщав в учнівських часописах. У окреслений період він створив учнівський драмгурток, у якому був і режисером, і актором, і драматургом.

М. Куліш працював у сфері освіти, став автором української абетки під назвою «Первинка», редагував журнал «Червоний Шлях». У 20–30-х рр. був членом літературних угруповань «Гарт», «ВАПЛІТЕ», «Політфронт», плідно співпрацював із театром «Березіль» та його режисером Лесем Курбасом. Як зазначено у критичних розвідках про митця, найістотнішою рисою таланту драматурга є трагедійність світобачення, яке поступово перетворюється на трагікомічне, трагіфарсове, що є типовим для сучасної культури.

Основні твори: п'єси «97», «Зона», «Отак загинув Гуска», «Комуна в степах», «Народний Малахій», «Мина Мазайло», «Патетична соната», «Вічний бунт», «Прощай село», повість російською мовою «По весям и селам» тощо.

Це цікаво!

За оцінкою Ю. Лавріненка, «Мина Мазайло» — клясичний зразок політичної комедії «дискусійного» жанру. Діялоги, репліки діють (як каже одна Кулішева ремарка в п'єсі), «мов шаблі». Багатогранне специфікованої за персонажами мови надзвичайне. Багатогранне Кулішеве слово раз у раз розривається, мов бомба, зрушуючи дію на сцені і регіт на залі. Персонажі схоплені в таких найсуттєвіших і оголених їх рисах, що цілий ряд типів

остався в пам'яті глядача, немов маски старого вертепного українського театру чи commedia dell'arte. Як завше, Куліш виявив тут себе також майстром гротеску і пародії (напр., пародія на радянський тип дискусії в третій дії п'єси)».

Мина Мазайло

(Скорочено)

Перша дія

Ява I

Нарешті У л я прийшла. Р и н а (до неї, од люстра). Ой, Улю, ой, тільки Улю, і тобі не сором! Я жду тебе, жду, жду! Нерви як не луснуть, серце знемоглося. Ти не можеш з'явить собі, що в нас у квартирі робиться! Це ти купила нові рукавички? За скільки?.. Що тільки, Улю, робиться! Братик мій Мокій уже збожеволів од своєї укрмови, ти розумієш?

У л я (тільки на двері — і собі до люстра. Виглянулась. Примружила очі). За три сорок!

Р и н а (до люстра. Зробила трагічні очі). І, мабуть, уб'є папу. За три сорок? Дешево... Або папа його, бо вже третя лампочка перегоріла — так пише по-українському, цілу ніч пише, ти розумієш, навіть вірші пише!

У л я (повернулася од люстра). Що ти кажеш?

Р и н а (до люстра, перехрестилась). От на! А папа не те що од Мокія укрмови слухати не хоче, а навпаки — наше малоросійське прізвище змінити хоче і вже напитує собі вчительку, щоб могла навчити його правильно говорити по-руському, наприклад, не «сапоги», а «спаг'і»...

У л я (навіть од люстра відійшла). Так?

Р и н а. А Мокій не тільки не зна про це, а навпаки — мріє, ти розумієш, мріє до нашого прізвища Мазайло додати ще Квач.

У л я (аж сіла). Та що ти кажеш?

Р и н а. А папа ще зранку пішов до загсу на вивідки, чи можна змінити прізвище і чи має він право заставити Мокія, ти розумієш? Мокій про це нічого не зна, розумієш? Мама пише секретного в цій справі листа до тьоті Моті в Курськ, щоб тьотя Мотя негайно (зукнула в двері. «Мамо, на хвилинку!..» До Улі) якнайскоріше приїхала, ти розумієш? Розумієш тепер, що в нас у квартирі робиться!

Ява II

<...> У л я. Слухай, Ринко! Невже і прізвище в загсі міняють?

Р и н а. А ти думала де? Тільки в загсі! Прізвище, ім'я, по батькові, все життя тепер можна змінити тільки в загсі, розумієш? Ой Улю, ой Улюню! Коли ти мене любиш, зроби так, щоб Мокій заховався у тебе. Може, він кине свої українські фантазії, може, хоч прізвище дасть помінати...

У л я. Ха-ха! Хіба це допоможе?

Р и н а. Поможє. Закохуються ж так, що на розтрату йдуть, про партію забувають, і не абихто... Улюню! Золотко!

У л я. Ти серйозно?

Р и н а. Серйозно.

У л я. Не зможу я цього зробити.

Р и н а. Чого?

У л я. Ну, просто не зможу. Хіба я така?

Р и н а. Зможеш! У тебе чарівні очі, чудесні губи, прекрасний бюст. Ти його одним махом закохаєш.

У л я. Це тобі так здається.

Р и н а. От на! Він мені навіть якось сам казав, що в тебе напрочуд гарні очі.

У л я. Серйозно?

Р и н а. Серйозно! Тим гарні, казав, що іноді нагадують два вечірні озерця в степу.

У л я (в люстро). Що ти кажеш?

Р и н а. От на!

У л я (роздумливо, мрійно). Два вечірні озерця.

Р и н а (підкреслено). Не забувай — у степу.

У л я (роздумливо, критично). Два вечірні озерця. Хоч це й поетично, проте... знаєш, яку партію знайшла собі Оля Семихаткова?

Р и н а. Ну?

У л я. Комуніста. Молодий ще, ще двадцяти трьох нема, але стаж надзвичайний! Щоліта відпочиватимє в Криму. А там не два озерця — море. Два моря! Чорне й Каспійське. Крім того, він сам з металістів, мускулатура в нього... Оля каже, як обійме — щось надзвичайне: немов, каже, гарячий удав... А кругом немов тропічний ліс. Температура — сорок.

Р и н а. Отож почни з-Мокія, Улько, — практику матимєш, як треба закохувати. Думаєш, Оля Семихаткова ото так зразу й взяла комуніста? Практику мала — з комсомольцями тощо. А наш Мокій теж у комсомолі скоро буде, розумієш?

У л я (зацікавлено). Серйозно?

Р и н а. Вже на збори ходить. <...>

Ява V

Увійшов М о к і й (юнак з чорним висипом, під носом і по підборіддю, з мрійними, але злими очима. Хотів гримнути на сестру, та побачив, що вона не сама). Ну?

Р и н а зробила знак матері, щоб та негайно вийшла.

М а т и вийшла.

Р и н а (до брата). Ти, здається, знайомився колись. Моя подруга — Уля Розсоха.

У л я (самими губами). Розсохина.

Рина (з натиском). Розсоха.

Мокої (незграбно подав руку). Гм...

Рина. На хвильку, Моко. Улі страшенно вподобалось українське слово — бразолійний, а я не знаю, що воно означає. Яка його тям?

Мокої (хмуро, недовірливо). Бразолійний, ти хочеш сказати?

Рина (до Улі). Як, Улю?.. Ах, так! Бразолійний! Бразолійний!

Мокої (уважніше подивився на Улю. Кахикнув. Тоді глухо). Бразолійний — темно-синій (До сестри). Більш нічого? (Взявся йти.)

Рина (до Улі). Бразолійний — темно-синій, розумієш, Улю?! (До брата.) Уля каже, що воно звучне таке, свіже — бразолійний. Бразолійний.

Мокої (до Улі. Стримано). Ви де чули чи вчитали це слово?

Уля (розгубилась). Я?.. Я не зна... Воно мені просто взяло і вподобалось...

Рина (перехопила). Улі ще одне подобалось слово... (До Улі.) Яке ще тобі подобалося слово? Здається... ну, як? «Бринить» ти казала?

Уля. «Бринить».

Рина. Що таке «бринить», Моко?

Мокої (м'якше). А, «бринить». По-руському — «звучить». Та тільки одним словом «звучить» його перекласти не можна. «Бринить» має... (До сестри, нахмурившись.) Стривай! Ти мене колись за це слово вже питала...

Рина (здивовано). Я?

Мокої (суворіше). Авжеж, питала. Просила, щоб я підлоги за тебе натер, і перед тим питала.

Рина. Невже питала? Тепер пригадую. (До Улі.) Пам'ятаєш, ти вже раз у мене за це слово питала... (До брата.) А я у тебе спитала для Улі, та забула. (До Улі.) Пам'ятаєш?

Уля. Аж двічі! Рина сказала, що ви добре знаєте українську мову, а мені саме тоді вподобалось це слово, і воно мені, не знаю чого, страшенно вподобалось. Спитала у Рини: що таке... «звучить»?

Рина (перебила). «Бринить»! Отоді я, Моко, й спитала тебе. Ну да ж. Ти ще, пригадую, сказав, що «бринить» — якесь надзвичайне слово...

Мокої (до Улі). «Бринить» має декілька нюансів, відтінків. По-українському кажуть: орел бринить. Це означає — він високо, ледве видко — бринить.

Уля (примружила очі). Рина (до Улі.) Ти розумієш?

Уля (кивнула головою). Мокої (м'якше). Можна сказати — аеро бринить. А от іще кажуть: сніжок бринить. Це як випаде, а тоді зверху, в повітрі, ледве примітний такий, бринить.

Рина (до Улі). Ти розумієш?

Уля (ніжно всміхнулася). Мокої (розворушився). Або кажуть — думка бринить. Це треба так розуміти: тільки-тільки береться, Це треба так розуміти: тільки-тільки береться, вона ще неясна — бринить. Спів бринить. Це, наприклад, у степу далеко ледве чутно пісню...

Уля (мрійно). Бринить.

М о к і й (з гумором). Губа бринить. Так на селі й кажуть: аж губа бринить, так цілуватися хоче.

У л я. А знаєш, Рино? Мені справді вподобалось це слово.

Р и н а. Серйозно?

У л я. Серйозно!

Р и н а. Bravo! Ти, я бачу, тепер зрозуміла, як і що. (До Мокія.) Між іншим, У л я страшенно любить українські кінокартини і написи... каже, що вони якісь... (До Улі.) Які, Улю?

У л я. Надзвичайні.

Р и н а (до Мокія). Ти розумієш?

М о к і й. На жаль, гарних українських кінокартин дуже мало... Дуже мало!

Р и н а. Оце ж вона й прийшла спитати, про оце ж і просить, щоб я з нею пішла сьогодні в кіно. А мені ніколи, розумієш?

М о к і й. Гм... Бачиш, мені треба сьогодні ввечері на комсомольські збори... На жаль, не можу, бо треба на комсомольські збори... Я пішов би, та мені треба на збори комсомолу.

Р и н а. Я б сама з нею пішла, та коли ж її цікавить не так картина, як написи до неї: чи чистою укрмовою написано, чи робленою, чи попсованою... (До Улі.) Я не знаю, чого тебе це цікавить.

У л я (здивовано). Мене?

Р и н а. Не однаково — чи чистою, чи робленою?..

М о к і й. Авжеж, не однаково! От, наприклад, написи в «Звенигорі» — краса! Стильні, поетичні, справжньою українською мовою писані. А подивіться ви на написи по других кінокартинах. Олива з мухами! Немов навмисне псують таку прекрасну, таку милозвучну мову...

Р и н а (до Улі). От хто б тобі розказав, Улю! От хто б відповів на всі твої щодо української мови запитання!

М о к і й (до Улі). Бачите, мені треба на збори комсомолу... А вас справді цікавить все це? Українська мова і... взагалі?

У л я. Взагалі страх як цікавить!

Р и н а. Як стане коло української афіші: читає-читає, думає-думає, чи справжньою мовою написано, чи фальшивою... Я гукаю — Улю! Улю!

М о к і й до Улі (приязно). Серйозно?

У л я (почервоніла). Серйозно!

М о к і й. А знаєте, я сам такий. Побачу ото неправильно писану афішу, вивіску або таблицю — і досади тобі на цілий день. А які жахливі афіші трапляються, як перекручують українську мову...

У л я. Серйозно? <...>

Ява VI

Увійшла М а т и.

Р и н а. Ну, що там у тебе з телеграмою? Написала?

М а т и. Вже й одіслала. Домаху попросила, щоб віднесла. Тільки я скоротила...

Р и н а. Як же ти скоротила?

М а т и. Так, як я одна тільки вмю. Вийшло коротко й дешево. Ось копія: «Курськ, Коренний, 36. Катастрофа. Мока українець. Приїзди. Лина. Негайно приїзди». Все...

Р и н а. Ха-ха! Та Т ь о т я ніколи не одержить такої телеграми!

М а т и. Не вигадуй дурниць! Це тобі досадне за тринадцять?

Р и н а. Та кому телеграма? Коренному ринков?

М а т и. Тьоті ж: Коренний, 36, Катастро... (*Прикусила язика, аж позеленіла. Тоді*). Ну що ж тут такого? На Коренному ринку здогадаються, що ця телеграма до тьоті Моті.

Р и н а (*за копію*). Ослице! Дай я допишу!

М а т и (*вирвала назад*). Я сама!

Р и н а. Дай, кажу!

М а т и. Я сама, кажу!

Знову задзвонив дзвоник. Тепер уже М а т и вискочила в коридор.

Повернулась бліда, ще більш схвильована. Папа прийшов...

Ява VII

Ускочив М а з а й л о.

Подивився гарячими, натхненними очима. Дайте води! (Випив води. Помацав серце.) Думав, не переживе...

М а з а й л и х а і Р и н а. Ну? — Не міняють?

М а з а й л о. По радіо читають, в анатоміях пишуть: серце — орган, що гонить кров, орган кровогону. Нічого подібного! Серце — це перш за все орган, що передчува і вгадує. Однині вірю йому, а більш нікому в світі. Серйозно кажу!

М а з а й л и х а т а д о ч к а (*й собі за серце*). Поміняли? — Не міняють?

М а з а й л о. Ще як я підходив до загсу — думалось: а що, як там сидить не службовець, а українець? Почує, що міняю, так би мовити, його українське — і заноровиться. На зло тобі заноровиться. І навпаки думалось: а що, як сидить такий, що не тільки прізвище, всю Україну змінив би? А що, як і такий, що йому, до твого прізвища — до себе він байдужий під час служби, себто сидить, нічого не бачить і себе не поміча? А що, як такий, думалось, що почне з діда-прадіда? А що, як не той, і не другий, і не третій?.. А що, як і той, і другий, і третій?.. І серце, серце вже тоді передчуло. Там сидів... (*Випив води.*) Од усіх вищезгаданих середній.

М а з а й л и х а. Которий же?

М а з а й л о. Середній од усіх, кажу! Арихметично середній, помоєму. Увійшов...

Р и н а. Хто?

М а з а й л о. Я! Він сидів. Спитав сухо, якимсь арихметичним голосом: «Вам чого?» Я до нього — і раптом відчув, що вся кров мені збігла в ноги і стала. А серце, як дзвін на пожар, бев-бев-бев... і десь, немов як справді пожар, зайнялося. Палахкотить... Питаю і не чую свого голосу: чи можна, кажу, змінити прізвище?

Він подивився і знов: «Вам чого?» — арихметичним голосом. Як чого? Як чого? — заскакало огненно в голові. Двадцять три роки, кажу, носю я це прізвище, і воно, як віспа на житті — Мазайло!.. Ще малим, як оддав батько в город до школи, першого ж дня на регіт взяли: Мазайло! Жодна гімназистка не хотіла гуляти — Мазайло! За репетитора не брали — Мазайло! На службу не приймали — Мазайло! Од кохання відмовлялися — Мазайло! А він знову: «Вам чого? — питаю».

М а з а й л и х а. Мене обдурих: я покохала не Мазайла, а Мазалова, чом не сказав?

Р и н а. І тепер сміються, регочуть — Мокрина Мазайло, не сказав?

М а з а й л о. Я нічого не сказав. То мені лише здавалось, що питаю, кажу. А вийшло так, що я став перед ним і мовчав... Мені заціпило...

М а з а й л и х а. Було б голкою вколотися.

М а з а й л о. Хтось одвів мене до дверей. Все — як у тумані. Не знаю, де я, чого прийшов. Серця вже не чую. І раптом воно тьох! — перед очима якесь писане оповіщення... Немов не я, немов хтось інший за мене чита — (серце!). Список осіб, що міняють своє прізвище. Минько Панас на Мінервина Павла. Читаю, не розумію. Вайнштейн Шмуель-Калман-Беркович на Вершиних Самійла Миколайовича — читаю; Засядь-Вовк на Волкова, читаю, Ісидір Срайба на Алмазова, і тут все прояснилось. Я зрозумів, де я і чого прийшов, повернувся назад, питаю і чую свій голос: скажіть, чи можна змінити своє прізвище і як? І чую арихметичний, щодалі симпатичніший: «Можна!» Отак і отак... Ура! — крикнуло серце.

Р и н а (радісно і разом погрозливо). Цс-с-с. (Показала на двері, де Мокій.)

М а з а й л о (натхненно, але тихіш). Вра! Вдарило, задзвонило, як на Великдень... (Поцілував жінку.) Отак! (Дочку.) Отак (знов жінку) і отак!

М а з а й л и х а (мало не плачучи з радості). Яке ж тобі прізвище дадуть, Минасю?.. Яке?

Р и н а. Було б попросити і нам Алмазова...

М а з а й л о (немов диригуючи над якимсь невидимим хором). Отак і отак! Виберіть прізвище, яке до вподоби.

Жінка і дочка руками, мов крилами птиці, наввипередки. Сіренев! Сіренський! — Розов! Де Розе! — Тюльпанов! — Фон Лілієн!

М а з а й л о (диригуючи). Подайте заяву. На два рублі марок. На публікацію тиждень чи два. Все! (По паузі, погладивши серце). Думав, не переживе.

М а з а й л и х а. З Мокієм що робити, Минасю? Він же і слухати не захоче...

М а з а й л о (раптом перестає диригувати. Потемнів). Він ще не знає?

М а з а й л и х а. Ні!

М а з а й л о (з радісним гнівом). Заставлю! Виб'ю з голови дур український! А як ні — то через труп переступлю. Через труп!.. До речі, де він? Покличте його! Покличте негайно! (Гукнув.) Мо-кію! Чуєш? Гей, ти!

Д о ч к а (спинила). Папо, поки що йому про це ні слова! До публікації, розумієш?

М а з а й л о. Тепер не боюсь! Не боюсь! Бо тричі звертався я до загсу, тричі, тричі допитував... Аж нічого він не може вдіяти. Маю повне, необмежене право змінити не то що своє прізвище — по батькові й дідове ім'я й прізвище. Чула?... Та після цього... Мокію!

Д о ч к а. Ти, здається, маєш знайти собі вчительку?

М а з а й л о. Правильних проізношених?.. Вже знайшов! Найняв! В понеділок прийде на лекцію... Прекрасна вчителька. Рафінадна руська вимова... Прізвище Баронова-Козино.

М а з а й л и х а. Яка краса!

Д о ч к а (до батька). І ти думаєш, що Мока, знаючи про зміну прізвища, не вчинить під час лекції демонстрації, скандалу?

М а з а й л о. Уб'ю!

М а з а й л и х а. Минасю, яка грубість!

М а з а й л о. Ну, вигоню з дому!

Д о ч к а. Ой, папо, ой, тільки, папо! Який ти... Та краще до публікації помовчати. З'яви собі: ти вибираєш прізвище — Мокій нічого про це не зна, розумієш? Ти береш лекції «правильних проізношених» — Мокій не зна, розумієш? Тим часом я і мама скликаємо родичів на сімейну раду — Мокій не зна...

М а з а й л и х а. Сестру мою Мотю з Курська.

Д о ч к а. Можна буде ще дядька Тараса з Києва.

М а з а й л и х а (жахнулася). Тараса Мазайла? Господь з тобою!.. Та чи не в нього наш Мокій і вдався? Там такий, що в нього кури по-українському говорять.

Д о ч к а. Без дядька Тараса! Тьотя і ми натиснемо на Мокія, розумієш, папо?

М а т и. Та Мотя одна на нього подіє!.. Хіба ти, Минасю, не знаєш, як вона вміє взагалі?

Д о ч к а. Крім того, ще один план є на Мокія вплинути... Не віриш? А хочеш, папо, і він за тиждень-два кине свої українські мрії? От давай! Тільки ти мовчок. Розумієш?

Ж і н к а (нервово). Мино!

Д о ч к а. Абсолютний мовчок на два тижні. Не віриш? Ну, на тиждень, папочко!

Ж і н к а (погрозово). Мин-но!

Д о ч к а (поцілувавши батька). Пане Сіренський! Розов! Де Розе! Тюльпанов! Ну?

М а з а й л о. Ну, гаразд. На тиждень... (В люстро.) Все одно я скоро скажу... Прощай, Мазайло! Здрастуй... <...>

Друга дія

Ява II

<...> Увійшов М о к і й. (Певно, читав, бо з книжкою, олівцем і сантиметр у руках.) Гм... це ви?

У л я. Я... по книжку... А ви думали хто?

Мокій. Думав, що це... ви.

Уля забриніло в грудях. Серйозно?.. А я по книжку до вас.

Мокій. — По яку?

Уля (трошки розгубилась). По яку? Взагалі по українську книжку.

У Мокія забриніло в грудях. Серйозно? Дуже приємно. Радію вам, Улю.

Уля. Серйозно?

Мокій. Серйозно. Якої ж вам книжки дати? З поезії? З прози? З наукових, соціально-економічних?

Уля. Котру можна буде.

Мокій. Вибирайте.

Уля. Ну, дайте... яку ви хочете.

Мокій (зворушено). Та я б хотів, щоб ви всі їх перечитали, Улю!

Уля. А це у вас яка?

Мокій. Це?.. Це книжка з української етнографії та антропології.

Уля (вже не знала, що далі казати, та). Серйозно?

Мокій. Подивіться.

Уля (подивилась). Гарна книжка — в палітурках і, здається, з золотим об-
резом...

Мокій. А знаєте, як по-українському сказати: з золотим обрізом?

Уля. Ану, як?

Мокій (піднесено). Книжка з золотими берегами. Правда, прекрасно?

Уля. Надзвичайно!

Мокій. А що іще можна сказати про матерію, що вона з берегами. Фартух
дорогий — золоті береги.

Уля (щиро). Прекрасно!

Мокій (зраділо). Серйозно?

Уля (цілком, щиро). Надзвичайно! Фартух дорогий, золоті береги... А ска-
жіть, як буде по-українському «чулки з розовою каемкою»? Отакі, як у мене. Ось...
Хотіла показати, та засоромилась. Похилилась.

Мокій (того майже не помітив. Ще більш піднесено). Панчохи з рожевими
бережками.

Уля. Надзвичайно!

Мокій (ще більше запалився). А то ще кажуть: миска з крутими берегами.
Або пустився берега чоловік, по-руському — на проізвол судьби. Або, нарешті,
кажуть, берега дати... Наприклад, треба українській неписьменності берега дати!
Ах, Улю. Як ще ми погано знаємо українську мову. Кажемо, наприклад: потяг іде
третьою швидкістю, а треба — поїзд третім погоном іде. Погін, а не швидкість.
А яка ж вона поетична, милозвучна, що вже багата... Та ось вам на одне слово
«говорити» аж цілих тридцять нюансових: говорити, казати, мовити, балакати,
гомоніти, гуторити, повідати, торочити, точити, базікати, цвенькати, бубоніти,
лепетати, жебоніти, верзти, плести, герготати, бурмотати, патякати, варнякати,
пасталакати, хамаркати, мимрити, цокотіти...

Вже втретє дзвонив у сінях дзвоник, коли Мокій та У л я почули. Пішла одчинити Уля.

Ява III

Вернулась і з нею увійшла суха, потерта якась дама в довоєнному вбранні.

Д а м а (до Улі). Я Баронова-Козино. Ваш папа найняв мене показати йому кілька лекцій з правильних проізношень.

У л я. Мій папа? У мене нема папи: він помер.

Б а р о н о в а - К о з и н о. Помер? Ах, Боже мій, яке нещастя! І це так несподівано, раптом... Боже мій. Ще завчора він найняв мене і дуже просив прийти на першу лекцію сьогодні.

У л я. Мій папа вже три роки тому як помер... То, мабуть, був не мій папа.

Б а р о н о в а - К о з и н о. Вибачте, я, певно, не туди потрапила, хоча адресу добре запам'ятала. (Забурмотіла розгублено.) Холодна Гора, ...ська вулиця, № 27, на воротах напис: «У дворі злі собаки», — та собак, казав ваш папа, нема. І справді нема. Квартира Зама... Майза... Ах, Боже мій, чудне таке прізвище.

М о к і й. Може, Мазайла?

Б а р о н о в а - К о з и н о. Так! Мазайла! Він ще казав, що не треба запам'ятовувати прізвища, бо не сьогодні-завтра має змінити його у загсі на інше...

М о к і й (аж потемнів). Мій папа?.. Прізвище?

Б а р о н о в а - К о з и н о. А ви його син?.. Вибачте, не знала. (До Мокія з підлесливим просміхом). Хоч ви схожий на вашого папу. Боже, як схожий... Скажіть — змінили вам прізвище? Папа ваш так турбувався... Воно справді якесь чудне. Либонь, малоросійське?

М о к і й (глухим, здушеним голосом). Однині... (розкашлявся) у мене папи нема!

Б а р о н о в а - К о з и н о. Як? Ви сказали...

М о к і й (з натиском). Нема, кажу! Нема!..

Б а р о н о в а - К о з и н о. Ах, Боже мій! Знов, виходить, я не туди потрапила... Як же так? (Забурмотіла розгублено.) Холодна Гора, ...ська вулиця, № 27, «У дворі злі собаки», квартира...

Ява IV

Увійшов М а з а й л о. (Кинувся до Козино.) Жду вас, жду!

Б а р о н о в а - К о з и н о. Вибачте, вийшло таке непорозуміння. Сказали — вас нема, що ви вмерли...

М а з а й л о (показав на двері. Не зводячи очей з Мокія, вклонився ще раз Баронової). Так, так... Заходьте. Мокію! Я матиму з мадам Бароновою-Козино ділову розмову. Мені потрібна ця кімната...

Б а р о н о в а - К о з и н о. І я вже була повірила, що ви вмерли...

М а з а й л о (до Баронової, але вся його увага на Мокієві.) Дуже приємно... (До Мокія). Розумієш?.. (До Баронової, ще раз вклонившись). Вибачте. Заходьте...

Б а р о н о в а - К о з и н о (заспокоєно і задоволена). Мерсі!

Вийшли.

М о к і й (весь час свердливши батька очима, зірвався з місця. Заходив). Ні! Ні!.. Не дам! Не дозволю! І жодної лекції правильних проізношень!

(Помітив Улю біля люстра і раптом увесь засвітився, сповнився якоюсь ідеєю.)

М о к і й. Так... Бачите тепер, Улю, який я самотній?

У л я. Серйозно?

М о к і й. Серйозно, Улю. Рідня — а нема до кого слова промовити, тим паче українського. Слухати не хочуть. (До дверей.) Так ні! Буду на зло, на досаду декламувати українське слово. (До Улі.) Не розуміють його краси, а з моєї самотності сміються. Отак і живу, самотію, як місяць над глухим степом, як верства в хуртовину. (До дверей.) Буду співати, кричати під дверима отут, буду танцювати, свистіти!.. (До Улі.) Як одлюдник в пустелі, як копійка у старця, як мізинець у каліки, як...

У л я (захвилювалась). Серйозно?

М о к і й. Серйозно! Скоро вже і я скажу за словом поетовим: «Сиди один в холодній хаті, нема з ким тихо розмовляти, ані порадитись. Нема, анікогісінько нема...» А як хочеться знайти собі такого друга, теплого, щирого, щоб до нього можна було промовитись словом з Грінченкового словника та й з власного серця...

У л я (вже никла жалощами). А як буде у вас подруга, щира й тепла... Навіть гаряча...

М о к і й. Ах, Улю! Мені вже давно хотілося вам сказати...

У л я (трепетно). Що?

М о к і й. Ще тоді хотілося сказати, як пили ви зельтерську воду, як дивились на зоряну криницю, на дівку з відрами...

У л я. Що?

М о к і й. Хотілося сказати, а тепер ще охотніше скажу: Улю! Давайте я вас українізу!

У л я (мало не впала, одскочила). Он ви що! Не хочу!

М о к і й (у наступ). Улю! Ви ж українка!

У л я. Боронь Боже! Я не українка!

М о к і й. Українка!

У л я. А нізащо! Ні! Ні!

М о к і й. У вас прізвище українське — Розсоха!

У л я. Ні!

М о к і й. Та що там прізвище — у вас очі українські, губи, стан!..

У л я (спинившись). Очі?..

М о к і й (переконливо). Так! Очі, кажу, губи, стан, все українське. Не вірите? Не вірите, Улю? Я вам зараз доведу... Не я, а наука, оця книжка, Улю, антропология вам доведе, що ви справді українка... (Перегорнувши кілька аркушів, почав вичитувати.) Ось: українці здебільшого високого зросту, стрункі... (Глянув на Улю.) А ви хіба не струнка? Широки в плечах (ну, це про мужчин), довгоногі... (До Улі.) Нема гірш, як коротконога жінка! (У л я неспокійно подивилася на свої.) Ні, у вас українські, Улю... (З книжки.) З дуже напігментованою шкірою, себто смугляві,

пишноволосі або кучеряві... (Подивився на Улю.) А ви не ймете віри. (З книжки). Круглоголові, довгобразі, високо- та широколобі, темнеоки, прямоносі, рот помірний, невеликі вуха... (Подивився на Улю.) Як про вас писано...

У л я (розтанула). Що ви кажете?

А сама непомітно в люстро.

М о к і й. Ще не ймете віри? Так ось! Брахікефальності пересічний індекс, себ-то короткоголовість, у поляків 82,1, у росіян — 82,3, в українців 83,2, у білорусів — 85,1... (Обміряв Улі галову). У мене, міряв, 83,5, у вас — 83,1 — український індекс.

У л я (серйозно). Серйозно?

М о к і й. Науково-серйозно. (З книжки). Разом з тим, що струнки та широкоплечі, вони ще груднисті. Пересічний обсяг в грудях, як на довжину тіла — 55,04, у росіян — 56,18, у білорусів...

У л я. А скільки у мене?

Мокій (взявся міряти). У вас... Гм. (Доторкнувся до грудей.) Вибачте... У вас тут теж український індекс...

У л я (вдячно заглянула в книжку). Скажіть, а про родимки тут пишеться! У мене ось родимка на шиї... і ще одна є...

М о к і й. Не дочитав ще... Прізвище українське, індекси українські, очі, рот, стан, все чисто українське. Тепер ви вірите, Улю?

У л я. Вірю.

М о к і й. Отже, дозвольте мені вас українізувати, Улю!

У л я (тихо). Українізуйте, Моко.

М о к і й (узявши Улю за руку). Ой, Улю, вивчивши мову, ви станете. Що там українкою. Ви станете більш культурною, корисною громадянкою, от вам клянусь! Ви станете ближче до робітників, до селян та й до мене, а я до вас, от (безпорадно замахає руками). Над мовою нашою бринять тепер такі червоні надії, як прапори, як майові світанки з чудесної гори СРСР її далеко буде чути. По всіх світах буде чути! Та от я прочитаю вам зразок народної пісні. Ви ще не чули такої.

У л я. Серйозно? <...>

Ява VII

Убігли М а т и й Р и н а.

М а з а й л о (до Мокія). Це мене?

М о к і й (до батька). Тільки тебе.

М а з а й л о. У криницю?

М о к і й. З новим прізвисьцем!

М а з а й л о. З новим прізвисьцем?

М о к і й. З новим прізвисьцем! У криницю!

М а т и (до Рини). Чуєш?.. (Трагічно). Боже мій, почалась катастрофа! Катастрофа! Що робити? (Почувши дзвінка в сінях.) Подождіть! Стривайте! Хтось прийшов!..

Побігли в розпачі у коридор. Тим часом М о к і й (до батька). Ти справді серйозно міняєш наше прізвисьце?

М а з а й л о. Я справді серйозно міняю наше прізвище.
М о к і й (*вдруге*). Ти... наше прізвище міняєш справді, серйозно?
М а з а й л о. Я наше прізвище міняю справді, серйозно.
М о к і й. Наше прізвище?
М а з а й л о. Наше прізвище.
М о к і й. Ти?
М а з а й л о. Я.
М о к і й. Мазайло?
М а з а й л о. Я вже не Мазайло.
М о к і й. Ти вже не Мазайло? Дак хто ж ти тепер? Хто?
М а з а й л о. Я? Я тепер поки що ніхто, але я буду..
Р и н а (*з дверей голосно, радісно*). Тьотя приїхала! Тьотя Мотя приїхала!
М а т и (*назустріч*). Слава Богу! Слава Богу! Спасителька наша приїхала...

Ява VIII

Р и н а (*мабуть, вже поінформувала тьотю про все, бо в дверях тільки доказувала*). ...А Мока якось довідався, ви розумієте?! І вже почалась катастрофа, ви розумієте, тьотю? Почалася...

Т ь о т я. Я розумію... Я так і знала, але... але дозвольте спитати...

М а з а й л о (*поцілував тьоті руки*). Пахне сеном над лу-ками... Ви розумієте? Сьогодні почав. Сьогодні я сприймав першу лекцію... Як до причастя підходив... І от (*на Мокія*) він! Він!..

Т ь о т я (*поцілувала Мазайла тричі в лоб*). Я розумію. Розумію. Я тільки так і в'являла собі, але...

М а з а й л о (*показав на Баронову-Козино*). Баронова-Козино. Учителка правильних проіз-ношеній...

Т ь о т я (*привіталася*). Ах, я так і знала, але...

Р и н а (*на Улю*). Моя подруга — Уля Розсохіна.

Т ь о т я. Ах, розумію, але...

М а з а й л и х а (*до Мокія*). Моко! Іди ж привітайся з тіткою. Ну? Мокій мовчки привітався.

М а т и. Отакий, як бачиш, Мотенько!

Т ь о т я. Я бачу, я розумію, але що у вас на вокзалі робиться? Аж скрикнула тьотя, та таким голосом, що всі, навіть і Мокій, затривожилися.

М а т и (*з переляку перепитала*). А що?

Т ь о т я. І ви отут сидите і не знаєте?

М а з а й л о. Та що таке?

Т ь о т я. Не знаєте, що там робиться? Не знаєте, що там написано?

М а й ж е в с і р а з о м.: Ні...

Т ь о т я. Не бачили, не читали? «Харків» — написано. Тільки що під'їхали до вокзалу, дивлюсь — отакими великими літерами: «Харків». Дивлюсь — не «Харьков», а «Харків!» Нащо, питаюсь, навіщо ви нам іспортілі город?

М а з а й л о. А-а. Так про це ви спитайте ось у кого (*на Мокія*). Він знає.

Т ь о т я (*до Мокія*). Та-ак?.. Навіщо?

М о к і й. Ах, тьотю! За нього тільки що взяли, щоб виправити, а ви вже питаєтесь — навіщо?

М а з а й л о. Чули? (*До Мокія іронічно*). То, може, ти й за ваше прізвище візьмешся, щоб виправити?

М о к і й. Не може, а треба! Діда нашого було прізвище Мазайло-Квач — отож треба додати...

Мазайло за серце як навіжений. М а т и зойкнула. Баронова-Козино пальцями до вух — здригнула.

Т ь о т я (*до Мокія*). Моко! Моко! Моко!.. Ти справді за те, щоб був не «Харьков», а «Харків»?

М о к і й. Так!

Т ь о т я. І ти справді за... (*бридливо*) за Квача?

Б а р о н о в а - К о з и н о *знову пальцями до вух, знов здригнула.*

М о к і й (*побачивши все це*). Так! За Квача! За три Квача! За сто Квачів! За мільйон Квачів!

Б а р о н о в а - К о з и н о *мало не знепритомніла.*

Мокій вбіг у свою комірку. Тоді всі, крім Улі, до тьоті. Ну, що тепер з ним робити? Що? — Ах, Боже мій, що?

М а т и. Може, проклясти?

М а з а й л о. Убити, кажу?

Р и н а. Оженити?

А Т ь о т я *ходила Наполеоном і думала.*

М а т и (*сіла і заплакала*). І в кого він такий удався? У кого? Здається ж, і батько, і я всякого малоросійського слова уникали...

Р и н а. Ти ж казала, що він у дядька Т а р а с а вдався.

М а т и. Ой, хоч не згадуй. Не дай Бог, оце трапився б ще він...

Задзвонив дзвоник. Вийшла Р и н а. Вернулась бліда, перелякана. Дядько Тарас приїхав...

М а т и й М а з а й л о (*з жахом*). Що? — Не пускай його! Скажи — нас нема!.. Нас арештовано!

Дядько Т а р а с на дверях. А де у вас тут витерти ноги?

Всім як заціпило.

Т а р а с. Чи, може, й ви мене не розумієте, як ті у трамваї... Тільки й слави, що на вокзалі «Харків» написано, а питаєшся по-нашому, всяке на тебе очі дере... Всяке тобі штокає, какає, — приступу немає. Здрастуйте, чи що!

- Чому Мина Мазайло у однойменній п'єсі М. Куліша хоче змінити своє прізвище?
- Яку тему розкриває М. Куліш у п'єсі «Мина Мазайло»?

Третя дія

Ява І

Третього дня Р и н а зустріла Улю на порозі. Ой, Улю! Ой, тільки, Улю!.. Настає вирішальний момент! Вирішальний, ти розумієш? Зараз у нас буде дискусія — чи міняти прізвище, чи ні. Тьотя Мотя викликала Моку на дискусію.

У л я (до люстра, як жадобна до води). Що ти кажеш?

Р и н а (то до Мокієвих дверей, то до Улі бігаючи). На дискусію, ти розумієш? А Мокій — не дурень — напросив ще комсомольців, ти розумієш? Що з цього вийде, не знаю. Мабуть, жах, жах і тільки жах. Добре хоч з дядьком посварився за стрічку, за якийсь там стиль, чи що, ти розумієш? Од самого ранку гризуться.

Прислухались. Чути було Манієвий голос: «Вузьколюбий націоналізм! Шовінізм, усе це!» Вигукував дядьків: «Не шовінізм, бельбасе, а наше рідне, українське!»

Р и н а. Як у тебе з ним, Улько, питаю? Невже ще й досі не прикохала? Невже нічого не вийде? Невже тьотя Мотя правду каже, що тепер Мокія і взагалі мужчину лише політикою й можна обдурити?

У л я (новим якимсь голосом). Нічого подібного! Ах, Рино!

Р и н а (зачувши цей голос). Що, Улюню, що?

У л я. Що? Ти знаєш, як по-українському кажуть: ночью при звьоздах не спіт-ся?

Р и н а. Ну?

У л я. Зорію. Правда прекрасно звучить?

Р и н а. Це ж ти до чого?.. Та невже ти... Невже ти, Улько, замість закохати Мокія, та сама ним, ідіотко, закохалася?

У л я (зашарілася). Ні, ні...

Р и н а. Як ні, коли ти сама кажеш, що вночі не спиш, зорієш уже, чи як там по-українському?..

У л я. Та ні!

Р и н а. Признавайся, Улько, щоб я по-дурному надій не плекала... Ти мені скажи, прикохав ти його, одвадиш од українських усяких дурниць, пригорнеш його на свій, себто на наш бік? Улю? Ти вчора з ним гуляла, ну, невже нічого не вишло... Улюню! Ще раз молю і благаю! Благаю, Улько, розумієш? Уговтай Моку, ні, — власкав його, улести, укохай! Ну, коли так не береться — припусти його до себе ближче, зовсім близько, припусти до всього, розумієш?

У л я. Серйозно?

Р и н а. Та бодай і серйозно!.. Тільки щоб не стала жінкою, а так... На межі його паси, на межі... Затумань йому голову, захмели, щоб як п'яний ходив!.. Щоб ідіотом ходив!

У л я. А знаєш, Рино, жінка по-українському «дружиною» зветься?

Р и н а. Ну?

У л я. І знаєш, «дружина» — це краще, як «жінка» або «супруга», бо «жінка» — то означає «рождающая», «супруга» ж по-українському — «пара волів», а «дружина»... Ось послухай; рекомендую — моя дружина, або: моя ти дружинонько.

Р и н а (вже не знала, що їй казати на таке Улине безглуздя). Ну, бачу я...

А У л я вже в захопленні. Або по-українському — одружитися з нею... Це ж не те, що «жениться на ней», розумієш, Ринусько! Одружитися з нею, чуєш? З нею... Тут чується зразу, що жінка рівноправно стоїть поруч з чоловіком, це краще, як «жениться на ней», — ти чуєш? На ней, на...

Р и н а. Дуреля ти. Чи одружитися хто з тобою, чи жениться на тобі — однаково будеш; не на і не поруч, а під, під, ідіотко! Та це ти вже, я чую, од Моки набралася! Бачу, він тебе, а не ти, на такі фантазії навів. Чую — він тобі такого наказав, начитав...

У л я (хотіла виправитись). Ні, Ринко, я вже сама про це вичитала.

Р и н а (до неї). Са-ма?!

У л я од неї в другу кімнату. Побігли.

Ява II

З Мокієвих дверей задом вийшов дядько Т а р а с. Нехай ми шовіністи, нехай... Проте ми расейщини в нашій мові ніколи не заводили, а ви що робите? Що ви робите, га? Є своє слово «універсал», а ви «маніфеста» заводите, є слово УНР, а ви УСЕРЕР пишете? Га? Га?.. Рідне слово «пристрій» ви на «апарат» обернули, а забули, як у народній мові про це говориться? Що без пристрою і блохи не вб'єш, забули, а ви думаєте апаратом, га? По газетах читаю — слово «просорушка» за «шеретовку» править, і це така українізація, питаюсь, га? Самі ви ще не шеретовані, і мова ваша радянська нешеретована...

М о к і й (з дверей). Нашеретували, наварили просяно-пшеничної досить, аж солодом узялися. Засолодились, дя-дю, годі! Не заважайте. Тепер треба й із заліза кувати. Із сталі стругати...

Дядько (з дверей). З якої? Ви ж свою в «Югосталь» оддали!..

М о к і й. Шовінізм!

Зачинивши двері, прибив дядькові носа. Од такої несподіванки, од такої образи Дядько аж ногами затунав. Га, питаюсь, га? (Одійшов.)

Ява III

Увійшли: Т ь о т я М о т я в новому платті, М а з а й л и х а, Р и н а, У л я.

Дядько Т а р а с (не помітивши їх). Українізатори! А чого б головного командувателя війська України та Криму на головного отамана або й на гетьмана не перекласти? Хіба б не краще виходило? Здрастуйте, козаки! Здоров був, пане головний отамане або й гетьмане! (Побачив тьотю Мотю, Мазайлиху й дівчат). Це я у його питаюсь. (Іронічно). А чому б ще вам, кажу, нашого головного командувателя України та Криму на головного отамана або й на гетьмана не перевести? По-їхньому, бачте, краще виходило: здрастуйте, товариші козаки! Здоров, здоров, товаришу головний отамане!.. Чули таке?

Тьотя Мотя. Та як вони сміють до наших козаків як до своїх товаришів звертатись?

Дядько. А ж про що кажу? <...>

Ява V

Увійшли комсомольці: один з текою, другий, чубатий і міцний, з футбольним м'ячем і третій — маленький, куценький, з газетою. Роздивились. Той, що з газетою — Та-ак. Обставинки суто міщанські.

Той, що з текою. Чи варто й ув'язуватися?

Той, що з м'ячем. Парень просив — треба допомогти...

Той, що з текою (подививсь улюстро. Зробив серйозну міну). До того ж і темка: зміна прізвища! Та хай собі міняють хоч на Аристотелів, нам що! Радвлда не забороняє? Навпаки, потурає. Та й причинами не цікавиться ніколи. <...>

Ява VI

Увійшов Мокій. Невже прийшли? Спасибі!.. А я, бачте, заховавсь тут із своєю укровою... Сиджу сливе сам удень і вночі та перебираю, потужно вивчаю забуту й розбиту і все ж таки яку багату, прекрасну нашу мову! Кожне слово! «Щоб не пропало, знаєте, щоб пригодилося воно на нове будування. Бо, знаєте, вивчивши мову так-сяк, нічого з неї прекрасного й цінного не складеш... От... Сідайте! Зараз почнемо (тішов).

Аренський. Занадто захоплюється мовою. — Боліє. Питання — чого?

Той, що з м'ячем. А того, що ти не болієш нею. І тільки псуєш. Партія пише, пише — візьміться, хлоп'ята, за українську культуру, не бузить з мовою, а ти що? Ще й досі «Комсомольця України» не передплатив. Парню треба допомогти! Парня треба витягти!

Ява VII

Увійшли: Мокій, тітка, дядько, Мазаило, жінка, Баронова-Козино, Уля. Так-от... Мої товариші комсомольці... Прийшли...

Той, що з м'ячем, підморгнув своїм і, вдаривши м'ячем об підлогу (Баронова здригнулась), почав. На дискусію, чи що...

Виступила вперед Тьотя Мотя. Просимо, товариші, молодії люди комсомольській, просимо сідати!.. Ах, я завжди казала, кажу і казатиму, що якби мені років десять скинути, я б сама вписалась у комсомол. Ух, і комсомолка б з мене вийшла! Ух! (Повела плечем. Підскочила).

Той, що з м'ячем (звернувся до товариша з текою). Чуєш, Аренський?

Тьотя. Чудове прізвище!

Баронова-Козино. Ідеальне!

Мазаило побожно зітхнув, тоді тихо до Рини, до жінки. Чула? (Побожно). Аренський!

Той, що з м'ячем, і куценький, зачувши це, порекомендувались, вмисне акцентуючи свої прізвища. Тертика.

Баронова-Козино здригнулась, мов од електричного струму.

Тьотя. Як?

Тертика, вдаривши м'ячем об підлогу, і куценький виразно. Іван Тертика.

Баронова - Козино здригнулась.

Губа. Микита Губа.

Баронова - Козино зблідла.

Дядько Тарас (до Тертики). Вибачте! Ви часом не з тих Тертик, що Максим Тертика...

Тертика. Батько мій Максим...

Дядько Тарас. Був на Запорозжжі курінним отаманом...

Тертика. І тепер на Запоріжжі, та тільки він робітник-металіст і отаманом не був...

Дядько Тарас. Та ні... Курінним отаманом Переяславського куреня славного Війська Запорозького низового на початку XVII століття.

Тертика. Не знаю.

Дядько Тарас. Дуже жалко.

Тьотя (зацокотіла каблучкою об графин). Не так давно я прочитала, щоб ви знали, товариші, одну дуже цікаву книжку. Я прочитала всю книжку, і в тій книжці прочитала буквально все, що було написано і надруковане в тій книжці. Буквально все. А найбільш я прочитала, щоб ви знали, таке глибокодунне місце: життя — то є все... І оце воно мені зараз чомусь згадалося: життя — то є все... Так! (Трошки задумалась, покивала головою, зітхнула). Життя — то є все... Пропоную, товариші, обрати президія. (Поспіваючись). Гадаю, годі буде одного підприємця? Заперечень нема? Нема!.. Кого?

Рина (поспіваючись). Тьотю Мотю! Тьотю Мотю!

Мазайло (поспіваючись). Просимо!

Баронова - Козино (до тьоті, поспіваючись). Вас просимо!

Тьотя. І просила ж я, ще вчора просила, щоб мене не вибирали. (Поспіваючись). Життя — то є все. Заперечень нема? — Нема!.. Прошу до порядку! (Зацокотіла каблучкою). Ну, громадяни, товариші, а краще й простіше — мої ви милії люди, руськіі люди, їй-богу! Бо всі ми перш за все руськіі люди... Давайте всі гуртом помиримо рідного сина з рідним батьком. По-милому, по-хорошому, їй-богу!.. Зачувши такі слова, Тертика і Губа скинулись очима, лукаво перемигнулись.

Губа (раптом запропонував). Тертику!

Баронова - Козино здригнулась.

Тьотя. Що?

Губа. Тертику на голову пропонуємо ми.

Баронова - Козино здригнулась.

Тьотя. Дозвольте. Як це так... Адже ж на голову мене вже обрано... Принаймні заперечень не було. Ну, милії ви мої люди, невже ви не довіряєте, і кому?.. Мені, Мотроні Розторгуєвій, з Курська?..

Губа. Просимо проголосувати!

Тьотя. У вас-то, мої милі, пошана до руської людини, нарешті, до Курська єсть?

Губа. Єсть! Та не всякому, хто з Курська, і честь!

Тертика (*прибив м'ячем*). Не всякій тьоті Моті...

Тьотя. Будь ласка! Я зголосую... Хто за Тертику на голову, будь ласка... Один, два, три, чотири... (*Встромила гострі свої очиці в дядька Тараса*) Ну?

Дядько Тарас. Не з тих Тертик... Утримуюсь.

Уля, що весь час дивилась на Мокія, піднесла й собі за ним руку.

Рина (*до неї*). Улько! Ти що?

Уля. Ой... (*тихо*). Помилилась.

Тьотя. Чотири! Хто за тьотю Мотю на голову? Один, два, три, чотири...

Дядько Тарас. Хоч і є така приповідка: «Як єсть, то й пані старій честь», — проте утримуюсь.

Рина (*до Улі*). Улько! Та ти що?

Уля піднесла руку.

Тьотя. П'ять! Більшість!.. Будь ласка... Хотіла по-милому, по-хорошому, а тепер... (*Грізно зацокотіла каблучкою*). Будь ласка, дискусія починається!.. Дискусія починається, і слово маєш ти, Моко!

Мокій. Я?

Тьотя. Ти. Будь ласка!..

Мокій. Чому я перший, а не ви або папа?.. Не я ж вас викликав на дискусію, а ви мене.

Тьотя. Слово маєш ти!

Мокій. Та чому я?

Тьотя. А тому, милий, що, коли твій рідний папа заснував у власній квартири своїм коштом, можна сказати і до газети написати, соцілістичеського лікнепа правильних проізношеній, ще й до того вигадав електричну мухобійку, то за таку прекрасну ініціативу, за такий масштаб, за те, що він прагне стати ну просто порядочним человеком, ти хотів його...

Мазаїло (*не витримає*). Утопити в криниці.

Тьотя. У сепаратній криниці.

Мазаїло. З новим прізвищем.

Тьотя. Із загсівським прізвищем.

Дядько (*про себе*). «Попавсь у матню!»

Баронова - Козино. Із руською хрестоматією Овчинникова.

Мокій (*спалахнув*). Ага, так ви он що! Так ви он як! Гаразд!.. Забираю слово!

Мазаїло. Я забираю слово!

Обидва разом, немов шаблями: — Я! — Я! — Ти? — Ти?

Тьотя (*поцокотіла каблучкою*). Я сказала — будь ласка, слово має Мокій.

Мокій. Саме тепер, коли нам до живого треба, заснувавши в нас український лікнеп, перевести скоріш загальмовану, запізнену Холодну Гору на перший ступінь української грамотності, тоді на другий ступінь грамотності, потому негайно до інституту культури, щоб ми наздогнали, щоб ми перегнали стару європейську...

Губа (підказав). Буржуазну...

Мокій. Буржуазну культуру, щоб ми вийшли скоріш на високості... Щоб ми вийшли на високості... На високості...

Дядько Тарас (підказав). Національна...

Губа (поправив). Інтернаціональ...

Тьотя (додала). ...но-руської.

Тертка міцно м'ячем, аж Баронова - Козино ойкнула. Інтернаціональної!

Мокій. На високості інтернаціональної культури — перший повстаєш проти цього ти, папо, засновуючи у нас на Холодній Горі замість українського лікнепу якогось інститутика старих класних дам, за програмою; на гаре гусі гечочуть, пад гарой сабакі гафкають, та вигадуючи електричну мухобійку, од якої не меншає у нас мух навіть і зимою...

Мазайло. Дайте мені слова!.. Слова! Води!.. Води!..

Мазайлиха налила і дала йому води. Поки він пив, Тьотя увірвала Мокієву промову. Задихана. Годі!.. Годі!.. І скажи нарешті, Моко, Моко, Мо-ко, невже ти не руська людина?

Мокій. Я — українець!

Тьотя. Та українці — то не руські люди? Не руські, питаю? Не такі вони, як усі росіяни?

Мокій. Вони такі росіяни, як росіяни — українці...

Тьотя. Тоді я не розумію, що таке українці, хто вони такі: євреї, татари, вірмени?.. Будь ласка, скажіть мені, кого у вас називають українцями? Будь ласка...

Мазайло (випивши води). Українцями звуться ті, хто вчить нещасних службовців так званої української мови. Не малоруської і не Тарасовиченківської, а української — і це наша малоросійська трагедія.

Тьотя. Хто вони такі? Якої нації люди, питаю?

Мазайло. Частина — наші малороси, себто руські...

Тьотя. Ну?

Мазайло. А частина, уявіть собі, галичани, себто австріяки, що з ними ми воювалися 1914 року, подумайте тільки!

Тьотя. Я так і знала, я так і знала, що тут діло нечисте... Так он вони хто, ваші українці! Тепера я розумію, що таке українська мова. Розумію! Австріяцька видумка, так?

Дядько Тарас. Зрозуміла, слава тобі Господи, та, жаль тільки, задом... Та тому вже триста тридцять два роки, як написано першого слов'яно-руського словника... (Розгорнув свою записну книжку). Ось я нарочито записав собі, бо я все таке собі записую... (Надів окуляри). Ось... Поросята на базарі по руб. тридцять, а чоботи в церобкоопі — двадцять сім карб... Ні, ось воно: найперший слов'яно-український словник 1596 року Лаврентія Зизанія-Тустановського: глаголю — мовлю, житница — клуня, заутренник — снідання, жижду — буду, злак — паша,

месьть — помста... А у вас тоді писаний словник був?.. Був — питаюся?.. Дайте мені слова!

М а з а й л о. Мені слово!

М о к і й. Мені, я ще не скінчив... Галичина — наша, українська земля, і галичани — наші брати українці, яких одірвали од нас, а нас од них...

Т ь о т я. Слово даю Мині.

М о к і й (до батька). А твоя теорія, що українська мова є австріяцька видумка, була теорією російських жандармів і царського міністра Валуєва... Ти — валуєвський асистент, папо!

М а з а й л о (взявшись за серце і заплющивши очі, немов прислухаючись). Нікому не вірю і не повірю, нікому в світі! Лише йому одному...

М а з а й л и х а. Цс-с-с...

Т ь о т я (з тривогою). Кому?

М а з а й л о. Серцеві своєму! Бо воно ось передчува, що нічого з вашої українізації не вийде, це вам факт, а якщо і вийде, то пшик з бульбочкою — це вам другий факт, бо так каже моє серце.

Г у б а. Це значить — воно у вас хворе.

Т е р т и к а (прибив м'ячем). Оце факт!

Г у б а. А наші всі пролетарські органи, в першу чергу голова наша — партія, навпаки... Передчувають і реально знають, що вийде.

Т е р т и к а (м'ячем). Капітальний факт!

Т ь о т я. Ви серйозно чи по-українському?

Т е р т и к а (бах ногою м'яча). По-більшовицько-українському! М'яч ударився об тьотю. Ойкнули всі.

Т е р т и к а (до тьоті). Простіть, мадамко... Я не хотів цього... Це сам м'яч якось вирвався і бузонує вас...

Т ь о т я (отямившись, — до люстра, до Тертики). Подивіться, я вся стала біла!

Т е р т и к а. Вибачте!.. Ви й до цього була біла.

Т ь о т я. Проте я не злякалась, ні! І не злякаюся! Хоч бомбу шпурляйте — не злякаюся! Будь ласка! Будь ласка!

М а з а й л о. А я не повірю вам, не повірю! І тобі, Мокію, раджу не вірити українізації. Серцем передчуваю, що українізація — це спосіб робити з мене провінціала, другосортного службовця і не давати мені ходу на вищі посади.

Д я д ь к о Т а р а с. Їхня українізація — це спосіб виявити всіх нас, українців, а тоді знищити разом, щоб і духу не було... Попереджаю!

М о к і й. Провокація. Хто стане нищити двадцять мільйонів самих лише селян-українців, хто?

Т ь о т я. А хіба селяни — українці?.. Селяни — мужики.

Д я д ь к о Т а р а с (аж підскачів). Га? Наші селяни не українці?.. Слово мені! Слово або хоч води, бо я не можу більш терпіти (став пити воду і захлинувся).

Г у б а (до Мазайла). Невже ви справді не вірите?

М а з а й л о. Не вірю!

Г у б а. Радянській владі не вірите? Партії?

Мазайло замість відповіді став пити воду.

Д я д ь к о Т а р а с (*прокашлявшись після води*). Наші селяни не українці? Га?.. Та тому вже тисяча літ, як вони українці, а їх все не визнають за українців. Та після цього й ідійот не видержить, не тільки я. Вимагаю слова! Слова мені!

Т ь о т я М о т я (*владно зацокотіла каблучкою*). Слово маю я! (*Теж захвилювалася, випила води*). Милії ви мої люди! Яка у вас провінція, ах, яка ще провінція! Ой, яка ще темрява! Про якусь українську мову споряться і справді якоюсь чудернацькою мовою балакають. Боже! У нас, у Курську, нічого подібного! Скажіть, будь ласка, у вас і партійці балакають цією мовою?

М о к і й. Так.

Д я д ь к о Т а р а с (*про себе*). Балакають так, що вже мене люди перестали розуміти. Мене, українця з діда-прадіда... (*Загарчав*). Гм!..

М о к і й. Так! І партійці, і комсомольці.

Т ь о т я. Не розумію. Тоді у вас якась друга партія. У нас, у Курську, нічого подібного! Нічого подібного! Всі говорять руською мовою. Прекрасною московською мовою, жаль тільки, що нам її трошки попсували євреї, що їм тепер дозволено жити у Курську. Та не про це, мої милі, я взялася вам сказати. Дуже жалько, дуже жалько, що у вас не виставляють на театрі «Дні Турбіних» — я бачила в Москві. Ах, мої ви милі, «Дні Турбінах». Це ж така розкіш. Така правда, що якби ви побачили, які взагалі осоружні, огидливі на сцені ваші українці, ви б зовсім одчуралися цієї назви... Грубі, дикі мужлани! Телефон попсувався, дак вони... Ха-ха-ха... трубку чоботом почали лагодити, об стіл, об стіл її, — бах, бах. Ідійоти! І хоть би один путній, хоть трішки пристойний був. Жодного! Ви розумієте? — Жодного! Всі, як один, дикі й жорстокі... Альошу, милого, благородного Альошу вбили, та як убили!.. Якби ви, панове, знали, яка це драматична сцена, коли Альошина сестра довідується, що брата її вбито! Я плакала... (*Утерла сльози*). І тобі, Моко, після цього не сором називатися українцем, не сором поставати проти нового папиного прізвища! Та в «Днях Турбіних» Альоша, ти знаєш, як про українізацію сказав: все це туман, чорний туман, каже, і все це минеться. І я вірю, що все оце минеться. Зостанеться єдина, неподільна...

М о к і й. Губа. Тертика, навіть Дядько Тарас. Що-о-о!

Т ь о т я (*хитро*). СРСР..

Г у б а (*до Тертики*). Баба з кованим носом!

Т ь о т я. А якби ви знали, якою огидною, репаною мовою вони говорять на сцені. Невже й ваші українці такою говорять? Жак! До речі, невже правда, що «акушерка» по-українському «пупорізка»? Пупорізка? Ха-ха-ха... Невже «адвокат» по-вашому — «брехунець», а на лампу ви кажете — лямпа, а на стул — стілець? Хі-хі-хі — стілець!

Тут як не вихопиться дядько Тарас. А по-вашому, по-оно-о-му, вишепоіменованому, не по без-воз-мез-дно у французів бла-го-прі-об-ре-те-н-ному,

а по істинно по-расейському як буде «акушерка»? По-нашому «повитуха», а по-вашому як?

Тьотя Мотя. Акушерка.

Дядько Тарас. Нічого подібного! «Акушерка» — слово французьке, «адвокат» — латинське, «лямба» — німецьке. По-нашому білет — «квиток», а по-вашому як?

Тьотя. Білет.

Дядько Тарас. А дзуськи! «Білет» — слово французьке. Думаєте, «комод» — ваше слово, «гардина», «кооператив» або «вагон»? «Матерія» — думаєте, ваше слово, «овальний», «роза» або «машина»? Навіть «гармоніка» — і то не ваше слово.

Тьотя Мотя. Шовінізм!

Дядько Тарас. Нехай шовінізм, проте і це не ваше слово. Половина слів у вас позичена...

Тьотя Мотя. Коли на те пішло, то по-вашому, по-вищезгаданому, через позаяк додатково порепаному як буде комод?

Дядько Тарас. Одіжник!

Мокій. Нічого подібного! Комод — і по-нашому «комод».

Тьотя. А «кооператив»? «Вагон»?

Дядько Тарас. «Кооператив»? Кооператив... Кооператив... Гм... Підождіть, я придумую...

Мокій. Так і буде — «кооператив».

Тьотя. Ага! Так і ви крали?!

Дядько Тарас. Хоч і крали, та не ховались. Украли у німців «лямпу», — кажемо лямба, а ви її перекрутили вже на якусь «лампу». (Грубо.) Лампа!

Тьотя. Ми хоч крали, та переробляли. Украли у німців «штуль» — зробили з нього «стул». А вам ліньки було й переробити. Украли у німців «лямпу», так усім видко, що крадена. (Грубо.) Лямба...

Дядько Тарас. Ви і в нас крали. <...>

Тьотя. Голосую! Хто за таку пропозицію, щоб скінчити дискусію?

Підняли руки Мазайло, Мазайлиха, Рина, Баронова-Козино. Уля (завагалася). Один, два, три, чотири... чотири...

Дядько Тарас. Голосую за пропозицію з додатком, щоб трохи згодом мені одному дали слово.

Тьотя. П'ять! Хто проти?.. (Порухувала.) Чотири. Дискусію закінчено. Маю пропозицію: змінити прізвище «Мазайло» на інше, більш людське, а яке — то придумати його тут же на зборах негайно, і за конкурсом. Умови конкурсу: хто придумав найкраще прізвище, тому премія — три поцілунки. Жінку цілує уподобаний їй мужчина, мужчину цілує, яка йому впадає в око жінчина.

Рина, Мазайлиха, Баронова-Козино, за ними Уля покрили цю пропозицію оплесками.

Тьотя. Ще які будуть пропозиції?

Мокія. Маю пропозицію: прізвище «Мазайло» не міняти. Навпаки — додати до нього десь загублену другу половину — Квач...

Баронова-Козино здригнулась.

Дядько Тарас. А дайте мені слова!

Тьотя. Жодного слова! Дискусію закінчено.

Дядько Тарас. Та я ж голосував з додатком.

Тьотя. Жодного додатка! Пропозицію... Тим часом поміж Тертикою й Губою відбулось нашвидку мімічне, на самих мигах «засідання» комсомольської фракції. Тому на запитання тьоті Губа подав таку пропозицію: — Ми, члени КСМУ, обговоривши питання про прізвище взагалі, принципово подаємо таку пропозицію: ми переконані, що за повного соціалізму поміж вільних безкласових людей поведуться зовсім інші, нові прізвища. Можливо, що й не буде окремих прізвищ.

Дядько Тарас. А як?..

Губа. А просто так, що кожний член великої всесвітньої трудової комуні замість прізвища матиме свого нумера, і все. Наприклад: товариш номер 35–51. Це визначатиме, що у всесвітньому статистичному реєстрі його вписано буде 35–51-м, що номер його трудової книжки, особистого телефону, аеромотора, кімнати і навіть зубцітки буде 35–51. Отже, ми, Іван Тертика і Микита Губа, принципово за всесвітню нумерну систему. Але, вважаючи на далеку майбутність цієї системи, ми мусимо до того часу пристати на пропозицію товариша Мокія — не міняти прізвища «Мазайло», тим паче що воно просте, демократично-плебейське і не суперечить принципам ленінської національної політики. Навпаки, прізвище Мазайло-Квач, по складах видно, трудового походження. Мокієві предки або мазали колеса в колективних походах, або принаймні робили мазниці й квачі, себто ті речі, що й тепер у народному господарстві корисніші, ніж, скажімо, губна помада.

Тьотя Мотя. Голосую! Хто за мою пропозицію, себто щоб змінити прізвище, прошу підняти руки. Один (на себе), два, три чотири...

Рина (до Улі, що не підняла руки). Ульо-о!

Уля. У мене рука болить... Веред...

Рина. Який веред? Де?

Уля. Отут, на правій руці... Отут, під пахвою.

Рина. Ліву підніми!

Уля. Лівою не могу.

Тьотя і Рина (засичали на неї). Що! Без руки можна сказати. Скажи так: я за! Скажіть, Улю: я за. Милая, скажіть...

Уля. Я за... була, що треба сказати... Крім того, не могу і, крім того, мені треба негайно вийти... (І рвучко, не спиняючись, вибігла.)

Тьотя Мотя. Будь ласка! Без неї обійдемося. Хто за нашу резолюцію голосує, підніміть руку! Один, два, три, чотири...

Дядько Тарас. А дайте мені тепер слово, бо я, мабуть, буду п'ять...

Тьотя Мотя (побачила, що лихо, — вийде чотири на п'ять). Будь ласка, маєте слово.

Дядько Тарас (не поспішаючи, вийняв записну книжку, заглядаючи в неї, почав). Року 1654 прибули на Україну посли од трьох держав, що хотіли взяти до себе Україну, — од Москви, од турків, од Польщі. Богдан скликав раду (зазирнув у книжку). В Чигирині, щоб вона вибрала, під чью руку піде Україна. Посли прибули на Україну з багатими гостинцями: гостинці польські були загорнуті в килим, турецькі — в дорогий шовк, а гостинці московські...

Раптом Тьотя. Вибачайте! Одкликала дядька Тараса, по секрету йому: — Ти мені тут не крути. Краще прочитай ось оце... (Розгорнула свою записну книжку). Року 1918-го носив у Києві жовто-блакитного... Зрозумів? (Одійшла).

Дядько Тарас голосує за мою...

Дядько Тарас (раптом одкликав тьотю Мотю, по секрету їй). А ти роззуй очі та прочитай ось це. (Показав у свою книжку). Року 1919-го носила біло-синьо-червоного...

Тьотя. А я скажу — під біло-синім носила червоного. Червоний зостався... (Одійшла).

Дядько Тарас (до Губи. Очманіло.) Скажіть, ви не з тих Губ, що Пархим Губа бив ляхів року 1648-го?..

Губа. Мій батько Пархим бив шляхту року 1920-го.

Дядько Тарас. Ху-х... (До всіх). Так ото я й кажу. Було колись на Україні. (Зітхнув).

Тьотя Мотя. Дядько Тарас пристає на мою пропо...

Дядько Тарас. Тільки з умовою: подумай, Мино! Подумай, що скажуть на тім світі діди й прадіди наші, почувши, що ти міняєш прізвище... <...>

Загомоніли, заходили: Мазайлиха, Рина, Барокова, дядько Тарас. Тьотя вписувала нові прізвища, що їх вигукували

Мазайлиха. Мазов.

Дядько Тарас. Ну й прізвище — Мазов-Лазов-Лоза-Залоза... А по-моєму, кращого не буде, як Зайломаз. Зайломаз!

Рина. Зайломаз? Ха-ха-ха... Та що різнить Зайломаза з Мазайлом? Що? Однаково! Краще Мазеленський.

Дядько Тарас. Де ж там однаково: то ж Мазайло, а то — Зайломаз.

Мазайлиха. Де Мазе.

Тьотя Мотя. Де Мазе — це на французький штиб, а ми люди, слава Богу, руські.

Баронова-Козино. Рамзес! Класичне прізвище!

Тьотя. Рамзес? Може, Рамзесов?.. Давайте краще Рам-зесові Милі мої люди! Рамзесов, га?

Дядько Тарас. А де корінь «маз»? Геть Рамзесова! Кореня нема!

Мазайлиха і Баронова-Козино. Фон Мазел! Рамазай-Арзамасов!

Дядько Тарас. Краще Мазайловський! (Нишком: «Нахоже на гетьман Виговський»).

Тьотя на Тараса. Польське прізвище, і хто ж пропонує?

Дядько Тарас. Ну, тоді Мазайлович. (Нишком: «Гетьман Самойлович»).

Тьотя Мотя. Щоб було похоже на «Мойсей Мазайлович», що вже торгує у нас в Курську й нашу московську вимову псує, — нізащо!

Дядько Тарас. Мазайленко! Мазайленко. (Нишком: «Гетьман Дорошенко»).

Тьотя Мотя. Годі вже! Годі!.. Дайте другим сказати.

Рина. Мазанський... Боже мій! Мазенін! Похоже на Єсенін. Мазенін! Мазенін!..

Тьотя. Прекрасно! Геніально! Мазенін... Вам до вподоби, Мино, Мазенін? Мазайло зворушено, аж задихнувся. Діти мої!

Баронова поправила. Деці мої...

Мазайло. Деці мої! Я б ваші прізвища всі забрав би на себе і носив. Проте можна тільки одне носити, і мені здається — Мазенін найкраще.

Тьотя і вся її партія крикнули. Ура!

Завіса

Четверта дія

Ява V

<...> Ускочив напіводягнений Мазайло з газетою в руках. Серце!.. Води!.. Є публікація!.. Ось!..

Всі разом. Де? — Невже, папо? — Господи!

Мазайло. Ось!.. (Істерично.) Обережно, не порвіть! Ось... Ось... Харківський окрзагс на підставі арт. 142–144 Кодексу... Не могу, ви розумієте... В очах райдуги, метелики, луки... Пахне сеном над лукамі!..

Тьотя (взяла у Мазайла газету). Дайте я прочитаю...

Мазайло. Обережніше, не помніть! Не помніть!

Тьотя (урочисто). Харківський окрзагс на підставі арт. 142–144 Кодексу законів про родинну опіку та шлюб оголошує громадянин Мина Мазайло міняє своє прізвище Мазайло на Мазенін. (До Рини.) А що, не казала я, що прізвище сьогодні буде опубліковане! Не казала!.. Песней душу веселя...

Рина. Тьотю, яка ж радість!.. Баби з к-рап-лями рядами...

Мазайлиха. Ходят, сено шевеля... (Засміялась, заплакала).

Ява VI

Увійшов дядько Тарас. Цікаве що в газеті, чи як? (На нього ніхто не зверну уваги).

Мазайло (до тьоті). І уявіть ви собі, як я зразу одшукав... Не читаючи газети, одшукав. Якось зразу вийшло, і знаєте через що? Серце!.. Кажуть, пишуть — серце орган, що гонить кров, орган кровоногу. Нічого подібного! Серце —

це орган, що перш за все передчуває і вгадує. Ще за газету не взявся, а воно вже твоє — є публікація! Ще не взявся читати (узявся руками за серце, немов стиснув йому руку), як ти, моє ненаглядне, любе серце, вже твоєхнуло: дивися на останній сторінці знизу!.. (Стиснув ще міцніше.) Спасибі! Спасибі за віщування! Спасибі!.. Там сухое уберають мужичкі є-во кру-ком...

Дядько Тарас. Гм... Невже таки опубліковано! Га? Знов ніхто на дядька уваги.

Мазайлиха. Така радість, що я вже не знаю, що нам далі й робити!.. На воз вілам кідають...

Рина. Що?.. На підставі публікації голосно сказати: однині я Рина Мазеніна!

Мазайлиха. Лина Мазеніна!

Мазайло. Мина Мазенін!.. Боже!.. Воз растьот, растьот, как дом...

Дядько Тарас. Га, питаюся?

Тьотя Мотя. А тепер слухайте, милії мої люди. Є пропозиції: газету завести у рямці...

Рина. Під скло, тьотю! У нас залишилися рями і скло від царського портрета на горищі... Ура-а!

Тьотя Мотя (узяла газету). В рямці! Всім нам прибратися і врочисто поздоровити хрещеника, пообідати... (Пішла і, проходячи повз дядька Тараса, весело, жартівливо показала на нього.) Ну!.. В ажіданьї конь убогій точно вкопаний стоїть... Ха-ха-ха. (Вийшла).

Мазайло. Уші врозь, ду-кою но-кі... Лино! А вийми мені й подай сюди до люстра дореволюційний парадний мій сюртук.

Став перед люстром. Рина і Мазайлиха побігли.

Дядько Тарас. Га? Думалось — Мазайловський, мірялось — Мазайлович, мріялось — Мазайленко з кореня «маз» вийде, а вийшов Мазенін. П'ять на п'ять було! Ой дурень я, дурень!.. (Пішов, ухопившись за голову.)

Ява VII

<...> Мазайло (сам). Однині я — Мина Мазенін. (Став перед люстром.) Здрастуйте, Мазенін, Мино Маркевичу! (Привітався на другий голос.) А-а, добродій Мазенін? Моє вам!.. (Ще привітався на третій голос.) Товаришу Мазенін! Здрастуйте!.. (Ще привітався.) Здоров був, Мазенін! Зайдімо?.. Гм. (Помріяв трошки.) Ви не знайомі? (Подавши комусь руку.) Дуже приємно — Мазенін. (Уклонився.) Будь ласка, ви часом не Мазенін?! (Кивнув головою.) Так, я Мазенін!.. (Офіційним голосом). Ваше посвідчення, громадянине (Тоді немов подав комусь посвідчення.) Будь ласка! Мазенін! (Тоді з офіційного на м'якший.) Вибачте, ось у ці двері, товаришу Мазенін... (Ситим голосом.) Були там Вишньов, Спаський, Де Розе, Мазенін...

Ява VIII

Убігла Мазайлиха. Рина вже дістала з горища раму... Ти скоро?.. Та навіщо ти скидаєш штани?..

Замріяний, М а з а й л о машинально застібнув штани і знов до когось. Вдома?.. Скажіть, що прийшов Мазенін з дружиною. Здрастуйте!.. (Підвів до когось жінку.) А це моя дружина.

М а з а й л и х а. — Ах, Мазеніна... А тепер, Минасю, я... Це мій чоло...

М а з а й л о (перехопив) Ні, не так... (Немов подзвонив і тоді до покоївки.) Тут живуть Мазеніни?.. Будь ласка...

М а з а й л и х а. А ще краще так... (Немов вітаючись і цілуєчись з кимось.) Прошу ласкаво, заходьте... Це мій чоло...

М а з а й л о (вклонився). Мазенін! Ні, краще так: вип'ємо за здоров'я нашого вельмишановного Мина Маркевича Мазеніна!..

М а з а й л и х а. За мадам Мазеніну! За Килину Трохимівну Мазеніну!.. (Випила.)

Ява ІХ

Тим часом через кімнату пройшов, нікого не бачачи, не помічаючи, д я д ь к о Т а р а с. Дурень же я, дурень!

М а з а й л о (теж нічого не помічаючи, немов випивши) Вип'ємо, Мазенін, га?

М а з а й л и х а кокетуючи, пальчиком: — Мадам Мазеніна!.. Випийте... <...>

Ява ХІІ

Увійшла Т ь о т я М о т я. Я вже все зробила: газета в рямцях, під склом!.. Ви ско... Та що з вами, миліі ви мої люди!.. Що трапилось?.. Ви плачете?..

М а з а й л о. Це ми з радості... Ну, якось не віриться, чи давно було: Квац, Мазайло, Мазайлиха, Мазайлята, Мазайлівна... І от ми — Мазеніни, і от я на решті — Мазенін!

Т ь о т я (й собі слізку вронила). Треба буде й собі трошки одмінити прізвище. Розторгуєва — це прекрасне прізвище, та, жаль, не модне тепер... От, наприклад, Металова-Темброва — зовсім інша річ...

Увійшов дядько Т а р а с. Та який же дурень!.. (Побачив, як обнялися Т ь о т я, М а з а й л о, М а з а й л и х а, Р и н а.) Так... Як був собі до революції у нас підрядчик один земський та будував він земству школи, лікарні, дороги. Ну, а собі за це — будинки. Хоч і крав, дак міцно ж будував, не те, що тепер для житлокоопів будують. Та не про це я хотів сказати. Як прийшла революція, то націоналізували його будинки. То він, через п'ять років із тюрми вийшовши, пішов просто до виконкому. Прийшов, двері прочинив та й пита: я ще вам не потрібний? Ні, кажуть... Ну, то я послі прийду... Так оце і я тепер спитаю (сумно-лукаво) — я вам ще не потрібний?

Т ь о т я М о т я. Ні!.. (До Мазайлів.) Ходімо, я ж покажу газету, мої милі. Ви не впізнаєте її!..

Дядько Т а р а с (услід). Ну, то я послі прийду.

Т ь о т я М о т я. Ба ні!.. Ви нам потрібний! Будь ласка, одчиніть двері, як хто прийде до нас поздоровити Мину Маркевича... Будь ласка! (Пішли.)

Дядько Т а р а с (од образи не зна, що робити. Постукав до Мокія.) Тобі я ще не потрібний?

Ява XIII

Виглянув Мокій. Як комсомольцю кадило, так ви мені потрібні.

Тоді дядько Тарас улюстро. А собі ти ще потрібний? (Подивився і почав сам себе в люстро лаяти.) П'ять на п'ять, га! Ні, таки ти дурень, Тарасе! Бельбас! Бевзь! Недотепа! Кеп! Йолоп! Глупак! Телепень! Дурко! Дуропляс! Дурноверх! Дуре-пенко! Дурба! Дурило! Дурбас! Дурундас!

Задзвонив у снігах дзвоник. Дядько пождав, чи не вийде хто одчинити двері. Тоді. Гаразді Я одчиню, будь ласка, але ж і зачиню за вами, і в першу чергу за тобою, радянський українцю. Ох і зачиню ж!.. Пішов, одчинив і ще в снігах: Ага-а!

Ява XIV

Увійшла Баронова - Козино з букетом квіток. Побачивши, що в кімнаті нікого нема, занервувалася.

Дядько Тарас. Так. Виходить, це я вам одчинив двері?

Баронова - Козино. Так...

Дядько Тарас (з прихованою погрозою в голосі). Гм... Підождіть.

Баронова - Козино. Вибачте, тобто — мерсі... Скажіть, будь ласка, чи вдома Мазеніни?

Дядько Тарас. Гм... Зайломази, ви хотіли спитати.

У Баронової-Козиної закалатало серце. Пальцями до вух. Вибачте, ви ще, мабуть, не читали — в сьогоднішній газеті є публікація...

Дядько Тарас. А в завтрашній буде моє спростовання: тільки Зайломази! Чуєте? Зайломази! Як це так; раз, два, три — і вже Мазеніни, га! Та ви знаєте, як це за старого режиму робилося, га? Знаєте, що тоді потрібно було, щоб змінити прізвище, — цілі роки і найвищий царський дозвіл, га? Знаєте, наприклад, як міняв у нас, і це, між іншим, історичний факт, своє прізвище секретар одної земської повітової управи, Каленик Митрофанович Гімненко? (Баронова - Козино, ойкнувши, сіла.) Це ж не те, що, припустімо, Непийпиво або Тягнирядно якесь, а справді трагічне прізвище. Знаєте, що за великі гроші виправив він його на Говненка, (Баронова - Козино тихо знепритомніла) далі, ну ніяк не можна. Та знаєте, що тільки по трьох роках клопотання, тільки сам цар Олександр Третій соізволив змінити Говненка на Вороненка, га?! (Помітив, що Баронова - Козино знепритомніла.) Ага-а!.. Це тільки од такого, вибачте, маловажного історичного факту обморок узяв, а якби я навів вам сотні, тисячі зовсім не таких, а справді трагічних історичних подій і фактів. Га? Га, питаюся! (По паузі.) Що ж тепер мені ще зробити? (Побачив на люстрі газету.) Хіба газету почитати! Ну й що ж! (Сів читати.) Згоря козак «Вісті» читає, бо своїх немає. (Прочитав децю, заплющив очі.) Отак тільки їх і можна читати: як читаєш — закуняєш, прокуняєш — знов читаєш, свого віку козацького доживаєш... (Подивився ще в газету і раптом.) Ха-ха-ха! Іона, ще й Вочревісуший! Люблю зладея!

Баронова - Козино (очулася). Ви ще й смієтесь! Ви ще й глузуєте!

Дядько Тарас. Де ж пак! Читаєш фельстона — зовсім не смішно й не дотепно, ну, а вже як дочитаєшся до підпису, не можна вдержатись. Ха-ха-ха! Іона, ще й Вочревісущий.

Баронова - Козино (встала). Будь ласка, але од цього прізвища я вже не впаду. Це прізвище, навпаки, очуло мене і на ноги підвело...

Підійшла до другої кімнати, та в цей момент... Широко, навстіж розчинилися двері — од старих Мазайлів і од Мокія. Разом увійшли: Мазайло в чорному сюртуці, Тьотя Мотя з газетним аркушем, заведеним у рямці під скло, Мазайлиха, Рина з букетом з одного, самотній Мокій. з другого боку. <...>

Тьотя Мотя (прибила на стіну газету в рямцях. Тоді). Хай живе Мина Маркевич Мазеніні Ура-а!

Дядько Тарас. Хай живе Мазайловський! (Нишком.) Гетьман Виговський!

Мокій. Мазайло-Квач!

Тьотя, Мазайло. Мазайлиха, Баронова - Козино. Рина (оточили Мокія). Мазенін! Мазенін!

Мокій. Мазайло-Квач!

Тьотя та інші. Мазенін!

Мокій. Мазайло-Квач!

Тьотя (за нею інші закрутилися метелицею, приспівуючи). Там сухое убірають і т. д. — Хоч не рано почали,

Так багато утяли і т. д.

Тьотя Мотя. Хай живе Мазенін! Мазенін!

Дядько Тарас. Хай живе Мазайлович! (Нишком: «Гетьман Самойлович!»)

Мокій. Мазайло-Квач!

Тьотя Мотя та інші (трохи не збили з ніг Мокія). В ажіданьї конь убогий і т. д. — Хай живе Мазенін! — Мазенін! Ха-ха-ха! Мазенін!

Дядько Тарас. Мазайленко. (Нишком: «Гетьман Дорошенко!»)

Мокій (у колі, заткнувши вуха. Знесилено). Мазайло-Квач! Мазайло-Квач!

Тьотя Мотя та інші (заскакали). Тільки Жучка удаля

В рихлом сене, как в волнах,

То взлетая, то ниряя,

Скачет, лая, впопихах,

(У Мазайла: упопихах).

Закрутились кругом Мокія, переможно вигукуючи. Хай живе Мазенін! — Мазенін!

Ява XVI

Раптом увійшли: Тертика, з м'ячем і з газетою «Комсомолец України», Губа і в перспективі за ними Уля. Мокій (до них). Поможіть хоч ви! Сам уже не могу, хіба ж не бачите...

Тертика (м'ячем бац у підлогу). А скажіть, що за шум сочинився?

Губа. З якого приводу? Чого?

Тьотя Мотя (*показала на газету в рямцях*). Будь ласка, будь ласка, молодії мої люди, прочитайте!

Губа (*підійшов до газети*). А що тут таке?

Мазайло. Серце ще зранку... Та краще прочитайте самі! Голосно прочитайте!.. Будь ласка, одчиніть там вікна, двері, щоб усім було чути! Всім, всім, всім, всім!

Губа (*придивляючись, почав читати*). Українізація.

Тьотя Мотя. Не те читаєте, мій милий, і не там!..

Мазайло. Не те і не там!.. Дивіться знизу.

Тертика (*з м'ячем*). Читай, Ваню, згори, коли на те пішло!

Губа (*швидко*). «Адміністрація маріупольського заводу не пустила на завод комісії в справі українізації...»

Тьотя й Мазайло. Та не про те, милий ви хлопче! Не там! Дивіться в об'явах!

Губа. «За останній час набагато збільшився попит на українську книжку поміж робітництвом на харківських заводах... За систематичний зловмисний опір українізації...»

Тьотя. Ах, Боже мій! Та що ви там вчитуєте про якусь там українізацію... Ви знизу прочитайте! Оповістки!

Мазайло. Он там читайте! Бачите? Я навіть звідси бачу: Харківський окрзаго на підставі арт. 142–144 Кодексу...

Губа. Стривайте! Стривайте! Та невже?... (*Перечитав якісь рядки в газеті*).

Мазайло. А ви думали! Серце ж, кажу...

Губа. «За постановою комісії в справах українізації, що перевірила апарат Донвугілля, звільнено з посади за систематичний і зловмисний опір українізації службовця М. М. Мазайла-Мазеніна...»

Ойкнули. Тьотя Мотя *розгубилася*. До Мазайла. Що ж це таке?.. Як це?..

Рина *до батька*. Невже цьому правда, папо?.. Та чого ти мовчиш?

Тьотя і Рина *з одного і другого боку*: — Мино Маркевичу! — Папо!

Дядько Тарас (*підійшовши, вдивився в Мазайла*) Він уже ні гу, ні му!.. Ні ге, ні ме — занімів!

Мазайлиха. Голкою, Мино! Язика поколи голкою!..

Тертика (*до Мокія*). А ми прийшли врятувати тебе од міщанської стихії... Ближче до комсомолу! Держися комсомолу! Верни руля на комсомол! Ну?

Уля. Це я... Побачила — наші комсомольці йдуть... Так я покликкала на поміч... Я вже до тітки ніколи не поїду.

Тертика. Ну!

Мокій (*до Улі*). Ну, Улю!.. (*До комсомольців*). Присяги не кажемо тепер...

Губа. Знаю. Це з вірша Яновського:

Десять літ будуєм владу Рад.

Маяком стоїть УСРР.

Нація не піде вже назад!

Т е р т и к а. Навпаки, скоро скажемо всім Мазенінім: гол!

Ударив м'яча. Губа підбив. Мокій і собі. Уля собі.

Завіса

- Які засоби комічного використав М. Куліш у п'єсі «Мина Мазайло»?
- Які проблеми порушує М. Куліш у п'єсі «Мина Мазайло»?
- Яке значення мав творчий доробок М. Куліша для розвитку українського театру в ХХ ст.?

СЛОВНИК НЕЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ

Commedia dell'arte — вид італійського народного (майданного) театру, спектаклі якого створювались на основі імпровізацій, актори грали у масках.

Люстро — дзеркало.

Підтримати — підтримати, погодитись.

Демонстрація — вираження протесту.

Заяложений — затертий.

Етнографія — частина історичної науки, яка вивчає народи-етноси та інші етнічні утворення.

Антропологія — сукупність навчальних дисциплін, що вивчають людину, її походження, розвиток, існування в природному та культурному середовищах.

Лікнеп — ліквідація неписьменності.

ПІДСУМУЙ ПРОЧИТАНЕ

1. Більшу частину творчої спадщини М. Куліша складають

А ліричні твори	В драматичні твори	☐
Б епічні твори	Г ліро-епічні твори	☐
2. М. Куліш активно співпрацював з колективом

А «Молодого театру»	В Київського театру ім. І. Франка	☐
Б Харківського професійного театру	Г театру «Березиль»	☐
3. М. Куліш НЕ є автором твору

А «Народний Малахій»	В «Вічний бунт»	☐
Б «Хазяїн»	Г «Патетична соната»	☐
4. За жанром «Мина Мазайло» М. Куліша

А комедія	В трагедія	☐
Б драма	Г фарс	☐
5. У п'єсі «Мина Мазайло» М. Куліша події відбуваються в період

А колективізації	В українізації	☐
Б голодомору	Г індустріалізації	☐

в пеклі», драматична поема «Свіччине весілля», філософська драма «Майстри часу», романтична драма «Ярослав Мудрий» та інші.

Це цікаво!

Твори І. Кочерги були не одразу схвалені й високо поціновані видавцями та критиками. Наприклад, драматична поема «Свіччине весілля» була написана в 1930 р., драматург покладав великі надії на сценічне втілення п'єси, але вперше вона була поставлена лише в 1935 р. П'єса «Майстри часу», спочатку відхилена, на Всесоюзному конкурсі драматургічних творів у 1934 р. отримала (під назвою «Годинник і курка») третю премію.

Свіччине весілля

(Скорочено)

Передмова

Коли я випадково натрапив на мотив «заборони світла», мотив що й послужив темою для цієї драми, мене захопила в ньому можливість змалювати барвисту картину суто міського життя і соціальної боротьби в стародавньому місті, а на цьому мальовничому тлі створити узагальнений образ боротьби України за свою волю і самобутню культуру.

У двох грамотах литовських князів (1494 і 1506 рр.), що володіли тоді Києвом, є коротенька звістка про те, як київські воеводи заборонили, немовби з проти-пожежних міркувань, засвічувати світло «в доме» київських городян і ремісників, стягаючи в разі непослуху чималі для того часу штрафи. Тяжка ця заборона тривала, очевидно, не менш як 15 років, бо в грамоті 1494 р. вона згадується як факт, що вже існував, і минуло ще 12 років, як нарешті 1506 р. цю заборону остаточно скасував уже новий король Сігізмунд. Інших відомостей про історію «заказаного світла» я не знайшов. Грамота 1506 р., що «отложила» заборону світла, посилається на скаргу в цій справі киян. Проте і попередня грамота 1494 року каже про такі самі скарги, що не заважало воеводам ще 12 років тримати в темряві ремісничі «кінці» великого міста. Отже, не буде великим порушенням художньої правди, коли припустити, що, не бачачи пуття в дванадцятирічних скаргах великому князю, київські ремісники і городяни не витримали й активно запротестували проти знущання.

Хоч як там було в дійсності, але такий поетичний мотив, як заборона світла в цілому місті, дає дорогоцінну змогу змалювати стародавнє цехове ремісничє життя, показати це життя не статично, а в процесі боротьби з феодалами за міські привілеї і права.

Після запровадження в Києві магдебурзького права цехове життя на початку XVI століття було в повному розквіті. Всі оті кравці, шевці, рибалки, теслярі, золотарі, бондарі, кушніри, ковалі, стрільці й багато інших, про життя яких у Києві згадують тогочасні джерела — звісно не могли залишатися байдужими глядачами насильства феодального панства з заказаним світом, що від його заборони терпіли насамперед саме «нижчі», трудові верстви тодішнього суспільства.

З мотивом заборони світла, що його дає згаданий історичний епізод, я зв'язав відомий київський звичай «женити свічку» першого вересня, що справлявся ще порівнюючи недавно — в 80–90-х роках минулого століття.

Я спробував відтворити коріння такого весілля в самій боротьбі за світло київських ремісників. Для цього я поставив у центрі поеми вигадану постать ремісника-зброяра Свічки, з весіллям якого і зв'язав перипетії і самої боротьби ремісників за світло.

Запровадження в драмі цього мотиву вимагало інсценізації стародавнього весільного ритуалу. Це утворювало небезпеку розгубити в сирому етнографізмі драматичне напруження поеми і, щоб уникнути цього, я дозволив собі символічну поетизацію весільного ритуалу в рамці цехових мотивів, оскільки весілля відбувається на об'єднаних зборах усіх цехів.

Ось те, що я вважав за потрібне сказати щодо сюжету і зовнішньої побудови моєї драматичної поеми. <...>

Дія перша

VI

З-за брами входить Іван Свічка, молодий, вродливий майстер, і зараз же поривається до Меланки. Цеховики оточують його.

Всі

Здоров був, Свічко! Га, нарешті ти!
Де ти подівсь? Тут скоїлось таке,
Що дихати нема куди цехам.

Свічка

Добривечір, товариші! Здорові!
Що тут таке, Меласю?

Меланка

О мій любий!
Яка ж я рада бачити тебе.

Пріся

Рух у юрбі гомін.

Поїхали до замку!

2 дівчина

Як той пан
Дивився на Меласю пильно.

Пріся

Справді!
Все озиравсь, аж поки зник з очей.

Свічка

Який то пан?

Меланка

Багато їх було.

Верталися юрбою з полювання.
Поїхали до замку...

Коляндра

Ну, тепер
На цілу ніч піде бенкетування!
Засвітиться весь замок од вогнів,
І до зорі дрижатиме гора
Від сурм гучних та від пісень рицарських.

Капуста

Та гавкання собачого...

Свічка

І ось,
В той самий час, коли там на горі
Пани вельможні гучно бенкетують
При громі сурм та полум'ї свічок,—
Ми в темряві примушені томитись
Без світла, в темних хатах, як кроти...

Чіп

Якби ще так! А то ж працєю на нього,
Коли він там гуляє на горі!
Ти чув, яку сьогодні воєвода
На всі цехи роботу урядив?
До Покрови зроби і те, і те,
І кожухи, і чоботи, і свити;
Сокири, бочки, діжки, казани!
А світла, як і перше, не дає!
Коли ж тоді робити, будь
він проклят!

Та доки ж це терпіти!

Коляндра

Та хоч би
Насправді був такий закон про світло!
А то ж свавілля, примха воєводи,
Щоб гроші брать.

Передерій

Дванадцять вже років,
Як грамоту прислав великий князь,
Де скасував безглузду заборону.
І світло дав палити всім.
А де вона, та грамота? Її
Безсоромно загарбав воєвода
І сім років тримає під замком

Всі наші привілеї, надання
І вільності всіх київських міщан.

Свічка

І сім років безмовне наше місто,
І темно скрізь, і сім років нема
Ні гулянок, ні зборів цехових...
І сім років не чути вечорниць.
І сім років не сміють навіть цехи
Своїх свічок врочистих засвітить!

Передерій

Тоді, мені здається, що зі мною
Осліпло ціле місто, і нехай
Лиш каганці засяють по хатах —
То і мої прозріють бідні очі,
Що я колись без світла попсував.

Капуста

Та ще які були чудові очі...
А майстер же який славетний був.
По всій землі — і в Кракові, і в Львові
Твої оздоби знали золоті...

Передерій

Всю душу я вкладав в свої оздоби,
До присмерку, до темряви сидів
І зір псував над дрібною різьбою...
Які мережки з золота кував!
І так осліп...

Свічка

Осліп чудовий майстер,
Що свічки був не власен засвітить!
І доки ж це терпіти! О, якби
Цю грамоту князівську добути
Із замку воеводи. Всі б тоді
І каганці і свічі запалили
По цілому Подолью!
Та невже ж
Не доб'ємось ми наших прав законних?
Та що законних! Людських наших прав!
Ні! Годі вже! Життя не пошкодую,
А привілеї наші поверну!
А не віддасть добром, то візьмем силою.
Об заграву шляхетного їх замку
Тоді засвітим наші каганці!

- Чіп
Це справжнє слово. Це по-кожум'яцьки!
Я сам ладен хоч зараз засвітить.
- Коляндра
Кому ж і засвітити, як не Свіцці
На те ж і Свічка він!
- Свічка
І я це доведу.
Хоч головою ляжу, а знайду!
- Меланка
О, не буди страшних примар,
мій любий!
Навіщо нам те світло, що вночі
Світитиме на горі та на згубу,
Під дзвін сполоху й брязкання мечів?
Тоді нам світло любе, як воно
Своє проміння лле в затишній хаті,
Коли сім'я вечерея за столом,
Коли дитину колисає мати...
Благословенне світло, що верстат
Працівника привітно осяває...
І прокляте те світло, як горять
Всі вулиці од краю і до краю!
- Свічка
Амінь, Меласю, — тільки що ж робить,
Коли добром ніхто не дасть нам світла
Його здобути треба — не молити,
Бо без борні нікчемні всі молитви.
І свічки мирної не варта та країна,
Що в боротьбі її не засвітила.
- Чіп
Святі слова!
- Передерій
Амінь.
- Капуста
На віки вічні.
Нехай живе громада славна наша,
Нехай цвітуть Подольє і Гора
- Свічка
І вільності всі наші. І нехай
Не думає литовський воевода
Зробити з нас челядників своїх!

Ч і п

Не буде так! До війта всі!

В с і

До ради!
Не будемо робити на панів!
Хай грамоти поверне й привілеї,
Хай світло дасть! До війта!

К о л я н д р а

Віт іде!

Ч і п

Ага, якраз! Тепер нехай не діжде.

В с і

Нехай не діжде далі нас дурить!

Ч і п

Хай зараз же іде до воєводи,
За наші всі вимоги обстає! <...>

Дія друга

Там же через якусь годину.

I

Стемніло. На синьому небі встав блідий молодий місяць. Далекі дівочі співи неначе тануть у вечірньому повітрі. На горі, в замку, засвітились вогники, але в місті скрізь темно, тільки перед брамою Симеона жевріє червона лампадка.

С в і ч к а (тихенько співає)

Темна нічка над містом спустилась.
Місяць над замком зійшов,
Де ж ти, красуне моя, причаїлась,
Вийди на поклик мій знов!
Стукать не можу, бо зайняті руки —
Чашу я з медом приніс.
Вийди ж мерщій, не тягни мої муки:
Жалить комар мене в ніс.
Бджілки злетілись на запах медвяний,
Чаша прилипла до рук —
Вийди скоріш друже бажаний,
Вийди на тихий мій гук.
— Бреше, нема в тебе меду мій любий,
Бджілка вночі не літала.
— В тебе без меду солодкі губи,
В мене бджола на вустах!

Тихо відхилиються двері і входить Меланка. Свічка її пригортає до себе й цілує. Обоє сідають на лавці біля хати. Меланка пригорнулась до Свічки, зазирає йому в вічі.

Меланка

О любий мій...

Свічка

О зіронька ясна...

Меланка

І все ж таки на тебе я сердита,
Бо мед у тебе тільки на вустах,
А ділом болю завдаєш мені ти
І не жалієш серця ти мого...

Свічка

Та що це ти! Тебе я скривдив, любя?

Меланка

Навіщо, як метелик на вогонь,
Ти рвешся до пригоди та до згуби?
Нащо тобі те світло? То хіба
І в темряві не ясно нам з тобою...
Для мене — цілий світ в твоїх очах,
Навіщо ж ти шукаєш неспокою?
Не любиш ти...

Свічка

О любий друже мій!
Чи не любов од віку пориває
Людей на подвиг, на борню, на бій?
Отак і я на честь твою жадаю
Всі засвітити в Києві вогні!

Меланка

Боюся я вогнів нічних — вони
Моїй душі ворожать тільки горе...
(Підводиться)
Прощай, мій любий...

Свічка

О, побудь, не йди...

Меланка

Не можу, милий... І матуся хвора,
І пізно вже...

Свічка (цілує її)

До завтрього!

Меланка

Прощай! (Іде в свою хату)

Свічка (один)

Прощай, чудова дівчино... Тобі
Знайду я долю і життя твоє,
Як свічку тиху, засвічу і вкрию.
(Дивиться на замок)
А ти стривай, зловісний княже тьми,
Литовський вовче, ти ще нам заплатиш
За наші кривди і за світло те,
Що з наших хат безсоромно украв
(Іде в глибину за Симеона, наспівуючи)
Темна нічка над містом спустилась,
Місяць над замком зійшов,
Де ж ти, красуне моя, притаїлась,
Вийди ж на поклик мій знов...
Зникає. <...>

Дія третя

Магістратська зала, по-святковому причепурена гірляндами зелені, килимами й кольоровими рушниками. Вздовж брускових стін — укрите килимами лавки праворуч, у глибині, довгий стіл, заставлений жбанями з медом і стравою. Просто посередині широкі вхідні двері. Час перед осіннім вечором.

I

Тихо й урочисто, в півтемряві увіходять одна по одній струнки групи цехів — кожен із своєю короговою і з шістьма великими зеленими свічками — гордістю кожного цеху. На короговах гаптовані шовком і золотом емблеми відповідного ремесла: черевик, ножиці, стріла, риба і т. ін. Всіх 12 цехів — кравці, шевці, золотарі, ткачі, кушніри, зброярі, ковалі, хлібниці й перекупки, рибалки, теслярі, кожум'яки й бондарі. Тихо, в порядку розміщуються цехи обабіч в палаті Капуста, Передерій, Чіп, Коляндра керують місцями. Передерій з своєю дівчинкою. Тим часом вже зовсім стемніло, але ніде не світиться жодний вогник.

Передерій (урочисто)

Чи всі вже тут?

Всі

Всі, всі, на добрий час!

Передерій

Чи всі свої?

Всі

Свої! Чужих нема!

Передерій

Чи всі брати?

Всі

Брати всі до одного

На все життя, до праці й до меча!
І зрадників немає серед нас!

Передерій

На добрий час! То слухайте ж, кияни,
То слухайте ж, брати всі цехові,
Кравці, шевці, золотарі, рибалки,
Ткачі, зброярські цехи, ковалі,
Перекупки, хлібниці, теслярі,
Кушніри, бондарі та кожум'яки,
Мужі громадські, славні і міцні!
Ви знаєте, що Свічка, брат наш славний,
Здобув для нас князівський привілей,
Здобув нам світло — і сьогодні ми
Розсіємо нарешті сум нічний.

Всі

Хай буде світло! Слава! Слава Свічці!

Передерій

Хай буде світло! Браття дорогі,
Ви знаєте, що я один між вас,
Хто цих свічок жаданих не побачить.
Та що з того... Чи не моя ж душа
За світло це безмірно вболівала
І перемоги нашої ждала.
А через те дозвольте і мені
Сьогодні тут порадуватись з вами —
Хоч не очима — серцем щирим я
Цю радісну хвилину зрозумію.

Капуста

Ти більш нас всіх за світло потерпів,
То і тепер громада ухвалила,
Щоб з рук твоїх ми світло прийняли.

Всі

Ти батько наш! Ти світло засвіти!

Передерій

Спасибі ж вам, товариші-брати.
Для мене ця пошана найдорожча.
Хай буде світло. І на перший раз
Засвіtimo звичаєм стародавнім
Славетні наші свічі цехові.
І вперше їх засвіtimo врочисто
Отут на святі миру та життя,
На честь весілля Свічки, що сьогодні

Словами непристойними кляли.

Козека

Всім розійтись! Гасити зараз свічі!
А за вогонь та збори незаконні
Вину сплатить негайно — двадцять кіп
На кожен цех, а разом — двісті сорок.

Шавула (ззаду)

І за мою персону двадцять кіп.
Свічка виривається на середину.

Свічка

Тобі нехай заплатять навіть тридцять —
Ціна то Юди — зради сребро!

Передрій

Свавілля це! Як смієш ти сюди
На мирне свято драбів наводить!

Всі

Доволі вже знуцання! К чорту драбів!

Чіп (*хапає дзиглик*)

Всіх потрошу! Всі забирайтесь геть!

Пріся (*чіпляється за його плечі*)

Василечку! Василечку мій любий!

Козека

А! Бунт! Свавілля! Двері на замок!
Мечі з піхов! Нікого не пускають!

Свічка (*побачивши Ольшанського*)

То, значить, ось який звичай князівський —
Мов татарва, вдиратись до людей.

*Меланка поривається до Свічки, але Капуста,
Тетяна та інші жінки її затримують.*

Меланка

Іване, любий!

Капуста

Заспокойся, доню,
Гаразд все буде... буде все гаразд...

Ольшанський

Коротка ж в тебе пам'ять, майстре Свічко!
Хіба забув, як всіх нас запросив
До себе на весілля, в час такий,
Як все Подольє свічками засяє?
Де ж молода?
(*Підходить до Меланки*)
О, яка ж краса...

(Бере її за підборіддя)

Іди до нас, красуне, бездоганна
На честь твою я запалю вогні
Від Золотої брами до Почайни,
По цілому Подолью і Горі!
Таку красу чи можна ж вшанувати
При цих свічках в оцій мізерній хаті!

*Свічка кидається до Ольшанського і відитовхує його од Меланки.
Дивися, княже, щоб на честь її
Твого палацу я не запалив!*

Ольшанський *(вихоплює меч і нападає на Свічку)*
Зухвалий кмет!

*Товариші миттю заслоняють Свічку і відитовхують
Ольшанського.*

Всі

Товариші! На поміч!
Гасить свічки! Хапайте лави!

Свічка *розпихає всіх і виходить на середину.*

Тихо!
Товариші! Не в кулаці, а в правді
Тепер повинна бути наша міць
(До Чопа, що вхопив велику лаву)
Облиш цю лаву, Чопе, мусим ми
Словами нашу правду довести.

Чіп

Що там словами — києм по макітрі,
Второпають вони куди мерщій.
(Проте ставить лаву)

Свічка

То слухай же, вельможний каштеляне,
І осмники, і писар, що прийшли
Насильством наше світло загасить.
І ти послухай, Юдо...

Шавула

Бачте, знов
При всіх мою персону ображають!

Свічка

То знайте ж і затямте всі собі,
Що всі права та вільності громадські
Затвердив нам князівський привілей
І маємо тепер ми право світла,
І годі вже дурити вам людей.

Всі

Так! Так! Під три чорти! Доволі глуму,
Гвалтівники! Гнобителі! Кати!

Ольшанський

Ти помилився, майстре! Привілей
Ваш з'їли миші.

Шавула

Я ж казав!

Свічка

Брехня!
Ця грамота у нас.
(Виймає з-за пазухи папір)
І ось її перепис,
А справжню ми сховали, — і мечем
Зуміємо її ми захистить.

Козеліус вихоплює у Свічки папір.

Козеліус

Так ось яка це миша, що вночі
Державнії папери утягла.
(Розглядає нашвидку папір).
Я вказую на нього, як на татя,
Державного злочинця. Накажи
Його схопить негайно.

Ольшанський (до варті)

Взять його!

*Варта наближається до Свічки, Меланка з криком поривається до нього, Жовніри
її одштовхують. Цеховики кидаються на визвіл — починається бійка.*

Меланка

Іване! Любий! Геть, гвалтівники!
Не смієте його ви!

Козека

Геть сама!
З піхов мечі! Беріть його! В заліза!

Свічка

Меласю, рідна... ластівко моя...
(Хапає важкий дзиглик — до Козеки)
Торкнись її хоч пальцем — розтрощу
Я голову тобі на сто шматків! <...>

- Як ви розумієте багатоаспектний образ світла — свічки — вогню у п'єсі І. Кочерги?
- Які художні засоби використовує драматург для розкриття характерів героїв твору?
- Які епічні та драматичні риси поєднано у «Свічиному весіллі» І. Кочерги?

Дія четверта

Воєводин палац. Вечір. <...>

III

Увіходить Козеліус.

Воєвода

А, писарю! Ну що — яка погода?

Козеліус

Злочинець тут, вельможний воєводо,
Його хотів ти з князем допитать.

Воєвода

Гаразд — веди. У нас якраз є час
Між кубками — до тої насолоди.
Що нам купець вірменський обіцяв.

Козеліус відчиняє двері — вартові вводять Свічку.

Хвилина мовчання.

Воєвода

Ну що, гаряча Свічко, ще тебе
Сьогоднішня буря не задула?

Свічка

Немає в світі бурі, щоб огонь
Могла задути вічний та правдивий.
Задути можна свічку, загасить
Пожежу навіть можна, навіть всі
Жаринки найдрібніші затоптать,
Але живий огонь і в кременці
Чекає лиш, щоб ми його збудили.

Воєвода (здивований)

Ти добре кажеш, Свічко, тільки ти
Забув одне — не вільно людям всім
Святий огонь даремно викликать.
І проклят, хто, як ти, блюзнірську руку
На заказний той кремень піднесе.

(Підводиться)

Тут я один і князь і воєвода.
Я охоронець мирного вогню.
А ти хотів роздуть його в пожежу
І місто все повстанням сколотить.

Свічка

Не я почав. Чи не твої ж кати
Без сорому на мирне вдерлись свято —

Не кулаком, а правдою хотів
Я перше наше право довести.

Воєвода

Не правдою почав ти, а злодійством,
Не смієш ти про правду тут казати.
Пан писарю, яка належить кара
Свавільникові й татю за крадіж?

Козеліус (*перегортає напери*)

Єдина кара «хоч і вперше вкрав,
понад полтину — то повісить».
Судебник Казимира короля,
Артикул чотирнадцятий і далі...
(*Гортає далі*)

А Саксон каже: «Хто свавільну руку
На владу предержащу піднесе
І заколот учинить, то злочинця
Четвертувать».

Воєвода

Доволі для тебе?

Свічка

Я не боюсь ні смерті, ні тортур.
І все ж тобі не загасити світла,
Що з тьми віків та через стільки бур
Проніс народ відважний і свободний.

Козеліус

Ще кара є — в Саксоні — Singularis¹ —
«Хто грамоти державні украде,
Катівською рукою осліпить».

Свічка мимоволі відхитнувся.

Воєвода

Ага, не до вподоби — затремтів
Що ж, мабуть, так і зробим — хто дививсь
На світло наказне, то вже не гідний
На інше щось поглянути.

Свічка (*стогне*)

Меласю...

Ольшанський підвіся (*злорадно*)

Так, так! Ти не побачиш вже її —
Ні тих очей, як зорі, променистих,
Ні свіжих уст, ні чарівних тих перс,

¹ Окремий випадок

І навіть сліз її ти не побачиш,
Коли вона заплаче.

Свічка (з мукою)

Замовчи!

Воевода

Навіщо ж ти, безумцю ненажерний,
Свою любов на славу проміняв?
Нащо вона — та грамота тобі?
Верни її — і завтра ж будеш вільний.

Свічка

І справі край? Звільниш мене, та й квит?
Погано ж ти рахуєш, воеводо,
Коли життя за грамоту даєш.
А хто ж мені поверне ту надію,
Пошану ту, що я колись беріг
В моїй душі до того привілею,
До слів отих брехливих і гучних?
Адже ж йому ми вірили, як сонцю,
Гадали ми, що хай лише до нас
Повернеться ця грамота князівська,
Як раптом світ засяє по хатах,
І зникнуть всі притуги і насильства,
І радісне народиться життя.
І ось коли, коли б вона мені
Належала, ця грамота зрадлива,
То дурно б я тобі її шпурнув,
Ще й плюнув би на привілей
брехливий

І викупу за нього не схотів!
Та не мені — а цілому народу
Належить ця примара золота
Що за її боровся, як за правду,
Пригнобленням і потом заплатив.
То не тобі ж її у нас купити,
Хоч би життя за неї обіцяв!

Ольшанський

Зухвалий кмет! На шибеницю зараз!

Воевода

Так ось яка твоя, виходить, правда:
Вже не мене, а князя ти образив,
І все ж таки тебе не покараю —
Лиш грамоту князівську поверни.

Кезгайло (*зривається з місця й підходить до Свічки*)

Та схаменись! Отямся! Хай їй цур,
Тій грамоті — не варті всі вони
Такого хлопця гарного, як ти!

Воєвода

Кезгайло, геть!
Мовчиш! Не хочеш зради?
Ну, то іди! Та добре подивись
В останній раз на ці свічки, бо взавтра
Займеться не для тебе день новий.

Свічка

Хоч не мені — для вільного народу
Колись зоря займеться світова.

Кезгайло (*хапає їй руки*)

Отямся, хлопче. Душу всю мені
Ти зворушив одвагою своєю.

Свічка

Спасибі, рицарю... <...>

IV

З глибини виходить Меланка зі свічкою в ліхтарі, яку вона захищає киреєю. Кирея й чудове вбрання заляпане болотом, подерті, руки подряпані в кров. Але свічка горить.

Меланка

Вже сил нема... Але вже,
мабуть, близько.
О, тільки б сили стало доне-
сти...

О, тільки б тут не впасти
на дорозі,
Як падала на тій слизькій
горі...

Не чую ніг. Лице горить
од вітру,

Тремтять коліна... руки всі
в крові

І змерзли... і не держать ліхтаря...
О Боже ж мій, знов хвища налетіла,
Згасає вогник... гасне вогник мій...

І захисту... і захисту немає...

(Майже падає на церковні сходи ліворуч, прикриваючи всім тілом ліхтар.)

О, не гаси, о, не гаси, благаю,

О вітре любий, мого ліхтаря!
Ти ж вільний... цілий світ перед тобою,
Лети мерщій на поле, до Дніпра.
Мене ж не муч, нещасну, — пожалій
Хоч ти мене, о вітре, вітре мій!
(Плаче. Підводиться хитаючись і робить кілька кроків)
Здається, тихше... змилосердивсь... зник...
О, тільки б тут ніхто не зачепив...
О Боже... хтось іде.

*Тікає. З лівого боку виходить новий дозір із смолоскипами і осмником на чолі.
Жовніри заступають їй дорогу.*

Ос м н и к

Стій! Хто іде?
Ще з ліхтарем? Куди це ти ідеш?
Не знаєш, що ходить тепер не вільно?
Беріть її!

Меланка

Ні, ні! Що кажеш ти?
Мене не можна затримать — не можна,
В мене наказ од пана воєводи,
І цей ліхтар — ти бачиш — я його
До Порубу повинна донести —
До Порубу, щоб визволить людину —
Його ж скарають — чуєш ти? — і я
Тут гаяти не можу і хвилини.
Ось цей наказ.

Ос м н и к

Немає нам часу.
Ходім до замку — писар розбере.

Меланка

Ти збожеволів! Я... до замку знов?
По тій горі! Ні, ні смієшся ти.
Тобі ж кажу, не маю я хвилини
Його скарають.

Ос м н и к

Заберіть її!

Меланка

Жовніри (беруть Меланку за плечі, вона виривється)

О, змилуйся! Якби ти тільки знав,
Де я була. Яку терпіла муку...
Коли з гори несла оцей ліхтар,
О, подивись... в багні, в крові всі руки.

Промокла вся, замерзла... скільки раз
 Зривалася і падала я з кручі,
 І в розпачі, щоб вогник не погас,
 Чіплялася за терен я колючий...
 Підводилась... і знову йшла і йшла,
 Не чула ніг, не бачила дороги,
 Ні диких псів, що кидалися під ноги,
 Ні бурі, що лице моє сікла!
 Не чула я, не бачила нічого,
 Бо іншої не відала мети —
 Як вогник цей незгасним донести.
 І донесла... Ти ж бачиш, він горить.
 Не згаснув він, мій огник неоцінний,
 Хай блимає він ледве, хай тремтить,
 Але живий — і не мені одній
 Засвітить він в нещасну цю годину...
 Невже ж у тебе стільки зла,
 Щоби відняти у мене те єдине,
 Що я крізь терн і бурю пронесла!

О с м н и к

Говориш добре, дівчино, — проте
 Нема часу з тобою розмовляти,
 Ходім до замку.

М е л а н к а (зриває з шиї намисто з дукатами)

Бачиш ці дукати,
 Намисто це чудове, дороге —
 Візьми його і відпусти, благаю,
 О, відпусти, благаю, ти мене!

О с м н и к (бере намисто)

Хай буде так! Іди! Рушаймо далі!

М е л а н к а

О, дякую,
 (Дозір проходить)
 Тепер мерщій, мерщій!
 О, тільки б знов ніхто не зачепив. <...>

Х

Тихо. Темно. Буря неначе вищула. Раптом чути уривчасте бамкання: б'ють на сполох. Шум тривоги. З глибини вибігло з киями в руках кілька городян і шаснуло в завулок праворуч. Тривога зростає й шириться. Озброєні мечами, списами й просто киями люди вискакують із хат, вибігають з усіх боків. В декого смолоскипи. Лунає гасло повстання: «За Свіччине весілля».

Г о р о д я н и (перекидаються на бігу уривчастими викликами)

— Сюди, брати! За Свіччине весілля!
— Гей, ковали! Шевці, до кушнірів!
— Всі на майдан. Вже повели на страту!
— Товариші! Вже Свічку повели!
— Гвалтівники! Гнобителі прокляті!
— Всі на майдан! Кияни, до київ!
— За Свіччине весілля! Бий катів!
— Трощити всіх!
— Запалюйте хурдигу!

З'являється Ч і п з величезним молотом у руці.

Ч і п

За мною, цехи! Кожум'яка йде!
За Свіччине весілля! До київ!

Увіходить Передерій, тримаючись за якогось хлопця.

Передерій

Товариші! Товариші брати!
На приступ всі! Запалюйте хурдигу!
На визвіл Свіцці! Перший хай загін
Іде туди — хурдигу розбивать.
А решта всі до замку, щоб сюди
За всяку ціну драбів не пустить.
На Кожум'яцьку браму — всамперед.
А інші хай на Боричевім взвозі
Та на Хрещатій стежці стережуть.
Веди мене мерщій на Житній торг.
(Виходить ліворуч)

Городяни

— Всі на майдан! Хурдигу розбивать!
— А ми туди! На Кожум'яцьку браму!
— Рибалки на Хрещатик! А кравці на Боричеву стежку!
До київ!
— За Свіччине весілля! Бий катів!

Юрба сипонула в різні боки — ліворуч і в глибину. Кілька жовнірів вбігає з глибини.

Ремісники кидаються напереріз і затримують. Бійка.

Жовніри

Геть, зрадники! Бунтівники прокляті!
Шевці смердючі! Шевська смола!

Городяни

А, ось де ви, попихачі литовські!
Пекельні драби! Гицелі! Кати!

Жовніри

Ще бунтують, голото навісна!

Городяни

Трощіть катів! Лупцюйте шкурулупів!
Нищіть усе катівське їх кубло!

*З лівого боку чути галас, часті постріли. Раптом ліворуч здіймається заграва,
що освітлює всю сцену червоним світлом.*

Городяни *(тріумфуючи)*

— Ага! Горить! Горить кубло катівське!
— Тремтять тепер, гвалтівники прокляті!
— Не до смаку! Ага — не до вподоби!
— Ану-бо ще! Ще раз! Ану іще!
— Згадаєте ви Свіччине весілля!

Жовніри тікають — кілька падає. <...>

Свічка *(неначе тигр, кидається на Ольшанського)*

Товариші! За смерть Передерія!
До помсти всі! Облиште лиш мені
Гадюку цю вельможну розчавить.
Так ось яка князівська одвага —
Ти на сліпих хоробрий та дівчат!
Б'ються на мечах

Ольшанський *(відступає потроху до церковних сходів)*

Ага, це ти, недобитку катівський.

Свічка

Своє держу я слово, і палац
Твій запалю на честь свого весілля.

Ольшанський

Яке ж весілля це без молодої?
Спізнівся ти... Палац уже горить...
І там вона.

*Остаточню розлючений Свічка вибиває в нього меч і припирає
до церковних дверей.*

Свічка

То будь же проклят ти!

(Приставляє меч йому до горла)

Куди її ти заподів? Кажі!

*Тим часом Чіп та інші знову напали на ворогів
і відтиснули їх ліворуч за церкву.*

Чіп

За Свіччине весілля! Го-го-го!
Трощіть панів, руйнуйте кодло їхне!

На сцені тільки Свічка й Ольшанський.

Свічка

Куди її ти заподів, проклятий?

Ольшанський

Шукай тепер!

Свічка

Живцем тебе спалю,
Здеру з живого шкуру! Де вона?

Ольшанський

Шукай тепер. Її живцем ти спалиш,
Бо я її в палаці там замкнув.

Свічка

Диявол! Брешеш!

Ольшанський

Ха-ха-ха! Спізнився.

Даремно ти шукаєш молоду —
За тебе я вінок її розвив.

Свічка

Та подавись цим наклепом пекельним!

(Убиває його)

Її вінка хоч би й торкнувся ти,
А чистоти його не заплямуєш.

То де ж вона?.. Шукать її мерщій.

(Поривається ліворуч)

Але в цю мить Чіп, Капуста та інші вносять на ношах непритомну Меланку.

Ліва рука безживно звисла, праву вона притисла до грудей і держить в ній свічку й наказ. Шлюбний її убір подертий і заплямований, коси розпущені й звислі, на лиці кров.

Свічка

Меласю, любя! Ластівко сердешна!

Сюди мерщій! Де ви її...

Де ви її знайшли? Єдина, любя!

Вона в крові!

Ноші становлять посередині кону.

Чіп

Ми скрізь її шукали,

Палац горів... Замкнув її той кат...

І вже з пожежі ледве врятували —

Та, мабуть, пізно. Сволоком якимсь

По голові небогу зачепило.

Свічка

Ні, ні, брехня! Не вірю, щоб її...

Не вірю, щоб її я не побачив

І голосу голубки не почув.

О, подивись, о; подивись, благаю.

(Цілує її руки)

Заснула ти... А на устах твоїх
Така усмішка жалісна... і тиха...
І слізонька застигла на очах...
(Цілує її)
Бідняточко... голубонько бездольна...
Яку ж ти муку мусила знести.
Коли пила свою весільну чару,
Для милого наділа цей убір
І свічку цю вінчальну засвітила.
І ось в крові, в багні весільна сукня,
І згасла свічка, як твоє життя
(По хвилі мовчання вже з запалом)
Та не сумуй! Немарно ти терпіла
І свічку цю немарно берегла.
На честь твою, моя голубко мила,
На честь тих мук, що ти перемогла,
Ми знов її засвітим, як на свято,
На помсту та на волю з тих огнів,
Що на своїх гнобителів проклятих
Сьогодні гнів народний запалив.
(Бере з рук Меланчиних свічку й запалює від смолоскипа)
Умерла ти... і твій убір чудовий
В крові й багні, як прапор на війні.
Та живі ми! До помсти, до будови
Нам не потрібні шати осяйні.
Кіптявою укриті ми і потом,
В буденних свитах кинемось на бій,
А переможем — знову до роботи...
І ось тоді засвітим огник твій.
І свічка ця, що ти життям купила,
Крізь дикий терн та бурю пронесла,
Що ми огнем повстання запалили,
Хай світить нам привітна і ясна.
Прощай, голубко!
(Ніжно цілує її в уста.)
А тепер на приступ!
До помсти всі! До волі! До борні
На честь її по цілому геть місту
Засвіtimo весільні ми огні!
Кидається з піднятим мечем у глибину, всі за ним.

Завіса

- Яке місце у творчому доробку І. Кочерги посідає історична тематика?
- Які сцени «Свіччиного весілля» І. Кочерги можна вважати композиційним обрамленням?
- Яка ідея є провідною у п'єсі «Свіччине весілля»?

СЛОВНИК НЕЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ

Сурма — український духовий музичний інструмент.

Свавілля — самочинні дії, необмежена влада, що ґрунтується на насильстві; відсутність законності, справедливості.

Війт — обрана, здебільшого із заможного населення, службова особа, що очолювала магістрат.

Кушнір — фахівець, що вичиняє хутро із шкури та шиє хутрянні вироби.

Копя — старовинна європейська одиниця виміру, що дорівнює 60-ти предметам.

Драб — рядовий воїн найманої піхоти, що була на службі Князівства Литовського й Польщі наприкінці XV–XVI ст.

Дзиглик — банкетка — різновид м'яких меблів.

Кмет — залежна людина.

Второпати — зрозуміти.

ПІДСУМУЙ ПРОЧИТАНЕ

- У якій із п'єс І. Кочерга обіграє ідею народного переказу про Марка Пекельного?

А «Фея гіркого мигдалю»	В «Марко в пеклі»	☐
Б «Алмазне жорно»	Г «Свіччине весілля»	☐
- Сюжетною основою якого твору І. Кочерги є реальна заборона литовськими князями засвічувати вночі світло в Києві?

А «Фея гіркого мигдалю»	В «Марко в пеклі»	☐
Б «Алмазне жорно»	Г «Свіччине весілля»	☐
- У якій жанровій формі І. Кочерга НЕ працював?

А драматична поема	В романтична драма	☐
Б історичний роман	Г драма-феєрія	☐
- За жанром «Свіччине весілля» І. Кочерги — це

А драма-феєрія	В трагедія	☐
Б комедія	Г драматична поема	☐
- Події у творі «Свіччине весілля» І. Кочерги відбуваються в

А Харкові	В Львові	☐
Б Києві	Г Чернігові	☐

6. Головними героями твору «Свіччине весілля» І. Кочерги є
А Іван та Меланка	В Корній та Уляна	☐
Б Петро та Наталка	Г Степан та Зося	
7. Хто з персонажів НЕ є героєм твору «Свіччине весілля» І. Кочерги?
А Конюшина	В Ольшанський	☐
Б Передерій	Г Свічка	
8. Другою назвою п'єси «Свіччине весілля» І. Кочерги є
А «Легенда про свічку»	В «Дума про свічку»	☐
Б «Пісня про свічку»	Г «Балада про свічку»	
9. Установіть відповідність між іменами головних героїв та назвами творів:
1 товаришка Галакта	А «Місто»	<table border="1" style="border-collapse: collapse;"> <tr><td style="text-align: center;">1</td><td style="width: 20px;"></td></tr> <tr><td style="text-align: center;">2</td><td></td></tr> <tr><td style="text-align: center;">3</td><td></td></tr> <tr><td style="text-align: center;">4</td><td></td></tr> </table>	1		2		3		4	
1										
2										
3										
4										
2 доктор Тагабат	Б «Свіччине весілля»									
3 Степан Радченко	В «Іван Іванович»									
4 Іван Свічка	Г «В житах»									
- Д «Я (Романтика)»
10. Установіть правильну послідовність подій у творі «Свіччине весілля» І. Кочерги:
А Свічка обіцяє повернути привілей запалювати світло вночі	<table border="1" style="border-collapse: collapse;"> <tr><td style="text-align: center;">1</td><td style="width: 20px;"></td></tr> <tr><td style="text-align: center;">2</td><td></td></tr> <tr><td style="text-align: center;">3</td><td></td></tr> <tr><td style="text-align: center;">4</td><td></td></tr> </table>	1		2		3		4	
1									
2									
3									
4									
Б Меланка несе свічку, щоб врятувати життя коханому									
В пани повернулися з полювання									
Г Меланка помирає									

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА ЗА МЕЖАМИ УКРАЇНИ

Однією з особливостей розвитку української культури ХХ ст. була державно-територіальна розділеність. Хоча більша частина українців проживала на території УРСР, певна частина українського народу залишалась за її кордонами. Українці, які проживали в інших країнах, розвивали культурні традиції свого народу, створюючи осередки, діяльність яких на сьогодні є невід'ємною складовою історії української літератури. Насамперед ідеться про розвиток літератури на Західній Україні, у Празі, Варшаві та Німеччині.

М. Ільницький зазначив: «Поезія Західної України та тодішньої еміграції, що зосереджувалася головним чином у Празі та Варшаві, не могла замінити „розстріляного відродження” на Україні, але вона в міру сил і можливостей розвивала течії, які були там припинені під тиском унітарного, репресивного режиму. Отже, коли головна крона була підрізана, бокова намагалася рости буйніше, коріння віддало соки гілкам, які могли їх засвоювати. До того ж варто звернути увагу й на те, що коли західноукраїнська поезія розвивала традиції передусім свого регіону, то поети-емігранти несли собою художні традиції Наддніпрянщини і, перебуваючи в тісних контактах з галичанами, впливали на них і зазнавали їхнього впливу. Відбувався, таким чином, живий кровообіг між роздертим державними кордонами живим тілом України, її народу. Це почуття єдинокровності і обміну духовними цінностями, яке хоч і пригасало часом, все ж не припинялося ніколи, в двадцятому столітті особливо посилювалося, здобуло нові імпульси для розвитку».

Культурні осередки	Представники	Загальна характеристика літературних об'єднань, що діяли в культурних осередках
Осередки на Західній Україні (до 1939 р.)	В. Бобринський, О. Бабій, Р. Купчинський, І. Ірлянський, О. Турянський	Творчість молодого покоління поетів-символістів пов'язують із діяльністю групи «Митуса» (видавали однойменний журнал). У стильовому плані вони були послідовниками «молодомузівців» у гіперболізації ліричного героя та поетизації страждання, однак мотив страждання «митусівці» перекцентували від позачасовості на конкретні історичні обставини
	А. Крушельницький, І. Крушельницький, А. Павлюк, Я. Галан, Степан Тудор	Угрупування «Гроно» (видання «Вікна», «Нові шляхи», «Культура») об'єднало митців, які захоплювались успіхами української літератури та мистецтва в УРСР й прагнули розвивати новаторські естетичні тенденції

Культурні осередки	Представники	Загальна характеристика літературних об'єднань, що діяли в культурних осередках
Осередки на Західній Україні (до 1939 р.)	О. Петрійчук (Микола Молох), В. Лімниченко, М. Рудницький, Ю. Косач, Б.-Ігор Антонич, Б. Кравців	Літературне об'єднання «Логос» мало релігійне спрямування (видавало журнал «Поступ»). Молоде покоління поетів поєднувало свої творчі пошуки з різними тогочасними часописами та виданнями, зокрема: «Літературно-науковим вісником», часописом «Назустріч», журналом «Дажбог». Зокрема часопис «Назустріч» був зорієнтований на західні віяння в літературі, широко інформував про новини світової культури, мав тісні зв'язки з українськими діячами, які перебували за кордоном
Осередки у Празі та Варшаві	Ю. Дараган, Є. Маланюк, Освальд Бургардт (Юрій Клен), О. Стефанович, О. Лятуринська Ю. Косач, Ю. Липа, Н. Лівницька-Холодна, Є. Маланюк, О. Теліга, Л. Мосендз	«Празькою школою» умовно називають поетів-емігрантів, які виїхали з України й певний час працювали у Празі. Їх об'єднувала віра в українську національну духовність, яка мала призвести до здобуття державності, «ідеологія сильної, "невгнутої" людини, аристократа, державника, лицаря, архітекта недосяжно високих надщоденних веж, майстра двосічного меча» (Ю. Шерех «Третя сторожа») Близькою «пражанам» була створена у Варшаві група «Танк» — «організація сил бойового національного мистецтва». Основними постулатами групи були: а) культ героїзму і шляхетності; б) культ великодержавності; в) культ нещадимості (листи Ю. Липи до М. Мухина)
Осередок у Німеччині	У. Самчук, Юрій Шерех (Шевельов), І. Багрянний, Докія Гуменна, В. Домонтович (Петров), Т. Осьмачка	У 1945 р. було засновано МУР (Мистецький український рух) — об'єднання українських письменників в еміграції з метою консолідувати митців, які після Другої світової війни опинились у таборах для переміщених. Провідними ідеями цього об'єднання стали «ідея великої літератури» (У. Самчука) та концепція «національно-органічного стилю» (Юрія Шереха)

Богдан-Ігор Антонич (1909–1937)

Свій мистецький талант Богдан-Ігор Антонич найповніше виявив у поетичній творчості. У першій збірці поета «Привітання життя» знайшла відображення вітчизняна і європейська класика, авангардистські течії українські поезії. Наступна збірка «Три перстені» стала втіленням поєднання надбань класичної поетичної спадщини з фольклором, у якому збереглося багато дохристиянських міфологічних уявлень, де діє оживлена природа й людина, невіддільна від неї. Ідея одухотворення природи знайшла своє продовження

і в подальших збірках поета. Б.-І. Антонич також активно виступав із доповідями з питань розвитку української літератури, займався перекладацькою діяльністю, писав статті та рецензії, у періодиці під псевдонімом Зоїл висловлював свої погляди стосовно політичних та громадських питань, публікував сатиричні фейлетони та пародії. Б.-І. Антонич вів літературну хроніку в журналі «Дажбог» та водночас був редактором журналу, разом із В. Гаврилюком редагував журнал «Карби».

Основні твори: три прижиттєві поетичні збірки: «Привітання життя», «Три перстені» (за цю збірку отримав літературну премію Товариства українських письменників і журналістів ім. Івана Франка), «Книга Лева», дві посмертні: «Зелена Євангелія», «Ротації», збірка віршів «Велика гармонія», лібрето до опери «Довбуш».

Це цікаво!

Два останні роки навчання Б.-І. Антонича в гімназії його вчителем був Лев Гец, згодом відомий український художник. Навчаючись в університеті та після його закінчення, Богдан-Ігор надсилав учителеві свої книжки, які той оцінював дуже високо, сприймаючи їх «з нестримним захопленням». Антонич-гімназист захоплювався музикою, непогано грав на скрипці, яку потім згадував у віршах як «музичне дерево». Виступав на шкільних концертах і навіть писав мелодії. Також малював і серйозно цікавився образотворчим мистецтвом.

Автопортрет

«Я все — п'яний дівчак із сонцем у кишені.»

«Я — закоханий в житті поганин»

З першої книжки «Привітання життя»

Червоні клени й клени срібні,
над кленами весна і вітер.
Дочасності красо незглибна,
невже ж тобою не п'яніти?
Я, сонцеві життя продавши
за сто червінців божевілля,
захоплений поганин завжди,
поет весняного похмілля.

Вишні

Антонич був хрущем і жив колись на вишнях,
на вишнях тих, що їх оспівував Шевченко.
Моя країно зоряна, біблійна й пишна,
квітчаста батьківщину вишні й соловейка!
Де вчора з Євангелії, де світанки,
де небо сонцем привалило білі села,
цвітуть натхненні вишні кучеряво й п'яно,
як за Шевченка, знову поять пісню хмелем.

Зелена Євангелія

Весна — неначе карусель,
на каруселі білі коні.
Гірське село, в садах морель,
і місяць, мов тюльпан, червоний.

Стіл ясенювий, на столі
слов'янський дзбан, у дзбані сонце.
Ти поклоняйся лиш землі,
землі стобарвній, наче сон цей!

Дороги

Розгорнулась земля, наче книжка
(дороги, дороги, дороги).
Зашуміла трава і принишкла,
простелилась нам юним під ноги.
Тільки небо і тільки пшениця
(над нами, за нами, під нами).
Тільки безкрай і далеч іскриться,
тільки безвість вітає вітрами.
Голубінь, золотавість і зелень
(яруги, галявини, кручі).

Розспівались таємно: дзінь-дзелень
цвіркуни в конюшині пахучій.
Заліzysta вода із криниці
(дороги, дороги, дороги).
О, відкрий нам свої таємниці,
дивний місяцю мідянорогий!
Бо в дорогах зваблива врода
(о зелень! о юність! о мріє!).
Наша молодість, наче природа,
колосистим ще літом доспіє.

Пісня про незнищенність матерії

Забрівши у хащі, закутаний у вітер,
накритий небом і обмотаний піснями
лежу, мов мудрий ліс, під папороті квітом
і стигну, і холону, й твердну в білий камінь.
Рослинних рік підноситься зелена повінь,
годин, комет і листя безперервний лопіт.
Залле мене потоп, розчавить білим сонцем,
і тіло стане вуглем, з пісні буде попіл.
Прокотяться, як лява, тисячні століття,
де ми жили, ростимуть без наймення пальми,
і вугіль з наших тіл цвістиме чорним квітням,
задзвонять в моє серце джагани в копальні.

Різдво

Народився Бог на санях
в лемківському містечку Дуклі.
Прийшли лемки у криснях
і принесли місяць круглий.

Ніч у сніговій завії
крутиться довкола стріх.
У долоні у Марії
місяць — золотий горіх.

- Як ви вважаєте, чому критики назвали збірку «Зелена Євангелія» — книгою природи, збірку «Ротації» — книгою міста й цивілізації, а збірку «Велика гармонія» — книгою віри?
- У чому виявляється своєрідність трактування природи у творчому доробку Б.-І. Анто-нича?

7. Образ «мідяногого місяця» поет вплітає в тканину вірша
 А «Вишні» В «Дороги»
 Б «Зелена Євангелія» Г «Автопортрет»
8. У якому із запропонованих віршів Б.-І. Антонича постає біблійний сюжет?
 А «Вишні» В «Різдво»
 Б «Зелена Євангелія» Г «Автопортрет»
9. Який художній засіб використав Б.-І. Антонич у рядках:
*Гірське село, в садах морель,
 і місяць, мов тюльпан, червоний?*
 А порівняння В синекдоху
 Б епітет Г метафору
10. Установіть відповідність між поетичними рядками та назвами поетичних творів Б.-І. Антонича, з яких їх узято:
1 <i>Червоні клени й клени срібні,
над кленами весна і вітер</i>	А «Дороги»	<table border="1"> <tr><td>1</td><td></td></tr> <tr><td>2</td><td></td></tr> <tr><td>3</td><td></td></tr> <tr><td>4</td><td></td></tr> </table>	1		2		3		4	
1										
2										
3										
4										
2 <i>Весна – наче карусель, на каруселі білі коні</i>	Б «Автопортрет»									
3 <i>О, відкрий нам свої таємниці,
дивний місяцю мідяногогий</i>	В «Різдво»									
4 <i>Ніч у спіговій завії крутиться довкола стріх</i>	Г «Вишні»
Д «Зелена Євангелія»									

Осип Турянський (1880–1933)

Творчий доробок талановитого українського письменника, літературного критика та перекладача Осипа Васильовича Турянського довгий час не був відомий широкому колу українських читачів. Він, як і кожен митець, шукав самого себе протягом усього творчого життя, шукав своїх героїв, шукав шляхів боротьби за кращу долю убогих і покривджених.

Так склалось, що восени 1914 р. О. Турянський був мобілізований до австрійської армії й відправлений на сербсько-австрійський фронт. Потрапив у полон, перебував у таборі для інтернованих на італійському острові Ельба.

Пережите в сербському полоні відтворив у повісті-поемі «По́за межами болю» (подана водночас українською та німецькою мовами (опублікована у Відні)). У вступному слові до видання творів письменника Р. Федорів зазначає, що «повість-поема «По́за межами болю» вважається одним із кращих літературних творів, е яких змальовано першу світову війну і викрито капіталістичний лад, що її породив».

Основні твори: повісті «Дума пралісу», «Син землі», збірка оповідань «Боротьба за великість», комедія «Раби» та низка літературно-критичних нарисів.

Це цікаво!

Роман Федорів у передмові до видання творів письменника зазначив: «Осип Турянський нічого у своєму творі [«Поza межами болю»] не видавав. Він, володіючи величезним матеріалом (ї, мабуть, інший на його місці заходився б писати серію романів), зумів «стиснути» пережите, переболене й перемучене у короткій повісті. Відповідно був вибраний стиль: уривчастий, суворий й водночас — пісенно-поетичний. Письменник, очевидно, й не міг тоді по свіжих слідах писати розлого, довго, рани його ще були свіжі, ще люто боліла душа, ще кожне слово, спогад, думка були схожі на шрапнель, на розривну кулю, на холодне лезо багнета; ще ночами йому снилися заметені снігом, скуті морозом і всипані солдатським трупом голі албанські гори. У передмові до книжки він писав: «...Судилося нам пройти за життя пекло, яке кинуло нас поза межі людського болю — у країну божевілля й смерті». Тому його книжка й написана мовби одним подихом, вона повна крику, розпачу, подекуди й патетики; і ще ця книжка повна попереджень людству: дивіться-но, що робить з людиною війна; і ще ця книжка повна віри в силу людського духу: навіть у найскладніший час, коли героям твору довелося вибирати між очевидною смертю і звироднінням, канібалізмом, вони обрали смерть, не опустилися до звірячого самозахисту; і ще в цій книжці багато ніжних ліричних струн: автор (і заодно його герої) живуть спогадами про рідний край, про любу дружину, малога сина — про звичайні і водночас великі людські radoці».

Поza межами болю

(Скорочено)

Картина з безодні

Присвячую моїй дружині й моему синові

Переднє слово

Я й мої товариші впали жертвою жадливого злочину.

Це був злочин, якого люди і природа допустилися на нас і який і нас приневолив стати злочинцями супроти духа людства.

І судилося нам пройти за життя пекло, яке кинуло нас поза межі людського болю — у країну божевілля і смерті.

Тіні моїх товаришів являються мені у сні й наяву.

Бачу їхні обличчя живих трупів.

Бачу, як біль і розпука кладе їм на очі й мозок сонячний серпанок привидів і божевілля і як вони з радісними окликами, з усміхом щастя западаються у безодню небуття.

І я лечу з ними у прірву.

Я чудом остався між живими.

Та все здається мені, що я наче з-поза могили дивлюся на вир життя, на дикий танок людських пристрастей і душевного озвіріння.

І чую голос із того світу.

І почуваю себе чужим, самотнім, сиротою між людьми, з якими довелося мені жити тепер — на вигнанню.

Моя душа відривається від життя, як осінній пожовклий листок від дерева, й лине далеко-далеко до моїх товаришів.

І з тихим шелестом-зітханням стелиться по землі й шукає їхньої могили.

Бо їм ніхто навіть могили не висипав.

Тяжкі спільні терпіння з'єднали нерозривно наші душі, зробили нас братами.

І в моїм серці плаче жаль і туга за ними.

І згадую незабутнього товариша Василя Романишина.

Друже мій!

І ти вже не живеш.

Твої кості білють далеко серед синіх степів України.

Осінній вітер б'є їх.

Холодний дощ умиває їх.

Роса вранці сльозами паде на них.

Ні, я не можу, я не смію мовчати.

І коли я мав силу бодай у мільйонній частині зобразити людським словом їхні страждання і збудити в душі людини одну теплу сльозу спочуття до них, то я сповнив супроти них обов'язок їхнього брата і свідка їхнього болю і смерті.

І скинув з душі тяжкий камінь, який мене давив.

Хай моє скромне оповідання покладеться жалобним вінком квітів на їхню нікому не знану, богом і людьми забуту могилу!

Хай наші спільні муки падуть прокльоном на старий світ, який ще досі тоне в морі крові й нікчемності.

Хай ясна ідея, що в цім оповіданні промінням блискає з цвинтарища й хаосу стихій і з безмежного болю й божевілля людей, розгориться полум'ям у душі молодого українського покоління й веде його все вище й вище на сонячний шлях волі і щастя великого українського народу й до вселюдського братерства й любові.

І коли наша боротьба за волю така важка і кривава, то не падаймо ні на хвилю в темряву розпуки, бо

Через сльози і терпіння

Шлях веде до просвітління:

Хто боровся, скутий тьмою,

Тому сонце — мрія мрій.

Відень. У вересні 1920 р.

Осип Турянський

Поміж небом і землею блукають тисячі й тисячі тіней.

Якби люди з далекого сонячного світу побачили ті тіні й пізнали в них своїх рідних, то збожеволіли би з розпуки.

Але вони їх не побачать, бо ті тіні розвіються, як сонні мари, в безодні буття й ніхто навіть не знатиме, де й коли.

Під ударом німецько-австрійського війська покинули серби свій край і забрали всіх бранців, 60 000 душ, із собою та погнали їх на албанський «шлях смерті».

В албанських горах, нетрях, з голоду, холоду й душевного болю загинуло 45 000 бранців.

По високому хребті албанських гір, завіяних снігом і морозом окутих, ідуть прочі тепер на стрічу долі.

Ідуть живі трупи людей по трупі природи.

Чорні хмари закрили задрісно сонце і блакить неба й повисли над ними, як велетенські чорні крила всесвітнього духа знищення.

І спокійні ці хмари, як німе прокляття, непорушні, мов скелі, невблаганні, як доля.

Понура тьма хмар поклатася гробним каменем на замучені душі.

Земля відцуралася їх.

Вона кликнула їх у ті високі гори, між дикі строми й безвісті, де на кожному кроці чатує смерть. <...>

I

Штранцінгер, який ішов зі своїми шістьма товаришами на кінці довгого ряду, станув.

— Що тобі? — питав Добровський, котрий у цій хвилині вів його.

Штранцінгер мовчав і тільки притискав міцніше до себе скрипку, яку весь час ніс із собою.

Його скрипка — це було все, що воєнна доля йому лишила.

Куля забрала йому очі.

Його мати з болю вмерла, а його суджена скочила в ріку, й ніхто її більше не бачив.

Він дізнався про їх долю й від того часу онімів.

Замкнув увесь біль у темряві своїх очей і своєї душі і скам'янів.

А може, він у пісні скрипки бачив день, бачив бодай один промінчик сонця й вузеньку, синю смугу неба?

Але люди чули тільки один раз пісню його скрипки після смерті його матері і його дівчини.

І була це пісня, від котрої навіть ворог заплакав.

— Хто покине його? — застогнав Ніколич.

— Не йдім далі. І сили вже в нас немає. Вмираймо тут.

Шість товаришів стануло.

Злякалися, бо перший раз від довгого часу почули Штранцінгерів голос, який вийшов з його уст, як із нутра землі.

— Ідіть! Я тут останусь.

Добровський обізвався:

— Ми з тобою останемось. Товариші, так?

Кожний мовчки кивнув головою.

— Але вмремо не від сербської кулі, — воркнув Сабо й затиснув зуби та блиснув дико очима.

Старий сербський стражар приступив до них.

— Наперед!

— Мовчи! — крикнув Сабо.

Серб змірився до вистрілу, але Сабо вдарив його палкою по голові.

Серб упав.

Живий, мертвий?

Байдуже.

Сабо забрав від серба кріс з патронами.

Не найшов у його торбі ні зерна хліба.

Копнув його ногою, й серб покотився в дебру.

Сабо взяв сліпого Штранцінгера за одну руку. Ніколич за другу і всі сім відійшли набік від «шляху смерті». <...>

— Чекайте! Чекайте!

— Не йдім за товаришами, — кличе Сабо. — Там нас гибіль чекає. Я маю кріс. Шукаймо албанської хати. Тепер буде десь пізно з полудня. Як не знайдемо нічого, то, може, вдасться нам яким чином розпалити вогонь. Може, хтось уночі побачить наш огонь і прийде до нас...

— Вовки прийдуть... — бовкнув Добровський.

Ніколич думав:

— Може, й люди прийдуть...

— Люди? — питав Добровський. — Люди для нас — гірше вовків...

— Щоб витримати до вечора й через ніч, мусимо мати хоч іскру якої-небудь надії... — падькав Ніколич.

Добровський відповів:

— Одинока надія — якесь чудо або наші люди.

Та не такі нуждарі, як ми... Але...

Замовк. <...>

— Огонь... огонь... огонь...! Згинемо без огню.

Недалеко нашли присипаний снігом корч.

З великим зусиллям одчімхали галузки та відтяли його при самім корінні.

Та як розпалити вогонь замерзлими, зеленими галузками?

— Виймайте Шекспіра, Гете, Канта! Вони нам тут придадуться, — глузував Добровський.

Але ще три дні тому вони мусили спалити їх.

Сабо глянув із презирством на скрипку Штранцінгера.

— Те тарахкало придалося б дуже на вогонь... — шепнув.

— Дай спокій, — відповів Добровський.

Оця скрипка — це його очі...

Кожний відтяв сухий шматок зі своєї одежі.

Однак огонь погас.

Сабо почав із якоюсь дивною рішучістю:

— Щоб огонь горів, не вистачить кілька онучок.

На це треба цілого убрання.

Добровський глянув на нього допитливо:

— Відкіля взяти цілого убрання? Щоб тут іще був труп серба.

Сабо відповів зі спокійною жорстокістю:

— Незабаром знайдеться між нами не один труп, менше або більше... Одначе треба, щоб це сталося вже скоріш...

— Як ти це міркуєш?.. — шепнув Ніколич і з жахом подався назад.

— Віддирання шматків одерж безцільне. Сентиментальність — смерть. Тверезо думати! Сяк чи так, один із нас найскорше згине...

В поглядах товаришів вчитав Сабо мовчазне і тривожне питання й відповів:

— Ну... як уже слід мені висловитись виразно, то... один із нас мусить умерти...

При останніх словах Саба нова струя морозу, студена, наче смерть, нагло прошибла душу й тіло товаришів.

Щось нараз наче обвалилося в них, і з румовищ якась несамовито люта сила почала скоро, скоро вимітати марні останки життя й надії.

Блудними очима глянули на Саба, котрий сам наче злякався своєї думки й, мабуть, у бажанні злагодити її вражіння додав після короткої мовчанки:

— Для загального добра.

Добровський глянув йому бистро в очі й вицідив поволі, кризь зуби:

— Для загального добра — гинь ти!

— Ні, я ще хочу жити. Але наш товариш Бояні радо згине. Його свідомість ледве вже блимає. Знаєте, що він забув навіть своє ім'я. Бояні, як тебе звуть?

Бояні став лебедіти, начеб усі останки його душі були на його устах:

— Я хочу жити... хочу жити...

— Жити ми хочемо всі. Та кому в голові те, що ми хочемо? Ми мусимо! Хто хоче мусити?

Настала лячна мовчанка, серед якої вони старалися розібрати цю жакливу думку у своїй гарячкою виснаженій свідомості.

— Хто з нас пожертвується добровільно для других? — напивав Сабо, повторюючи все наново свою убивчу гадку.

— Я, — перервав мовчанку сліпий.

— Я, — пронеслося глухо з уст Пшилуського.

Оба вони все мовчали.

Здавалося, що вони тепер на те тільки й відзискали мову, щоби попрощатися з життям.

Добровський сказав:

— Ти стань собі на боці, Штранцінгер. Ти святий.

Нічия рука тебе не торкнеться.

— Але що з тобою... Пшилуський? — нагадував Сабо, котрий помітив, що другі, здається, годяться з його лянним наміром.

— Маєте кріс, — відповів глухо Пшилуський.

— О боже! Не дивімся на добровільну жертву наших товаришів! Пождім! Доля сама вирішить, кому з нас найскорше вмерти, — падькав Ніколич. <...>

Бояні і Ніколич, які весь час дивилися на Добровського, наче приковані його очима і словами, витягнули руки, начеб хотіли пригорнути когось до грудей.

Їх виснажені обличчя, несамовита усмішка, та ще більше рухи-обійми їх рук наповнили мою розболену свідомість наглим острахом. Я відвернув очі від обох товаришів і шукав в очах Саба успокоєння. Одначе він так понуро дивився, начеб в найближчій хвилині мало все завалитися. Я звернувся до Добровського, однак не був у силі промовити до нього. Мов поражений стояв я, й мене мучила тільки одна думка: чи Добровський зійшов з розуму, чи ні? І наче спогад із вимріяних країн і одночасно, мов холодний жах із замерзлих, понурих печер, рилися в мою душу слова Добровського:

— Ясновельможні дами! Маю за честь представити вам одно вельми цікаве товариство сімох людей, котрих доля вирядила в далекий світ по ділам смерті. Серед шляху нам, вибачайте, знудилось, і ми справили собі між небом і землею, серед хмар і снігів вельми романтичний бал, на котрий маємо честь запросити вас, ясновельможні дами. Прохаємо перейти ласкаво зі своєї золотосяйної цісарської палати до нашої балевої залі. Вона теж дуже гарна й далеко обширніша від вашої. Її стеля — безкрає небо, її стіни — сніжно-білі скали, її поміст — замерзлий сніг, білий, як ваші вельможні декольте. Ми маємо чудову музику й оригінальний буфет, який різниться від вашого буфету лиш оцею дрібничкою: не ми його, але він нас хоче пожерти.

Заклацав зубами й показав недалеко безодню.

— Мое ім'я доктор Добровський, людина, що не робить собі нічого ні з голоду, ні з холоду, ні з життя, ні зі смерті і сміється, вибачте, ясні дами, трошки із вас, розуміється, в межах пристойності.

Пан четар Штранцігер...

Тут урвав і глянув на сліпого товариша, що стояв набоці, байдужий на всі радощі і, здається, на всі болі:

Дивився на нього й на його сліпі очі й нагло вхопився за горло, опісля закашляв, наче хотів прогнати щось, що вийшло з душі і здушило йому горло.

Стрепенувся і казав далі:

— Оцей пан, що тепер дивиться в сторону нашого буфету, зовється пан четар Пшилуський. Все нахмарений, якийсь черв'як його точить, мабуть, погнівався з кимось та й завдає собі, сіромаха, через те великого жалю. Дітвак. От що! Пані будуть ласкаві звести гуманних причин, ну і, для власної приемності (це головна річ), закрутити йому голову, а то манколія його з'їсть. І прошу не дивитися криво на нього за те, що його балевий стрій не зовсім по моді, але ви, здається мені, догадуєтесь, з якої це причини...

Пан доктор Оглядівський. Гуляє нині, мабуть, перший раз у життю. Дуже вразливий на тепло жіночого серця, особливо в сьогоднішніх зимних часах. Але шукає того тепла тільки у своєму родинному гнізді.

Докажіть йому, ясні дами, що й деінде є теплі кубелечка...

Пан четар Сабо, дикий син угорської пусти. Великий і небезпечний заведія...
Дама, що його покорить, отримає найвищу медалю.

Пан четар Ніколич, сентиментальний молодик, чиста потіха для вас, високі дами.

Пан четар Бояні, дивна людина, що наслідком різних неприємностей в Албанії забула своє ім'я. Хорий, виснажений, в гарячці нахилився над студеним потоком, щоб напитися води. Та, замість зачерпнути води в шапку або в пригорщу, він цілий шубовсь у воду! Ми його витягнули, але він забув забрати з води своє ім'я. Постарайтесь, ласкаві дами, щоб він назад собі його пригадав, а то жодна дама не зможе стати йому законною жінкою. <...>

Як перекотиполе, гнане бурєю, як соломки на хвилях розшалілого моря, так кидалися людські тіні в дикім танці життя і смерті.

Їхні смертельно-тривожні обличчя, похожі на брудно-сірі, зелені й фіолетні черепки із глини, які ось-ось розсипляться, їхнє дивне гукання та дика, душу роздираюча музика Добровського будить почуття, що нараз земля розступиться під ними й небо впаде на них.

Щось невідоме, як тайна буття, безмежне, як вічність, визирає з їх очей і з кожного їхнього руху.

Що це?

Маленька іскра.

Вона росте й вибухає могутнім огнем, який обіймає весь світ. Всесвітній огонь життя горить над всесвітньою безоднею нічогості.

Хто переможе?

Нараз мені здається, що моя свідомість знаходиться десь назовні, поза мною.

Сон чи божевілля?

Чи якесь явище, можливе тільки тут, у цій темній западні?

Щось кружляє мені коло вуха й силкується втиснутися всередину... якась жахлива муха... вона несе смерть...

І в бринінні тієї мухи чую раз у раз:

— Ніколи... ніколи...

Відганяю рукою цього потвора.

Та в найближчій хвилі знов чую зловіще бриніння...

Тікаю на край кручі і вичерпаний, безсильний сідаю.

І знову вона бринить і гуде, як далекий невгомний гомін похоронного дзвона:

— Ніколи... ніколи... ніколи...

Але згодом те несамовите бриніння й гудіння віднімає мені почуття жаху й успокоює мене.

Я починаю радіти, що ця потворна муха, цей демон, бог, диявол, цей хтось знає, що ми тут, що люди тут.

Значить, десь у пеклі, а може, на небі в безодні... десь під хрестами на цвинтарі... десь у сумній пустці безконечній є ще хтось, є ще щось, що думає про нас...

Пусте, байдуже, що таке думає...

Але думає про нас...

Може, це наша доля?

Доле, доле!

Невже з цього хаосу не вернути нам назад до життя, на шлях сонця?

Яка сила в тому мертвому світі зуміє вирвати нас із цього замерзлого пекла?

Нема такої сили.

Немає нікого.

Бог прокляв нас.

Демони тільки ждуть на нашу загибель.

Всі великі й добрі сили відцуралися нас.

А може, єсть іще на небі... в воздуші... на землі які маленькі, ангельські ества, що мають яку-небудь цілющу силу?

Може, ці маленькі ангели могли би врятувати нас?

Може... ах!

Сину, мій сину маленький!

Молися, сину, молися за батька!

Може твоя молитва невинного ангела проб'є скам'яніле склепіння небес. <...>

Бояні впав на землю.

Не міг уже встати.

І як дивилися на мерця, на устах кожного блукало невимовлене питання:

«На кого прийде черга тепер?»

Важке мовчання перебив Добровський:

— Оце має бути людська доля! Вродилася людина, плакала, сміялася, співала, навчилася ходити і причимчикувала, сердешна, аж сюди, щоби після найстрашніших мук покластися тут, у тій проклятій льодовій пустині на спочинок.

— Та проте він лежить усміхнений, — замітив Ніколич, глянувши на нього.

— Ця усмішка — це, мабуть, іскра щастя... хвилина божевілля серед безтямного болю дала йому цю іскру, — зауважив Добровський.

— Невже ж і нам присуджене таке щастя? — спитав Ніколич і здригнувся.

Добровський дивився довго й нерухомо в огонь.

Однак його очі, здавалося, не бачили вогню.

Вони блукали по глибоких нетрах його душі й наче шукали чогось.

Вкінці він поглянув через огонь у спокійну, замерзлу даль і сказав наче до себе самого:

— Прокляте те життя, в котрому слабший мусить згинуть, щоб дужчий міг жити.

II

Вони сидять довкола вогню й чують, як нове, давно забуте життя починає струєю литися в їхні жили.

Шипіння вогню вражає мило й солодко їх уха, як пестливе щebetання дитини. Вони не проміняли б слів огню за найкращі мелодії чудової музики, бо вона була б тепер тяжким роззвукком для їх замерзлої душі.

Пісня палахкотіючого вогню будить почування й думку.

Наче в'язні з тяжкої тюрми, вони тікають зі зболілої душі.

Мов птиці у вирій, вони летять у далекі країни.

Уява, що прагне тепла і світла, дивно їх малює.

Ні сніг там не біліє, ні мороз не тисне, ні людські сльози там не ллються.

Вічний мир і тихе щастя там царюють.

Синє небо нахилиється з любов'ю над зеленою землею.

Там усе благословенне літо красується, там вічно сонце сяє.

А те сонце таке велике і могутнє, що півнеба заступає.

І так любо гріє, так розкішно пече... пече..!

Світло безбережною повинню розлилося по зелених полях, завітчаних лугах і по селах, що ховаються в зелені садів, ніби із сонцем у піжмурки грають.

І яснє проміння лягає відпочити на верховіттях темних лісів.

А там, на блакитному крайнебі, під задуманим, темним лісом, на зеленому рядні буйних трав синє повітря в розкішній жарі сонця тремтить... тремтить...

Сонце любить людей. Сходить із неба й ховається в їхній душі.

І де є серце, там сонце світить.

Люди ховаються між білими квітками в зелених травах, сміються до сонця і благословляють його.

Та деякі люди не хочуть одпочивати на сонці.

Беруть маленькі діти на руки, і йдуть у сад, і сідають у тіні вишень і яблунь.

Понад сніжно-білі шпилі гір, понад скам'янілі сизі хмари душі тіней мостять шлях і тим шляхом за щасливими людьми в країні сонця свої думи, свою тугу шлють.

І зникають безкраї простори, розвивається сиза мла, й країна сонця виринає, як яснє видіння перед тінями і мріє на крайнебі перед ними...

І крізь серпанок проміння і мрії очі бачать: хтось сидить із похиленою головою... хтось клячить і руки до неба здійсмає... хтось дрібний лист пише... хтось очі обтирає... маленький хлопчик дивиться комусь пильно в вічі... певно, питає:

— Мамо, коли тато до нас верне?

Нараз усі мрії сполохав, наче пташки, дивний і тривожний голос сліпого:

— Не тікайте від сонця! Не ховайтеся в тіні!

Злякався власного голосу і прокинувся з просоння.

Сліпими очима глянув із зачудуванням на товаришів та тривожно запитав:

— Де ми?

Вони здригнулися.

Здавалося, що душі безлічі людей, котрі лежать на безмірному цвинтаріщі буття і в могилі ще страждають, вийшли з могили опівночі й питають:

— Де ми?

Я глянув на його обличчя.

Воно так виглядало, начеб не було вже з цього світу.

Хоча цій людині було доперва двадцять чотири роки, то її сліпі очі, її зеленаво-землисте, глибокими ямами й морщинами пооране лице, посивіле буйне волосся зробили її старцем.

Колись у його великих і гарних, мрійних очах ясніли іскри молодості й запалу до високих поривів і змагань.

Ні, неможливо, щоби ця людина мала на віки вічні бачити тільки тьму перед собою.

Чому миш, кертиця, гадина любить світло сонця, а людина ні?

Здається, що віки вже протекли, як це було.

Гарматні кулі розривають землю і людей.

Кругом нас пекло, божевілля, смерть.

Кожна людина вмирає тисячу разів в одній секунді.

Він один лежить у ямі супокійно.

А його очі — о, не забуду ніколи його очей!

Вони дивляться так лагідно й любо кругом, наче хочуть несвідомо зворушити скам'яніле небо безмежною добротою і красою людського серця.

І хочуть показати темряві всесвіту й лукавості богів невмируще сонце й надію людського духа.

Та тепер у нього темні ями замість очей.

Жорстокість людей і неба видерла йому ці добрі, лагідні очі!

Ціла його постать, покрита безліччю дірявих лат, його висохлі пальці на синіх руках — все те становить не образ, а втілення якогось так невимовного, бездонного моря, що немає слів, немає людської мови, щоб його висловити.

Я дивлюся на нього, й біль коле гострими шпильками, як мороз, мою свідомість.

І гаряче співчуття до нього запалює моє серце.

Мій любий, сліпий брате!

Твій біль, заклятий у вічне мовчання, порушить, здається, холодне каміння, а не зворушить лукавої сили ні на небі, ні на землі.

Чому мої руки безсильні вивести тебе з цього льдяного гробовища?

Чому ми всі тут такі безпомічні, а ти, святий брате, найнещасніший між нами?

І дивне бажання охоплює мене:

Якби я був можновладцем, царем, богом, я впав би в порох, у сніг, у болото на землю перед оцією людиною на дні буття, цілував би її ноги й руки і прохав би її прощення за всі безмірні муки, в які я її кинув своїм самолюбством і жорстокістю!

Я, цар, бог, плакав би перед ним, як дитина через те, що я на невинний цвіт його весни поклав зиму старечості й руїни, знищив йому промінь світла і його духа для майбутніх поколінь і кинув його, наче грудку землі, мов камінчик, як пилінку, жорстоко, безцільно на поталу заглади й нічогості!

Та ні.

Навіть грудка землі, камінчик, пилінка, темна пуста безодні — вони мають якусь ціль і призначення.

На грудці землі зерно зійде, камінчик дорогу вистелить, пилінка заступить світло чоловікові, безодня спинить йому шлях і пожере його.

Яку ж ціль, яке призначення має він, я і всі ми ось тут?

Хто мені на те відповість?

Де тебе шукати, небесна сило?

Чи в опарах людської крові?

Чи в димі світового пожару?

Чому так байдуже глядиш?

Чому проклято мовчиш?

Та бог, замерзлий цвинтар природи й навіть сама смерть — усе оглухло й оніміло.

І моя замучена, окривавлена душа блукає, мов сліпий жебрак, чорними, бездорожними пустарями й даремно питає:

— Де сонце?

— Ти зітхаєш, Ніколич, чи ти також покинув когось... там... далеко?..

— Батька й матір, — застогнав Ніколич, і по морщинах його молодого обличчя покотилися сльози.

— У мене немає нікого, — випередив Сабо з гірким усміхом моє питання.

— Ти щасливий, — сказав Ніколич.

— Так думаєш? Самітна людина ніколи не може бути щаслива, — відповів Сабо коротко й байдуже, наче без чуття.

— Ніхто не тужить за тобою... і ти не знаєш туги... будь задоволений, — зітхнув Ніколич.

— Хто у тебе, Пшилуський?

— Діти.

— А дружина?

— Єсть і нема.

— Як це?

— Не питай.

Пшилуський застогнав, упер очі в огонь та понурич глибоко голову.

Я глянув на сліпого товариша й затремтів.

Навіщо я питав товаришів за рідню?

Я не смів питати...

Адже він усе чує...

Здається, що він уже переболів страшну долю своєї рідні і свою власну.

І сидить тепер, як живий, скам'янілий пам'ятник на гробі свого власного життя.

Не буди його болю, що спить.

Це був би злочин... злочин...

— Коли моє тіло замерзло, — казав Ніколич, — то мій дух тільки про те й думав, як урятувати життя.

Тепер мені трошки тепло. Та що з того? Важкий камінь лягає на душу й давить, давить. І не знати, що більш болюче: чи мороз, чи біль і туга за людьми, котрих уже, здається, не побачу ніколи.

Глянули на сліпого товариша, що сидів тихо й був наче без душі, й довго мовчали.

З яруги перед ними виринула знов біла хмарка і знімається вгору, поволі, легесенько, наче лячно їй, що серед залятого спокою й омертвіння природи лише вона одна являє собою рух і життя...

І омліла на своєму шляху й висить нерухомо між небом і горами.

Ніколич глянув на шлях, яким усі вони прийшли сюди.

Далеко на небосхилі появилася велика, дивно таємна тінь і поклатася поперек дороги, яку люди витоптали у снігу.

— Товариші, — шепотів Ніколич, — подивіться там... на цю дивну тінь на нашому шляху... шлях і тінь поперек... це хрест... великий, могутній хрест...

Що значить цей хрест?..

Що він означає?..

Дивилися мовчки на цей понурий хрест і прислухалися до зловіщого шепоту душі...

Не знаю, чому цей таємний хрест на шляху нагадує мені біг часу?

Який день сьогодні? Я вже не знаю.

Час перестав уже існувати для мене.

Немає для мене будучності, не стоїть за мною минувшина.

А теперішність?

Це кривава точка межі двома вічностями.

Це рана, що росте чимраз більше вглиб і вшир і своєю блідою кров'ю закриває мені все майбутнє і все минуле.

Може, це правда, а може, це тільки так мені здається:

Вже минуло, а може, незабаром мине три роки, як мій син прийшов на світ.

Де ти, мій сину, тепер?

Не смію питати, чи ти здоров, бо не знаю навіть, чи ти живеш, моя дитино.

Як легко було б мені на серці, якби я знав, що ти, сину, разом із матір'ю, що ви обоє живете здорові.

Тоді я не почував би себе тут таким нужденним і опущеним, хмари не видавалися б мені так понурими, льодова пустиня не була б для мене така студена, така безкрая.

Бог і люди прогнали мене від себе, покинули, забули мене.

Моя душа роздерта тисячними ранами, моє тіло кинене повільній і певній загляді на поталу — ось як, сину, довелось мені, твоєму батькові, святкувати твої родини!

Коли думаю про тебе і про твою матір, сину, боюся, що розпука доведе мене до божевілля, коли я ще досі не збожеволів.

Скажіть мені, люди: де вони обоє?

Чи вони живуть?

Даремне питання.

Мої товариші убогі, нужденні так само, як я, й не знають нічого.

Мовчать гори, мовчить снігова пустиня, мовчить буйний вітер, не віє з далекої України.

І ти, моє серце, засни!

Та проте як дивно!

В самім куточку мого серця притаїлося щось.

Воно мале, марне, бліде.

Це надія.

Може, неприятель, який залляв мій край і вдерся в мою хату, пригадав собі, як я побачив мого сина на руках матері, що і йому довелося покинути жінку й дитину, й ця згадка спасла мою дружину з дитиною від ганьби і смерті.

Лиш одно мене лякає.

Чорна змора мучить мене днем і ніччю.

Все стає мені перед очима жадливий образ смерті, який я бачив у Мункачі.

Боюся назвати по імені цю страшенну пошесть.

Не можу дивитись на тих жовнів із запалими, почорнілими обличчями.

Вони висідають із поїзда, який привіз їх сюди з моєї рідної землі.

Ніхто не сміє приступити до них, привітати їх.

Лиш пес біжить їм настрічу.

Хтось крикнув... хтось стрілив, пес жалко заскавулів і тікає.

Звір'я мусить заплатити ранами за своє прив'язання до людини.

М у н к а ч — Мукачеве.

Бо навіть собака не сміє зблизитися до хорих на холеру, щоб їх привітати.

Жовніри кладуться на землю біля поїзда і в'ються в судорогах.

Вкінці хтось являється й успокоює їх...

Смерть.

Може... моя дружина з сином...

Ох, зимний піт виступає мені на чоло...

Геть від мене, пекельний привиде!

Не муч мене довше!

Люди, люди!

Тяжко мені, тяжко!

Та хоча ця змора доводить мене до божевілля, то я таки не можу повірити, що ти, сину, вже не мав би жити, не може мені в голові поміститися думка, що твої

рученятка, які колись так міцно обнімали за шию батька, вже застигли і спочивають непорушно в холодній, сирій землі.

Ні, ти живеш, мій сину, разом із матір'ю.

Так, ви обоє живете.

Я цілую твою маленьку головку, мій сину, й желаю тобі, щоб ти ніколи не зазнав долі свого батька.

А як виростеш великий, не будеш тужити за мною, як я за тобою, бо не зможеш пригадати собі, що й ти колись мав батька й бавився та сміявся на його руках.

Мати скаже тобі, що твій батько згинув на війні, і ти будеш із пошаною згадувати моє ім'я.

А як запитаєш матері, де моя могила, то мати скаже тобі зі сльозами, що твій батько спочиває десь далеко, серед буйних степів великої України.

Ані мати, ані ти, мій сину, ви обоє не знатимете, що я не лежатиму в нашій рідній українській землі, — тільки десь далеко на чужині вовки-сіроманці розірвали й рознесли мої кістки по албанських нетрах, покинутих богом і людьми.

Будь здоров, сину мій, — навіки. <...>

Добровський мовчав хвилину, опісля озвався з гіркою іронією:

— Яка ідея привела нас в албанські нетра? 45 000 трупів невинних батьків і синів на шляху смерті! Якій ідеї потрібні наші муки й наша смерть? Вона вже тут на нас чатує. І ще нині нас усіх задушить крайно-трусливим і жорстоким способом!

І не умремо ми навіть так званою героїською смертю, тільки погинемо тут, наче сліпі щенюки, кинені у стухлу, замерзаючу саджавку! І якщо сюди заблукають колись ситі прогульковці, то про наші кістки заговорить найперше, наприклад, така дама, у котрої буде замість душі здоровий питльований книш, який її так розіпре, що вона буде похожа на ходячий тілесний бомбаст.

Ця жіноча діжа смальцю зашкварчить:

«Ті кістки не роблять на мене вражіння ні як пережиття, ні як літературна тема».

Хвилину думав Добровський, потім зітхнув:

— Тяжко конати серед грому гранат, серед голоду й холоду, а ще тяжче жити серед нікчемності й хамства сучасних людей. З цієї причини я, товариші, присягаю вам: коли яким чудом застане хтось нас тут іще живими і схоче рятувати нас, то я скочу в дебру.

Я не хочу назад вертати в озвірілий світ.

Знов замовк, опісля глянув на хмари й на товаришів і сказав:

— Якби я був найвищим еством, яке сплodiло світ і життя, то, дивлячись на діла своїх рук і на ваші муки, я запався би зі сорому на саме дно пекла.

Маю тільки одно бажання до життя: заки засну, хотів би наситити клятий шлунок невеличкою мискою якої-небудь теплої страви... І коли б я був Шекспіром, то сказав би тепер щось, похоже на оце: — Десять царів за один український пиріг...

III

Доки їх тіло, зціплене морозом, боролось при допомозі вогню зі смертю з зима, доти всі інші болі наче сховалися в тіні й чатували на догідну хвилину.

Та тепер, коли тіло вчасі оگریлось і слаба струя крові почала трошки правильно кружити по жилах, вони після останнього слова Добровського здригнулися.

Почули, як старий страшний гість, голод, став нагло з незвичайною силою стукати до їхньої свідомості.

Адже вони від десятих днів не взяли нічого до уст!

Кожного, за винятком Штранцінгера й Добровського, вхопив корч шлунка, так що мусили з болю качатись по землі.

Коли перший приступ болю трошки успокоївся, вони почали вже тисячний раз наново нищпорити по карманах. Хотіли найти бодай одну порошокну хліба або чого-небудь не на втихомиріння, а на хвилеве одурення убивчого почуття голоду. Всі шукали, тільки Штранцінгер сидів усе нерухомо, супокійно й байдуже, а Пшилуський дивився вперто в огонь, і з його лица пробивався вираз великого терпіння.

— Я вже найшов. Їжте, — сказав Сабо й показав кількадесят тисяч корон.

Розказував, як дійшов до тих грошей, хоч вони не були цікаві на те.

— Ідемо албанським селом. Ми всі вже три дні нічого не їли. Можна купити поганого кукурудзяного хліба, але нема грошей. Приступаю до одного капітана, що мав коло себе грубі скарбові гроші. Його обов'язком було рятувати своїх бідних людей.

Він усе був ситий, все щось їв і ремигав, мов корова, та й такий вам грубий і тілистий був, що аж його розпирало. Здавалося, що він ось-ось трісне й забере нам одинокое добро, яке нам господь іще оставив: чистий воздух. Трісне й затроїть нам його, як величезна, пересичена й розтоптана блощиця.

— Пане сотнику, — кажу йому, — просимо вас слухняно, позичте нам по кілька корон, а то доведеться з голоду здохнути. Не хотів ні чути про те.

— Здихайте! — квікнув, — я не дам ні сотика!

Я собі міркую: «О, чекай, небоже, відпокутуеш ти мені це гірко».

В горах я підглянув догідну хвилю й вирвав йому гроші з рук. Він замахнувся й хотів ударити мене, але я собі нічого... тільки оттак... делікатно його штовхнув...

Він, неборака, замість упасти собі трошки на землю і встати, вибирає вам довгий шлях і жене стрімголов у безодню... Га, га! Як моє серце раділо, коли я дивився, як він, сіромаха, собача личина, котився по стрімкій збочі! А які елегантні і граціозні вихиляси й викрутаси при тім виводив! Кажу вам: із нього справжній салоновий лев... То знов скавав, як заєць або як дика коза. А квапився, що не дай боже!

Видно, хотів чимскоріш пожалітись Бельзевубові на мене за мою нечемність і за брак військової дисципліни.

Хай йому земля пером на дні пекла!

Тьфу на нього!

Розкинув гроші по воздуху.

— Сховай гроші, — казав Добровський, — бо з тебе, небоже, великий грішник, і як у пеклі не з'єднаєш собі грішми протекції у пані Бельзевубихи, то в пекельнім огні житимеш, може, так само гірко, як тепер тут.

Кілька банкнотів упало на поли його плаща. Сабо дивився на них довго, спершу байдуже, опісля з якимось таємним зацікавленням. Нараз його очі блиснули несамовитим блиском, у якому замиготів непогамований гнів. Він кинув дикий прокляти, опісля мертвецькими пальцями вхопив, якби був несповна розуму, один банкнот і оглядав його якийсь час витріщеними очима. Нагло кинув папір із блискавичною швидкістю в уста й почав його роздирати зубами й зажерливо жькати. Його очі, наче блудні, виступили йому з глибоких ям, якби самі хотіли докладно приглядатися, яким чином людина може вдати штуку їсти гроші, наче страву? Його запале, землисто-сіре лице напучнявило, й по його рухомій набряклості було видно, як паперовий вузлик у його устах мандрував то сюди, то туди. Увесь вираз його обличчя уявляв собою жахливу картину нужди, скаженості і божевілья. Під час того, як Сабо кусав і жував завзято паперові гроші, він і гарчав несамовито, наче скажений пес, який даремно обгризає засохлу костомашу.

Товариші позирали на нього зі співчуттям, то знову з переляком. Тільки сліпий не знав спершу, що діється, й сидів байдуже: Добровський дивився на Саба найперше з зачудуванням, відтак якийсь час із легкою іронією. Вкінці став говорити:

— Яка з тебе дитина, Сабо. Ти береш на себе неабияке завдання: дуже оригінальним способом ти хочеш розв'язати соціальне питання. Річ ніби проста: з'їж гроші і таким чином тобі вдасться знищити капіталізм і одночасно втихомирити голод. Це не зла думка... <...>

Сабо зібрав розсіяні гроші й кинув їх у вогонь.

Хвилину сидів мовчки, й було видно, що чорні думи зовсім насіли його. Нараз підняв стару, зім'яту, напівроздертую однокоронівку, що одинока зі всіх грошей осталась, дивився довго на неї і вкінці сказав з великим жалем і болем:

— Ти, безцінний, нужденний шматку паперу! Ти — це бідний, нужденний пес Сабо. Ти, Сабо, злий і глупий, з тебе негідний, безчесний обірванець, не ліпший від тих, яких ти засудив на смерть. З тої причини мусиш також кинути смертний присуд і на себе самого.

При тих словах Саба промінь найглибшого співчуття мигнув у серцях товаришів.

Несподівано всі затривожились, бо Сабо зірвався й побіг над безодню, щоб, мабуть, кинутись у глибину.

Але Добровський скочив за ним і вхопив його за руку — Хвилю боролись оба зі собою.

— Пустити мене, — кричав Сабо, — пустити мене! Я хочу бути справедливий також із самим собою!

З великим трудом удалося вкінці товаришам успокоїти Саба й посадити його на його місце коло вогню.

Він сидів, як бездушний.

І його гнів, вся його жадоба помсти, весь його біль, його каяття, обличчя сліпого товариша, труп'ячі обличчя всіх, їх опущеність, понурі хмари, вся нужденність буття — все те нагло продерлося з його душі насильним, придушеним хлипанням.

Всім товаришам було дуже тяжко запанувати над своїми почуваннями.

Тільки по сліпих очах Штранцінгера не можна було пізнати, чи він плакав, чи ні.

Невже божа й людська жорстокість украла йому також його сльози?

Нагло сліпий товариш перебив хлипання Саба голосом, який прийшов, здається, з границі вічності, з-поза меж добра і зла.

Як дивно великий, таємний, могутній дух, який високо піднявся понад усі блуди людства, понад увесь гнів богів, дух, який усе тямить, усе розуміє і все прощає, так сказав сліпий товариш:

— Люди не є злі... не є добрі. Люди тільки нещасливі і — щасливі.

Потрясені тими словами до самого дна душі, дивились нещасливі люди на свого найнещасливішого товариша, й по запалих, зимних обличчях покотилися великі, важкі, гарячі сльози.

Коли вкінці всі успокоїлися, сказав Добровський м'яким голосом:

— Товариші! Тепер ми вже не маємо грошей і також не потребуємо грошей. Тепер ми стали справжніми людьми.

Потрясаюча картина болю, яку показала душа Саба, схвильована чимраз більше власною уявою і пристрасстю, перенесла всіх назад у світ, у якому вони жили колись і який був тепер для них так далекий, недосяжний, утрачений.

Все минуле їх життя на світі, всі його радощі і вся принада пройшли перед очима їхньої душі.

Після дикого оголошення прийшла сонливість, задума, мрії.

Знову вони сиділи довго мовчки, доки голод не приневолив їх шукати наново за одробинками хліба.

Я перестав обшукувати свої їбдерті лати. Мрія понесла мене далеко-далеко.

Святий вечір...

Моя дружина і мій маленький син у родичів...

В великій, теплій кімнаті ялинка...

На ній повно світла і всього, чого дитяча душа забажає...

Вся родина стоїть довкола ялинки...

Я, обшарпаний, знуждований, окривавлений, більше труп, чим людина, підходжу нишком, тихесенько на пальцях під вікно й дивлюся всередину...

Моя дружина щось говорить до дитини, бере її за ручку й усміхається легенько...

Тінь задуми лягає на її чоло...

Може, вона в цій хвилі згадує мене?

Дитина дивиться матері довго в вічі й питає її:

— Мамо, чому тата тут нема? Я так хочу, щоб тато навчив мене колядувати:

«Христос родився...»

Щось мною струсонувало, як буря слабенькою висохлою билинкою на замерз-
лому степу...

— Сину мій!..

Хапаюсь руками віконниці, щоб не впасти...

Мряка з моїх очей розвівається...

Дружина й син дивляться в вікно, під котрим я стою...

Боже!..

Невже вони обоє побачили й пізнають мене?

Як мене тягне до них, як тягне...

Там моє життя, там моє сонце, там усе моє!..

Але якась важка рука кладеться мені на плечі...

І чую, що я не в силі увійти всередину...

— Хто я? Я — недостойний товариства дружини, сина й родичів...

Вони всі все ж таки щасливі...

А я виджу непроглядну, непроходиму прірву між їхнім щастям і між моєю
нужденністю...

Ні, я не маю права до цих людей...

Чого я прийшов сюди?..

Це сон... це божевільна мрія хорої уяви, що я колись був людиною... що я жив
родинним щастям і радів промінням сонця...

Мені здається, що я віками животів у беззоряній ночі... в темній ямі... між
холодними плазунами... і віками там конатиму...

Мене осліплює світло, вбиває тепло, що йде від тих людей на мене...

Та ні...

Я сто разів умру, щоб вони були щасливі...

Та невже ж я, якась несамовита мара зі зледенілих печер, смію увійти несподі-
вано між тих людей і розбити їх тихе щастя різдвяне?

Невже ж мені подоба вбити їм пісню «Христос родився» й видерти їм із грудей
крик жаху?

Ні, хай буде, що хоче...

Не можу, не смію увійти між них.

Я здушую хлипання, що мені грудь розриває, й тікаю від вікна...

Я непомітно ховаюся в мого приятеля Гектора...

Гектор пізнає нуждаря...

Скавуть радісно й лише мені руки й лице.

Я ховаюся в солоні і з жагучим огнем в очах чекаю на страву, яку принесуть
Гектарові, батьковій собаці — моему приятелеві...

Дійсність: сліпі очі... огонь... чорне небо... голод...

Обтираю очі брудним рукавом і знов шукаю одробинки хліба.

Дивне диво!

В неприступних нетрах моїх обдертих лахів я найшов пучку порошу, що складався з одробинок хліба, з тютюну, поту і триння з одежі, а серед нього витерту, пожовклу кістку цукру.

Млість ударила на мене.

Спершу я в дикій жадобі хотів те все кинути відразу в уста, не зраджуючи нікому нічого.

Та коли я глянув на картину нужди й горя, яку уявляли зі себе мої товариші, мені стало їх жаль.

Я поділив цей кусник цукру й весь порох на шість частин, і ми з'їли цукор із такою божевільною жадобою, якої, мабуть, ні одна щасливіша від нас людина не почувала й не почуватиме ніколи.

Опісля з порошу ми скрутили й закурили папіроси, а Добровський сказав:

— Після солодкого обіду лицює пристойна папіроска. Все гаразд. Хе, хе, хе, ми, бачу, пошилися в ситі буржуї...

Тепер би нам розвести інтересну балачку для прискорення травлення... Та про що, наприклад? Про поетів і критиків? Побажати б їм лиш одного:

— Панове, хай доля пришле вас сюди на науку до нашої школи життя і смерті...

Тоді поети творили би поезію свою найчистішою кров'ю, а не тільки самим чорнилом, як це дуже часто діється. Критики стали б тут поетами. Для творчої праці замало самого таланту. Поет мусить пройти найглибше пекло людського буття й найвищі небесні вершини людського щастя. Тоді його слово буде хвилювати, захоплювати, піднімати людську душу.

Та досить.

Я бачу, що ви всі, мимо свого славетного обіду, не маєте настрою. Видно, що вся ваша духовна сила звернена занадто однобічно тільки на проблему побіднього травлення... Чи так воно?..

Всі мовчали.

Я сказав, що ми всі дуже ослаблені, і прохав Добровського, щоб він балакав за себе й за нас.

Добровський запитав:

— Про що ж вам балакати?

Про космічну ідею у зв'язку з кусником цукру?

Чудово.

Отже, передусім спасибі тобі, товаришу, за твою гостинність. Ти своїм альтруїзмом, своїм реалізмом із домішкою філософічного скептицизму, своїм прив'язанням до життя й до його цінностей справді заслугуєш на те, щоб мати-природа вирвала тебе з цієї безодні, бо ти твориш позитивний елемент для космічної ідеї і природа потребує таких осібняків, як ти, на розплід... Та ба! Шукай логіки, шукай ідеї у природі, а ледве чи її найдеш у неї, так само, як у жінки... Я зі своїм отруйним песимізмом становлю контраст до тебе й ношу у своїй душі

зародок смерті. А ці наші чотири товариші, які творять позитивні або негативні крайності наших характерів, це заслабі тіні, щоб утриматись на поверхні життя. Але... Перервав розмову, бо Сабо нараз почав тяжко стогнати, вхопився руками за живіт, клякнув і припав чолом до землі. Його біль подіяв, як зараза, на других, і, за винятком Штранцінгера й Добровського, незадовго голодовий корч у шлунку кидав усіми ними по землі.

Я вився разом із товаришами в судорогах. Мимоволі глянув на них, коротким поглядом, як миг ока.

Досить, досить...

Цей образ буде ятритися вічною раною в моїй душі.

Не могу повірити.

Не вірю, що ці засохлі, замерзлі, зі снігом і кров'ю змішані купки онуч — це живі істоти... це люди!..

Але до тих купок онуч причіплене щось, що судорожно кривиться й синіє з великого болю і стогне стогне...

Але цей стогін — це нічо.

Це іскри, що погаснуть.

Це дим, який розвіється.

Однаке ці очі, що більмом божевілля заходять...

Ці очі так тиснуть... так тиснуть на чоло!

Хочуть розсадити, розірвати в чолі клітину, в котрій сидить думка...

Бо ця думка — це бич, це рана... пекло... смерть...

Якби уосіблена найкривавша жорстокість побачила ці очі, вона — це певне, це певне, — вона заплакала б!

Та вона їх не бачить.

Вона сліпа.

Але хтось, що сховався у хмарах, їх бачить.

Бачить і каменем сидить на скам'янілому небі...

Його хвилює яблуко Єви...

Його хвилює пилінка на нозі трутня...

А не схвилює його пекло людського болю!

О боже!

Який ти малий, який ти марний супроти людського страждання!

А може, це справді не люди, що так судорожно в'ються з болю в поросі і в леді землі?

Ні, це людські істоти.

Бо тільки людина так тяжко страждає.

Коли полегло, Ніколич почав падькати:

— Я так хочу жити. Не для себе, а для родичів і для науки. Життя таке гарне.

Очі Саба блиснули дивно диким огнем. Він дивився на товаришів довгим, задуманим, питаючим поглядом.

Нараз він запитав Ніколича:

— Чи хочеш дійсно жити?

— Хочу.

— Чи всі хочете жити?

— Всі.

Ніколич кинув оком на Штранцінгер й запитав шепотом Добровського:

— Чи сліпий також хоче жити?

— Запитай радше, чи сліпий живе?.. — відповів потихо Добровський. — Його дух не живе вже тут. Він ширяє вже далеко від нас... поза межами болю.

— Я не хочу жити, — сказав придушеним, понурим голосом Пішилуський.

Глянули на нього із зачудуванням:

— Чому?

Відповів лиш:

— Не питаєте. — І знов заслони́в свою душу глибокою мовчанкою.

— Чи хочете жити за всяку ціну? — спитав Сабо.

— За всяку ціну.

— Але як? — звучало невимовлене питання.

— Як так, то маємо спосіб... гляньте он там! — сказав Сабо й показав рукою на когось.

Очі ішли за пальцями Саба й зупинилися — на трупі Боянія.

Громом ударила в їх мозок якась думка.

Що він думає?

Невже ж мав би труп спасати їм життя?..

Невже ж тіло товариша мало б їм служити за поживу?..

Це страшенне!

Це нечуване!

Найтайніші глибини душі заворушилися проти цієї думки.

Їм стало ясно, що, хочачи врятувати життя, мусять їсти тіло свого товариша.

Виникла жадлива боротьба між духом і тілом.

З одного боку, стануло страшенне почуття, що вони мусять стати людоїдами, з другого боку, інстинкт життя, який у боротьбі не перебирає в засобах. Тут обридження, там розпучливий крик шлунка:

— Дай мені все можливе, а то буде смерть.

Чимраз більш і більше охоплювала їх оця думка, вверчувалася їм у мозок, розшарпувала їм душу.

Не було іншого рятунку.

Всі, за винятком Штранцінгера і Пішилуського, обернулися в сторону трупа.

Їх очі виступили майже з лоба і стали неприродно великі, а зі всіх облич пробивалася безмежна жадоба не жити, а втихомирити бездонні голодові муки.

Тільки уста скривилися з відрази, начеб їх судороги вхопили. Зате очі, здавалося, хотіли самі полетіти до трупа й пожерти його.

— Чому ж ви ждете? — питав нетерпеливо Сабо.

— Бійтеся бога, люди, що ви замишляєте? — падькав Ніколич. — Невже у вас немає серця ні якого-небудь людяного почування?

— Он воно як! Дивіться, що за чутливий молодик! — сказав Добровський голосом, у котрому тремтіла життєва правда і якась несамовита іронія і глум над усім буттям:

— Ти, Ніколичу, балакаєш, як жовтодзьоб. З тебе нівроку естет...

Невже ж ти не бачив учора, як наші товариші, прості жовніри, їли тіло свого товариша? Невже ти міркуєш, що твій шлунок сотворений з божеської амброзії, а не з тої самої поганої глини, що мій і кожної другої людини?

— О ти, дівчаку!

Подивися на себе й на мене й на всіх товаришів!

Що побачиш?

Правда? Сама шкура й кості!

А хто з'їв наше тіло?

Ну, скажи, небоже! Хто?

— Нужда, — відповів Ніколич.

— Звідкіля нужда?

Чи ж нам тут так дуже зле ведеться?

Хіба ти вже забув наш нинішній обід і папіроски?

А свіжий воздух, яким нам тут вільно дихати?..

Це нічо? Як?

Отже, я тобі скажу:

Наше тіло пожерли найбільші пани світу: царі і грошовладці, а нам оставили тільки шкур'яний мішок із душею і кістками всередині...

Але це наша власна вина.

Навіщо ми, люди, вбивали людей?

Хто смів нас вести на різню брата?

Чому ми слухали волі темних сил?

Ми здерли з себе людське обличчя і стали сліпим, бездушним, жорстоким оруддям убивства.

Де ж була наша душа й наша людська достойність?

Ми самі стоптали її власними ногами.

І це наш злочин.

І за цей злочин мусимо вмерти.

А хто з нас хоче жити, цей мусить їсти тіло з трупа свого товариша.

— Добровський, як ти можеш так говорити? — жалівся Ніколич. — Ти хочеш заговорити своє власне обридження, правда, що так? Чи це дійсно така твоя філософія?

Замість Добровського відповів Сабо:

— Ах, усяка філософія кінчається, скоро тільки шлунок поставить свої домагання. Я не розберу, навіщо тут стільки слів? Не розумію, яка різниця між мертвою людиною й, наприклад, між мертвим конем або ведмедем? Я, правда,

волів би їсти мертвого ведмеда, ніж мертву людину, але не з чутливості, тільки із-за ліпшого смаку; мені жаль, що не можу служити вам чимось ліпшим, однак у біді й чорт навіть мухи їсть. Та ба! Тут і мух немає.

Добровський закінчив тут свої думки словами:

— Наше теперішнє страшенне положення — це залізна, невблаганна логіка і плід злочину нашої душі.

І нема в цій логіці ні чутливості, ні краси...

Але коли ти, Ніколичу, хочеш умерти сентиментально-естетичною смертю, то на те нема ради.

— О ні, я не хочу вмирати. Мої родичі, моя...

— А, видиш! Ходи ж і поможи принести трупа до вогню, — закликав його Сабо.

— Боже, цього я ніколи не зроблю.

Тут Сабо глузував:

— Значить, ти хочеш їсти заморожене м'ясо... Це не зле. Це по модерних гігієнічних присписах...

— Ах, ти говориш, як сатана, — затремтів Ніколич.

Добровський відповів:

— Ну не хочете ви йти по трупа, то й я не піду.

Сабо пішов сам. <...>

Добровський заскреготав зубами, зареготався глумливо і крикнув з якоюсь жакливою іронією, що зморозила стриж у костях:

— Не журіться, товариші!

Тепер собі людське м'ясо припечемо і з'їмо, сили наберемося і назустріч сонцю золотому підемо. Ха, ха, ха, ха!

Ніколич устромив палицю в кусник тіла товариша, відкинув його далеко від огню і зебедів тремтячим голосом:

— Хай згину, а людського тіла не буду їсти, й ніхто з вас не їстиме!

Очима мар дивилися, як із-перед них щезала страшна пожива.

Згодом вони стали відчувати вчинок Ніколича, як освободження з якогось несамовито важкого гніту.

У їхнє глибоке мовчання вступила якась дивно святочна хвиля, наче промінь світла прошиб темні метри душі; як усе діється, коли дух переміг тіло.

Байдуже, чи ця побіда була овочем пересуду й забобону, чи ні.

Може, вона не була доцільна, може, була непотрібна.

Але вони чули, що була свята, божеська, бо дух людей, що вмирили з голоду, мав силу кинути в жертву й саме життя, щоби покопати, здушити і вбити божевільну пристрасть тіла.

Однак перемога духа коштувала дорого.

На їх тілесну силу, вичерпану до краю тяжкими муками, впав тепер останній удар.

Тільки з крайньою напругою всіх останніх сил вони ще успіли держатися сидючи.

Хоч і як білий сніг їх манив покластися на нього, то проте остання життєва іскра здержувала їх від лежання, бо це була би смерть...

На понурому, чорному тлі хмар показалися непомітно дивні, ясні смуги.

І покрили хмари тут і там біло-сірою ледяною кригою.

Холодна, зледеніла, глуха тиша царила, царить і, здається, царитиме вічно на небі.

Та ні.

Чорні хмари заснувалися на краях дивною барвою, наче обкипіли застиглою кров'ю.

Дух руїни показує своє сонне обличчя.

Воно, здається, ось-ось ізбудиться.

І небо розколеться, й темні сили кинуться на землю і розіб'ють у порох увесь світ.

Склепіння пекла не виглядає лясніше від оцього неба.

І все мовчить, усе спить у темряві несвідомості.

І здається мені.

Які це гарні слова: темрява несвідомості...

Щасливий цей, що його свідомість спить.

І вогонь уже не шипить більше.

Супокійно тліє.

Не хоче мішати великого мовчання оглухлої природи.

Відвернули очі від життя і вслухалися в безконечне мовчання буття.

І здавалося, що найніжніший шепіт, легесенький рух ізбудить когось, що великий, як людське страждання, сильний, як життя, могутній, мов смерть.

І станеться щось, чого ніхто ні в ясній країні казки не чув, ні під сонцем навесні не бачив, ні в темній пропасті не змірив.

Хтось нараз тихесенько зітхнув.

Хто це?

Сліпий товариш.

Давно ніхто не чув його зітхання.

Здається, що з його грудей проредься не його власний стогін, а тихий біль розпачу якогось ясного духа, що скований і кинений у вічну темряву безсильно ридає над давніми і свіжими хрестами й могилами людства.

І плаче над могилами, що вже ждуть на когось...

Де ті могили?

Чи під тихою церковцею, що сховалася в вінку старих лип серед буйного поля?

Чи над синім морем на чужині?

Чи, може, у хмарах, снігах, ледах... тут?..

Сліпий брате, любий, бідний, що тобі?

Висохлими пальцями обшукував замерзлий сніг довкола себе.

Шукав своїх очей — своєї скрипки.

Найшов її, і, здається, його обличчя проясніло.

Чи це чудо — чи смерть?

Його замучена душа наче вийшла крізь дві темні ями, звідки колись його очі дивились, і поклалася на струни.

Спершу руки сліпого тремтіли й закостенілі пальці не хотіли слухати голосу душі.

І замерзла скрипка хотіла все мовчати, як її власник.

І перші її звуки були уривані, захриплі, порожні, начеб вона сердилася за те, що їй не дають супокою.

Але згодом душа Штранцінгера перемогла всю німіч рук, весь опір скрипки.

І у тьму їхніх душ, і в мертву пустоту замогилюну полинула пісня сліпої людини, як сон, що вже ніколи не присниться; як тепла кров, марно пролита; як мандрівка від коліски дитини через сонячні хвилі, через бурю життя людських тіней у незнану, темну вічність; як холодна смерть.

І на крилах пісні душі полетіли повертати гори й завертати весну і щастя, що вже не вернеться ніколи.

Здавалося, що скрипка сліпого співала пісню вічності і пісня прощалася з життям і словами промовляла та ридала:

У безкраім темнім царстві
 Зачарованої тиші
 Дух таємний гомін чує:
 Море вічності пливе.
 В сьайві сонця в синій далі
 Срібний голос лине-лине:
 Райська пісенька дитини —
 Навесні недавніх літ.
 Дзвони дзвонять... гомін ходить...
 В горах, долах гомін родить...
 Як сон-мрія тихо-тихо
 Стелиться на сонця шлях.
 Великодні дзвони дзвонять...
 О, зійди, блакитне небо,
 На зелену землю нашу,
 Квітами умаєну.
 Небо землю обнімає.
 Золоті свої проміння
 На людей, на всі створіння
 І в блакить безкраю шле.
 Моляться, як діти, люди
 З усміхом любові й щастя,
 Мов вінком весняних квітів,
 Кругом церкви всі стають.
 Світло з п'ятьми виринає

І в далекий світ безкрай
Велична, могутня пісня
Враз дзвенить: «Христос воскрес!»
Чайка над очеретами
Сумно, жалко квилить-плаче:
Мати сина виряджає
У чужий, далекий світ.
І рідня його цілує:
«Сину, брате, будь здоров!»
Верби, явір, срібна річка
Нишком шепчуть: «Будь здоров!»
Молода душа весняним
Жайворонком вгору лине
І в блакиті поринає,
І цілує небеса.
І сіда на ясне сонце,
І на ньому спочиває,
Бистрі думи посилає
В безконечності простір.
На безмежнім океані
Бачить вічності крайнебо.
Що понуро там чорніє?
Чи це брама вічності?
Чорнії могутні скелі
Духові шлях заступили,
Там, за скелями отими —
Вічне джерело буття
І даремно дух людини
Тисячліття важко б'ється
Джерело буття добути,
Правду й щастя відслонить.
І притемнений зневір'ям,
Важко ранений безсилям,
Горді крила опускає
І на землю вниз паде.
І сміється дико злоба,
Тьмою землю оповила,
Самолюбство і жадоба
Там на брата гострять ніж.
Стогнуть гори, стогнуть доли,
Кров і сльози морем ллються,
І не дух тьму роз'ясняє,

Лиш кривавий блиск гармат.
В крові тонуть мільйони,
Мільйони душ невинних,
І даремно б'є об небо
Плач, розпука вдів, сиріт.
Де ти, людський духу вічний?
Глянь, покинули боги нас
І з людства сміються глумно
Громами із чорних хмар
Зашуміли горді крила
Людського титана-духа,
І у шумі чути голос,
Мов новітній заповіт:
«Через сльози і терпіння
Шлях веде до просвітління:
Хто боровся, скутий тьмою,
Тому сонне — мрія мрій.
Я розвію тьму всесвіту,
Джерело буття отворю.
І з рук всіх богів лукавих
Правду й щастя видам сам.
Розвалю храми облуди,
Пекло й небо розтрощу
І сотворю нове царство:
Рай людини на землі!»
Десь далеко, ой, далеко
Очі ясне сонце бачать.
Де ти, сонце? Де ви, очі?
Очі, очі ви мої!
Хто мені покаже матір?
Усміх милої моєї?
Ох, ніхто, ніхто — ніколи!
Очі, очі, ви сліпі!
Чуєте, о любі друзі?
Хтось у плечі нас торкає,
Шийо обнімає й шепче:
«Я вже тут — ходіть! ходіть!
В тьму беззоряну одвічну,
В чорну пустку позагробну,
Морем вічного мовчання
Вічно я вестиму вас.
І не буде бог, ні люди

Знати, де могила ваша,
Ні барвінок, ані рута
Вам на ній не зацвіте.
Ні сльоза її не зросить,
Ані хрест на ній не стане,
Ні на хрест оцей похилий
Слів ніхто не покладе:
«Тут заснули сном одвічним
Вигнанці судьби, котрії
Пекло людського страждання
За життя уже пройшли».
Ви все будете вмирати
І ніколи не умрете:
В вічність темну, бездорожну
Піде з вами розпач ваш.
Марно пустку безконечну
Роздере ридання ваше.
Бог, ні люди вас не вчують,
Лиш я вчую: ваша смерть.
Я сильна, та заслаба я,
Щоб убить розпуку вашу:
Вона вічна, вічна буде,
Як я вічна: ваша смерть».

Пісня втихла.

Наче скам'янілий подих смерті, так застигли людські тіні.

Їхні душі не вернули ще з далекої мандрівки в замогильну безконечність.

Вони блукали по бездорожних, сонних пустирях і тужили, і плакали за втраченим життям.

Та ніхто не чув голосу їхнього болю.

Тоді, як із шістьох краплинок води стає одна краплина, так шість душ ізлилося в одну душу.

І була ця одна душа марніша від наймарнішої пилінки, котрою буря гонить безвістями.

І стала ця пилінка-душа велика, мов світ, бо сховала в собі біль усього світу.

І могутніша від богів, бо боги не знають терпіння.

Здається, що вони вже навіки сидітимуть довкола вогню:

Німі, зачаровані, закляті, омертвілі.

Вмерли люди, земля, небо, боги.

І вмерла душа людей, і душа безкраїх просторів.

І час ліг на хмарах сонної безконечності і спить.

Здається, навіть смерть умерла.

Море вічності стануло.

Вічність спить.

Людський біль не спить.

Сліпий товариш прокинувся.

Підняв обі сині руки, затиснув пальці й поклав їх на свої сині уста.

Йому зимно.

Я взяв його руки у свої долоні й хотів ogrіти їх.

Але мої долоні були зимні.

Я притулив його руки до своїх уст і до лица.

Але й мої уста й лице були зимні.

Тоді я силкувався війнути теплим подихом із моїх грудей на його руки й дати йому частину моєї душі.

Але я не чув ні свого теплого подиху, ні своєї душі.

Не чув нічого.

І тоді щось, поховане в темних нетрах, де колись була моя душа, вийшло на світло.

І якась моя остання, велика, гаряча, ще не виплакана сльоза впала нагло на його висохлу синю руку.

Я скоро й непомітно обер її й наблизив обі його руки до вогню.

Здається, сліпий товариш почув, що щось тепле й вогке впало йому на руку.

Його сліпі очі довго дивилися на мене, і здавалося мені, що промінь світла впаав на його обличчя.

Чого він так довго дивиться на мене?

Дивиться й мовчить.

Нараз він узяв мою руку у свою, стиснув її, нахилився до мене й голосом, як таємний гомін крил позасвітнього вістунa, як ніжно-мрійно радісне зітхання дитини у сні на досвітку — шепнув:

— Є сонце в житті.

Всі товариші глянули з зачудуванням, подивом і з пошаною на сліпого товариша.

Здається, що їхні німі погляди так і говорили до нього:

— Твоя душа, замучена таким страшним болем, як ніхто другий на світі, бачить сонце...

Твої очі, що видітимуть усе тільки чорну ніч перед собою, бачать сонце.

І їхній сліпий товариш, цей німий, у болю скам'янілий живий образ нужденності буття, перестав у цьому менті бути для них наймарнішою пилінкою між ними, найнужденнішим, долею ровтоптаним хробаком.

Вони чули, що з темних ям його очей пливе щось таємне, могутне.

Щось ясніше світла, дужче сліпої сили божевільних стихій, святіше всіх богів.

Якась невмируща сила людської душі.

Якийсь могутній дух людини, що крізь нужденність сьогоднішньої хвилі, крізь роки крові, крізь хрести на цвинтарях, крізь сонні простори позагробні, крізь темряву безконечних засвітів бачить сонце майбутніх поколінь...

І людина, що в ній царить цей дивний, ясний і могутній дух, буде, вмираючи, радіти тому сонцю, що зійде колись...

І здавалося їм, що їхній сліпий товариш не чує тепер ні голоду, ні холоду, ні болю, ні туги... ні бажання розмовляти, бо його душа живе вже в цьому новому світі сонця, який його сліпі очі бачать, а якого вони, видючі, не видять, не чують...

Довго вони дивилися на нього мовчки з німою пошаною.

Нараз Добровський глянув на кожного товариша, опісля показав очима на сліпого й шепнув:

— Він щасливіший від нас...

І п'ять долею розтопланих нуждарів дивилися у святому тремтінні на щастя свого сліпого товариша з заздощами...

IV

Нагло об їхні вуха вдарив притишений, глухий, хрипкий голос:

— Чуєте?

Видерся з душі, як із могили, здушений, таємний, жакхливий.

І була в його тремтінні якась незбагненна радість.

Із-за цього, що хтось уже зближається...

Ох, уже йде, іде вже й несе — визволення.

Хто його бачить?

Хто його чує?

Пшилуський.

Чому Пшилуський?

Адже йому все байдуже:

І небо, і хмари, й безодні, і кожний товариш!

Вони глянули з жахом на нього.

— Слухайте.

Високо над ними небо висипало безліч якихось дрібненьких істот, ніби зерен, чорніших чорних хмар. Вони повзуть по хмарах і неспокійно шукають когось...

То знов поринають у хмарах і на коротку хвилину щезають...

— Слухайте...

Слухають і чують...

Здається мені, що від непроглядних сумерків віків аж до цієї хвилі тут було замерзле царство мовчання...

Хай цю заклату тишу роздеруть блискавки!

Хай її розіб'ють громи!

Хай тільки не чуємо оцього жакхливого, понурого крикання!

Воно окуває новим морозом останок нашої душі.

Роздирає стриж у костях.

Але якийсь добрий дух не забуває Ніколича.

Бере його свідомість, як дитину за руку, й направляє її на ясний шлях...

— Чуєте голос? — шепче Ніколич, і нагло бліді останки життя в його обличчі мертвіють. Тільки в очах мерехтить іскра заблуканого вогню.

І тремтячим, зломаним, таємним голосом Ніколич не то співає, не то повторює пісню, яка причулася йому:

Люлі, сину мій,
 Люлі, квіте мій,
 Спи моя надіє.
 Лиш дитиночці
 У колисочці
 Щастя світ ясніє.
 Не пройде весна —
 Буря навісна
 Потрясе світами.
 Сину, сину мій,
 Вдарить біль страшний
 В бідне серце мами.
 І даремно я,
 Зірочко моя,
 Млітиму з розпуки,
 Як там... над дітьми —
 Серед вихру й тьми —
 Крякатимуть круки.

Після останнього слова пісні підніс очі до чорних хмар і здригнувся.
 Глянув на всіх і голосом, повним жаху, лебедів:
 — Товариші, моя мати правду сказала... Чуєте?..
 Над нами круки крячуть...
 Вони сидять, як мертві, і слухають, як понурий голос гострими, хижими дзьобами кліє їм мозок.
 Довгу мовчанку перебиває Сабо голосом, у котрому чути конання сили і свідомості:
 — Батько... кличе... батько кличе...
 Прочі тіні силкуються теж почути щось любе, давнє...
 Даремно.
 Даремно я напружую слух, щоби почути слово, стогін, плач, ридання цієї матері з дитиною, що станула серед снігів і стоїть недалеко перед нами...
 Чому вона стоїть там?..
 Чому не плаче?..
 Чому не прийде до нас?..
 І її дитина не плаче...
 Чому її дитина не плаче?..
 Це було б чудо, якби тут людина не плакала...
 Як же ж це можливо?
 Тут коло нас маленька дитина — і вона не плаче?..
 Беру Добровського за руку й питаю його:
 — Скажи мені: «Чому ця дитина не плаче?»

— Де дитина?.. Чия дитина?.. — шепче він.

— Цієї матері... вона стоїть перед нами...

— Успокойся, товаришу. Це тобі так тільки здається...

Перед нами не стоїть мати з дитиною...

Перед нами немає нікого...

Тут до нас ніхто не прийде: ні дитина, ні жінка, ні батько, ні мати...

Я повторюю раз у раз останнє слово:

— Мати... мати...

І нараз душу всіх запалює бажання схилити голову на груди матері й почути на своєму волоссі пестощі її ніжної руки.

Тяжке пекло всіх терпінь зробило їх слабими, безпомічними, маленькими дітьми.

Вони самотні, всіми покинені, забуті богом і людьми.

Люди дали їм замість ніжності прокльони, замість серця гарматні кулі, замість родинного щастя кайдани неволі.

Природа кинула їх у холодні нетрі, звідкіля вороття немає.

І як маленька дитина тужить за матерньою груддю, заки засне, так і вони прагнуть якої-небудь ніжності, заки пустяться в далеку дорогу...

Понуре крякання круків збудило небо й гори з мертвецького сну.

Розвівається могильна тиша й холодна байдужість природи.

Десь далеко чути глухо понурий шум.

Буря йде...

Буде боротьба між небом і горами.

Між життям і смертю.

Шум котиться чимраз ближче, як далекий рев моря до сонного берега.

Гори й безодні застогнали.

Блискавиці роздирають небо і громи гогочуть.

Під ударом вихру чорні хмари пускаються в дикий танець.

Наче зграя роз'ячених звірюк, випущених із прив'язі, товпляться, клубляться, спихають себе вниз і одні за одними женуть у шаленім бігу та б'ють громами верхи гір, які стоять їм на шляху.

І застигле море хмар під тіннями оживає.

Вітер кусає, розриває, розшарпує його і кризь прорив показується перед очима тіней не земля, а якась чорна, як пекельна ніч, грозою проймаюча безодня.

Хмари під тіннями піднімаються вгору і стрічаються над їхніми головами з хмарами на небі та кидають на привітання блискавицями і громами.

— Примари... примари... — шепче Пшилуський.

І другі тіні так думають...

Ці страхіття так довго і спокійно з жахливо відчиненими пащами лежали на небі й чатували...

А тепер вони, люті вороги світла, дивляться на маленький огонь під собою й на купку живих істот біля нього.

Дивляться і ще більше з гніву чорніють і кров'ю наливаються.
 Купчаться над огником і над живими істотами довкола нього.
 Окутують їх тьмою й посилають до них блискавку за блискавкою як величезні,
 вогняні, зловіщі знаки питання.

Не отримують од них відповіді й вибухають великим гнівом.
 Грім за громом ударає в землю довкруги тіней.
 Студений вітер подихом смерті дує на них.
 Вони скулились довкола вогню.
 Смертельне тремтіння проймає їх тіло.
 Одна людина шукає в очах другої іскри спасення.

Та знаходить тільки жах і запалий, чорно-сірий, посинілий, труплячий образ
 смерті, а замість очей дві чорні ями, що ростуть, ростуть, ростуть... жахливо на-
 хилиються над головами й ось-ось поглинуть усіх і все...

І замучена душа тратить владу над тілом.

Уста самі мимоволі відчиняються, і з горла пливе довгий, протяжний, без-
 перестанний, жахливий звук! — А-а-а-а-а.

З криканням гайвороння, з ревом громів і з зойкотом вихру змішався нараз
 якийсь несамовитий регіт.

Що це?

— Пшилуський, що тобі?

— Ха-ха-ха-ха!

Як я радію, що смерть іде!

— Ха-ха-ха-ха-ха!

Замовк, і було видно, як добував якийсь тяжкий камінь зі своєї душі.

— Товариші! Мені без упину страшенна змора ссе мозок... п'є мені кров.

Хочу висповідатися перед вами... легше умру.

Военне пекло все обернуло в руїну: високі змагання духа... людське достоїн-
 ство... честь... Людина стала звірем людині!..

Одначе я думав:

«Як верну по війні живий... буде найбільше щастя на світі... життя з любово
 дружиною... з дітьми».

Цілий рік я не бачив своєї жінки.

Я тужив за нею... любив її безмежно... шалено...

Дістав відпустку... приїхав до своєї дружини... до своїх дітей.

Через кілька днів... мій син... мале невинне ангелятко... шебече мені про все...
 що бачив... каже: «Тату, до нас приходив один пан. Я дуже не люблю того пана,
 бо він цілував маму, і я дуже плакав, відпихав його від мами й казав: «То моя
 мама». А той пан сміявся й далі цілував маму й казав мені: «То моя мама».

Земля піді мною розступилася...

О, чому мене зараз тоді пекло не пожерло!

Я утратив ціль життя.

Всі мої мрії про родинне щастя... розвіяні... опльовані...

Моя остання надія... моя одинока, найвища ціль життя... і ту війна мені зруйнувала... божевільно жорстоким чином зруйнувала...

Найстрашніше це... ця жінка знищила життя моїх дітей...

Вона цілувалася з коханцем на їхніх очах...

Вона затроїла їх ангельські душі їддю брехні... гнилі...

Я все їй... прощаю перед смертю...

Її злочину матері супроти дітей не можу простити.

Замовк, і його очі блукали в мрачній далі й шукали когось.

Його обличчя, вся його постать уявляли собою образ мерця, якого якесь чудо привело назад до життя. Цей мерлець упер тепер свої погаслі очі в мрачну даль і жде на вороття свого болю, бо хоче його взяти зі собою в могилу.

Нараз його очі дико заіскрились, велике більмо їх заступило й він крикнув:

— Пекло!..

Вона цілується з коханцем!..

О, боже!

Мої діти плачуть...

Мої діти відпихають коханця від матері!..

Товариші!

Де кріс?

Сейчас застрілю її як...

Ухопив кріс, змірив і стрілив.

Довго гори гомоніли гомоном сумним, понурим.

Гайвороння зірвалося з трупа Боянія і злетіло з тривожним кряканням угору.

— Ха-ха-ха-ха!

Тепер моя жінка не цілується вже більше з любасами...

Її тіло застигає тепер отак само, як моє.

Ха-ха-ха-ха!

Замовк, узяв голову в руки і впер очі в огонь. З його очей стали канути сльози.

— Діти, діти, — говорив Добровський. — Ви хочете з розуму зійти.

Пшилуський, не вдавайся в тугу за тим, що вже не вернеться ніколи.

Потішся тим, що ти не перший і не останній.

І мене не минув подібний біль.

Але я не плачу. Пощо? Лиха жінка не достойна сліз і розпуки мужчини.

З його грудей мимоволі продерся тихий стогін.

Але він миттю придушив його.

Наче соромно стало йому із-за цієї хвилиної слабості.

Він засміявся голосно і глумливо та сказав до Пшилуського:

— Але з тебе неабиякий стрілець, коли тобі вдалося застрілити ворога на віддалі двох тисяч кілометрів.

Та проте прийми мою раду:

Коли з цього болота, з якого нас усіх зліпив сліпий припадок, ти знов народишся на світ, знов зійдеш із розуму і знов оженишся, то для більшої певності стріляй на свою жінку з ближчої дистанції.

Одначе Пшилуський не чув тих слів.

Він думав тепер тільки про свої діти.

Притискав обі сині руки судорожно до чола й шептав:

— Дітоньки мої!

Чому я вас не бачу?

Чому не прийдете до свого батька?

Ангели, сирітки мої!

Хто вас увечері спати покладе?

Хто вам уранці кучерики розчеше?

Грім ударив і заглушив його останні слова.

Незабаром його тіло почало поволі холонути.

А на його обличчі застигали також два ясні струмочки...

— Огонь гасне, — шепнув хтось наче у глибокому сні непевним, сонним, утомленим голосом.

Огонь уже слабо блимав.

І Пшилуський дивився на нього, але вже його не бачив.

Його душа вже вибиралася на шлях нового, незбагнубого тепла й сонця.

Нагло роздався якийсь дивний, жахливий стогін.

Це скрипка Штранцінгера конає...

Він держить її над огнем, а сам тремтить... тремтить...

Чотири ножі хтось їм устромляє в серце...

Чотири струни одна за одною тріскають...

У конанні скрипки чути голосіння людського розпачу.

Щезли вогняні язики і знов огонь слабо тліє...

Немає вже скрипки й немає вже спокою сліпому товаришеві.

Здається, тремтіння не покине вже його аж до кінця...

Божевілля і смерть Пшилуського, вид погасаючого вогню, горіння скрипки і тремтіння Штранцінгера збудили усіх із душевного отупіння. І остання туга за життя і за далекими єствами вибухає в їх засипляючій душі, як буря на замерзаючому морі.

На шляху до життя стрічають їх очі мертвого Пшилуського.

Його труп, спертий легко на камінь, з головою, що глибоко й важко повисла на груди, сидить задеревілий.

З його уст і з усього його обличчя не уступив вираз болю навіть після його смерті.

Здається, що Пшилуський забрав свій глухий біль, усю свою муку й журбу своїми осиротілими дітьми на той світ.

Чи там найде він кого, що злагодить йому важкі рани?

Чи також і там він буде все мовчки, відвернутий від усіх, на все байдужий, дивитися тільки на упира, що точить йому кров зі серця?

Ніколич позирає на мерця, праворуч якого сидить ізбоку, й нагло його серце холоне. Якесь дивна думка угризається в його ослаблену свідомість і безперестанно переслідує й мучить його. Положення мерця видається йому непонятним, страшним, жадливим. Наглий переляк огортає його: він відсувається від мерця далі направо й тулиться чимраз кріпше до Саба. Він тремтить, як дитина, покинута на цвинтарі. Безупинно впирає в мертвого свої великі, затривожені очі й шепче більше до себе самого, ніж до других:

— Він умер... він сидить... Чому він сидить?..

Звертається очима до Саба, тисне судорожно його руки й питає його:

— Сабо... скажи... чому він сидить?..

— Не бійся... з тебе жовнір, — відповідає Сабо глухо.

Наступає коротка мовчанка, під час якої Ніколич не може найти спокою.

Несамовитим голосом-шепотом, начеб нагло його поклали в труну й забили кріпко віко над ним, він лепече:

— Я бачив багато мерців... Я не бачив сидячого мерця...

Звертається до Добровського й питає його благаючим голосом:

— Друже... скажи... чому він сидить?

— Успокийся, товаришу, успокийся, — розраджує його Добровський.

Глибоке мовчання, перериване тільки ревом бурі.

Нараз нагальне тремтіння проходить його тіло.

Він дивиться через огонь на того, що вже не тремтить, і ледве чутним голосом шепоче:

— Бояні вмер... Пшилуський умер... Штранцінгер?..

Невже він?... Сліпий брате? Промов слово...

Сліпий мовчить.

Ніколич глядить у далеку похмуру даль і здається, що його очі шукають когось.

Дивиться тепер на товаришів і шепче:

— Чуєте? Хтось плаче... Я чую... хтось плаче... Він далеко від нас... стоїть на зеленій мураві... в ясному сьйві... він видить нас... він плаче...

Мовчки прислухаються, як хтось плаче.

Туман снігу, гнаний вихром, виводить дикий танок над їхніми головами й нагло кидається в долину на них. Одна людина тратить другу з очей. Здається їм, що ледачий вітер і сніг тепер видуть їм із тіла очі й життя.

По кількох хвилях туман покидає їх і серед реву й реготу танцює настрічу темній даліні.

Мені в голові шумить, кипить, щось у ній молотом б'є.

Здається мені, якесь дивне, важке оп'яніння огорнуло мене.

Отвираю очі, і крик жаху виривається мені з горла: я бачу кругом себе у сніжно-білі киреї завитих мерців...

Всі мерці сидять, та проте рухаються... з місця на місце...

Я божевільний.

Ні... це сон... Такий сон сниться тільки мерцям...

Ні... мерцям не сниться нічо...

Мерці лежать супокійно...

Я живий...

Тисячі ледяних голок устроїлися мені в саме серце і в мозок... і колять мене, колять, колять, колять... я бачу мерців... мерці танцюють...

Я божевільний...

Нараз бачу з радісним зачудуванням: мати з дитиною, яка досі стояла недалеко перед нами у снігу, наче прикована, також рушилася з місця...

Кличу, скільки можу, голосно:

— Вона йде до нас!.. Вона йде до нас!..

Та в найближчому менті кричу до неї розпучливо:

— Не йди до нас!.. Тут на тебе жде могила!

При моєму останньому слові чую голос:

— Ти живеш... мій друже...

Це Добровський.

З жахом дивлюся на нього.

Він бере мене за руку, показує товаришів і каже:

— Всі живуть... Тільки Пшилуський умер...

Жахлива мандрівка мерців кінчається, і я стаю пізнавати кожного товариша.

Всі вони закутані в біле, тонке покривало зі снігу.

Тіло сліпого товариша тремтить серед безупинних дощів...

Він не вмер...

Очі Ніколича заплющені...

Він теж тремтить.

Він живе...

Все з заплющеними очима починає Ніколич говорити, наче у сні:

— Я хочу жити...

Хтось поклав мене живцем у могилу...

Я не остану в труні...

Тут у могилі зимно...

Сумна моя душа в могилі...

Я хочу жити...

Мої добрі браття, покиньмо цю студену могилу...

Штранцінгер... покажи нам сонце!..

В цьому менті дуже близько вдарив грім, і в його грохоті губляться дальші слова Ніколича.

Сабо затискає кулаки, глядить із диким глумом за блискавицею, піднімає кулаки догори й голосом, переповненим гнівом і обуренням, із очима, зверненими вгору й розпаленими шаленою люттю кричить:

— Ти, котрий там нагорі розперся серед чорних хмар: Грими і вдар!.. Грими і вдар!.. жорстокий трусе!

Зиркни на сліпого, зиркни на горе, котре ти тут ізгоропашив для своєї радості!.. Наймізерніший черв, Сабо, з презирством до тебе кричить: «Грими і вдар!.. Грими і вдар!..»

При грохоті нового грому Ніколич одчинив очі.

Затремтів іще більше і, дзвонячи безупинно зубами, белькотав:

— Зимно... зимно... зимно...

Добровський, котрий почав уже чимраз більше байдужити на все, став при останніх словах Ніколича дивитися кругом себе і сказав нараз:

— Бачите? Онде на сто кроків гарний корч. Огонь буде. Ходім!

Коли я почув ці слова Добровського, якесь могутнє і страшенне почуття потрясло цілим моїм еством.

В понуру ніч, у зледенілі нетрі, в мертві пустирі моєї душі впав нагло якийсь промінь, ясний, як південне сонце, могутній, як життя, визвольний, наче рука спасення. <...>

Не чую вже охоти ні сили до нічого.

Хочу заснути й спокійно спати, спати.

Добраніч вам, товариші.

Дай боже, щоб нам так солодко спалося, як Пшилуському.

Він сидить собі спокійно, спертий на камінь, нічо його не обходить, наша спільна журба йому не в голові — справжній польський шляхтич.

Ця його товариськість мені не подобається.

Але ми всі йому прощаємо, бо він терпів, може, більше нас усіх.

Будьте здорові, всі близькі й далекі.

Добраніч тобі, моя старенька мамо.

Ти все була добра й любя зі мною.

Ти нічого не винна.

Не тужи за мною, не бий своєю сизою головою об мур, бо це непотрібне й безцільне.

Я засну спокійно, при повній свідомості.

Чую вперше якесь таємне, навіть радісне вдовolenня із-за цього, що в моїй душі горить тепер лиш одно-однісіньке бажання: вічний супокій.

Тут Добровський звернувся до мене і сказав:

— А ти, брате, також не журися.

Коли у тьмі і в хаосі, в якому ми мучимся, тліє іскра якої-небудь ідеї, то твоя огненна любов до життя й до його вищих цінностей переможе смерть. <...>

Якийсь голос кличе...

Чую рідне слово:

— Друже... химерний козарлюга... поважився.., купіль... голий... зимно... пізнаеш мене?

Українське слово поволі приводить мене щораз більше до притомності.

Пізнаю свого товариша неволі Василя Романишина.

Він розказує:

— Знаєш: я впав хворий позаду.

На щастя, їхали на конях сербські лікарі з полоненими австрійськими лікарями й посадили мене на коня.

Край дороги бачимо шестеро людських тіней, які сидять похилені довкола огнища й напівприсипані снігом.

Зі зловіщим почуттям я приблизився до них і пізнав тебе.

Зліз із коня, подивився ближче і зі страху мало не впав.

На щастя, твоє серце якимось невиясним чудом іще билось.

Сейчас я закликав усіх лікарів, і ми відтирали тебе снігом і рятували різними ліками, та все-таки ти далі був непритомний.

Ми зважилися на крайню спробу врятувати тебе і привезли тебе до того потоку.

Тепер іще тільки трошки витримай у воді і, богу дякувати, будеш здоров.

— Де мої товариші?

Остались на горі й сидять довкола огнища.

— Огонь горить?

— Ні, погас.

— Вони мертві?

— Не думай тепер про них...

Важке мовчання.

— Де вони... обоє?..

— Вони живуть і ждуть тебе.

Довге мовчання.

Нараз із моїх очей прoderлися дві великі, важкі сльози, гарячі, наче кров.

І покотились по змученому обличчі, мов два камені по висохлій, бурєю битій, громами розритій землі.

І тихо щезли під льодом.

- Які риси екзистенціалізму простежуються у творі «Поза межами болю» О. Турянського?
- Над якими вічними проблемами замислюється Оглядівський у творі «Поза межами болю» О. Турянського?
- Які засоби психологізму використав О. Турянський у творі «Поза межами болю»?

СЛОВНИК НЕЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ

Кріс — рушниця.

Нуждарі — бідні люди.

Корч — спазм.

Галузки — гілки.

Панькати — говорити, казати.

Маньолія — меланхолія.

Саджавка — річка в Україні; село в Івано-Франківській області.

Марá — привид.

Альтруїзм — безкорисливе прагнення до діяльності на благо інших, готовність заради цього зректись власних інтересів.

Скептицизм — критично-недовірливе ставлення до чогось.

Божественна амброзія — у грецькій міфології — їжа богів.

Нітри — густий ліс.

Вістун — пророк.

Мент — момент.

Отвирати — відкривати.

ПІДСУМУЙ ПРОЧИТАНЕ

1. Який твір О. Турянського незабаром після написання був опублікований у Відні?

А «Син землі»

В «Раби»

Б «Поза межами болю»

Г «Де сонце?»

2. За жанром твір «Поза межами болю» О. Турянського — це

А роман-епопея

В повість-поема

Б драма-феєрія

Г кіноповість

3. Події у творі «Поза межами болю» О. Турянського відбуваються під час

А Голодомору 1932–1933 рр.

В Другої світової війни

Б Першої світової війни

Г революції 1917 року

4. О. Туринський НЕ є автором твору

А «Поза межами болю»

В «Вершники»

Б «Дума пралісу»

Г «Син землі»

5. «Поза межами болю» О. Турянського має присвяту

А ...цвітові яблуні

В ...моїм вірним друзям

Б ...моїй матері

Г ...моїй дружині й моему синові

6. Сліпий скрипаль у творі «Поза межами болю» О. Турянського має прізвище

А Штранцінгер

В Пшилуський

Б Сабо

Г Добровський

7. Кому з героїв твору «Поза межами болю» О. Турянського належать слова:

«Люди не є злі... не є добрі. Люди тільки нещасливі і — щасливі?»

А Оглядівському

В Пшилуському

Б Добровському

Г Штранцінгерові

8. Символом щасливого майбутнього для героїв твору «Поза межами болю»

О. Турянського є

А тепле море

В тиха ніч

Б сяюче сонце

Г свіжий вітер

9. Установіть правильну послідовність подій у творі «Поза межами болю»

О. Турянського:

А Сабо розповідає про те, як здобув кількадесят тисяч крон

Б під час втечі полонені вбивають вартового-серба

В Оглядівського рятують від смерті

Г Штранцінгер грає на скрипці «У безкраїм темнім царстві...»

1	
2	
3	
4	

10. Установіть відповідність між назвами творів та їх авторами.

1 «Стилет чи стилос?..»

А М. Куліш

2 «Поза межами болю»

Б Є. Маланюк

3 «Мина Мазайло»

В Остап Вишня

4 «Як варити і їсти суп із дикої качки»

Г О. Турянський

Д Є. Плужник

1	
2	
3	
4	

Євген Маланюк (1897–1968)

Євген Филімонович Маланюк є одним із найпомітніших українських поетів ХХ ст. Його життєва доля складалася непросто. У 20-х рр. ХХ ст. через низку обставин він був змушений виїхати до Чехословаччини, де налагодив дружні стосунки з українською творчою молоддю, став провідною постаттю «Працької школи», згодом очолив літературне об'єднання «Танк» у Варшаві. Займався редагуванням видань «Державна нація», «Ми», входив до авторського складу «Вісника». Переїхавши до Німеччини, став учасником МУРу. Згодом переїхав до США, де й продовжив творчу діяльність. Лірика Є. Маланюка має багато спільного з лірикою поетів «Працької школи», перш за все варто зазначити про перегук історіософських мотивів, обстоювання будівничих і принципове заперечення руйнівних чинників як у суспільстві, так і в мистецтві. Центральною темою лірики «пражан», а відтак і Є. Маланюка, як зазначає Ю. Ковалів, стала вольова особистість.

Основні твори: поетичні збірки «Стилет чи стилос?..», «Гербарій», «Земля й залізо», «Земна мадонна», «Перстень Полікрата», «Вибрані поезії», «Влада», «П'ята симфонія», «Поезії в одному томі», «Остання весна», «Серпень» та «Книги спостережень», до якої увійшли літературознавчі, культурологічні та історіософські статті, розвідки, есе, нариси.

Це цікаво!

За словами Є. Маланюка «Матері (і її «традиціям») я завдячую дві речі: серце і мистецтво. Батькові — життєву невдачу. Батько поруч випадкової співпраці в досить численних часописах, режисерування в нашій майже «по-

стійним» (щоліта) театрі, суспільної (щоправда систематичної) діяльності «вчительства та просвітительства» — жадної фахової праці не плакав <...>. З батька мого був «інтелігент», що, всупереч всім обставинам і спокусам, залишився національним до кінця, не зрадивши ні свого роду, ні своєї раси».

* * *

Стилет чи стилос? — не збагнув. Двоєко
Вагаються трагічні терези.
Не кинувши у глиб надійний якор,
Пливу й пливу повз береги краси.
Там дивний ліс зітхає ароматом
І весь дзвенить од гимнів п'яних птиць
Співа трава, ніким ще не зім'ята,
І вабить сном солодких таємниць,
Там зачарують гіпнотичні кобри
Під пестощі золототілих дів...
А тут — жаха набряклий вітром обрій:
Привабить, зрадить і віддасть воді.
Та тільки тут веселий галас бою —
Розгоном бур і божевіллям хвиль
Безмежжя! Зачарований тобою,
Пливу в тебе! В твій п'яний синій хміль!

* * *

Знаю — медом сонця, ой Ладо,
В твоїм древнім тілі — весна.
О моя степова Елладо,
Ти й тепер антично ясна.
А між нами простір — гураганом.
Хоч вдихнуть, хоч узріть тебе де б...
Половецьким хижацьким ханом
Полонив тебе синій степ.
Десь там квітнеш вишневим цвітом,
Десь зітхаєш в веснянім часу,
А мені ти — блакитним містом
В золотім полудневім меду.
А мені ти — фата-моргана
На пісках емігрантських Сахар —
Ти, красо землі несказанна,
Нам немудрим — даремний дар!

Істотне

Діла ростуть у невмолимй черги.
 Громадяться цеглинами життя.
 Як рух, як пруг, як вічний вир енергій.
 Триває й визначається буття.
 Співа блакить крізь готику риштовань.
 Дзвенить цемент крізь дужу плоть будов.
 І все ж таки: в началі було — Слово!
 І все ж таки: начальний дух — Любов!
 І в серці, і в колекторах моторів
 Пульсує і іскрить одне і те ж —
 Від хаосу до космосу просторів.
 Від атома до голубих безмеж.

Під чужим небом

1

Чужі: й земля, і небо тут, і люди
 І місяця золотосрібний ріг.
 Життя давно, як божевільне, блудить
 По манівцях заплутаних доріг.
 Десь кривний край кона в останній муці,
 Дикун над ним заносить ятаган,
 А він скажений біль терпить, як Муцій,
 І крапле кров росою з чорних ран.
 Чому ж я тут? Куди ж іще заблудить
 Безглузда путь і хто остереже?
 Чужа земля, чужі похмурі люди —
 Й саме життя, здається, вже чуже.

2

Не треба ні паризьких бруків,
 Ні Праги вулиць прастарих:
 Все сняться матерній руки,
 Стара солома рідних стріх.
 Все сниться гук весни і вітер,
 Веселий вітер світлих літ.

А тут — молюсь, убогий митар,
 Шукаю Твій вогненний слід...
 Ні! Не знайти! Ніхто не знає.
 Ніхто не чув Твоїх плачів.
 Біля всесвітнього Сінаю,
 Як завше — золото й мечі.

3

Десь сіре поле в чорних круках,
 Що пророкують: «Кари! кар!»
 А я тут, на чужинних бруках,
 Чужий — несучий тягар.
 А я на полум'ї розлуки
 Назавше спалюю роки,

І сниться степ Твій, сняться луки
 І на узгір'ях — вітряки.
 Там свист херсонського простору!
 Там вітер з кришталевих хвиль!
 А тут: в вікні опустиш штору —
 І п'єш, самотній, смертний біль.

4

Несу отут страшний свій іспит
І знаю, що життя мине.
І мати, сидячи на призьбі,
Вже не вичікують мене.
Давно Євгена поминає
За упокій старенький піп,
За весною весна минає
Під запашне зітхання лип.

Все далі висиха Синюха,
Й лinya її весела синь,
А вітер заголосить глухо
І пролітає вдалечинь.
Сиріє стріха під дощами,
Вже хата стала нетривка,
І мати слухають ночами
Бронхітне гавкання Бровка.

5

По яких ще дорогах шукати причинної долі?
Перекотиполем блукати в яких степах?
Вітер грає, веселий, хвилюючись по роздоллю,
Від зруйнованих міст розвіває горілий пах.
Заховала перекупка-пам'ять всі сни глибоко,
Тільки будить горілка на чорнім шляху в корчмі,
Ніби в морок душі, в її цвинтарно-мертвий спокій
Після чарки отрути влітає сонячний чміль.
І ось все забуваю, і все зникає в сутінні.
Постає лише рівний профіль і зоряний зір,
Та ще заграв глухих за плечима Твоїми тремтіння:
Всі принади Твоєї страшної краси.

Земна мадонна

Як іонійська колона
Рожевіє дівочий сніг,
Ховаючи опуклість лона
В лілеях рук, в лілеях ніг.
Єдина! Не ображу зором
Двійник Мадонни на землі.
Ось пурпуром Цітери — сором
І на щоках, і на чолі,

І б'ється кров в блакитних веснах,
Як птах під вітром весняним.
В яких готичних кантиленах
Навіки виспівати гімн!
Там — Приснодівою — Мадонна,
Тут, на землі, зорієш — ти,
Що в пурпуровій мушлі лона
Ховаєш перлу чистоти.

-
- Які мотиви властиві ліриці Є. Маланюка?
 - Що означають символи стилета і стилоса в однойменному вірші митця?
-

СЛОВНИК НЕЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ

Крєвний — рідний.

Стилєт — кинджал італійського походження.

- Стилос** — у Давній Греції бронзовий стержень, який використовували для нанесення тексту на дощечку, покриту воском.
- Еллада** — самоназва Греції грецькою мовою.
- Фата-моргана** — різновид міражів.
- Кантілени** — вокальна або інструментальна мелодія.
- Мушля** — рос. ракушка.
- Есе** — невеликий за обсягом прозовий твір, що має довільну композицію і містить індивідуальні думки та враження з конкретного приводу чи питання і не претендує на вичерпне висвітлення теми.
- Ятаган** — різновид холодної зброї.
- Крапле** — капає.
- Сінай** — гора на Сінайському півострові в Єгипті.

ПІДСУМУЙ ПРОЧИТАНЕ

- Є. Маланюк належить до

А Нью-Йоркської групи	В неокласиків	☐
Б «Празької школи»	Г шістдесятників	☐
- Є. Маланюк очолив літературне об'єднання

А «МАРС»	В «Танк»	☐
Б «Плуг»	Г «ВАПЛІТЕ»	☐
- Із діяльністю «Празької школи» НЕ пов'язана творчість

А О. Стефановича	В Н. Лівицької-Холодної	☐
Б Є. Маланюка	Г Ю. Яновського	☐
- Перу Є. Маланюка належить збірка

А «Земля й залізо»	В «Сонячні кларнети»	☐
Б «З вершин і низин»	Г «Сад нетанучих скульптур»	☐
- Є. Маланюк найяскравіше проявив себе як

А новеліст	В драматург	☐
Б поет	Г романіст	☐
- Основою поетичної творчості Є. Маланюка є

А боротьба з фашистськими загарбниками	☐
Б ідея колективізації	
В ідея української державності	
Г ідея єдності народів	
- У якому із запропонованих віршів Є. Маланюка є такі рядки:

<i>І все ж таки: в началі було — Слово!</i>	☐
<i>І все ж таки: начальний дух — Любов!</i>	
А «Істотне»	В «Стилет чи стилос?..»
Б «Під чужим небом»	Г «Земна мадонна»

8. Який художній засіб використав поет у рядках:

*Все далі висиха Синюха,
Й линя її весела синь,
А вітер заголосить глухо
І пролітає вдалечинь?*

А порівняння Б метафору В епітет Г синекдоху

9. Який епітет Є. Маланюк пов'язує з образом дороги у вірші «Під чужим небом»?

А заплутані Б широкі В далекі Г важкі

10. Установіть відповідність між поетичними рядками та назвами поетичних творів Є. Маланюка, з яких їх узято:

- 1 *О моя степова Еллада, ти й тепер антично ясна*
- 2 *Несу тут страшний свій іспит і знаю, що життя мине*
- 3 *Не ображу зором двійник Мадонни на землі*
- 4 *Діла ростуть у невмолимій черги*

- А «Під чужим небом»
Б «Земна мадонна»
В «Істотне»
Г «Знаю медом сонця, ой Ладо...»
Д «Стилет чи стилос?..»

1	
2	
3	
4	

Улас Самчук (1897–1968)

Улас Олексійович Самчук — талановитий український прозаїк, народився на Україні, але більшу частину свого життя провів за кордоном. Виїхавши ще в молоді роки, У. Самчук прагнув повернутись на Україну. Така нагода трапилась під час Другої світової війни, коли він разом із Оленою Телігою, Олегом Ольжичем, Іваном Рогачем та іншими митцями вирушив зі Львова на схід із метою активізації культурних сил у Києві. Їм вдалося налагодити видання газети «Українське слово», журналу «Літаври», організувати Спілку письменників тощо. Німецька влада на такі дії відповіла арештами та розстрілами. Деякий час

У. Самчук працював у газеті «Волинь», але після арешту та місячного ув'язнення митець знову змушений виїхати за кордон, де бере активну участь у діяльності МУРУ (Німеччина), об'єднанні українських письменників «Слово» (США). Як зазначає Р. Мовчан, Улас Самчук — «це письменник-традиціоналіст, реаліст, епік. Його індивідуальний стиль відзначається детальними, розлогими, „спокійними“ описами побуту, праці різних суспільних верств, але насамперед селян. Він спромігся глибоко проникнути у внутрішній світ українського селянина, психологічно вмотивовано передати його емоції, переживання, думки».

Основні твори: трилогії «Волинь», «Ост», романи «Гори говорять», «Слідами піонерів», «Марія»; повісті «Кулак», «Юність Василя Шеремети»; збірка новел

«Віднайдений рай»; книги спогадів «На білому коні», «Чого не гоїть огонь», «На коні вороному», «Плянета Ді-Пі» тощо.

Це цікаво!

Улас Самчук у 50-ті рр. так зазначав про свій пройдений шлях: «Маю сорок років життя. Народився під час війни, зрів під час війни. Одинадцять років війни і революції, 15 років вигнання, 14 миру. Польська, німецька, мадярська в'язниці. Тричі нелегальний перехід кордонів. Свідок повстання України, Польщі, Чехословаччини, Карпатської України, Другого райху, Третього райху. Свідок їх упадку. Свідок двох найбільших воєн в історії світу. Царі, королі, імператори, президенти, диктатори. Муссоліні, Гітлер, Сталін. Голод 1932–1933, концентраційні табори... І вічне вигнання».

Марія

(Скорочено)

Матерям, що загинули голодною смертю на Україні в роках 1932–1933

Книга про народження Марії

I

Коли не рахувати останніх трьох, то Марія зустріла й провела двадцять шість тисяч двісті п'ятдесят вісім днів. Стільки разів сходило для неї сонце, стільки разів переживала насолоду буття, стільки разів бачила або відчувала небо, запах сонячного тепла й землі. <...>

Маленька Марія йшла вже з життям. Не раз прокинеться від сну, нап'ється з матиного лона пахучого напою і наповняється радістю... Белькоче, піднімає до самого носа ноженята, завзято пацає ними, розчепірює ледь помітні пальченнята, а руками ловить щось настирливе перед очима. Стільки праці, простору. Таке чудесне й смачне молоко!..

II

І так Марії пішов шостий рік. Її голівка вкрилася чорними м'якими кучерями, оченята горіли кусниками полірованого антрациту. Батка кликала татом, матір — мамою. Любила це робити безупинно. Але мати її в той час застудилася й дістала страшну хворобу. Кашляла, хапалася за груди. Ті пишні, колись повні молока груди зів'яли тепер і висохли.

Батько працював у каменоломнях. Тоді починали будувати будинки з каменю, і батько не вилазив зі скали. Він мав велику бороду і вуса. Прийде ввечері натомлений додому, скине мокре взуття, сяде коло столу і жує кусень хліба або бараболу «з мундирами». Марія одразу коло нього.

— Тату!..

— А що, доню?

— Мозна до вас на луці?..

— Ну, ходи, ходи...

Вмоститься «на луці» і що ж?.. Отак сидіти спокійно і слухати, як тато дихає, дивиться, як поволоі жує, як ворушиться його борода і моргають вуса. О ні! Нащо ж тоді ті вуса і та борода такі великі й такі м'які? Так і просяться запустити у них рученята і потягати як слід. І Марія береться за свою працю. Що їй до того, що тато втомлений? Він крутить головою і мовчить, ніби зовсім нічого не зауважує. Сильний тато, добрий тато. Марія горда таким татом, бо такого тата немає на цілому світі.

І одного вечора тато довго не вертався з праці.

— Мамо! Де наш тато так довго?..

— Хіба я знаю, де він так довго. Нема й нема. Він б'є камінь...

Надворі вигуки й гармидер. Мати вибігла й заголосила. Марія зовсім не знала, чого мати вибігла й заголосила. Відчинилися двері, й до хати купою ринули засипані кам'яним порошком, у замерзлих постолах та чоботях люди. Вони двигали щось, внесли досередини і поклали на лаві.

Марії робиться страшно, і вона починає плакати. Забилася в кут на запічку, ніхто на неї не зважає, горнеться до стіни. Мама стає на коліна коло лави і так голосить, аж моторошно. А скрізь повно чужих людей. І на лавах, і за столом, і в запічку. У сінях також тиснуться та гармидерять люди. Батька зовсім не видно.

І так тривало два дні. Марія була залякана, гукала тата і дуже хотіла їсти. Чому сьогодні за неї так забули, а мати, коли помітить її, замість дати їсти, схопить на руки, заливається слізьми і так горне до сухих грудей, що Марії аж боляче.

На другий день чужі люди десь віднесли тата й не принесли назад. Увечері їли, пили й були навіть веселі. На ніч з мамою лишилася одна тітка Катерина, а решта розійшлися.

Минає день, два.

— Мамо! Де наш тато?.. Куди його віднесли? Тату!.. Тату!..

— Ох, дитино моя кохана, ох ти, моя сирітко!.. — горне, притискає до себе Марію.

— Нема вже, дитино, тата... Забив його камінь...

— Камінь? А де тато?

— Нема. Засипали землю. — Оксана втирає слъози. — Засипали землю... Татові буде тязко. Правда, йому буде тязко?

— Ах, дитино, дитино! Йому було скрізь тязко. Може, там буде легше... <...>

III

<...> У дев'ять років Марія почала самостійно жити. Пішла у найми до Мартина Заруби. Господар порядний. Марію мили, чесали, відкормлювали. За це пасла літом дванадцятро худоби, зимою носила воду, підстеляла в хлівах, помагала прости вовну, клоччя, пряла на мішки вал і мотала клубки.

Марія швидко росла. На дванадцятій весні відчула дівочий сором і при зустрічі з хлопцями опускала на очі довгі чорні вії. Дивляться, задивляються, і кожний:

«О, це буде дівка!..»

І з Марії стала — о, дівка! Не скінчилося п'ятнадцять, як почали за нею оглядатися та стригти очима. На вечірні коло монастиря то один, то другий підшивається, але вона заб'ється між дівчат — і доберись до неї. Грицько з Діброви, Аникій Балаба, Гнат Кухарчук... Ах, куди вже тому Гнатові в такому перебої!.. «Цур тобі, Прудивусе, які в тебе руді вуса», — підспівували йому. Низького зросту і на праву ногу все — два з половиною! Два з половиною! — виробляв. Ще малим хлопцем цюкнув сокирою в чашку коліна, нога зігнулася і так зрослася. Та чи ж він винен, що і йому подобається Марія? А Марія навіть не помічала його, хіба що дівчата часом натякали. <...>

IV

<...> Навколо церкви кружляють пари. Широкі церковні вікна ледве освічені. Марія на всі боки озирається. Увійшла до церкви, купила за копійку свічку і сама понесла перед вівтар до Матері Божої. Тут ясно і сильно пахне воском. Густо натикані на свічнику свічі горять рівно й лагідно. Сяють срібні ризи і усмішка Богоматері. Марія тремтячою (може, там дивиться хто) рукою ставить свічку, швидко хреститься і розчервоніла вертається назад.

Стала з лівого боку і, як голубка, роздивляється на всі боки. Надто тут спокійно, надто радісно. Цілий тиждень тяжкої праці, і вирвавшись сюди, полегшено зітхається, і уста шепочуть тріпотливу молитву.

До кінця вечірні не достояла. Яка порядна дівчина достоїть до кінця вечірні? Уже ж відмолилася, вже ж відхрестилася. На крилах перегукуються, і Марія не може далі. Он стоїть Корнієва сусідка Палажка. Марія кивнула їй, і обидві вийшли.

На сходах Корній. Сходи піднімаються і опускаються. Камінь розхвилювався, стіни не встоять на місці. Марія квапиться у тінь, бо тут зрадливий ліхтар видасть очі і барви лица. Налилася, мов ягода.

Корній без шапки. Тримає її в руці.

— Уже помолилася?..

— Думаєш, як ти. Тільки за дівками ганяєш... Навіть, мабуть, лоба не перехрестив.

— Сто разів охрестав. Двічі у церкві був. Йшов утретє. Обганяв усі закутки, усі сади, усі перелази обдивився...

— А це ж чого так розгонився?

— Чого й чого. Все знатимете, скоро постарієтесь. Можна з вами?

— А хто ж буде далі гасати по закутках і перелазах?

— Уже не треба... <...>

Марію проводить Корній. Обняв її за стан, і вона мовчить. Йдуть, як дорослі, як старі. Йдуть і розважають. Корній оповідає, що про Марію в селі говорять. Цікаво. Говорять, що до неї Гнат Кухарчук збирається свататись. Марія тихо хіхікає. Смішно.

— Ех, як піймаю того вишкварка...

— То що?

- Побачиш... Попадеться він у мої лапи...
- Ну й ти, Корнію, сердитий.
- Переб'ю ребра і другу ногу вирву. Хай не лізе...

Марія хіхотить. Приємно. Дійшли до зарослих ряскою і засипаних опадаючим листом копанок. Тут мочать коноплі, і геть яром чути конопляний запах. Стежки Марії й Корнієві розходяться. Ось і перелаз, гайок, де весною соловейкові тьох розливаються, а тепер спадає останній лист, тепер тиша, тепер вітер легко гойдає верхи струнких осичок і розчесаних берізок. Зупиняються і стоять.

Рука Маріїна в розпеченій Корнієвій долоні. Марія схилила голову. Корній каже, що заберуть його «в москалі». Він рекрут, і прийняли в матроси. Сім років служби...

Краще б він того не казав. <...>

V

Поорали, посіяли, зняли яблука й сливи, викопали буряки, бараболі, порубали капусту. Корнія забрали у матроси. Вечорами ховалася Марія від людей і розливала безліч дівочих сліз. Плакали карі очі, марніли з жалю загорілі рожеві щічки. Вийде до колодязя тягнути воду, стане на тому місці, де стояла променистого вечора, і виглядає драбиняка. Не стій, дівчино, й не виглядай. Не зведеш на землю сонця і не здвигнеш гори. Заглядала не раз у глибокий колодязь — чи не знайти там рятунку? Ні, Маріє. Ні. Не там рятуюнок.

Гнат Кухарчук кульгає на праву ногу, але господар, яких мало. Їх три брати. Працьовиті всі і розумні. Середній минулої весни відділився на хуторі, Гнат лишився зі старшим, Михайлом, і його жінкою Одаркою. Весною цегляну хату заложили, мурували, барвили кути й комин, стріху бляшану дали і розмалювали на зелено. Дивишся й радієш.

Гнат, наймолодший з братів, майстер на всі руки. Знає столярку. Сам мурував з мулярами, сам вікна, двері, лавиці поробив і помалював їх гнідою барвою.

Коні у Кухарчуків — на цілий куток коні. Випасені, шії гнуть, як біжать — земля гуде. Всі знали, що як тільки хату скінчать, то Гнат оженився. Ніяково у старій хаті робити весілля. І хоч Гнат не який там красунь, але дівчата бігали за ним тичбою. Але він не туди дивився. Піде на вечірню і весь час стереже за Марією. Вертається Марія з вечірні, Гнат уже чекає її чи то біля копанок, чи коло перелазу. <...>

IX

<...> Для неї починається нове життя, і треба з цим помиритись...

Буденні дні. «Коли б хоч, — думає Марія, — менше зо мною сидів. Нічого не говорить, сидить і дивиться посоловілими очима. Ах, нащо він так любить! Коли б хоч не так докучливо і не так нагальне любив. Завше коло тебе, завше: "Може, хоч те? Може, се? Чи не потребуєш на нову спідницю?" Скільки не поїде до міста, ніколи без гостинця не вернеться. Доглядає, як малу дитину».

Дізнався, що Марія любить слухати читання. Щотижня ходив до шкільної книгозбірні і вечорами та святочними днями перечитав їй чимало всячини. Часом траплялися книжки, від яких Марія не могла відірватися. Гнат мусив постійно

сидіти й читати. Марія переживала прочитане, раділа чи плакала разом з тими людьми, про яких оповідала книжка.

Ще більшу втіху мала, коли почула вагітність. Тепер хоч не буде сама. Тепер має хоч про що думати. Родиться таке манюсіньке крикливе створіннячко. То буде хлопчик, обов'язково хлопчик. Назве його Романом. Це ім'я давно подобалося Марії. Марія тишилася і працювала, як могла. А працювати вміла і не цуралася праці. Вміла варити, пекти хліб. З першого тижня Одарка багато домашньої роботи спихнула на Марію, і та сумлінно і справно виконувала свої обов'язки.

Родився у Марії дійсно хлопчик, і назвала його таки Романом. Це було великим святом. Гнат бігав, землі не чув. Боявся за Марію, хотів їхати бозна-куди за лікарем, але все обійшлося щасливо, і то без лікаря. Марія родила опецькуватого хлопчиська, який верещав на цілу хату. Прикликали бабу Улиту, і та зав'язала новонародженому пупок. Коли Марія кормила дитину, відчувала велику радість. Сиділа над маленьким чоловічком, який ледве ворухився, і безупинно дивилася на нього.

Хрестини відбулися за тиждень. Першим кумом взяла Марія Мартинового Романа, першою кумою дячиху. Гнат не мав ні в чому голосу, зрештою, і не потребував його. Був надто і так щасливим. Був щасливим, що з очей Марії зник вічний смуток, який не сходив у неї й тоді, коли сміялася. Тепер ніколи і нічого сумувати. Тепер вона мати, молоденька, повногруда, усміхнена мати, і чого їй ще потрібно? Тишилася, і сміялася, і світ не раз обняти бажала б. Гнат став кращим і поважнішим у її очах. Це ж він подарував їй сина. Це ж він, добрий, мовчазний Гнат. <...>

ХІ

<...> Того самого дня захворів Романьо, і Марія не спить другу ніч. Перший день думали: так собі щось. Другого — погіршало. Ледь світок Гнат поїхав по лікаря і дуже забарився. Приїхав з ним аж вечором. Дитина лежить у гарячці, кидається, янчить. Серце Марії рветься на кусники. Сердита, готова зо всіма битися. Прибув лікар, оглянув. «Пізно, — каже, — мене прикликали». Написав рецепта і мусив скорше назад. Там ще на нього чекає багато людей. Марія кинулася до нього і допитується, що буде. Лікар знизнув плечима. «Сильна гарячка. А може, і видержить. Скоріше біжіть по ліки». Гнат серед ночі конем погнав по ліки, а лікаря повіз Михайло.

Марія далі на сторожі коло сина. Сидить і навіть плакати не має сили. Пізно покликали. Чому ж пізно покликали? Завше той Гнат спізниться. Не міг першого дня. І так завжди!..

Дитина лежить на руках. Ходить з нею по хаті, горне до себе. Всім еством чує — щось невимовне страшно наближається, підходить. Марія горне дитину.

— Маріє! Положи його в колиску. Задушиш! Так йому недобре! — просить Одарка.

— Гетьте! Всі гетьте! Не дам!

Одарка боїться сама з нею бути. Побігла кликати сусідів. Марія лишилася з Семеном. Роман почав сильно кидатися і янчати. Боже мій! Боже мій! Дитино!

Що з тобою? Боже, Боже! Ти ж бачиш! Не допусти, допоможи! Посходилися люди. Просьть Марію положити дитину і робити холодні оклади.

— Гетьте! Гетьте всі! Боже, рятуй його! О-о-о-й! — раптом різко і дико викрикнула. Всі кинулися до Марії. Дитина сильно сіпалася, ніби хто перетинав їй одну по одній жили, ноги, рученята. Марія ще сильніше тиснула, ще сильніше горнула і верещала. Здавалося, вона вирветься поночі надвір і побіжить кудись.

— Держіть її! Держіть!.. — гукає Одарка. Люди кинулися до Марії. Розпочалася боротьба.

— Гвалт, рятуйте! Де ви! — гукала щосили Марія. В той час дитина перестала сіпатися, зів'яла. Люди відняли її від Марії, і всі почали молитися. Хлопчик був мертвий.

І коли вернувся Гнат, Романьо лежав уже на білому столі наряджений. Коло голівки хрест і горять три воскові свічки. Під образами світиться рівно лампадка. Увійшов з темнуватої кухні до світлиці Гнат, глянув на стіл, зробив кілька кроків і бухнув перед стільцем навколішки. Руки зложив на стільці, сховав у них обличчя, і вирвалися ридання, ридання. Вони подібні на рев худобини. <...>

ХІІ

<...> В той час Марія була вже вагітна вдруге. За півроку родилася нежива дитина. Але ця подія не так доткнула її, як минула. Саме тоді прийшов на відпустку Корній. Марія була бліда і неприваблива. Корній, хоч жив недалеко, ніколи не зустрівся з нею. Раз тільки бачила його в церкві. Високий, барчистий, міцний виголений червоний карк. У Марії темніло в очах і мліли ноги. Слідкувала за кожним його рухом. Стоїть непорушне, як мур. Одягнений пишно, чисто, у правій руці кашкет без дашка зо стрічкою. На стрічці напис і дві котвиці на кінцях. Додому вертався він з молоденькою сусідкою, дівчинкою Ганною. <...>

В той час Гнат для Марії не існував. Він був дома, працював, сідав до столу коло Марії, але його можна було зовсім не бачити і навіть не чути. Він розумів усе.

Хата для нього зовсім мала, а стільки праці. Дістав нові замовлення столярки, і фуганок не струже, а горить в його руках. Сокира кусає дубові поліна, креше іскри. Тріски навколо скалками летять. Так, так. Гнат знав, у чому таїться спокій його душі і де джерело його сили.

Корній побув два тижні і від'їхав. <...>

Втіхою його стала Біблія. Порішив перечитати всю. Перегортав сторінку за сторінкою, черпав мудрість пророків. До нього ходили великі давні мудреці, говорили з ним, як зі старим, розважали про минуле і майбутнє. Гнатові видавалося, що наближається дивна і страшна пора. Все буде зруйноване, не зостанеться каменя на камені.

Одного разу заговорила з Гнатом сусідка Гапка Хомиха. У неї три роки тому помер «її» та залишив купу злиднів і три малих лобурі. Всі знають, чим славиться на кутку Гапка, її славетний язичок вертівся спритно і невгомно. Перша, люди мої, клепарка. Вулична жива часопис.

— Ну, що поробляєш, Гнате? — почала, як це вже до Гната пристало, з «ну».

- Ет... — кинув Гнат своє постійне і незмінне.
 — Отак... Се-те... Аби день до вечора...
 — А як Марія? Гуляє? — так нібито Гапка і не знає.
 — Ет... Поки молода...

— Постаріється, кажеш, перестане... Ну, це довго чекати. До того часу з'їсть вона тебе... Пропадеш. Зі смаркатими хлопцями прогуляє...

Гнат навіть «ет» не вимовив. Повісив носа і дихає. Гапка дивиться і продовжує:

— А я тобі допомогла б. І не чарівниця, а допомогла б... Ну?

— Ет... — відмахується Гнат.

— Що ти «ет» та «ет». Коли тільки зайдеш до мене на кілька вечорів, побачиш, що поможу.

Після цього, коли Марія була дома і Гнат не мав де подітися, вставав і шкутильгав спочатку надвір, після на вулицю і поволі опинявся у Гапки. Та його ладно зустрічала, багато оповідала клепів, сипала свої знання, мов з мішка... Гнат слухав, екав і вертався зовсім задоволений додому. І так минуло кілька вечорів. Часто, вертаючись, Гнат думав, що більше не піде до Гапки. Ще, чого доброго, почнуть бозна-що ляпати язиками. Але, коли приходив вечір, — куди ж його? Думав, думав, зводився і поволі плівся туди саме.

І дійсно, по кутку ширилися клепи, що Гнат залицяється до беззубої баби. Гапка сама бігала і плескала:

— Вчора, чуєте, прийшов, приніс цукорків. Зроду ще не бачила таких цукорків. Хіба що, може, пани такі їдять.

На другий день Гапка хвалилася хусткою, а невдовзі червоною з обшивками на сім пілок спідницею. Навіть хтось ту спідницю бачив. На цілому кутку тільки й мови, що за червону спідницю. Дійшло і до Марії. Та спочатку махнула рукою: «Хай, про мене, і сам себе віддасть тій Гапці. Байдуже...»

Треба було таке казати. Байдуже, Маріє, чи не байдуже, чого-то у тебе бігають так очі та червоніють щоки. А Гапка далі спідницею вихвалюється. Марія вечором лишається дома. Стемніло, Гнат бачить, Марія нікуди не йде. Насовує шапку і береться за клямку.

— Стій-но! — звертається до нього Марія. Гнат зупиняється, знімає шапку. Допитливо дивиться, у руці шапка.

— Скажи, куди то ти щовечора ходиш?

— Ет... Нікуди... Вийду от... — мимрить Гнат.

— Ти, голубе, не етай, а кажи!.. Що то є? Чого то кожного вечора, тільки нажерся, за шапку і подався? Що ти, парубок, чи що? Думаєш, не знаю, куди тебе нечиста носить!.. Он цілий куток говорить про твої походеньки. Замість посидіти дома, почитати мені що-небудь, то він повіється хтозна-де і чапить там цілими ночами. Я цього не хочу! Чуєш? Щоб це було останній раз! Або сиди дома, або йди собі до тієї красуні назавжди! З Богом, Парасю... Гнат цього вечора нікуди не пішов. Не пішов і другого. Марія також була дома. <...>

XIII

І родила Марія третю дитину — дівчинку. Назвала Надією. Гнат зовсім забув своє «ет». Назганяв кумів і горілки, помирився із Михайлом та Одаркою. Хрестини вийшли такими, яких вже давно на цьому кутку не було. <...>

Росте дерево, росте стеблина жита, росте і Надія. З непомильною точністю повторила життя малого Романця. Так само з'явилися у неї зубки. Так само починала рачкувати, так само зводилася на хисткі ноженята і робила перші кроки. Так само тішилася Марія здібностями своєї дитини.

Життя з повною силою обхопило Гната в свої обійми. Бігав, турбувався. Праці мав досить. Його майстерня так розрослася, що часто мусив брати помічну силу. Молоде і розхитане його господарство почало швидко розростатися. Засіки засипалися зерном, кадуби борошном, крупкою. У хліві стояли повні корівки, годувалася товстюча люха. Придбав і коники порядніші. Воза зовсім нового змайстрував.

Через два роки Надія бігала, вигукувала «тату», «мамо», ластівкою лігала коло своїх батьків і щебетала дитячі щебету. Марія пишно одягала її, купала, мила. У неділю чи свято виведе до церкви — куми і рідні не натішаться. «Боже, яке миле дитятко!» І, Надійцю, те, Надійцю, се... Той дає десятку на цукорки, та ще чогось.

Гнат і Марія чують під собою твердий ґрунт. Все, що було, стерлося з пам'яті. Живуть спокійним селянським життям. Сіють, збирають збіжжя, святять паску і кожний день зустрічають і проводять сонце.

Не думалося і не могло думатися, що і цьому буде край.

Видалася сильна зима. У Великий піст на село вдарив тиф і шарлатина. Лікарської допомоги ніякої. Влада, яка невідомо де — за білими морями, за високими горами, за темними лісами, — не знає і не відає, що діється з її безчисленними народами. Посипалися люди, мов мухи восени. Кожний день десятками відвозили на місце вічного відпочинку. На село наліг смуток, відчай, плач. Темними морозними ночами виють голодні собаки. Вони чують, як шестує з подвір'я на подвір'я жорстока смерть і косить, не минаючи ні старого, ні малого.

Вступила вона і до Гнатової хати, і не минув місяць, як весела говорунка Надія в муках та в стражданні покинула назавжди наш мир. Марія думала: нема більше справедливості. Це ж жорстока несправедливість. Тож безглуздя. Якісь кпини над нею... Зрештою, навколо смерть, смерть і тільки смерть. Де ж життя? Коли ж начнеться життя? Навколо покотом люди. Чого вмирають люди? Чому не живуть? Горі Марії не мало границь...

До того ще сталося друге нещастя, яке дещо притупило перше. Гнат цілий місяць лежав хворий і змагався зі смертю. Тиждень пролежав у непритомності. Дома вийшло паливо, борошно. Треба було до лісу, до млина, і, як тільки почав зводитися, не міг всидіти вдома. Навколо стільки роботи, що ніколи хворіти. Одного дня приїхав у ліс, попав під деревину, яка потрощила йому якраз криву ногу. Був ще не зовсім видужалий, щоб міг як слід справлятися з працею. Пізно уночі майже непритомного, витіклого кров'ю, привезли Гната додому. Марія не розуміла, що це твориться. Бігала і благала когось рятунку.

Але ніякого рятунку не було. Гната відвезли до лікарні, двадцять дві версти далеко від села. Марія залишилася сама на господарці. Тиф якимсь чудом оминув її. Не було родини, де б не лежали усі покотом. Марія часом навмисне заходила до Михайла, де всі лежали, поралася там, допомагала — і нічого.

Щотижня їздила Марія до Гната і відвозила йому харчі. Він потребував добро-го відживлення. Довго змагався зі смертю і врешті її переміг. Його ногу різали, вибирали потрошені скалки і заправляли в лубок. Коли заживе — невідомо. Скоро це не буде... Між тим земля поволі оберталася обличчям до сонця... Дихнув лагідніший вітерець, і вступила весна.

Перед Великоднем сталася подія. Відслужив свою службу і повернувся додому, живий і здоровий, матрос Корній Перепутька. Дужий, кров з молоком, «что да как», носа в хустинку сякає. Всі сусіди збіглися подивитися, а він стоїть — дубило серед потрошених тифом кістаків — і тари-бари розводить. Міцний тютюнище окаджує його низеньку хатчину. Стоїть, і голова у сволок впирається. По лавицях навколо дядьки. Слухають, слухають і слухають. Самого царя бачив і кричав йому «ура»... Сонце допомагало життю. Он парує широке поле. Воно вимагає зерна. Встає раненько селянин, хреститься на схід сонцеві і плужиться на ниву.

Марія зустріла Корнія. Глянув на неї:

— А-а! Здравствуй! Как поживаеш? Що ж, саломяной вдавой осталась?..

У Марії від несподіванки занімів язик.

— Малчіш? Да! Многа лет тебя не відал, а всьо-такі нічево!.. Красавіца. Глазіша, как углі гарят. Не скучна адной? Небось скучна. Да?..

Хіба вона знала, що на це сказати. Коли б хоч по-людськи говорив, а то бозна-як... Марія червоніла, як дівчинка. Серед усіх тих, кого перемолов тиф, видавалася красунею. Що йому сказати? У нього підкручені догори вуса, у нього голена потилиця, у нього годинник на білій волохатій руці.

— Атучілася, відна, гаваріть. Раньше как запойоть, не переслушаеш, а тепер малчіть.

Марія не забороняла йому приходити. Хай. Поможє що-небудь. Тепер весна. Робочі руки потрібні. <...>

Книга днів Марії

I

Корнієва хата край села на пагорбку. Сюди ясно світить сонце і свобідно дмуть вітри. Майже під порогом пліт і межа. За межею братове, а за плотом літом цвітуть соняшники і чорна рожа, зимою лежить величезна замета. За хатою кілька груш, дві високі старі черешні і одна вишня. На ній рідко родили великі, прозорі і соковиті ягоди.

Поля у Корнія мало. Сад і город окремо, без заїзду. Треба було ходити через братове, і коли тому щось не подобалося, він відмовляв Корнієвому приступу до власного городу. Скошували сіно, отаву і носили ряднами на плечах. Складали коло хати у копички. Клуні Корній не мав.

Марія забрала від Гната свої дві десятини і забрала також корову з теличкою. Корову зараз мусила продати, бо треба було віддати жидові борг. Лишилася теличка, яка стояла у гороженій з лісового хворосту причепі. Більше нічого Корній не мав.

Правда, мав Корній добру витяжну гармонію, матроський «кльош» і кілька з викладеними комірами сорочок. У неділю, свято одягне кльош, візьме гармонію, залоскоче на її зубах пальцями... Марія з побожністю слухала його гру. Приходили дівчата, парубки і вибивали танці.

Йшли дні.

З часом прийшлося відложити гармонію. Прийшлося відложити і кльош. З руки зняв годинник і повісив його в хаті на цвяшку під образами. Так само прийшлося розлучитися з московською мовою. Залишив собі «да, верно, наприклад». Решта по-людськи було. Так тепліше. На господарці що крок — праця. Руки почорніли, набрались селянської цінної шорсткості.

Марія гнулася перед ним лозою. Кпини, лайки, стусани, а плакати не смій. Чого ж їй плакати? Не для того рвалася, не того шукала. Сама винна, обіцяла і забула обіцянку, не чекала. Не вірила в любов, захотіла багатства. Покутуй.

А хіба він вірним був? Дотримував обіцянки? В гурті парубків оповідав про чорних муринок, як у Гамбурзі з «медьхен» гуляв. У Петербурзі справляв «афінські ночі».

Нічого, Маріє. Весна несе працю. Пригорнеться, пестить, просить: «Любий, хороший! Позичимо зерна, обсіємо поля, заворушиться, захвилює наша праця... Ну? Не добре буде?..»

Сам бачив. Куди не кинь — порожньо. Минулися макарони, рис, порції. А їсти треба. Марія зготовити потрапить, аби з чого...

Почав ворухитися. На службу до Мартина ніяково тепер. Треба чіплятися за своє. Задумав поставити клуню і поліз в скалу. Кам'яні стовпи міцніші. Одягнувся в лахміття, озброївся ломом, молотом. Марія тішиться. Марії подобається він в лахмітті з молотом. Вернеться від праці, накормить, положить спати. Присипляти не треба. Не встигла докінчити «отченаша», і праця приспала його. Спи, Маріє, і ти. Не дармувала також цілий день.

Початок зроблено. Корній все більше і більше втягався у працю. Ледача Корнієва сестра не видержала нових порядків Марії, пересварилася і пішла до жидів у найми. Вже одним ротом менше. Свекруха постогнувала і нарікала, але Марія не зважала на це.

На весну обсяли поля, взялися до мурування клуні. Марія знов почула вагітність. Операція не пошкодила. Тішилася, але боялася сказати Корнієві. А що, як знов пошле до тієї страшної баби? Сказала. Обійшлося ліпше. Вислухав, махнув рукою і сплюнув.

До цього часу жили «на віру». Тепер же сам виявив бажання «обкрутитися». Приніс кошик «шкаліків», зачавив порося, скликав сусідів і загуляв «свадьбу». Хомиха божилася, що Марія ледь стояла під вінцем, такий вже у неї живіт, але

це не так важно. Досить, що Марія впертою працею, самовідреченням добилася нарешті права бути законною власністю свого чоловіка. Не чула границь радості. Весь час хотілося кликати це ім'я — Корній. <...>

Родився синок. Марія хотіла назвати по-своєму. Але Корній спротивився. Мав на флоті найкращого приятеля Демку. Охрестили Демком. Марії це ім'я не зовсім подобається, але раз хоче батько... Що може вона проти батька?

Коли Демко перший раз закричав, Корній підійшов, подивився і усміхнувся в ус.

— Ротатий вийшов. Гуде порядошно... Марія переконана, що батько захоплений Демком. Інакше й не може бути. Горне до себе сина, кормить грудьми — шкода, молока мало, кепські харчі. Але хай-но зберуть з полів. От-от зберуть. Марія просить:

— Корнію, любий. Маєш карбованця, купи маленьке поросятко. Вигодуємо, і на Різдво ковбаска буде.

Пішов на ярмарок і приніс у мішку поросля. Марія чим має кормить його, і за пару неділь уже підсвинок. Он доспіває ячмінь, ростуть бараболі.

Настали жнива. Корнієві поля не особливо вродили. Запущені, дерном зарослі. Зате на Марієвих яка пшениця. Ці вироблені. На них Гнатові сліди ще не затопалися.

Марія жне жито, пшеницю. У снопах кувіче Демко. Відірветься хвилинку від праці, накормить, втихомирить і жне далі. Пшениця — як ліс. Тяжке, золоте колосся гнеться уклоном сходові. Жажкотить сліпуче сонце і смажить зігнуту спину. По загорілому обличчю біжить піт.

— Не бійся, як була у Гната, не тягнула стільки, — гомонять сусіди.

Не розуміють вони Марії. Але їй байдуже.

Сонце сповзає, ховається — Марія жне і жне. Сідає роса. Марія не в'яже снопів, а розкладає нажаті жмені по стерні — пов'яже завтра, як висохне. Треба спішити. Дожне своє, піде на зарібки, жатиме на спіл «на десятій сніп».

Зійшов велетенський урочистий місяць. Демко спить у снопах, загорнутий у теплу пелюшку. Марія дожинає, бере сонного Демка і несе поволі свої тягарі та болі додому.

Корній не дармує також. Ніяково дармувати, коли жінка рве з останніх сил. Не наймит же він тут, а господар.

На світанку зводиться, клепає косу, набиває грабки і тягне на косінку. Покосив своє, ходив косити на зарібки. Щодня дев'яност копійок, на осінь мусить конята роздобути. Клуньчину звів, ось тільки змолотить жито, наробить сніпків і пошие. Поки що світить ребрами.

Все більше пізнається смак і радість праці. Відходять і забуваються босяцько-пролетарські звички. Земля втягує у своє нутро і наповнює жили, розум і ціле єство твердими звичками. Корній чує вже це. Матроство забувається, і він стає людиною. Поволі забуває матюки, переходить на рідну мову, яка вертає йому родинний утулок. Пізно вертається з праці Марія. Корній не кричить, не вимагає тупцяти коло нього.

— Йди, Маріє, відпочинь. Я вже повечеряв, а мати опорала підсвинка. Я он і дров на завтра приготував...

Ні. Марія ще не піде відпочивати. Вона знайде за що взятися, але праця для неї тепер не тяжка. Ті кілька добрих слів відняли всю її втому. А Марія має ще досить і без підсвинка праці. Он малий Демко. Треба покупати, накормити і приспати... Марія бігає, руки мліють від втоми, але лагідна усмішка не сходить з її уст.

— Не голодний ти, Корнію? Натягнувся досить? Боже, Боже!.. Коли б нам скоріше доробитися чого!..

— Ну, ну, досить. Не суши голови. Лягай і відпочинь. Як той крикун? Верещить?

— О ні! Він у мене молодець.

— Хай росте. — Підійшов до сина, подивився і зморщив широку усмішку. — Спить? — сказав наостанок і не добавив, як звичайно, «сукин син». Не повернувся язик.

Украдені на сон години Марія просипляє каменем. З світанком піднімається і наново бадьора. Корній вже набирає грабки, стара жене теличку пасти. Машина праці пускається в рух. На полях рядами півкопи. Тяжкі зернисті снопи. Край золотий, край праці і хліба. Сонце любить його, опікає, огріває. Навколо соняшно і блакитно...

На осінь клуня наповниться пшеницею, житом, вівсом і ячменем. Зверху накрилась грубою стріхою.

Корній ходить навколо і тішиться. Багато, але не досить. Треба більше. Більше, далеко більше. Стільки, як у Кухарчуків, як у Трихона. Не гірший він від них. Потягне більше, ось тільки заждіть, хай випростається. З'являється снага ширитися. Щастя в зрості, в пєрегонах...

І Корній доказав, що він не гірший. Зібрав, що мав, — яблук, слив, посортував і знайшов купця. Змурував кам'яний льох. Сам каменю набив, льох просторий, як стайня. По сторонах засіки, а в них «золоті ранети», пахучі червонобокї «тирольки», «зорі», «виноградки». Хай полежать, набираються запахів і ціни. Половину продав з осені, а другу лишив на зиму.

Марія подбала про вишнівки, слив'янки. У льоху на полиці бокаті лавою бутлі. Стоять, повипинали блискучі животи і приманюють. Корній не доторкнеться до них. Бувало, не видержав би, все до краплини вихльостав би, тепер не те. Хай стоять. Оказія трапиться, а тоді і на них черга прийде. Викотить на стіл перед гостями — і дивіться, яка моя жінка... Корній вище підіймає голову.

Завелися у Корнія дві коняки. Гніда і булана. За двадцять карбованців з ярмарку приволик, а все-таки поорав і посіяв своїми. На зиму сіна досить, овес також знайдеться, виложити, ребра стервом і матиме коні. Воза тим часом дерев'яного роздобув. На залізняка не вистарчило. Все в свій час.

По молотінці знов до каменю. Приходить черга на хату. Побудує хату на цілий куток. На фундамент потрібно каменю, стіни виведе з цегли. На друге літо задумує зробити маленьку цегельню і вже стягає поволі різні комердяки на випадку.

А Демко ріс, грубшав. На Різдво готовилося свіжину. Веприк уже ледь піднімається. Марія уміє годувати веприків. Будуть ковбаски, сало. Перед святими напечено гори повних паляниць, книшів. Хату прибрала паперовими квітами та рушниками. Купила шматок шпалера і також приліпила під образами. Корній наготував дров, добрих, грабових. Не будуть мерзнути...

Подумав також і про Марію. До цього часу вона нічого не купувала для себе. Доношувала все те, що принесла з собою від Гната. Тепер же Корній поїхав до міста і, вернувшись, ніяково соромлячись свого вчинку, виложив перед Марією барвисту на спідницю матерію і нову хустку. Матерія нічого з себе не уявляла, але Марія не могла натішитися. Вона в житті ще не дістала кращої спідниці. Це ж купив він, той, який ще ніколи нічого не купував. <...>

-
- Які новаторські риси Самчука-романіста втілено у романі «Марія»?
 - Яку роль у творі відіграють пейзажні картини?
 - Які риси українських жінок втілів У. Самчук в образі Марії?
-

Прибавилося аж двійко нових крикунів. Корній сказав, що коли так кожного року піде, то у них виросте ціле плем'я. Але це ж жарти, Маріє. Нічого, нічого.

Марія й не думає журитися. Не мала часу дмухати на них, тупцювати коло них, але вони й самі росли. Корній їде до міста і бере вже з собою старшенького. Хай привчається, подивиться на жидів і на возі посидить. За те дістане булку за цілі три копійки і великого, на виріст, кашкета або черевички.

А дні невпинною чергою пливають. Настав і такий, коли Марія наварила і напекла не лише для своєї родини, а й для шістьох чужих людей. Сьогодні закладщина. Закладається фундамент нової хати. <...>

III

<...> Йде на війну, а там вбивають, це ж знає кожний. Війна ніколи не жартує.

Відходив, всіх дітей цілував, цілував Марію. Всі сусіди посходилися і з ними сердечно — раз, другий і третій — прощався.

— Простіть мені, люди! Може, кого зобидив, кому терпке слово вимовив, на кого прикру думку мав...

— Хай тобі, Корнію, Бог простить, а ми не маємо чого прощати. Кращої людини не було. Хай тебе Пречиста Мати і всі святі шанують... І Корній відїхав. Сусіди далеко за село провели, а Марія аж на двірць... Прощалися.

— Бий мене Бог, коли я хоч раз на свому життю пустив одну сльозу, але тоді не видержав!.. — хвалився після Корній. — Гірко з домом та землею рідною прощатися. Краще смерть...

Вернулася Марія півжива. Діти мамають:

— Де, мама, тато? Де тато?

Ах діти, діти!..

По деякому часі прийшов лист. Приніс сам староста. Понесла до сусідів прочитати. Малий школяр Марко відчинив і поволі читає: «Дорогая і любезная жона! Во первых строках моего письма спішу увідомить, що я слава Богу жив і здоров і чого тобі від Господа Бога жилаю. Кланяюся тобі низьким поклоном, а також дорогій мамаші Оксенії і жилаю вам дорогії мамаша від Господа Бога доброго здоров'я. І кланяюся низьким поклоном сестрі Феодосії і малим діткам і жилаю від Господа Бога доброго здоров'я. Передайте також поклін усім сусідам малим і старим знаючим і незнаючим, і ще, як ти дорога жена поживаєш, чи кормиш на Великдень веприка чи свинку, і чи дуже кашляють мама, не забувай про коні, корми їх добре, як не хватить вівса, вари бараболі і обмішуй січку грисом та чистою водою напувай. Надія і Максим, певно, вже підросли, а як згине сніг, не забудь поволочити боронами озимину, там, напевно, заляже сніг і може випріти. Як випріє, засій ячмінь. За цим словом бувай з дітками здорова, цілую тебе безчислено і жилаю від Господа Бога щастя, здоровля та многа літа. Твій муж Корнілій Перепутька».

Марія слухала, і кожне слово ранило її у серце. Пішла зараз до лавки, купила паперу, синього конверта і сусідському школяреві гостинця, щоб відписав «отвіт».

Сусідський школяр, гордий, що до нього звертаються у такій поважній справі, розсівся за столом, Марія наказала дитворі мовчати і, вмочаючи кілька разів перо, школяр почав священнодіяння.

«Розлюбезний наш муж і папаша.

Ми получили твое письмо, которое ты писал 25 февраля 1905 года, за которое очинь тибя благодарим і дякуємо. Повідомляем, що ми всі живі і здорові, чого і тобі жилаємо від Господа Бога. Кланяється низьким поклоном твоя жона Марія і бажає тобі від Господа Бога доброго здоров'я. Кланяються також твоя рідна матушка Оксенія, сестра Федосія і малия дітки Демко, Максим і Надія та жилають тобі від Господа Бога доброго здоров'я. І що ми просимо, што ти нам нічого про своє не написав: хотілося б знати про твою вояцьку жизнь, бо жона твоя плачїт, горюїт і дожедається кінця...»

Далі хлопець-школяр не знає, що писати. Марія диктує: «Пиши, що на Великдень годую веприка, бо свиночка нічого вдалася і думаю пустити до кнура. Напиши йому, що мама поправляються і що теличка наша рябенка спускає зуби і дуже похуділа. Не їсть нічого твердого, і мушу підігрівати їй воду. Дітиська, пиши, ростуть, але так без тебе розпустилися, що вже видержати не можна. Нема кому старшого попругою потягнути, бо ж то він всьому привід. Напиши, що сніг трохи згинув і, може. Бог святий не допустить, щоб випріло. Не забудь написати, що я день і ніч тяжко за тобою горюю і гірко влачу слізьми. За цим словом приїжджай якнайскорше, цілую тебе безліч разів, твоя законна жона Марія Перепутькова...»

Школяр написав «Марія Перепутькова», дописав своє «жду отвіта, як птичка літа» і за неграмотну Марію Перепутькову власноручно розписався Марк Закаблук.

— Ах, Марку! Я й забула. А коні! Пиши! «Про коні не журися. Будуть брикати. Не могу сама впоратися, і, певно, прийдеться взяти хлопця. Напиши нам, де ти є і що робиш. Напиши нам, яка то війна, і не дуже лізь, куди не треба. Я молюся за тебе, і хай Бог скоронить тебе від усього кепського. Приїжджай якнайскорше! Борги за хату поволі сплачую і, може, по жнивях виплачу зовсім».

Після і чекала, як «птичка літа», відповіді. <...>

IV

<...> Чути величне свято. Тіло проймає тремтіння. Над землею сталося щось надзвичайне.

Прибігла ще завчасу. Коло церкви вогні, веселі натхненні люди. У церкві тіснота. Марія пробилася досередини, хотіла купити свічку, але не могла пробитися до старостинця. Стала і молитися, і коли відчинилися царські ворота, а з хорів знацька вирвалося: «Христос воскрес із мертвих», — Марія не витримала сліз, згадала Корнія і гірко заплакала.

Скільки радості і вогнів! Марія бачить вогні, чує радість, але не може стриматися від плачу. Це не її радість, її ще не прийшла. У неї лиш смуток...

При кінці служби Марія вийшла з церкви: навколо на цвинтарі люди з пасками, горять свічі. Марія і собі примостилася. Коли посвятили, до неї підбігають заспані сусіди.

— Маріє! Нещастя! Біжи мерщій додому. Хата твоя згоріла! Марія остовпіла. Не вірять. Язик у роті захолов.

— Скоріше, Маріє! Там діти!..

Як стояла, кинула все і побігла. За паску забула. Ті забрали чужі люди. Біжить, йойкає, землі не чує. Під ногами пливучі крижини, і Марія от-от спіткнеться, стратить рівновагу і впаде. З грудей випирає дух, серце рветься. Під гору вже не мала сили, і її майже винесли чужі люди.

Коли прибула до свого місця, все було скінчене. Клуни вже зовсім не було, одні кам'яні стовпи лишилися. Хата догоряла, дотлівали крокви, платви, балки. Все забрав вогонь. Не лишилося ні одного будиночка. Сусіди ледь вирятували попечених дітей. Двері були сильно заперті, і прийшлося виносити дітей і стару вікнами.

Стара непритомна. Гріх найшов на неї, і заснула. Сатана не поминув її. Невідомо, звідки виник огонь. Горіло все нараз. Чи Марія замикала двері? Хіба ж вона пам'ятає. Здається, замкнула. У причепі свині, зовсім попеклися. Коні покалічені також. Корова мучиться. Не було завчасу кому рятувати. Всі ж у таку пору в церкві. Згоріло все до останньої пилинки, до останньої соломинки. Далося вирятувати лише кілька образів, які стояли коло будинків Конона і мали охороняти їх. Вирятувано і Марієне благословення — Матір Божу млекопитальницю.

Марія не могла ходити і лежала з обв'язаною головою. Діти плачуть, їх розібрали сусіди. Стара, можливо, й не виживе. <...>

V

На осінь хата Марії мала знов вікна і двері, а над головою стріху. Правда, все це не виглядало так, як до цього часу, але жити можна було. На полі зародило, люди допомогли зібрати. Сад також допоміг і сипнув овочами.

Писала також про своє нещастя Корнієві, і той прислав двадцять п'ять карбованців. «Висилаю тобі, дорогая жена, двадцять п'ять рублей, — писав він. — Вислав би і больше, да не могу. Не піл, не куріл, по копійці складал... Купи дітям что-нібудь і сама не простудись. За некоторое время пришлю іщо...».

І дійсно за «некоторое время» прислав ще десять карбованців, та повідомив, що «в скорості надіюсь увідітсья, в чом остаюсь жив і здоров...»

Марія не так тишилася присланими карбованцями, як тим, що скоро побачить свого далекого Корнія.

А Гнат жив дома. Сидів у шопі, стругав бондарку або читав товсті книги. Скільки він того перечитав! Колись ходив по святих місцях, до Києва, Почаєва, кожний раз приносив з собою багато книг і вечорами перечитував. Люди казали, що «чорну магію» вчить...

Раз зустрів Марію. Зупинив її, дивиться і сміється. Що за дивовижний сміх? Марія зніяковіла.

— Чого лякаєшся, Маріє? — питає.

— А що ж ти так смієшся?

— Сміюся... А що ж... Що маю робити, Маріє?..

— Ну?..

— Ти не гніваєшся на мене?

— За що?

— Як за що? А он говорять... — Слухай, Маріє... Знаю, що ти тепер потребуєш... Хотів би тобі допомогти... у мене...

— Ні, ні, Гнате!.. Дуже дякую, але ж я нічого не потребую... Я все маю. Ти ж сам знаєш, що я все маю. Я і так не знаю, чим дякувати тобі за колишню поміч... Ти вже досить допомагав мені. А мені треба йти... Скільки тієї праці...

— Постій, Маріє... Ти думаєш, що підпалив я... Правда? Думаєш, хитрий який... Підпалив, а тепер з допомогою лізе... Ні, Маріє.

Розірвав на грудях сорочку.

— Ось тут хрест, клянусь і цілую його... Не я, Маріє, підпалив...

Марія остовпіла. Витріщила очі і позирає то на хрест, то на Гната. А він нічого. Дивиться певно і рівно. Чоло зібралось зморшками.

— Не ти, Гнате? Ти кажеш правду?

— Правду, Маріє... — вимовив твердо.

— Вірю. Я рада, Гнате. Мені хотілося, щоб це не ти підпалив. Я вірила, що це не ти... Так і слідчому сказала.

— Знаю. Ти добре сказала. Ти сказала велику правду. Ти правдива, Маріє, а тому хотів би допомогти тобі. Ніхто не буде знати. Ніхто. Чуєш? Ніхто, крім нас двох. І я ніколи не покажуся тобі на очі. Ти ж спасла мене від тяжкої і не-

заслуженої кари... Ти дала мені можливість ще жити і ще сподіватися... Може, я ще буду потрібним на цьому світі. Можливо, навіть тобі буду потрібним... <...>

VI

<...> Прийшов Корній на Великдень. Марія була на плащаниці, вернулася і кого бачить...

— Боже! Корнію! Ти? — Марія плаче і сміється. Тепер для неї приходить справжнє свято. А він випростався, поправився. Приніс усім гостинці. Марії шовку на спідницю, але... Куди його, таку павутину, візьмеш. Одягнеш — і все буде видно... Ще люди засміють. Хай вже на смерть сховає...

А Корній перш усього оглянув господарку. Не є скрізь до ладу, але що ж вона сама могла зробити. Конята ледь ходять. Попечений мало не здох, і невідомо, чи що з нього буде, бо рана не хоче гоїтися.

— А хто, по-твоєму, Маріє, те зробив? — питає Корній. — Бог його святий знає... Ніхто не може сказати... Ах, коли б він знав, чия то робота. Він би з ним розквитався по-своєму. Але як його довідаєшся... Вечорами повно людей. Корній оповідає про війну, революцію. <...>

VII

<...> Минуло п'ять років — і Корній господар. Корній з широкою бородою, Корній почесний чоловік у громаді. <...>

Вертається додому і почуває себе, як по молитві... Легко, радісно. Он женуть худобу «з роси»... Чиї то корови он ідуть? Корнієві. Шість їх, розкішних, повільних тварин, ідуть і несуть тобі, Корнію, пахуче молоко. За ними йде Корнієва дочка Надія.

Зрівнявся з Надією.

— Напаслись? — питає.

— Хіба не бачите, тату? Не напаслися...

— Приженеш додому і даси їм конюшини...

У Корнія не тільки корови. У Корнія коні випасені, блискучі. У Корнія господарство. Він вже давно забув ті часи, коли-то на гармонії грав та тягнув у Мартина поденщину. Минулися ті часи, хоча Марія не раз про них згадує.

Дома обід. Марія була у церкви і оповідає, про що люди гуторять. Кажуть, що має бути війна, що ніби німець задумав на «нашого» воювати. Корній і Марія обмірковують ті чутки і приходять до переконання, що варто насипати тому німцеві — хай не лізе.

Демко вже парубочиться. Тільки пообідав — і одразу до дзеркала... Чеше свого чуба, на музики збирається.

— Ти, Демку, не дуже-то там того... — каже Корній.

— Ще нагуляєшся. Менше за чуба, а більше за господарку дбай... Куди збираєшся?

— Куди ж вийду... От-вийду в село. Не буду ж весь час на печі сидіти.

— А хто то виведе на пашу коні?

— А Максим. Що він має робити?.. Тільки те й робить, що ганяє по вигоні з хлопцями...

— Максим ще кращий робітник, ніж ти... Ой сини! Дивіться мені. Не дбати-мете — не будете мати... Само до рота не прийде. Це вже повірте мені.

— Який розумний, — відгризається Максим.

— Сам іде на музики, а я маю коні пасти.

— А що ж ти маєш робити? Тільки й робити. Я вже своє відпас. Не заставляють тебе косити чи орати, — каже Демко.

— Но, но, но! Ще посваріться. Ти, Демку, ніде не волочися, виведеш йому коні, напоїш і хай пасе. Мусиш, Максиме, пасти. Гляди мені, як застану тебе, як недавно, з хлопцями, коні в шкоді...

Демко вдоволений порядком батька, зате Максимові це зовсім не до вподоби. Він звук щодня бігти на вулицю, назбирати юрбу хлопчиськів і гасати з ними по вигоні та садах. Видерти кубло птаха, обірвати чужу яблуню чи грушу, зробити якусь капость... О, на це Максим перший майстер. Корнієві не раз приходилося вислухувати від сусідів за Максимові вчинки, але після діставалося і самому справникові досить. Корній не попускав віжок. Всяка провина мусить бути відповідно вирівняною.

Марія в таких випадках мовчала, їй всі рівні, всі добрі. Не робила різниці між дітьми, не заважала батькові давати їм накази, але й не боронила нічого дітям. Надто не боронила Демкові ходити на гулянку.

— Підріс, хай погуляє, — казала вона.

— Прийде час — і покине. Молодість є молодістю... Найулюбленішою дитиною обох Перепутьків була Надія. Слухняна, весела, гарна. Встає разом з матір'ю, допомагає їй, ніколи не ухиляється від праці. Вийде на город, копає, поле, а при тому весело виспіває.

— В матір вдалася, — казали старші люди.

— Це і вона такою співачкою була.

— Краще було б, коли в батька. Не буде мати щастя...

— Ет, забобон...

І все йшло, ніби машина, своїм порядком. Коли можна було, Демко йшов на музики. У нього навіть вус не висипав, але дівчатка вже задивляються на стрункого чорноокого парубчачка. Максим мусив пасти коні. Корній ішов на сходини громади, весь час вжився з купівлею землі. Марія сиділа дома, приходили сусідки, і розпочинався сейм. Обговорювали неприсутню сусідку Химку, з Химки переходили на господарські справи, далі про сватання та весілля розмова, і так до вечора.

Малий Лаврін, жвавий, з іскристими оченятами стрибун, гасає десь, Бог його знає де, прилетить увечері додому і мамає їсти. Марія любила свого мізинчика, пестила і шанувала. Корній також нічого проти не казав. У школі йде добре. Очі має бистрі. Будуть люди. Треба буде на школи післати. Хай хоч один вийде яким дохтором.

А мине свято — знов праця. Село цвіло, родило овочі, відпочивало і знов цвіло. Вже кілька років обминали пощесть і неврожай. Люди піднялись, багатіли і ширилися. Росли муровані хаги, заводили хмельниці, купували машини.

За пару років прийшло до Корнія перше горе: Демко підріс на рекрута і мусить йти виконувати свої обов'язки перед царем. Прийняли його до гармати і завезли на далекий Кавказ. Марія гірко оплакувала сина, нарихтувала йому торбу коржів, ковбас та всякої всячини. Корнієві прикро також. Позбувається найліпшого помічника в господарстві. Він ось купив було жниварку, і Демко сам з нею дуже добре вправлявся. На жнивях стільки праці. Там робітники, там свої. Скрізь треба доглянути, скрізь встигнути завчасно. <...>

VIII

<...> Одного разу приносять Корнієві листівку. Читає...

— Маріє! Маріє!.. Демко живий!.. Біжить Марія.

— Де? Корнію! Де він? — тремтить Марія, рве від Корнія папірець... — Де, Корнію? Тут? Тут це написано? О, очі! Чому ви не вилетесь, коли не можете навіть бачити того, що там написано!.. Читай!

«Дорогій папаша і мамаша. Жив, здоров, кланяюся низьким, до самої землі, поклоном і цілую ваші світлі очі, сахарнії уста і білії руки. Знаходжуся в пліну у німців. Пришліте, як можете, житніх сухарів».

— О сину мій! Житніх сухарів! Ой Боже, Боже! Де ж видано, де ж чувано, щоб було так вже скрутно. Житніх сухарів. Та чи я жалуватиму тобі пшеничних і чого тільки захоч. Та я тобі хурою на край світу завезу. Ой, людоньки мої! Чуєте, як страждають наші сини!..

Марія плаче. Корній витирає «світлі очі». Сусіди тошніють. Як же то мусить бути, коли вже люди навіть житніх сухарів не мають. Як це мусить бути!..

— А ми за нього вже і панахиду відправили, оплакали, як покійника.

— Не дай Бог, щоб десь там з голоду згинув. Краще вже хай від кульки, ніж від голоду...

О, то правда. Найстрашніша смерть — це смерть від голоду. Не дай Бог навіть ворогові вмирати такою смертю...

Після того Марія напекла сухих коржиків на маслі, вложила у скриньку, дала туди ковбасу і відвезла на пошту. Там зважили і сказали, що тільки третина того, що вона привезла, може бути переслана, а ковбасу прийдеться зовсім викинути.

— Але ж, люди добрі!.. Це ж для мого сина.

— Ми знаємо. Але це нічого не значить. Не можна.

— Та я для нього цілу хуру можу послати. Слава Богу, є досить, а він голодує. Ми маємо, скільки хочете. У нас хліба ще ніколи, поки стоїть світ, не бракнуло, а там же голод. Ви ж знаєте, що там голод... Люди не мають чого їсти. Мій син сидить і чекає, сидить і весь час сподівається, що ми вишлемо йому, що ми допоможемо, а ви тут не допускаєте, не хочете, щоб я помогла своєму синові.

Поштовий урядник не міг в'яснити Марії, чому вона не сміє, скільки хоче, вислати синові хліба. Війна. Дві держави б'ються. Не можна вислати туди хліба, не сміємо їх піддержувати...

— Але ж там і наші сини... — твердить Марія.

Обкраєна, маленька посылка пішла. Через кілька днів Марія вислала другу посылку. Прийшла листівка, і в ній не говорилося нічого, чи одержав він ті посылки. Було знов те саме — вишліть мені житніх сухарів.

Марія ламала у відчаї руки. Вона ж висилає. Де ті посылки? Куди вони діваються?

Марія посилала далі. Посилала і чекала відповіді. Чекала довго, вперто. Щодня виглядала пошту, ходила сама до старости, до волості. Немає.

Йшла велика війна. Забирали все нових новобранців. Йшли маленькі хлопчики, старі батьки. Середній син Марії пішов добровольцем і вештався десь при обозах. Прийшли додому у відпустку. Але від Демка ніяких вісток.

У селі тиша і смуток. Замовкли співи, ніхто не жениться, рідко хрестини. Лиш деколи хтось вмирав, але панахиди правилися щодня. Вмирили не дома. Вмирили десь далеко, і там їх хоронили. Не було, при тому кому плакати і кому втішати. <...>

IX

<...> Долиною розлилася пожежа. Палахкотить у ранкових святочних туманах монастирська клуня, напхана немолоченим збіжжям. Люди оточують пожежу, дивляться, їм робиться навіть весело. Вогонь, дим. Рвуться навколо ручні гранати, стріляють старі обозники.

Це ж свято. Це новий, перший революційний рік. Справляють свято революції. Чому ж не тішитися? Як не радіти! Навіть ще мало. Більше треба.

Ми весь, ми старий мір разрушим до аснованья, а затем ми наш, ми новий мір настроїм, кто бил нічем, тот будет всем... — виспівують фронтовики. Так треба. Мало це ще. Більше давай! Спалити все, що нагадає спокій, добробут. Революція!.. <...>

X

<...> А Максим не лишився дома. Посварився з Марією і Корнієм, назвав їх контрреволюцією і подався. Лаврін ходить до школи і вечорами читає вголос Каченка.

Корній слухає і втирає сльозу.

— Так жалісно написано, що Господи. Ах, коли б тепер козаки... Надія давно дівка. Вернувся з війська додому славний одинак матрос Архип Паньків. Побачив Надію і, заходив. Він не простий парубок. Бачив світ, Кронштадт, «Аврору», самого Леніна чув. Останнє — правда, сумнівне, бо вернувся перед «Октябрем», але хто буде перечити. Надходить весна.

— Ах, коли б вже яка тверда власть прийшла, — зауважує Корній. — Сіяти он треба, а вони кожний день мітинги і мітинги... Україну якусь видумують...

— Тату! — кричить Лаврін. — Ми ж козаки! Москва зруйнувала нашу Січ. Україна поверне козаччину...

— Сіяти треба, хлопче... Козаки козаками, але поле не чекає. А відділитися від Расеї не жилаю. То значить, що і Сибір не наша буде. Захоч куди поїхати, а тут тобі границя. Ні, сину... Не жилаю такого...

— Сибір! Сибір! На чорта нам та Сибір! — Земля там добра і багато...

— Каторга там добра, не земля. Колись, може, ще москалі і нас поженуть туди, як гнали в старі часи козаків...

— Всьо его чепуха і ерунда, — заявляє Архип. — Настайот новая власть, власть рабочих і крестьян. Нікакіх москалів і нікакіх козаків. Все равни, все братья. Что за Україна такая взялася? Пять лет на флоте прослужил, з товарищамі с адново кателка ел, братом називал, а тепер деліться.

— Москаль нам ніколи не був брат, — сперечається Лаврін.

— Вони знищили наше козацтво, московський князь Андрій Боголюбський у тисяча...

— А, ерунда! Тепер нікакіх тобі князей. Все равни.

— Ну, щодо все равни, — вставляє своє Корній, — то вже, Архипе, пробач. Тут уже не те... Бо як, скажемо, який-небудь там свинар може рівнятися з таким генералом, чи що... Абсурд... По-моєму, вже досить тої революції. Треба б до діла. От би тверду власть завели, а то чорт знає що. Кожний день нові оголошення та оголошення, а власті ніякої. Що хоч, то й роби... Якусь там Центральну раду завели і тільки знай — радять. Де власть? Де, справдується, власть? От саме главне. Коли хочуть селянам дати землю — правильно. Не перечу. Селянам надо землі, потому вони безпартійні хлібороби. А далі закройсь, і кінець, і всьо.

І нарешті «тверда влада». Настав гетьман. Покликали дядьків до волості і «потребували» вернути все, що забрали у пана. А як його тепер повернеш? Хіба ж Галка чи Пріська може вернути оті перини, які вже давно попорола і поробила з них своїм дочкам подушки на придане? Хіба ж Сидір у стані повернути «картопляна», коли він давно не існує на світі? Стояв, стояв у шопі, заважав, а нарешті: «І на якого бісового батька притягнув оте доробало! От не було кому мене бити!..» Взяв сокиру — трах, трах, і з «картопляна» трісочки. А тепер поверни...

— Воно панятно... Плохо було, када всьо майо твоє. Розтащили, розбили, а тепер нема. Але хіба людина все може знати? Нщо ж тоді давали слаבודу? От тобі й слаבודа. Дали, а тепер ти, селянине, відвічай! Несправедливо. Далой!..

Чагарниками, ярами з обрізами, «кольтами» та поіржавленими «максимами» повзуть повстанські тіні, тримаються землі, наслухують. Ніч. Тиша. <...>

Книга про хліб

III

<...> Максим, що перед роком зо «всіх фронтів» вернувся, що «страждав» і за «рабочий клас кров свою проливав», тепер доношував свою шкрятянку, іноді виймав нагана, яким «розстрілював контрреволюцію», і робив з себе велике начальство. У нього, подивіться, одно галіфе чого варте. Те його галіфе, ті червоні чоботи, ті настовбурчені кляпи будьонівки — все то кричало і агітувало за вла-

дою, яку він носить. Ах, який він «есервик». Сам дідько не розбере, що то за мерзенне слово, але кожний знає, що то якийсь старшина, чи писар, чи щось подібне...

Це саме змусило його одного разу прийти до батька.

— Знаєш що, старик! Вот бачу у тебе богомази всіять... Чи не варто їх послати у печку?..

Добре, що цього не чула Марія. Корній на такі речі більше звиклий, бо сам у матросах колись був і чув, багато чув... Але тепер не сказав нічого, ані на сина не глянув, ані бровою не моргнув. Стулив міцніше уста і дивився впертим поглядом перед собою. Максим вийшов. Добре, дуже добре зробив... Через тиждень старі перебралися... Тут недалеко, через сіни у малу хатчину. Забрали того не багато, але дещо таки забрали. Всього не лишили Максимові, бо той має і не потребує. Образи свої Марія також перенесла. Ціле життя бачила їх перед собою, і на шлюб благословляли образом отієї почорнілої Матері, що кормить дитину. Може, комусь це нічого не каже, але їй це дуже і дуже промовляє... Глибоко, до самої душі, десь туди, куди не заглядає ніяке людське око і куди немає доступу ніякому більшовикові. «Мати Божа! Ти ж, пресвятая, у муках Сина родила! І Ти була, як всі матері, пренепорочна, палаюча любов'ю, страждаюча... І Син Твій був Сином живим з тіла і крові... Заступи, Мати Свята, нас, всіх матерів, перед найвищою силою».

Марія і молилася, і думала... Ніколи стільки не думала, як тепер. Десь ті думи бралися, як чорні хмари восени... І було їх так багато, і нема з ким слова промовити. Все навкруги мовчить, чекає... <...>

До всього Архип скоро примирився з Лавріном і тепер, особливо після голодових років та висилки багатьох селянських родин на Сибір, погляди щодо політичних питань, а особливо відношення українців до москалів не різнилися.

— Чорти його могли знати, що з того вийде, — казав він не раз.

— Хіба ми знали що про Україну? Звідки могли знати? З царської школи? З військ? Різних соціалістичних агітаторів було більше ніж треба, але про українські справи нічого не говорилося.

На жнива Архип взявся до праці. Поля ділилися, забиралося багато до колгоспів, але Архип твердо тримався власної господарки. Вставав раненько, йшов з косою в поле і розмахував нею на всю широчінь. Клалася на грабки пшениця, відносилася на бік і стелилася довгим, рівним покосом. Надія йшла за косарем, за спиною у неї півкопи перевесел прив'язано... Висмикує по одному і в'яже снопи. А Архип знай розмахує косою, знай підтинає стебла і кладе їх в покоси. Радісно і приємно, хоч і нелегко. Сонце он підноситься, припікає, смажить у спину. З чола по загорілих щоках течуть потьоки поту. Не маєш досить часу втирати їх... Хай собі течуть. Хай капають на землю. Не чужа ж...

І кілька днів довгими рядками стоять по полях півкопи. Зграї ворон та шпаків кружляють над стернами, визбирують кузьок та хробаків.

— Ну, цього року, здається, не потребуватимемо журитися за хліб, — каже Архип.

— Коли ті грабіжники не відберуть...

— Не дамо. У землю закопаємо, а не віддамо. Стільки працюєш, мучишся і віддай чорт знає кому...

По жнивах Надія дістала дочку. Треба охрестити. Архип, хоч все ще недолюблював попів, погодився, щоб хрестили у церкві. Принесли від хреста маленьку нову людину, а ім'я їй Христина. Плаче і домагається їжі, їй хочеться вже жити. Так сильно хочеться жити. Дайте їй змогу піднятися унизу, не розтопчіть її, — ви, великі, ви, божевільні!

Того року родилося багато інших нових людей. Відступив Маркс, голод, минулося безпліддя, вернулася гарна й розумна осінь, вернулося мудре й святе життя. <...>

IV

<...> А по тижневі Марія йде до міста і несе на плечах клунок харчів. Сніг, метелиця. Дороги заметені. У вічі січе, засипає, забуває дихання. Марія підійде і зупиняється. Відсапує, витирає мокрі очі.

Вона не плаче. О, вона вже давно не може плакати. Не плакала і тоді, коли почувала, що «його» вже забрали. «А чи має він що їсти? Де він спить? Візьму і бодай хліба кусень віднесу. Корній захворів. Кашель його душить. Віднесу вже сама. Яюсь таки дійду».

І пішла. Пішла і йшла через сніги й хуртовину. Йшла багато верств до того самого міста, де колись лежав Гнат. Йшла і навіть згадала про нього. Де то він? Кажуть, живе ще. Йшла далі і далі, і коли б треба було йти безконечно, на край світа, і тоді йшла б. Там же, люди, сина її під землю дали. Єдиного... Єдину і останню надію. І ви ще скажете не йти?

Добилася до міста. Хіба ж можна знати, де його знайти? Звідки це можна знати? Що вона — тут виросла, чи що? Вона знає своє село. Там вона знає виходи...

Йде просто до тюрми. Приходить:

— Чи тут, люди, тюрма? — питає.

— Нет у нас тюрем, старуха.

— Ну, але ж десь сидять ваші в'язні? Допра вона, чи як? Не знаю. Стара я... А там мій син. Невинно, хай мене Бог скарає, що невинно забрали...

— Ну, ну, старуха, з Богом своїм. Не плач. А що твій син?

— Єдиний, чуєте. Є ще один, але не син він, враг...

— Не то спрашиваю. Що он? Вредитель, контрреволюціонер?

— Який вредитель? Що ви ще видумали! У тих... у як його... у комсомольцях, чи що, був...

— Аа-а!.. Значіт, рвач ілі петлюровец. Как називається? Сказала. Пан подивився. Вернувся.

— Напрасна, бабка, прішла. Не дабыошся к нему. Нет здесь таких. Такіє йдуть в центр... Стоїть і дивиться.

— Пане! Голубчику! Товариш дорогий! Пустіть мені його. Прошу вас! Пустіть мені!.. — виривається раптом у Марії.

— Ну что ты, что ты! Какой я пан? Нет ево здесь. Панімаєш? Нет. Німа ево! Розумієш? По-українськи ж гаварю. У центр таких берут...

Марія знов думає. По часі каже:

— Коли б то знала бодай, де той центр. Несла, несла. У мене ж спина болять. Коли б ще не такий вітер. Сніг валить, очі засипає. Так, кажете, таки нема?

— Німа, німа, старуха! Здесь німа. Он у Москві чи... Словом, не знаю.

І Марія вийшла надвір. Смеркає. Голодна і знесилена. Вітер віє вулицями, замітає брук. Хліб у клунку замерз.

Того самого дня «Пролетарська правда» містила таку заяву: «Я, Максим Корнійович Перепутька, відмовляюся від своїх батьків-кулаків, які ціле своє життя були врагами робочого класу і стояли на засадах власності і навіть тепер не зрікаються своїх ганебних засад. Рівно ж осуджую, пятную і вимагаю суворої кари своєю бувшому братові Лаврінові, який став до послуг петлюрівської контрреволюції і своєю злочинною діяльністю свідомо шкодив ростові соцбудівництва нашої країни».

Хтось приніс і читав це Корнієві. Марія вернула на другий день і лежала. Не мала сили звестися.

— Тихше, тихше, читай. Хай вона вже не чує. Ліпше хай не чує, — просить Корній.

І Марія не чула цього. У неї гарячка і душить кашель. Замерзлий кусень хліба принесла назад. <...>

IX

На завтра ледь світ пішов у ліс. Не на свою сторону південну. Ні. Зробив чимало дороги через село, через береги коло колишнього монастирського млина і вийшов туди, де стояв колись хутір Мартина.

Тепер тут поле. Зник зелений хутір. Знівечено сад. Революційний буревій з притиском шалів в таких місцях, де цвіли сади, де чути було сміх.

Он там закинутий колодязь. Корній підійшов до нього і зупинився на тому місці, де колись витягала Марія воду. Скільки це вже минуло років? А скільки днів? Багато, дуже багато, але все пережилося, і здається, був це один день.

Сонце піднялося високо. Небо синє і прозоре, як око дитини. Підсонна сторона звільнилася від снігу і протряхає. Он там Корній орав. Там, під пагорбком, там, де ота одинока деревина стоїть. Там далі був тоді ще лісок, але змела його революція. Ще далі запуст. Треба піти туди. І Корній подибав в сторону запусту.

Але це вже не є запуст. Це вже давно ліс. Корній придибав, став під високими дубчакми і зняв шапку. Над ним літали і кричали ворони, високо, високо кружляє шуліка. На високому струнку дубчаку якийсь заппадливий птах мстить кубло. Бруньки дерев свіжі, пахучі, набряклі. Під ногами мокро, чути весну. Навіть від мокрої землі чути.

Корній шукає їсти. На думці жінка, дочка і маленька внука. Всі вони хочуть їсти, всі чекають на нього дома. І ступав по лісі, дивився на птахів, на дерева

і рослини. Що ж він тут знайде? Все не на їжу створене. Начохрав дещо бруньок, настругав березової кори. А після пішов на взлісся.

Сонце і сонце. Скільки сильного молодого сонця! Геть, як гляне око, стелиться соняшний легіт, мліє земля. Здається, твориться святе таємство ошгіднення.

Йшов просто через неорані поля. Трапилось щастя, зовсім несподіване і зовсім виняткове. У невеличкому рівчаку, де ще був сніг, лежав мертвий заєць. Корній надбав на нього, зупинився. І довго стояв, бо як же можна повірити, що то дійсно заєць, мертвий і готовий на те, щоб тільки взяти його, роздерти і з'їсти. Після Корній відчув радість і, не згинаючись, подивився навколо, чи нікого нема, та голосно висловив вдовolenня.

— Так! Значить, і з'їм дещо. Значить, додому дійду і покажу: дивися, Маріє! Тут маєш що їсти. Це я знайшов сьогодні, цього веселого соняшного дня.

І Корній піднімає зайця. Він навіть ще не пробував гнити. Зовсім цілий і зовсім свіжий. Розтяв його гострою сокирою і, віднайшовши сухе місце, присів відпочити та підживитися. Думає, що він сьогодні що їв? Де там! Що було йому їсти? Встав чоловік і подався. Добре, що хоч Марія ще спала.

Думав за Марію: «Коли б знав, що зайду додому, не починав би того зайця. Хай би був дитині. Тож ото воно є, що не зайду. Як зайдеш, коли ноги підгинаються і не хочуть йти... Що хоч роби, а вони не хочуть, і кінець. Хоч ти сядь та плач».

А тут ще й вітер. Такий, чує, вітер зірвався і пхає чоловіка, куди йому заманеться. Воно весною завжди буває вітер, але такого прудкого, такого нагального щось не пам'ятається. Ні, ні... Такого щось не пам'ятається, щоб ходи не дав, щоб валив з ніг, мов дитину яку.

З'їв кілька шматків зайчини, звівся на ноги і почав наново боротьбу з вітром. А сонце, знай, світить, знай, горить собі ясно і невблаганно. Корній довго, дуже довго йде, оглянувся, а ліс за ним недалеко. Поки добився до млина, почув у шлунку болі, курчився, а після не видержав, блював.

«І чого то так далеко було йти? Казав собі: не йди, чуєш, таку милю. Не дотягнеш назад ніг. Бачиш же, що ти з себе уявляєш? Ні. Таки пішов. От тобі й пішов. Тепер ноги тремтять і спробуй далі йти».

Розважав Корній, а тим часом дивиться на викинене назад м'ясо. Шкода. Зігнувся і поволі з'їв знов. Може, по-друге такого не станеться. Може, якраз Бог дасть, що не станеться...

Проходячи селом, ніс свого зайця і сокиру під полою. На вулицях порожньо, але все-таки краще не спокуювати. Хто його знає... Все в такий час може трапитися.

Дома, по-перше, запитав:

— Ще живеш, Маріє? Приніс он зайця. Опорай, з'їж сама і кусник занеси їм... Не була у них? Ох, ох, ох! Нема сили... Дивно, як та сила кудись зникла. От прийшов до хати, та тепер хоч коня запрягай і виволікай надвір. Мабуть, і дров не маєш? Що? Маєш? Ну, то я дещо приляжу. Ще скільки живу, так не зморився. Можу забожитися, що правду кажу. А я вже дещо і поїв... Сів собі коло млина і пополюдував...

Говорив, поволі вкладався на голій лаві і заснув. Марія поралася з зайцем і не турбувала Корнія. Хай відпочине. Прокинувся вечором і забачив перед собою Марію.

— Чого ти така? Що є, Маріє?

— Прийшла до неї, а вона на постелі лежить. Гукаю: «Надіє!» Не чує. Кличу. Нарешті розплющила очі і так засміялася, так, знаєш, страшно засміялася. А де, питаю, мале? А вона нічого не розуміє. Яке, каже, мале? А Христуся ж де? Засміялася знов: Нема Христусі. Нема вже її...» Корній зробив великі очі.

— Нема? Що ти кажеш? Як же так? Як же так можна? — кричав Корній.

— То ж так не можна!..

— З'їла вчора того пляцка. Там дерево було. Дитина ж. Взяло, каже, і скрутило. Але... — Марія нахилилася до Корнія і шептала: — Вона задушила його... Задушила... Дитя мучилося, і задушила. Дика така. Підеш до неї. Вона не хоче вже їсти, лається і сміється...

Марія розвела руками. Корній запер віддих. Слухав, і здавалося, сниться страшний сон. Марія знов лягла, а Корній вийшов. Вернувся пізно, зовсім уночі.

Марія лежала на постелі і дивилася у темноту. Почула рейвах і подала голос:

— Це ти, Корнію?

— Я.

— Був?

— Був.

— Ну й що? — Казала не приходити. Чого, каже, будете ходити. Все одно...

— Ах, дитино, дитино! Чого ходити? Вона не знає, чого ходити...

— Спи, Маріє. Я вийду на двір. Там тихо так... І Корній вийшов на двір. Але, виходячи, взяв з собою сокиру. Темнота і тиша. Підбіг Сірко.

— Йди геть! Не лїзь перед очі. Сірко підігнув хвоста і відійшов, а Корній попростував на подвір'я сина Максима. Йшов бадьоро. Чувся у силі, і думка працювала особливо добре. Підійшов до дверей і затарабанив. Довго ніхто не відчиняв. Нарешті у сінях голос. Це вийшла Максимова служниця Гафія.

— Хто там? — Я. Корній. Є дома син мій Максим?

— Вони сплять... — Відчини. Хочу поговорити. Гафія відчинила, і Корній, не зупиняючись, попростував до кімнати, де спав зі своєю жінкою Максим.

— Хто там? — зривається сонний Максим. Але Корній не має часу відповідати. Перед ним смутні обриси ліжка і Максима. Швидкими кроками підійшов до нього і раз, другий розмахнувся і опустив сокиру.

Вирвався дикий крик і одразу замовк. Сокира своїм гострієм попадала у щось м'яке, у щось, що легко піддавалося, і тому глибоко грузла. З ліжка білого, теплого виривалися деякий час стогони, але і вони затихли. Корній сік і сік. Сік, як малий хлопчина січе кропиву чи бур'ян, поки не втомилася рука.

А тоді Корній отямився, зупинився, прислухався, чи все в порядку. А де ж ділася Гафія? Обернувся. — Гафіє! Гафіє! Де ти?

Але ніхто нічого не відповідав. Корній заложив на руку сокиру і вийшов.

Надворі зоряно і тихо. Прийшов до себе. Спить. Хай спить. Але де ж там. Вона зовсім не спить. Рухається.

— Де ти, Корнію, був?

— От так собі... Вийшов, походив. Гарно там... А тепер ще вийду. Ти спи. Спи, моя Маріє, відпочивай. Підійшов до неї, обгорнув щільно старим кожухом.

— Тепло тобі, Маріє? Ну то спи. А я... Так от і скінчилося... Хочу сказати, що все скінчилося... Жили ми, так довго разом жили, ділили горе і... ет, чи ж треба щось казати?..

Встав і хотів йти, але роздумав і вернувся ще.

— Там ще лишилося трохи зайця? Ні. Я це так питаю... їсти не хочу. От з'їв дещо і не хочеться. Аби хоч на завтрахватило. А ти підеш, певно, до Надії? Піди і скажи, що я благословляю її... Скажи, може, виживе, може, ще буде, не зникне наш рід... Скажи... Все їй скажи...

— Ти, Корнію, кудись далеко йдеш?

— Не знаю. Куди, далеко? От вийду, може, щось знайду. Може, знайду синів наших... Може...

Голос його затремтів, утявся сам від себе. Ноги відмовлялися тримати, і він скоро пішов до виходу. Рипнули двері і зачинилися. У хаті темно і тихо. — Корнію! — гукнула тихо Марія. Нема відгуку.

— Корнію! — гукнула сильніше. Тиша. Надворі підбіг до Корнія Сірко.

— Ходи, ходи, собако! Підемо разом. Будемо йти у світ, десь впадемо, обіймемося і здохнемо разом... Корній подибав просто у поле, а за ним, опустивши голову і хвоста, волікся пес. Більше вони не вернулися.

Здивувалася, коли прокинулася, що Корнія не було. Кликкала раз, другий і третій. Нема. Уночі кликала. Зійшло сонце — кликала, звелася на ноги. Де ж він?

І аж — то почали сходитися люди. Все не наші. Ті, червоні, з стрільбами. Питаються, де старий. Хто його знає, де він. Пішов десь. Шукали чогось, знайшли скривавлену сокиру і забрали з собою. І тоді стало Марії ясніше. Сіла на розкиданій постелі і широко відкритими очима дивилася на людей. Питали її, відповідала. Питали, скільки літ живе. Мовчала усміхаючись.

— Багато, багато, людські дітеньки. Ви не проживете стільки.

Людські дітеньки вилаялися і відійшли. Марія не мала сили, щоб піти до Надії, але все-таки силлася йти. Вийшла на подвір'я і впала. І тут дивно, де взявся Гнат. Він йшов до Марії. Каже: «Зачув все, що сталося, і дай, думаю, піду. Встань, Маріє... Отак, отак... Обіприся об моє плече. Ну, ну...» Пручався, крихтав і звів. Марія навіть нездивувалася, що він прийшов. Здавалося, так і треба. Прийшла до хати і лягла на постіль. Гнат сів коло неї, довго мовчки дивився у її обличчя. Поморщені, сухі, запалі щоки. Випнуті гострі вилиці, очі глибоко-глибоко у мокрому місці сидять, потемнілі, погаслі. Паклі сивого волосся вибиваються з-під подертої заялозеної хустки.

— Ну от... — витиснулося з Гната. — І так є нам кінець? Маріє? Що тобі?

— Е-ет... — ледве витиснула з уст Марія. Гнат почув те коротке слово і втягнув якось у себе голову. Западав вечір. Весняне сонце заходило і било пружним променем на саме ліжко. Марія розплющила очі, дивиться назустріч сонцю, вийняла суху кістляву руку і простягнула її далеко від себе.

— Сонце! — каже вона. — Сонце!.. Дивися, Гнате, яке сонце. Бачив ти коли таке сонце?..

Кінчики проміння опалюють сухі жили руки, б'ють у запалі очі, підбарвлюють срібло волосся. Марія не жмуриць очей. Дивиться рівно і широко. Гнат мовчки сидить, і в душі його воскресають мертві з гробів, встають з домовини люди, далекі, забуті, розкидані по всій землі. Встають радісні і співають радісні пісні. Гнат усміхається. Після здимає свою руку, бере у неї Маріїну, ту, що до сонця знялася, і лагідно довго цілує її.

Цілує і говорить: — Цілую руку матері. Цілую святість велику. Цілую працю! Маріє? Маріє!..

Сонце обливало ліжко, Гната і Марію. У Гнатовій душі творився страшний суд.

— Маріє! Висповідай мене. Даруй усе, що зробив тобі у дні молодості. Ах, яке маленьке наше життя! Ах, яке маленьке. От пережив, і що ж дали? Прости мене, Маріє, раз, другий і третій!.. Марія повернула погляд на Гната, шепотіла ледве чутно:

— Ти, Гнате! Ти свята людина. Підемо разом туди... Знаєш? Туди, де наші Романьо, Надія... Одна і друга. Де всі вони. Всі, Гнате... А ми ще ж тут. Як хочеться зустрітися з ними... Не проси у мене, Гнате, прощення. Бог простить, а я не маю чого прощати. От Надія. Коли б я могла до неї, коли б щось їй дати... Вона голодна... Хліба їй. А-ах, де є хліб?

— А Корній не вернувся? — питає Гнат.

— Багато не вернулося, Гнате. Всі не вернулися. Ні Демко, ні Лаврін... ані... він також... пішов...

Гнат довго мовчав і дивився, як заходить сонце, як поволі зникає ясне світло і западає сутінь. Після заговорив знов:

— А знаєш, Маріє. Знаєш, як тоді. У святу ніч, на Великдень? Пам'ятаєш, як ти молилася у церкві, а вернувшись, билася об землю і ридала? Тоді, коли праця твоїх святих рук йшла в небо з димом? Пам'ятаєш?.. — (Перерва). Гнат тяжко дихає. — Це я... я, Маріє... з любові!..

Марія мовчала, а як скінчив, стиснула легко його руку.

— Мовчи. Знаю. Мовчи!..

Сонце зайшло, і стала темнота по цілій Україні. Гнат покинув Марію саму. Завтра ще прийде. Марія лежала навznak, дивилася у морок, у безмежну пільму і починала поволі передивлятися розгорнену Гнатом книгу свого життя.

Другого дня Гнат не прийшов. Не прийшов і третього. Сходило і заходило сонце, а він не прийшов. Дні Марії добігали кінця. У один з тих останніх днів

пішов Гнат навідати Надію. Знайшов її захолоду, опухлу в коморі в куті з дитиною в пелені. Сиділа з витягнутими грубими ногами, прив'язана до ключки мотузом, зашморгнути на шиї.

Гнат вийшов в село, знайшов людей і, показуючи на хату Надії, старечим голосом кликав людей, щоб допомогли. Кликав довго, кликав вперто... З понурих, обдертих хат вилазили на весняне сонце опухлі, вилазили немічні, вилазили охлялі. Сходилися на нараду кістяки з розчухраними головами, вгрузлими безбарвними очима, вставали, ніби мертвяки з могил, щоб винести прилюдну постанову. Серед них Гнат. Кривий, висушений дідок, з ціпком в кістлявій руці, з мудрими, грізно насупленими очима. Стояв і проповідував: — Слово моє, — казав він, — не для вас.

Слово моє для мертвих і ненароджених. Слово моє прийдучим вікам. Затямте, ви, сини і дочки великої землі... Затямте, гнані, принижені, затямте, витравлювані голодом, мором!.. Нема кінця нашому життю. Горе тобі, зневірений, горе тобі, виречений самого себе!.. Кажу вам правду велику: краще буде Содомові й Гоморрі в день страшного суду, ніж вам, що відреклися й плюнули на матір свою!..

На небі горить велике жагуче світло. Пливуть хмаринки, з поля дихає вітер і несе запахи вогкої землі.

Гната забрали ще того самого вечора. Пішов услід за іншими і не вернувся. 26258-й день... день останній, день кінця. Тридцять днів гаснула сама Марія — покинута, одинока. Заходяче сонце не забуло Марії, заглянуло до неї і довго цілувало її сухе жовте обличчя. Розплющила востаннє очі і всміхнулася. І чим більше западало сонце, тим ширше і ширше відкривалися очі. Повільно наступала ніч... Ніч вічності. Спить Марія? Ні, Марія не спить. Вона вже не спить третю ніч. Марія лежить на купі розкиданого на ліжнику лахміття і впалими, широко відкритими норами очей дивиться у залите місячним сльвом вікно.

Надворі цвітуть сади, південь дихає пареним у цвіту вітром і жаріє над суходолами й морями повний, тяжкий місяць.

Довго, довго виривалася з життя Марія. Перетинається окремо кожний нерв. Мідяне холодне сльво місяця облило холодом роздуті з розчепіреними пальцями ноги... З напруженням рветься останній нерв. Гасне поволі місяць, зникають одна за другою з голови думи, зливаються у чорну пляму, без початку і кінця... Плющатся і грузнуть очі, холонуть засохлі уста, западають груди, серце робить останній удар...

Марії не стало...

-
- Яке смислове навантаження має образ сонця у романі «Марія»?
 - Як ви вважаєте, чому роман «Марія» критики відносять до трагедійно-оптимістичного жанру?
-

Нарід чи чернь?

При першому погляді на дійсність це питання не дає нам покою. Воно вривається в нашу свідомість, воно переслідує нас вдома, на вулиці, в установі, на базарі, у трамваї... На кожному кроці наших трагічних буднів у першу чергу бачимо чорним по білому писане: Хто ми? Нарід чи чернь? Нація чи маса?.. Організована, свідомо, вигранена збірна одиниця чи юрба без'язиких і безликих постатей? І дати на це одразу, без вагань, виразу відповідь ми тоді вагаємось.

Чому? Бо ми не переконані внутрішньо, що весь той людський матеріал, який заповнює будинки і вулиці наших міст, вповні і незастережно заслуговує на назву нарід. Бачимо явища, бачимо обличчя, чуємо мову, оцінюємо вчинки і з потрясаючим душою жалем стверджуємо, що величезна маса живих людиноподібних істот 1941 року по народженні Христа не розуміє і не усвідомлює в собі двох дуже важливих і основних первнів (елементів): людську гідність і національну свідомість. Що це таке людська гідність? Чи це щось подібне на мішок картоплі, чи на порвані чоботи? Не всім ясно. Що таке — національна свідомість і для чого її можна практично вжити? Також не кожному вміщується в голові.

При певних обставинах нам було б це абсолютно байдуже. Це явище не нове. Воно вже з прадавна існує на нашій планеті. Є людські громади, які живуть споконвіку своїм первісним життям. Є суспільність, що складається з раси кулі. Ілотів чи чорношкірих рабів. І нам, європейцям, це явище свідчить лише про те, що ні на одну хвилину ми не бажали б опинитися в стані тих виставлених на поталу випадковості людських істот. Наша душа приготовлена для сприйняття лише таких суспільних форм, у яких може вільно діяти і розвиватися наша людська гідність.

Почувати себе людиною, почувати себе тим, як ще колись казали, першим творінням Найбільшого Творця, почувати себе свідомим у всіх своїх вчинках та поступованнях — ось основна заповідь людини-європейця. Зламати цю заповідь — значить зламати самих себе, це значить втратити основний стрижень буття, це значить перекреслити своє моральне обличчя.

Большевизм багато говорив про свідомість. Але його свідомість зводилась не до людської свідомості, а, як тоді говорилося, до свідомості класової, чи соціальної. А це є далеко не те саме. Основою життя є не клас, а людина. Той чи інший поділ людей не повинен замінити основного. Не важно, до якого класу належить порядна творча свідомо людина. Важно, щоб вона такою була. Бо коли привілейований той чи інший клас складається з юрби бандитів чи людського шумовиння, то будь він тричі пролетарський чи буржуазний — він сам по собі не має найменшої вартості. Не в пролетаріаті і не в буржуазії справа. А в людині. І тільки в людині.

Подібне явище помічаємо щодо національної свідомості. Багатьом ця справа видається туманною. Що за національна свідомість? Чи це, скажемо, те саме, що мішок картоплі? І исти того не можна, і діди наші цілком вільно жили, бувши

національними туманами, то чому ж не можемо лишитись і ми такими? Не торкати національної свідомості, не відшліфовувати себе, бути національною про-топлазмою — ось ідеал національно несвідомого осібняка.

Поганий, фальшивий, розрахований на самознищення ідеал. Хто цього не розуміє, той насамперед засуджує себе на небуття. Національна свідомість — це перша передумова широкої свідомої і творчої чинності взагалі. Без цієї передумови немислима ніяка велика творчість. Денаціоналізація — це те саме, що коли б хтось порядну з моральними основами жінку силою зводив до ролі повії. Денаціоналізована людина не може бути сильною, не може мати міцного морального хребта, не може бути повним характером.

І найбільшим нещастям українського народу було те, що ціла його історія — перманентне намагання когось зробити з нас не те, чим призначила нас природа. Втручалися до нашої рідної мови. Втручалися до нашого побуту. Втручалися до нашого господарства. Всяка влада, яка тільки не була на нашій землі, — російська чи польська, нічим іншим не займалася, а лиш доводила нам, що ми — не ми, а щось інше. Це було постійне ламання нас, нищення нас. І тоді ніде інде, лише у наших містах, наших селах, наших школах, наших родин, нам залазили в саму душу, плювали там на все, що є для нас святого, не давали змоги боронитися. Останні роки панування большевизму особливо яскраво довели нам, що значить таке втручання. Навіть ті чи інші літери казали нам вимовляти так, як хочуть вони. Диктували нам наше відношення до чужого, до того, що нам вороже.

Наслідки з усього цього на сьогодні такі, що величезна частина нашого, особливо міського, населення з національного погляду являє собою не що інше, як юрбу, що не належить ні до якого народу, що не має нічого святого, що не говорить ні одною мовою. Це не є нарід. Це — чернь, це — безлика, без'язика юрба. Особливо це стосується до нашої молоді, яка з національного погляду — саме велике порожнє місце. Соромно, боляче і огидно бачити таке явище на європейському суходолі, на берегах Дніпра, на вулицях Києва 1941 року!

Це — боляче ранило наше людське самолюбство. Це принижує нас в очах свідомих чужинців. Це, нарешті, відбирає у нас безліч творчої активності й енергії. Це явище — перше і основне зло, яке треба вирвати з коренем! Тому — не все одно, хто як говорить, яким богам молиться, які книжки читає. Не все одно, якими іменами названі вулиці наших міст, не все одно, чи домінуючим є для нас Шевченко, чи Пушкін. Не все одно, як це часто доводиться чути, кого ми вчимо у школі, не все одно, яке наше відношення до російської літератури. Ні! Це не все одно... А коли — все одно, то це значить, що все одно для вас, хто є ми самі! Це значить, що ми не нарід, не якась спільна історична збірна сила, а невиразна юрба, сіра маса, вічно принижена без всяких ідеалів чернь.

- Які біблійні мотиви подано у романі У. Самчука? Обґрунтуйте відповідь.
- Які основні теми У. Самчук розкриває в запропонованих творах?

СЛОВНИК НЕЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ

Гармідерити — створювати галас, безлад.

Клуня — молотильний сарай.

Крилас — у православній церкві — частина підвищення перед іконостасом, праворуч і ліворуч від амвона, де стоять співці та читці.

Мурувати — будувати.

Кбпанка — колодязь, викопаний для збирання дощової та ґрунтової води.

Карк — затилоч.

Фуганок — інструмент для кінцевої обробки деревини.

Ширлиса клєпи — поширювались плітки.

Кадуби — великі діжки.

Зарібки — заробітки.

Зобідити — образити.

Гостріє — лезо.

ПІДСУМУЙ ПРОЧИТАНЕ

61

1. У. Самчук належить до

А письменників «розстріляного відродження»	☐
Б шістдесятників	
В письменників-емігрантів	
Г восьмидесятників	

2. Учасником якого мистецького угруповання був У. Самчук?

А МУР	В МАРС	
Б ВАПЛІТЕ	Г ВУСПП	☐

3. Які історичні події покладено в основу роману «Марія» У. Самчука?

А Друга світова війна	В Голодомор на Україні 1932-1933 рр.	
Б повстання гайдамаків у 1778 р.	Г революційні події 1905 р.	☐

4. У романі «Марія» розповідається про

А один день життя Марії	В десять років життя Марії	
Б один рік життя Марії	Г весь життєвий шлях Марії	☐

5. Героїня твору «Марія» не має змоги бути з коханим і

А накладає на себе руки	В вирішує ніколи не одружуватись.	
Б виходить заміж за нелюба	Г іде в монастир	☐

6. Хто з названих персонажів НЕ є героєм твору У. Самчука «Марія»?

А Гнат	В Одарка	
Б Корній	Г Оверко	☐

7. У романі У. Самчука «Марія» Корній убиває свого сина за те, що він

А підняв руку на матір

В став відступником

Б украв гроші

Г убив брата

8. У творі «Марія» У. Самчука Корній повертається додому після

А служби в армії

В навчання у місті

Б перебування у в'язниці

Г перебування в еміграції

9. Який засіб художньої виразності У. Самчук використав в уривку:

«...не все одно, хто як говорить, яким богам молиться, які книжки читає. Не все одно, якими іменами названі вулиці наших міст, не все одно, чи домінуючим є для нас Шевченко, чи Пушкін. Не все одно, як це часто доводиться чути, кого ми вчимо у школі, не все одно, яке наше відношення до російської літератури...

Ні! Це не все одно... А коли все одно, то це значить, що все одно для нас, хто є ми самі!»?

А градацію

В епіфору

Б анафору

Г риторичне запитання

10. Установіть правильну послідовність подій у творі «Марія» У. Самчука:

А Корній повертається з військової служби

Б Гнат Кухарчук одружується з Марією

В Марія помирає від голоду

Г Марія йде в найми до Мартина Заруби

1	
2	
3	
4	

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

1940–1950 рр. ХХ ст.

Досить непростою була ситуація в українській літературі на початку 40-х рр. ХХ ст. Велику кількість талановитих українських митців було репресовано у 30-ті рр., ті письменники, яким пощастило виїхати за кордон, фактично опинилися поза українським літературним процесом й активно співпрацювати з авторами, які проживали на території УРСР, не мали змоги. Митці старшого покоління, пройшовши через складні випробування, не говорили на повний голос. Попри все це українська література в 40–50 рр. ХХ ст. активно розвивалась.

Основні риси періоду	Митці, які репрезентують зазначений період	Мистецький контекст
<p>У першій половині 40-х рр. з початком війни на перший план виходить патріотично-агітаційна поезія, часто представлена у вигляді звернень, листів, посьват.</p> <p>Інформаційно-літописну місію у цей період виконує публіцистика, що обумовлює появу творів у жанрах нарису, статті, репортажу, портретної зарисовки, фейлетону. Потреба фактичної та емоційної правдивості зумовила посилення документальності в літературі, з'явилися твори на зразок фронтових нотаток.</p> <p>Природно, що в українській літературі воєнних літ головними стають тема Батьківщини та найінтимніші мотиви (материнської любові, рідного дому, коханої, дітей, друзів). Звернення до загальнолюдських та особистісних переживань яскраво втілено в інтимній ліриці окресленого періоду.</p> <p>У середині 40-х рр. відбувається жанровостильове збагачення художньої творчості. Усе більшої актуальності набувають ліроепічні та великі епічні жанри (яоеми, романи, романи-епопеї).</p> <p>У другій половині 40-х рр. у першій половині 50-х рр. усе більше проступають негативні риси літературного процесу, зумовлені</p>	<p>П. Тичина, М. Рильський, В. Сосюра, М. Бажан, А. Малишко, П. Воронько, В. Швець, Д. Павличко, К. Герасименко, І. Ле, І. Багмут, Л. Первомайський, О. Довженко, Л. Смілянський, Н. Рибак, Ю. Смолич, О. Гончар, М. Стельмах, В. Земляк, О. Ільченко, С. Скляренко, О. Корнійчук</p>	<p>У живописі середини ХХ ст. впроваджується стиль «зрозумілий широким масам трудящих», творчі експерименти та стильові пошуки було фактично заборонено. Однак українські художники продовжували плідно працювати — В. Касян, О. Шовкуненко, М. Бурачек, М. Дерегус, Т. Яблонська та інші.</p> <p>У царині українського театру, який переживав не кращі часи, традиції Леся Курбаса продовжували його учні — В. Василько, Г. Юра, М. Крушельницький.</p> <p>Традиції української виконавської школи вокального мистецтва розвивали М. Гришко, Б. Гмиря, З. Гайдай та інші.</p>

Основні риси періоду	Митці, які репрезентують зазначений період	Мистецький контекст
<p>кон'юнктурними впливами: схематизм, безконфліктність, невиявленість дослідницького начала, розробка «робітничої» та «колгоспної» тем, парадне зображення війни тощо.</p> <p>На кінець 50-х рр. в українському літературному процесі відбуваються зміни на краще, що виявляється у посиленні аналітичності, збагаченні засобів психологічного аналізу, розширення проблемно-тематичних площин</p>		<p>Значного розвитку в роки війни набуло й документальне кіно. Кінооператори здійснили справжній подвиг, донісши людям і залишивши нащадкам безцінні свідчення історії.</p> <p>О. Довженко зняв документальні стрічки «Битва за нашу Радянську Україну», «Перемога на Правобережній Україні» тощо</p>

Олександр Довженко (1894–1956)

Талановитий український письменник, самотній кінорежисер та фундатор поетичного кіно, визнаний світом, Олександр Петрович Довженко пройшов непростий шлях ідейно-естетичних пошуків. Під час перебування у Харкові відвідував засідання «Гарту», невдовзі став одним із засновників «ВАПЛІТЕ». Йому імпонувала ідейно-естетична позиція М. Хвильового щодо вільного, самостійного шляху українського мистецтва з орієнтацією на здобутки світової культури. З 1926 р. О. Довженко працює на кіностудії в Одесі разом з Ю. Яновським, з 1933 р. — на Мосфільмі.

Кожен із періодів творчості письменника відзначається неповторними рисами. Зокрема, у критичних розвідках про його творчість зазначено, що весь військовий доробок О. Довженка — це ніби єдина натхненна книга про народ, його героїчний подвиг, його страждання й трагедії, його перемогу. Відкриті почуття болю, любові, тривоги проймають Довженкові роздуми про Україну, загарбану ворогом, а в них палахкотять ненависть до фашистів, гнів і презирство до зрадників, боягузів. Митець умів звертатися до всього народу, говорити від його імені, умів і створювати образи, в яких ніби матеріалізовано весь народ, його дух.

Основні твори: кіноповісті «Україна в огні», «Повість полум'яних літ», «Зачарована Десна», «Поєма про море»; оповідання «Ніч перед боєм», «Відступник», «Стий, смерть, зупинись!», «На колючому дроті»; п'єси «Молода кров», «Міра життя», «Потомки запорожців» («На зламі століть») та інші.

Це цікаво!

Шарль Форд, редактор журналу «Французька кінематографія» та редактор «Фільмової енциклопедії», що вийшла в Парижі 1949 р., писав про О. Довженка: «Справжнє мистецтво в кіновій практиці акумулювалося у порівняно молодому, але вже з перших кроків глибокому й трудному до наслідування, оригінальному українському кіномистецтві, яскравим і досі неперевершеним представником якого є Олександр Довженко. Колишні стовпи російського кіномистецтва Ейзенштейн і Пудовкін, його супротивники в експериментальному етапі нового мистецтва, самі признаються в своїй безпорадності перед лицем його мистецьких засобів та монументального способу їхньої передачі. А способи ці необмежені в цього українського режисера... Завдяки геніальному творцеві оригінальних фільмів маємо можливість захоплюватися мистецькими основами стародавньої козацької країни, її культурою, пречудовою природою та незвичайно вродливими козацькими типами. Довженко, уроженець чарівної закутини української землі, промчав метеором на обрії нашого безрадісного сторіччя».

Україна в огні

(Скорочено)

<...> У садочку біля чистої хатини, серед квітів, бджіл, дівтори та домашнього птаства, за столом у тихий літній день сиділа, мов на картині родина колгоспника Лавріна Запорожця і тихо співала «Ой піду я до роду гуляти». Це була пісня матеріна. Пісня була весела і журна одночасово, як і життя людське. Мати Тетяна Запорожчиха любила її співати раз чи два на рік, коли по великих трудах і повсякденних турботах десь було з якоїсь гарної нагоди доводилося пригублювати чарчину. Діти дивилися на свою добру матір і величали її.

Шумить, гуде Тополівка.

До Лавріна Запорожця приїхали гості. «Ой, у мене увесь рід багатий. А у мене увесь рід багатий. Сюди-туди — он куди, увесь рід багатий», — співала Тетяна, зворушливо хитаючи головою у такт своїй пісні.

Один — Роман Запорожець. «Сюди-туди — он куди, увесь рід багатий», — співає молодий лейтенант прикордонних військ Роман Запорожець з великою шаблею і заслугою на грудях.

Другий — Іван, воїн. «Буде мене часто частувати. Буде мене часто частувати», — співає, притулившись до материного плеча, артилерист Іван з прикордону.

Третій — славний чорноморець Савка Запорожець. «Сюди-туди — он куди, часто частувати», — співають вдвох із батьком третій Запороженко, Савка-чорноморець. А над ними сяє божественна біла борода діда Демида, що теж був колись чорноморцем, та вже не співає, а тільки похитує головою й плаче од зворушення і глибоких своїх нужденних і злиденних літ.

Хочеться діду Демиду осідлати коня вороного, хочеться їхати в чисте поле літа доганяти. Та не вернуться вже літа, не доженуть коні.

Четвертий — Григорій, майстер урожаю. Агроном Григорій Лаврінович Запорожець у гарному цивільному вбранні. Окуляри на носі, «Знак Пошани» на грудах, у руці стеблина — знак влади над всім, що росте.

У п'ятого сина діточки зелені. Співає, легко посміхаючись, п'ятий Запорожець, Трохим, обнімаючи трьох маленьких дітей — двох хлопчиків і одну дівчинку, — та у жінки двоє.

І дочка Олеся — всьому роду вітха. Тиха, без єдиної хмаринки на чолі, майстериця квітів, чарівних вишивок і пісень. Всі співали. Багато думок промайнуло у матері. Усе життя ніби проплило перед очима. І материнське горе, і радощі, і турботи, і невпинна праця на велику родину з дрібними діточками, на громаду, на державу. Та повиростали непомітно сини, порозліталися на всі сторони, добра слава пішла по світу про синів, що показали себе і в зброї, і в науці, і в звичайних трудах над землею. І ось з'їхались нарешті вони до рідної хати, щоб ушанувати її материнську старість — п'ятдесят, та ще й п'ять років! Зворушена до краю своїм оцим дорогим святом, піснями і всіма плодами свого простого робочого життя, добра і щедра мати, взявши чарчину, що легенько тремтіла в її маленькій сухій руці, подивилася на своїх дітей:

— Спасибі вам, діточки, що побачила вас укупі хоч раз за стільки літ. Все ніколи та ніколи, широкий світ настав. Пошли ж вам, боже, щасливу долю та сили в руки, щоб виповнити свій довг перед миром, щоб возвеличити трудами красну землю нашу українську, аби цвіла вона багатствами і згодою, а вам, мої діточки, і тобі, доню, і вам, синочки...

— ...Синочки мої, сини! Діточки мої! А боже мій, боже мій! Ой, прощавайте, прощавайте, діти мої... Ще якісь жалібні слова промовляла Тетяна, біжучи за синами, та вже не було її чути. Уже потонули слова її в морі людського плачу й скорбот, у розлуках, у реві моторів. Множество людей виходило з села на війну.

Одірвався Трохим Запорожець од жінки. Плаче жінка гіркими сльозами, плачуть діти в ногах: «Ой тату, тату!» Побіг Трохим за братами. Повіз старий Запорожець п'ять синів на війну.

Від'їжджають по шляху на схід грузовики з množеством далекого старого й молодого закуреного жіноцтва, дітей, ветхих дідів і баб, всіляких речей і деяких військових чи не військових, хто їх знає. Вони оглядаються назад на захід у тривозі. Їм хочеться їхати все швидше й швидше. <...>

Олеся дивилась на шлях. Вона не була звичайною дівчиною. Вона була красива і чепурна. Олесею пишалася вся округа. Бувало, після роботи, вечорами, вона, як птиця, ну так же багато співала коло хати на все село, так голосно і так прекрасно, як, мабуть, і не снилося ні одній припудреній артистці з орденами. А вишивки Олесі висіли на стінах під склом в європейських музеях: в Лондоні, в музеї Альберт-Вікторія, в Парижі, в Мюнхені і Нью-Йорку, хоч вона про це й не знала. Учила її мати всьому. Була Олеся тонкою, обдарованою натурою,

тактовною, доброю, роботящою і бездоганно вихованою хорошим чесним родом. Легковажні хлопці трохи соромились Олесі, вважаючи її за горду і неприступну...

Пили бічці воду і похмуру проходили далі. Вона вже ні про що не питала їх. Вона жадібно вдивлялась в кожне лице і в кожних очах читала сум. Величезне, значно більше, ніж може вмістити людська душа, горе упало на народ, придушило його, погнало.

— Будь здорова, дівчино. Бувай щаслива, — сказали їй троє втомлених артилеристів і пішли од криниці. На Олесю нахлинула хвиля такого гострого болючого жалю до себе, що в неї нестерпно защеміло в горлі. Олеся глянула назад. Людей поменшало. Де-не-де людина. <...>

— Ні, я не забуду тебе, Олесю. Не забуду ні тебе, ні твоєї хати, ні криниці під вербою... Яка б ти не була, я вернусь до тебе. Хай ти будеш чорна, і хвора, і понівечена ворогом, хай посивієш ти від горя і сліз і побіліє твоя коса, хай ритимеш ти шанці проти мене, і плестимеш колючі німецькі дроти проти мене, і сіятимеш для ворога хліб під нагаями, ти зостанешся для мене прекрасною, як і зараз прекрасна ти. Якщо ж бо в розпачі ти проклинатимеш мене і всіх, що кинули тебе і на Дніпрі не вмерли, простив я тебе наперед, така вже наша доля, і ти мене прости, — сказав схвильовано Василь, дивуючись своїм надзвичайним словам.

— Прощаю, — сказала Олеся, — тільки знайди мене.

— Найду, — сказав Василь, пригортаючи її до себе своїми сильними великими руками. — Коли ж так станеться, що не найду, — може, уб'ють мене, чи вибухну я десь, мо, на фугасах і розлечуся шматтям по полю, так що і кісток моїх не знайдуть для могили, — я все одно вернусь до тебе! Я пам'ятником стану з бронзи у твоїм селі, отам ось за вікном! Я зрозумів, Олесю, — стежка назад до тебе є одна, один є шлях. Шлях героїства. Треба бути героєм і ненавидіти ворога... Олесю, — сказав Василь, подумавши трохи, — який же непотрібний, млявий прийшов я вчора до твоєї хати.

— Я тебе простила.

— Я бачу. По великості жіночої душі своєї. Ти, Олесю, відкрила мені світ.

Вони розійшлися ранком рано-рано, до схід сонця, у холодній росі, коло перелазу за садком.

Гітлерівці входили в село, в'їжджали на мотоциклах, автомобілях, на гарматах, на танках, веселі і вдоволені. Засмалені сонцем, закурені, мокрі од поту обличчя вилискували радістю і здоров'ям. Грали на губних гармошках, окаринах і трикутничках щось німецьке.

Чимало солдатів ішло зовсім без зброї, обнявшись парами, трійками, і весело насвистували. Але більшість їла що попало: огірки, яблука, груші, сливи, хліб. <...>

У Києві бенкетувало офіцерство Адольфа Гітлера. Сам гауляйтер Кох прилетів до столиці України для декларації імперських гордих цілей в отсій неймовірно багатій і щедрій країні.

Свою промову новопризначений чорний отаман України Еріх Кох почав без вступу, з найвищої ноти. Це була слава Гітлеру, слава нації, слава могутньому

фашистському солдатству, що несе стару імператрицю — смерть — «нікчемному, млявому слов'янству».

Смерть слов'янству, смерть більшовизму, демократичній розпусті і огидній претенціозності різних меншостей. Смерть єврейству!

Офіцерські душі не витримали пафосу тотальних закликів. Вони вибухали в тевтонських грудях і роздирали горлянки грізними криками. Крики доходили до стогону й хрипу. Пристрасне вояцтво вигавкувало своє захоплення в такому динамічному пароксизмі, що великий реконструктор Східної Європи Еріх Кох скоро потонув у вигуках. Його слів уже не можна було розібрати.

— Хайль! Хайль! Хайль!

Ще хвилина — і Кох почав гавкати.

З усіх радіостанцій Берліна, Братислави, Праги, Парижа, Будапешта, Рима, Токіо, по всьому світу транслиювалася промова Еріха Коха, щоб знало все солдатство, всі німці, німецькі друзі, васали й раби, які перспективи відкрилися перед солдатом на Україні. Сорок п'ять гектарів на душу! От що значить іти вперед, коли тебе веде Гітлер!

— На безмежних просторах України, якою я керую з доручення фюрера, є неосяжні простори для всіх солдатів! Тут, на Україні, є місце для кожного, хто хоче. Ви знаєте про незміряні багатства цієї країни. Ви можете мені повірити, що я витягну з цієї країни все, я витягну з неї останнє, щоб тільки забезпечити всіх вас і ваших рідних... Хайль Гітлер!..

— Хайль! Хайль! Хайль! — лунає переможний рев...

Над пам'ятником Володимирі в Києві.

Над Богданом Хмельницьким.

Над шибеницями, над Дніпром...

Після промови Коха офіцерство кинулося їсти і пити.

— Цю землю можна їсти! На! Їж! Я хочу дивитися на тебе, сину мій, як на символ свого буття отут! — Ернст фон Крауз, старий полковник німецької розвідки, простяг своєму сину, лейтенанту Людвігу Краузу, жменю землі. Людвіг стиснув землю в жмені і лизнув її язиком. Це був расовий гітлерівський пес останньої формації, жорстокий, лихий мерзотник, герой шибениць, масових палійств і гвалтувань.

Цей темний неук не раз ошарашував навіть свого старого вовка-батька одчайдушною своєю рішучістю і брутальною винахідливістю в розправах з ворогами імперії. Часом старий Крауз жахався свого виродка, проте німецька батьківська сентиментальність і давня жадібність мрійника завоювань заспокоювали його і радували. Ернст фон Крауз зневажав Гітлера, але він визнавав його цілковито. Хіба ж не Гітлер з мільйонами оцих білявих пустунів Людвігів привів його через всю Європу на Україну?

— Україна, Україна! — хрипів Людвіг, оглядаючись навколо. Водянисті очі його світилися захопленням.

— О, страшна земля... — задумавсь раптом старий Крауз.

— Фатер!

— Не гарячись. Ти думаєш, уже все скінчено. Не так просто. Це народ...

— Ми знищимо його.
— Хлопчику мій, я тікав уже од них в підштаниках у вісімнадцятому році.
— Час інший, фатер!
— Вони йшли по полю.
— Час інший, а народ той же. Я вивчив його історію. Їх життєздатність і зневага до смерті безмежні.

— О! — Хай наші ідіоти брешуть у газетах які завгодно дурниці про їхню тупість і твариняче ставлення до смерті, ми з тобою повинні знати правду.

— Хайль Гітлер!

— Людвігу, не вигукуй мені цієї дурниці, хоч коли ми вдвох.

— Фатер, наш фюрер, наш нацизм учить нас...

— Хлопчику, нацизм не має серйозного значення, поскільки у нацистів, щоб ти знав, нема фактично ніяких ідей. Це сліпа сила, щось вроді надзвичайної грозової хмари. Це сліпе чудо, нечуваний казус європейської дурної політики. Ти розумієш? І для нас, розумних німців, вся ця дивовижна ситуація фактично зводиться до вміння скористати чудом. Франція, Бельгія, Голландія, все, що нацисти завоювали, — дурниці, бульки на воді... Ось! — викрикнув Крауз, ткнувши пальцем додолу. — Оце наше! Тут ми мусимо умерти, але... <...>

Лаврін Запорожець швидко ввійшов у хату.

— Тату, ідіть мерщій на збори. Вони вас уб'ють, — промовила Олеся з сіней.

— Залиш мене, — глухо наказав Запорожець.

Олеся хутко причинила двері. Упавши на тапчан у сінях, вона затужила. Оставшись один, Запорожець зняв з покуття портрет Сталіна.

— Прощайте, товаришу. Не думали ми з вами, що так вийде. Та сталося: не маю, великою кров'ю на своїй території, — тихо промовив він до портрета. — Що буде з народом нашим? Виживе він чи загине, що й сліду не стане ніякого? Розженуть його по каторгах та по лісах, байраках та гнилих болотах, як вовків сіромах, та натруять одне на одного, так що й живі завидуватимуть мертвим. Горе нам... Народ безсмертний, ви казали, товаришу мій. Ой важке наше безсмертя!

Почувся стук у двері.

— Прощайте, йдуть. — Лаврін повернув портрет до стіни й поставив долі.

— Іду! Лаврін вийшов у сіни.

— Тату! — кинулась до нього Олеся.

— Прощай, доню, — тихо промовив Лаврін і вийшов.

— Що це за аморальна область? — блиснув хижим оком полковник Ернст фон Крауз, поглядаючи на селян, що стояли перед ним на майдані.

— Тікають старости в партизанські банди, тікають начальники поліції. Тут банда дезертирів нападає на поліція Павла Хуторного і теж тікає до лісу. Я чесний німець, батько, мушу банду вішати! Вас іст дас?

Лаврін слухав цю моторошну промову і внутрішньо готовивсь прийняти смерть достойно й просто, щоб хоч не просити ні про що катюг. Загибель Савки й старого батька і поранення жінки тяжко зігнули його.

— Я знаю, ваші уші знаходяться в Лондоні, а серце в Москві! — говорив фон Крауз.

— Але не забувайте, що ваші спини перебувають на Україні і ваші шибениці теж. Я наказую востаннє обрати старосту. Називайте кандидата. Ну, бітте!

— Нема в нас такого!

— Що вони кажуть, фатер?

— Одмовляються.

— Фойер-р-р! — крикнув Людвіг Крауз. Загриміли кулемети, засичали кулі понад головами і раптом стихли.

— Нема! Не годимося для старства!

— Фойер!!! — ще раз подав команду Людвіг.

Село стояло по горло в воді під млином. Була ніч.

— Нема! Не можем обрати! — гукали в темряві з-під млина.

— Нема!

Плакали жінки під вербами понад берегами, понад осокою. Плакали діти.

— Тату, тату! — гукали.

— Кажіть, тату, кажіть що-небудь.

Загорілось півдесятка хат. Освітило людей у воді. Лаврін стояв під руки в воді, притулившись до гнилої палі од старого мосту.

— Лавріне, прийми гріх на душу.

— Лавріне, у тебе сини в армії. Що тобі? Прийми тягар. Прийми, Лавріне Михайловичу.

— Кому, як не тобі, Лавріне, — гомоніли люди, закликаючи в воді. Вже декому не вистачило сил, і дужчі підтримували недужих.

— Лавріне, рятуй, бо заклакнемо к такій матері. Соголашайся, та ходім уже поснідаєм, — сказав посинілий од холоду Мина Товченик, сусід Лавріна.

— Ну, хай буде так, — сказав Запорожець. <...>

— Пожалійте людей, тату. Що ви робите? — Олеся підійшла до батька-старости рішуча й схвильована.

— Яких?

— Нащо ви людьми орете?

— Вони мене на це обрали.

— Як на це?

— Чого вони хотять?

— Вони не хотять ходити в ярмах!

— Нехай не ходять.

— Ну, тату!

— Я тебе питаю, чого вони хотять?

— Я не знаю.

— А ти взнай. Заступниця.

— Я вже не могу людям в очі дивитись. Вони нас ненавидять.

— А кого вони люблять?

— Тату! Що з вами?

— Я тебе питаю, що вони люблять? Заступниця!

— Вони в ярмах...

— Не хотіли ярем, треба було битися за волю.

— Не могли всі битися...

— На жаль, це так. Але будуть битися. А хто не буде — вмре.

— Тату, вони вас уб'ють.

— Знаю. Така вже моя гра. Не вони вб'ють, уб'ють німці. Не вб'ють німці, наші, повернувшись, уб'ють. Фашистський прихвостень... Жалько людей... А мені себе жалько. На мене, проклятого, повісили все зло. Староста-собака! Староста-кат! А там, дивись, сини одмовляться! Щось постукало в двері.

— Вийди з хати.

Ввійшло до хати двоє незнайомих людей. Стемніло. Розмовляли пошепки.

<...>

На другий день затужила вся вулиця. У село в'їхав Людвіг Крауз з чималим загоном жандармерії. Автомашини з кулеметами розташувались на всіх виїздах з села, люди в тривозі визирали з вікон. Христя вбігла до Олесі в сині, вся в сльозах.

— Тіточко! Тітко Тетяно! Олеся вибігла з хати.

— Олесю!

— Христе!

— Олесю, людей забирають до Німеччини!

— Що ти? — Батько твій. Чула?

— Що?

— Список склав, і я в тім списку!

— Хто тобі казав?

— Павло.

— Бреше!

— А йому Заброда, начальник. Он як! Чому я в тім списку? Га?

— Христя дивилась на Олесю з неприхованою ненавистю.

— Христе!

— Чому тебе нема? Людей продаєте?! Вислужуєтесь?

— Христе!..

Заброда стояв перед фон Краузом і тремтів.

— Коли ти появився, тоді, коло річки, пам'ятаєш, я зразу побачив, що ти мерзотник, — говорив Крауз, розглядаючи Заброду з деяким здивуванням, як не зовсім зрозумілий людський феномен.

— Але я ніколи не міг подумати, щоб твоя твариняча, та навіть не твариняча, чорт тебе знає яка, мерзота, ненависть і зло доходили до цього. Ти мене розумієш?

— Нікак нет!

— Ху-х!.. — Нащо ти вислужуєшся передо мною? Нащо ти з такою радістю доносиш на людей, виколупуєш їхні старі мізерні злочини, помилки?

- Я ненавиджу Радянську владу.
- Але ти українець?
- Так точно!
- Так як же ти?.. Ми ж твої вороги... Ми ж завоювали вас... Пам'ятаєш, Людвіг, я тобі казав... Ось чистий зразок, — звернувся Крауз до Людвіга.
- Як ти можеш?..
- Клянусь честю!..
- Мовчать! Він буде мені говорити про честь! Нащо ти набрихуєш на Запорожця? Мовчать! На. От список всіх людей, що слідує вирудити до Німеччини на роботи. Годі байдики бити! Знаєш, хто склав? Запорожець. Єдина чесна людина в селі. Сволочі!
- Дозвольте, — сказав Заброда, проглянувши список.
- Ну?
- Вбийте, не вірю Запорожцю. І вам не раджу.
- Що ти знаєш?
- Поки що нічого.
- Ти диявол.
- Ваше високоблагородіє, — стрепенувся раптом Заброда. В його похмурих очах засвітився якийсь намір.
- От коли він увійде зараз у хату і впише в список свою дочку, єдину дочку, тоді називайте мене дияволом, сатаною, чим хочете. А поки я бачу, що цього нема, дозвольте мені думать...
- Інтересно. Га? — переглянулись гітлерівці. Тут Лаврін Запорожець не витримав і постукав у двері. Він чув за дверима слова Заброди.
- Що тобі? — нахмурився Крауз.
- Я прийшов сказати вам про одну свою помилку, — тихо промовив Запорожець, підійшовши до Крауза.
- Народ хвилюється, і це моя вина. Я ж дочку свою не вніс до списку. Признаюсь, пожалів. Батьківська слабкість. Простіть.
- Що ти, Лавріне?
- Пишіть дочку. Сила прикладу — велике діло! Пробачте, що збагнув не зразу.
- О Лавріне, ти перемиг мене, — сказав схвильовано Крауз.
- Я хотів просити тебе про дочку. Крауз поглянув на Заброду. Заброда зблід увесь і тяжко задихав.
- Тату?!
- Чув.
- Скажіть, що це неправда!
- Ні, доню. Це правда. Збирайся у дорогу.
- Мамо!
- Лавріне! Що ти робиш? — Тетяна стояла в дверях худа-худа, жовта.
- Помовч, Тетяно. Олеся поїде до Німеччини.
- На загибель?

- Ні.. Олесю, вийди з хати...
- Олеся вийшла в сіни.
- Коли одвезеш Олесю на станцію, не вертайся в село. Все може бути.
- Що ти?
- Й ця хата може скоро згорить...
- Лавріне!
- Мовчу.
- Я не поїду! — закричала Олеся в дверях. В хату ввійшов Мина Товченик.
- От світ настав! За границю не хочать їхати. Там же люди які та декалони!
- Хоча вже ми, говорять, зараз заграниця, га? Гутен таг вам з маком!
- Мина. Ти чув таке?.. — затужила Тетяна.
- Ну? — сказав Мина, підійшовши до Лавріна і ніби затуляючи його од Тетяни.
- На, ховай, — тихо сказав Лаврін.
- Не жалій ні коней, нічого, чуєш? Знайди і передай, щоб зразу виходили, як тільки прочитають.
- А куди виходити?
- Там все написано. Пам'ятай, Мина, у твоїх руках судьба. На посвідчення на подорож.
- Куди це ти? — спитала Тетяна.
- Не твоє бабське діло. Ауфвідерзейн, — сказав Мина і з таємничим виглядом вийшов з хати. Повернувшись додому, він звелів своїй дружині Одарці подавати обід, а синові звелів спішно запрягати коня.
- А куди це ви, батьку, їдете? — спитав Мину з сіней молодший його син, поліцай Устим.
- Не твого поліцейського ума розпоряженіє, — одповів Мина доідаючи свій обід.
- Іди запрягай!
- А що пак це за бомага у тебе в шапці? — спитала стара Одарка Товчениха, готуючи коло печі харч на дорогу.
- Знов-таки не ваше діло, — озвався з-за столу Мина. Устим вийшов запрягати коня, а за ним і його приятель поліцай Павло Хуторний, забравши непомітно листа.
- Незліченними ешелонами вивозили в Німеччину українських людей. Горе розлилось по недобитих вокзалах і стогін розлук. Олеся притулилась до матері і, цілуючи худу воскову материну руку, промовляла тихо, утопаючи в нестерпній тузі:
- Прощайте, матінко моя рідна, не забувайте мене, не забудете? А коли вернуться наші з війни, передайте... Ой, не вернуться, мамо...
- Олеся плакала. Вона відчувала своєю чистою дівочою душею, що вже ніколи не побачити їй своєї тихої доброї матері.
- Донечко моя, дівчинко, до останнього подиху свого молитимусь я зорями вечірніми й ранішніми, щоб обминуло тебе горе лихе і лихая поруга. Щоб ви-

стачило тобі силоньки у неволі, щоб не покинула тебе надія, голубонько моя... — тужила мати Тетяна Запорожчиха, пригортаючи до себе дочку востаннє.

— Не вернуса, мамо. Не побачу я вже ні Романа, ні Василя... Рознесе нас по всьому світу, хто збере нас, матінко? Хто? Хто нас покличе? Мамо, мамо!

— Збере. Вір, донечко, як би тобі не було важко, вір, надійся, віруй, дитинонько моя.

— О матінко, які ж ми нещасливі! Яка нещаслива земля наша!

Плакали люди навколо. Прощалися матері з дочками, сестри з братами-каліками та малими дітьми.

Плакали обідрані, покинуті діти, розлучалися з матерями, розкидало їх на всі сторони. Щоб цілий, може, вік уже шукати одне одного у розпачі, і не знайти до смерті, і сліду не лишити ніякого.

Одні лиш тупоголові німецькі вбивці спокійно походили між нещасними і заганяли їх по вагонах, як худобу. Та оркестр на вокзалі заглушував плач і одчайдушні крики людей. Свисток. Останній вибух розпачливого крику з вікна. Хтось упав на рейки. Рушив поїзд.

Шість матерів убогих упали на рейки, піднявши руки до неба. Поїзд не спинився. Та з півдесятка чоловіків тут же розстріляли, між іншим, для порядку.

Грає оркестр.

Поїзд, переповнений невольницями, побитими чоловіками, кіньми та биками, рушив на захід. Пропливали широкі сірі неорані українські лани, розбиті вокзали зруйновані міста і чорні вікна спалених домів. Тетяна стояла мов кам'яна, коли підійшов до неї поліцай Іван Гаркавенко.

— Тікайте, Тетяно Остапівно! Дядька вашого заарештовано.

Коли жандарми поставили перед фон Краузом Лавріна Запорожця, побито-го, у порваній одежі і знесиленого нерівною боротьбою, Ернст фон Крауз трохи не збожеволів од сказу. Проте він стримав себе, почувачи, що одна хвилина гніву вже може погубити його. Важко дихаючи, блідий, він дивився на Запорожця і довго не міг вимовити слова.

— Ти зібрав сотню юнаків і дівчат, щоб відправити їх в партизанський загін? — спитав він несподівано спокійним звичайним тоном.

— Да.

— Ти послав партизанам ось цього...

— Да. Цього листа я послав до партизан, щоб вони знищили по дорозі охорону і забрали до себе молодь.

— І твою дочку?

— Да.

— Молодь і дочка виїхали до Німеччини, хата твоя спалена, жінка вбита.

— Знаю.

— Ти страждаєш?

— Ні.

— Чому?

— Я тебе ненавиджу.

— Слухай. Я не буду тебе бити зараз. Я втомився сьогодні од биття, — сказав Ернст фон Крауз. Він знову був мокрий од поту і блідий. Його душила жаба. Він задихався. — Я апелюю до твого розуму.

— Я мовчатиму.

— В даній ситуації ти не маєш підстав так відповідати. Війна є війна. Скажи, де партизани і хто тут з ними зв'язаний. Тоді я тебе тихо повішу, ай... ух-х!

— Я мовчатиму. <...>

Ніхто не відступив, ні одна душа. Так хотілося жити.

Плигали з кручі в Десну навіть ті, що зроду не плавали, і, не уміючи перепливали, перелізали Десну, дивуючись своїй надзвичайній владі над водою. Тільки деякі, у кого од голоду не вистачало сили чи пристрасті, чи хто був ранений, ті не змогли перемогти свого невміння плавати. Вони загинули у чистій деснянській воді, не помічаючи, що вони тонуть. Та і в останню рокову мить їм ще здавалося, що линуть вони на свободу, і радість не покидала їх до самісінької смерті. І тільки де-не-де виринала трудяща рука, ніби посилаючи живим свій останній привіт.

— Прощайте!.. Потопаю...

Олеся й Христа бігали у тісних містечкових провулках біля станції. За ними гналася німецька сторожа. Ось вона загнала їх у завулок і схопила.

— Ви чого не хочете їхати до Німеччини? — спитав станціонний жандарм, коли їх обох привели до поліції.

— Так тепер же й тут Німеччина, — сказала Христа.

— Так. Але вам тут нічого робити. Тут не буде ні фабрик, ні заводів. Все там. Треба там працювати, щоб скоріше перемогти ворога.

— Якого?

— Червону Армію.

— Так вони ж свої.

— Роздягніть їх і дайте по двадцять гарячих.

Поліцаї кинулись до дівчат.

Уночі вони знову впали з поїзда на ходу. Вони бігли довго по полю, потім байраками, долинами до лісу. За ними гналися. Вони падали, біжучи, й знову бігли. По них стріляли. Вибившись з сил, вони стали й підняли руки вгору.

Вони знову їхали в поїзді з іншими дівчатами, коровами, кіньми. Довжелезними поїздами вивозились до Німеччини невольники з української землі. Ешелон спинився на маленькій спаленій станції поруч з другим ешелоном, що теж тягнувся на захід.

З товарного вагона виглядали чоловіки. Жовті, виснажені, неголені, біті полонені люди з концентраційних таборів, оточенці, дезертири й так собі небораки, позбавлені волі й закону, вивозились на тяжкі й небезпечні роботи до Німеччини.

— Здорові були, дівчата! Звідки будете? Чи? — спитав через вікно один молодий чубатий парубійко. Він ще не втратив парубоцького форсу. Любив він

дівчат, та й пісні ж знайомі. Згадалась йому вулиця, веселі ласкаві дівчата, пісні на колодках, місячні ночі і ясні зорі.

— Чиї будете?

— Фашистські! — сказала Христя.

— О?!

— А ти думав твої, сукин ти син? Блазень, дезертир смердючий!

— У, подумаєш!.. — образився парубок.

— Ми таких, як ви...

— Що? Хам ти проклятий!

— Оте саме.

— Що? Покидали для бардаків, сукин ти син нехай, раб.

— Іди ти, барахло... Я пленний, — знімає «кавалер».

— Ух ти... пленний! А чому ти пленний? Крові злякався? Оборонець батьківщини! «Чиї ви, дівчата?» — Кавалер... У, гадина! — Христя тремтіла од ненависті.
<...>

Світало. Тихо. Аж ось промчалися по мертвій вулиці два вершники туди й назад. В горіле селище в'їжджав невеликий кінний партизанський загін. Видно, здалека прибули народні месники. Коні були стомлені, в милі. Тільки вершники не знали ніби втоми. Все оглядались, тримаючи наготові зброю. Стали. До тихої криниці під вербою, де колись Олеся воду брала, під'їхав вершник Роман Запорожець, командир партизанського загону.

Довго гуляв Роман по Україні, багато висадив у повітря мостів, поїздів, військових складів. Тисячі окупантів прокляли своє життя за одну-єдину зустріч з партизаном Запорожцем. Не многі б тополівці впізнали в ньому м'якого, веселого Романа. Сувора боротьба, і нечуване народне лихо, і народна кров, що повеліла йому виконання суворих своїх історичних присудів, поклали на ньому жорстоку свою печать. Це був воїн, безстрашний месник, подібний до прадідів своїх, ім'я яких він носив. За його голову покладена була фашистами висока ціна. І от, мандруючи в глибокий рейд, заскочив він до рідного села.

Рідне село! Чиє серце сина або брата не стугонить у грудях? Не рветься вперед? Не мліє в тривозі — де ви, де ви?!

— Гей! Хто живий? Озовися!

Ходить Роман серед трупів.

— Гей, хто живий у полі? Озовися!

Не обізвалася ні одна душа в полі.

Тільки одна душа обізвалася. Коли підійшов Роман до льоху і, відчинивши ляду, промовив до чорної ями свої слова, обізвалася з ями одна душа — материна. Кинувся Роман у яму.

— Мамо!

Присвітив ліхтариком і побачив серед трупів свою матір.

— Синочку!.. — і вмерла. На другий день повстав увесь район.

— Партизани!

Фон Крауз схопився з ліжка і затремтів од жаху. Ховатися! Куди? Заходив будинок од вибухів бомб. У місто вривавсь Запорожець. Вороги тікали, одстрілюючись, куди видно. Молодий народ ішов до партизан в ліси, і матері благословляли синів своїх на труд і грізні бої, на життя в лісах і болотах, на подвиги. Тікали поліцаї у байраки. <...>

Вона йшла додому. Сила, що несла її на схід, на Україну, була надзвичайна. Її несла мудра невмируща воля до життя роду, оте велике й найглибше, що складає в народі його вічність.

Вона була вже не красива, не молода, не чорнява. У неї було сиве волосся і брудні, вимучені руки, з усіма слідами холоду, голоду, лісу, байраків, земляних ям і нужди.

Не питайте, якою ціною добралася вона додому. Бо тоді ви розстріляете її за аморальність. Думайте, що вона жалібними брехнями прикриває легковажність свою і розпусту, якщо ви самі брехун. І тоді стане одною жінкою менше.

Чи впаде перед нею на коліна і гарячим своїм співчуттям розпалите трутизну її спогадів. Ніщо не зміниться. Все було. І, може, найбільша мудрість в таких гірких ділах — слідувати за природою, що послала людині щастя забуття лихого в доброму часі.

О час! Великий, мудрий художник! Ти несеш на своїй палітрі не тільки сивизну нашу, чи задерті кирпичи, чи короткозорість нашу, чи випадкові часом ознаки наших геройств, а щось незмірно більше, глибше і велике, що складає в блакиті майбутнього блискучої краси трагедійний портрет безсмертного нашого народу.

— Хто тут?

— Я... Хто тут?

— Я..

— Хто я?

— Христя... Олесю?!

— Христе! Се ти, Христе?

— Олеся!

— Виходь!

— Виходь ти!

— Ти взнала мій голос?

— Так.

— Це ти?

— Я. Це ти?

Вони впали одна одній в обійми і голосно заплакали в бур'яні посеред двору. Старий український місяць освітлював їх байдужим своїм світлом.

— Звідки ти, сестро моя?

— Як ти, голубонько?

— Втекла? — Вони вдивлялись одна в одну і гладили тремтячими руками руки, плечі, щоки.

— Ой!

- Неначе сон!
 — Правда?
 — Як я плакала по тобі!
 — Де ти?
 — Хто ти? Зброя... Христе, ти партизанка?
 — Ні, Олесю. Не партизанка я. Я жінка фашистського ката, — сказала Христя. — Італієць він, капітан Пальма. Пам'ятаєш, як розлучились ми з тобою? Прости мені, сестро...
 — Ну що ти, Христе...
 — Я чула твій плач. Мені хотілось тоді втопитись. Ну, як я забула, що ти не плаваєш? <...>

Коли прокурор партизанського загону Лиманчук узнав, що партизани захопили в полон жінку капітана Пальми, він страшно зрадів і зараз же заочно присудив її до розстрілу як підлу зрадницю Вітчизни. Він недавно прибув до загону з Великої землі з високою місією чинити в самому пеклі боротьби справедливий суд над підлими відступниками, запродавцями, націоналістами-душогубами та іншим пропавшим людом. Він був людиною великої кришталевої чесності і такого ж душевного холоду, який помагав йому не втрачати, як він казав, лінії ні за яких обставин... <...>

- Слухайте, — сказала вона тихо.
 — Я знаю, що мені не вийти звідси живою. Щось мені тут ось, — вона поклала руку на серце, — каже, що прийшла моя смерть, що зробила я щось запертне, але і незаконне, що нема в мене ні отієї, що ви казали, національної гордості, ні честі, ні гідності. Так скажіть мені хоч перед смертю, чому ж оцього в мене нема? А де ж воно, людоньки? Рід же наш чесний.

- Годі, повія!
 — Яка я повія? Мучениця я! Сльозами проводжала вас, сльозами й стрічаю! Товаришу мій, — сказала раптом Христя зовсім іншим тоном, ніби зрозумівши в останню мить щось найголовніше. — Я не признала вас за свого суддю. Ви тільки можете мене знищити як огидне, небажане явище, яким я дійсно є. Але це не все.
 — Що? — здивувався Лиманчук.
 — Коли б ви були людиною старою, я багато б дечого спитала вас: чому я виросла не горда, не достойна і не гідна. Чому в нашому районі до війни ви міряли дівочі наші чесноти головним чином на трудодень і на центнери бурякові... Націоналістка я? Яка там?!

- Досить!
 — Закінчую. Але ви молодий. Про що вас питати? Я пам'ятаю вас. Ви прощигнули через наше село. Я наливала вам воду в радіатор. Він сильно протікав у вас, і ви лаялись так голосно й гидко. Я плакала тоді і, плачучи, питала вас, чи будуть фашисти в нашому селі: може б, я втекла? Пам'ятаєте, що ви сказали мені? Ви назвали моє питання провокаційним. От я й осталась під німцем, повія й стерво. От ви чисті, а я ні. От ви презираєте мене, загрожуючи смертю. А я хочу

вмерти, хочу! Мені гидко. Чим ви можете покарати мене? Мене життя вже так покарало, що більшої кари й не придумати.

— Товариші, — сказав Лиманчук, почервонівши од особистого гніву і образи.

— Постійте, голубчику, — сказав раптом командир загону.

— Як тебе звуть? — звернувся він до підсудної.

— Христина.

— Прізвище?

— Хуторна.

— З Тополівки?

— Так.

— Е, та це ж Купріянова дочка, Хуторного!

— Дядечку! — Христа кинулась до командира і впала перед ним на коліна, обливаючись сльозами.

— Тополівська, чи бач. Е, нема вже ні Тополівки, ні Купріяна, ні братів. Пожерло лихо, — зітхнув командир.

— Пождіть, я сам її допитаю, — сказав він і повів Христю в ліс.

— Ти не дивись, що вони злі, як шершні. Ненавистю тільки і живем. На снідання ненависть, на обід і на вечерю. Така наша доля. Нічого, дівчинко. Все проходить, і це пройде. Знищимо ворога, забудеться і ненависть, і горе, і знову розцвіте земля наша в добрі і згоді, і будемо добрими, як були, — ще добрими станемо.

— Дядечку!

— Все бачу. Одне тільки скажи мені, як рідному батьку, — шпionка ти чи ні? Коли шпionка, розстріляем тихенько, щоб не мучитись тобі все життя в трутязі зради, бо це непростимий гріх. Ніщо в світі тебе не простить. Не шпionка...

— Клянуся вам святою нашою землею — ні!

— Ні. Ну й слава богу. А те все якось обійдеться, дівчинко. Ходім.

— Я не хочу жити, — жалібно затужила Христа.

— Я хочу вмерти.

— Розумію. Є і на це лікарство.

— Яке? — Помста. Випий помсти, дочко. Оживеш, дякувати будеш, ось побачиш. Ми ще на весіллі в тебе погуляем. А це все, як брудна вода. Стече, ще чистіші і мудріші будемо.

І старий командир народних месників лагідно, по-батьківському всміхнувся.

Світало. Зайшов уже місяць, і зорі погасли давно. Між бур'янами, лободою та іншою дичиною невмирущі соняшники повертали свої мрійні голови на схід сонця. Було тихо скрізь, так тихо-тихо, і тільки далеко десь гуло важким радісним громом.

— Це і все. Я йду помститися, Олесю, — сказала Христа. Вона була бліда од спогадів і врочиста.

— Вони вдунули в мою душу помсту, і я ожила. <...>

Так з вогнем і мечем метався українськими просторами фон Крауз, переслідуючи Запорозжців, рятуючись од Запорозжців, втікаючи від них, оточуючи й душачи їх, поки нарешті сам, оточений, не став перед Лавріном і Романом Запорозжцями, хитаючись неначе п'яний.

Його не тримали ноги, розслабили усі м'язи живота й кишок. Кров випаровувалась із його жил, і бліді його губи тремтіли від холоду. Він потрапив у полон. Це було не цілком схоже на сон. У нього не були зв'язані руки й ноги, і очі його не були виколоті. Він бачив усе, і коли б страх смерті, що вражає катів в останню хвилину їхнього життя з особливою силою, не скував усі його почуття, він пожалкував би, що не осліп.

Бій точився недовго, не більше двох днів, але був він запеклий і кровопролитний, яких небагато було у фашистських тилах. Краузові молодчики билися з відчайдушною мужністю, але коли мужність покинула їх, вони вийшли з піднятими руками наперед, спотикаючись серед трупів, з осклілими очима, з плачем і прокляттями, падаючи перед партизанами на коліна.

— Капут... Німеччина капут... — улесливо усміхаючись, мекав Штігліц, благаючи милосердя.

— Іх бін комуніст!

— Біте шон, ради бога... драй кіндер!

— Товариші, капут, Гітлер капут, — бурмотіли карателі.

— Це ми й без вас знаєм, гади, — відповідали партизани. — Зрадники народу, виходь набік!

Зрадники народу стали окремою купкою й, оглядаючись з однаковою ненавистю на партизанів і гітлерівців, млосьно й важко гикали, жадаючи скорішої смерті.

Фон Крауз бачив усе. Величезним зусиллям своєї волі він на якусь мить злетів було над нікчемністю свого становища й поринув у сферу високого відчуття великої трагедії фатерлянду. Торжество смерті, покликаної Гітлером для реконструкції Європи, він відчув раптом в граничній мірі. Тут усе було граничне — спотворені ожорсточені трупи і плазуючі перед бандою Запорозжців залізні його рицарі, ніби повалені з висоти небес дияволи, і самі Запорозжці, так і вони, що приголомшили його несхитністю своєї волі й пристрасті. Смерть обпалювала диханням своїм кожне обличчя. Саме земна куля, здавалось, надулася над Краузом кривавим наливом. Він збагнув висоту невимовного і в невимовному хвилюванні, важко дихаючи, оглядався навкруги. В нього була розсічена щока, і зелені мухи вже повзали по засохлій його крові. Ось він — великий кінець!

— Підсудний Крауз Ернст Фрідріхович, житель міста Бреслау, Бісмаркштрассе, тридцять шість, квартира чотири, три кроки вперед! — почувся нараз неурочистий і негучний, але твердий голос партизана.

Почувши ці слова, фон Крауз раптом, в одну мить, негарно себе повів.

То було жахливо. То було гірше кулі, гірше петлі. Це неможливо, боже мій! О! Знищений, він не міг зрушити з місця. Він не полковник нової імперії, не гроза східних областей з вогнем і мечем. Його спіймано на гарячому! Він підсудний

з точною адресою. Названа його скромна квартира на Бісмаркштрасе. Ну, звичайно, його... Ні, ні, ні! Ох...

— Підсудний Крауз, можна опустити руки.

— Руки опусти, чуєш, сволоч!

— Га? Що? Ні, я не можу опустити, пробачте, будь ласка... Здрастуйте, — прошеlestів фон Крауз висохлим своїм язиком, усміхаючись...

Тоді старий Лаврін Запорожець з великим кричущим шрамом на лобі вийшов з партизанського кола.

— Ні, я не дозволю тобі падати, сучий ти сину, — сказав він Краузу, коли той, не витримавши погляду, захитався, готовий упасти.

— Не одвертав ти підлого свого погляду од страждань і смерті людей наших, не одвернешся і від народного суду. Стоятимеш, поки не поламав я тобі ноги, дивитимешся мені в обличчя! І, поставивши перед собою фон Крауза, Запорожець розмахнувся і вдарив його по пиці.

— Я ображаю тебе! Скинути з нього штани! Від сильного удару фон Крауз трохи очумався. З почуттям великого страху він відчув раптом, що Запорожців ляпас вибив з нього щось найважливіше, що становило головну його суть.

— Лаврін, простіть, будь ласка, це війна. Я полонений... Я офіцер, — спробував він зібрати свої сили.

— Ні, це не війна. І не офіцер ти, не полонений, — сказав Запорожець.

— Лавріне!..

— Помовч. Я не хочу говорити з тобою, будь ти проклятий. Та перед тим як тебе знищити...

— Ти вбив мого сина, Лавріне...

— Чорт з ним! Помовч, я не хочу говорити з тобою, я тільки скажу в ім'я закону, щоб було написано в писанії, як я тебе убивав. Зрозумів? Не полонений ти, Крауз, не офіцер і не людина. Ні! — повторив Запорожець голосно й чітко, наче промова його записувалася всіма літописцями світу. — Те, що накоїв ти на нашій землі, — не воєнне, не людське діло, і вмреш ти не воєнною, не людською смертю.

Фон Крауз здригнувся. З гострою прозорливістю, яку дає злочинцеві крайня його ницість або звірячий егоїзм досвідченого вбивці, він одразу збагнув, що смерть прийшла до нього в незвичайному вбранні. Запорожці... Як він ненавидів їх за розбиті свої мрії! Але ненависть уже облишила його, огидний страх заморожував дихання.

— Я прошу трохи пощади. Якщо запал бойової пристрасті й нестримність може бути в якихось жорстокостях, властивих на війні, палкій молодості...

— Ага... Тільки ми з тобою, старики, знаємо життя, — саркастично покивав головою Лаврін. — О, я добре розумію всі твої слова. Зрадника гадав ти знайти в батькові синів-комуністів. Думав посіяти ворожнечу, поживитися на домашніх наших помилках? На недоумкуватості чиновників наших заробити хотів? Ні, підла собако, ніколи! Чуєш? Ніколи! Погані ми були історики? Прощати не вміли один одному? Національна гордість не виблискувала в наших книгах класової

боротьби? Почекай, засяє, та так засяє на весь добрий людський світ, що осліпнуть від заздрощів навіки всі твої фашистські нащадки. Це я кажу тобі, чуеш, твій ворог, Запорожець Лаврін. Я зневажаю тебе, проклятий німецький йолопе! Ти не бачив найважливішого, що вписали ми, більшовики, в книгу боротьби, — непорушну дружбу народів!

Лаврін оглянувся. Партизани стояли навколо нього — українські, російські, казахські, татарські, киргизькі, його сподвижники й брати. Серед них виділявся один. Він стояв наче дерево після бурі. Не було на дереві ні цвіту, ні листя. Все зірване і занесене невість куди. Сірй попіл упав на партизанський чуб, і безмовна пуста застигла, здавалося, навіки в нерухомих його очах. Два роки ходив він у бої і в найодчайдушніші засади, та смерть незмінно відступала перед ним. Четверо дітей, дружина, старенькі мати і батько і всі сусіди його, роздягнуті геть, згоріли в старій дерев'яній церкві вночі посеред палаючого села. Згорьовані їхні крики в огні, що потрясли всю його душу, ніколи вже не дадуть йому ні покою, ні забуття. Тяжко поранений, з обгорілою головою й руками, чудом відповз він від німецького вогнища до партизанів, і відтоді вже ні куля не брала його, ніщо — така сильна була в ньому жадова помсти. До нього й звернувся Лаврін:

— Тобі вже нічого втрачати на цьому світі. Одведи убивцю в ліс, щоб ніхто не бачив, як повернув ти йому все, що приніс він на нашу землю.

Так загинув Крауз.

Димом сходили обрії. Вогняні вали з громом і гуркотом не один раз перекочувалися із сходу на захід і з заходу на схід. Мертві танки чорніли на полях грізними своїми тушами, неначе вимерлі страховища в пустелі. І куди не поїхати, куди не піти — всюди несло духом непохованого людського трупу. Міновані нескошені поля були сповнені зловісних таємниць.

Ворог знову втік.

Знову входили в село передові загони. Пролітали танки, артилерія.

Знову вилітали з могил і льохів землісті люде.

— Здрастуйте!.. — схвильовано кричали бійці.

— Та драстуйте. Доки ви будете їздити? То вперед, то назад, то сюди, то туди, то партизани тобі, то поліція, то карателі, то німецькі вошопруди, та злії поробилися, ну прямо життя немає.

— А ти хто? Якого чину? Звідки? Де поранений? В яких боях?

— Ось! — показав Мина вірвовку з петлею.

— Кого побідив, перед ким не одступив? Кого захищав? — розгнівався командир батареї Сіроштан. Він був хоробрий і сильний воїн з двома орденами Червоного Прапора і чотирма знаками поранень і контузій.

— Я царя захищав, не відступав! — сказав старий дурний дідок.

— А, чули ми ці балачки на початку війни. І плакали од сорому здуру... Царя... Європа на наших грудях! Вся. Два роки! Весь метал, вся хімія!..

— Та і в нас тут теж хімія...

— Царя. Нема таких, як ми. Де вони? Не було в історії світу, щоб на одну державу падав такий тягар! Уже тепер багато дечому навчилися...

— Та, балакаєте, а потім знов побіжите.

— Не побіжимо, не бійтесь.

— Та ми вже не боїмось нічого. Просмалені й прокопчені.

— Ну й ми теж.

— Так воюйте, чорти б вашого батька воювали, годі кататись!

— Як кататись? Хто кататись? — розгнівався Сіроштан. — Яке ти маєш право так говорити? Кататись... А ви, чортові лежні, будете тут з німцями землю ділити та з бабами валятись?

— Так не одступайте, то й не будемо ділити.

— Це примітивна відповідь.

— Та ми такі. А які ж ми?

— А жити ж якось треба? — сказала одна молодиця.

— Жити? — спалахнув Сіроштан, пронизавши жінку розлютованим поглядом.

— Жити? Тобі жити треба? Ага! Постій, я тебе поживу! Я кров проливаю другий рік, захищаю Батьківщину, а їй жити треба...

— А що їй робить? Плакати?

— Товаришу капітан, — звернувся він до Кравчини, — ви чули? Отака й моя баба десь у Вінниці зосталась. З німцями, видно, качається. От, їй-богу, заберу Вінницю, голову одрубую! Всі притихли. Всі почували, що Кравчина тут найстарший командир. Він увесь час мовчав. Щось він та мусить сказати на отакі слова.

— Так, — сказав Кравчина тихо. — Так що ти вже воюєш, виходить, за те, щоб одрубати голову своїй жінці, яку ти назвав бабою? Чи як тебе слід розуміти?

— Та я хіба?.. — Постій, постій, постій... Ти командир, герой, у тебе два ордени і чотири рани. Невже ж ти, проливши кров свою, так не зрозумів нічого, хто й що ми? Що не обивателі, не свідки історії ми, а герої великого грізного часу? Що не наживем ні капіталів, ні земель чужих не завоюєм, ні людей не підкорим, що прийдемо додому на пожарища, руїни, так що декому ніде буде і голову приклонити. І ні батька, ні матері, ні брата. І скажемо — ми перемогли. І це буде велика наша, горда правда на множество століть.

— Правда, синку, — почувся голос з натовпу. — Хліба насієм і хати побудуєм. Діло в житті та в честі народу.

— Та в перемозі, — сказав Кравчина. — Кожен з нас мусить одержати дві перемоги. Перемогу над загарбниками-фашистами, вітчизняну спільну велику перемогу. І другу перемогу свою, малу, — над безліччю своїх недостатків, над грубістю, дурістю, пробач мене, Сіроштане, над злом, неуважительною і, до речі, поганим ставленням до жінки.

— Синочку! — почувся плач. — Нас багато. Нас мільйони. Мільйони, що пройшли через огонь страждань, прокурених і просмажених у боях і незгодах. Я вірю, що сума оцих особистих, маленьких наших перемог буде такою надзвичайною.

І, немов бачачи вже оцю перемогу зовсім близько перед собою, як дорогу свою кохану, Кравчина усміхнувся їй. За ним усміхнулися і всі присутні, всі до одного. Це була абсолютна довіра і єдність найдорожчих великих народних сподіванок, усвідомлених, вистражданих у тяжких, майже нестерпних знегодах. Можна було не сказати більше ні слова і всім розійтися, щоб не забути нікому й ніколи цієї усмішки й мовчання, але всі дивилися на Кравчину, і він, згадавши весь пройдений тернистий шлях, зрозумів тут, серед рідних своїх людей, до яких так прагнула його душа, що відступу більше не буде, навіть якщо безсмертя народу доведеться стверджувати ціною власного життя, помноженого на життя всіх його бойових товаришів і братів.

— Поможи вам гоподи і пречиста мати божа, — сказала стара Бесарабиха. — Прочати треба один одному більше та співчувати, — тихо звернулась вона до Сіроштана.

Сіроштан мовчав. Він стояв перед старою матір'ю, на яку впало величезне горе, безбройний і маленький. На нього дивилися десятки очей. Для врятування репутації загартованого рубачи йому хотілося сказати щось грубе або смішне, та він не знаходив у собі цих слів. Ним оволоділо раптом дивне збентеження. Чи вмів він жити? Чи думав про життя, про Батьківщину, про сім'ю в їхній єдності, чи тільки діяв, поринувтий у ненависть до ворога, в труд і придушення страху битв? Чи творив він грізну історію свого народу і нещасної, загубленої в морі безправ'я й страшних випадковостей молодой своєї сім'ї? Чи не спрощено, механічно виконував він суворі веління історії?

Сіроштан не міг одірвати очей од Бесарабихи. Він наче вперше став перед народом, в ім'я життя якого він ніс у вогонь своє життя тисячу разів.

— Отаке-то, Сіроштане, — сказав, усміхаючись, Кравчина. — Чув. Ну от. А жінці своїй... як її зовуть?

— Мура.

— Сам ти мурий. По батькові?

— Григорівна.

— Діти?

— Троє.

— Як зовуть?

— Джек, Ріхард і Тимур.

— Як собачата, — засміявся хтось.

— Тихо!

— Марії Григорівні поклонися од мене, якщо мене вб'ють до Вінниці і не зможу сам її привітати з визволенням як командир твій і друг. А вас, граждане і гражданки, поздоровляю, і пробачте за спізнення, трудно було... Все. По місцях!

Всі кинулись геть. Остався один Кравчина. До його притулилося не менш як дванадцять жінок. Вони плакали гірким плачем од пережитого. Він дивився на захід. Він був надзвичайний. <...>

Гармати стрибали, мов люті собаки, і рывкали, й вили, й металися в скаженому осатанінні.

Шалений огонь гніву й пристрасті битви надавав бійцям такої велетенської сили, що важкі гармати вертілися у них в руках, як іграшки.

З велетенським напруженням м'язів вони одкочували їх, повертали праворуч, ліворуч, підкочували вперед.

Вони були мокрі, як у бані.

— Огонь... Огонь... Огонь...

Раптом по якійсь радіокоманді всі танки блискавично крутнулися праворуч і, передувивши чимало своїх автоматників, кинулися на батарею Сіроштана.

Тоді Іван швидко подав особливу коротку команду. Ударили тоді по танках з усіх гармат шрапнеллю, ударили з усіх кулеметів і мов вітром змели з них весь десант до одного німця. Тільки його й бачили. Один лише німець і злетів з танка живий. Загубивши розум, він кинувся вперед на батарею і підбіг аж до самого Запорожця з таким безглуздим сміхом, що той перелякався.

— Тю, чорт тебе носить. Приберіть паскуду.

— Перемога! Перемога! Ура! — закричали Підтиченко, Косарик і Торохтій.

<...>

Огнемети метали огонь. Все потонуло в диму. Даремно викликав Кравчина батарею Запорожця. Ніхто не обізвався. Вистріляли Запорожченкові хлопці всі покладені їм в житті набої, добре потрудилися і попадали спати на віки вічні.

Смерть не поскупилася на них, не пожаліла на них ні гриму, ні фарб, ні роз'ятрених ран, ні жорстоких нелюдських каліцтв. Кожному одпустила вона пудів по двісті гарячих осколків, і куль, і огнених шарів температури надзвичайної.

Ніхто вже не впізнав би їх: ні батьки, ні матері, ані дружини. Та й самі вони в останній час уже не впізнавали один одного, так змінили їх пристрасті смертельного бою.

Все віддали. Все до останньої нитки. Поквиталися з життям, з війною, з ворогами на всю силу. Не мудрували, не ховалися по резервах і тилах, не обростали родичами на простих своїх артилерійських постах. Не видували з малих своїх талантів великої користі, нехтували талантом, не любили виставляти напоказ ні в цілому вигляді, ні в пораненому, ні в яких доблестях, мало дорожили своїм — непоштиві, насмішкуваті й недбалі Овчаренко Гнат, Теліга Захарко, Іван Гавриш, Степан Муравин, Паляничка Трохим, Косарик Самійло, Підтиченко Левко, Неборак Мусій, Глебов Роман, Джума Галієв і Андрій Затулівітер. Всі інші були в куцах, де рука, де нога, а де й голова.

Не було в них ненависті до інших народів, ні заздрості. Не бували вони ні по Америках, ні по Парижах, ні по Лондонах. Не бачили вони союзників своїх в обличчя, ні їхніх союзних дружин, ні благополучних їхніх дітей. Тільки злобливі лики жорстоких заклятих ворогів бачили вони за життя в атаках. От які були...

Танки пішли на батарею Сіроштана. З неймовірним трудом добрався Сіроштан до телефону. Кров заливала йому лице. Він облизував її, солону, й протирив липкою рукою окривавлені поранені свої очі. Ось і телефонна трубка. Міни крякали навколо, немов величезні жаби, — ква, ква, ква, р-р-р.

— Товаришу капітан? Що робити? Закидає мінами!

— Га? — Закидає, кажу, мінами, — плювався кров'ю Сіроштан.

— А ти що думаєш, Сіроштане? Вареників з вишнями закинуть тобі німці? Га? Я тебе знаю, ти любиш смачні страви, — пробував Кравчина підтримати дух командира побутовими жартами. — Сіроштан, алло... Га? Стояти на місці...

— Да, — сказав Сіроштан. А стояти вже було ні з чим. Не було вже снарядів, і команди лежали в червоних калюжах. Раптом міни стихли. На батарею йшов важкий ворожий танк. Сліпий Сіроштан кинув телефон й заметався по землі, шукаючи приготовлених мін.

— Не бачу я мін, де вони? — шептав він, мацаючи навколо скривавленими руками. — Покажіть, де вони?

— Ось вони, — сказали поранені.

Тоді, надівши їх на себе два диски, Сіроштан випроставсь:

— Прощайте, брати. Хай живе наша Батьківщина! Хай згине тьма!

І пішов назустріч фашистському танку. Він був сліпий, але в цю хвилину йому судилося побачити весь світ. Він вмістився в його молодому гарячому серці. Під ногами його здригалася земля.

Молітьесь, матері, молітьесь...

На третій батареї Мусій Загибида, Борщ і Остап Горобець заряджали гармату втрюх. У них було вже тільки три неповних руки. Недригайло працював коло гармати один. Підбіг Кравчина і сам став за третю гармату.

Танки підходили на десять метрів. Земля трусилася в шаленій трясці, й гармати тремтіли дрібним трепетом од близості танків і стріляли танкам у лоб, і танки репались, мов яйця, і розлітались в шмаття од прямих ударів і внутрішніх вибухів. І тоді вся гарматна обслуга кричала «ура», плазуючи в своїй крові і падаючи, кричала: «Ура, ура, ура!»

Але ось закінчились останні снаряди... Тоді воїни кинулись до щілин з гранатами, мінами, хто з чим міг, і танки ворога стали над їх головами.

— Рус, здавайся!

— Ні, не здамось, не просить!

— Наш фюрер дарує вам життя, — голосно читали німецькі танкісти з своїх шахрайських книжечок.

— Ми презирає ваше життя! — Годі війни! Ми хочемо вже миру! — Не буде вам миру! Живих не випустим!

Тоді танки почали крутитися на одному місці, мов отруєні пси. Посипалась земля. Величезні гусениці заскреготіли по стальних касках бійців.

— Рус, здавайся! Союзники обдурили вас!

— Самі ви шахраї!

- Ви полонені. Ви наші!
- Вороги, вороги ми!
- Раби!
- Ніколи! Брешете, собаки!
- Ми сидимо у вас на головах!
- Брехня! Ви сидите на мінах! — крикнув Запорожець і висунув з-під танка

руку з міною.

- Три міни!

Забігали у німців мурашки по спинах. Вп'ялися вони в свій злодійський словничок. Та не було в ньому потрібних слів. <...>

Які бились люди! Немов цілі століття незламної упертості і бойових щедрот розкрилися раптом в Вернигорах, Труханових, Вовках і Якимахах. Рідна батьківська земля умножила їх гнів і силу бойового запалу. Вони немов уросли в землю, і коли німці були вже зовсім близько, вони встали, як один, і пішли в атаку якраз проти середини грізного німецького валу.

Рудооголовий молодий німецький генерал, прославлений безстрашшям і жорстокістю, посатанів од удару. Він повелів затиснути полк у залізні лещата і знищити в порох, щоб замучити й добити потім поранених, контужених чи захоплених у бою. На такі випадки він мав навіть особливий загін виродків, що тішилися з жадливих людських страждань. Це були майстри смерті, досвідчені винахідники моторошних каліцтв і тортур, що перед ними блідло навіть лихе середньовіччя.

Кравчина догадався про маневр рудооголового, та не було вже ні часу, ані змоги від нього ухилитися, і він пішов на неможливе.

— Вперед! Тільки вперед! Дорожить кожною секундою! — гукав він командирам. — Пробивайтесь вперед, наслідайте йому з правого флангу на карк! На потилицю наслідайте!

Ніхто вже, здавалося, не чув наказу командира. Та, підкоряючись інстинкту перемоги, чи то натхненню свого бойового таланту, чи просто вирішивши пролити свою кров на рідній землі за найдорожчу ціну, бійці зробили неможливе. Вони пробили німецький вал з небаченою в битвах швидкістю і, вискочивши в тил ворогу, появились раптом перед самим штабом рудооголового.

Це порушення правил війни так вразило безстрашного генерала, так нагло сплутало всі відомі йому плани й статuti і так налякало його, що він ледве вистрибнув з штабу і прудко помчав до першого свого полку. Проте одна біда не приходить, — вже одступала дивізія. Уже не було штабу в соснових посадках. Не було кого спитати, що трапилось. Уже бігли крізь зарості цілі підрозділи, а звідкілясь з південного заходу, з лівого флангу, майже з тилу, насувався гарматний ураган.

— Сстій! Наказую, стій! Гальт! — завив генерал, збліднувши од люті. Йому здалося на мить, що він збожеволів і світ перевернувся в його хворій уяві і летів стрімголов у прірву.

— Звідкі огонь? Це фальш! Гальт, мерзотники! Гальт! Та ніхто вже не слухав безстрашного генерала.

— «Катюші», «катюші!» Рятуйтеся, тоді!!!

Очманіле солдатство бігло, затуляючи голови руками, немов за ними вибухав вулкан, а декотрі падали з розгону і вкручувались головами в пісок, мов змії.

Раптом велетенський свист і шипіння роздерли мутне повітря. Фантастичний рій величезних оранжевих стріл наближавсь до посадок з блискавичною швидкістю.

Спалахнула повітряна імла, вибухнув до неба огневий вихор, заметався, за клубився димом і заповнив цілий світ катастрофічним звуком.

Не стало ні соснових заростей, ні дивізії, ні безстрашного рудоголового генерала. Все згоріло. Од генерала залишився один залізний хрест.

Проходила на захід грізна артилерія.

А назустріч з заростей лісних мчали вже партизани.

Від тягара трудів, і радості перемоги, і довгожданої зустрічі з рідною армією їм здавалося в цей чудовий ясний вечір, що війна вже скінчилася і вони вертаються додому назавжди з переможною зброєю і гордими шрамами Великої Вітчизняної війни.

Множество ворогів знищили вони в глибоких небезпечних тилах. Багато непрошених гостей знайшло собі безславну й страшну смерть од невблаганної партизанської руки.

Але такі криваві багаті жнива, як при втечі фронтового ворога, вони жали вперше три дні й три ночі.

Роман Запорожець з батьком в'їжджали в рідне спалене село. За ними тягнувся обоз, поранені кричали «ура» на підводах і плакали від радості. Радість поверталась на землю.

Як величали бійці артилеристів Кравчини, цього передати не можна. Вони були в ранах усі, крім Недригайла й Лободи, яким од цього було навіть ніяково, і вони голосно божились на всі боки, що їм так на роду написано, ворожки казали. Всі їм повірили. Всі були такі щасливі, що забули про свої рани. Товариші обережно несли їх на плечах чи на руках, радіючи і зворушливо посміхаючись.

Вони возсідали і возлежали на гарячих плечах своїх бойових братів, і на численні привітні їм усмішки й запитання відповідали достойно і скромно.

— А що, дуже насідали на вас фашисти?

— Та добре насідали, чорти б насіли їхню матір нехай!

— Трудно було?

— Та було й трудно!

— А багато ви їх тут набили?

— Та до чорта набили! Бачте, скрізь он валяються. Багато набили. Дайте покурить.

— Натє, курить на здоров'я!

Вечоріло. Бійці розташувались у селі, на горі понад річкою, на старому сільському кладовищі.

З гори розкривався далекий рідний простір.

Товариші сиділи після бою здивовані й ніжні. Вони зворушливо казали один одному «ви» і гладили один одного по голові і по плечах. Деякі тут же падали і вмить засипали, провалюючись у сон, і, здавалося, у сні ще догравали страшну свою гру, здригаючись і кидаючись. І глибоко приховане страждання виривалося з їх сонних грудей глухими стогонами і палало на лицах тривожними блискавками далеких громів.

Безсмертя народу почувалося тут, на могилках, в отсій давній зміні людських поколінь. Тут сиділа і лежала сама неначе історія. На присипаних свіжою землею утратах, серед низесеньких горбочків далеких сивих прашчурів, сиділи, спираючись на автомати, молоді гості-герої і оповідали звільненим з неволі старшим людям про свої діла. Вони читали їм величезні ненаписані книги оповідань, яких ще ніколи не знав світ і ні один письменник. Вони оповідали про події, учасники і автори подій. Події були так густо замішані людським м'ясом, сльозами, кров'ю, криком, стогонами, прокляттями, утратами, що ніхто вже нічому не дивувався. Це був уже новий світ, нова дійсність серед старої природи на руїнах старих розвалених хат, у старій, землистій одежі, немита.

Люди являли собою ніби якийсь геологічний шар. Велетенськими катастрофічними силами його зрушено з свого місця, але невідомо, чи він спинився на новій основі. Все ще обсіпалось з нього, падало, і навколо повно валунів, пилу, щебеню, лому — слідів катастрофи і пахоців шаленого тертя і вибухів.

Олеся стояла біля криниці з відрами.

Проходило військо на захід. Пили воду, зовсім вже інакше — весело.

— Спасибі, рідна!

— Спасибі, серденько!

— Здрастуй, дівчино!

Подяка, привіти й обіцянки звучали в молодих голосах.

Проходили бійці. Олеся дивилась навколо у великій тривозі. Їй хотілося вже кинути криницю, бігти, шукати, питати, та дівоче передчуття радості не пускало її од криниці. «Він прийде, прийде Василь!» — кричало в ній усе.

І ось він прийшов.

Спочатку капітан Василь Кравчина підійшов до перелазу. Потім швидко через сад, через спалений двір він вибиг на вулицю, до криниці. Його вже впізнали бійці. Вони почали кричати йому «ура»!

Олеся оглянулася — Василь! Це був він і не він. Він був інший, і не тому, що був поранений у голову і руку. Щось було в ньому інше, щось незмірне, невимовне. Вона перелякалася. Потім вона заплакала, як хвора, і поцілувала його поранену руку.

— Що ж ми скажем одне одному, Василю? — тихо промовила Олеся.

— Скажемо здрастуй, Олесю, — сказав Василь, вражений її зміною.

— Здрастуй!..

— Яка ти красива, — сказав Василь тихо і ласкаво.

— Дивись — сива!

— Ти стала ще кращою. Тобі, видно, гірко жилося.

- Я вірила. Пам'ятаєш? Часом ні. А ти?
 — І я.
 — Ти багато їх убив?
 — Множество.
 — Я бачу. Ти став добрий. Тобі болить?
 — Ні! А тобі?
 — Ні. Потім вони обнялись. Він поцілував її руки і лице. І вона. Потім все сталося як у казці. Прийшов батько Лаврін, брат Роман, прийшов Іван Запорожець, що теж виявився братом. І хоча всі вони були поранені, а матері, діда Деміда, Савки і Григорія зовсім уже не було, і хата була спалена, стали укупі коло печища і в честь матері заспівали:

Ой піду я до роду гуляти,
 Таж у мене увесь рід багатий.

Був вечір. І була ніч. А рано-вранці Олеся знов проводжала на війну весь свій рід, аби ніколи не подумали лихі люди, що не був він щедрим на кров і вогонь, послані йому ганебною історією Європи.

- Які риси романтичного світовідчуття постають у кіноповісті О. Довженка «Україна в огні»?
- Чому Лаврін Запорожець погоджується бути старостою під час окупації німцями рідного села?
- Що стало причиною страти діда Деміда німцями в кіноповісті «Україна в огні»?
- Якими рисами національного характеру наділяє О. Довженко родину Запорожців у кіноповісті «Україна в огні»?

СЛОВНИК НЕЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ

- Млявий** — в'ялий, неповороткий.
Фатер — з нім. — батько.
Вас іст дас — з нім. — що це?
Біте — з нім. — будь ласка.
Байрак — сухий, неглибокий рівчак.
Капут — з нім. — кінець.
Натруїти — нацькувати.

Зачарована Десна

(Скорочено)

<...> До чого ж гарно і весело було в нашому городі! Ото як вийти з сіней та подивись навколо — геть-чисто все зелене та буйне. А сад було як зацвіте весною! А що робилось на початку літа — огірки цвітуть, гарбузи цвітуть, картопля цвіте.

Цвіте малина, смородина, тютюн, квасоля. А соняшника, а маку, буряків, лободи, укропу, моркви! Чого тільки не насадить наша невгамовна мати.

— Нічого в світі так я не люблю, як саджати що-небудь у землю, щоб проіросло. Коли вирізає з землі всяка рослиночка, ото мені радість, — любила проказувати вона. <...>

На погребні любив спати дід.

У нас був дід дуже схожий на бога. Коли я молився богу, я завжди бачив на покуті портрет діда в старих срібнофольгових шатах, а сам дід лежав на печі і тихо кашляв, слухаючи своїх молитов.

У неділю перед богами горіла маленька синенька лампадка, в яку завжди набиралось повно мух. Образ святого Миколая також був схожий на діда, особливо коли дід часом підстригав собі бороду і випивав перед обідом чарку горілки з перцем, і мати не лаялась. Святий Федосій більш скидався на батька. Федосію я не молився, в нього була ще темна борода, а в руці гирлига, одягнена чомусь у білу хустку. А от бог, схожий на діда, той тримав в одній руці круглу сільничку, а трьома пучками другої неначе збирався взяти зубок часнику.

Звали нашого діда, як я вже потім довідався, Семеном. Він був високий і худий, і чоло в нього високе, хвилясте довге волосся сиве, а борода біла. І була в нього велика грижа ще з молодих чумацьких літ. Пахнув дід теплою землею і трохи млином. Він був письменний по-церковному і в неділю любив урочисто читати псалтир. Ні дід, ні ми не розуміли прочитаного, і це завжди хвилювало нас, як дивна таємниця, що надавала прочитаному особливого, небуденного смислу.

Мати ненавиділа діда і вважала його за чорнокнижника. Ми не вірили матері і захищали діда од її нападів, бо псалтир всередині був не чорний, а білий, а товста шкіряна палітурка — коричнева, як гречаний мед чи стара халява. Зрештою, мати крадькома таки знищила псалтир. Вона спалила його в печі по одному листочку, боячись палити зразу весь, щоб він часом не вибухнув і не розніс печі.

Любив дід гарну бесіду й добре слово. Часом по дорозі на луг, коли хто питав у нього дорогу на Борзну чи на Батурин, він довго стояв посеред шляху і, махаючи пужалном, гукав услід подорожньому:

— Прямо, та й прямо, та й прямо, та й нікуди ж не звертайте!.. Добра людина поїхала, дай їй бог здоров'я, — зітхав він лагідно, коли подорожній нарешті зникав у кущах.

— А хто вона, діду, людина ота? Звідки вона?

— А бог її знає, хіба я знаю... Ну, чого стоїш як укопаний? — звертався дід до коня, сідаючи на воза. — Но, трогай-бо, ну...

Він був наш добрий дух луку і риби. Гриби й ягоди збирав він у лісі краще за нас усіх і розмовляв з кінями, з телятами, з травами, з старою грушею і дубом — з усім живим, що росло і рухалось навколо.

А коли ми ото часом наловимо волоком чи топчікою риби і принесемо до куреня, він, усміхаючись, докірливо хитав головою і промовляв з почуттям тонкого жалю і примиренності з бігом часу:

— А-а, хіба це риба! Казна-що, не риба. От колись була риба, щоб ви знали. Ото з покійним Назаром, хай царствує, як підемо було...

Тут дід заводив нас у такі казкові нетрі старовини, що ми переставали дихати і бити комарів на жижках і на шиї, і тоді вже комарі нас поїдом їли, пили нашу кров, насолоджуючись, і вже давно вечір надходив, і великі соми вже скидалися у Десні між зірками, а ми все слухали, розкривши широко очі, поки не повергались в сон у запашному сіні під дубами над зачарованою річкою Десною. <...>

Хто й коли збудував нашу хату, які майстри — невідомо. Здавалось нам, ніби її зовсім ніхто й не будував, а виросла вона сама, як печериця, між грушею і погребом, і схожа була також на стареньку білу печерицю. Дуже мальовнича була хата. Одне, що не подобалося в ній, і то не нам, а матері, — вікна повростили в землю і не було замків. У ній ніщо не замикалось. Заходьте, будь ласка, не питаючись — можна? Милості просимо! Мати жалілася на тісноту, ну, нам, малим, простору й краси вистачало, а ще коли глянуть у віконце, так видно й соняшник, і груші, й небо. А на білій стіні під богами, аж до мисника, висіло багато гарних картин — Почаївська лавра, Київська лавра, вид Ново-Афонського, Симоно-Кананитського монастиря поблизу города Сухума на Кавказі. Над лаврами трималися в повітрі божі матері з рушниками і білі ангели, як гусаки, крилаті.

Але картиною над картинами була картина страшного божого суду, що її мати купила за курку на ярмарку на страх лютим своїм ворогам — бабі, дідові і батькові. Вона була така страшенна й разом з тим повчальна, що на неї боявсь дивитися навіть Пірат. Верхню частину картини займав дід і всі святі. Посередині лізли з домовини мерці — одні до раю вгору, інші вниз. Через усю картину серединою і по всьому низу викручувався великий голубий ужака. Він був набагато товщий від тих ужак, що ми колись убивали в гарбузах. А під ужакою, внизу, геть-чисто все горіло, як на пожарі, то було пекло. Там горіли грішні душі і чорти. А в самому низу картини, в окремих клітках, було ще намальовано щось на зразок виставки чи прейскуранта кар за гріхи. Хто брехав чи дражнився, — висів у вогні на гаку за язик. Хто не постив, — за живіт. Хто їсть нишком у піст стоянку чи жарить яєчню з салом, — той на гарячій сковороді голим задом, хто лаявся, той, навпаки, лизав сковороду язиком.

Багато було різних гріхів і багато кар, але ніхто їх чомусь наче і не боявся.

Спочатку я просто жахався цієї картини, а потім поволі звик, як солдат на війні зникає до грому гармат.

В нашій сім'ї майже всі були грішні: достатки невеликі, серця гарячі, роботи і всякого неустройства тьма, а тут ще й фамільна приверженість до гострого слова, тому хоч й думали інколи про рай, все-таки більше сподівалися на пекло внизу картини. Тут уже всі мали свої місця.

Батькові наливали в рот чорти гарячу смолу, щоб не пив горілки і не бив матері. Баба лизала гарячу сковороду за свій довгий язик і за те, що була велика чаклунка. Діда (мати божилася, що це правда) тримав у руках сам диявол за те, що він чорнокнижник і що, читаючи по неділях волшебний псалтир, заклинав

її, і тому вона третій рік все хворіє; що ту чорну книгу вона часто рвала нишком на шматки і розкидала у хліві, в кошарі, в гарбузах, у малині, а вони ніби зліталися самі до шкіряної палітурки. Крім того, дідовому покійному батькові Тарасу колись давно, ще за старих часів, змій носив уночі грощі в трубу.

І дійсно, в нижньому правому кутку картини у диявола в руках сидів дід. Правда, він не дуже був схожий на нашого діда, бо був голий, як у бані, і борода була в нього не біла, а руда, присмалена вогнем, а волосся на голові стояло сторч і аж цвірчало в подум'ї. Калитка з грішми була у діда в руках.

Старший мій брат Оврам був давно уже проклятий бабою, і його гола душа давно летіла стрімголов з лівого верхнього кутка картини прямо в пекло за те, що драв голубів на горищі і крав у піст з комори сало. Крім того, Оврамова душа любила молочні плівки, і він здирав їх з гладिशок у погребі і в коморі.

Сама мати божилася, що буде в раю між святими, як боляща великомучениця, що годує ворогів своїх — діда й бабу — та догоджає їм. <...>

Фактично, святим був на всю хату один я. І от скінчилася моя святість. Не треба було чіпати моркви. Хай би собі росла. А тепер я грішний. Що ж мені буде? <...>

Докладної характеристики майбутнього начальника я вже не чув. Мені було не до начальства. Рятуватись треба, поки не пізно. Заліз я хутко в старий човен, що стояв у клуні в засторонку, і почав думати, що мені робити для поновлення святості.

От тоді-то вперше в житті і вирішив я творити добрі діла. «Не буду, — думаю, — їсти скоромного цілий тиждень! Носитиму дідові воду на погребню, скільки він схоче, і почну ходити до церкви». Далі я подумав, дивлячись на ластівок: «От коли б повипадали з кубла ластовенята! Я зараз же нагодував би їх мухами й хлібом, аби тільки ластівка бачила, на які діла я здатний, і розказала Ісусу Христу».

Але ластовенята не падали. Пороззявлявши роти, вони жалібно пищали, а навколо кубла наді мною їхні батьки невпинно снували й носили їм комах.

«Що ж його зробити? — думав я, залишивши ластівок. — Піду на вулицю шанувати великих людей. Дід казав, що за це прощається багато всяких гріхів на тім світі. Піду знімати перед ними шапку й казати «здрастуйте». Шапка якраз валялась в човні. Це була старенька дідова шапка. Тепер уже нема таких шапок. Не шиють, та й колодок таких уже нема. Вона була товста і своїм виглядом дуже нагадувала мідний казан. І важка теж була, як добрий казанок.

Спочатку вона довго лежала в сінях під ступою. Кішка виводила в ній кошенят, а зараз кошенят баба потопила в копанці і шапку викинула в човен, тому і пахла вона вже не дідом, а котами. Проте розбиратись ніколи було. Аби було що зняти з голови для пошани. Я надів шапку по самий рот і вийшов за ворота.

Вулиця була порожня. Всі дорослі працювали в полі. Тільки коло крамниці, на ганку, якраз проти колодяного журавля, сидів у чорному суртуці крамар Масій, дуже схожий на ластівку. Але перед Масієм я не хотів знімати дідової шапки. Дід казав, що у Масія не було душі, а тільки сама пара, тому він і обдурював усіх,

хто тільки до нього не заходив. За це бог справедливо покарав його, повелівши злодіям своїм обікрасти його крамничку карбованців, казали, на десять, після чого жінка й діти його довго верещали й плакали і сам він голосно кричав од бідності й накликав на всіх холеру. Наш батько хоч і сміявся з Масія, як з блазня, проте жалів і в лиху годину завжди допомагав йому й ні разу не зачепив, навіть нетверезий.

Де ж його найти людину для пошани? Обійшовши в розпуці чимало безлюдних провулків, я нарешті збагнув, що треба зразу починати від старого сусіда Захарка. Він-то вже напевно сидить коло хати.

Дід Захарко був коваль, хоч я ніколи не бачив, аби він щось кував. Все життя він ходив повз нашу хату з цілим снопом довгих вудок і так гупав чобітьми, що ми прокидалися вночі, як од грому, коли він повертався часом з рибалки. У нього були великі чоботи і такі важкі ноги, що, здавалося, під ним вгиналася земля. І ходив він трохи ніби присідаючи, як на сні чи на ступі. Борода в нього була, як і в нашого діда, зовсім уже сива, тільки посередині, там, де був рот, неначе ткнуло щось рудим квачем.

Після рибалки дід Захарко запаливав цигарку і довго сидів біля хати на колодці, дивлячись в одну точку, немовби на поплавок. Кури в такий лютий тютюн, що коло нього ніхто не міг стояти близько. Його обходили кури й поросята. Собаки оббігали городами, а невістка Галька спала в коморі, і часто бідкалася нашій матері, що дід її задушить своїм тютюном, і викидала його свитку надвір. Казали, що Захаркового запаху боялась навіть риба і тому погано клювала. Діда здалека було чути нюхом. Коли він проходив повз нашу хату, над вулицю довго висів тютюновий слід. Сей слід тютюновий висітиме ще колись в моїх картинах про рідну землю, де складе мій предок востаннє всі свої мозолі поверх білої сорочки під яблуною серед яблук і груш, і морква житиме в картинах, і гріх, і бабині прокляття, а тим часом іду я, засмучений хлопчик, до старого коваля спокутувати перший гріх.

— Здрастуйте, діду! — сказав я, знявши обома руками шапку, і швидко пішов далі.

Одповіді не було. Дід мене не помітив.

«Мабуть, не почув, — подумав я. — Треба вернутись назад і сказати ще раз, голосніше».

— Здрастуйте, діду! — промовив я ще раз тремтячим голосом, скинувши оту важку шапку, і став прислухатись, чи не скаже дід Захарко чого, чи не одпустить мене хоч трохи гріхів. Але дід не подавав голосу. Що його робить? Куди податись?

Я вийшов з провулка на вулицю в надії, що таки зустріну когось, кого б міг вшанувати. Та вулиця була порожня. Навіть Масій і той кудись щез. У мене защеміло в горлі, а тут ще шия почала боліти од шапки. Я постояв трохи і пішов ще раз до діда творить добрі діла.

— Діду, здрастуйте! — сказав я йому, спинившись.

— Та йди ти під три чорти! Не драгуй мене, крутишся тут, нечистий вас носить! — розгнівався дід.

Почувши отакі слова, я з переляку аж підскочив. Страждання мої були безмірні. В тяжкому розпачі, забувши вмиль про порятунок грішної душі, прудко дременув додому. Проскочивши тихенько через двір у клуню, знову ліг у човні на дідове хутро й подумав:

«І нащо я народився на світ? Не треба було родитися. — Потім вирішив: — Засну. Засну і виросту у сні. Дід казав, що я уві сні расту».

Отак міркуючи, поплакав я трохи, згадавши страшний суд, подививсь на ластовенят і, згорнувшись у бубличок, жалібно зітхнув. Який маленький лежу я в дідовому човні і стільки вже знаю неприємних і прикрих речей. <...>

Але більше за все на світі любив я музику. Коли б спитав мене хто-небудь, яку я музику любив у ранньому дитинстві, який інструмент, яких музик, я б сказав що більш за все я любив слухати клепання коси. Коли тихого вечора, десь перед Петром і Павлом, починав наш батько клепати косу під хатою в саду, ото й була для мене найчарівніша музика. Часом і досі ще здається мені, що й зараз поклепай хто-небудь косу під моїм вікном, я зразу помолодшав би, подобришав і кинувся до роботи. Високий, чистий дзвін коси передвіщав мені радість і втіху — косовицю. Я пам'ятаю його з самого малечку.

— Цить, Сашко, не плач, — приказував мені прадід Тарас, коли я починав чогось там ревти, — не плач, дурачок. Приклепаємо косу, та поїдемо на сінокіс на Десну, та накосимо сіна, та наловимо риби, та наваримо каші.

І я примовкав, а Тарас тоді, дідів батько, брав мене на руки і розповідав про Десну, про трави, про таємничі озера — Дзюбине, Церковне, Тихе, про Сейм. А голос у нього був такий добрий, і погляд очей, і величезні, мов коріння, волохаті руки були такі ніжні, що, напевно, нікому й ніколи не заподіяли зла на землі, не вкрали, не вбили, не одняли, не пролили крові. Знали труд і мир, щедроти й добро.

— Напораєм сіна та наваримо каші. Не плач, хлопчику.

І я примовкав тоді, потім тихенько, самими кінчиками пальців, одривавсь від землі і зразу ж опинявся на Тихому, на Церковному, на Сеймі. Це були найкращі в світі озера й річки. Таких більш нема й не буде ніколи ніде. <...>

Багато бачив я гарних людей, але такого, як батько, не бачив. Голова в нього була темноволоса, велика і великі розумні сірі очі, тільки в очах чомусь завжди було повно смутку: тяжкі кайдани неписьменності і несвободи. Весь в полоні у сумного і весь в той же час з якоюсь внутрішньою високою культурою думок і почуттів.

Скільки він землі виорав, скільки хліба накосив! Як вправно робив, який був дужий і чистий. Тіло біле, без єдиної точки, волосся блискуче, хвилясте, руки широкі, щедрі. Як гарно ложку ніс до рота, підтримуючи знизу скоринкою хліба, щоб не покrapать рядно над самою Десною на траві. Жарт любив, точене, влучне слово. Такт розумів і шанобливість. Зневажав начальство і царя. Цар ображав

його гідність миршавою рудою борідкою, нікчемною постаттю і що нібито мав чин нижче за генерала.

Одне, що в батька було некрасиве, — одяг. Ну такий носив одяг негарний, такий безбарвний, убогий! Неначе нелюди зухвалі, аби зневажити образ людини, античну статую укрили брудом і лахміттям. Іде було з шинку додому, плете ногами, дивлячись у землю в темнім смутку, аж плакати хотілось мені, сховавшись в малині з Піратом. І все одно був красивий, — стільки крилося в нього багатства. Косив він чи сіяв, гукав на матір чи на діда, чи посміхався до дітей, чи бив коня, чи самого нещадно били поліцаї, — однаково. І коли він, покинутий всіма на світі вісімдесятилітній старик, стояв на майданах безпритульний у фашистській неволі і люди вже за старця його мали, подаючи йому копійки, він і тоді був прекрасний.

З нього можна було писати лицарів, богів, апостолів, великих учених чи сіятелів — він годився на все. Багато наробив він хліба, багатьох нагодував, урятував од води, багато землі переорав, поки не звільнився від свого смутку.

У виконання вічного закону життя, схиливши сиву голову, шапку знявши й освятивши мислі мовчанням повертаю я прибитий журбою талант свій до нього, нехай сам продиктує мені свій заповіт. Ось він стоїть передо мною далеко на київських горах. Прекрасне лице його посиніло від німецьких побоїв. Руки й ноги спухли, і туга залила йому очі слізьми, і голос уже однімає востаннє навіки. І я ледве чую оте далеке його: «Діточки мої, соловейки...»

Якось однієї ночі в нашій хаті, що, як відомо, вже вросла по вікна в землю, сталось дві події.

Проснувшись ранком на печі, де спав я в просі чи в житі, — ой брешу, — в ячмені, — прокинувшись, отже в тепломудушистому зерні, чую — щось твориться у хаті незвичайне, мов у казці: дід плаче, мати плаче, курка в сінях кудкудаче, і пахне чимсь, ніби церковним. А надворі Пірат лютує на старців. А старці вже, чую, рипають у сінях і шарять по дверях, шукаючи клямку. Я розплющую очі і не встигаю ще як слід прочуматись, аж мати підходить до запічка і простягає на піч руки з ночвами, а в ночвах, сповите в білих пелюшках, як на картині, дитя.

— Ти вже проснувся, синочку? А я тобі ляльку принесла, дівчинку. Ось бачиш яка!

Я глянув на ляльку. Вона мені зразу чомусь не сподобалась. Я її навіть трохи злякався: мордочка з кулачок і сиза, як печене яблуко.

— Яка красива. Ну лялечка! — ніжно і зворушливо промовила мати. — І позіхає, глянь. Голубонько ж ти моя сизенька, квіточка... <...>

Гукає в калюжі дід коваль Захарко. Мина хоче діда прохромить рогами. Голуби у небі. Із стріх вода капле. Про пекельні муки співають старці. Пірат скаженіє. Поверх купи гною півень курку топче. Горобці на клуні. А я на лозі. Я гойдаюся на мокрій лозі, і кашляю гучно, й регочу, щасливий: я чую весну. І так мені гарно. Все таке веселе. І пахне все гноєм, пахне мокрим снігом, мокрою лозою.

— Та-гу-у! Бичок діда топче!

— Де?

— У калюжі-і! — кричимо разом з півнем.

Жили ми в певній гармонії з силами природи. Зимом мерзли, літом смажились на сонці, восени місили грязь, а весною нас заливало водою, і хто цього не знає, не знає тієї радості і повноти життя. Весна плывла до нас з Десни. Тоді ніхто не чув про перетворення природи, і вода тоді текла куди і як попало. Часом Десна розливалась так пишно, що у воді потопали не тільки ліси й сінокоси. Цілі села тоді потопали, гукаючи собі порятунку. І тут починалась наша слава.

Як ми з батьком і дідом рятували людей, корів і коней, про це можна написати цілу книгу. Це був мій дошкільний героїзм, за який мене тепер, напевно, послали б до Артеку. Тоді артеків ще не знали. Давно це діялось. Забув, котрого року, навесні, напередодні паски, повідь була така, якої ніхто, ані дід наш, ні дідова баба не знали.

Вода прибувала з дивовижною швидкістю. В один день затопило ліси, сінокоси, городи. Стало смеркати, розгулялася буря. Ревом ревла над Десною всю ніч. Дзвонили дзвони. У темряві далеко десь гукали люди, жалібно гавкали пси, і шуміла й лячала негода. Ніхто не спав. А на ранок усі вулиці були під водою, а вона ще прибуває. Що робити?

Тоді поліцейський справник посилає до нашого батька величезного поліція Макара.

— Рятуй людей на Загребеллі. Потопають, чув? — наказує він батьку сиплим голосом. — У тебе човен на всю губернію, і сам ти мореплавець.

Почувши про таку біду, мати зразу в сльози:

— Паска свята?!

А батько вилаявся, аби замовкла мати, та й каже Макарові:

— Ой рад би я людей рятувати, боюся гріха. Удосвіта Христове воскресіння. Святої ж паски мушу з'їсти скибку і випити треба по закону. Два місяці не пив. Не могу паску зневажати.

— Сядеш у карцію, — сказав Макар і понюхав на припічку жарене поросля. — Замість грамоти за врятування чоловічества й скотини, битимеш блощиць у буцигарні.

— Добре, — здався батько. — Будь ви неладні, душогуби. Іду.

Мати, як завжди перед паскою, здавалася трохи несамовитою, крикнула в жалібному розпачі:

— Ну, куди ти поїдеш? Паска!

— Давай несвячену. Грішить так грішить, сідай, Макаре! Христос воскрес!.. Наливайте по другій! З весною вас, з вербою, з водою, з бідою!

Отак почавши розговлятись у суботу, потрошки-помаленьку послули ми, проспавши службу божу і тільки вдосвіта з великими труднощами стали підпливати човном до затопленого села Загребелля. Вся загребельська парафія сиділа на стріхах з несвяченими пасками. Сходило сонце. Картина була незвичайна,

неначе сон чи казка. Осяяний сонцем, перед нами розкрився зовсім новий світ. Нічого не можна було впізнати. Все було інше, все краще, могутніше, веселіше. Вода, хмари, плав — все пливло, все безупинно неслося вперед, шуміло, блищало на сонці.

Весна красна!..

Ми гребли з усіх сил під мудрим керівництвом нашого батька. Було нам жарко од труда і весело. Батько сидів з веслом на кормі — веселий і дужий. Він почував себе спасителем потопаючих, героєм-мореплавателем, Васко да Гамою. І хоч життя послало йому калюжу замість океану, душа в нього була океанська. І саме тому, що душі в нього вистачило б на цілий океан, Васко да Гама часом не витримував цієї диспропорції й топив свої кораблі в шинку. Кажуть, п'яному море по коліна. Яке там! Неправда. Тільки довідався я про це не скоро. Топив наш батько кораблі задля того, щоб бодай хоч іноді у брудному шинку маленька калюжа його життя обернулась хоч на час у море — бездонне і безкрає.

Вода прибувала з великою люттю. Не встигло село отямитись, як опинилося на острові, і острів став зникати під водою, потопати.

— Рятуйте-е!..

Бистра текла по вулицях, левадах з піною і аж сичала попід призьбами й сінешніми дверима, заливала хліви, кошари, клуні. Потім, піднявшись аж на півтора аршина зразу, ввірвалась в хати через двері й вікна.

— Ой про-бі, ря-а-атуйте!

Хати хитало течією. Ревла худоба по кошарах. Позаклякали коні на припонах по шию у воді, свині потопились. З сусідніх задесенських сіл несло потоплених роздутих биків. Вода добралася до церкви, до самих царських врат. Потонуло все село. Один лише Ярема Бобир, наш родич по дідовому коліну, не постраждав у цій пригоді. Він знав прикмети до всіх природних явищ і особливо вірив у мишей. Про повідь він довідався наперед, ще аж зимою. Коли на хрещення мишва почала тікати з клуні й комори по снігу, наш хитрий дядечко зразу догадався, що буде весною біда. І як не сміялись тоді з нього дурні необачні кутчани, він мовчки розібрав на сінях стріху, зробив на даху кошару, побудував східці, наносив повне горлице сіна і збіжжя. І ось, коли село замість: «Христос воскрес», — гука в розпачі: «Рятуйте», — велике Бобиреве сімейство розговлялось на даху коло ясел

в оточенні корови, коней, овечок, курей і голубів, зовсім як на старій картині, що висіла колись у церкві. <...>

Загинуло й щезло геть з лица землі моє село не від води, а від вогню. І теж весною. Через півстоліття. В огні тее село згоріло за допомогу партизанам, і люди, хто не був убитий, кидалися в воду, охоплені полум'ям.

Згоріла церква, переповнена кричачими людьми. Високе полум'я палахкотіло вночі, тріщало, вибухало глухими вибухами, і тоді великі вогненні пласти соломи, немов душі загиблих матерів, розносило вітром в темну пустоту неба. Карателі ганялись по вулицях і городах за жінками, однімали дітей і кидали в огонь палаючих хат, і жінки, аби не жити вже, не бачити, не плакати, не клясти, плигали самі вслід за дітьми і згорали в полум'ї страшного фашистського суду.

Повішені дивилися вгору з моторошних шибениць, гойдаючись на вірвоках і одкидаючи на землю й на воду свої жакливі тіні. Все, що не встигло втекти до лісу, в очерети чи таємні партизанські нетрі, — все згинуло. Не стало прекрасного села. Не стало ні хат, ні садів, ні добрих веселих людей. Одні лише печища довго білили серед попелу.

Горів і я тоді в тім вогні, загивав усіма смертями людськими, звірячими, рослининими: палав, як дерево чи церква, гойдався на шибеницях, розлітався прахом і димом од вибухів катастрофічних. З м'язів моїх і потрощених кісток варили мило в середині двадцятого століття. Шкіра моя йшла на палітурки і абажури для ламп, валялась на дорогах війни, виутюжена важкими танками останньої війни людства. І сталось так, що я не стримався одного разу і, вигукуючи з полум'я бойові гасла й заклики до лютої помсти ворогам, гукнув: «Болить мені, болить!»

— Чого ти крикнув? — укорили мене. — Що призвело тебе до цього в такий великий час — біль, страх?

— Страждання. Я художник, пробачте, і уява завжди складала мою радість і моє прокляття. Вона раптом зрадила мене. При спогляданні лиха здалось мені на одну якусь мить, що загибає не село моє, а весь народ. Чи може бути щось жакливішого в світі?!

З того часу я почав утішати себе химерною думкою, що бездоганність людська є в більшій мірі ділом удачі й щастя, аніж наслідком чеснот.

І був я неправий, звичайно. Ніколи не треба забувати про своє призначення і завжди пам'ятати, що митці покликані народом для того, аби показувати світові насамперед, що життя прекрасне, що само по собі воно є найбільшим і найвеличнішим з усіх мислимих благ. Дивно й жалісно часом думати, що нема у нас сили і ясності духу проїнятися щоденним розумінням щастя життя, мінливого в постійній драмі й радості, і що так багато краси марно проходить мимо наших очей.

Але сідаймо ще раз у вербові човни, прошу вас. Візьмімо весла ясеніві і вернімося на Десну, на веселі води того року, коли рятували ми з батьком людей на великдень.

Довго стояла вода весняна, пам'ятаю. Ще в переплавну середу було її багато по левадах і долинах, тому і косовиця в те літо розпочалася пізно.

Збирались ми на косовицю завжди довго. Вже було сонце зайде, а ми ще збираємось. Що клопоту, а лайки, мати лає когось, потім, побачивши мене, як заголосить:

— Уже на возі, ой!.. Мало хоч би не брали! Комарі з'їдять!

— Не з'їдять, цілий буде, — сердиться батько.

— Так утопиться в Десні, от щоб я пропала, втопиться!

— Не втоплюся, мамо!

— Невіглас! Упадеш там з кручі в прірву, ой лихо мені!

— Ну, мамо, чого б я падав з кручі... годі... — я трохи не плачу.

— Так косою заріжешся. Кажі, будеш плигати поміж косами?

— Не буду! Ой їй же ти богу — не буду!

— Брешеш! Сашечко, останься дома, — благає мене мати. — Там так страшно

в куцах!

— Не страшно, мамо.

— Там же ями в озерах!

— Я не полізу в яму.

— Та гадюки там у лісі, ой!

— Ну, мамо, годі... ат!

— Не їдь-бо, синочку. Не пускайте його!..

На моє щастя, на материні прохання ніхто не звертає уваги. Батько востаннє оглядає воза.

— Чи все взяли, що треба?

Все взяли: картоплю, цибулю, огірки, хліб, казан, велику дерев'яну миску, волок, рядно, косарський прилад, граблі, — все вже на возі.

І ось відчиняються ворота, мати хреститься і щось проказує, коні рушають — ми їдемо.

Я не оглядаюсь. Коло хати мати-зозуля кує мені розлуку. Довго-довго, не один десяток років буде проводити мене мати, дивлячись крізь сльози на дорогу, довго хреститиме мені слід і стоятиме з молитвами на зорях вечірніх і ранішніх, щоб не взяла мене ні куля, ні шабля, ні наклеп лихий.

Довго вириватимусь я в дорогу, поспішаючи в тривожну далечинь. Прощання перейде колись у картини мої, розлука зів'є собі гніздо в моєму серці. Всі покидають когось і поспішатимуть назустріч невідомому, і комусь буде жаль. Тільки я ще нічого не знаю про се.

Я лежу на возі. Навколо, спинами до мене, дід і батько з косарями. Мене везуть у царство трав, річок і таємничих озер. Віз наш увесь дерев'яний: дід і прадід були чумаками, а чумаки не любили заліза, бо воно, казали, притягає грім. До Десни верстов п'ять дуже складної дороги. <...>

Прокидаюсь на березі Десни під дубом. Сонце високо, косарі далеко, коси дзвенять, коні пасуться. Пахне в'ялою травою, квітами. А на Десні краса! Лози,

висип, кручі, ліс — все блищить і сяє на сонці. Стрибаю з кручі в пісок до Десни, миюся, п'ю воду. Вода, ласкава, солодка. П'ю ще раз, убрівши по коліна і витягнувши шию, як лошак, потім стрибаю на кручу і гайда по сінокоосу. І вже я не хожу, а тільки літаю, ледве торкаючись лугу. Вбігаю в ліс — гриби. У лози — ожина. В куці — горіхи. В озері воду скаламучу — риба.

Отак я раюю днів два або три, аж поки не скосять траву. Ношу дрова до куреня, розводжу огонь, чищу картоплю, ожину збираю косарям для горілки. Після косовиці починаєм гребти сіно гуртом, і ось потроху міняється наш світ чарівний: батько, дід і дядько стають чомусь мовчазними і збентеженими, якась підозра проявляється в очах: вони починають ділити копиці.

Сінокіс у нас був гуртовий. Його ніхто не міг поділити, бо кожен боявся, що йому припаде та третина якраз на коліні Десни, яку щороку ріже нещадно весняна вода. Тому косили і гребли гуртом. Потім ділили копиці, і вже тільки тоді кожен стягав їх у стоги до свого куреня. <...>

Я слухав ці розмови під дубами, і так мені чомусь робилося тоскно, так жалко, що світ споганіє, поки я виросту, і не буде вже сінокоосу тоді, ні риби.

— Хто се тобі казав? — спитав мене батько, коли я приліз до нього й почав хлипати.

— Дід.

— Не слухай діда, синку. Дід старий, хіба він що розуміє. Старі люди дурні. І наш дід дурний, хіба ж розумний? Йому б тільки ото їсти та дурниці всякі говорити. Еж і приказка каже: «голова сивіє, чоловік дурніє».

— А Десна висохне, тату?

— Та не висохне. Ціла буде. Спи вже, годі.

— Так рибу виловлять.

— Не виловлять. Тепер, синку, риба розумна. Раніш люди були дурніші, то й риба була дурна. А тепер люди порозумнішали, то й риба стала, хоча й дрібна, ну, розумна та хитра — страх. Хто там тепер її піймає? Спи.

Я прислухаюсь. Щось заскрипіло і тихо десь плеснуло на Десні. Дивлюся — вогник: плоти пропливають. Чути людські голоси. Я тоді знов до батька:

— Тату!

— Що, синку?

— Що там за люди пливають?

— То здалека. Орловські. Руські люди, з Росії пливають.

— А ми хто? Ми хіба не руські?

— Ні, ми не руські.

— А які ж ми, тату? Хто ми?

— А хто там нас знає, — якось журливо проказує мені батько. — Прості ми люди, синку... Хахли, ті, що хліб обробляють. Сказать би, мужики ми... Да... Ой-ой-ой... мужики, й квіт. Колись козаки, кажуть, були, а зараз тільки званіє зосталось.

— А дід каже, що колись комарі були великі...

— Ото хіба що. На комарах він знається багато. Ціле життя чумакував по степах, то годував їх, та гроші потім по шинках пропивав. Страшно згадать, що було...

— А що ж, не було? — почувся раптом винуватий голос діда.

— А що ж, не було? Мовчали б уже, — сумно якось одповів у темряву батько. Вони ще про щось говорили, але я не все розумів. Почував тільки, засинаючи, що не все було добре в давнину на білому світі. Було лиха багато і великого смутку.

Стало тихо. Хропли косарі під дубами. Дід довго протяжно позіхав, потім перехрестив рота, корінь дуба, Десну і, обклавшись хрестами, заснув.

Почали гукати деркачі, перепел, бугай, ще якась птиця. Скинулась здорова риба серед Десни, так я взяв і собі заснув.

Погодою у нас на сінокоші щось, казали, років з півтора ста завідувала ворона. Це була, так би мовити наша фамільна ворона. Вона возсідала коло нашого куреня на високій сокорині і звідти бачила всіх нас і все, що ми пили, їли, яку рибу ловили, чи де зарізали деркачика косою чи перепілочку, бачила усіх пташок у наших лісі, все чула і, найголовніше, віщувала погоду. Вона бездоганно вгадувала наближення дощу чи грому ще при безхмарному ясному небі, і тільки вже після того, як раптом вона крякне тричі спеціальним голосом, дід починав ні з того ні з сього кашляти і позіхати, і ми тоді вже незабаром кидали граблі й вила і теж, позіхаючи, падали, як сонні, під копиці. Один тільки дядько Самійло не піддавався воронячим чарам. Навпаки, тоді трусився від гніву. <...>

Ворона знала кожного з нас як облупленого, бачила — хто чим дише і чого хоче. Раз батько, розсердившись за дощ, що вона накаркала, попросив Тихона Бобиря, єдиного мисливця на всю округу, застрілити її з шомпольної рушниці. І що ви думаєте? Не встиг ще батько затулити рота, як вона знялась із своєї сокорини й перелетіла за Десну на високий дуб. І хоч Тихон категорично відмовився стріляти не дозволену законом божим птицю, вона повернулася з дуба тільки ввечері і накаркала такого дощу й грому, що погноїла все сіно.

Тут читач може сказати, що така ворона нетипова і що дощ міг погноїти сіно і без її каркання, і без дідового кашлю, на основі чисто наукового метеорологічного прогнозу. Я скажу, — так, можливо. Але я й не збиравсь писати про типове. Я описую тільки таке, що було колись на Десні якраз тамечки, де в неї впадає Сейм.

До речі, раз уже мова зайшла про погоду і про мисливця, який одмовився вбивати вищеописану ворону, доведеться описати й самого мисливця. Тільки для повноти картини спробуємо, змалювати його неповторний образ не звичайним способом, а, так би мовити, з точки зору качок, що водились у нашому озері. Зробити це доведеться не так для краси стилю, як для більшої правди, бо він же качок убивав, а не вони його.

— О! Вже кульгає... — кряче було стара качка своїм каченяткам. — Киш у ситняк! Ач, хитається, добра б йому не було...

Каченята миттю ховались хто куди, качка теж непомітно зникала під воду. На озері створювалась тиша. До берега наближався Тихон з рябим мисливським собакою. Якщо, пустуючи серед латаття, каченята робились неслухняні, збентежена мати качка місця собі не знаходить:

— А рятуйте, ціліться! Бачите? Зараз бахне так, що пір'я з когось полетить... Тихон Бобир дійсно вже цілився з берега.

— Ну, що ж тепер буде? Ой пробочку, пропали ми... Тихо ж бо, кажу, не хлюпайте, бодай ви повиздихали!.. — кричала качка з розпачу.

Каченята притихали й не рухались... Ніде не шелесне...

Так. Ну, тепер, поки гряде той постріл, ми маємо час розповісти про Тихона зі свого, людського боку. Чоловік він був бідний і тому, аби не витратити зайвих зарядів, мусив зробитися снайпером. Проте вбивати диких качок йому доводилось нечасто. Чому? Ось чому. У Тихона одна нога не була в злагоді з другою. Вона була значно коротшою, тоненькою і не розгиналася навіть у сні. Внаслідок такої діалектики природи всі качки, нирці, курочки, чайки, все наше птаство впізнавало його ще здалека і ховалося у ситняк або у воду, під латаття. Таким чином навіть крива нога і та часом служила гармонії природи, її рівновазі.

Крім того, гармонії природи у великій мірі сприяла і Тихонова рушниця. Вона була така старовинна, що її курок мисливець носив завжди в кишені і надівав його куди слід вже перед самим пострілом. Цілитись Тихон любив довго.

— Ну стріляйте вже, дядьку, — шепочу я Тихонові, а серце завмерло від страху: ну, зараз трахне! — Стріляйте... Он вже випливають... Хіба не бачите... Ну, дядьку!..

Я хутко набираю повітря і перестаю дихати. Від до того чекання роблюся синім. Однак пострілу не відбулося. В самий найвирішальніший момент раптом виявилась відсутність курка. Де курок? Він, певно, одвалився і загубився у траві. Довго ми шарили кругом у траві й під кущем, вже сонце почало заходити, — нема курка. Ой який я нещасний! А тут качки розлітались і сюди і туди. Стара теж помітила, що в нас діла погані, й собі випливла з цілим виводком.

— Стріляйте вже, чого послули! — чути, гукає здалека батько.

— Ні, дядьку, сьогодні не вийде. Курок, мабуть, чи не дома в жилетці забув, — сумно відповів батькові Тихон і закульгав до села.

Я трохи не заплакав. Собака теж зробився невеселий і, покрутившись, знехотя потюпав геть. Качки раділи, гуляли, плескались. Уже і в ніч пішло, а вони все плещуться.

Щоб ви знали, ні на яку іншу птицю, крім качок, у Тихона не піднімалася рука. І цілком зрозуміло: всяке птаство, як-от: деркачів, перепілок, куликів, курочок — можна було викосити косою в траві, якщо підвернеться або впіймати. А вже там про вальдшнепів, дупелів, кроншнепів — ніхто навіть і не думав, що вона є взагалі в світі. Літає щось під лісом, як тінь, а що воно — хрін його знає. Не вгледити.

Диких звірів теж було мало — їжак, заєць, тхір. Вовки перевелись, і навіть саме слово «вовк» вважалося вже наче дідовою лайкою: «га, вовк би тебе з'їв». Водилися леви, ну теж дуже рідко. Один лише раз по висипу Десни пройшов був лев, та й то, кому не розкажую, ніхто віри не йме.

А було ось як. Поставили ми з батьком перемети в Десні і пливемо до куреня в душогубці на палець од води. Вода тиха, небо зоряне, і так мені хороше плисти за водою, так легко, немов я не пливу, а лину в синьому просторі. Дивлюсь у воду — місяць у воді сміється. «Скинься, рибо», — думаю — скидається риба. Гляну на небо: «Зірко, покотися», — котиться. Пахнуть трави над водою. Я до трав: «Дайте голос, трави», — гукають перепілки. Дивлюсь на чарівний, залитий срібним світлом берег: «Явися на березі лев», — появляється лев. Голова велична, кудлата грива і довгий з китицею хвіст. Іде поволі вздовж висипу над самою водою.

— Тату, гляньте — лев, — шепочу я батькові, як зачарований.

— Де там той лев. То ж... — далі батько почав пильно вдивлятися, і, коли човен порівнявся з левом, батько підняв весло і гучно ляснув плазом по воді. Ой, лев тоді як стрибе та як рикне! Луна покотилася громом. З мене вилітає душа. Весь берег, кручі, лози, — вся округа переповнилась трепетом. Батько трохи весла не випустив і, вже на що був хоробрий, а теж засмутився і сидів нерухомо, аж поки нашу душогубку не однесло водою і не прибило до крутого берега. Посидівши ще мовчки з півгодини, ми оглянулись — ні висипу, ні лева: подався десь у лози.

До самого ранку горів у нас вогонь на курені над Десною. Мені було страшно і чомусь жалко лева. Ми не знали з батьком, що робити, коли почне він їсти наших коней чи діда, що спав під дубом. Я довго прислухавсь, чи не гукне він ще раз. Не гукнув. Перед сном мені так палко захотілось розвести левів і слонів, щоб було красиво скрізь і не зовсім спокійно. Мені набридли одні телята й коні.

На другий день казали вже, що ненадовго пощастило тому левові звільнитися з клітки. Коли трапилась аварія поїзда під Бахмачем і клітка мандрівного звіринця поламалась, виплигнув він на волю, глянув навкруги, і так йому, очевидно, стало погано, так остогидли глядачі й приборкувачі, і все на світі, що він махнув на все та й подався на Десну знайти собі хоч трохи відпочинку. Тільки не прийшов він і тридцяти верстов, як догнали його, оточили з усіх боків і вбили, бо він був лев. Не міг же він ходити серед телят і коней. Його ж у віз не запряжеш, яка з нього користь. Коли б ще вмів він гавкати чи мекати, — голос не годиться: гукає так, що листя в'яне й трави стеляться... Ну добре... Ой, що я пишу! Здається, не плив я човником тієї ночі по Десні. Плив батько сам, а я лежав на курені, під дубом, коло діда. Може, й так. Ну, лев же все-таки проходив нашим берегом! І десь коло Спаського вбили його стражники!

Тут над левом, думаю, пора поставити крапку і перейти до описання домашніх тварин, бо вже почувається якась непевність в пері: вже прокидаються мої редактори в мені. Вони живуть навколо мене скрізь. Один за лівим вухом ззаду, другий під правою рукою, третій за столом, четвертий в ліжку — для нічних редакцій. Вони повні всі здорового глузду і ненавидять неясності. Їх мета — щоб я писав або так, як усі, або трохи краще чи трохи гірше від інших. <...>

Да, так от коні...

Здавалось мені, що коні й корови щось знають, якусь недобру таємницю, тільки нікому не скажуть. Я почував їх полонену темну душу і вірив у віщування

через них, особливо, вночі, коли все жило по-іншому. Коні водилися в нас різні, бо батько часто їх міняв на ярмарку. Були часом хитрі й недобрі коні. Були нещасливі, ображені мужицькі кінські душі. Були перелякані, закляті, стурбовані або заморожені навіки грішники конячі. Але всі вони були окремі від нас, пригноблені, засуджені безповоротно і навіки. І це було видно по заході сонця, коли довго дивитися зблизька у велике темно-сізе кінське око.

Один кінь у нас звався Мурай, другий Тягнибіда. Обидва вони були немолоді, сучорляві, некрасиві коні. Вже не пригадую, та, може, і ніхто не знав гаразд, яка була в їх масть. Короста з них аж сипалася скрізь, і вже вони чухались, об що тільки можна. І куди було не глянеш у дворі, скрізь на всіх кілках, ушулах виднілися сліди їх чухання, неначе весь двір був у корості. Тому, очевидно, ні в житті ще, ні в письменстві не існувало хлопчика, що так би мріяв про кінську красу, як я, і так би соромивсь потворності.

Мурай був уже вельми старий і невеселий. Тягнибіда хоч і молодший, зате розумніший і добріший за Мурая, проте підірваний на ноги, і тому, коли він пасся часом у болоті, ноги в нього застрякали і він падав, між куп'ям у багно і мусив там лежати до ранку, бо коні ж не просять допомоги. А вже ранком, прокинувшись під сіряками й свитками, ми витягали його з болота на сухе за хвіст, як іхтіозавра. Він дозволяв це робити і дививсь на нас, малих, з подякою і, як нам здавалося, з любов'ю. І я любив його за нещасливу долю і за розум. Він був розумний і добрий кінь, тільки ну абсолютно, аж ніяк меншою краплиночки чогось там героїчного, чи мальовничого, чи того, що в піснях і в колядках про коней співають. І не питаєте, — не було й натяку. Ах, яких ми мали некрасивих коней! Згадаю, і досі жаль і сором, хоч і пройшло вже півстоліття. Трудно жилось їм у нас. Роботи багато, корм поганий, збруя стерта, ніякої пошани. Люто часом кричав на них батько, і кляв, і бив їх раз у раз по чім попало, важко дихаючи і полотніючи од гніву.

Якось одного разу над Десною підслухав я вночі, на сіні лежачи і дивлячись на зорі, як після денної важкої праці коні розмовляли між собою, пасучись. Розмова йшла про нас, якраз про батька.

— І чого він такий лихий, ти не знаєш?

— Не знаю. Я ледве стою на ногах, отак натягався.

— А я що знаю? Теж нічого. Знаю хомут, голоблі і пугу. І ще хіба його лайку.

— Знаю і я його лайку. Наслухавсь доволі. Так чомусь сумно і недобре мені.

— Сумно й мені. Колись я бігав понад хмарами, — Тягнибіда розігнув шию і подививсь за Десну. — Тисячі літ, ще до возів і оранок, на моїй спині їздили пророки. Були в мене тоді ще крила. А пращур мій був кінський цар чи бог, колись казали мати.

— Були і в мене крила, та нема. Ні крил у мене вже, ні краси, тільки вавки на спині. Хоч би сіделку зробив порядну, сіделки немає. І так душа пригноблена його недобротою, а він, не знаю, як тебе, повіриш — нема тієї днини, щоб не бив. А толк який: валюся з ніг.

— Це правда. Тільки не нас він б'є.

— Балакай! Не нас! Болить же нам?

— Коніку, він б'є недолю свою. Худі ми, коростяві, і сили в нас мало, от що. А натура в нього старовинна, геройська, хіба йому таких треба, як ми? Учора, коли загруз я з возом у калюжі, і він трощив мене пужалном і носакми, і кричав, роззявивши рота, як лев, помітив я в його очах страждання, та таке палке, бездонно глибоченне, — куди там наше! І я подумав: і тобі болить, проклятий, бідний чоловіче.

— Тихо. Пасімося мовчки. Ось його хлопець зоріє, — сказав Мурай, помітивши мене під копицею.

Від того часу я ні разу не вдарив коня.

— Пустіть колядувать! — чую голос дівочий знадвору. Я — зирк у вікно: то не повний місяць з зоряного неба увсвітв у хату перед Новим роком. В маленькій віконці, якраз проти печі, рожевіє на морозі дівоче лице.

— Пустіть колядувать! — питається ще раз.

— Співайте! — голосно одказує мати.

— Кому?

— Сашкові!

— «Молодець Сашечко та по торгу ходив, святий вечір...» — заспівало зразу аж чотири дівки, і вже хто знав, чи то від морозу, чи такі дівчата і слова колядки у зимовий вечір, тільки спів лунає так дзвінко і гучно і світ став одразу такий урочистий, що в мене, малого, аж дух захопило. Притулившись на лавці край вікна під рушниками, щоб не помітили дівки, я весь перетворююсь на слух. І вони тоді довго і повільно, ніби линучи в безмежну далечінь часу, на сімсот, може, літ виспівують мені талан. І ось, вслухаючись в чарівні слова, я починаю видіти: великий молодець, ходжу я по торгу з конем серед крамарів і купців. І мушу я ніби продати коня, бо слова мої співали так: «Ой коню, коню, ти порадо моя. Ой порадь ти мені, та продам я тебе за малу ціну, за сто червінців». А кінь у яблуках, шия крута, червона стрічка в гриві, одспівує мені на вухо не продавати його і спогадати про себе. Я почуваю біля вуха його ніжні м'які губи, а слова коневі у дівчат такі, що повік пам'ятатиму: «Ой чи ти не забув, як у війську був, як ми з тобою бились з ордою, да як же за нами турки влягали, ой, да не самі турки, пополам з татарами. Да догнали ж бо нас аж на тихий Дунай, до крутого берега, — святий вечір...»

Що ж мені робити? Вже коні ворожі іржуть на Дунаї, і ворожі стріли піють недолю мені. Тоді, розкривши широко очі, я почуваю, ніби якась сила піднімає мене з лави і виносить з хати прямо на коня, і тут кінь мій скочив, «Дунай перескочив, да Дунай перескочив, копита не вмочив, і ні шаблі кінця, ні мене, молодець, — святий вечір...»

Я вертаюсь з Дунаю до хати, оглядаюсь: аж і мати співає, гойдаючи колыску, і в неї зовсім не хатня мрія, щось зовсім не буденне, ніби сама вона теж лине десь у просторах свого серця, і дівки за вікном на морозі під зоряним небом. Ой як гар-

но! А Дунай широкий та глибокий. Вода холодна, аж сичить. А по тім боці турки й татарва лютують, що так багато я їх потоптав конем.

Потім співали другі й треті дівки. Чого тільки не чув я про себе. Там уже я і збирав війська, аж землі важко, і вибивав ворота у чужі городи, і орав поле сизими орлами, і засівав поле дрібним жемчугом, і мостив мости все тесові, і постилав килими все шовкові, і сватав паняночку з-за Дунаечку, з-за Дунаечку королеву дочку. І лісами їхав — ліси шуміли. Мостами їхав — мости дзвеніли. Городами їхав — люди стрічали, поздоровляли, — святий вечір...

Потім мене переносили вже зовсім сонного на піч. Там я і засинав на житі серед пісень, міцно обнімаючи за ший свого яблукатого коня. Там я давав собі слово ніколи не продавати його ні за які скарби. Так і не продав я його по сей день. Ой коню, коню, не продам я тебе. Як би часом не було мені трудно, як турки й татарва не обступали на торгу мене, не розлучуся з тобою ні за яку ціну.

От які були у нас коні.

Минули трохи згодом косовиця й жнива. Поспіли груші й яблука на спаса. Малина й вишні одійшли давно. Штани мені пошили нові з довгими холошами і повели до школи.

Учитель Леонтій Созонович Опанасенко, старий уже, нервовий і сердитий, очевидно, чоловік, носив золоті гудзики й кокарду. Він здався мені величезним паном, не меншим од справника чи судді. На зріст він був вищий од батька, що також надавало йому грізної сили.

— Это твой? — спитав він батька, зиркнувши на мене з-під окулярів утомленими очима.

— Так, звиніть, се мій хлопець, чи, сказати б, ребятынок меншенький, — відповів батько тихим чужим голосом, смиренным, як у церкві.

— А как зовут?

— Сашко.

— Тебя не спрашиваю. Пускай сам ответит, — сказав тоном слідчого учитель і знову прохромив мене своїм сірим оком.

Я мовчав. Навіть батько і той якось трохи злякався.

— Ну?

Я вчепився одною рукою в батькові штани, другою за шапку і хотів був сказати своє ім'я, та голосу не стало. Рот спустів і висох.

— Как? — нахмурився вчитель.

— Сашко, — прошепотів я.

— Александр! — гукнув учитель і невдоволено глянув на батька. Потім знов перевів на мене очі і поставив мені найбезглуздіше і найдурніше запитання, яке тільки міг придумати народний учитель: — А как зовут твоего отца?

— Батько.

— Знаю, что батько. Зовут как?!

Ну, що ви скажете? Ми глянули з батьком один на одного і зразу догадались, що діло наше програне. Проте в батька була ще, певно, якась крихітка надії.

— Ну, скажи, синку, як мене звать. Кажі-бо, не бійся, ну!

Я одчайдушно закрутив головою і так круто одвернувся, що трохи не впав, коли б не вдержався рукою за батькові штани. Якась нудьга підступила мені до горла. І так мені стало погано, погано.

— Ну, кажі-бо, не крутись. Чого мовчиш, ну? — І батько хотів підказати мені своє ім'я, та, видно, теж посоромивсь. — Не скаже, звиняйте, малий ще. Соромиться.

— Не развiтой! — промовив нерозумний учитель.

Ми з батьком пішли геть.

Було се в далекі старі часи, коли ми не мали ще здорового розуму. Тоді ще не знав я, що все проходить, все минає, забувається й губиться в невпинній зміні годин, і всі наші пригоди і вчинки течуть, як вода, між берегами часу.

А не занадто вже я славословлю старих своїх коней і село, і стару свою хату? Чи не помиляюсь я в спогадах і почуттях?

Ні. Я не приверженець ні старого села, ні старих людей, ні старовини в цілому. Я син свого часу і весь належу сучасникам своїм. Коли ж обертаюсь я часом до криниці, з якої пив колись воду, і до моєї білої привітної хатини і посилаю їм у далеке минуле своє благословення, я роблю ту лише «помилку», яку роблять і робитимуть, скільки й світ стоятиме, душі народні живі всіх епох і народів, згадуючи про незабутні чари дитинства. Світ одкривається перед ясними очима перших літ пізнання, всі враження буття зливаються в невмирущу гармонію, людяну, дорогоцінну. Сумно і сумно людині, коли висихає і сліпне уява, коли, обертаючись до найдорожчих джерел дитинства та юнацтва, нічого не бачить вона дорогого, небуденного, ніщо не гріє її, не будить радості ані людяного суму. Безбарвна людина ота, яку посаду не посідала б вона, і труд її, не зігрітий теплим промінням часу, безбарвний.

Сучасне завжди на дорозі з минулого в майбутнє. Чому ж я мушу зневажати все минуле? Невже для того, щоб навчити онуків ненавидіти колись дороге й святе моє сучасне, що стане теж для них колись минулим у велику добу комунізму!

Було в минулому житті моїх батьків багато плачу, темряви й жалю. Неясні надії й марні сподівання знаходили собі могилу в горілці й сварках. А найбільш, чого їм відпустила доля, — роботи, тяжкої праці. Всі прожили свій вік нещасливо, кожен по-своєму — і прадід, і дід, і батько з матір'ю. Так, ніби всі були народжені для любові і мали всі талант до неї.

Таж, певно, не знайшли одне одного чи не доглянули, і гнів, і ненависть, які були огидні їм ціле життя, підкинула їм ворожка-чарівниця, і все життя облудні примари невпинно турбували їх і бентежили марно. І все життя їх було скорботним, як життя древніх.

Вони не знали, як змінити його, і, віддаючи перевагу тому, чого не судила їм доба, не порадувались.

Тільки було це так давно, що майже все вже розтануло в далекім мареві часу, як сон, і потонуло. Одна лише Десна зосталася нетлінною у стомленій уяві. Свята, чиста ріка моїх дитячих незабутніх літ і мрій.

Нема тепер уже таких річок, як ти була колись, Десно, нема. Нема ні тасмиць на річках, ні спокою. Ясно скрізь.

Нема ні бога, ані чорта, і жаль мене чомусь бере, що вже нема в річках русалок і водяних-мірошників нема. Зате багато дачників тепер купається в трусах, на зло робочим людям, в гарячий літній час і, очевидно, на досаду, бо чого ж мені й досі так соромно відпочивати там, де працюють люди?

Тоді Десна була глибокою і бистрою рікою. У ній тоді ще не купавсь ніхто, і на пісках її майже ніхто ще не валявся голий. Ще ніколи було усім. Були ми всі тоді трудящі чи малі. Дівчата не купались навіть у свято, соромлячись скидати сорочки.

Чоловікам з давніх-давен не личило купатись за звичаєм. Жінки ж боялися водою змити здоров'я. Купались тільки ми, малі. Була тоді ще дівкою Десна, а я — здивованим маленьким хлопчиком із широко розкритими зеленими очима.

Благословенна будь, моя незаймана дівце Десно, що, згадуючи тебе вже много літ, я завжди добрішав, почував себе невичерпно багатим і щедрим. Так багато дала ти мені подарунків на все життя.

Далека красо моя! Щасливий я, що народився на твоєму березі, що пив у незабутні роки твою м'яку, веселу, сиву воду, ходив босий по твоїх казкових висипах, слухав рибальських розмов на твоїх човнах і казання старих про давнину, що лічив у тобі зорі на перекинутому небі, досі, дивлячись часом униз, не втратив щастя бачити оті зорі навіть у буденних калюжах на життєвих шлях.

- У чому виявляється оригінальність жанрової форми твору «Зачарована Десна»?
- Яке значення мають образи природи у «Зачарованій Десні» О. Довженка?
- Кого з героїв «Зачарованої Десни» малий Сашко наділяє божественними рисами?

СЛОВНИК НЕЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ

Гирлига — ціпок.

Гладишки — глечики.

Пасинкувати — видаляти бічні пагони рослини для її більш ефективного росту.

Клямка — засув.

Буцигарія — в'язниця.

Ситняк — рослина, що росте на болотах та у водоймищах.

Щоденник

(Скорочено)

26/X/1943

Сьогодні я знову в Москві. Привіз з Києва стареньку свою матір. Сьогодні ж узнав од Большакова і тяжку новину: моя повість «Україна в огні» не вподобалася Сталіну, і він її заборонив для друку і для постановки.

Що його робити, ще не знаю. Тяжко на душі і тоскне. І не тому тяжко, що пропало марно більше року роботи, і не тому, що возрадуються вразі і дрібні чиновники перелякаються мене і стануть зневажати. Мені важко од свідомості, що «Україна в огні» — це правда. Прикрита і замкнена моя правда про народ і його лихо. Значить, нікому, отже, вона не потрібна і ніщо, видно, не потрібно, крім панегірика.

6/XI/1943

Україна поруйнована, як ні одна країна в світі. Поруйновані й пограбовані всі міста. У нас нема ні шкіл, ні інститутів, ні музеїв, ні бібліотек. Загинули наші історичні архіви, загинуло малярство, скульптура, архітектура. Поруйновані всі мости, шляхи, розорила війна народне господарство, понищила людей, побила, повішала, розігнала в неволю. У нас нема майже вчених, обмаль митців...

19/II/1944

З великою приємністю працюю над літературним сценарієм «Мічурін». Я розпочав сю роботу перед війною і зараз повернувся до неї як до теплої рідної хати. Се ніби не в'яжеться трохи з моїм «націоналізмом». Адже се тема руська, про руський народ, проте я думаю, що мені не заборонять писати про його добре, люблячи палко і свій народ.

Світе мій, чому любов до свого народу є націоналізм? В чім його злочин? Які нелюди придумали отес от знуцання над життям людським? Ну, цур йому. Пишу про воїна-мученика і борця великої і рідної мені ідеї: облагородження нашого народу радянського через сади. Мічурін. Так, отже, ні. Оказується, що єе «уход от действительности, могущий навлечь на себя...» і т. ін. А між тим мій фільм про Мічуріна сказав би радянському (всім!) глядачеві, їй-богу, багато більш, ніж усі наші камери тортур на екрані, іменуємі фільмами на «воєнном матеріалє», з вбивством дітей, жінок, і криком, і жахом, і жорстокістю, що їх і так пребагато у нашому житті. Про людину, про життя, про труд і благородство високої мети.

I/III/1944

Учора N, привіз мені з Києва звістку про зняття мене з посади художнього керівника студії. Таким чином, я повернуся до Києва на студію хоча й ще більше посивілим, але убогим, побитим і пораненим. Понесу стид свій по Шулявці на довгі, очевидно, часи, поки не забудеться.

Годі б уже мені мучитися і спокутувати свій гріх перед Сталінім. Треба прийматись за роботу і роботою довести йому, що я радянський митець..., а не одіозна талановита постать з «обмеженим світоглядом». Треба взяти себе в руки, закувати серце в залізо, волю і нерви, бодай останні, і, забувши про все на світі, створити сценарій і фільм, достойний великої нашої ролі у велику історичну добу. Учора у Козловського сказав мені Самосуд: коли Москвін узнав по усунення мене з Сталінського преміального комітету, він сказав: «Як жаль. З комітету виняли серце й душу».

Смутно мені, смутно.

3/IV/[19]44

«Повість полум'яних літ» не повинна бути звичайним оповіданням на екрані з боку побутового, натуралістичного, манерою тлумачення реалізму. Се мусить

бути річ реалістична в розумінні високому, мистецькому, її поетичний дух, мистецький хід узагальнень, вибору прекрасного серед красивого, вічного в тривалому, епічного у звичайному — все мусить бути підпорядкованим єдиному стильовому комплексу строгого мистецького твору. Не повинно бути ні одного порожнього, байдужого метра, ні одного випадкового, нічого не значущого слова. Треба вкласти в уста персонажів все краще і високе, що сприяло б художній висоті і високій життєвій поетичній правді твору. Треба відповідно мистецькому стильовому плану і вибрати і персонажів, і одержу, і особливо пейзаж. Останній мусить відігравати особливу, вирішальну в великій мірі роль. А народ увесь в цілому треба поставити над війною. Щоб він у картині був більший за війну, народ радянський, смертю смерть поправший.

5/VI/[19]45

Пригадую: основна риса характеру нашої сім'ї — насміхались над усім і в першу чергу один над одним і над самим собою. Ми любили сміятись, дражнити одне одного, сміялись у добрі і в горі, сміялися над владою, над богом і над чортом, мали велику любов і смак до смішного, дотепного, гострого. Дід, батько, мати, брати і сестри. Сліз нам випало, проте, в житті багато, більш ніж сміху. І всі ми були добрі до людей. Своєрідність гумору було нашою родинною і національною ознакою... Я патріот Радянського Союзу і комуніст, хоча й недосконалий, проте в великій мірі вищий за добру половину гнобителів моїх. Народ може бути великий у кожен даний момент тільки в одній області. Нема поетів — є генерали, маршали. Бувають епохи художників, бувають і інші епохи, які породжують людей розумних і сильних, надзвичайно мужніх. Але все ж, щоб бути художником, треба мати залізну мужність...

30/VI/[19]45

Сьогодні, в суботу, сталася велика подія в житті мого народу. Уперше за тисячу літ, за всю свою нещасливу історію, об'єднався він в єдину сім'ю... Сповнилась мрія століть. Сповнилась і моя мрія, мрія мого красивого Кравчини. Благословенна будь, моя многостраждальна земле! Щастя тобі, доле! Дай розуму і сумління керівникам твоїм. Благословенний будь, народе мій ласкавий, добрий! Будь сильний, терпеливий. Пом'яни мене, мученика. Не презри моїх сліз, коли плакав я над твоєю долею в страшні часи німецької неволі. І коли топтатимуть перед тобою ім'я моє мале, якщо се буде треба нащось нечистим, злим людям, не одкинь мене не дай мені вмерти на своїй землі, що дала мені хліб і серце, любов і звичаї твої, і радість творчості, і труд, і велику печаль, і страждання.

4/VII/[19]45

Я кінорежисер. За все своє творче життя я не бачив ні одної своєї картини в хорошому кінотеатрі на хорошому справжньому екрані, видрукуваної на хорошій плівці кваліфікованими лаборантами. Кінотеатри жалюгідні, екрани подібні до поштових марок, маленькі, як правило, скрізь, і нікому в голову не приходить, що екрани можуть бути великими і враження од картини зовсім іншим — величним і прекрасним. Звук аморальний і аморальна обробка плівки, брудної, з мигот-

тінням «брильянтів», засвіченої і вбогої. На мене находив завжди гнітючий сум при одній лише думці про перегляд картини. Вона скрізь і завжди була гіршою, ніж я уявляв її і творив. І се було одним з нещасть мого життя. Я був мученик в результатах своєї творчості. Я ні разу не мав — насолоди, навіть спокою од споглядання результатів своєї безмірно тяжкої і складної праці. І чим далі, тим все більш переконуюсь я, що 20 років кращого свого життя потратив я марно. Що б я міг створити!

25/X/ [19]45

Начальнику і передсідателю кінематографії. Користуючись підготовкою до знімання фільму «Життя в цвіту», шанобливо повідомляю Вас, що від сього дня я перестаю одержувати заробітну платню. Я прошу Вас, не вбачайте в сьому моєму вчинкові нічого такого, що могло би Вас дратувати, приміром, абощо. Я роблю се не з метою демонстрації чи непослушенства. Навпаки, я хочу сим особливо підкреслити свою лояльність щодо своєї оплати. Але разом з тим я не можу й не думати про якість картини, яку я розпочинаю знімати. До сього часу я розглядав себе як одного з найкращих режисерів кінематографії. Я звик до сієї думки, і вона, певно, помагала мені триматися па високому моральному рівні у виробництві. Зараз же призначена мені місячна плата по третьому розряду щомісячно два рази пригноблює мою свідомість і поселяє в мені сум і зневір'я в своїх здібностях. Тому я для того, аби зберегти свою душу од непотрібних і шкідливих для мого стану натяків на свою творчу неповноцінність, прошу вважити моє прохання, аби я міг спокійно віддаватись владі своїх мрій і не порушувати звичної уяви про свою гідність. Платню за роботу, будьте ласкаві, визначіть мені в якій іншій формі по закінченню фільма, відповідно до його якості.

З пошаною заслуж., лауреат і т. ін. Ол. Довженко

1/I/[19]46

В усіх моїх творах є сцени прощання. Прощаються чоловіки з жінками, сини з батьками. Прощаються й плачуть чи, махнувши рукою, подавляють ридання, оглядаючись на рідну хату в останній наче раз. Є, треба думати, щось глибоко національне в сьому мистецькому мотиві. Щось обумовлене історичною долею народу. Прощальні пісні... Розлука — се наша мачуха. Оселилась вона давно-давно в нашій хаті, і нікому й ніколи, видно, не вигнати її, не приспати, не вкрасити. Основний мотив пісень народних наших — смуток. Се мотив розлуки...

20/II/[19]46

Сьогодні закінчив «Життя в цвіту» — літературний і режисерський. Ні над чим ще так багато не працював. Тепер мені треба забути все і писати далі. Проте ні. Тепер я мушу повісити замка на свій розум і бажання і добрий рік повторювати вже здійснений і закінчений творчий процес на півці в тяжких, каторжних умовах, з щоденними неполадками, хаосом убогості виробництва, холодом і злом. І так усе життя.

Господи, поможи мені!

23/ II/ [19]46

Сьогодні знову мені дякували вірмени за фільм «Страва родная», який я зробив для них, змонтувавши його й написавши... дикторський текст. Вони радіють,

вони вітають мене, отсі культурні брати мої, вірмени. Вони кажуть: ми всі говоримо, що так зробити про нас фільм міг лише майстер, що любить свою батьківщину. Я слухаю сей високий комплімент і плачу. Так, я люблю Батьківщину, люблю народ свій, люблю палко і ніжно, як син може любити, як дитя, як поет і громадянин...

11/V/[19]48

Київ — город-геній. Красивий, незважаючи на многолітні намагання архітекторів і горе-керівників занапастити його красу витворами убожества і нікчемства. Написати докладно, як підлабузники архітектурної управи і підсліпуваті дилетанти нівечили його, ставлячи на записках «великих товарищей»... жалюгідні коробки на самих видатних точках, які вимагали абсолютно інших. Київ — геніальне місто, геніальне місце. Київ — старець, руйнований вісімсот років історичної своєї драми.

Описати докладно красу його вечорів і ночей. Дніпро і гори. Вулиці. Повітря. Весну, весняні вечори. Написати, як я переробляв його двадцять років. Присвятити щоденній оцій перебудові Києва досконально розроблену главу, ніби не з книги кінорежисера, а з дисертації архітектора міста й ландшафту. Принципи перебудови згідно з характеристикою місцеположення, динамікою епохи і загальною характеристикою епохи. Окремі вулиці, майдани. <...> Панорами. Ансамблі. Окремі розробки: Хрещатик, бульвар Шевченка, Володимирська. Нова площа Софіївська, об'єднана з площею Калініна.

17/VII/[19]49

Як важко болить серце. День і ніч, невинно, неблаганно. Важке, немовби в ньому сто пудів. Болять руки. І такий біль у грудях, і так я знесилів. Не можу не то що ходити, сидіти вже важко, навіть важко лежати.

Невже настав мій смертний час? Пишу сценарій. Так працювати важко, як ще ніколи. Уперто відчуваю, що біль у серці не дозволяв думати, не дозволяє почувати життя, не пускає навіть писати, водити олівцем чи пером по паперу. Коли б мені пощастило написати як слід отсей сценарій. Я, може, одмовлюсь його ставити. Я мушу лікуватися довго, якщо можна ще лікуватися.

10/III/[19]52

Все спрямоване в завтра. Ця спрямованість у недалеке майбутнє становить душу нашого часу. Це молодість, реальність, оптимізм. Це не мрії про далеке щастя. Ми вже підійшли до щастя дуже близько. Зроблено так багато, що здається, від смерті Леніна до наших днів минули століття, так багато вмістилося великих подій за двадцять вісім літ.

5/V/[19]52

На всій картині повинна полум'яніти печать величч історії. Але не в знеособленому місиві тисячних бентежних юрм, а в індивідуалізованих образах, у вчинках, думках, у висоті намірів. Чим вимірюється людина? Висотою намірів і цілей, а не висотою хмарочосів. Все повинно бути в безперервному русі з змінним ритмом — від бурхливого до урочисто повільного. Усі пори дня і року. Сходи і заходи.

17/VIII [19]52

Проблема часу.

Розробити найрізноманітніші способи рішення часу на екрані. Треба так розташуватися в картині, щоб почуватися цілком вільно в часах минулих років за дві тисячі. Сучасники. Те ж саме і в просторах.

12/IX/[19]54

Сьогодні мені шістдесят років минуло...

Учора й сьогодні я одержав багато привітальних телеграм. З Москви, звичайно, не з убогого Києва. Національну форму і зміст я відчуваю завжди, й сьогодні особливо. Гірко мені? Гробить мене розпач чи жаль? Ні. Небо таке ясне, і повітря прозоре... Люблю народ свій палкою любов'ю. Ущухло много бур в моєму серці і пристрастей ущухло багато, тільки одна з них лишилася в мені назавжди: пристрасть етична, і за це я благословляю свою долю і свій час...

30/X/[19]54

...Зустріч з президентом Академії архітектури була трохи комедійною.

Він через годину заявив, що він стомився «від напору моїх думок»...

6/XI/[19]54

Москва. Похмуре сіре небо. Гримлять важкі машини за вікном. За дві години я вже почув тут про свій стан так багато прикрих речей, що вже не рад поверненню. Вже не з моїми нервами боротися з недолею. А до того ще й грошей у домі нема, і дістати ніде, і вже навіть заїкатись про них не можна, бо й тут уже оббрехано мене. Вже К. дістав фальшивку, ніби я за рік минулий заробив якусь шалену суму.

З О-вим зустрівся хороше. Се єдина людина, що ставиться до мене добре.

Тільки що він може?

Перед від'їздом з Києва мав велику розмову з N., який хоче, аби я переїхав працювати на Київську студію.

— Олександр Петрович, студія загибає. Вона зайшла вже так далеко, так тяжко пала, що далі існувати так не може. Потрібні ви тут як повітря. Тільки ви один можете ще врятувати українську кінематографію. Ви ж бачите самі, що кругом робиться, і т. д. і т. п. А далі річ пішла про кіномистецькі керівні верхи, про їх рівень, байдужість, обскурантизм. Картини дійсно жажливі. Ніколи ще українська кінематографія не падала так низько, не обезлюднювалася так українськими кадрами.

— А чому ж ви не пропонували мені переїхати додому хоч би п'ять років тому?..

23/XII [19]54

Художній твір є завжди до певної міри протестом на користь чи проти когось чи чогось. Не слід хитрити з читачем. Коли ви пишете, уявляйте собі, що ви завтра помрете і що ви пишете заповіт для любих своїх дітей. Не бійтесь захоплення. Бійтесь лжі і утрировки. Ніщо, ніякий ряд живих і ловких сцен, не затулить відсутності основної ідеї. А ідея являється сама, якщо в романі є дві живі неоднакові, різні особи. По закону природи: досить дотику двох пластинок металу — холодної і гарячої, щоб уже потекла електрика.

5/1/[19]55

Для всього фільму пам'ятати: тло ніколи не повинно бути порожнім. На другому, третьому і навіть на четвертому плані завжди повинно відбуватись щось побутове, гранично правдиве. Тоді образи будуть плавати в живому середовищі, а не в безповітряному вибіркового просторі. Іноді те, що відбувається на тлі, може виходити на перший план. Се деталі крупнопланові, почерпнуті з середовища. Вони короткі, йдуть під фонограму головної дії. Примітка. Діти, що грають біля президії, жінки з дітьми на руках, яким герої дають дорогу, і т. д.

3 година ночі, субота 12 листопада (1955)

Писати тільки правду. Не зраджувати її ні за яких обставин. Пам'ятати про час, про народ, про свої літа. Піднести її високо і нести біля самого серця. Катерину і Голика трактувати однаково, без поділу на позитивних і негативних. Не боятися ніяких пристрастей, ніяких узагальнень. Боятися тільки брехні і утрировки. Думай неухильно тільки про велике. Піднеси природу до самого себе, і хай всесвіт буде відображенням твоєї душі. Борись во ім'я честі. Якщо доведеться ще раз бути пораненим, проливай свою кров, як благодворну росу, і усміхайся...

7/XI/1956

Запишу на сон грядущий: «Поєму про море» я хотів знімати спільно з Київською студією. Домовився про се з заступником міністра. Сказав йому: «Я син українського народу, і мені немало вже літ. Сценарій мій присвячений життю українського народу, на Україні відбувається дія. Цілком ясно, що й знімати фільм треба на Україні, в основному з українськими акторами. Інакше я не мислю собі. Інакше се буде щось аморальне і, по суті кажучи, глибоко неприродне й дикунське». Він погодився зі мною. Не погодився лише один діяч української некультури. Ні мое прохання, ні посилення на думку заст. міністра культури СРСР не вплинули на N...

-
- У чому ви вбачаєте специфіку подання матеріалу у вигляді щоденникових записів?
 - Які риси індивідуального стилю О. Довженка втілено у «Щоденнику»?
 - Яке значення має «Щоденник» О. Довженка для усвідомлення місця письменника в українському літературному процесі XX ст.?
-

СЛОВНИК НЕЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ

Узнав — дізнався про щось.

Вразі — вороги.

Панегірик — літературний твір у вигляді промови у зв'язку зі смертю якоїсь людини.

Оказується — виявляється.

Одіозна — та, що викликає негативне ставлення до себе (небажана, неприйнятна).

Дилетант — людина, яка займається наукою або мистецтвом, не маючи спеціальної підготовки.

ПІДСУМУЙ ПРОЧИТАНЕ

1. О. Довженко був одним з організаторів
 А «Плугу» В «МАРСу»
 Б «Ланки» Г «ВАПЛІТЕ»
2. Хто з українських письменників працював разом із О. Довженком на кіностудії в Одесі?
 А Ю. Яновський В М. Хвильовий
 Б І. Кочерга Г М. Куліш
3. В українську літературу О. Довженко ввів жанр
 А детективного роману В кіноповісті
 Б філософської повісті Г поеми-повісті
4. У творі «Україна в огні» О. Довженка події відбуваються під час
 А Першої світової війни В колективізації
 Б громадянської війни Г Другої світової війни
5. Кому з героїв твору «Україна в огні» належать слова:
«Що буде з народом нашим? Виживе він чи загине, що й сліду не стане ніякого? Розженуть його по каторгах та по лісах, байраках та гнилих болотах, як вовків сіромах, та натруять одне на одного, так що й живі завидуватимуть мертвим. Горе нам... Народ безсмертний, ви казали, товаришу мій. Ой, важке наше безсмертя! Важка доля народна...»?
 А Романові Запорожцю В Григорію Запорожцю
 Б Лаврінові Запорожцю Г Демиду Запорожцю
6. У творі «Зачарована Десна» відображено
 А дитячі роки О. Довженка В період проживання О. Довженка у Москві
 Б переїзд О. Довженка до Києва Г перебування О. Довженка у Берліні
7. Літературно-побутовий жанр, фіксація побаченої, почутої, внутрішньо пережитої події, яка щойно сталася, це
 А щоденник В роман-епопея
 Б конопівість Г балада
8. Установіть відповідність між назвами художніх творів та їх авторами:
1 «Вершники»	А Остап Вишня	<table border="1"> <tr><td>1</td><td></td></tr> <tr><td>2</td><td></td></tr> <tr><td>3</td><td></td></tr> <tr><td>4</td><td></td></tr> </table>	1		2		3		4	
1										
2										
3										
4										
2 «Зачарована Десна»	Б Ю. Яновський									
3 «Огнене коло»	В І. Багряний									
4 «Чухраїнці»	Г О. Довженко									
- Д О. Гончар

9. Установіть правильну послідовність подій у творі «Україні в огні» О. Довженка:

- А Лаврін Запорожень погоджується бути старостою
 Б Олеся знову проводить на війну весь свій рід
 В до родини Запорожців приїхали гості
 Г Олеся знайомиться з Василем

1	
2	
3	
4	

10. Установіть послідовність цитат у «Щоденнику»:

- А «Цілком ясно, що й знімати фільм треба на Україні, в основному з українськими акторами.»
 Б «Сьогодні закінчив «Життя в цвіту» — літературний і режисерський.»
 В «Годі б уже мені мучитися і спокутувати свій гріх перед Сталіним.»
 Г «Україна поруйнована, як ні одна країна в світі.»

1	
2	
3	
4	

Іван Багряний (1906–1963)

Талановитий український письменник-емігрант та активний громадський діяч Іван Павлович Багряний (справжнє прізвище — Лозов'яга) ніколи не залишався осторонь, коли мова йшла про болючі для України питання. На початку минулого століття він був членом літературних угруповань «Плуг» та «МАРС». Після арештів та заслання, у період Другої світової війни письменник емігрував за кордон, де розпочав активну публіцистичну діяльність, заснував та редагував газету «Українські вісті», восени 1945 р. разом зі своїми колегами створив у Німеччині Мистецький український рух (МУР),

заснував ОДУМ (Об'єднання демократичної української молоді). У вступному слові «Невгасна віра в людину» (передмова до видання творів І. Багряного) Василь Гришко обґрунтував домінуючу тему-ідею доробку письменника — «тріумф людської гідності на іспиті людини в межовій ситуації боротьби й страждань серед нелюдськості підневільної дійсності», а всі його романи окреслив як «...твори про позитивного героя в негативній дійсності, про героя в справжньому розумінні героїчного, як велично-людського протиставлення силам пануючого зла».

Основні твори: поетична збірка «До меж заказаних», поеми «Ave Maria», роман у віршах «Скелька»; романи «Тигролови», «Сад Гетсиманський», «Огненне коло», «Буйний вітер», «Людина біжить над прірвою»; повість-вертеп «Morituri», комедія «Генерал», віршований памфлет «Антон Біда — герой труда», публіцистичний лист-пояснення «Чому я не хочу вертатись до СРСР?» та інші.

Це цікаво!

«Головною ідеєю творів Багряного, — каже Василь Гришко, — є ідея незламності, мужності і сили національного духу героїської української людини. Вона, ця ідея, виявляється в постатях головних героїв, молодих українців, людей відважного героїчного характеру. Ці люди, герої його творів, були народжені

літати, тому плазувати не могли. Григорій Многогрішний з «Тигроловів», штурман Матяж з «Morituri», Ольга Урбан з «Розерому», Петро і Ата з «Буйного вітру», Андрій Чумак із «Саду Гетсиманського».

Тигролови

(Скорочено)

Частина перша

Розділ перший

ДРАКОН

...Вирячивши вогненні очі, дихаючи полум'ям і димом, потрясаючи ревом пустелі і нетра і вогненным хвостом замітаючи слід, летів дракон.

Не з китайських казок і не з пагод Тибету — він знявся десь з громохкого центру країни «чудес», вилетів з чорного пекла землі людоловів і гнав над просторами... Над безмежжям Уралу... Через хашчі Сибіру... Через грізний, понурий Байкал... Через дикі кряжі Зайбакалля... Через Становий хребет, — звивався над ним межи скель і шпилів... Високо в небі, сіючи іскри й сморід, летів і летів у безмежній ночі. <...>

То не фіктивна потвора з наївних китайських казок і не легендарний дракон Далай-лами. Ні, то реальний, то єдино реальний, справжній дракон, найбільший і найстрашніший з усіх драконів. Ані Микита Кожум'яка, ані сам Юрій Переможець не в силі б його подолати. На сталевих лапах, з вогненным черевом, з залізною пащею жакхотів він, немов щойно вилетів з пекла.

Шістдесят коробок-вагонів — шістдесят суглобів у дракона. Спереду вогненноока голова — велетенський двоокий циклоп — надпотужний паротяг «Й. С.» (Йосиф Сталін). Ззаду — такий же надпотужний паротяг «Ф. Д.» (Фелікс Дзержинський). На тендері прожектор — довгий вогненний хвіст. Біля кожного вагона — щетина багнетів. Наїжився ними дракон, мов їжак... Ні, мов дракон! І гнався зі скреготом.

Шістдесят суглобів у дракона — то шістдесят рудих домовин, і в кожній з них повно проглинених жертв, повно живих мертвяків. Крізь загратовані діри дивилися тоскно грона мерехтливих очей, — дивилися крізь темряву десь на утрачений світ, десь туди, де лишилась країна, осяяна сонцем, де лишилась Вітчизна, озвучена сміхом дитинства і юності рано одятої, де лишилась мати... родина... дружина... Мерехтіли грона очей і летіли десь у темряву чорну, у прірву. Ними натоптане череву вщерть у дракона. І тягне їх циклопічний «Й. С.», і підпихає їх демон «Ф. Д.».

В цілому ж — то є етап, то є «ешелон смерті», — етапний ешелон ОГПУ — НКВД. <...>

На окремих пунктах ешелон зупиняється. На мить, на коротку мить. Тоді по нім біжать аргати, біжать по дахах, перестрибуючи з вагона на вагон, і стукають палками в залізо — чи не проломлено де?! Чи немає диверсій?! І так само біжать аргати по боках ешелону, перестукуючи стіни — чи не зрушена дошка десь?! Чи не замірився ворог з нутра на державу, закон і порядок, рятуючись від того закону втечею?!

Бо ж «дело слави, дело честі», діло їхньої «доблесті і героїства» довести цей етап до призначення, — до тієї прірви, що десь утворилася і що її від років уже вигачують людськими кістками та душами і не можуть ніяк загатити.

І тоді ж так само вздовж ешелону пробігає начальник етапу. Він вибігає десь від «Й. С.» і, задерши голову, стурбовано мчить очима від вагона до вагона, — чогось шукає. Так він довго жене попри низку понурих, герметично закритих, рудих коробок, тих, що кожен з них «на сорок челавек ілі восемь лашадей», і нарешті коло середнього вагона зупиняється. Відсапується якесь мить. А тоді, задерши голову до заґратованої діри, владно гукає в гроно мерехтливих очей і блідих облич, що поприлипали, мов паперові, до ґрат.

— Многогрішний!!

Обличчя зникають. Гроно мерехтливих крапок розсипається. Натомість з'являється одна пара таких же самих, з глибини вагона наближається до ґрат, а голос понуро, ніби з могили, відповідає:

— Я...

— Звать!?

Павза. І повільно, тяжко й так само понуро:

— Григорій!..

Начальник якесь мить мовчки вдивляється в дві мерехтливі цятки. Потім, заспокоєний, обертається і йде назад.

Дві цятки наближаються до ґрат і миготять, проводжаючи. Бліде обличчя прикипає до заліза. А голос, виходячи десь з нутра, десь з пекельного клетоту серця, вибухає крізь зціплені зуби:

— Бережеш-ш-ш?! С-с-собака!..

І знову люто, розпачливо:

— Бережеш-ш-ш?!?

Другий голос десь з глибини вагона глухо, нашішкувато:

— Оттак!.. Ти, браток, як генерал! Великої честі доскочив. Сам великий начальник не їсть і не спить — все прибігає з поклоном...

Третій понурий голос, потішаючи:

— Нічого... Одбудеш всі свої двадцять п'ять — станеш маршалом. Ех-х!.. — і раптом вибухає зливою страшних, нестерпних прокльонів, — в закон, в світ, пекло і в самісіньке небо...

Ешелон зривається і летить далі. <...>

Ешелон вилетів до синього моря і зі скреготом став. Тяжко випустив рештки диму і пари. Став.

Все. Скінчилась земля.

Ешелон дійшов до своєї мети. Важко дихаючи і відсапуючись на кінцевій станції Океанській, він став витрушувати з себе вантаж — викидати з черева те, що привіз, з усіх своїх шістдесяти суглобів.

Дивно! Скільки могло вміститися люду в цих брудних, рудих коробках! І як вони витримали! Як вони не розпалися?!

Тисячі! Тисячі обірваних, брудних, зарослих, як пращури, і худих, як скелети, людей! І все старих, згорблених. І хоч серед них багатьом по 20–25 років лише, але всі вони гейби діди. Тисячі завинених в дрантя і коци і так — напівголих, викинутих з вітчизни, з родини, з спільноти, погноблених, безправних, приречених... Так, приречених на загин, десь там, куди ще вони не дійшли. Ешелон дійшов до своєї мети, та не дійшов ще мети етап — оці тисячі мучеників. <...>

І ось тут нагло зчинився алярм! На самім краєчку землі нагло зчинився алярм.

Коли всі вилізли і стояли вже на землі, начальник повів очима по масі людей, а тоді прожогом побіг до вагона, до того середнього вагона:

— Многогрішний!!!

Мовчанка.

— Многогрішний!!!

Мовчанка. Ніхто не відповідав: «Я» і ніхто не відповідав: «Григорій». Мов ужалений, начальник підскочив, вихопив пістоля і стрибнув до вагона, — по-рожно. Вибіг перед велетенський людський натовп і зарепетував:

— Ложись!!! — і закипів брудною, скаженою лайкою.

Юрба апатично лягла в пилюку ниць.

— Многогрішний!!!

Начальників крик звучав люто і водночас благальне, — не то він погрожував, не то він кликав, просив. Нема...

На команду варта заметушилась навколо порожнього ешелону і по всій території. Зі станції задзвонили телефони... Стрільці та їхні пси обшукали всі кутки, всі діри й закапелки на станції та навколо, — нема. Собаки нишпорили разом із своїми «сотрудниками», накидаючись на випадкових людей.

Нема.

Нарешті було знайдено «секрет». Та не знайдено самого збігця. Всіх лежачих перерахували — всі є. Нема лише одного. А виявлений «секрет» був такий: у вагоні, у тім, середнім, тридцять другім, знайдено сліди диверсії — чотири дошки були двічі перерізані ножом упоперек. Над буфером. Саме там, де того найменше можна було сподіватися. Тільки арештант, тільки той, хто має надлюське терпіння і надзвичайну волю, може проробити таку роботу. Тож на те пішло багато ночей. Тож різано, либонь, від самого Уралу і пильно масковано вдень. Потім виїнято... Ясно! Той божевільний, той маніяк вистрибнув... Так, вистрибнув на ходу поїзда.

Стрибнув у певну смерть, але не здався. 99 шансів проти одного було за те, що від нього запинаться самі шматки, але стрибнув.

— Диявол!.. Диявол!!! — кипів начальник етапу; беріг він — і не вберіг, пильнував, як ока, — і марно. І душила його скажена лють. Ще одне йому було зрозуміло: хтось допомагав, хтось заклав знову діру і замаскував пильно.

— Встать! — гримнув начальник. Всі встали. Всі стояли, похиливши голови, намагаючись не дивитися на начальство, щоб не показати очей, так раптом і так дивно змінених.

— Хто допомагав?!

Мовчанка.

— Тридцять другий вагон!.. Згную!.. Роздавлю!.. Хто допомагав!?

Тихо. Тридцять другий вагон відокремили. Біля 60 людей стало окремою купкою.

— Хто спільник?!

Люди стояли понуро, схиливши голови. Мовчали. Але в кожного тіпалося серце. Не від страху, ні, від буйної радості. Від злобної радості та й від гордості за того «диявола», за того сміливця. Вони знали, як і де він стрибнув. Далеко звідси. Викинувся вночі зі скаженого поїзда.

Але ніхто не пустив і пари з вуст. Є така солідарність, є такий закон неписаний, є така арештантська мораль, що подібної до неї більше немає у світі, — мораль упосліджених, святиня арештантської дружби.

Люди стояли байдужі. А рука не в одного тяглася до шапки, щоб стягти її до сирієї землі:

«Земля тобі пером, безумний сміливцю!» Пригадувались слова, кинені якимось ним у темряві ночі зі стогоном:

— Ліпше вмирати біжучи, ніж жити гниючи! Та з розпукою крізь стиснені щелепи:

— Жить!

— Відплатить!!

...Або вмерти.

По цілій масі змарнованих, знеосіблених людей ніби хто струм пропустив. Геть скільки їх тут стояло — в кожного сколихнулося серце. Давно розчавлена людська гідність підводилась рвучко... Лиця обертались туди, назад, і виростали крила у тих, хто був заломився вже зовсім. А серця калатали в скудних, вимучених грудях, прориваючись геть. Шепіт летів по юрбі.

— Утік!..

У смерть, але втік!..

Начальник, відчуваючи недобре, розмахував пістолем — квапив тих, що йшли до арешту за кару. Решту теж погнали до порту.

А вже як повантажились на пароплав, як уже всі знали подробиці про того «диявола», про того юнака, на двадцять п'ять літ каторги приреченого, що переступив «трибунал» і вистрибнув у смерть зі скаженого поїзда, — люди, стоячи на чардаку і відпливаючи в сиву пустелю, обертались обличчям на захід — дивились-дивились широко відкритими очима...

Прощались із землею, прощались із усім. А ввічю, либонь, стояв відтворений образ того, хто не здався, хто лишився таки там. Образ, як символ непокірної і гордої молодості, символ тієї волелюбної і сплюндрованої за те Вітчизни...

Пароплав канув у сивім тумані. А за ним послувалась легенда про гордого сокола, про безумного сміливця...

Недосказана легенда про когось не відомого, гордого нащадка першого каторжанина Сибіру, про правнука гетьмана Дем'яна Многогрішного.

Тим часом по всій Транссибірській магістралі і по всіх прикордонних заставах летіла телеграма-блискавка про втечу і розшук страшного державного злочинця, з підкресленням важливих прикмет: «Юнак — 25 літ, русявий, атлет, авіатор тчк... Суджений на 25 років тчк... На ймення — Григорій Многогрішний»

Розділ другий СВІТ НА КОЛЕСАХ

Поблискуючи нікельованими ручками м'яких купе, сяючи яскраво освітленими вікнами, тим же маршрутом по Транссибірській магістралі йшов інший експрес — так званий «Тихоокеанський експрес нумер один».

М'яко погойдуючись, як у мрійному вальсі, пишаючись шовком фіранок на вікнах, мерехтячи люстрами, котився він, ніби разок блискучих коралів, і миготів емалевими девізами на боках вагонів: «Негорелое — Владівосток». <...>

* * *

Біля крайнього столика при вікні сидить бравий майор — чорнобривий, з м'ясистим носом, віком понад тридцять літ, — майор ОГПУ — НКВД. Зсунув синій кашкет на потилицю, розстебнув комір і попиває червоне бордо, тримає склянку біля уст, а очі втопив у газету, поставивши її сторч. Смокче бордо і читає-смокче «Правду», студіює промову вождя, виголошену на черговому з'їзді ВКП(б). Іноді виймає олівець і щось підкреслює, посміхається захоплено, потім глибокодумно морщить брови, сьорбає бордо і пасе далі вугляними очима по шпальтах газети. Майор виглядає, як саме втілення могутності, сили і гонору своєї «пролетарської» держави. В цілیم експресі не тримається ніхто так гідно, так незалежно і гордовито, ба навіть трохи презирливо, з таємничою міною і незрівняним почуттям вищості. <...>

...Він пригадає ту виняткову епопею перед двома роками — епопею веденого ним слідства над одним бортмеханіком та авіаконструктором, приятелем літуна Чухновського, — над тим зоологічним націоналістом, над тим дияволом в образі людини.

Брр... Тії очі з кривавими росинками на віях, — вони стоятимуть перед ним вічно...

Що він з ним не робив!.. Він йому виламував ребра в скаженій люті. Він йому повивертав суглоби... Він уже домагався не зізнань, ні, він добивався, щоб той чорт хоч заскавчав і почав ридати та благати його, як то роблять всі... Авжеж! Дивиться виряченими очима — і тільки. Як каменяка. Спершу зухвало і сказано відбивався, вибухав прокльонами й сарказмом, плював в обличчя йому — слідчому, а потім лише хекав кризь зуби і мовчав, розчавлений, але завзятий. Мовчав презирливо... Його вже носили на рядні, бо негоден був ходити... Він уже конав, але ні пари з уст. А ті очі, очі!..

Вони йому отруїли спокій і сон, вони йому отруїли, далєбі, все життя. З краплинами крові на віях, вони горять на смертельно-блідому обличчі хворобливим вогнем невимовленої, безмежної, тваринячої зненависті і дивляться просто в саму душу, пломеніють не кліпаючи... Розп'яли б! Роздерли б! <...>

«Диявол! Чаклун!.. Сволоч!..» Майор рипів зубами. Може, від зайвого хмелю, а може, від нервового тремтіння, що йшло, як мороз, поза шкірою. То знайоме йому, відколи він попускав собі нерви на тій роботі.. Наливав коньяк тремтячою рукою і жлоктав. А асоціації напирали, як вода крізь прорвану греблю.

...Наврочив диявол! Після того мовби наврочив. Він пригадує ті задушливі безсонні ночі, що тільки йому одному відомі. І маячіння в них... Це в нього, що мав нерви, як мотузки, — і маячіння... Він боявся, нарешті, сам спати — і одружився. А одружившись, утікав геть на люди, боявся ночувати вдома...

А особливо, як той маніяк утік з божевільні, куди його було запроторено внаслідок доконаного над ним слідства. Не дочекався й трибуналу — збожеволів; і то було приємно — то був би кінець. І він, майор (а тодішній слідчий), мав би собі спокій: з божевільні-бо є лише один вихід — у могилу.

Так ні — втік! Той маніяк втік!.. Він був зовсім не божевільний.

Потім його спіймано. І знову він — майор уже — вів слідство; сам напросився. Хоч і був уже великим начальником, але цю справу взяв сам до своїх рук, бо відчував, що поки той житиме на світі, він не матиме спокою. Тож мусів довести його до точки. І от — трибунал приварив!..

Нарешті приварив, припечатав! Здавалось, тепер уже крапка.

І на тобі — маєш!.. Це ж він утік десь тут, де і його доля кидасе... <...>

Експрес мчав і мчав.

М'яко погойдуючись, віз екзальтованих шукачів щастя, віз нетерплячих своїх пасажирів туди, в невідомий, але недалекий вже, омріяний край, — в царство Дерсу-Узала і Амба.

Десь в те дивне золоте ельдорадо.

Розділ третій

НАВЗАВОДИ ІЗ СМЕРТЮ

<...> П'ятий день він ішов. Не йшов, а гнав, як молодий гордий олень, гнав навпростець, ламаючи хащі. Вирвавшись із пазурів смерті, він летів, як на крилах. «Воля! Воля!» Широко роздимаючи ніздрі, він захлинявся нею на бігу, розривав грудьми зелену стіну. Всі двадцять п'ять літ в ньому зажили враз, запульсували, напружуючи кожний м'язок, мобілізуючп кожний нерв, кожний суглоб.

«Виручай! Воля! Воля!»

І він гнав. Він знав, що від того залежатиме його бути чи не бути, — від того, як далеко він встигне загнатися зразу. І коли не ставало сили, досить було йому зупинитися і озирнутись, як в очах ставав страшний привид пережитого і ще страшніший привид-приреченого майбутнього. Тоді сила вибухала раптовим вогнем, і він зривався вихором знову. Далі, далі! Скільки вистачить сил! Ще трохи — і тоді він врятований! І тоді подивимось! О, тоді ще подивимось! Він чкурне геть за межі цієї «батьківщини», геть в Маньчжурію, Японію, Аляску, в Китай... Нові краї, дивні, незнані. Він об'їде навколо світу і повернеться додому. Так. Прийде, але вже як завойовник, як месник. Вибув на схід, а повернеться з заходу. <...>

Він зводиться на руках. Млосно йому й паморочливо, але хтось непокірний у нім підводить його. В вухах дзвенить. Знову постріл! Постріл як грім! І враз крик. Жахливий, нелюдський крик, дитячий чи дівочий:

— Грицьку!!!

Жахливий крик молодості, що її вхопила зубами смерть:

— Грицьку!!!

Він шпарко схоплюється на ноги. А Боже мій! Мерщій!.. Кидається чимдуж, точачись, плутаючись у бур'яні, поспішає, поспішає. Знову крик. Близько...

Напружуючи рештки сил, він виламується на галявину. Ось!..

Величезний чорний ведмідь, ставши на задні ноги, намагається схопити пащею людину, що, забившись у розколину межі камінням, люто відбивалась прикладом рушниці.

Ось він! Це він, волохатий, безжалісний і грізний бог нетрів. Ага!

Пожираючи потвору гарячковими очима і нічого не бачачи, як маніяк, пішов на неї всторч, гнаний п'яною жагою помсти. Ага!!! А рука намацувала ніж...

Ведмідь хапнув повітря, кинув жертву і, ревнувши, повернувся на нового ворога всією тушею, посунувся на нього білою плямою «нашийника»...

Людина в розколині тихо, по-дитячому, скрикнула... Ніж з диявольською силою пірнув у білу пляму, в самісіньку горлянку і повернувся там упоперек.

Мандрівникові очі, триумфуючи, бачили лише, як чвиркнула на всі боки кров, заливаючи біле, і ще бачили (коротка блискавична мить), як тая людина вистригнула з розколини, струнка, в чуднім одягу звіролова, простоволоса, і кинулась до нього... Це останнє, що його погляд встиг побачити. Мить — і сили враз залишили його, в очах потемніло, і він повалився на землю під волохатою, чорною масою, як ніч накрила його...

Тільки десь у підсвідомості ще якусь мить бриніло здалеку-здалеку:

«...Мати ж моя пава...

Мати ж моя вишня...

І замовкло. Як іскра, заллята водою. <...>

Розділ четвертий РОДИНА ТИГРЛОВІВ

Пісня виводила з небуття. Спершу була темрява, липка й волохата. Потім з'явився звук чи тонюсінький промінь, — він десь почався з нічого і наростав, наростав...

Ой, летять, летять три соколи

через сад —

Ге-ей.. Ге-ей... Ге-ей...

<...> Це, либонь, Наталка, його сестра, співає. Атож. Це вдома. А він лежить виснажений, поранений. Це ж під Жаботином, в тім Холоднім Яру... Як пак воно вийшло? Ага... Той пес рудий, недовірок, партійний, кинув гранату йому під ноги, він її підхопив і... Ха-ха!.. їх було четверо... Як воно і його зачепило?.. Голова гуде, і йому ліньки розплющити очі.

А сестра, сестра його любая, жалібниця вірная, Наталочка, журиться. Але не журба в тім голосі... Ха-ха! Він знає, що то за сокіл там у неї, що зачепив крилечками виноград, і так зачепив, що й сниться, либонь, їй отой сокіл, отой Олекса-бузувір.

А дівочий, вередливий голос над ним:

— Грицьку! Чого ж ти не підпрягаєшся? Ну ж бо:

«Цілувалися ми із тобою один раз»...

Йому смішно. Він — Грицько ж таки, а тепера Григорій — крадькома розплющує одне око. Насилу розплющив. А друге вже розплющилось само швидко і витріщилось здивовано...

Перед ним сиділа дівчина. Але не Наталка, не сестра. Зовсім не вона. Чужа якась дівчина. Але така ж хороша і та бистроока, із стрічкою над чолом, і юна, смаглява від сонця.

— Тату, тату! — це дівчина радісно. — Уже!.. Дивиться вже!.. Боже мій! Живий!

— От і добре, — це дебелий, спокійний голос. Батьківський. Такий сердечний, а гуде, як із барила, і жартома: — Що ж ти, синку? Упився, мабуть, га? — Як у тумані підійшов. Кремезний, броватий, волохаті груди в пазусі. — Довго вихмеляєш!..

А дівчина нишком киває комусь рукою:

— Грицьку! Ось іди поглянь, який він окатий. Тільки... Він, мабуть, не при умі, — диви, як лупає.

— Наталко, — це батько, — а піди лишень скажи матері, щоб чарку нам сюди. Козакові, либонь, душа до ребер присохла... Ану ж, коза!

В голові Григорієві наморочилось від явної галюцинації. Він покотив її по подушці вправо — глянув, вліво — глянув. Роздивився по хаті. У кутку рясніли образи, королівськими рушниками прибрані, кропило з васильків за Миколою Чудотворцем. Чорні страстяні хрести напалені на стелі... Він лежить на великому дерев'яному ліжку, роздягнутий, накритий вовняною ковдрою чи киреєю... Пахне васильками... У вікно знадвору зазирає сонце. Мати в очіпку і в рясній стародавній спідниці, посміхаючись, несе тарілки в двері... За нею бистроока дівчина виступає, мов горлиця... Біля вікна, тримаючи козацьке сідло й ушивальник, звівся і стоїть густобровий, кремезний парубок...

Григорій заплющує очі. Дівчина щось говорить, а йому зринає нагло... Що це? Той голос, той шалений, передсмертний крик мисливця, припертого ведмедем, — останнє враження, що він виніс із життя. Але ж то був чоловік, у штанях, у шкірянім, мисливським одязі... Так, то був чоловік, юнак...

Григорій розплющує очі — перед ним стоїть дівчина з червоною чарочкою і говорить насмішувато:

— Грицьку! Кого ти сідлати збираєшся? Кидай та йди ось...

Парубок біля вікна, майнувши чубом, чіпляє сідло на гак, а батько:

— Поїдеш у Київ, Грицьку, та той... Іди лишень сідлай коні.

— Де це я?! — аж скрикнув Григорій, нагло зводячись.

— Заспокойся, ляж, Бог з тобою! — це матінка, це стара, поклала руку на голову і схилила йому її назад на подушку: — Лежи, лежи, серце. Ач який, мов з хреста знятий... А ви! І не тю на вас, лоботряси! Добре, що самі, нівроку, як воли, а хлопцеві не до розмов.

Старий:

— Ото... Це хлопець із наших! Скільки я його поготовк упоперек сідла, неприємного, при смерті, скільки днів тут зі смертю воює — і, диви, живий! Спасибі Богу, синку, що все добре. Тепер уже все добре. А то я хотів уже одвезти тебе до Києва — це ж тут недалечке, — там би ти вмер, і я так і не знав би, хто ти.

— Де це я? — прошепотів Григорій розгублено, злякався за свій розум.

— Та в нас же, в нас, дома, синку... На стіні рясно карток — дівчата у вишиваних сорочках, у намисті, парубки в шапках і киреях.

— Який... Який це район?

— Та Київський же, — це дівчина. І так вона сказала те «Київський», проворкотіла, аж за серце взяла. Григорій звівся, витріщивши очі, — в них і радість, і жах.

А батько:

— Може, ти тамтешній? Може, тобі краще б додому?..

— Ні-ні!.. — злякався, відчув, як у нього мороз пішов поза спиною: — Ні-ні! — В пам'яті зринула Лук'янівська в'язниця... Київське ОГПУ — НКВД... Отак! Утікав, утікав і потрапив назад... Як же це?.. Ні-ні! Він поривається йти: — Пустіть... Пустіть... Я не хочу... Я піду собі... То я так, то я навмисне...

Його силою вдержали. Тоді він швидко і покірно ліг, нацупив ковдру аж до носа, по тілу виступив піт.

«Змилив!»

Стара перехрестилась нишком і шепотіла з сльозою: — Боже мій, Боже! Бідолашний, не сповні вже... Що теє лихо з людьми робить!..

«Тікати! Тікати!» — поривається в нім усе, але він удає спокійного, байдужого:

— А далеко до міста?

Батько:

— Та ні! Це близько, верстов 400. Ми ж Київського району. А ти хіба звідки?

«Сказати чи не сказати?»

— Я?.. Теж... Київського району.

— Ова! А з села?

— Та з Трипілля ж...

— Боже мій! — аж скрикнула і сплеснула руками матінка. — Дитино моя! Та це ти не з того Київського! Це ж ти з України... Мати моя теж із Трипілля... Земляк. А Боже мій!..

І враз так ніби хто попустив страшне гальмо — чорна гора зсунулась... зсунулась... Стало легко, і радісно, і дивно. Біля нього стояли рідні, близькі люди. На далекім, далекім краєчку землі, після всього жаху — близькі й рідні люди! Стурбовані

за нього, упадають біля нього, як мати, як батько, як сестра і брат. І Київ ще тут є десь один. Григорій потер чоло і засміявся. А всередині йому гейби хлоп'я танцювало і било в долоні: «Жив! жив! житимеш!» І хотілося сказати щось хороше-хороше.

— Мамо... — і затнувся, дивлячись на матір: — Дозвольте вас так називати, бо ви ж така... як і моя мати.

— Нічого, нічого, дитино, — заметушилась мати, витираючи нишком сльозу. А Григорієві вернувся його спокій, його мужність гартована, його давній гумор:

— Так, кажете, я дома, мамо?

— Дома, дома, синку.

— Чудесно... Привіт вам із Трипілля.

— Спасибі, синку, спасибі. А як там?.. Як воно там, на тій Україні? Чи давно звідти? І як це сюди?

Григорій засміявся.

— Ну, годі, годі, — втрутився господар. — Знайшли час до розмови. Видужувати треба. Ану лиш, вивірко (це до дочки)!..

Дівчина подала Григорієві червону чарочку.

— А бери, синку. Це таке зілля, що й мертвих підіймає. Стривай! Давай же й мені щось, дочко!

Дочка метнулась і принесла батьковій таку ж чарочку, але вже білу.

— Це однакове, синку, тільки в тебе приготовлене для тебе, а в мене — звичайне, там його цілий туязь, і ми його з тобою вип'ємо десь, еге ж.

— Що це ти, старий, розгомонівся. То все мовчиш, як пень, а це... Швидше вже! У хлопця рука заболіла. Пий, синку, та лягай, хай йому, цьому дідові...

— Стривай, бабо! Геройське діло не кожен зробить і за це, від'їжджаючи, я хоч для годиться випити... Грицьку! Коні готові?

Чорнявий, високий Грицько стояв поруч і з посмішкою дивився на нього.

— Готові, батьку.

— Добре. Ми поїдемо, а ти будеш лежати собі. Як тебе звати?

— Григорій.

— Чув? — це до сина. — Добре. Зовсім добре. Я б тебе й не питав, та таке, бач діло трапилось... Нумо ж, сину! — Підніс руку. Цокнулись. — Будьмо!

Григорій пожартував:

— А за віщо ж пити?

— Пий...

Випив Григорій. Спирт, вогненний, та чомусь гіркий. По жилах потік вогонь. Випив дід, витер вуса, а тоді:

— Оце, сину, за дочку, що ти її мені вирятував, і за тебе, що тебе вона вирятувала... Будь же здоров...

Григорій витріщив очі, переводячи їх то на одного, то на другого. «За дочку, що врятував? За яку, де?»

Мати подала рибу на тарелі:

— Іж, іж, синку. Риба тая біла та сита.

— Ну, а нам пора, — обізвався дід до сина, закусивши. Устав із-за столу, перехрестився. Надів шапку.

— Дивися ж мені, стара...

Простояв ще біля порога, подумав, подивився ще раз з-під волохатих брів на хворого і сказав:

— Ти тут, вдома. Зрозумів? На багато верстов кругом тут тільки праліс та звірі, а людей нема. Чи втямки? Я ще не знаю, хто ти, але моя хата — твоя хата. Лежи ж собі. Такий закон тут. Наш закон. Навіть коли б ти був не християнська душа, а якийсь гольд чи навіть корець, то й тоді цей закон по твоїй стороні. Будь же веселий і щасливий... Гайда!

Відтак вийшов із хати, за ним син.

Десь у дворі зацокали підковами коні. Заскавулили радісно собаки. «Нерпа! Заливай! А, вражі діти, — добувався знадвору дідів голос. — Вже, вже їдемо...»

Тупіт зірвався з місця, пройшов поза хатою і швидко затих, віддаляючись.

Григорій хотів розпитувати, він хотів про все довідатися, але міцна горілка і те зілля, що в ній, і риба та, що він з'їв — якась чудна та сита, — і всі ті нервові стусани, що пережив сьогодні, — все це його обтяжило, зробило млявим. Думки ще вовтузились, але важка втома, непереможний сон і спокій підступили і збороли його... По короткій боротьбі він здався. Змикаючи очі, бачив лиш, як дівчина ходила по хаті, мов пливла, ставна та горда і разом насмішкувата...

* * *

<...> Цікаві світлини. Дівчата у вишиваних сорочках та в намісті, у чоботях якихось чудних, хутових. Ось дружки весільні. Молодиці — групами і по одній. А ось — ціла родина. Величезна родина! Діди, батьки, онуки й правнуки, — чоловік із сорок. Цілий рід! Дід з бабою посередині, решта, згідно з родинним станом, розташувались обабіч і ззаду. Діти рядочками стояли обабіч діда й баби, у парадних кашкетиках і чобітках... І все це на тлі гір. Українська степова родина на гірському тлі. Як десь на Закарпатті. Чудне... Ось хлопці верхи — чоловік з дванадцять — цілий загін з рушницями через плечі, в папах, оточені зграєю здоровенних гостровухих собак. Коли б не ці мисливські собаки, можна б подумати, що це козацький загін. А таки козацький, бо це ж уссурійські козаки.

Ось окремі фотографії, теж дореволюційні: козацькі осавули, хорунжі, отамани... В формі уссурійських та амурських козаків. Та все вусаті, з шаблюками, декотрі з медалями. Всі з лампасами... Це все давні світлини.

А ось нові... Інші вбрання, інший зміст... Але все такі ж расові обличчя. Одна... Друга... Дівчата, хлопці, червоноармійці... А ось проста, але не зовсім звичайна світлина.

Сіється сніг. В дерев'яній клітці здоровенний тигр роззявив пащу, реве. Збоку стоять чотири мисливці, виструнчившись перед оком апарата, спираючись на рушницю. Один старий мисливець і три молодих. Всі в чуднім одязі — в шкіряних штанах, химерних, у шкіряних піджаках, підперезані набійницями. Три в шапочках, один — без. І той «без» — Наталка! Так, Наталка! Стоїть, спершись

на вінчестер, дивиться насмішковано. Вуста міцно ступлені, очі примружені, голова непокрита, і на неї падають сніжинки...

Серце Григорієві чомусь застрибало, мов дурне. Він нишком глянув на Наталку — бавиться з ведмежам — і крадькома поклав світлину наспід. Ясно... А серце здуріло, чого й що? Це ж той «бузувір», що кричав у розколині. Точна копія. Взявся пильно розглядати різних козаків та дівчат стародавніх. Наталка посадила ведмежа на ліжко.

— На, це ж твій дружок. І це ти його посиротив. Забавляй.

— Тобто як посиротив?

— Ти ж його мамку вбив.

— Хіба?.. Так ото... А подібне, таке ж білогруде.

— Отож, ото... Чи ти придурюєшся, чи справді тоді таки не вповні розуму був?

— Коли хочеш — твоя правда. Але хоч би я й уповні розуму був, то звідки мені знати було, що то його мамка? А ти б мені краще сама дещо розповіла. А головне — як я сюди потрапив?

— Дуже просто. От... — дівчина взяла ведмежа на руки і, пестячи його, розповіла все коротко:

— Були ми на Зміїній паді — солили солонці для пантовки... Ось скоро поїдемо пантувати, і тоді знаєш, що то таке... Це далеко звідси. От я й пішла якось до шатра застрелити тетерку або рябка на юшку. Та й зайшла грець його зна й куди. А пішла з дробовиком, ще й усього два набой, така думка — встрілю поблизу десь яку пару — та й назад. Навіть ножа не взяла з собою, як на лихо. Цього ніколи не бувало. А рябки мов поздыхали — нема... І ось замість рябка я надібала ось це маля. Кумедне. Я за нього, а тут мамка. І вистачило ж дурі хапати мале, але в гущавині не видно, та ще й забула, що в малят неодмінно буває мамка. Я маля геть, а мамка таки до мене. Сказилась. А це з чорних, а чорні ті, коли здуріє, то мов сатана робиться. Утікати!.. Ге, куди там! Я повернулась і ляснула в неї зопалу з дробовика, мов у горобця. Ну, й зовсім натворила біди. Сатана була б роздерла, коли б я не вскочила в розколину межі скель. Я її по лапах, по морді прикладом, я й ще раз стрелила, але вже хтозна-куди... А вона ж думає, що дитинча за мною дереться... Я: «Гриньку! Гриньку!» Е, де там, далеко... Вперше на віку я перелякалась — смерть же... Смерть. Аж тут щось як не виломиться з кущів... Якийсь звір, бо на людину не схоже. Боже мій! Я думала — другий ведмідь. Волохате, чорне, очі як у скаженого, — і всторч на ведмедя!.. Я думала, він голіруч... А як ведмідь навалився на нього, я ще дужче перелякалась, скочила та давай відтягати. Коли ведмідь мертвий... Одвернула трохи — а під ним хлопець — і теж мертвий... Обідраний, худий, аж чорний, і з ножиком. Ніщо не поламане, руки, ноги, голова — цілі, а мертвий...

Ну, потім ми забрали всіх — ведмежа (само прийшло до мами), мамину шкуру і тебе. Зразу думали одходити там, на Зміїній, але батько глянули, послушали

(а вони тямущі!). «Е, — кажуть, — пропаде тут: гарячка. Додому мерщій, додому, бо пропаде». А вдома є чим рятувати в них.

Цілу ніч їхали-летіли... А ти маячив та кричав усяку нісенітницю та кликав матір і Наталку свою. Батько послухають: «Це, — кажуть, — наш! Наш, — кажуть. — Бо говорить по-нашому». І по конях... Ну і все. Отже, тепер все знаєш...

— Тепер розумію...

— От. І ведмежа привезли... Тобі на забавку, — закінчила глузливо.

Посадила ведмежа на ліжку і швидко збрала фотокартки.

— Стривай, — спинив Григорій. Він вибрав зісподу світліну з тигром і подав Наталці. — А це що таке?

— Як що? Це ми з кішкою, — промовила байдуже.

— А чого це ви з кішкою?

— Та піймали ж, та возили в Хабаровськ на базу здавати, там якісь диваки з газети та з кіна приходили зніматися. Апарат такий чудний...

Дійсно, тільки тепер Григорій звернув увагу, що світлина не така, як роблять звичайні фотографії, а оте, відоме всюди фотокіно.

— Як же це вам пощастило? І чого це ти тут?

Дівчина зневажливо випнула спідню губу. Пішла, зняла зі стіни ще кілька світлин і подала. Тигри... На інших по одному, а на одній аж два. В клітках. І мисливці. На деяких і Наталка теж. То вона стоїть в гурті, то поправляє на носі лижву, то заслонилась од сонця рукою... А ось сама — насупила брови і дивиться насмішкувато. Мисливець!

— Як же це вам пощастило? Та й карток же ви нарobili з нього!

— Як з нього?

— Та з кішки ж.

Дівчина насупилась точнісінько так, як на картці, зневажливо, і пальцем по картках недбало:

— Оце торік піймали. Це позаторік і оце... А це ще позаторік... А це давніш — це батько з Миколою та з дядьками. Микола — брат, що загинув... А оце — давніш... Якби їх усіх познімав, що ще батько з дядьками та з дідом половили, то й ліпти ніде було б. Це ж тільки кішки, а рисів та росомах!.. І це не ми знімали — ми собі здаємо на базу за умовою, — а це вже ті пани нас знімають. Диво, бач! «Хохли» тигрів живцем ловлять! — перекривила уїдливо та зневажливо тих «панів», тих, що звуть Наталку з її родом «хохлами».

— І як же ви їх ловите? Стріляєте, а тоді вже?

— Навіщо? Стріляного нікому й дурно не треба, хіба що китайцям на мило. За битого база платить одну тисячу лиш, а за живого і щоб без найменшого ганжу — 12-15 тисяч карбованців, та все крамом. Ми з того й живем. То який же дурень його стрілятиме, — треба живцем.

— І ото ти ловила його живцем? Таку сатану?

— А ловила.

— Тенетами б то?

— Та ні ж, руками...

— Сама?

— Ні, вчотирьох — з батьком, з Грицьком та з Миколою.

— І як?

— Піймали, як бачиш...

Григорій ніяк не міг приховати свого здивування перед неймовірним, але ж, далєбі, незаперечним фактом.

Отака-о дівчина і отакі-о діла! Що вона правду говорить, це без сумніву, але це не містилось у голові. Або ж тут кішки ці домашні, або тут люди незвичайні.

— Так як ви їх ловите?

— А от, може, поживеш тут, то побачиш. Може, батько візьмуть і тебе, то тоді я й подивлюся, який ти герой і чи не покличеш ти на поміч... — І по хвилині журно: — Торік брат загинув на такім ділі... Микола... Орел був.

— То навіщо ж ви їх чіпаєте, хай їм чорт?

— От... Ти, я бачу, таки герой. А як же ти думав?! І як же інакше?! Тут всюди однаково чигає смерть. Навіть на печі. То ж виходь перший. «Бог не без милості, козак не без щастя», — казав наш дідусь, а ми його онуки.

Ось вона, козака кров! І ось вона — найвищий вияв не тільки жінки, а й взагалі людини його крові. Така юна й квітуча — і така сувора, гартована і гонориста. Та він думав одне, милувався нею з дивним почуттям, а язик вимовляв інше, дражнив, либонь, як звук дражнити дівчат, та й охота погомоніти з цим дивом.

— А навіщо ж так важити життям? Ви б сіяли хліб, годували свиней, курчат. Адже сіють інші.

— А сіють... А сіяти — то не ризикувати хіба? Сіють, але з одного хліба не проживеш, тож і ті, що сіють, мусять ще й промишляти. Ми ж хліба не сіємо зовсім, лише овес та гречку для коней. Хліб вродить чи ні, а звіра в нетрях повно, навіть «свиней та курчат». Ми так увесь вік промишляем, бо так і вигідніше, та й цікавіше, та ще тепер. Але кішок оцих тільки ми ловимо. Та ще там одні. Інші бояться.

— Я думаю!..

Григорій дивився на дівчину і думав трохи не з острахом, пригадавши ведмедя: «Отак цюю красу звір розметає десь нагло...» Аж шкода було, а язик промовляв насмішкувато, як до малої:

— Десь тебе отака кішка з'їсть...

Дівчина, що до цього говорила щиро, враз насупилась, розгнівалась. Замкнула вуста і так глянула — стрельнула очима. Аж шпигнула наче. Чуйна збіса, як не знати що! Її образила ця мова, як до дитини, тон зверхності. Це-бо було горде створіння. Як той дикий кінь, що ладен забити на смерть того, хто посміє доторкнутись до нього рукою.

Насупилась. Але нічого не сказала, чемність для неї така ж вроджена риса, як і краса. Мовчки взяла ведмежа і зсадила додолу. Потім зібрала світлини, а збираючи, промовила по довгій паузі, незадоволена з себе, ніби з каяттям:

— Отак... Я сьогодні набалакалась, аж язик мені спух з незвички. Ніколи так багато не говорила... <...>

Зустріч з Морозами

Сутінки спускалися швидко, ніби змагаючись із старим Сірком, щоб не дати йому завидна дійти до зручного місця для ночівлі, не дати йому до темряви пройти становик і спуститися в якийсь розпадок, де б тік, такий бажаний для змучених мандрівників, благословенний струмочок чи ключ.

До ближчого такого розпадку було яких кілометрів з десять. Сірко квапився, розвиваючи темп.

Але їм не судилося дістатися до такого благословенного комфорту.

На найбільшому розгоні Сіркова група нагло зупинилась. Сталась подія, що все перерішила по-своєму.

Назустріч, зайнявши стежку, таким же темпом рухалась інша група, теж далекі поспішаючи пройти становик заким не спочило і дійти на ніч до мешканевого комфорту у вигляді розпадку з дзвінким струмочком кришталевої води, отої казкової цілющої вологи, такої чудодійної і привабливої для змучених людей і тварин.

І ось, на самісінькій середині становика, на найвищій його точці, вони зустрілися...

То була надзвичайна подія. Такі події в цім безмежнім зеленім океані, в цій лісовій безлюдній пустелі трапляються не часто. Але трапляються.

Попереду теж ішов дід з костюмом і з берданою за плечима. А за ним черідка тяжко нав'ючених коней, кілька людей і кілька собак. На однім коні — молодиця з немовлям, сидючи по-жіночому упоперек сідла, на в'юках, і тримаючи немовля на грудях.

Межи кіньми, обхвиськуючи то одного, то другого гілкою, — босонога ставна дівчина, з обличчям розмальованим висхлими патьоками поту так, що й не розбереш — чорнява вона чи білява.

Позаду — цибатий, чорновусий, ще молодий чоловігя з почепленою навскоси грудей гвинтівкою...

Зустріч була для тих і для тих великою несподіванкою. На повному темпі обидві групи зупинилися...

Перші привіталися і залементували собаки. А потім люди.

— Тпр-р-ру! — зарепетував Гриць, одурівши від здивування і радості. Впізнав знайомих. «Морози!!, їй-бо, Морози!..» — А бий тебе коза хвостом, як каже наш тато! Куди це ти, кирпата, так спотикаєшся прудко? Агов!..

— А-а-а!.. До тебе, до тебе ж!.. Здоров — ха-ха-ха! — жених! А де це ти так розігнався?! Чи не свататись?.. Вигуки. Сміх. Вибухи здивування і радості.

— Морози!..

— Сірки!..

Морози зустрілися з Сірками. Гора з горою не сходиться... А два роди — два древніх і славних роди навіть в такому океані, в таких безмежних нетрищах не змогли розминутися.

Григорій з величезним інтересом спостерігав сцену, таку несподівану і таку незвичайну. Морози зустрілися з Сірками! І де?!

Та, далєбі, в цих загадкових і фантастичних нетрищах можна сподіватися і таких речей, а то ще й несподіваніших.

— Це Морози, — пояснив хапливо, в двох словах Гриць помежи скалозубством до бистроокої, замурзаної і гостроязикої дівчини. — Живуть на Голих Горах, у дідька на запічку. Дід — батьків кум, а мій і Наталчин хрещений батько. А ото — зять, зять-приймак... А ото — Ганна Морозівна, заміжня вже... А ото — Марійка, ба яка гостра, як швайка... І вже ми з рік не бачились, як на весіллі у Ганни гуляли, та й досі...

— Агов, Марійко! Десь ти носом землю рила, що така замурзана?..

— Та на тебе ж глядячи!..

Діди, знявши шапки, урочисто чоломкались за тайожним, та й за козацьким звичаєм.

А їх випереджаючи, туди ж жінки, озвучуючи вечір дзвінками поцілунками.

— От-такої!! — це Гриць розпучливо. — Куди ти преш, Марійко, куди ти преш, цілуватись, кирпата?! Я ж ось!..

— Тю-тю-у... Ото ти такий?.. Ха-ха-ха!.. З отакими-о губами?! Іди, там он моя кобила, ха-ха-ха!..

Босонога, розмальована потом дівчина, що виявилась веселою русявкою та ще й Марійкою Морозівною, стрекотала, як сорока, закрутивши Наталкою. А очима — до хлопців. Надто витріщилась на того Григорія і зашепотіла щось до Наталки, аж-но та її бринькнула по губах.

— Та поцілуйся, поцілуйся вже з ним, Марійко! — вмовля молодиця з немовлям, що її дівчата взялися зсаджувати з коня. Молода й вродлива, вона була сама ще як дівчина, спритна до жартів, до молодечого скалозубства. — Пожалій вже його, а то його завидки беруть, глянь-но на нього...

— Хай він сказиться. Ще покусає. Ба як ірже! Огиряка...

— Та то він так. Хвабриться. А сам ще зелений і нічого не тямить, і цілуватись, мабуть, не вмє. Ажи?.. Іди, дитино, я тебе навчу... — і зайшлася реготом зі спантеличеного Гриця. — А ось з цим, — повела бровою до Григорія, — з цим би і я поцілувалася... Це твій жених, Наталко, чи що? Ну й ну! Доп'яла, дівко... — і ворухить бровою до Григорія, сміється загонисте.

— Ганно, Ганнусю, — заяхидничав Гриць, — і чого це ти лізеш поперед Марійки? Що в тебе за очі завидючі, а руки загребущі? Не роби дівчаті збитків, а собі лиха та й нам страху...

— То ото я така страшна?..

— Та ні. Тільки ж як ми поліземо до тебе цілуватися, то перше — Марійка піде та й втопитьсь, а друге...

— Ігі! Дурню!.. Хто з тобою таким губатим ще цілуватись буде...

— От бачиш. Вже затужила... Брешеш, кирпата, самє до отакого губатого тебе й мордує...

Кпили. Реготали. Скалозубили. Підійшов і цибатий мовчазний зять до гурту.

А старий Мороз і старий Сірко, привітавшись з молодими, стояли собі на стежці, гомоніли, — про се, про те. Старі друзі, старі приятелі. Ще й родичі. У Мороза — Сіркові хрещеники, а в Сірка — Морозові. Колись і примандрували разом в цей край. І довго жили разом у однім селі. Лише згодом розбрелись, розповзлись так, що мало й бачились, — жили один од одного бозна й де. А тепер зустрілись, раділи. Розпитували взаємно про життя-буття та й куди хто мандрує.

Морози їхали з Комсомольська навпростець до дому. Там дочка Ганна у брата (у старшого Морозенка, що десь там у лагері) в гостях була, забарилася та й маля там породила. Так оце їздили туди забирати її з шпиталю лагерного («будь він неладний, прости, Господи!»). Та й інші, свої мисливські справи залагоджували, — договір там мав старий Мороз з управлінням лагерів на доставку дикого м'яса; для всього того начальства, либонь. «Пани м'яса хочять!» Ось так... Оце вже двадцятий день мандрують Морози туди й звідти.

— Боже! Що ж то в тім світі робиться! — скрушно хитав Мороз головою, розповідаючи про Комсомольськ — про те місто арештантів, — та й про всі страхиття тамтешні.

Так гомоніли. А як похопилися, було вже поночі. Пізно мандрувати хоч туди, хоч туди. Тож вирішили ночувати тут.

Там, де спинилися, там і стали табором.

Розв'ючили коней, — навернули тюків велике півколо. Всередині розіклали велике вогнище. Диму такого напустили, що й не продихнеш. Порозвішували зброю й амуніцію на сучках. Нап'яли намета для молодиці з дитям на піч. І так стали табором. Коні поприпинали поблизу, вкоротивши повіді, — хай постоять, заким їм пастися.

А тоді — мужики дістали саперні лопати і пішли добувати воду.

То була складна проблема тут, на такій височині, проблема майже не до розв'язання, — проблема води. Ніякого струмка і ніякої іншої води поблизу не було. Вся надія на лопати.

Довго копали землю. Накопали кілька ямок метрів у півтора завглибшки, але води не здобули. Спустили по десять потів, аж-но вся одежа поприлипала, як після дощу, а води — гай-гай! Лише вогка земля. Плюнули і вернулися до табору. Може, тим часом набіжить. Думали так, але й самі в те не вірили. <...>

Григорій мовчки встав і почав збирати боклажки, чужі й свої. Назбирав цілий оберемок.

— Куди це ти, чи не на торг, сину? — посміхнувся старий Сірко.

Григорій і собі посміхнувся:

— Та таке...

А Грицько витріщив очі:

— Ні, справді? Шо це ти надумав? А Григорій просто:

— Піду по воду.

— Тю-у!.. — Грицько аж схопився. — Чи ти не той?! Та ти що? Бог з тобою!

— А чого ж? Тут води — можна Дніпрогес рухати, — і отак мучитись?! — Цеє кажучи, піймав на собі Наталчин погляд і це ще дужче його під'юдило.

— Облиш, сину, — сказав старий Мороз. — Перетерпимо якось... Бо тут води нема й близько. А до того ще й ніч. По тайзі не ходять. Це не в огороді і не в городі.

Та Григорій не піддавався.

— А все-таки спробувати можна... — Подивився на Сірка, що сидів, посміхався в вуса, і нічого не говорив, почепив гвинтівку на шию і ступнув у темряву.

— Ну, то подожди й мене! — крикнув Грицько. Моментально набирив пляшок штук із п'ять, в тім числі три великих, літрових, Марійчиних, почепив карабін на плечі:

— Нерпа! За мною!.. — І пірнув у темряву за Григорієм. Десь пошелестіли вниз по крутому схилі.

— Самашедший, — сплеснула руками Марійка. — Їй-богу, самашедший!..

Аж Наталка засміялась. Цибатий зять підтримав Марійку:

— Чудне... Я такого ще не видав. — І скептично скривився, наче йшла мова справді про ненормального. Старий Мороз знизав плечима в тім же дусі. А старий Сірко мовчки пихкав люлькою і посміхався в вуса. «Авжеж не видав!» І тільки юна та чорнява мати з немовлям, ніби виголошуючи його думки; прорекла переконано, з щирою надією, співчуттям, упертістю:

— Дістане!.. О, то, видать... — і покрутила головою, та, не дібравши більш відповідного слова, закінчила несподівано: — Ідол, видать!.. Тільки глянути на нього...

Але то без найменшої нотки осуду, а навпаки, включаючи туди все захоплення і надію на втишення пекельної спраги і злість на чоловіка...

— От теж... Макоцвітна... — буркнув цибатий зять Морозенко.

А хлопці — десь як у воду канули. Проглинула їх темрява, і ні слуху, ні духу. Ані шелесне ніде, ані гукне...

Чекали. Ходили ще раз до ямок, — чи не набігла? Немає... А хлопці пішли і мов запалися. Час минав тягуче і повільно. Година... Дві... Ні слуху, ні духу.

Збайдужілі, втомлені люди подумували, чи не вкладатися спати. Про вечерю не заїкнувся ніхто.

Наталка поклала під голови сідло і лягла під рясним дубом. Лежала так і дивилась приплющеними очима на вогонь. Біля неї ліг Заливай, поклав голову на лапи і теж дивився на вогонь — пряв очима, як круглими люстерками.

Марійка вместилася на в'юках голічерева.

Було пізно, та сон не брав нікого. Діди і цибатий зять сиділи коло вогню, зрідка перекидуючись словом. Спрага і втома і їм теж відбила охоту до розмови. Та вже, далєбі, і не спрага володіла думками кожного...

Молодиця тривожно позирала на всіх, але мовчала. Ачей вже перейшло за північ. Втому заступила тривога.

Старий Мороз сердито сплюнув. Мало що трапляється в таких нетрищах та такої гупої ночі!.. «Подуріли, прости, Господи!.. Ну й народ пішов!»

А старий Сірко сидів собі, без кінця попихкуючи люлькою, і дивився на вогонь байдуже. Лише глянув на Мороза та:

— Еге ж!..

— А що то за один? — не переміг-таки цікавості зять, спитав нарешті, ніби ненароком, лежачи на череві та позираючи з-під насуплених брів на полум'я: — Що то за чудак?.. Видать, не тайожний.

— А не тайожний, — згодився Сірко, постукуючи люлькою об поліянку та на-топтуючи її помалу знов.

— А хто він?.. Чи не зять? А мабуть, що так!.. Десь за вогненным колом тихень-ко, але злісно пхикнуло. То Наталка, розсердившись, либонь.

— Ні, — пихнув Сірко, — не зять...

— Видать, нетутешній? — байдуже допитувався цибатий.

— А, нетутешній... — так само байдуже згоджувався дід.

— А хто ж він?..

Дід подивився на цибатого співбесідника, не повертаючи голови, і так само на старого Мороза, — подивився насмішкувато, помовчав, а тоді серйозно так, безапеляційно:

— Крєвняк один... З центру...

— І партельний, може? Тож, видать...

Сірко помовчав. Подовбав пальцем у люльці та:

— Ні... Бери вище! — подумав хвильку... І додав гордо і трохи заголосно, з притиском:

— Інженер, о!

— Ова!.. <...>

З темряви виринав Григорій і підійшов до вогню з гроном боклажок. Боклажки були мокрі, — вода з них капала, блискаючи проти вогню. Чуб у Григорія був теж мокрий, а обличчя спокійне.

Коли б він бачив, як подивилась на нього з темряви пара блискучих очей, його дужу постать уздрівши. Старий Сірко позіхнув, ворухнув бровами:

— Купив, кажеш? Добре. — І спокійно та голосно:

— От бач. Твоя правда, Ганно!

Всі поскоплювались зачудовані. Так нібито запотіла з боклажок не звичайна вода, а ота казкова, цілюща, жива вода, що воскрешає мертвих.

Наталка підвелась із свого сідла: Григорій подав їй одну боклажку з водою. Другу подав Ганні... Дівчина припала спраглими устами до бадьорливої вологи, а очима — до Григорія, і хтозна, чим до чого дужче... Навіть забула на цей раз гордо пхикнути.

— А де ж Грицько?

— А я думав, що він тут уже. Та ми ж разом ішли і туди, і назад. А потім засперечались. Він каже: лівіш, а я — правіш. Він уперся, і я уперся, і вирішили, хай нас Бог розсудить, хто правий, хто як хоче, так хай і йде. І Нерпа ж із ним... Отакої!..

Григорій знову чіпляє на шию гвинтівку, що був уже зняв, і наміряється йти шукати.

Аж тут назустріч із темряви Нерпа. За нею — Грицько. <...>

Всі ожили. Заворушились. Загомоніли. Морози дістали спирту, оселедців, копченого сала. Сірки теж не лишились позаду, розтрясаючи сакви.

І ось на розстеленім брезенті опівночі забенкетували Сірки з Морозами. Загуляли за всіма звичаями-обичаями. Пили за тих, що тут, пили за тих, що дома, — за стару Морозиху з Сірчихою. «Хай брикають!» Пили за тих, що померли: «Хай царствують!», «Земля їм пером...» І за тих, що ще не народилися, але неодмінно народяться... «З такими от дівчатами та й з такими соколами-хлопцями!» Пили за усіх... За щасливу дорогу вперед і за щасливий поворот назад. Пили. Примовляли. Пригублювали... Ганна пригублювала до Григорія, рухаючи бровою. А Наталка пригублювала до старого Мороза, прикусуючи репнуту губу, бо не могла дзвінко зареготатись...

Весело пили, за традицією, за козацьким звичаєм... І орудували ножами за стрілецьким, мисливським звичаєм — кожен своїм, — краjali, кромсали м'ясо, хліб, рибу... І орудували щелепами так, як тільки в тайзі можуть орудувати при вовчих зубах і при вовчому, хижому апетитові... їли — не їли, молотили, стирали все, як на жорнах...

Григорій сидів насупроти Ганни, що так лукаво ворушила бровою, і, дивлячись на її знаменитий, такий типовий полтавецький профіль в золотих арабесках полум'я, слухав примовок, приговірок і ніяк не міг відпекатись від вражіння, що це вже з ним було десь. Та й знов, либонь, відбувається там, десь в надворсклянському лузі, а чи на Пслі. Десь на гулянці Троецькими святыми — це вони «кашу варять»... Порскають коні, хрумкаючи на пасовиську... Зараз ось задирчить деркач, віщуючи ранок, зійде сонце, і вони, запригши коні, рушать додому...

Ще сонечко не позолотило вершини найвищих дерев, як Сірки розпрощалися з Морозами. Швидко зібрались і рушили, кожен за своїм маршрутом. Морози пішли на південь, Сірки — на північ. Квапились кожен по своє. Люди нетрищ такі ж діловиті, як і всі інші. <...>

-
- Яку роль у романі «Тигролови» І. Багряного відіграє образ дракона, поданий автором на початку твору?
 - Які сюжетні елементи роману «Тигролови» мають автобіографічне підґрунтя?
-

Частина друга

Розділ дев'ятий ЗИМА

Перед великим полюванням

Пішли сніги. Вдарили морози. Тайга вбралась у нові шати. Осінь тут золота, але швидка, коротка. Уже в жовтні почалась зима. Зайшла пора білків'я — гаряча пора для мисливців — пора полювання на вивірку та на всякого хутряного звіра.

Коли б ішлося тільки про полювання та про екзотику, ми б тобі, читачу, розповіли, як мисливці наші здобували рисів, ловили колонків та солонгоїв, капкали вовків; розповіли б і про те, як вони стріляли вепрів. Але не про те мова йде. Скажемо тільки, що вони тим і були зайняті. Зразу, як пішла ходова вивірка, пішли за нею по нетрях і наші мисливці, здобуваючи в день то тридцять-сорок штук. Так днів п'ятнадцять навздогін. Зайшли грець його знав куди. А ходова вивірка — це та, що мандрує (мігрує) цілими арміями, з краю в край, шукаючи ліпших харчових баз, переходить рівнини, перепливає ріки — і йде, йде. І от в момент, коли вона дозріла хутром своїм, ідуть по неї мисливці.

Але й бідкувавши і іншого звіра здобувавши, вони все чекали на момент — на справжнє полювання, на путне, на те, що стрясає всіма нервами, але й дає великий заробіток.

Відполювавши ходову вивірку, повернулись і кинули жереб, куди кому йти на місцеву та й на іншого звіра, — чи батькові з Наталкою на Голубу, а Грицькові з Григорієм на Бікін та Іман, чи навпаки. Хлопцям Випало на Бікін та Іман.

З морозами та снігами і мисливці вбралися у нові шати. Уже не взували ічагів, а взували унти «половинчаті», а зверху ремузи — шкіряні холоші, напущені на унти і піддерезані пасом, щоб не набивався в унти сніг. Поза тим одяг у них був майже літній, бо у важкій одежі по нетрях не ходитимеш, зіпрієш, хоч би й на п'ятидесяти-ступневому морозі. Лише возили з собою козяки про всяк випадок: як де зупиняться ночувати — то одягати.

Григорій у мисливстві намагався забути про все — про свою дурну долю, про невідоме майбутнє; намагався не дивитися вперед, забувши про весь світ. Хай, все одно, там нічого не видно. Ліпше не думати, жити, поки можна, дихати, дивитись на сонце, що сліпило геть, сяючи та мерехтячи в снігах, підставляти груди під вітер, слухати, як шумлять кедрі верховіттям... Часто, заслухавшись того шепоту, тієї казки зимової та замилувавшись вивіркою, забував навіть, що йому саме в неї, в ту вивірку, треба стріляти. Вивірка з того мала користь — рятувалась від смерті.

Хлопцям у мисливстві спершу велось кепсько. Було багато снігу. <...>

Розділ десятий РЕЙД НА ХАБАРОВСЬК

На третій день свят Гриць з Григорієм вирушили до Хабаровська.

«Хутрину поздавати, договори (контракти) поновити на 1-й квартал, боєначиння набрати — воно здасться! А головне з тією охотінспекцією дозволи на різну зброю оформити наново, і найперше — на трилінійну гвинтівку...» — все це мав проробити Гриць за батьківською інструкцією, а Григорій напросився за помічника, — йому страшенно кортіло, його тягло глянути на той заборонений для нього світ. Що там робиться?! Знав, що небезпечно, але те його й вабило — пограти в піжмурки. Вабило кинути дерзкий виклик самій своїй долі, перевірить її. Або-або...

Власне, двох «або» не могло бути. Було лише одне «або», після якого йшла чорна порожнеча. Знав це.

І воно замалим так і не вийшло...

Два Грицьки посідали коні — гнідого й буланого, — приторочили мішки з хутором, з вісом для коней, та рюкзак з їжею для себе і вибралися.

«Як на сватання», — кепкувала Наталка, поглядаючи на хлопців задрісне, що дійсно вибралися ніби на сватання чи на зльоти десь до царівни щонайменше, — таких два соколи, таких два пишних королевиці: в гаптованих лапчатих унтах, що являли собою своєрідне чудо мистецтва, в добрій новенькій мисливській своїй уніформі, гаптованій і оздобленій по-тубільному, підперезані набійницями, а назверх — пишні оленячі дохи до п'ят з величезними одкладними ковнірами; на головах козулячі папахи. Бронзові обличчя, засмалені вітром, сліпучим сонцем і морозами, були ніби вирізьблені за ідеальною моделлю мужеської краси вправним майстром з суворого металу — насажені життям, силою. Один похмурий, а один веселий, — але обидва красені, ніби від одної мами.

Два молодих королевиці, два богатири...

«Два ведмеді!»

Перекинули рушниці по-козацькому через плечі, скочили на коней — і гайда.

Тільки й бачили... <...>

ХАБАРОВСЬК

Смішні й печальні походеньки

<...> Хабаровськ — столиця цілого Далекосхідного краю, цього химерного ельдорадо.

Хлопці вийшли на головну вулицю, що звалась Карла Маркса. Пішоходи бігли, поховавши носи в ковніри й натискаючись одне на одного, аборигени столиці — службовці, робітники, військові, — росіяни, українці, китайці, корейці... Військові з течками і цивільні з військовими планшетками та шкіряними військовими сумками через плече... <...>

В «Дальзаготхутрі» хлопці здали свою хутрину, поновили контракти, дістали до лиха грошей. Гриць ще мусив підписати якийсь з кимсь «змагання». Він це зробив, поставивши хрестика, так аби не докучали, бо «хто ж з ними, Сірками, взагалі може й сміє змагатися? Смішно!..»

Потім вони пішли виконувати головне завдання, — пішли шукати Державну інспекцію в справах мисливства, а в ній: самого головного — старшого охотінспектора на цілий край — Васю Потаюка, доброго приятеля Сіркового.

Цей Вася Потаюк часто гостив у Сірків — приїздив на пантовку та на різні «досліди»; а коли вони бували у місті, — то гостили в нього. Він завжди лагодив їм всі формальності в таких делікатних справах, як дозволи на пантовку, на ловлю енотів, на різну зброю тощо. <...>

Інспекція містилася в центрі міста, в будинку «ДеВеБанку», як їх поінформовано. Перейшла із старого місця, де її марно шукав Гриць, в нове. То мав бути

«хмародряп», найвищий і найліпший будинок на головній, із спеціальним написом на фасаді. За цією прикметою хлопці його швидко й відшукали.

В центрі міста, поруч з модерним будинком крайвиконкому, що стояв на одному розі бічної вулиці, на другім розі стояв цей «хмародряп», гордість Хабаровська, — шестиповерховий, сірий будинок американського стилю, на лобовій стіні — великі бетонні рельєфні літери «ДеВеБанк».

Тут і містилася інспекція.

Потаюк — низенький енергійний хлопець, дуже гостроносий і дуже закоханий в шапочку-кубаночку, в якій так і сидів за бюрком під величезною мапою, обтиканою фігурками різних звірят і птахів, — щиро привітав хлопців. Але щось був дуже чимсь зіритований і насуплений.

Розпитував про старого, про пантовку, про бідкування, про всякі тайгові справи, що завжди так цікавили цього енергійного охотінспектора і біолога, а тим часом думав про щось інше. В середині розмови враз нахилився і, ні сіло ні впало, не в силі тримати те, що його гнітило, тихим, розгубленим голосом поінформував:

— Все начальство виарештували... — і назвав імена уповноваженого Наркомату зовнішньої торгівлі, якому підлягала і ця інспекція разом з цілою мисливською галуззю, імена дирекції «Дальзаготхутра» і навіть голівки крайвиконкому та крайкому ВКП(б). — Та й взагалі... — і Вася Потаюк махнув рукою якомсь безнадійно.

Хлопці не знали, що на цім світі зайшла епідемія арештів. І то не тільки тут — в цім краї, — а й по цілій «шостій частині світу». Та те їх зрештою і не цікавило. Лише було шкода цього, видно, славного, хлопця.

Поспівчувавши красномовною мовчанкою, вони йому виклали свою справу. Квапились полагодити та й іти геть.

— Гаразд, — згодився Потаюк, вислухавши. — Тільки ж... Бач, яка справа. Тепер нові порядки, все треба через НКВД. Хвилинку...

Зняв рурку з настільного апарата і, викликавши «комутатор НКВД», назвав номер. З кимсь привітався... З кимсь говорив, викладаючи суть справи:

— ...Знаменитий мисливець такий-то («Знаєш? От і добре!»), має зобов'язання на експортну сировину таке-то, мусить мати конче зброю таку-то, а згідно з зарядженням таким-то і таким, мусить мати дозвіл на купівлю зброї і на користання, а через це просить...

В рурці клекотіло і клацало. Потаюк слухав і дедалі все більше супився.

— Гаразд! — нарешті повисив рурку злісно і, збивши кубанку на очі, став біля вікна, дивлячись на фантастичні візерунки, розписані морозом на шибках. — Ось... Велять з'явитися самим... Ідїть, Грицю... Я вам напишу заяву, а ви подасте і чекатимете відповіді. Тільки не кажіть, що ви зброю маєте, а що збираєтесь придбати, ясно? Скажете, під договір обіцяє ДК ОКДВА, вепрів стріляти... Здається, старий має такий договір. Так? Я знаю. Отже — потрібен дозвіл на купівлю та на користання. Як питатимуть, чим полюєте, називайте лише ту зброю, що на неї є дозволи. Ясно? Дивись же, Грицю!

Так повчаючи, Потаюк, написав заяву.

— Ось це віддасте там. Кімната 133, другий поверх. Йти отак і отак. Та дивись там... (пауза). Потім зайдете до мене. А ні — перекажеш батькові привіт і... хай пильнується. Ех... — потер брови міцно — дурний час! Чорт знає, що твориться. Ви там позвикали, як царі-господарі... Привіт Наталії-каналії. Скажеш, приїду свататись...

Пожартував. Потис руки, подивившись пильно Григорієві у вічі. Григорій витримав погляд і посміхнувся. Потаюк теж посміхнувся.

«Прекрасний хлопець! — майнула Григорієві думка. — Боже! Теж мечеться людина...» — але не пустив і пари з уст. А Потаюк потер чоло, щось хотів спитати, та й махнув рукою:

— Ну то й паняйте...

Хлопці пішли. Пішли до НКВД.

Григорій: ступав поруч з Грицем, рішений на зухвалий вибрик — на дерзку взітву. Так. А що ж! Якийсь чортик підштрикував: «Ану ж! Та що там! Подумаєш... Чхать!!»

НКВД містилося у величезному новозбудованому будинку на розі вулиці Калініна. Він огинав той ріг півколом і височів шістьма поверхами, ще не облицьований, червоний, але вже урядуючий.

Біля входу, підпертого могутніми колонами, стояли вартові, як ідоли, — в довгих шинелях, а назверх кожухи, тримаючи гвинтівки з примкнутими багнетами навскоси, — зовсім так, як на малюнках, що мали ілюструвати могутність першої в світі країни диктатури пролетаріату.

Григорій піднявся з Грицем сходами до вестибюлю. Ішов урочисто і водночас зневажливо, замітаючи слід дохою, як катерининська дама шлейфом.

Так пройшли повз вартових, що стояли закам'янілі, як втілення могутності, таємничості і караючої неблаганности т. зв. «революційної законності».

У вестибюлі Гриць зупинився, взяв Григорія за петельки і притяг до себе. Цей тайожник, цей примітивний і простолінійний хлопчина був чуткий, як вовк, як дикий, гордий, свободолюбивий горал. Подивився мерехтливими очима у саму душу і — відштовхнув: «Іди геть! Чекай на вулиці».

«Чортів Гриць!...» — Григорій не був ані слабовольний, ані забобонний, — він не вірив ні в чорта, ні в диявола. Але, виріши серед природи, він вірив у інтуїцію, у незбагненне відчуття, у вовчий інстинкт.

Постояв хвилинку. Подивився, як Гриць підіймався сходами вгору, і перемагаючи хворобливо-упертий потяг піти слідом, піти побавитись, підкорився отому товариському, лагідному, але категоричному: «Іди геть!»

Помалу повернув і вийшов. Проїшов сходами, замітаючи дохою слід, минув вартових і вийшов на вулицю.

Минуло з півгодини... Минула година... Опанував неспокій. Він крутився на розі і зрозумів, як то недоречно, і що це може скінчитись дуже зле, — крутитись на розі насупроти НКВД. Ну, знаєте! Ліпше було йти нагору. Він повертається іде до східців і починає підійматися...

Але тут вийшов Гриць. Чіпляючи за плече рюкзак, підморгнув: «Пішли!» — і попростував собі, ніби й незнайомий.

«Чортів Гриць! Хто б подумав, що в такому наївнім, дикім хлопчиську стільки зміслу і такту? Мисливець! Справжній мисливець!»

А Гриць справді почувався, як мисливець, нашорошений близькістю хижого звіра — ходив по грані між звичайним і небезпечним, ходив, як на ризикованім полюванні, обачливо, хитро... Тигролов!

Хитро заскаливши око і посміхаючись, пройшов мимо, лише кинув на ходу: «Іди збоку. За мною».

Так вони пройшли квартал. Завернули направо. Потім наліво. І завернули в охотінспекцію.

Тут Гриць поклав заяву на стіл і відсапнувся:

— Ху-у!.. Відмовили. От.

— Таж... — навіть не здивувався Потаюк. — Ну, й?

— І відмовили. Кажуть: «Не треба! Навіщо?! Полуйте так...»

Потаюк помовчав, поводив нахмуреними бровами з-під кубанки і враз засміявся іронічно. А далі зайшовся сміхом весело, та:

— Слухай, Грицю... А це хто з тобою?

— Та це ж свояк один тут! Привіз я йому доху й унти. Свій!

— Добре, — і одверю посміхнувся до Григорія. — Так не дають, кажеш?

— А не дають.

— Кажуть, не треба? — заскалив око.

— Авжеж...

— Ну і чорт з ними, з дураками! Подумаєш! Не мені вас з батьком учить. Ясно?.. Привіт всім. Приготуйтеся добре до пантовки в цім літі, приїду комарі годувати.

Все.

Всі справи вирішено. <...>

Хлопці вже пройшли вздовж піввулиці Карла Маркса, вже минули «ДеВ-Банк», як Григорій відчув, що щось негаразд, що за ними назирці хтось іде. І не так відчував, як угадав своїм вовчим інстинктом. Хміль виходив з голови. Згадалась та «химера», — що за чорт? Хто б то міг бути? Що за один?.. Військо-вий ніби.

— А нагнись, Грицю, — хто там за нами йде наче? Гриць, спіткнувшись, нагнувся і глянув позад себе.

— Та ніби нікого. А що таке?

— Надягай доху в рукави, бо змерзнеш. Так. Чіпляй на плече рюкзак, бо руки заболять. Так...

Упустивши свою доху, Григорій нагнувся і глянув... «Так... Іде назирці. Напевно за нами. Високе. В собачій хутрянці. В капелюсі з розпущеними вухами...»

— Нум, Грицю! Спокійно. Наддай ходу. Так. Не озирайся.

— Та що таке?

— Нічого. Знаєш, як тигр пасе вепрів? Нас пасуть. Не одставай. Тримайся мене. Пішли шпарко. Дужче. На вулиці враз зробилось людно, — то з кінотеатру висипала юрба. Хлопці припустили межі юрбою, а тоді круто завернули вліво, в бічну вулицю.

— Тримай попри стіну!

І враз несподівано Григорій пхнув Гриця в бік. Пхнув в розчинену браму, аж той поточився. Там стали і стояли завмерши.

Повз них бігом пробігла постать в собачій хутрянці і в капелюсі з розпущеними вухами. Як хорт...

Пождавши хвилину, як затихло рипіння, хлопці вийшли, скрутили назад на головну і пішли шпарко. <...>

Поки перебували в цім світі цивілізації, почувались непевно, почувались в небезпеці, — нічна пригода набула таємничого значення, незрозумілого змісту. Квапилися швидше виїхати в інший, у свій світ.

І тільки коли повернули в хаті — свobodно зітхнули:

«Все!». Вернувся добрий гумор, упевненість і душевний спокій.

Тут — вони вдома! О, тут вони господарі!

Слухаючи, як шуміли кедрачі назустріч, як височенні кедри похитували коронами привітно, переповідаючи вічну свою казку а чи звітуючи за дні розлуки, Григорій відчув приплив буйної, дикунської радості, а водночас, — непереможної сили, що вирувала в нім.

Го-го! Хтось там на нього насувається?! То ми ще подивимось. О, ми ще подивимось! Доки він тут — нема тії сили, щоб його звідси викурила, щоб взяла його живцем.

І не знаючи, як виладувати ту снагу і ту безвідчитну тваринячу радість від життєвої наснаги, хлопці пускали коні вчвал, стріляли в пні і стовбури і гоготіли, як азіати.

«Так, ми ще подивимось!» <...>

Розділ одинадцятий

НА КІШКУ

— Ну, як, дітки? Поїдемо? — питав старий Сірно, вагаючись сам це вирішувати, їхати їм чи не їхати на кішку: — Ех, немає Миколи!

— Нічого, батьку! — Це Наталка суворо. — Все одно нас таки знову четверо. Поїдемо... — Упевнено так, беззаперечно.

Старий Сірко подумав, подивився на Григорія, посміхнувся:

— Таке, брат, діло! — І покрутив головою. — Маю відомості, що коло Іману бачили кішку чи аж дві. Кажуть, багато вепрів з'явилось. Ну, ясно, де вепр, там і кішка. З того цей пастух і живе. Та от... Ех!.. Ну, як, козаче, га? — спитав Григорія посміхаючись.

Старий шукав підтримки. Вагався дід. Ніколи не вагався, а тепер вагався. Нема четвертого, нема Миколи.

Григорій добрий хлопець, але ж уперше...

Григорій подивився в очі просто, хотів сказати рішуче, як Наталка: «Поїдем», але... чи має він право вирішати?

Сірко задумався. Справа була поважна. Кішка — це не заєць і не лис. Відтоді, як не стало Миколи, хто його зна як, чи вдасться. Стара Сірчиха стурбовано відмовляла:

— Та хай вона сказиться! Та чи вам мало? Та чи вам життя набридло? Та хай її трясця візьме! Сидить уже! Це й вирішило справу. Старий махнув рукою:

— Ну, то споряджайтесь! Ге, стара! Бог не без милості, козак не без щастя. Спробуєм щастя. Будеш за Миколу, козаче! Витримаєш?

— Спробую, — відповів Григорій серйозно, — Тільки ж...

— Знаю, знаю, синку. Нічого. Я тебе підкую трохи. Хоч ти й підкований.

Отже, вирішили їхати.

Стара, зажурена, мовчала. Хіба вони послухають? Лише тліла серцем та нишком витирала сльози. Згадала торішнє — як привезли сина з розчавленою головою... Боже мій! Як з війни привезли. Кішка, твар тая поганая, вхопила пащею... Будь вона проклята!

— Ну, от іще! — потішала Наталка. — Не журіться, мамо! Та чи це вперше? Таке... Ми скоро будемо дома. Ми так тільки, з'їздиво та й назад. Ніяких там кішок немає... Розбіглись досі, почувши.

— Та хоч би... — І хрестила Наталку, і хрестила всіх, як завжди, як кожен раз, виряджаючи. Тут бо люди гинуть всюди просто. Не з'їсть кішка — то заблудить, не заблудить — у марі втопиться, замерзне, чи ведмідь, або вепр піддере, а то так простудиться — та й Богові душу віддасть.

А збиралися цим разом не так, як звичайно. Повдягали ватяні штани й куцини. А окремо взяли голої дебелі лосиної шкіри піджаки. І такі ж дебелі лосині пальчатки — рукавиці, — сама шкіра на них, без нічого. Взяли по парі запасних ремузів — теж з міцної шкіри. Словом, побільше шкіри. На старому, як і на всіх, уже не кашкетик, а шкіряний капелюх, хутром униз.

Коней нав'ючили легко. Взяли лише намет, залізну піч, харчі, спирт, марлю та пашу для коней. Та ще взяли верьвовок, дроту, сокиру добру. Забрали всіх трьох собак, чотири пари лиж і поїхали. <...>

Так виїхали на Іман-річку. Замерзла і заметена снігом, лежала вона нерухомо, ця, така буйна і бистра улітку, річка. Сніг був чистий, нерушений. Лише посередині, під свіжим шаром снігу пробивалися, як жилки під шкірою, смуги мало їждженої дороги, а по чистому снігу вилося дві нові смужечки від полозків. Межи ними ж — ямки від копит. Щось проїхало вчора двома підводами. З ширини полоззя старий Сірко виснував, що це старовіри. Проїхали вгору. А раз так, то, значиться, вони їхали вниз до останнього снігопаду, а це вертались — значить, були в Імані. Прочитав, і вже його не переконаєш, що це не так. Вони теж повернули вгору за слідом.

Тут Григорій мав нагоду прочитати тайгову газету — часопис пралісів. Але те, що він прочитав, зробило на нього сильніше вражіння, ніж цілі томи Бальзака чи Стендаля, що їх він колись теж перечитував, та за останні роки забув, здичавів.

На снігу великими літерами, либонь, за допомогою пальця було написано лише чотири слова:

«ФІЙОНА МЕДВИНУ ПРИВІТ ПЕРЕДАВАЛА».

І так, наче хто кулаком по уху торохнув. Що таке? Якому Медвину?! Невже?.. Та ні, не може бути!

«Фійона — це ж красуня, жінка того тунгуза, на прізвище Дядоров, краля писана. Росіянка. З старовірів. І дало ж йому зв'язати своє життя з чужинкою, та ще з такою! Та ба: вона — красуня, чиста тобі дворянка, як пава, — ну і погнався. І він її любив, Богу на неї молився, упадав біля неї, а вона... Ну, сказано, не пара. А вона до інших ірже, до своїх. До неї ж охочих — Боже мій! Гарна. І здорова, як кобилиця. Всі начальники, які в тих місцях бувають — чи то різні уповноважені, чи міліція, чи НКВД — всі там пасуться. А Дядров місяцями дома не буває — промишляє все, трудиться. А як узнав, хотів її порубати. І начальників порубати. Забрали його, подержали і пустили настрашивши...»

Медвин... Медвин — це ж прізвище його колишнього ката. Так, це було прізвище слідчого, а потім начальника відділу одного управління НКВД. О, це прізвище стрясло ним до останнього м'язка. Одно лише прізвище. Але, ні, не може бути. Це ж за десять тисяч кілометрів. Явна невідповідність. Це просто випадковість. Прізвище зовсім, зовсім іншої людини. Який старовір. І хоч це був незаперечний факт, що випадковість, проте серце не могло довго вгамуватись. Прокляте прізвище викликало зливу страхітних спогадів, приспаного гніву, пекельної, несприятливої, вічної ненависті.

Всі йшли і не помічали, що робиться з ним. Вони прочитали, посміялись, погмоніли і пішли собі далі. Та й з Григорієм, власне, зовні нічого не робилось. Хіба той бій, ту гіркоту за зламане життя, за скалічену і навіки зіпсовану молодість видно зокола, та ще на такому бронзовому обличчі? Щелепи йому зімкнулись, як вовча пастка.

За кілька кілометрів — знову те ж повідомлення: «ФІЙОНА МЕДВИНУ ПРИВІТ ПЕРЕДАВАЛА». І знову серце зауготіло попри всю явну випадковість такого прізвища тут.

І так разів з чотири. Ніби якийсь злий дух намірявся на його спокій. А в дійсності — хтось їхав і з нудьги розписався. Радий, що вивчився писати. А записав те, що його, найбільше, може, роз'ятрило, чи, може, те, що заволоділо думками всіх тайгових молодих хлопців і дівчат. Це повідомлення звучало, як чергова романтична та пікантна сенсація.

Григорій похмуро вигнався наперед і йшов перший, а збаламучена думка, занепокоєна, снувалась химерно. То припускала найнеможливіше, то пригадувала чуте, теж варте уваги.

Що по тайзі останнім часом проїжджали, або якась військова дослідна комісія, або начальство з НКВД, чи міліція, про це було відомо. Мали щось десь будувати, чи, може, «очищать тил від ворогів народу». А може, те й друге. Що по всьому краю будовано силу військових об'єктів, — це він знав, ще в тюрмі від тих, що по-

бували тут «на виправці». Бач, знав навіть і такі подробиці: понад усім кордоном, за проектом якогось інженера, будовано цілу систему — лінію — укріпленя і багато сопок перетворені в невидні зокола, потужні фортеці тощо. Робили «кордон на замку». Що ж до останнього — очистки тилу, — то це вже він бачив сам.

Ось такі химерні думки снувалися в його голові, викликані тим прізвищем.
<...>

До Урину старий Сірко вводив Григорія в курс його майбутньої ролі. Правда, за весь час він мав багато нагод перевірити Григорія, і цей юнак перед ним склав усі іспити, та ще й найліпше. І старий був певен його здібностей. Щоб не ця певність, то він навряд чи зважився б цю зиму піти на «кішку». Проте вважав не зайвим поговорити з ним іще про його роботу.

— Отож, синку, слухай, примічай, щоб ти знав. Це ти замість Миколи... Бачиш, тут діло таке — дружно, тай виїде щось. Сміливо, один за одного, як свій за свого. Того ми й ходили лише рідні, чужих не брали, бо чужий за чужого не підставить своєї голови. А воно, бач, без того не можна, таке діло... Не знаю, синку, як там їх ловлять, кішок цих, по книгах, ми їх ловимо по-своєму — голіруч і вчотирьох лише. Ну й собаки, без них не можна. Хоч кішка й велика, і хитра тварина, та людина хитріш, Старої ми, правда, не вловимо, бо її не можна впіймати. Ми її стріляємо, та й усе. А ловимо молодшу. Ну, це така ж завбільшки зростом, тільки що легша — всього пудів на вісім, — молода й дурніша. Вона, правда, доброго лошака візьме в зуби, як мишу, скине собі на хребет та й занесе грець його знає куди. А от, як ми за неї візьмемось, то вже їй нікуди дітись.

Головне — сміливість, швидкість і неодмінно крик. Як уже насядемо, тоді крик.

Спершу собаки женуть її, не даючи віддихнути. Вона б собак самих і не злякалась, може, так ми ж слідом. Чує. Собаки женуть, поки вже несила їй утікати. Буває, цілий день ганяємось. Тоді вона забивається десь до скелі, чи до якогось захисту з одного боку і, повернувшись хвостом до захисту, займає позицію. Пси нападають — вона обороняється. А ми тут! Оце коляка — це перше діло. Як «кішка» забачить людину, то враз, забувши про собак, кидається на неї. А я їй коляку вперед! Вона пащею і хапає, що ближче... Головне не злякатись і подати їй зручно. Ми як робили? Я з колякою вперед. Тільки вона вхопила, Микола зверху на неї... та петлю за шию! Як супоню, затягне... А я вже коляку геть, та за лапи, щоб вона його не здерла... А Грицько — за задні лапи!.. А Наталка, як дзиґа, коло Миколи насадає! Ге, брат, це треба швидко... І оком не змигнеш... А головне, треба кричати, скільки духу, скільки снаги, кричати, наче тебе ріжуть. Вона від людського крику дерев'яніє, її трясця б'є, нерв у неї не витримує, бач. Губиться і силу свою втрачає... Тож як ми кричатимем, то ти не лякайся, не думай, що це вона черво розпоролла комусь (хоч, може, и розпоролла), а й сам кричи так, ніби тобі черво розпоролли... Втямив? Отож.

А головне — не бійся її: вона тільки кішка. Але, борони Боже, бити її чим, можна скалічити, і тоді пропаде товар, а значить, пропаде ні за пси труд, бо за калічену і чверті не дадуть...

Тим часом ішли і пильно оглядали всі хащі.

Наталка стояла, тримала за нашійник Заливая, що поривався вперед, і подавала знаки. Миттю зійшлися до неї. Наталка показувала пальцем на дві смуги на снігу.

— Аж дві!..

Сліди... Дві кішки пройшли глибоким снігом. Старий Сірко пильно обдивлявся.

— Стара і друголіток. Уранішні. Тихо йшли... Не голодні... Десь на лігво...

Це все пошепки сказав.

Нічого собі — аж дві кішки зразу! А собаки!.. Григорій здивувався, побачивши, як вони відмінилися. Нюхали слід, і шерсть на них стала дуба на спинах. Поривались вперед, натягали повідки, але не рвались шалено, — зацитькувані, поглядали на людей запитливо. Вишколені.

Власне, по собаках Григорій побачив, що натрапили на тигрів. Заливай тремтів від нападу люті, аж Наталка тримала його за нашійник, не покладаючись на повідок, а він хрипів, не маючи права заревти вголос.

— Головне, розпарувати їх вдало. — Старий Сірко зняв шапку, перехрестився. — Дай же, Боже!.. Тоді міцно нацупив її.

— Ну, дітки! Дивіться ж!

Вмити повідмотували вірьовки і налаштували їх зручно, почіпляли на шию. Кожен дослав набій в набійник рушниці і знову закинув її за плече, щоб руки були вільні. А дід до Григорія:

— Дивися ж. Як я крикну і почну стріляти, стріляй вгору, куди попало, заправляй і знову стріляй, і галасуй, а тоді рушницю за плечі — і гони щосили слідом за мною. І не оглядайся!

І так, тримаючи собак на повідках — Рушай у батька. Нерпа в Грицька і Заливай у Наталки — пішли тими слідами. Попереду старий Сірко, за ним Григорій, тоді Грицько, а тоді Наталка. Вона тримала вінчестер на руці весь час пильно поглядала на боки, іноді оберталась. Її функція вже почалась. Бо кішка та — зрадлива твар, особливо ж як стара з молодим — мати. Вона може бути тут близько і вже, може, вживає проти своїх ворогів заходів. <...>

Рано-рано, тільки-но розвиднилось, рушили. Покинули так намет і все, що було в нім і коло нього, — всі зайві речі лишили тут. Взяли з собою лише сірники, трохи їжі, боклажку з спиртом та своє мисливське встаткування. За розрахунком старого, вони сьогодні мали догнати і згребати тих кішок. Ще до вечора, як Бог дасть. А ні, то завтра.

Сліди знову петляли, водили їх, як і вчора. Там, де снігу було мало, видно було навіть віддряпки пазурів. В інших місцях, де снігу було більше і був «чирим» — затужавіла поверхня, кора, — один слід все провалювався глибоко. «Це матка. Важка, сатана! Пудів на дванадцять». Це ж дало підставу упевнитися, що другий був молодий. Так, пудів на шість-вісім. Проте і при такій вазі та при півторарічному віці він зростом мусив бути такий же, як і старий, лише утліший,

піджаристий, — ще не набрав уповні ваги й сили. Ну і досвіду, звичайно. Тому й ходить при матері.

Раптом все пішло несподівано швидко...

В однім місці, перед густими заростями, старий раптом впустив ломаку і підкинув вінчестер... Григорій бачив, як у гушавині посунулось щось смугасте... Постріл! Велетенська кішка зробила скажений стрибок угору, як підкинена пружиною. В ту ж мить і туди ж стрелив і Григорій по ній. І ззаду пролунали постріли. А старий, пронизливо і моторошно крикнувши, як це роблять татари або чеченці, і, раз у раз стріляючи вгору, пустився чимдуж стороною навздогін за другою, що десь мелькнула і щезла. Решта, так само лементуючи, — слідом.

Спущений Рушай ішов вихором уперед. За ним, пролетівши повз Григорія, покуріли, ревучи, Заливай і Нерпа.

Собачий лемент пішов по нетрах... Далі, все далі... Вирував, клекотів, віддаляючись. Женуть уже взрячку.

Григорій налягав на лижви, закинув уже, як і старий, рушницю за плечі, не відстаючи, готовий до всього.

А Наталка, обернувшись на ході і ще раз стреливши в велетенську потвору, що, перекинувшись у снігу, біла лапами в повітря, — випередила брата і благальне: — Грицю! Братику! Я буду за ним!.. Я буду третя. Бережи хвіст.

То була божевільна, шалена гонитва. Годину... Дві... Три... Безконечно... Аж очі вивертало на лоба. Григорій боявся тільки, щоб не спасувати, щоб стало сили, щоб витримати. Бо життя людей, життя старого тепер на його сумлінні. Ясно.

Собак було весь час чути. Іноді розтиналось коротке скавуління чи виття. Тоді старий припускав ще дужче і по нетрах шугало його страхітне гукання. Підбадьорював та й тій сатані нагадував, що він ось тут, доганяє, як сама смерть.

Собачі й тигрячі сліди кидались то вправо, то вліво, чирим часто не витримував кішку на скоку та в таким темпі, і вона все провалювалась глибоко. Напевно такої гонитви вона довго не витримає. В кількох місцях на снігу руділи плями крові — на собачім сліду.

— Наддай!! — гукав Сірко і лементував ще пронизливіше, ще шаленіше. — Пропадуть собаки! Подере.

Де вони гнали, як вони крутились та петляли, — не було видно. Суччя било в обличчя, обдираючи шкіру.

Ось лемент — рев собачий — близько. Зовсім близько. Старий Сірко нацуплював лосину рукавицю, що був скинув. Спереду вже видно, як ген крутились, гасали пси під скелею. Миттю старий одстєбнув-геть лижви і, наставивши коляку, як спис, гайнув уперед. Григорій нагнувся на півсекунди до лижв... Мимо пролетіла Наталка, бачив лише, як її лижви із шкварчанням відокремились і шугнули вбік, утікаючи від його лижв.

Пізніше він часто згадував і не міг відновити точно, як воно все було.

Він таки перший опинився біля батька. Він лише пам'ятає, як закрічала Наталка... блискавичний його стрибок... Вир... Несамовитий галас, — людський,

собачий, тигрячий... Він затягнув петлю, як супоню, і вмить опинився під сподом, вчепившись потворі в карк за шкіру... Все качалось клубком, галасувало на нім... Здається, і він галасував... Сніг набивався в очі і в рот...

Це тривало десять секунд, але, здавалось, — це тривало вічність... Потім в раптовій тишині — злякане Наталчине обличчя і дихання над самим його лицем... Потім дружній регіт...

— Пусти! — це старий Сірко, сміючись, розпатланий спітнілий: — Пусти, а то ти його задавиш...

Уже! Страшний галасливий клубок розпався, і його витягали, затоптаного в кучугуру снігу.

Тільки тепер Григорій побачив, що він голими руками вп'явся в рудий загривок та так і зачляк... Ага, він перед тим скинув шкіряні рукавиці і кинув їх геть, щоб не заважали...

Потвора лежала майже нерухомо, лише конвульсійне здригалась, розчепірило одерев'янілі пальці. Його звільнили з-під снігу, і секунди переляку загального перетворилися в дружній регіт. Так його забило снігом — повно в носі, і в вухах, і геть світу білого не видно. Але все ціле, нічого не поламаано і не поодкушувано. Треба бачити ці славні, хороші обличчя! Допіру лише зосереджені і суворі, а тепер такі смішливі — розкудовчені, спітнілі, замурані і веселі. Грицько іржав, як дурний.

— А я думав, що вона тебе вже з'їла! Ха-ха-ха! Дивлюсь — нема, тільки унти стирчать із снігу.

Відсапувались. Обтрушувались. Збирали шапки, рушніці. Викопували з снігу погублені набой. А де ж дідова шапка? Та вона, пак, он...

На розметані снігу лежала здорова, смугаста, кішка, зв'язана по ногах, а тоді ще обидві пари ніг докупи, шия затягнута петлею, на морді дідова шапка... Кішка здавалась неживою, лише хвіст тремтів і корчився потихеньку, як прут на вогні... То враз вся стиналась в страшній конвульсії.

— Кінчається! — це Грицько злякано: — Дуже втягнуто!

— Нічого, — заспокоював старий, — це кішка, її не так скоро задушиш.

Потім обдивлялись пошкодження — оглядали один одного і собак. У старого Сірка була щока в крові, але то пуста — здряпнуто, і він навіть не пам'ятає де, чи як гнався, чи тут уже. Наталка набила моргулю об чийсь приклад, а може, й об чийсь лоб. Може, об Григоріїв. У Грицька все гаразд, тільки чухав нишком ззаду, — сатана мотнула наостанку, як уже була зв'язана, та так піддала ногами, що він не втримався і гепнув просто на камінь. А в Григорія усе в порядку... Що в нього боліли ребра і була розсічена всередині губа — то секрет.

А собаки лежали рядочком на снігу, повисолоплювавши язики, ніби в Спасівку. Проте з ними гірше. В Рушая розідране вухо, у Заливая здорово підіраний бік — так шкіру й злулено смужечкою, і він старанно зализував рану, піддаючи шмат шкіри язиком. Старий витяг ножа і тут же проробив операцію — відтяв шмат геть; розумний пес тільки заскімлив і лизнув діда в руку.

— Нічого, нічого, це ще щасливо: це заросте... А з Нерпою було погано, — десь наколола око, і воно слъзозилось, кривавилось. Пес жалібно дивився на людей.

Старий оглянув, похитав головою...

— Ну, нічого... Може, пройде... От біда... Ну, та на війні не без убитих... Може, й заживе...

Після оглядин старий Сірко підійшов до вже майже нерухомої кішки і розпустив петлю на шії. Радісно бурчав:

— Оце фарт! Хтось серед нас щасливий!.. Потім знайшов свою коляду і просунув кішці межи зв'язаними ногами. А тоді взявся майструвати клітку.

Поки старий майстрував клітку, зв'язуючи її з товстих брусків, невелику, тісну, але дебелу, — хлопці з Наталкою позбирали лишви, розпалили ватру, почали готувати їсти. Тільки тепер вони почули, які вони голодні. <...>

Гуртом взялись за коляку, просунену межи ногами, підняли кішку і поклали її в клітку згори. Старий наклав заготовлені, глибоко позасікані на кінцях дрючки, позабивав кілки, попробував, — добре. А тоді висмикнув коляку з-межи ніг. Слава Богу!

— А тепер снідати, обідати, полуднувати й вечеряти... Смеркало. Назад рушати пізно. Тут і ночували... Коло скель було затишно. Розгребли сніг, розклали ще одно велике вогнище, — було тепло, спалося міцніше, ліпше, аніж на печі.

Звечора, наївшись і напившись, ще довгенько лежали кого вогню, гомоніли про се про те. На старого Сірка трохи напала балакучка, як часто після доброї вдачі, він був у добромуморі. Згадував, розповідав, а то й філософствував.

— Бач, — це старий роздумливо, капирсаючи паличкою жаринки. — Як на світі все розумно зроблено. Га! Оці ось кішка, приміром, — вона виплоджує тільки по одному, та й то не кожен рік, бо якби вона плодилась так, як миші чи пацюки, то тигри б увесь світ давно поїли. І от уже ведеться — що більший звір, то менше плодить, що менший звір, то більше плодить. Чого так багато мишей плодиться? Та того, що їх усяке їсть — і тхір, і колонок, і куниця, і горностай, і сова, і лисиця — всі живляться ними. Отже, щоб мишачий рід не перевівся, треба, щоб вони швидко і багато плодилися. А вже ведмідь або й оця кішка — їх жоден звір не з'їсть. Навпаки. Їм самим треба багато харчу, того вони так помалу й плодяться.

О, старий дідуган стільки надивився за життя, стільки думав над усім і розумів навіть, чим що дише, що міг би консультувати багатьох вчених і професорів з цих питань. Бувши в добромуморі, старий розгомонівся і довго ще розважав молодь оповіданнями про свої пригоди.

— І скажи, одне одного держись, як воша кожуха. Хочеш знайти колонка, — шукай мишу, хочеш знайти вовка, шукай козу, хочеш кішку цю знайти, шукай вепрів; бач, це пастух, а то козолуп, а той мишопруд — всі спеціалісти, інженери...

Іноді коло ватри вибухав дружній регіт, особливо, як дід оповідав про людей, про зустрічі з громадянами, про спостереження над ними і робив несподівані висновки.

Уранці вони рушили до покинутої ще вчора домівки, до намету. На чотири пари лижв, мистецьки зв'язаних і налаштованих так, як сани, поставили клітку з живою кішкою. <...>

Він пішов назустріч, стискаючи гвинтівку. На санях було дві постаті, завинуті в дохи по самі вуха. Вмить відкинули дохи, — замаячили будьонівка і єжовський кашкет, руки вхопились за зброю.

Тут коні захропли, затанцювали і враз мотнули, як навіжені, вбік — вхопили тигрячий дух. Ага!.. Кошівка (такі сани) перекинулась, і обидві постаті випали в сніг.

Григорій вп'явся в них очима. Не бачив, як повз нього, божевільне, обминаючи його стороною, мчали коні, б'ючи голоблі та сани, що летіли за ними льотом, перекидались, деренчали...

Одна постать схопилась і хотіла кинутись упоперек до лісу. Другий шалено, хапливо вибивав сніг з цівки гвинтівки, а далі шарпнув за кобуру пістоля.

— Стій!! — гукнув Григорій. — Зброю геть! Руки вгору! Три ступні вбік! Так стояти!..

Стоять... Григорій підійшов. І нагло... Серце закалатало йому безумно, шалено. А очі вп'ялись в того, що в кашкеті... І він зареготався страшним, жаским і... радісним реготом.

— Медвин?!

Боже мій! Мить. Мить подиву. Мить буйної радості. Є, є Бог на небі! Ось він. Ось той, з ким їх і Бог не розсудить.

А Медвин — бравий герой і грізний суддя та володар душ людців і плюгавий злодюжка, порушник закону нетрів, — стояв і тіпався... Так, тіпався. Губа йому тіпалась, а очі... очі гидкого, сопливого боягуза. Три шпали на ковнірі — як мазки крові.

— Великий начальник?! Так... Поздоровляю...

Другий тихенько відступав назад, непомітно; з однією шпалою — якийсь начрайону. «Чорт його припарував, дурака», — подумав Григорій, а вголос промовив:

— Так... Ну, все, таваріщ следователь! Все. — І важко задихав: — Кінчаю слідство... — І підніс голос, повільно, грізно:

— Тут... я тобі... й рев, тут я тобі й трибунал! — Підкинув гвинтівку і вистрелив. Аж тому з голови пихнуло.

Другий кинувся упоперек, до лісу. Григорій дивився йому услід, слухав, як у грудях стукає серце, напоєне помстою... Тут утікач обернувся і вистрелив з пістоля. Уже майже видряпався на урвище до лісу. Куля тьохнула десь у сніг.

— Хіба так стріляють? — промовив Григорій задумливо. Пересмикнув закривку і стрільнув.

Постать підкинула руки, майнула ними в повітрі й покотилася з урвища.

Мить Григорій стояв нерухомо. Думки летіли вихором... Так. Все. А тепер — в Маньчжурію, в Китай, в Японію. до чорта в зуби. От. Все відтяв за одним разом — і ворогів і друзів, і спокій — все...

Стривай! За мої вчинки відповідати ж ніхто не мусить. Подивився на чисту пелену снігу, а тоді написав пальцем великими літерами:

«Судив і присуд виконав я — Григорій Многогрішний. А за що — цей пес сам знає».

Ще й розписався.

— Так... Куди ж тії бідолашні коні побігли? Загинуть... Шкода... Ну, добре. — Хвилинку постояв. Зітхнув. Потім махнув рукою, почепив гвинтівку на шию і повернувся...

На нього дивилась пара очей. Наталка!

— Що ти зробив?

Григорій взяв її за руку і потяг геть за собою. Вона не опиралась — покірно йшла поруч, лише відчував, як її рука тремтіла.

А в неї рука тремтіла не з переляку, ні.

— Що ти зробив?

— Слухай, Наталко! Те, що я зробив, — те я мусив зробити. Розумієш? Я вбив одного дракона... Ти цього не бачила! Не бачила! Розумієш? Не бачила! А вже, як я буду далеко звідси, — тоді ти про все розкажеш своїм...

Дівчина дивилась на нього, і в неї затремтіли губи.

Прошепотіла здивовано, розгублено:

— Куди ж ти?..

— Стривай. Твій вінчестер зареєстрований?

— Ні.

— Гарзд. Чудесно. Дай мені твій вінчестер. На тобі цю гвинтівку. Вона теж не реєстрована, але... хай батько допильнує...

— Але стривай... Ну, добре. Ти зробив, як вважав за потрібне, добре, тобі видніше, але куди ти?! Куди ти підеш?

Боже мій! Скільки сказано в одному тоні! Все, про що мовчала місяцями. Григорієві аж горло стисло. А дівчина благала:

— У нас же цілком безпечно... у нас... Та можна ж ще далі зайти в нетрі...

Григорій взяв її за руку і стис. Міцно-міцно. Вона не віднімала своєї руки.

— Дурна, ти дівчинко. Ти не знаєш, що то за один. За тиждень тут всі нетрі поставлять догори ногами — шукатимуть... Це великий собака. Але Бог є на небі! Є! Цей пес відбивав мені печінки, ламав кістки, розчавлював мою молодість і намагався подряпати серце, якби дістав. Так довгих-довгих два роки він мене мучив. А потім спровадив до божевільні. І все за те, що я любив свою батьківщину.

І я ще тоді поклявся іменем матері моєї, що відірву йому голову. Я втік з божевільні... Потім мене знову піймали і знову мучили такі, як він, — його помічники... А потім присудили до двадцяти п'яти років каторги. Двадцять п'ять років! А я всіх маю двадцять п'ять. І все тільки за те, що я любив свій нещасний край і народ...

Я поклявся, що буду їх вбивати, як скажених собак.

І я втік з ешелону. Вони мене везли з України на каторгу, на повільну смерть, і берегли, як пси. А я втік. Вистрибнув на ходу з скаженого поїзда, — стрибнув у ніч, у смерть, на щастя.

І я мав щастя... Я потрапив до вас, я мав щастя. Сміливі завжди мають щастя, як казала твоя мати... Обійми її міцно за мене і поцілуй її за мене... сестро.

Наталка враз нагло припала до нього і вибухнула буйним плачем. Безпорадно, по-дитячому. Ясно — це розставання. Це навіки. Боже мій! І поцілувала... Ой, як шалено! Все вклала в цей поцілунок, всю душу.

А тоді враз відірвалась, зціпила зуби, хутко-хутко відстебнула набійницю, повну набоїв до вінчестера, ткнула в руки.

— Візьми!

Мовчки взяла його патронташ.

Повернулась і пішла. Хутко-хутко... Зупинилась... Завагалась... Пішла... Зникла...

А за хвилику з хашів почувся її голос, суворий, але з эле прихованими слізьми:

— Ітимеш оцією річечкою. Дійдеш до заїмки — візьмеш коня, харчі... сірники... Батько нічого не скажуть, я їм поясню, як приїдемо... Ітимеш далі розпадками на захід... На Уссурі. Й на Маньчжурію...

За слізьми не договорила — подалась. Все.

Бідолашна... Горда... Дика... Наївна і... надзвичайна Наталка...

І десь зринула в пам'яті і бриніла в вухах пісня, як кров у висках, бриніла боляче і чітко:

«...Цілувалися ми із тобою один раз»...

Ху-у! Серце Григорієве ніби хто поклав у жорстокі лещата. Він стояв, зціпивши зуби до хруску, щоб не ревнути дико, нестямно. А по щоці повзла помалу сльоза. Вирвалась-таки! Так, як вирвався він колись із скаженого поїзда.

Згори почав падати густий лапатий сніг. Засипав сліди. Засипав усе...

І сідали рядочком сніжинки, як білі голуби, на сталеву сизу цівку вінчестера.

Розділ дванадцятий НАВЗАВОДИ З ЩАСТЯМ

До Хабаровська з заходу кордон іде по Амуру. Від Хабаровська на південь по Уссурі. Найліпше кордон перейти десь в Біробіджані, там найбільші нетрі, найвужчий Амур і гори обабіч — Великий Хінган. Це Григорій знав. Він це вивчив досконало і давно вже, щоб бути зорієнтованим на випадок чого. А тепер той момент настав. Але ж...

Ні. Йому несила так піти геть. Він мусить піти туди, глянути, побачити. Вос-танне ж. Побачити батька, побачити матір. Це, може, єдині рідні, може, на цілому світі.

Прощатись. Стати навколішки і хай благословлять у далеку путь — у темне, страшне невідоме... Може, в смерть.

Три дні він ішов снігами і боровся сам із собою. І не міг перемогти бажання піти, глянути. Він мусить. Спустився становиками і вийшов на річку. Зайшов на заїмку — постояв біля коней, що стояли біля стіжка сіна і, зачувши його, радісно заіржали. Він погладив свого буланого, по-господарському обдивився усе — все гаразд. Мисливці ще не приїжджали, але мали приїхати. Коня він не зважився взяти, лише взяв харчі, сірники, пляшку з спиртом і жменю набоїв. Інокентія Петровича не було вдома, і Григорій був задоволений з того. Взяв що треба і пішов далі. Це було позавчора. А вчора він провалився в наледь і мусив сушитися. Сушився всю ніч і думав усе про одно, все про те саме. Ще вчора вранці з перевалу він бачив, як унизу річкою їхала процесія. «Наші», — мелькнуло в голові. Так, він упізнав їх. Хотілось скрикнути і побігти до них, але утримався. Зітхнув лише.

А процесія посувалась вниз по льоду. Коні встяж тягнуть на довгих полозках клітку з тигром і всі речі. Позаду ідуть двоє, а спереду одно лиш на лижах. Коло нього крутиться собака, то забігає наперед, то, повернувшись, кидається назустріч... Заливайків голос перекочується по горах, дзвінкий і докірливий — на нього не зважають... Серце Григорієві стиснулось. То ж Наталка! То ж Наталка. Простує вперед уперто, похилившись проти вітру. Уявив, як вона уперто заломила брови, і так стало на серці... Ні, цього не скажеш, як то буває на серці, коли воно нагло обиллеться кров'ю.

Процесія зникла за тим велетенським крижаним водоспадом, що вилискував на сонці. Могутній гірський бог десь махнув чарівною паличкою і заморозив велетня, розмалював його в усі барви веселки, оправив у скляний прозорий панцер — і він стоїть, мерехтить холодно.

Григорій ще довго стояв, дослухаючись до Заливаєвого голосу. Процесія зникла. Потім і голос той десь завмер, а він стояв.

Тоді сапнув морозного повітря, насупився, підв'язав міцніше лижви і пішов нехотя снігами глибокими, становиками крутими.

Це було вчора. Всю ніч він лежав біля вогнища на снігу і думав свою бурлацьку думу. Зазирає у минуле — тяжко. Заглядає у майбутнє — темне. Зціплював зуби — нехай! Багато випало на його плечі. Але ж він живий, чорт забори! Подивимось ще... Спав сторожко, як дикий тур.

Так він ішов три дні і дійшов сюди, на стару пасіку. Що далі ішов, то все повільніше, а дійшовши сюди, до цієї пасіки Сіркової — зупинився. Далі несила. Ой, несила далі — це вже покинути останню рідну хату та й назавжди... Тут він отаборився і оце боровся воював сам з собою:

Піти? Чи не піти? Ні, не треба! Але ж як він піде геть, не попрощавшись з цими людьми?.. Але ж як стане перед нею і не пожаліє її серця?.. Ліпше було б розбитися ще тоді, з поїзда стрибавши!

І він рішуче збирався, то знову сідав у холодній халупі і сидів, важко підперши голову. Було його й по тюрмах, і по божевільнях, і де тільки його не було, але ніде він не трапив голови. Ба, ніде ж йому і не траплялося такого. Потім він напалив у халупі і міцно заснув. Пірнув у сон, як у визволення. Нехай.

Як він довго спав — хтозна, — чи години, чи дві, чи, може, кілька днів, — хтозна. Але враз схопився — йому приснився дивний і страшний сон. Йому приснилась мати... Мати на побаченні перед розстрілом. Рідна мати... Бідна, бідна мати!.. Він прощався з нею і гірко плакав...

А коли схопився зі сну — сльози текли по щоках.

Швидко перевзув унти, підперезався набійницею, перекинув вінчестер за спину і, ставши на лижви, пішов швидко у ніч.

* * *

Ще було темно, ще тільки благословилося на світ, а в Сірковій хаті уже горів вогонь.

Почувши шерех здалеку, собаки забрекали. Григорій тихо свиснув, і собаки вмиль опинилися біля нього, кидалися під ноги, радісно лащились. Нюхали вінчестер і дурили з радощів.

На сніг лягла смуга світла. Рано повставали Сірки, як і завжди. А може, і не лягали, може, що скоїлось. Ні, так, як і завжди. Мабуть, до міста збираються.

Старий Сірко, похиливши голову, сидів насуплений на лежанці, одягнений, і ніби роздумував, що його одягати ще — чи доху, чи козяк, сідлати гнідого чи буланого.

Наталка, така ж насуплена, як і батько, заломивши брови, стиснувши уста, шила унти... Ізюбрині, лапчаті... Гаптувала їх білими пушинками... Сувора, трохи зблідла, схилила голівку то вліво, то вправо — дивлячись на роботу, а думка десь, не тут.

Грицько сидів біля груби і морочився з калибом — відливав картеч, козюлювати збирався; робота щось кепсько йшла.

Мати біля затопленої печі перебирала мерзлі брусниці. — розглядала їх, як крапельки крові чи як намисто на долоні.

В хаті була мовчанка гнітюча. Чи то сон недоспаний напосідав, чи то сумно, чи то тужно, як по якійсь утраті, як після похорон. Та сама гнітюча мовчанка, що запанувала серед них зразу, ще в дорозі, після того, як Наталка в кількох словах розповіла, що сама бачила, що від Григорія почула, та про його намір. Аж приїхали додому, вона, заплакавши, поцілувала матір.

Грицько гнівався на побратима, що той зник і знехтував його приятню, дружбою, — зник, навіть не попрощавшись. Його молоде серце закипіло після сестриної розповіді. Боже! А він і гадки не мав! Зразу був хотів вертати на розшук та збагнув, що це ні до чого, пізно, — і мовчав. Мовчанка — це єдине, що лишилось в ім'я дружби. Так і Наталка, і батько. Наче змовились.

Треба було їхати до міста на базу — відвозити здобич, але старий не квапився. Десь там піймана кішка чекає у клітці, поклавши лапи і гордо піднісши голову, — нерухомо та відчужено дивиться просто себе вогкими великими очима. Не бере їжі. Третій день не бере... Та вона п'ять днів не братиме, але не згине. То горда і живуча тварина... І старому думки химерно блукали межі гордою твариною та...

Раптом в сніях зашелестіло. Клацнула клямка... В розчинені двері увірвалась хмара морозу. Густа та біла... І перетворилася в людину. Так чаклюють шамани в гольдів, пускаючи клубками дим. Але такого чуда не втнуть! Зачинивши двері, біля порога стояв Григорій.

Вінчестер через плече, в снігу і крижинах попід руки, унти і ремузи обмерзли, — десь брів по наледі, — набійниці навхрест на грудях, а груди розстебнуті, спітнілі... Завмер нерухомо. Блідий, трохи схудлий, засмалений вітрами, стояв і ніяково, по-дитячому посміхався.

— Не сподівались? — вимовив хрипко. Брусниці посипались і покотились-покотились по підлозі, заторохтіли, як намисто.

— Ох, Боже мій!.. — скринкула мати і, простягнувши руки, ступила до дверей. — Ой, сину! О, дитино бідная!.. — І материнські сльози покотились, як тії брусниці розсипані: — Ой, що ж бо ти наробив, соколе нещасливий!?

«Так, як у тім божевільнім сні на пасіці», — майнуло в голові. І, не розуміючи, що робить, скорившись невидимій силі, Григорій стяг шапку і опустився на коліна... Та зміг видушити тільки одне, жалке слово:

— Мамо...

А на закам'янілому обличчі, на щелепах набрякли жили від надмірної напруги.

— Ой, синку, синку!..

І ще буйніше котилися сльози у матері; вона за сльозами його не бачила, простягаючи руки, щоб підвести: — Бог... Бог тобі простить, дитино... Бог тобі суддя, та й мати Божая. — І витирала буйні сльози, а вони, неслухняні, лилися далі. — І нащо ж ти так?..

— Ну-ну, стара... — закректав старий Сірко вдоволено. — Козакові — козацьке діло!

Як Григорій увійшов, він встав назустріч і стояв так. Григорій звівся, допитливо дивлячись старому в очі. А старий заховав їх під волохаті брови, і вони так посміхалися самі собі під бровами нахмуреними. Стояли так один проти одного. Стояли так, як той Тарас Бульба з Андрієм, тільки це не Андрій, — це Григорій, і голова в нього не схилена погноблено, а гордо піднесена; лише блідий, але напропале затятий. Старий покрутив головою загадково. Либонь задоволено:

— А я й знав, що ти прийдеш, сину, еге ж... Ну, ось... Запанувала мовчанка. А Наталка... Боже мій! Впустивши оторочки і голку, вона стояла край столу, смертельно бліда, не пустила й пари з уст. Якби хто знав, що з нею діялось! Аж помертвіла. Бідолашна дівчина! Припала очима до гостя. Аж Грицько — брат її — подивився на неї, потім на Григорія і відвернувся. Він знав сестру і вгадав, що то значить.

— Так. Я прийшов... (пауза) Мені треба поспішати... Я прийшов попрощатись з вами усіма... Простіть, коли чим завинив, може, вже не побачимось (і посміхнувся), хіба на тім світі... — Обвів усіх очима і зустрівся з Наталчиними.

Дівчина спалахнула. Прочитала в його очах те, що було в його серці. Почервоніла до сліз, та помалу кров відплинула з обличчя, і вона ще більше зблідла. Чула, як кризь завірюху:

— Я мушу поспішати... Простіть і побажайте мені, як бажаю я вам...

Рвучко ступнула, потім враз повернулась і вийшла геть, либонь, до хатини...

— Бог простить, синку, — це мати, витираючи сльози. — Прости ж і ти нас, коли що...

— Щастя тобі Боже, синку! — це батько урочисто. — Шкода, та що ж...
Стара, збери на дорогу щось. Не барись, синку, бо скоро світатиме. А ти до рогу знаєш?

— Та знаю... — це Григорій. — Я весь час вивчав. Думаю на весну, та от...

— Будь же обережний. А в Маньчжурії — в Харбіні та в Сахаліні є наша рідня. Та ти ж, пак, знаєш.

Григорій кивнув головою.

— Спасибі. Гарзд.

— Ну, сядьмо, щоб іще зійтись колись...

І за стародавнім звичаєм вони урочисто сіли. Григорій примостився край лави. Сиділи хвилину мовчки... Потім, як на знак якийсь, звелись. Попрощались.

Мати, плачучи, тикала Григорієві до рук набитий рюкзак. Батько застібав корячкуватими пальцями гудзик йому на грудях.

— Бувай же здоров, синку! Патронів досить? Добре... Тут увійшла Наталка. Пристібаючи на ходу діловито набійницю, вона увійшла виряджена, як на полювання. Брови рішуче зсунені, уста стиснені. Бліда, як смерть, але спокійна. Стала посеред хати біля Григорія.

— Куди ж це ти, дочко?! — сплеснула мати руками. А батько примружив очі вражено. Наталка ж стала проти Григорія з непокритою головою і мить дивилася йому в вічі з мукою, запитанням... Мить коротку і мить безконечну... І знайшла там відповідь, — у тім погляді — в тій мішанині з любові, жалю і розгубленості від свідомості про нездійсненість щастя. Потім взяла його за руку, відчуваючи, як на ній товчеться жилка — товчеться кров, пориваючись до неї, — опустилась навколішки перед враженими батьками...

— Ой, Боже мій! — тільки й змогла промовити мати. А Наталка дивилась на них мерехтливими очима, запаленими іскринками сліз та безповоротною рішучістю:

— Як уб'ють мене — то я не вернусь. А як судилось мені щастя... то нехай же я буду, мамо, щаслива! І ви, тату!.. Благословіть!..

Пауза, гнітюча пауза збентеження. Очі Наталці замерехтіли сльозми, а брови рішуче заломались:

— За свої вчинки відповідатиму я... перед людьми і перед Богом. Ні, перед Богом і перед вами...

Батько суворо, допитливо дивився на Григорія, а той аж шарпнувся був, та Наталка перехопила його рух:

— Григорій не має права говорити! Я знаю, що він скаже! Але він збреше! Він зрадить сам себе ради вас. — І, заломивши руки: — Я мовчала довгі місяці, як камінь. Я змагалась із собою... Я не знала, а сьогодні я бачу, тепер я бачу, що я загину. То ж ваша кров у мені. Ви ж знаєте, що я ваша дочка... Не губить же мене!

Мовчанка. А Наталка благала:

— Тату! Нехай я буду щасливою! Може ж, я буду щасливою!.. — І враз рішуче, з докором, хоч і крізь сльози: — Я не переступила вашої волі, в мене ваше серце, ви його мені дали таке, — то й хай же Бог буде суддею.

Старий Сірко бачив, що нічого не вдієш. О, то Сіркова кров заговорила! Начувайся! І він слухав дочку і дивився на Григорія з-під волохатих брів: «Обоє рябое». І посміхнувся схованим оком під насупленою бровою.

«То хай же Бог буде суддею...» І уже була б звелась, але тут Григорій, бачачи, до чого може дійти, мовчки опустився на коліна поруч, тяжко похиливши голову, як під сокиру; бачив, що дівчина може переступити батьківське слово заради нього.

— Отак-то, стара... — це батько.

А Наталка, ухопивши нотку в його голосі, пожвавіла.

— Як загину — що ж, Микола ж он загинув... А як загине він — то хоч знатиму, де він лежатиме, та й тоді повернуся до вас. Але нехай ми будем щасливі, тату! Мамо! Смерті ж і конем не об'їдеш. Он Микола...

Тут мати не витримала і крізь сльози:

— Чого ж ти мовчиш, батьку?! Твоє ж насіння! Але не було в тім докору, лише розгубленість і далебі... співчуття. Так, співчуття. Вона дійшла серцем того, що старий доходив розумом.

Сірко почухав голову і зітхнув важко:

— Такі часи, бач... Таке життя... Ну, що ж...

Матері тільки цього було й треба. Вмить витерши сльози, вона хутенько зняла ікону — ще своє благословення — і, намагаючись бути веселою (щоб була ж дочка щаслива), благословила, а тоді віддала старому і стала коло нього.

— Нічого, стара! Бог не без милості, козак не без щастя... Та й часи такі... Нехай же шляхи вам будуть рівні, люди привітні і щастя довіку, — щоб ні сили темнії, ні око злеє, ні куля ворожа... От... Та й не баріться, діти!

Наталка квапилась. Шалено обіймала батька та матір. І потішала. І гомоніла збираючись:

— Не журіться... Та я ж усі шляхи і доріжки знаю... А там же тітка і родичів скільки... Боже... Ми візьмемо Заливайка, і він принесе вам вістку, як уже будемо в безпеці...

І цілувала батьків і брата, щаслива і радісна.

— І все буде добре, ось побачите. Ми тоді покличемо вас на весілля.

Батько хитав головою, дивлячись на дочку:

— Сіркова кров.

— Дай Боже, дай Боже, — це мати, підступивши. — На ось ліпше оце, боже-вільна ти... — І висипала їй з пригорщі в пригорщу дрібнички — дукачі стародавні, обручки, сережки золоті. Потім зняла з себе золотий хрест і наділа дочці на шию. — Може, здасться, дитино...

Надворі швидко сіріло. Грицько збирався провждати, але Наталка заступила дорогу, обхопила руками за шию і, дивлячись в очі, ніжно, але заперечно:

— Твій побратим — нехай мені, і я відповідаю за нього головою. Так? А мати й батько — тобі, і ти відповідаєш за них головою. Так? Дай же слово, що ти бергтимеш їх. І одружившись, будеш коло них. Ну ж... — І, тільки діставши слово, поцілувала й пустила.

Ще не розвиднилось гаразд, як з Сіркової заїмки в мороз, що стояв туманом, вийшли і попливли помалу по снігу двоє озброєних, на лижвах, з рюкзакками за плечима, а за ними великий якутський пес. Перейшли падь і пірнули в нетрі.

* * *

Однієї ночі на Н-ській заставі на Маньчжурським кордоні, біля станиці Пашкове, там, де Амур, стиснений обабіч горами і нетрями, лежить чистою, але досить вузькою смугою, — зчинилась тривога.

На великім відтинку почалася стрілянина. Почалась вона з далекої пожежі і кількох вибухів там. Потім вибухла в самім Пашковім, а далі розійшлась обабіч на яких десять кілометрів... Ніби тривав бій межі всією Японією і СРСР. Але то всього лиш — ловили порушників, що десь із боєм переходили недоторканий кордон «соціалістическово Отчествa». Невідомо тільки, в який бік переходили — ніч була дуже темна, нетрі густі, а варта надто знаменита, хто йде, куди йде і де проломлює «границю на замку». Метушня зчинилась надзвичайна.

А «диверсанти» були сміливі і досвідчені, ні, одчайдушні — вони насмілились перейти кордон там, де того найменше сподівались — в самісінькім Пашковім, що приліпилось на березі Амуру. Там, де дороги топтані і сліду не видно, там, де Амур вкритий високими та крутими торосами. Для цього їм треба було перейти через село, що маячіло обідраними дахами та голими крокками, — колишню козачу станицю, а тепер розкуркулену і перетворену в прикордонний колгосп. Це була крайня точка Біробіджану. Давні мешканці-козаки або «гурани» — потікали в Маньчжурію, а тут жили тепер бердичівські, тульські та орловські «патріоти родіни». У всякім разі диверсанти про це знали, і зважились перейти попри самісіньку будівлю прикордонного пункту. Але перед тим зробили досконало продуману диверсію. <...>

Шлях їм прослався вперед, в невідоме. Десь навколо світу. Приготовані на всі труднощі, на жорстоку боротьбу й на втрати, вони спалили всі кораблі за собою та й вірили в свою зорю, що присвічувала їм шлях, — шлях в життя. Шлях туди — десь на ту далеку, для одного з них зовсім незнану, сонячну Україну. А чи в героїчну битву і смерть за тую далеку, за тую незнану, за тую омріяну Україну.

Шлях прослався вперед, а думки летіли назад, — тим своїм безконечним слідом через снігові пустелі і нетрища, що ними мчав одинокий пес, вірний і до кінця

відданий чотириногий товариш, припадаючи до сліду по-вовчому, — туди, до засніженої, загубленої в нетрищах домівки суворих тигроловів.

* * *

Краєва преса була сповнена сенсаційними повідомленнями. Перше:

Чільна сторінка офіціозу «Тихоокеанская звезда» чорніла жалобою. Під гризною чорною шапкою — «СМЕРТЬ ВРАГАМ НАРОДА!!» та «ВИ УМЕРЛІ, НО ДЕЛО ВАШЕ ЖИВЬОТ! МИ КЛЯНЬОМСЯ, ДОРОГІЕ ТОВАРИЩІ, ОТОМСТІТЬ ЗА ВАС І УНІЧТОЖІТЬ ВСЕХ ВРАГОВ ВО ВСЬОМ МІРЕ!» — під цією шапкою в тексті було надруковано два портрети в чорних рамцях. Під портретами товстими літерами повідомлялося про те, що в тайзі «ВЕЛИКА, ОЗБРОЄНА ДО ЗУБІВ БАНДА ВОРОГІВ НАРОДУ, на чолі з крупним державним злочинцем, збігцем з каторги, шпигуном і агентом фашизму і т. д., на прізвище Григорій Многогрішний, — ПІСЛЯ УПЕРТОГО БОЮ ЗВІРСЬКИ ЗАМОРДУВАЛА тов. МЕДВИНА — начальника Краєвого особого відділу УГБ НКВД на ДВК та начальника Н-ського райвідділу НКВД».

Перечислялися всі заслуги того орденоносного тов. МЕДВИНА — «ветерана ВЧК — ОГПУ — НКВД, славного і доблесного чекіста», що в боротьбі з ворогами не знав пощади і жалості, і що рука в нього не дрижала ніколи... і т. д. Потім сипалися страшні погрози і прокляття на адресу «ворогів народу усіх мастей» та їхніх приспівників і симпатиків, а особливо металоса громи викоринювати всіх підряд жорстоко, немилосердно, повсякчас і на віки вічні.

Кричалося про «бдітєльнєсть» та «святєннєй» обов'язок всіх — старих і малих — допомагати органам ЧК.

А внизу великими літерами оголошувалося велику премію за зловлення того страхітливого «отамана банди» — Григорія Многогрішного.

А ще нижче подавалося свідчення очевидця, що та банда пішла на схід, намагаючись, очевидно, прорватись до Японії, і що бачено її вже аж на Охотському узбережжі. Друга сенсація була ще цікавіша. Подавалося карколомне повідомлення про «чергову провокацію» «некой» агресивної держави на советсько-маньчжурському кордоні... В зв'язку з чим ціле місто, ні, цілий край заговорив про швидку війну, потираючи з радості руки: «Нарешті все скінчиться! Дай боже! Хоч би вже швидше!» І в зв'язку з тим же заворушилось ПХВО та ОСОАВІАХЕМИ, поливаючи вулиці іпритом та ганяючи в газмасках, — без віддиху прискорено проходячи курс протиповітряної оборони і не маючи до того аніякісінької охоти... Отже — подавалося повідомлення про черговий конфлікт на маньчжурському кордоні. Про кількагодинний бій і відбиття великої диверсійної групи ворога, що хотіла проламати «границю на замку». Про героїзм начальницького складу Н-ської застави. А особливо про заслуги начальника тієї застави, який в героїчнім бою був поранений тяжко, проте не зійшов з революційного посту до остаточного розгрому ворога.

Краєва «Тихоокеанская звезда» рябіла жирними кличами і гаслами. «СМЕРТЬ ПОДЛИМ НАРУШІТЕЛЯМ!» «СВІНЬЯ ЛЕЗЕТ В СОВЕТСКИЙ ОГОРОД!» «СМЕРТЬ ЗАХВАТЧИКАМ СОЦІАЛІСТИЧЕСКОЙ РОДИНИ» тощо.

Потім наводилися привітальні телеграми на ім'я того героїчного начальника Н-ської застави і представлення його до найвищої нагороди. І тут же описувалося подробиці з епізоду поранення начальника. Говорилося про великий бій і, між іншим, про «двох негодяїв з гігантським псом», що в тім бою нагло напали на начальника «з тилу»...

Старий Сірко, що привіз з Грицем до Хабаровська на базу здавати живого тигра, слухав всі ті надзвичайні новини, всі ті дивовижні події та страхітні прокльони й погрози і хмурився, а йому хотілося нагло і гомерично реготатися. А хіба не смішно! Отак-о воно й все!

Що то за історія вийшла з тими «полеглими в бою з великою бандою ворогів народу» грізними енкаведистами, він знає. Та це його й не так цікавило, доправди, хоч там і говорилося про велику премію. Його увагу прикувала друга сенсація, і йому хотілося гомерично сміятися.

«Ага!!! Трясця вашій матері! Отак-о!»

О, старий Сірко — то старий вовк. Одразу вхопив у всьому тому тропи, що й до чого. Ясно, що ця друга історія має ту саму причину, що й перша. А головне — з усього йому було найперше ясно одно, а саме, що «наші брикають». Бо оті «два негодіяї с гігантським псом» — то й були саме вони. Авжеж. І то вони, власне, втрюх такого там шелесту наробили. І більше там нікого й не було! Напевно.

«От так встругнули!!! А той дурний начальник — нехай не лізе! Чого він підставив свою дурну голову та й став на дорозі! Хіба не знав вдачі Сіркової доньки?..»

Дід дивився на тигра в клітці, слухав, як якась дівчина читала тії новини службовцям бази, і йому чомусь раптом захотілося взяти та й випустити того тигра геть. Нехай біжить! Га! От би було лементу!..

І він би, може, й випустив, та вже тигр був не в його клітці, а в загальній і під великим замком, а головне, — дід згадав, що першого роздере ж той тигр, звичайно, його, як головного винуватця своєї біди. Але то так собі, химерна парубочька думка.

Такого втрюх шелесту наробили!.. Га! А тільки втрюх. Решта — то все брехня, як і з тією «великою озброєною бандою».

Слухав, як читала дівчина, і курив собі байдуже, чекаючи, коли там той бухгалтер скінчить підрахунки та відчислення на позику «Готов к труду і обороне» тощо. «А що з тими «негодяями» сталося, не пишуть!..»

Звелів Грицеві накуповувати всіх газет, які тільки є («Дома будемо читати»), сподіваючись щось вичитати там, що з тими «негодяями» було далі.

Слухав, що гомонять люди, хмурився і мовчав собі. Люди теж нічого особливого не гомоніли, вони більше помовчували. Так їх вимуштрувало життя та й вся ота писанина. І до сенсацій таких вони звикли, бо їх так рясно, та ще й не таких! — ого, — що, здавалося, без них ціле життя в цім світі стане ненормальним. То бо стало стилем цілої цієї збожеволілої країни, всі ті «диверсії», «нарушители», «вороги народу», «процеси», «бдітельность», «знищення», «розстріли», «чекісти», «енкаведисти», «орденоносці герої», «прокльони», «тюрми», «диверсанти», «шпи-

гуни» і т. д. і т. п. Почадили, подуріли. Геть всі люди подуріли. То було стилем. І так само було стилем нишкнути, втягувати голову в плечі і чекати, як віл обуха, грому з ясного неба на свою голову. А от як би їх взяв та й розкрив, розлущив, як розлущують горіх, — гляди цікаві та й несподівані речі побачив би. А вже напевно побачив би, як вони кпили з усіх тих сенсацій, а то й ще побачив би щонебудь цікавіше...

Ідучи додому, старий Сірко всю дорогу тільки те й робив, що курич льюлька. Набивав та й знову курич. Набрал-бо махорки півмішка в столиці. Цілі кілометри мовчав зосереджено та й враз крутив головою:

— «Негодяї!..»

І сміявся собі. А вони стояли йому віччю тії «негодяї».

Один «негодяй» і одна «негодяйка»... То ось навколішки, схиливши покірно голови, посеред хати... А то Наталка ходила вистрибом по сонячній ріці, по каменях і дуріла з Заливаєм... А то вони з Григорієм на пантовці... Пробігали картини одна одної яскравіші, одна одної радісніші, — дзвінки картини минулого, так прекрасно прожитого літа.

Старий крєктав, зітхаючи. І вертався думками до тієї маленької, тривожної, як гостра шпичка:

«І чому вони не написали в газеті, що ж далі з ними?»

Дома стара Сірчиха скучала, мовчки журилася за дітьми. Але не нарікала.

Приїхавши, старий Сірко розіклав газети на столі і довго та пильно блукав по них пальцем. Але нічого цікавого не вичитав, крім того, що було. А було все те, що вже чув. І більше ні слова. Читання кінчилося тим, що він спересердя викинув газети ті всі в піч.

* * *

Другого дня після приїзду Сірка з Хабаровська, надвечір, прибіг Заливай. Хвора і одноока тепер Нерпа і Рушай зчинили раптом радісну гавкогняву. Старий Сірко відчинив на ту гавкотняву двері... На порозі лежав Заливай. Схудлий. Здичавілий. Боки йому позападалися. Шерсть на спині сторч, як у вєпра. А ребра можна було перечислити здалеку.

— Заливай!!! А Боже мій!! — Стара Сірчиха кинулась, як до людини, зраділа і стривожена.

Пєс загавкав хрипко і вбїг, ні, вповз до хати. На ногах йому була льодовиця — сніг, понабивавши межі пальці, позмерзався й поробив крижані черевики. Ліг і дивився на всіх хворобливими, розумними очима і лизав старому руку, що, невмировне зрадивши такому гостеві, тріпав його по морді:

— Ух ти ж, дурашка... Ну-ну... Читав я, брат, про тебе, читав... Ге-ге...

А пєс тихенько вищав. Так ніби розповідав. Та ніхто не міг його мови зрозу-міти.

Стара мерщій насипала псові їсти, краючи хліб, мовби людині. А Грицько тим часом обшукав Заливая.

І знайшов записку!

То був радісний день у Сірків. Старий розправив тремтячою рукою малесенький шматочок паперу і тримав його, наче бозна-яку газету. «Депеша прийшла!» В хаті було темно. Тоді засвітили каганець та й заходились читати. Тую «депешу» читати. Заходився, власне, старий Сірко, водячи пальцем од літери до літера.

А в тій «депеші» печатними літерами стояло:

«ЖИВИ. ЗДОРОВІ... О! (це вже «о» від діда).

ОБІЙМАЄМО ВСІХ. ЦІЛУЄМО.

ВЖЕ ПЕРЕЙШЛИ ДО ТІТКИ!»

Стара Сірчиха плакала від зворушення.

— Ну, читай же, читай...

— Що тобі ще читати? Хіба мало? Ого! Все.

— Ну, читай ще...

Але Сірка не треба було змушувати. Він сам, помовчавши урочного, брався до «депеші» знов. Перечитував її з насолодою. Клав її на стіл. Закурював люльку, пихкаючи поволі. Розгладжував вуса. А тоді знов брався оглядати депешу. Обдивлявся пильно з усіх боків, — чи не написано часом чого-небудь ще десь у куточку.

Ні. не написано.

Тоді перечитував, уже десять разів чути, та й все приголомшуюче:

«ЖИВИ. ЗДОРОВІ... ОБІЙМАЄМ... ЦІЛУЄМ...»

— От «негодяї» так «негодяї»!

Я ж так і знав!.. Таки Бог їх одне для одного сотворив!

Цікавішого чогось в своєму житті Сірко ще не читав, відколи був письменний.

Нарешті стара відібрала у діда записку і віднесла до сховку. В хатині поцілувала її нишком, так, ніби обох їх цілувала, так, як у ній було написано, а тоді загорнула в шовкову хустинку і поклала в скриню на самий спід, де лежали-зберігалися всякі дрібнички Наталчині. А потім, вклякнувши на коліна та мерехтячи очима, повними сліз, молилася до старенької Божої Матері. Нишком вимолюючи зовсім-зовсім небагато — зустрічі. Бодай на старість. Бодай наостанку літ. <...>

-
- Які смислові площини розкриває назва роману «Тигролови» І. Багряного?
 - Яку роль відіграють портретні характеристики та пейзажні картини в романі І. Багряного «Тигролови»?
-

СЛОВНИК НЕЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ

Збігєць — втікач.

НКВД — українською мовою НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ.

Веремія — вир, вихор, коловорот.

Жаский — страшний, моторошний.

Аргати — наймити, робітники.

Алярм — шум, крик.

Упосліджені — покинути Богом і людьми.

Жлоктати — пити похапцем.

Трутити — штовхнути.

Кирея — довгий жіночий одяг до п'ят, зроблений зі шкіри чи вовни, без рукавів.

Вивірка — білка.

Мізити — балувати, пестити.

Підпальомкати — видавати уривчасті звуки.

Падь — глибокий яр, розщелина.

Панти — молоді роги ізюбра.

Саква — торбина.

Арабески — вид орнаменту.

Харза — жовтогруда куніця.

Солонгой — тхір.

Лижви — лижі.

Огненне коло

Ніхто більшої любові не мав над ту, як хто власне життя покладе за друзів своїх.

НОВИЙ ЗАПОВІТ, Євангелія від св. Іоанна, г. 15, 13

«Хлопці ж бо то хлопці, як соколи!..»

З стрілецької пісні

<...> Пройшовши кілька кроків, Петро зупинився, не знаючи куди йти. Занадто багато вогню всюди і занадто багато темряви, яку й пекельний вогонь перемогти не може, і занадто багато грому — грім двигтить суцільним кільцем, в якому немає жодного просмику.

Куди йти? <...>

«Паникадило» в небі погасло, і від того темрява раптом згусла, а в ній заграви пожеж, далекі череди язиків полум'я з горючої, запаленої «катюшами» землі, спалахи вибухів та мерехтіння трасуючих куль стали яскравіші, творячи велетенське вогненне коло. Діаметр його — десятки кілометрів.

Всередині те коло тепер залите густою темрявою, димом, мрякою. Де-не-де в темряві раптом зрине лускїтнява автоматів, і знову тихо.

Ба, це ж там всередині вся їхня дивізія... і увесь тринадцятий корпус!.. — думка зринула, як порада, як потіха. І справді — це заспокоїло. Він тут не сам! О, він тут не сам! Тут десь їх дванадцять тисяч... Приречених... Так, дванадцять тисяч самих тільки тих, що машерували Львовом так недавно, обкидувані квітами, — молодих і зелених... Таких, що ще й пороху не нюхали... Тепер вони замкнені в цьому вогненному перстені. А ще ж скільки інших!.. <...>

Парада у Львові — то було давно, здається, вже тисячу років. Потім була тяжка проза, тяжкі солдатські будні... Власне — потім був Ромцьо, його товариш,

юний і веселий його друг Роман Пелех з Дрогобича, — непереможний оптиміст. Всі його називали Ромцьом, лише він один називав Романом. Цей юнак заступав тоді для Петра все, він був як прапор, що трепетав бентежно й життєрадісно на понурому, хмарному тлі, пориваючись в синє небо, яке безперечно було, напевно, десь за тими олив'яними тяжкими хмарами. Він затуляв собою прикрий дійсність для Петра... В тяжкій прозі солдатських буднів вишкільної каторги Нойгаммера, Оснабрюка, Бенешова, де вони побували разом, в мряці моральної депресії від приниження, нудьги й тяжкої зневіри. Роман горів як радісна свічка надії й безмежної віри в їхнє велике, героїчне призначення, ради якого можна терпіти все. Все терпіти, і навіть приниження, навіть образливе, гірке становище «унтерменша». Аж не вірилося, який великий заряд життєвого оптимізму, шаленої вітальної сили, кришталево чистої віри в свою правду й полум'яної любови до покривдженого народу свого було закладено в цю людину, в цю майже дитину, в цього юного романтика з блакитними очима, що одяг страшну військову уніформу з відзнаками «СС», сталевий тяжкий шолом і мусів цілі дні гупати на полігонах солдатськими чобітками. Ті ковані чоботи натирали на його юних ногах мозолі й водяні пухирі, так само, як і вся солдатчина натирала болючі пухирі на його юній душі, так само, як натирала пухирі на душі тяжка й ганебна доля «унтерменша»... Але він терпів. <...>

До романтиків не належало лише їхнє вище й середнє начальство, що складалося виключно з німців. Лиш серед молодших командирів де-не-де був свій чоловік.

Сам Роман називав їхню дивізію «дивізією унтерменшів». І це, мабуть, вірно. Надзвичайно вірно, бо мав він на увазі — «упосліджених». Хоча фактично вона була дивізією романтиків. Але те й друге не виключають одне одного, як дві сторони однієї медалі, — упосліджені в боротьбі за волю в ситуації безвихіддя стають романтиками, а часом навіть фантастами, що не зменшує шляхетності й величі їхніх поривань...

Хлиснули вони кривди, ті романтики. Ого-го! Надто ж нахлистався її він, Петро. При його гордому й крутому характері це був великий іспит. Але він його витримував стоїчно, в ім'я Романової мрії. В ім'я тієї Романової мрії він глітав тую гірку, нестерпну кривду, аж захлинався, але глітав.

Але й це теж було вже давно. І дуже коротко. Чашу терпіння, яку вони пили так стоїчно, їм не довелося допити навіть до половини. Тобто не довелося їм хоч і такою дорогою ціною, але здобути бажану науку, не було вже на те часу.

Хмари все густішали. Небо все чорніло. Його все більше й більше затягало димом від тисяч літаків альянтських повітряних сил, що йшли в піднебессі зграями, тягнучи за собою білі димові шлейфи, а ще більше затягало його димом від пожеж на збомбленій землі. Димом і сажею несло по всій Німеччині. <...>

І ось тут і було вирішено долю дивізії. Комусь прийшов у голову диявольський жарт. Вирішено було зупинити шалений наступ зі сходу кров'ю цих юнаків. Вишкіл було враз закінчено. Готово. Наказом «Головної Квартيري» дивізію

було кинуте на фронт. На схід. Недовишколену, недосформовану, неекіпровану як слід... фактично це було кинуте не дивізію в повному розумінні того слова, а кільканадцять тисяч невишколеної, недосвідченої, незаправленої в боях молоді... Скидається на те, що їх було кинуте сюди зумисне, спеціально щоби винищити, щоби їхні мрії утопити у їхній власній крові. Ніби ті мрії було розгадано та й допущено до їх здійснення... І ніхто цього не міг перерішити. Організувати дивізію було кому, але відстояти її від глузу та від запланованої, злочинної віддачі на масакру не було кому...

Так от і прийшов «слухний час». Так прийшов трагічний іспит. Довелось йти на подвиг не так, як мріялося, а так, як випало з примхи злої долі.

Дивізію зірвали з усіх вишкільних таборів і шаленим темпом почали транспортувати на схід...

Відтоді вони з Романом вже й не бачилися... Розгубилися, будучи в різних частинах. <...>

Як саме почалося те пекло, тяжко тепер відновити за порядком. На їхній батареї почалося, мабуть, з того, що їхній четвероногий камрад, прибудний пес, напівздицавлий вівчур з відділу зв'язку ні з того ні з сього сів на хвіст і завив тоскно, надривно, аж комашки Петрові пішли поза шкірою. Завив, як вовкулака, напівлюдським моторошним воплем. До нього озвалися всі пси недалекого села Гута Пеняцька. І слідом за тим на них посунувся рокіт з полудневого сходу. Рокіт котився, як морський шквал, наростаючи все швидше й швидше, — то йшла хмара ворожих тяжких бомбардувальників. <...> І почалася вакханалія. Небо померкло від диму, від смерчів землі, від божевільного грохоту. Бомби сипалися безперервно. Довге, вібруюче виття скинутих бомб вимотувало душу, бо так і видавалося, що з кожною такою звуковою смугою насувається точне попадання розпеченої потвори, і — крах. Кінець усьому. Люди тулилися до землі у всіх щілинах і ямках, тислися лицем униз, намагалися влізти в землю живцем... Земля двиготіла, як під час землетрусу, чварахкала смерчами в небо і спадала хмарами згори, присипаючи людей... І сипалося залізо, завиваючи на лету, розірване на череп'я...

Петро лежав у вузькій викопаній щілині, міцно тиснувся до її дна. Після кожного близького розриву, після того, як переставала сипатися згори земля, Петро підіймав голову й бистро оглядався навколо — що є з його товаришами й близькими (поблизу розташованими) вояками? Все, що він бачив, було спаралізоване жахом у перші ж хвилини тяжкого бомбардування. Навіть на загартовані нерви старих фронтовиків цього було би забагато, а тут же зовсім не старі фронтовики, а новаки. Бідні хлопці. Вони повзали в ямках і борознах, липли до землі й звивалися, намагаючись зібгатися в манюсінький непомітний кім'яшок, і благали небо про порятунок. Петро бачив ціле передпілля гострим своїм вояцьким оком. В блискавицях розривів він бачив, як деякі, стерявшись, схоплювалися з криком і бігли — і падали, скошені гураганом заліза. Нащо вже міцний такий і, здавалося, спокійний вояк, як Петрів найближчий помічник на батареї Кирило Діброва, і той упав навколішки в рові поблизу, забув навіть, що на нього дивиться командир,

і склав молитовно руки, уже прощаючись з життям, а потім поривався бігти... Петро мусив рішуче пригрозити йому автоматом, а потім, оскільки грозьба не подіяла, миттю стрибнути в його рів, збити його з ніг і притиснути до землі, кричучи йому в лице, щоб той тримався берега й не вносив паніки. Коли б цього Петро не зробив, то могло б бути дуже погано, могло б за Дібровиним божевільним прикладом зірватися все, що було навколо, і пропасти ні за цапову душу. А так все лишилося на місці, влипаючи ще дужче в землю. <...>

Батарей була розбита, але вони не відступили; розстрілявши всі набої по ворожих танках, Петрові гармаші зірвали гармати, а самі разом з ним приєдналися до якоїсь групи, що зайняла оборону тут же, поруч. Вони міцно трималися в укріпленнях і билися гранатами і панцерфавстами та кулеметами проти ворожих танків і танкеток, билися проти вдсятеро сильнішого ворога. Власне, самого ворога в людській подобі не видно було, лише скажене, скрегочуче залізо, десятки тонн заліза, що пашіло й ригало вогнем. Поцілені з гармат панцерфавстів або підірвані на мінах танки й танкетки корчилися, мов дивовижні плазуни, розкручуючи луску своїх ланцюгових пасів, гублячи їх, занурюючись шкереберть в землю. Деякі з них, поцілені в бак з пальним, горіли, мов костриця, позначаючи чорним димом і смородом паленої гуми й м'яса передпілля позицій одчайдушних оборонців, на радість їм, наснажуючи їх дерзкою відвагою, надією, зухвальством. Ворога можна бити! Можна!.. Але обличчя ворога не видно було, який він. Який він? Глянути йому в очі би! Який він? <...>

Петро відмахнувся рукою, мовляв, «дякую, але відчепіться», помацав «чалму» на голові й ступнув до юнака, що сидів у пилуці біля мотоцикля й однією рукою розмазував по обличчі кров, намагаючись протерти очі, а другою тримаючи мотоцикль за колесо.

І яке ж було Петрове здивування, коли він у цьому замурзаному юнакові упізнав свого друга Романа. Це ж синьоокий романтик Ромцьо! Роман Пелех!

— Здоров, Романе! Як ся маєш?

— Доннерветтер!..

Роман схопився приголомшений, упізнавши голос, але ніяк не міг упізнати, хто ж це говорить. Нарешті впізнав:

— Петре!

І вони кинулися одне одному в обійми... Солдатські, братерські, півсерйозні, півіронічні обійми, з поляпуванням по спині, з грубими словечками, щоб прикрити ними те глибоке й щире сердечне зворушення, яке буває тільки у вояків, у друзів, приречених на смерть, про що вони (про приречення) добре знають.

— Доннерветтер!..

— Чого ж ти лаєшся? Ой-ой-ой, як же ж ти й понімечився!

— Хіба тут не понімечишся... — мурмотить Роман, витираючи скривавлені уста.

Боже! Як він змужнів, цей Роман!..

Німецькі солдати спостерігали всю цю сценку й були дуже зворушені, подавали жартівливі й співчутливі репліки й на всяк випадок пильно обступили жандарма, щоби він не зіпсував хлопцям зустрічі. Але жандарм і не думав псувати, він зовсім стушувався, стояв ні в сих ні в тих і з дурним виглядом тер своє вухо, зрозумівши, що він тут програв і не треба рипатися. На німців рішучість і сила впливають якнайкраще.

— Куди ти? — запитав Петро Романа, допомагаючи швиденько звести мотоцикль.

— Частину свою шукаю.

— А де ж вона?

— А лихий її знає... Може, вже вся в Бога в раю...

— А шолом, шолом же твій де?

— Теж, мабуть, там!.. Там, — махнув Роман рукою в тім напрямку, звідки щойно прийшов Петро. Потім подивився на Петрову голову: — Ба, мабуть, там, де й твій.

— Як?! То ти там був?

— Я був біля Пеняків. Потім біля Майдану. Учора.

А ти?

— Овва, Романе! То ми з тобою були разом на христинах. А де ж ти будеш шукати частину свою?

— Іду до штабу. До штабу дивізії. До самого Фрайтага.

— Знаменито! Нам по дорозі. Сідай... — і Петро заволодів мотоциклем, пробував його, чи функціонує! Функціонує! — Сідай! Стривай-но! Потримай! Я зараз... Я візьму свій панцерфавст.

— Та кинь до чорта той «макогон»! Нащо він тобі? <...>

Так під бомбардуванням хлопці нарешті добралися до мети, — вони таки прибули до штабу дивізії, до постою командира дивізії генерала Фрайтага. Це було десь біля Переволочної.

І тут, власне, вони побачили справжню й найбільшу причину їхнього лиха, тут вони побачили центр справжньої паніки, що вже почала розгоратися як пожежа...

Вони прибули, щоби дати звіт і дістати твердий наказ, призначення, керівництво, розпорядження їхньою солдатською долею, а тим часом натрапили на найтяжчий фрагмент трагедії, а може, на головну причину дальшої трагедії.

Генерал Фрайтаг відмовився від командування дивізією. Покинув її.

Це було як грім з найяснішого неба, страшніший за ворожі бомби. Командир відмовився від них! Лишив їх «без керма і без вітрил»! Утік! Здезертирував! <...>

Ситуація їхня була безнадійна. Цілком. Від різних людей, що прибігали до штабу з різних кінців, так як і вони недавно, за вказівками, за порятунком, а інші переконатися, чи правда, що генерал зрадив їх, покинув, вони мали вичерпну інформацію про все, що відбувається скрізь.

Ім'я тому, що відбувалося скрізь, на всьому просторі, займаному недавно дивізією, паніка. Жажлива паніка.

Їхню дивізію, власне, рештки дивізії, оточено — вже оточено! — сталым перстеном і приречено на знищення. Вони й раніше знали, що до цього йдеться, але одне діло знати, а інше — бачити, як утік генерал, покидаючи приречену дивізію. Те, що було примарою, тепер сталося. Перстень замкнувся. Оточено й решту частини XIII корпусу, але найгірша перспектива чекає вояків української дивізії. Скрізь кружляє уперта чутка, що метою оточення, метою замкнення перстень є якраз знищення їх. І це логічно. На цьому ворогові залежить. І ніхто з них не може сподіватися на жадну милість, на ніяку пощаду. Всі інші можуть, зрештою, піти до полону й лишатися цілі, лише для них така перспектива виключена.

А найтрагічніше те, що головніші частини вермахту вже опустили фронт і майже всі вихопилися за перстень ще до того, як він замкнувся, й лишили їх напризволяще.

Ворог прорвався колосальними силами на півночі й на півдні, загнав ті клини далеко вглиб, зімкнув їх і відрізав усі шляхи до відступу...

Така картина.

Як же бути й що ж їм робити?

Петро махнув рукою. Ним володіло непереможне бажання лягти й заснути. Голова йому нестерпно боліла, гула, розсідалася. Роман кілька разів товкнув його під бік, тягнучи за кожним разом запитливе:

— Ну?..

Петро подивився на Романа довгим поглядом і поляпав рукою по державці «МПі», поляпав значуще, заспокійливо, мовляв: не хвилюйся, останнє слово щодо нашої долі буде за нами. А словами промовив мляво:

— Утекти від ворога ми завжди утечем. Але хіба в цім суть?..

По тих словах пішов під акації й ліг на траву горілиць. Він ніяк не міг протистояти непереможному бажанню заснути мертвецьким сном, і нехай все як знає.

Роман сів поруч.

— А в чім же суть?

Петро не відповів. Можливо, суть в тім, що перед ними в цій критичній ситуації поставала проблема, куди їм бігти, в який бік, куди вириватися, де шукати рятунку, вірніше — в чому шукати рятунку. Бо не тільки металася тіло, металася й душа. Бідолашна, засмикана, змучена душа. Часом здавалося, що вона або розчахнеться навпіл, або людина мусить збожеволіти, а це значить, розчахнутися вже не навпіл, а на сто часток.

Не дочекавшись відповіді, Роман зітхнув, дістав листи й почав читати, кваплячись, боячись, щоб і на цей раз щось не перешкодило. Така, бач, дійсність, що людина не певна, чи вона встигне розпечатати конверта з листом від коханої... Роман читав листа, біг по папері очима, а губи йому починали тремтіти. Дужче. Нарешті він не витримав і застогнав, рипнув зубами.

— Що? — запитав Петро. Він не спав, він борювався зі сном і щось думав, і почув Романів стогін.

— Що? — запитав, не розплющуючи очей.

— На ось, подивись! — ткнув йому Роман листа. Але Петро не поворухнувся і не розплющив очей.

— Розкажи так...

— Недавно... Під час пацифікації... німці розстріляли мого брата... Чуєш?..

Мовчанка.

— А весною... в містечку Н. німці повісили групу юнаків, серед них кілька товаришів... Чуєш?

Мовчанка. Бідолашний Роман аж стинався весь від розпачу.

— Т-та-ак... — процідив Петро по довгій мовчанці. — Ось в цім і суть!

Йому самому пригадался шерех повішених понад мостом на вербових гілляках його товаришів і друзів у рідному місті. Згадавши, розплющив очі. Сон йому втік. Він дивився на Романа й морщив чоло, ворухив бровами. Недобравши слова, яким би потішити друга, запитав будь-що.

— Хто це пише?

— Це... лист від дівчини...

— Гм... А що ж це вона прямо так і пише в листі...

— Так. Вона прямо так і пише, лише пише, що це не німці зробили, а «ворожі партизани».

— Розумна дівчина! А що сестра пише?

— Теж пише про смерть багатьох знайомих... На шибеницях... Порозбивалися на гойдалках»...

— Т-та-ак... Ось в цім і суть, — зітхнув Петро. — Ось в цім і суть.

Мовчанка. Петро дивився широко розплющеними очима на віти акації над собою. <...>

Таким чином, відважні й міцні духом, яких знайшлося немало серед решток приречених на тяжкий іспит, не піддавшись паніці й не втративши почуття відповідальності, вправили хаос в якісь рямці. Почали стягати до купи й переформувувати розбиті чи розкладені частини, зводити їхні рештки в окрему ударну групу, щоб протистояти ворогові, а протистоячи йому, пробиватися з оточення й вивести всіх ранених, всі незчисленні обози дивізії, санітарні валки, частини обслуги й господарчі частини, люди в яких навіть не володіли зброєю, тощо...

Хто конкретно керував усім, яка сила направляла всю акцію, кого б треба за іменем підіймати на щит — ніхто не знав докладно. Та й це не важно. Кожен думав, що то він. І це найбільш важно. Почуття великої відповідальності єднало усіх їх, приречених, всі ці рештки, кинені напризволяще, в єдину, внутрішньо спаяну, цілеспрямовану силу.

Петро з Романом зголосилися до зібраного з різних уламків артилерійського дивізіону. Петро знову обійняв команду батарею, а Романа взяв до себе на відділ зв'язку, щоби бути ім укупі.

Новоформована група пішла на фронт, під Підгірці... <...>

Петра й Романа смерть уперто минала, і Роман був у надзвичайному піднесенні, розпалений і несамовитий. Від якогось, аж наче гістичного піднесення

несамовитий. Замурзаний потом і кіптявою він, Роман, говорив Петрові (забуваючи, що це саме він уже сказав принаймні разів з десяти):

— От якби билися отак усі, всі! І з самого початку! Ми б того проклятого «воріженька» давно загнали на піч...

Лишалось тільки невиясненим, хто саме «всі-всі!» та від якого саме «самого початку».

У короткі, украдені в смерті хвилини, Роман перечитував листа від милої й нишком цілував його. Бо там, крім страхіть, були ще понаписувані такі речі, від яких хлопцеві заверталася голова й мліло серце. І поки він був ще живий, він хотів упитися тією млостю, тією радістю від дівочих признань в листі, скропленому дівочими сльозами. Сліди сліз ще були видні, хоч, який той лист був поймаканий і пропотілий, хований на юнацьких грудях.

Раз під час такого перечитування навернувся Петро, якого Роман, заглиблений в переживання, вчасно не помітив. Хлопчина буйно почервонів, бо був застуканий саме на тому місці, як він цілував листа... Петро зробив вигляд, що нічого не бачив, що йому, зрештою, ні до чого немає діла, хоч у самого серце стислося від жалю й ще від чогось. Роман знав, що той все бачив, лиш удає. Згортаючи листа й ховаючи тремтячою рукою в бічній кишені на грудях, Роман пробубонів, яось вовкувате поглядаючи спідлоба:

— Ну, чого скиришся?!

Петро помовчав. Сів поруч. Пожував травинку.

Й зітхнув з щирим тихим жалем:

— Я зовсім не скирюсь, дурню... Від того тону Роман зняковів зовсім. Глянув на товариша, й аж сльози йому виступили на очах.

— Ну, не злосться... Ти бачиш же, що я зовсім дурію...

— Я теж дурію, — промовив Петро тим самим тоном.

— Як?..

— Та от так...

Роман присунувся близько й глянув у самі очі, замерехтів у них зволоженим своїм зором:

— Так? Скажи... Ти мав кохану?

— Так, я мав кохану...

— А-а-а...

Мовчанка.

— І де ж вона? — запитав нарешті Роман зовсім тихенько.

Петро поворушив бровами й примружився, дивлячись удалину:

— Я ж вже тобі говорив... Вона втекла з-під шибениці і зeszла. І нема, брат...

Роман схвильовано витяг листа з кишені на грудях і простяг Петрові з щирою довірою, ніби тим хотів зробити товаришеві приємність, порадити в його горі.

— На ось почитай... Що вона пише...

Петро посміхнувся й одвів Романову руку з листом:

Смішний ти, наївний ти, хлопче! Захочай. Це твій лист, твоє щастя... Мій лист, моє щастя теж прийде. Він прийде колись...<...>

З Петрової батареї лишилися тільки дві гармати й половина обслуги. Але ті, що лишалися живі, билися далі завзято.

Ще коли тривав бій під Олеськом, чути було гураганний вогонь десь на півдні. З свідчень утікачів, що панічно бігли звідти на північ, було встановлено, що то йде жорстокий бій за Білий Камінь. Ворог там перетяв шлях якійсь їхній частині — й Білий Камінь підпливав червоною кров'ю.

З-під Одеська змучені відділи ще не зовсім розгромленої групи відступили з боєм в напрямку Гавареччини. <...>

Того не можна переповісти словами, що відбувалося на невеликім клапті землі та на дорогах під Гавареччиною.

У такій ситуації група оборонців, що підійшла від Одеська, прийняла бій.

Вони швидко зайняли позиції попід лісом «Гавареччина» й попід селом тієї ж назви, окопалися похапцем, як могли, а більшість так, не прикриті й неокопані, лежачи по ямках, по межах, по обніжках, по вирвах, повели бій... Артилерія розстрілювала ворожі танки й машини прямою наводкою. Протипанцерні гармати, й кулемети, й міномети захлиналися від власного вогню. Стрільці билися гранатами й панцерфавстами... Особливо героїчно билася одна протитанкова, бронебійна гарматка поблизу Петрової батареї, стоячи на відкритому місці, поки її не накрила серія ворожих стрілен і вона замовкла навіки.

Добре билися хлопці. Але ж «сила і камінь ломить». Та й як тут змагатися, — занадто нерівний «герць» поміж «воріженьками».

Село і ліс Гавареччина ще раніше були спалені й збомблені, а тепер їх допалювано й перевертано догори корінням.

Наліт авіації зробив своє, а несподіваний обстріл з «катюш» довершив справу, — спротив групи відчайдушних було зломлено, групу геть розפורшено, батареї їхні змішано з землею, все поторощено.

Повна катастрофа.

Однак розפורшені відділи, відступаючи, ще билися розрізнено, кожен по своєму маневруючи перед ворогом.

Та багато лишало зброю й кидалося панічно рятуватися втечею наосліп. Серед таких повстало велике смятіння. Хлопці здирали з себе відзнаки, дерли документи, викидали шоломи, палили листи від матерів і коханих, здирали й викидали уніформи.

Петро й Роман, втративши цілком батарею й усю амуніцію, з своїми товаришами не розפורшилися, а далі трималися купи, відступали на захід з боєм. Вони не палили документів і не здирали відзнак, і не зривали з шиї материнське благословення. Вони збиралися битися до остаточного розгрому, до крапки.

«До останнього зітхання», — мовляв Роман.

А на землі, навколо них усюди творився жах. Колони втікачів — обозні валки, окремі вояки, юрби людей напіввійськових, напівцивільних, лявини підвід — од-

чайдушне гримотіли через трупи й вирви, одні на південь, на Білий Камінь, інші на захід, на Красне... На заході було ніби тихо.

На заході було тихо.

Та ось з заходу раптом загримотіло утікачам назустріч.

Раніше був наступ ворога зі сходу, з півночі і з півдня. А це почав ворог бити й з заходу, від Бузька та інших точок з-над річки Бугу. Ворог загнався в запілля й тепер бив звідти. І це сталося тоді, коли ніхто того не сподівався. Досі говорилося й кричалося про оточення, але кожен мав на увазі ще вихід на захід, ніхто не припускав, що коло отак-таки й замкнулося, цілком щільно, — ні, мусив існувати вихід на захід. І раптом з заходу почали бити «катюші», з-за Бугу. Вони били з кількох точок, встигнувши посісти велику смугу, одрізавши цілком шляхи відступу сюди. <...>

Петро й Роман цупко трималися один одного в цьому чадному пеклі. Вони тільки тепер побачили, що то таке паніка, коли все перемішалось з напівцивільними. Все пустилося берега, й не було вже жодних стримуючих начал, щоби могли тут щось зарадити. Як і не було сили, яка б припинила нещадний ворожий вогонь, зливу ненаситимої ворожої злоби.

Маса доведених до одчаю людей котилася в усі боки. <...>

Світ не сприймається вже в реальній цілості. Бо його немає в реальній цілості. Він розщеплений, розмонтований. Він розламаний на скалки, роздертий на шмаття. Небо поколоте, як побите люстро. Все побите і все двиготить. Рух. Дим. Мряка судного дня. Хаос Содом і Гоморри. Але ж, Боже!! Пощо ж на них Содом і Гоморра?!

Світ нагадує збомблений музей, бачений якомсь. З хаосу, з диму й кіптяви вихоплюються то там, то там окремі, уцілілі образки, окремі шкіци, — химерна мозаїка румовища, мозаїка руйнованого світу. І тепер цей світ лишається в гарячквій пам'яті, як химерна мозаїка, як окремі кадри, вихоплені оком блискавично з хаосу й зафіксовані в клітинах мізку навіки. Фантастична мозаїка.

Ось юнак, років 18-ти. Зовсім, зовсім молоденький, ще з дитячими рисами обличчя. Він стоїть, закам'янівши, біля стовпа, очі його заплужені, зуби зціплені, чуб на ньому присмалений, лице почорніло. Час від часу очі його відкриваються широко-широко й знову закриваються. Він стоїть мовчки, нерухомо. Він паралізований жахом. Це тяжкий психічний шок. А може, божевілля. Він живий, але він уже загинув. Може, він застрілиться сам. Може, його розчавить танк. Може, його зрешетить з «фінки» або проколе багнетом ворог. Може, він згорить в вогні експлозії набою «катюші»... Але то вже все дрібниця, — він вже загинув. Тільки очі його безтямно ще відкриваються й закриваються...

Таким він стоїть Петрові у вічю. І чомусь неодмінно біля нього, за ним, над ним швидко-швидко біжить той кінь з перебитим хребтом, біжить на двох передніх ногах, трясє високо задертою головою й ірже тоскно, признано: «Підождіть!.. Підождіть!..» <...>

Ось сільська церковця...

Вона стоїть на пагорбі й горить, як смолоскип, піднявши в небо два стовпи диму, — один стовп білий, а один чорний. Білий стовп диму з дзвіниці, а чорний з даху самої церкви. Обидва стовпи клубочаться в синє небо, не змішуючись, кожен сам по собі. Церква горить самотньо, ніхто її не гасить, бо в навколишньому селі, либонь, жодної живої душі... Раптом з небес злітають бомби з несамовитим, сатанинським виттям, падають — і церковцю всю підносять в повітря... Вона злітає вгору, немов лялькова коробочка, розломлюється вгорі й валиться назад. Вибухи бомб підхоплюють її знову й тепер уже летять високо вгору обаполи дошки, стовпи, каміння, тріски, шмаття полум'я й хмари піску та диму...

Згодом виявилось, що в тій церкві було повно дітей, і жінок, і стариків. Вони вклякнули й так стояли навколішках, молитовне згорбившись і склавши руки. Вони шукали рятунку, захисту. І вони вірили в заступництво, вони вірили в неспалимість цього місця. І та їхня віра була така велика, така безмежна, що коли навіть почала церква наповнюватися димом, люди не кинулися навтьоки. Вони вірили в недоторканість, вони вірили в неможливість, щоб смерть і поругання перемогли святиню. А ще вони вірили, що ніхто не дерзне посягти на святе місце, що навіть найлютіший ворог не допустить блюзнірства. Тим більше, що ворог знає, що в війні церква є притулком беззахисних і беззбройних.

Ворог дерзнув...

Коли підспіли вояки, на місці церкви була лише велика димляча могила, звалище трісок, обсмажених підвалин, полонаних образів, різного череп'я і поковерканих людських тіл.

Яксь бабуся, що лишилась жива, стояла навколуюшки, простягнувши руки в небо, розхристана, простоволоса... Вона, здавалося, втратила мову й тільки потрясала простягненими костлявими руками й пасмами сивого волосся, побиваючись над загиблими.

Побачивши вояків, бабуся скинулася вся, простягла руки до них і видихнула з самого серця в нестями:

— Дітки! Ой, де ж ви барилися, що й не захистили нас... Дітки! <...>

Шляхом посувається валка санітарних авт і підвід з раненими. То їдуть щасливі, бо вони не вмерли і тепер уже не вмруть, тепер війна їх не зачепить, бо на стороні їх стоїть міжнародний закон, що забороняє чіпати все, що позначене широким червоним хрестом; на сторожі їх тепер, понівечених і скалічених, стоїть гуманність і чоловіколюбство... Десь там у запіллі, далеко від клетотів бою, лікарі їм одігнуть кому руку, кому ногу, але лишать жити й дивитися на божий світ, зустрічатися з рідними, працювати, думати, любити... Агож, любити, бо брак руки чи ноги ніколи не робив неможливим щастя кохати й бути коханим. Вони їдуть в запілля, геть з цього пекла туди, де немає війни, і при всьому тому вони не дезертири — вони тільки щасливі, бо відкупилися від смерті й од війни своєю кров'ю, своїми руками чи ногами... Але на шлях вириваються з-за лісу танки — багато великих, ревучих потвор, — ригаючи вогнем, вони доганяють санітарну

валку й чавлять все геть своїми гусеницями, вдавлюють в землю, розторощують і розмелюють, розламують на тріски, біжать вперед і знову завертають та й ще раз пробігають по рештках, ще раз, ще раз — вони гарцюють жорстокий, нещадний танок, вони його танцюють, і виють, і грохотять з насолодою... Вони обертаються на одним місці, немов дракони на череві, зарівнюючи й землю там, де допіру їхала валка з поранилими юнаками... О, скільки злоби! О, скільки людської нещадної, сліпої, ненаситимої злоби!

Не виміряти її й не обчислити, й нічим її не зрівноважити!

Дівчата — селянські босоногі, засмагли на сонці дівчата — вибігли на шлях і стовбичать купкою, несміливі і в той же час надзвичайно відважні. Вони винесли трохи харчів у пеленах... Вони прибігли з недалекого, розбомбленого й напівспаленого села й принесли вареної картоплі «в мундирах», хліба, огірків, помідорів, щоб роздати хлопцям, що отакі вимучені й вистраждані машерують в хмарах пилу. Вони чужі й незнайомі, але рідні: Це ж, може, ті самі, що недавно обороняли їх і їхню худобу від німецького грабунку, від наруги, від глуму...

Вони нічого не кажуть, вони тільки простягають руки з дарунками й дивляться очима, повними сліз, на кожного. І їм ніхто нічого не каже. Цей шалений час не потребує слів, женучи все скаженим темпом.

Хлопці мовчки беруть харчі, інші цілують дівочі руки й машерують далі. Вони такі закурені, що на них не видно лица, тільки біліють зуби й білки очей. Хлопці махають руками на прощання, а дівчата стоять і плачуть. <...>

Ні, видно, не судилося Петрові й Романові зорганізувати відділ і вирватися з цієї пастки. У можливість вирватися ноодинці вони не вірили. І через те вони не квапилися. Якщо судилося вмирати, то для них велике питання, де краще їсти тую землю, тут чи трохи далі. Яка ж різниця, якщо вмирати.

Одначе вони встали й теж пішли. Але пішли не на південь, і не на захід, а так, навскоси, пішли помалу, все надіючись надібати якусь організовану групу. А вже як зневіра остаточно опанувала їх, вони несподівано знайшли те, чого шукали. В темряві почувся гомін і сміх — бадьорий, веселий, безтурботний сміх. Хлопці нашорошилися і взяли автомати на поготівлю. Постояли, дослухаючись... Над шляхом сиділа група людей, вони курили й про щось гомоніли. З мови видавалося, що то ніби свої, а в той же час ніби й не свої, забагато російських словечок, вроді «да», «канешно», «дайош». Петро й Роман помалу посувалися вперед. Аж поки не підійшли щільно до тих, що гомоніли, а підійшовши, сіли з ними поруч на канаві і аж самі здивувалися, що на них ніхто не звернув уваги. Якийсь хлопчина поволі розтягуючи слова з насолодою, як фатовий, закоханий у свій власний голос оповідач, розповідав про Броди, де він «собственною персоною» був. Розповідав доброю ядерною українською мовою, лише іноді ввертав іронічно поковеркані російські або німецькі словечка, як-от «шпрехав» «тріпкав», «гози», з чого наші хлопці зробили вже твердий висновок, що це свої, дивізійники, і відіхнули відпружено. А оповідач розгортав картину нічного бою в Бродах. Він говорив про жаскі речі спокійно-спокійно, ніби про

оранку на зяб, але саме тому його оповідання й було цікавим, епічним... їх туди було кинуте на допомогу, їхню кулеметну сотню, і от вони були в тім бою, і він теж. І видерся. І от тепер оповідає... Він подавав репортаж, як сторонній безсторонній звітодавець, що все спокійно і старанно зафіксував у своїй пам'яті. Як ішли до бою «ті» — гвинтовочки й фінки на мотузочках, в кишенях сухий горох і варена пшениця (харчі!) всуміш з патронами, ганчіряні шапочки-вошоловки набакир,— ідуть, жують пшеничку й смалять з «фінок» у кожен стовп, в кожен ріг, у білий світ, в ніч. Печуть світляними кулями в небо... І кричать, кричать, самі себе підбадьорюють, ніби гучки на полюванні, на мисливській облаві... І падають, падають, як зрізане колосся...

Як боронилися «ці», цебто вони, «то єсть ми». Паніка. Ярмис. Пальба. Пальба не в людей, а в їхній крик, бо людей тяжко було дочекатися, щоб угледіти як слід, — головне, за страхом нічого не видно, жижки не витримують. Командири розбіглися раніше, з самого початку, найперші; спершу розбіглися командири німці, потім наші, лишилася сама «махорка», «то єсть наш брат», — кожен став сам собі генерал.

Почувши про «махорку», хлопці захвилювалися, затурбувалися. «Хто це?!» З дивізійників ніхто так не міг говорити, такого епітету вживати! А оповідач вів далі про бідолашну «махорку»...

Лишилася «махорка»!

Але та «махорка» все-таки добре воювала: відступали по згарищу, по черепках, по попелу... А тут як налетіла авіація!..

Далі йшов опис того, як налетіла авіація. Хоч всі тих налетів бачили самі немало, але так ніби оце вперше чули. Оповідач намалював картину нічного бомбардування Бродів. Спершу «він», «Іван», «наш» навішав паникадил у небі й зробив видно, як удень.

А тоді як налетіло їх сила-силенна тих чортових Іванів, може, з сотню або й дві, та як почали «давати прикурити!» Так били, що аж «паникадила в небі носило сюди та туди». Земля хиталася...

Після загального опису оповідач спиняється на одній деталі, яка йому найбільше запала в око, «навіки стоятиме у душі кілком», така страшна. В самий розпал бомбардування з пекла, в яке обернулися Броди, раптом вискочила легкова машина, німецька, з якимсь начальником, з генералом, «може, й з нашим». Вискочила та й мчить шляхом, це вже на околиці. Машина відкрита і видно, як той начальник у ній поклони б'є й дивиться на паникадило... Аж тут як не «рипне» якась півтонова просто попереду. Тую машину вхопило і понесло геть у небо, та й кинуло геть метрів за сорок. А генерал з неї вилетів та й ще полетів метрів з двадцять, та й упав перед нами посеред шляху. О!

Мовчанка. Тиша. Всі вражені малюнком. У тій тиші хтось плямає губами, прикурюючи цигарку, та кризь плямкання, спокійним-спокійним голосом:

— Ну, й що ж він розказував?

Регіт.

Петро з Романом теж засміялись. «Е, — подумав Петро, — з цими хлопцями й умирати весело!» Засміявшись, Петро промовив, ніби сам до себе, але голосно:

— Земляк...

— Напевно, земляк, — відповів оповідач. — А ти хто й звідки підійшов такий тихенький і непомітний? Думаєш, я не бачив? Ану, давай сюди!

Петро встав і підійшов до того, що був у Бродях «собственною персоною». Підійшов і Роман. В цей час хтось ніби ненароком, прикурюючи, засвітив запальничку.

— Погаси, — сказав Петро, — а то, щоб не було і з нами, як з тим генералом.

Сміх. Запальничку було погашено, але тієї коротенької хвилини, коли вона блимала, досить було, щоб обидві сторони роздивилися на взаємну втіху.

Група веселих шибайголов побачила перед собою здорового вояка з забинтованою головою, з автоматом на шиї і гранатами біля пояса — вояка української дивізії. І другого меншого за його спиною, теж при зброї й в сталевому шоломі.

Хлопці ж побачили перед собою зразу відзнаку «УВВ» на ремені оповідача («А-а! Он воно що!»), що звівся їм назустріч, а разом з-тим побачили і всю компанію, що розташувалася на канаві — це була група стрільців тяжко озброєних, «до зубів», з наплечниками, в шоломах; були там дивізійники з «левиками» і були хлопці з «УВВ». Зібралися, бач! Це не був так собі уламок розбитої частини, не здеморалізована купка утікачів, а боєва одиниця. Безперечно! Здисциплінована, сильна духом, ціла тілом... Од Петра й Романа, мабуть, теж було не кепське враження.

— Гм, — підсумував оповідач свої спостереження з добрим гумором, — Нічого. Трохи тільки потовкло тебе, браток, ніби й ти літав, як той генерал. Куди йдете?

— На прорив.

— О! А ми шукаємо компанії! Так нам по дорозі ж! Здорово!

— Здорово... — повторив і Петро радісно й обернувся до Романа. — От, бач, а ти казав... От і знайшли!

Роман засміявся задоволений. Бо було чого. Вони знайшли те, що шукали.

Швидко домовились. Петра хлопці одностайно обрали на командира, сподобався він їм, та й насправді він командир, єдиний серед них. Ухвалили йти на південь, на прорив. А перед тим набрати побільше таких, як і самі, охочих йти разом. Деяких назбирати, а деяких і наловити та й утовкмачити їм у голови, що це єдиний шлях до порятунку. <...>

Доки вони дійшли до місця пролomu, до Княжого, шлях їм до волі був уже закритий. Большевики швидко залатали проломину, затягли її свіжими силами, замкнули. І коли хлопці наблизилися кількома розстрільними, на всяк випадок розгорнувшись так по житах і картоплях, на них від Княжого полоснуло шаленим кулеметним, а потім і мінометним вогнем. Заговорило з Княжого, заговорило з Хильчиць і із Скваряви...

То вже був безнадійний бій.

Кілька разів розстрільні підіймалися й кидалися на приступ у проміжок між Княжим і Хильчицями і кожен раз були відкидані з великими втратами.

Тут можна здуріти з одчаю. Петро зовсім посірів і вибився з сил. Він бачив усю безнадійність операції, безнадійність їхнього становища й одчайдушно кидався перший вперед, але, побачивши, як падають товариші й як вони відступають, вертався назад, мало не плачучи. Він би ладен уже був умерти, але кулі його чомусь не брали, оминали, ніби він заговорений...

Дорого коштував цей бій.

Група їхня дуже поріділа. Багато загинуло з тих, що вночі так щиро сміялися з оповідання про Броди й так щиро зголосилися йти на прорив. Загинув і сам веселий оповідач — його розірвало міною. Загинула й половина німців. Але живі не нарікали, билися хоробро й затято.

Тільки ж, гай-гай! Спізнилися вони. А батогом обуха не переб'єш. Треба шукати іншого, слабшого місця.

Скориставшись з того, що знялася буря, загриміло й линув буйний дощ, загін відступив. Петро ледве знайшов Романа. Коли б не дощ, то, може, й не знайшов би. Кінь тинявся по житі, а Романа не було. Бо Роман лежав на землі непритомний, він пішов був зразу з розстрільнею до бою, та скоро звалився безсило. Дощ опритомнив Романа, він очунав і застогнав. Саме вчасно. Петро почув голос, підбіг, звалив Романа на свою широку спину й подався слідом за товаришами в дощову мряку... Коня вони покинули, бо він уже їм не потрібен, він тільки зраджує їхню присутність.

Кінець. Уже їм не видертися з цієї пастки, з цього котла смерти. Це тепер ясно. Від тієї думки, власне, від того болісного переконання душа Петрова зачїла тужно, як на смерть розкремсаний птах. Але він зціпив уста й мовчав. <...>

Щастя їх покинуло остаточно.

Навколо поле, жодного ліска ніде, жодного прикриття, з якого можна б було скористатися.

Вони бігли — не бігли, пленталися житами, шпеницями. Товариші вели Романа, що вибився з сил зовсім поранений. Роман просив уклінно залишити його, покинути й рятуватися самим, бо він уже «все одно пропащий» і «ніщо вже мене не врятує».

Але товариші його не кидали. Особливо цупко тримав його при компанії Петро, бо й сам він душею тримався за цього свого синьоокого друга. Це ж, власне, єдина близька душа в нього на увесь світ, що ще лишилася з ним. Сам Петро мучився, може, більше всіх, виснажений походом, і боями, і власною раною до решти, але він мав надзвичайну силу волі і не здавався. Навіть в такій цілком безнадійній ситуації.

Вони намірялися обійти обсажене значними ворожими силами місце недавнього вилому частин генерала Ліндеманна між Княжим і Скварявою, де так

не пощастило їхньому відділові, і спробувати пробитися на південь західніше Скваряви. Може, ж їм удасться.

Вони квапилися...

І тут їх нагербали знову літаки. На цей раз це були советські літаки — три легкі бомбардувальники й два «ястребки». Вони, видно, виконували пошукувальну службу за рештками розгромлених частин в оточенні для знищення їх — ішли низом, швидким летом. Вони доганяли групу, помітивши її в житах. А група не помітила небезпеки завчасно, бо всі були надміру вимучені, до того ж над землею на обр'ях стояв усюди грохіт канонади, а по шляхах рев моторів... Хлопці помітили літаки лише тоді, як вони були вже близько.

Прокляття!! Отак за ними полюють!.. Це ж за ними полюють! О, прокляття, прокляття!.. Вибухи безнадійної люті, прокльони, відчай... У відповідь на це гряд куль і стрілен з бортових кулеметів і скорострільних гарматок рясно обсипав їх. А слідом за тим упав гряд бомб дрібного й середнього калібру...

Раптовий, швидкий гураган вогню промчався, як смерч.

Коли перегриміло, Петро, що був звалений шквалом повітря й звуковим ударом та ударом хмари землі, схопився... «Все! Тепер все! О, Боже! Тепер уже все! Тепер вже кінець... Лишився один. Сам-один!»

Побіг помежи димлячими вирвами.

«Сам!»

Всі загинули. Всі, що були з ним, загинули. Не лишилося нікого. Анікогі-сінько.

Поторощені, достріляні, посічені гураганом череп'я залізних уламків, його друзі (власне, рештки друзів) лежали розкидані помежи вирвами. Деякі щезли взагалі — а чи рознесені на пил, а чи присипані землею.

«Господи! А де ж Роман?!» — різнуло» як блискавкою.

Охоплений раптовим жахом (справжнім жахом уперше за весь час боїв у брідському котлі) Петро кинувся шукати свого вірного товариша, свого найвірнішого супутника в усій цій трагедії, що почалася так давно... Свідка всіх своїх страждань і останню свою моральну підпору, останню соломинку, за яку тримався, щоб не пуститися берега й не впасти в божевілля, як то скінчили багато-багато їхніх друзів.

Петро знайшов Романа під тілами його колег, тих, що вели його попід руки. Він був ще живий. Йому перебито обидві ноги, але він був ще живий, лише непритомний, товариші ж були мертві.

Петро схопив Романа на оберемок і побіг, сам не здаючи собі справи, куди він біжить і чого. Побіг просто, нічого не бачучи перед собою. Очі йому застеляв туман — туман жалю, туман болю. А може, й туман сліз... Гарячих, мужеських сліз, яких ніхто не бачить і не мусить бачити. А може, й туман божевілля від вибуху відчаю...

Петро спіткався, плутався в житах і бур'янах і біг, біг, — ніс свого товариша, рятуючи його від смерти.

Ах, друже мій! Останній мій друже!..

На увесь світ вони лишилися удвох, але один з них скоро вже «наїється землі». І тоді другий лишиться зовсім сам. Один. І ніхто не бачитиме, що станеться з ним.

Довго біг Петро. І ще біг би та й біг, до останку, доки не впав би, коли б Роман не опритомнів. Роман опритомнів і почав кричати. Тоді Петро схаменувся. Глянув на себе — рукави, штани й чоботи були в крові, що цебеніла з перебитих Романових ніг. <...>

Петро бачив, що бідолаха говорить зовсім не те, що думає. То його довгий і тоскний погляд, яким він перед тим дивився йому в обличчя, говорив про щось інше.

— Твоя правда, — сказав Роман, вичитавши в погляді свого друга недовіру. — Я мелю... зовсім... не те... — і повернув зручніше голову, а повертаючи, страшно застогнав і ще дужче зблід. Заплющив очі. Піт по його чолі і по щоках стікав і капав з мочки вуха на сіру суху землю, роблячи її мокрою й чорною. Роман розплющив очі і впився ними, замлоїними мукою, в очі Петрові. А тоді промовив, перемагаючи біль і жаский зміст своїх думок:

— Скажи... Скажи мені... Чи ти вірний мій друг? Чи такий, як і я тобі? Скажи?..

— Так... Я вірний твій друг, Романе.

Роман облизав шерхлі, пересмагли уста та:

— А тепер скажи... Чи ти... Чи ти виконаєш мою волю? Скажи!..

Петрові гдохнуло серце, він зрозумів, чого хоче від нього його приятель, що він говоритиме, про що він проситиме, благатиме, наказуватиме. Але як він на це відповість? Як він на це відповість, коли з усіх клітин його ества підіймається протест. Він цього не зможе! Він ніколи-ніколи цього не зможе! Ах, Боже!..

Петро дивився на патьоки поту на Романовому обличчі, на те, як той піт скапував з мочки вуха на землю, й метався душею, що ж йому сказати, ну що ж йому сказати?! Нарешті зібрався з духом і промовив якнайбайдужішим голосом:

— Гм... Залежить що... Що?

Роман скривив уста болісно, прикусив губу з досадою, з жалем. Мовляв, що ж ти питаєш, що ж ти час гаєш, коли й так усе ясно, все ж ясно! Але вголос серйозно й спокійно, й терпеливо пояснив, ніби справді Петро не розумів:

— Ми той... Ми ще трохи поговоримо... А потім... той... Потім ти виконаєш мою волю... Ти мене пристрелиш... І рятуйся сам. Чуєш!

Петро мовчить.

— Я прошу тебе!

Боже! Ну що ж Петрові сказати на це таке жалібне прохання, на прохання друга! Він сидів мовчки посірілий, стис щелепи, звів брови. Ніколи в житті він так не думав, так шалено, з такою мукою. І ніколи в житті він не мав такого безвихідного становища. Уста йому, так як і Романові, пересмагли, пошерхли, голос пропав, — він кілька разів пробував заговорити, але голосу не було. Нарешті відкашлянув і прохрипів:

— Е-е... Скажи ж і ти мені... Скажи, Романе, чи ти вірний мій друг? Га?

— Так, — тихо прошепотів Роман і заплющив очі, звів брови, вже знаючи до чого йде. — Так. А Петро так само хрипко, як і перше:

— А тепер скажи... чи ти застрілив би мене? Мовчанка. Роман лежав, заплющивши очі й звівши брови та тяжко-претяжко дихаючи. Мовчав довго й нарешті зідхнув:

— Н... н... не знаю.

І з цього «не знаю» видно було, що він ніколи би не застрілив свого друга, навіть, коли б це мав бути акт великого милосердя.

Петро зітхнув з полегшенням. Це до певної міри звільняло його від страшного, хоч і товариського, обов'язку. Дивився на патьоки поту на смертельно блідому, безкровному обличчі й згадував того юнака, з перебитим хребтом, що повз, а потім отак сховався потом, конаючи, та все благав про товариську кулю, як про милосердя; згадав свій відрух зробити товариську прислугу й тепер вслухався в своє нутро, чигаючи на такий самий відрух. Але відрух такий не приходив і прийти не міг. Але як же ж бути?!

— Не знаю, — зітхнув шепотом Роман у напівмаячінні, відповідаючи без сумніву на запитання, чи застрілив би він Петра, свого друга. — Не знаю. — Помовчав. Потім розкрив очі й прошепотів твердо:

— Я тебе не застрілив би, бо... Бо життя мені не поставило такого іспиту... Чуєш? Не поставило!.. Бо ти здоровий... А мене... А мене ти пристрелиш!.. Мусиш! Мусиш!.. — розхвилювався та й забився в нападі пекельного, нестерпного болю. Він втратив свідомість і так страшно рипів зубами, що Петра вкрив холодний піт від душевної муки й від внутрішньої боротьби: боротьби між співчуттям, раптовою готовністю піднести автомат і вчинити акт милосердя, та між; жахом взяти на свою совість життя товариша, а головне — втратити його навіки зі своєї вини, а тим часом — ану ж вдасться його вирятувати! Може ж!..

Хоч видно було, що товариш конає.

Петро думав, що це вже остання хвилина й що його товариш відходить, що милосердя до нього прийшло само собою. Він нахилився, вдвляючись в передсмертні корчі на обличчі друга... Але милосердя не приходило. Роман знову прийшов до пам'яті і вхопив здоровою рукою за Петрову руку й проговорив швидко, швидко кризь спазму в горлі:

— Ах, Боже! Як це все страшно!..

Помовчав, перемагаючи біль. А потім повів помутнілим поглядом навколо й прошепотів помалу-помалу, розтягуючи слова:

— Так ти... кажеш... снилось тобі... що ти рідну землю їв?

Петро мовчить.

— Ах, Боже, Боже! Як це все страшно!.. Помовчав, переводячи дух. А далі хапливо:

— Але це ще не все... Не все... Чуєш? Це ще не все... — І стиснув руку панічно: — Ще ж нас наші нащадки й прокленуть... (павза) — Де нащадки! Нас про-

кленуть наші сучасники!.. (павза) — Нас прокленуть ті, що нас послали... Бо ми... Бо ми не здобули їм волі... (павза, маяття)... Так... Прокленуть... І відмежуються від нас... І скажуть... будуть кричати:

Розпни, розпни їх!.. І мертвих розпни!! (павза) — І власний, рідний кат розпне, а власний наш, хитрий з біса Пилат уміє руки... Отой хитрий наш Пилат... Уміє... Від нас, від тисячів нас і від матерів, що породили нас...

(Павза. Зітхання крізь клекіт у грудях).

— Але нічого. Ми умрем, і Бог нас питає, хто винен за цю неповинну кров... І ми скажемо, що ми самі винні... Ми — «хлопці»... Ми — романтики... І Богові збрешемо, захищаючи тих усіх наших... Бо ми солдати... Ми хотіли добра... Та... ми солдати... — останнє прошепотів ледве чути і, закінчивши, зітхнув так само ледве чути: — Е-ех-х...

І замовк. Лежав нерухомо. Стиснув міцно Петрову руку й мовчав. Важко дихав. Він мав високу гарячку і його кидало то в жар, то в холод. Час од часу цокотів зубами й говорив щось незрозуміле. А далі затих і лежав спокійно, постогнувши. Лежав так довго. Нарешті повернув голову й показав Петрові очима кудись у бур'ян, посміхнувся блідо:

— Ось... Я ж казав... Чорт тобі посилає панцерфавста! Візьми!

Дійсно, під обніжком, в густому бур'янці лежав панцерфавст, справний, наладований. Але Петрові було не до панцерфавста, хоч серце йому неприємно стиснулося. Він не був містиком, але з тим проклятим панцерфавстом справді було таки щось від містики. Одвернувся. Гарячкове перебирав у голові, як би і чим би ж допомогти Романові. Аніякої лікарської допомоги бути не може. Аніяких медикаментів у нього самого. Та й що ж тут медикаменти й які медикаменти тут допоможуть, хіба ціянкалій (посміхнувся гірко). Ще б могли врятувати хірурги, якби вони були, або якби ворог був милосердний до скалічених, та й то якби хопилися зразу. А так... Ворог — то є немилосердний ворог, та й ніхто в нього не стане просити ані пощади, ані милости. Що ж до медикаментів — то пізно. Тепер пізно.

А Роман все більше мучився. Все тяжче йому було. Він вже не говорив, як перше, він тільки стогнав, качав головою по обніжку, що вкрився болотом під тією головою, бо буйний піт розмочив землю, перекладав голову з лівої щоки на праву, з правої на ліву... Уста йому покрилися кривавою піною — він покусав собі всі губи, стримуючи стогін, стримуючи шалений крик, що видирався з грудей. Він не просив Петра словами, бо був уже не здібний говорити, він тільки просив його поглядом, молив його, благов... І Петро мучився не менше за Романа, він кілька разів уже брався за автомат, але опускав руку в безсиллі... Не може! Він не може цього!..

Дивно — він же солдат і убивав людей і, мабуть, сотнями зі своїх гармат, а тут — не може...

Роман зрозумів товариша без слів і вже не просив навіть поглядом. Він заплющив очі й звивався в муках. Але не вмирав. І видно було, що він так просто і так скоро не вмере, що муки ті його будуть довгі, ой які довгі й пекельні.

Так, то впадаючи в безпам'ятство, то зринаючи з нього, Роман довго маявся. Нарешті, роздер здоровою рукою зітлілу від поту сорочку на грудях і видихнув у синє небо немовби всю свою муку й всю свою душу:

— Не можу!! Я вже не можу!.. А тоді, перемагаючи корчі, змобілізувавши всі рештки ще не погаслої волі, попросив:

— Пістоля!.. Петро хотів подати автомат, але перевірів — в автоматі жодного патрона. Тоді Петро кинув автомат у жито й вийняв з кабура тремтячою рукою свого пістоля... Прикусивши губу, вклав його в Романову гарячу руку... А сам відвернувся.

— Ні, — промовив Роман спокійно і в той же час жалібно: — Дивись на мене... Я хочу тебе бачити... Дивись на мене...

Петро обернувся.

— Так... Перекажеш матері... як зустрінеш... що я живий-здоровий... Колись вернуся... І поцілуєш...

І змовк, задихаючись. Спробував посміхнутись ясною, щирою посмішкою, підбадьорливою, тією давньою, оптимістичною. Не вийшло.

І, знаючи, що це в нього не вийшло, Роман раптом узяв у зуби люфу пістоля й вистрілив... Ніби спересердя...

Риси обличчя затрепетали-затрепетали... По них поповзла глибока тінь. Склепила їх. Зупинила трепет. Зробила обличчя сірим і мовчазним, як земля.

Все. <...>

Намагаючись вгамувати нестерпний біль пораненої голови, Петро здер стару, загноєну пов'язку й іде так... Йому так легше, вітерець обвиває голову, освіжає її... З рани спливає кров, але то байдуже, та він і не бачить, лише відчуває лоскіт на шиї. Нехай... Лиш би якось перейти все це і вийти з цього велетенського кладовища до волі й до рідних, до друзів... Так, ще б хоч раз побачити старих давніх друзів, хто лишиться в живих.

Так, стікаючи кров'ю, він іде все вперед, туди, де пішли десь товариші.

Він іде... Він несе панцерфавста, як кийок, що його підсунув чорт саме тоді, коли в нього не лишилося вже іншої, більш практичної й потрібної зброї... Він несе панцерфавста, може, для того, щоби в останню хвилину зірвати своє життя, як вже не буде ніякого виходу й не лишатиметься зовсім сили.

Світ йому увесь почервонів і почорнів, бо у віччю плавають огненні кола і чорні провалля безодні. В цім стоять «паникадила», як серед темної ночі...

І от його настигла смерть...

Він сидів над якоюсь глухою дорогою, слухав грохот бою з усіх сторін, слухав свій власний біль в душі і в серці, отаке якесь скімління, немов плач немовляти, намагався його вгамувати... Думав над тим, що ж то за такий ворог, що так нещадно напосівся, що має стільки злоби й жорстокости, й смертельних засобів у своєму розпорядженні, які він вергає немилосердно і безугавно, але який він сам? Який він сам? Яке його обличчя? Ось скільки часу триває це пекло, але він так і не бачив ворога в обличчя, не бачив його зблизка. Не дивився йому в очі.

Які в нього очі? Що в тих очах написано?.. Як би в ті очі перед смертю глянути! Як би його побачити зблизька, подивитися на нього нещадного і немилосердного! Отак віч-на-віч...

Ось над цим думав Петро мляво, сидючи осторонь від дороги на купі землі біля глибокої бомбової вирви, як раптом почувся грохіт, що наростав і котився на нього. Петро підвів голову й побачив велику сталеву потвору — сірий, советський танк «Т-34». Танк з ревом котився по дорозі, виринувши з долини...

«Ось він, ворог!!»

Напевно, побачивши Петра на пагорбку, танк шалено і тріумфально заревів, як жива істота, і попер навпростець, з наміром розчавити цього солдата в пошматованій, безбарвній, але такій характерній уніформі. Погнав, як хижак на свою жертву...

Петро без хвилювання подивився якийсь час на страховище, потім помалу сповз за пагорбок... Так, танк іде на нього. Ось це і є вона, Смерть! Наладувавши панцерфавста, Петро почекав якусь хвилину, спокійно (так, як колись чекав під час облав на вовка)... Потім швидко вихопився й вистрілив — пустив «кулак» усторч в потвору, а сам упав навзніч і покотився униз, у бомбовий кратер. Розлягся пекельний вибух... Лязг і скрегіт... І потвора раптом стала цапки над самою вирвою, тяжко зітхнула димом і чадом, повернулася боком і поповзла по інерції до вирви, накриваючи її й накриваючи Петра, що лежав на самісінькому дні. Але до дна потвора не дістала, бо розвернулася упоперек...

Якийсь час потвора пойорзала в передсмертних корчах, осипаючи землю на людину, що лежала внизу горілиць, ніби її загрибаючи. Пойорзала, поки не заглух мотор. А як мотор заглух, потвора перестала здригатися...

Петро лежав під сталевим драконом на дні вирви й чекав, що буде далі, — він чекав смерті. Ось вискочать люди — вискочить ворог, якого він нарешті побачить, гляне йому в очі перед смертю, і все скінчиться. Але люди не вискакували, не чути було жодної душі, лише одну мить здалося, що хтось протяжно й глухо застогнав. Одначе стогін не повторювався. Тоді Петро вигрібся, виповз нагору.

Перед ним був велетень-танк... Башта в нього геть розвернута й крутиться, лядя люку скарьожена й відчинена навстяж та так і стоїть, ніби відзяплена щелепа в пащі апокаліптичної потвори, поразеної блискавкою. З середини пащі виходить дим і б'є нестерпний сморід паленої гуми, але полум'я немає. Танк чомусь не спалахнув, як звичайно, може, тому, що бак з пальним зостався неушкоджений... їдучий дим пробивається з люку й з усіх щілин — можливо, там горить всередині... А може, то з танка виходить дим і газ, нагнаний туди шаленим вибухом панцерфавстової гранати... Петро стояв і зовсім спокійно міркував про це і так само спокійно дослухався до нутра танка. Всередині аніякісінької ознаки життя.

— Галло! — сказав Петро голосно. — Ану, виходь! Хто там?!

Мовчанка. Тоді Петрові раптом чомусь стало страшно. Незрозумілий і якийсь містичний жах струсонув ним. Чи то від думки, що він от убив кількох людей і вони тут ось, за сталевую стінкою, у череві танка й їхня смерть на його сумлінні, а чи то від тривожного якогось передчуття, що пройшлося ним, невідомо-звідки зринувши, і зродило той жах... Петро миттю стрибнув на танк і кинувся до люку... Заглянув...

Всередині темніли скорчені людські фігури, — люди в танкістських комбінезонах... Вони лежать, одне навалившись на одне...

— Галло, — сказав Петро тихо. — Живі?.. Ранені?.. Галло!

Мовчанка. Ані звуку.

Тоді Петро поліз у люк... Він хотів бачити ворога. Він хотів глянути йому в обличчя.

І він глянув. Те, що він побачив, струсонувало ним до решти, до мізку костей...

Дві фігури, скрючені на підлозі, не можна було впізнати, бо обличчя були опалені газом і заюшені чорною закипілою кров'ю.

Третя ж фігура припала до стерна, схилилась на нього та так і залякла, поклавши голову на керунок, ніби від утоми. І риси обличчя її були чисті...

І було те обличчя дівоче...

І було те обличчя знайоме...

...Ата!

Обличчя сіро-блїде, лише з вуха через краєчок, з-під шолома, стікає смужка густої червоної крові і застигає на шиї...

Петро думав, що це галюцинація, що це вільне маячіння... Але ні. Це Ата!

Перевів дикий погляд на фігури, скрючені на підлозі, й аж тепер побачив, що то теж дівчата... Дівчата-танкісти...

У кутку, за керівницею, стоїть казаночок з вареною пшеницею всуміш з квасолею... «Це їхні харчі!» Казаночок перехнябився, й «харчі» наполовину вилились геть на якесь ганчір'я.

Знову перевів погляд на обличчя, покладене на керунок танка. Не здаючи собі справи, простяг руку й стягнув танкістський шолом з дівочої голови... Ата!!! З-під шолому розсипалося її буйне волосся, підрізане по колишній студентській моді, — волосся впало на чоло, на вухо, на щоку, заворушилося, як живе, розтікаючись...

Петро повів рукою по ніжному, шовковому волоссі, й його шорсткі пальці заплуталися в тоненьких волосинках...

— «Ворог»...

«Так ось він, «ворог»!...»

Обережно виплутував пальці з полону тонюсіньких волосинок... Виплутував...

А тоді раптом шарпнув і кинувся геть.

Виліз з танка і пішов.

Йшов тиняючись, помалу, потім швидше. Швидше.

Йшов не озираючись.

Не бачив нічого перед собою. Майже біг. Йшов із решток своїх сил. В ніщо. В порожнечу. В чорне провалля...

Утівав від того, від чого не можна втекти.

- Яке символічне значення має назва роману «Огненне коло» І. Багряного?
- Які проблеми порушує автор в романі?
- У чому виявляється антивоєнне звучання роману І. Багряного «Огненне коло»?

СЛОВНИК НЕЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ

Вирва — вирвана силою вибуху яма.

Панцерфавст — німецький гранатомет одноразового використання часів Другої світової війни.

ПІДСУМУЙ ПРОЧИТАНЕ

1. Про який зі своїх романів І. Багряний писав:

«Країну, про яку я писав, я любив як свою батьківщину, хоч і потрапив у неї невільником. Я люблю її людей <...> Я знав ту фауну й флору, її географію, як, може, жоден професор, бо я ту географію пройшов власними ногами, а флору й фауну помацав не тільки власними очима, а й власними руками... Я не просто писав, я — жив!»?

А «Скелька»

В «Золотий бумеранг»

Б «Тигролови»

Г «Сад Гетсиманський»

2. За жанровою формою «Тигролови» І. Багряного — це роман

А історичний

В соціально-побутовий

Б філософський

Г пригодницький

3. Головний герой роману «Тигролови» І. Багряного

А Григорій Многогрішний

В Григорій Сірченко

Б Дем'ян Многогрішний

Г Василь Многогрішний

4. Як зазначає Ю. Лавріненко, «Тигролови» І. Багряного «...зробили велике діло. Вони здерли шкуру зека, оста, «советського человека» і показали під нею незламну, горду людину, повну життєвої снаги, волі до життя і боротьби». Кого з героїв роману мав на увазі критик?

А Наталку Сірківну

В Григорія Сірченка

Б Григорія Многогрішного

Г Марійку Морозівну

5. На початку роману «Тигролови» І. Багряного потяг подібний до

А вогняної ящірки

В вогняного дракона

Б червоної гусениці

Г червоної гідри

6. Події в романі «Огненне коло» І. Багряного відбуваються
 А у період Хмельниччини В під час революції 1917 року
 Б під час Першої світової війни Г під час Другої світової війни
7. Хто з названих персонажів є героєм роману «Тигролови» І. Багряного?
 А Андрій Чумак В Максим Колот
 Б майор Медвин Г Оверко Половець
8. Хто з названих персонажів НЕ є героєм роману «Огненне коло» І. Багряного?
 А Ата В Зося
 Б Роман Г Петро
9. Установіть відповідність між назвами творів та їх авторами:
1 «Марія»	А І. Багряний	1	☐
2 «Тигролови»	Б О. Турянський	2	☐
3 «Поза межами болю»	В О. Довженко	3	☐
4 «Україна в огні»	Г Є. Маланюк
Д У. Самчук	4	☐
10. Встановіть правильну послідовність подій у творі «Тигролови» І. Багряного:
 А Григорій врятував Наталку від ведмеда
 Б Григорій Многогрішний втік з «ешелону смерті»
 В Григорій помстився слідчому Медвину.
 Г Григорій познайомився з родиною Морозів
1	☐
2	☐
3	☐
4	☐

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА 1960–1990 рр.

Окреслений період розпочинається діяльністю митців, яких називають «шістдесятники». Вони виявили свій мистецький талант на хвилі тимчасового суспільного потепління 50–60-х років ХХ століття, пробудження національної свідомості, на відкритті багатств репресованої української культури, здобутків «розстріляного відродження». «Шістдесятників» об'єднували високі естетичні принципи, усвідомлення необхідності оновлення української літератури, тяга до експериментаторства, прагнення відновити перервані зв'язки зі світовим письменством. Зрушення, які започаткували «шістдесятники», в українській літературі, були продовжені письменниками наступних десятиліть.

Літературні роди	Риси, що найяскравіше проявились у зазначений період	Митці, які репрезентують зазначений період
Лірика	<ul style="list-style-type: none"> — Посилення ліричного начала, життєвої вірогідності, яка стає художньою правдою; — основним об'єктом творчості є людина на складних перехрестях історії, основним ідеалом — ідеал борця за гуманістичний прогрес і достойне людське мирне творче життя; — розширення тематичних обріїв (тема космосу); — популярність жанру поеми (поеми-феєрії), яка у 70–80-ті рр. поступається місцем творам про конкретні історичні події та постаті 	В. Симоненко, Д. Павличко, Л. Костенко, І. Драч, М. Вінграновський, Б. Олійник, Л. Талалай, І. Жиленко, І. Калинець, І. Качуровський, В. Стус
Епос	<ul style="list-style-type: none"> — Однією із провідних є народознавча тематика; — посилення ліризму авторської оповіді; — поєднання реалістичного підходу з іронічністю, сарказмом, гротескністю; — масштабність художніх узагальнень; — розвиток «химерної течії» української прози; — пильна увага митців до славних сторінок української історії, реалізована у низці історичних романів 	Григорій Тютюнник, О. Гончар, Григорій Тютюнник, Л. Первомайський, В. Дрозд, В. Шевчук, Ю. Мушкетик, Р. Іваничук, П. Загребельний
Драма	<ul style="list-style-type: none"> — Використання засобів художньої умовності, прийомів бурлеску, трагедії; — часто п'єси будуються на основі конфлікту між добром і злом; — постають мотиви раціоналізації та технократичної небезпеки; — досить широко представлені виробничі та пропагандистські п'єси; — характерним є освоєння історичної тематики; — до п'єс, написаних власне драматургами, долучаються інсценізації і твори, які виходять з-під пера прозаїків 	О. Левада, О. Коломєць, Ю. Щербак, В. Бортко, Л. Хоролець, Я. Стельмах, В. Говяда, М. Гараєва, Я. Верещак

Василь Симоненко (1935–1963)

Василь Андрійович Симоненко — один із найобдарованіших українських поетів ХХ ст. Разом із Аллою Горською, Іваном Драчем, Ліною Костенко, Василем Стусом, Миколою Вінграновським та іншими він працював у Клубі творчої молоді, подорожував по Україні як поет, беручи участь у літературних вечорах і творчих дискусіях. Така діяльність не цілком задовольняла В. Симоненка, і він у складі комісії перевіряв чутки про масові розстріли органами НКВД і відшукував місця потаємних поховань жертв сталінського терору. Активну громадську діяльність митець поєднував

із поетичною творчістю, його перша поетична збірка «Тиша і грім» стала яскравим явищем в українській літературі. Як зазначає О. Мусієнко, «Симоненко вразив читача не запаморочливими формалістичними новаціями, не вишуканим мерехтливом слів, а осяянням краси власної душі, справжністю почуттів, інтелектуальною високістю і молодечим завзяттям».

Основні твори: поетичні збірки «Земне тяжіння», «Поезії», «Лебеді материнства», «Народ мій завжди буде», «У твоєму імені живу»; казки «Цар Плаксієв та Лоскотон», «Подорож у країну Навпаки»; збірки новел «Вино з троянд», «Півні на рушниках» тощо.

Це цікаво!

Навряд чи можна знайти серед біографій поетів-шістдесятників долю більш яскраву та більш трагічну, ніж доля Василя Симоненка. За 28 років життя зроблено було багато і мало водночас. Багато, зважаючи на ту самобутню і багату спадщину, яку отримала Україна від Василя Симоненка; мало, зважаючи на те, скільки він міг би ще зробити, якби не смерть, яка застала його в розквіті сил та творчої енергії. Як зазначає М. Жулинський, «Василь Симоненко був скромною людиною, чесним трудівником літератури, оцінював свій талант невисоко, усвідомлюючи, що час наклав і на його думки, на його характер образного самовираження печать перестрашування. Ця недовіра до слова, яке готове було вибухнути гнівом, розпачем, болісною правдою, саркастичною інвективою, в'їдливою іронією, мимоволі всотувалася в думки і настрої митців, витворюючи і в них самих «домашніх», внутрішніх цензорів, які іноді так пильно стерегли власне слово, що воно не наважувалося переступити поріг редакцій і видавництва. А люди того чесного слова чекали. Бо знали, що від Василя Симоненка його можна і треба чекати».

* * *

Задивляюся у твої зіниці
Голубі й тривожні, ніби рань.

Крешуть з них червоні блискавиці
Революцій, бунтів і повстань.

Україно! Ти для мене диво!
 І нехай пливе за роком рік,
 Буду, мамо горда і вродлива,
 З тебе дивуватися повік...
 Одійдіте, недруги лукаві!
 Друзі, зачекайте на путі!
 Маю я святе синівське право
 З матір'ю побуть на самоті.
 Рідко, нене, згадують про тебе,
 Дні занадто куці та малі,
 Ще не всі чорти живуть на небі,
 Ходить їх до біса на землі.
 Бачиш, з ними щогодини б'юся,
 Чуєш — битви споконвічний грюк!

Як же я без друзів обійдуся,
 Без лобів їх, без очей і рук?
 Україно, ти моя молитва,
 Ти моя розпука вікова...
 Гримотить над світом люта битва
 За твоє життя, твої права.
 Ради тебе перли в душу сію,
 Ради тебе мислю і творю...
 Хай мовчать Америки й Росії,
 Коли я з тобою говорю.
 Хай палають хмари бурякові,
 Хай сичать образи — все одно
 Я проллюся крапелькою крові
 На твоє священне знамено.

* * *

Є тисячі доріг, мільйони вузьких
 стежинок,
 Є тисячі ланів, але один лиш мій.
 І що мені робить, коли малий
 зажинок
 Судилося почать на ниві нерясній?
 Чи викинути серп і йти
 байдикувати,
 Чи долю проклясти за лютий
 недорід
 І до сусід пристать наймитувати
 За пару постолів і шварку на обід?
 Коли б я міг забути убоге рідне
 поле,
 За шмат цієї землі мені б усе дали...

До того ж і стерня ніколи ніг
 не коле
 Тим, хто взува холуйські постолі.
 Та мушу я йти на рідне поле
 босим,
 І мучити себе й ледачого серпа,
 І падати з утоми на покоси,
 І спать, обнявши власного снопа.
 Бо нива це — моя! Тут я почну
 зажинок,
 Бо кращий урожай не жде мене
 ніде,
 Бо тисяча доріг, мільйон вузьких
 стежинок
 Мене на ниву батьківську веде...

Я

Незнаю, ким — дияволом
 чи Богом —
 Дано мені покликання сумне:
 Любити все прекрасне і земне
 І говорити правду всім бульдогам.
 А часто хочеться закрити очі кляті,
 Забути все і в затишку глухім
 Кубельце звити, завести свій дім,

Щасливим бути, як дурак на святі.
 Та тільки серце, серце ненавмисне
 Пекучим болем душу мені стисне
 І відчаєм її наповнить вщерть.
 І шепче хтось (можливо, совість
 власна):
 — Не йди туди, дорога то нещасна,
 То не життя, то смерть.

* * *

Є в коханні і будні, і свята,
Є у ньому і радість, і жаль,
Бо не можна життя заховати
За рожевих ілюзій вуаль.
І з тобою було б нам гірко,
Обіймав би нас часто сум,
І, бувало б, темніла зірка
У тумані тривожних дум.
Але певен, що жодного разу
У вагання і сумнівів час

Дріб'язкові хмарки образи
Не закрили б сонце від нас.
Бо тебе і мене б судила
Не образа, не гнів — любов.
В душі щедро вона б світила,
Оновляла їх знов і знов.
У мою б увірвалася мову,
Щоб сказати в тривожну мить:
— Ненаглядна, злюща, чудова,
Я без тебе не могу жити!..

Ікс плюс ігрек

Чорнявій математичці

Я не заздрю уже нікому —
Де ще мудрих таких знайти?
Це ж мені стало вперше відомо:

Лиш тому, що я розумію
Загадкові твої ікси.
Розумію? Який там розум!
Просто здорово, що ти є!
Що вслухається в ніжні погрози

Ікс плюс ігрек — це будеш ти.
І здається, що я володію
Віковичним секретом краси

Збаламучене серце моє.
Я не заздрю уже нікому —
Де ще мудрих таких знайти?
Одному лиш мені відомо:
Ікс плюс ігрек — це будеш ти.

* * *

Люди — прекрасні.
Земля — мов казка.
Кращого сонця ніде нема.
Загруз я по серце
У землю в'язко.
Вона мене цупко трима.
І хочеться
Бути дужим,
І хочеться так любити,

Щоб навіть каміння байдуже
Захотіло ожити
І жити!
Воскресайте, камінні душі,
Розчиняйте серця і чоло,
Щоб не сказали
Про вас грядущі:
— Їх на землі не було...

-
- Поясніть, чому критики вважають патріотичну тему центральною у творчості В. Симоненка.
 - Які тематичні рівні розкриває поет у запропонованих творах?
-

Казка про Дурила

Ото ж воно й почалося з того, що одружився дурний Петро. Тільки до хати привів небогу — зразу ж топиться пішов у Дніпро. Сtribнув у воду — в воді не тоне, почував тім'я дурний, а тоді почав серед річки — хай Бог боронить! — ходить на руках по воді. Походить трохи та ляже полежить, на хвилю кине ноги брудні — і хоч би тобі що! Схопив, правда, нежить та рибалок до смерті злякав у човні. Йому все байдуже — ходить та чхає, та грайливо моргає до риб, а небога із кручі рукою махає: — Вернись, чоловіче, бо з'їм твій хліб! — Почув те Петро та бігом додому, що запопав — то усе перегриз, добре, що жінка спалила солому та в глечиках поховала дрова і хмиз. Наївся Петро: — Ну, стели постелю, горличко ніжна моя, — та сама лишень лізь під стелю, а на долівці приляжу я. — Отак і жили без нужди та горя. Сусіди шепталися, як один: — Від чого товстіє Петрова Федоря? — Аж гульк — у Федори син. І такий тобі хлопець, що далі нікуди, і такий тобі хлопець, що — ну. На другий рік вже навчився бігати, а на шостий — виматюкав старшину. Прийшли тоді до Петра пузати та й кажуть: — Ти знаєш чи ні, що виродок твій губатий

сказав, ніби ми дурні? — Розізлився Петро: — Отаке тобі й на! Та я ж його витурю з дому, щоб не балакав малий сатана того, що усім відомо... — Узяв і прогнав. А що дурному? Тільки приказував, як проганяв: — Іди, лобуряко, з дому — ти з мене останню сорочку зняв! Іди собі, зла личино! Може, десь виб'єшся у пани, то гляди не поскупися, сину, матері справить картату хустину, а мені — кiset і штани... Ну, йди вже, клята рахубо, бо дома з голоду вріжеш дуба... — І пішло хлоп'я із убогої хати кращої долі собі шукати. Де воно не ходило, де воно не було! Спало, де впало, їло, що мало, та, мов трава, росло. Та хлопця й вигнало — слава Богу: не менше саженя в ріст. Кулаки — мов горщата, мов обаполи, ноги — і де те здоров'я бралось в нього, коли ж все життя безконечний піст? А люди про хлопця так говорили: — Чому б не рости, коли він — Дурило! — Отож, як Дурило уже зміцнів і огидло хлопцеві байдикувати, раптом ні сіло, ні впало він захотів навідатися до рідної хати. Спакував у кишеню речі, доброго костура в руки взяв — і, як говорять, ноги на плечі та й пішов, куди знав. Іде та й людей питає: — А де тут дорога до Рідного краю? —

А люди говорять:
«Кругла Земля,
так що прямої дороги немає:
сонце сходить онно звідтіля,
а тамечки он сідає.
Спитай у нього. Воно
біга довкола Землі давно,
то, певне, тобі щось розумне порадить».
Махнув рукою Дурило
та й пішов навпростець,
добре, що сонце у спину гріло,
а в груди віяв вітерець.
Іде та й іде. Аж у ногах занило,
присісти хотів, та ба —
з-за кущів до Дурила
вибігла враз галаслива юрба.
— Ти куди йдеш?
— Додому.
— А де ж та домівка?
— У Ріднім краю.
— А край де?
— Йй-богу, не знаю.
Я, люди, шукаю вітчизну свою.
— А навіщо шукати?
Лишайся, хлопче, у нас — у нас
не життя, а свято,
щасливим зробишся враз. —
І вмить та юрба оточила Дурила
і дружно до нього отак говорила.

Речитатив старшин раю

Порода наша мудра від природи,
ми знаєм все, бо осягнули все.
І глипає на нас зворушено і гордо
щасливий предок — щирий
шимпанзе.
Йому гойдатись на гіллі рипучім
і на тропічних тішитись вітрах,
а ми підем і цілий світ научим,
як у чорних плавати морях.
У нас до того мудрі всі та вчені,
що лімітуємо чорнило і папір.

Вулкани діють дужі і скажені
в хребтах висотних паперових гір.
Ми знаєм все! Для нас усе відоме!
Що буде завтра? Запитайте нас.
Як живить вогнища руда суха
солома,
так нас годує мудрість повсякчас.
Ми пронесем, ми підведем і підем,
ми дійдемо, ми сягнемо висот!
Ми стільки істин вам за мить
націдим,
що подив назавжди заціпить рот.
Чого ж тиняєтесь по світу, ніби п'яні,
чого шукаєте, коли ми все знайшли,
коли ведуть дороги осіянні
під наше сонце з вашої імлі?
У нас давно ніхто й не чув про горе
та інші нісенітниці й бридню.
Одна турбота чола наші оре —
а що, як в мудрі паперові гори
раптово влучить іскорка вогню?
Чи вистачить чорнила, щоб залить?
А більше нам нічого не болить
Дурило, звичайно, розвішує вуха,
Дурило аж рота роззявив та слуха,
Дурило гукає:
— Зрікаюся Рідного краю!
Візьміть мене, друзі, до вашого раю! —
І друзі Дурила під руки беруть,
і друзі Дурила до себе ведуть.
А хлопцеві думка сидить в голові:
— Чого, люди добрі, в вас ноги
в крові?
— Та це, — йому кажуть, — така
у нас звичка:
до щастя дорога веде через річку —
та річка із крові та трішки зі сліз,
але ти не бійся. Не втопишся. Лізь.
Вона не глибока — либонь, до колін...
— А кров там чия? — не гамується
він.
— Чия? А відомо чия — тих людей,

що підло не визнали наших ідей...
 Ми їх, значить, трішечки, зовсім
 помалу
 кого задавили, кого зарубали.
 — А це хто тут висить? — питається
 в них.
 — Це дурень один із отих навісних,
 що пруться на острів...
 — На острів? За чим?
 — Та, правду сказати, либонь,
 ні за чим:
 там щастя закуте в печерах німих
 не те, що для нас, а оте, що для всіх...
 — То нащо ж повісили?
 — Так, для годиться:
 якби не повісили, міг би втопитися...
 І далі Дурило по Раю іде,
 круг себе очима дурними пряде.
 — А це що за ідол? — питається знов.
 — Це той, хто закон наймудріший
 знайшов:
 навчив нас хапати, навчив убивати,
 навчив людям в вічі оману пускати,
 навчив нас, як жити годиться на сві-
 ті, —
 читай заповіта його на граніті

Заповіт засновника раю
 Що кому на роду написано,
 то й конем не обскачеш того.
 Одному доля дарує лисину,
 другому — шляпу з широкими
 крисами,
 а третього причастовує батогом.
 А четвертому, п'ятому, шостому
 і дев'ятому
 цілісінький довгий вік
 стільки добра обіцятиме,
 що врешті з четвертого,
 п'ятого, шостого і дев'ятого
 поробить стандартних калік.
 А найкраще тому, кому доля багата

не захоче нічого дати —
 ані честі, ні глуму, ні сорому — нічо-
 гісінько.
 Ось цьому
 ми з нікчемства свого п'єдестала
 створимо
 та освятим в кадильнім диму,
 та сипнемо під ноги квітів,
 та у лаври чоло вберем,
 та, щоб весело жив на світі,
 приведем панну Музу в гарем.
 А самі заживем без гризоти,
 бо відомо й дитині малій,
 що у Музи тієї цноти
 вже не більше, ніж у повій.
 Скільки бідною торгували,
 стільки вже продавалась сама,
 що назватъ її лярвою мало,
 а сильнішого слова нема.
 Ну а нам що до того?
 Ми люди тихі.
 Нам би повне корито бурди,
 теплу ковдру, затишну стріху
 та цукерку вряди-годи.
 Бо таке на роду написано:
 від Адама до наших днів
 будуть людям світити лисини
 величаво-мудрих вождів.
 Думав, думав Дурило,
 аж йому голова заболіла,
 та ніяк собі не збагне:
 куди і до чого той ідол гне?
 Якщо йому правда — ріднесенька мати,
 то нащо ж йому п'яти лизати?
 А якщо йому любя лизня,
 то тоді його ненька — брехня?
 Так замислився, що аж присів,
 сім днів не пив і не їв,
 а на восьмий устав і каже:— Якесь
 дуже дивне те щастя ваше!
 Не хочу такого, щоб я вмер!
 Сходжу ще на острів до тих печер... —

Та й ну Дурило від друзів нових
тікати,
а ті йому в спину кілки метати.
Добре, що наш Дурило водою
не брів —
він, як і батько, ходить по воді
умів —
отож він першим став у печері
і давай своїм костуром бити
у двері.
За третім ударом впали двері,
і враз ніби сонце слянуло
в печері.
І вийшло звідти дівча,
і всміхнулося мило:

— Спасибі за поміч тобі, Дурило!
Я долю тепер не мину і твою —
жду тебе, парубче, у батьківській
хаті,
у твоєму Ріднім краю... —
Сказало і щезло.
Озирнувся Дурило —
дивиться:
гори вогнем охопило,
і кривава ріка змеженіла,
а там, за рікою, на тихій
Зеленій горі
біліє батькова хата,
а під нею засмучена мати
пасе сонячних зайчиків у дворі...

- У чому виявляється романтичність світобачення В. Симоненка?
- Як ви вважаєте, чому «Казка про Дурила» не була надрукована у 60-ті рр. XX ст.?

СЛОВНИК НЕЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ

Запасти — вхопити.

Зажинок — старовинний обряд, пов'язаний з початком жнив.

Постоли — взуття, яке застосовувалося в Україні до початку XX ст.

Кубельце — гніздо.

Витурити — вигнати.

Картата — у клітинку.

Рахуба — клопіт, морока.

Сажень — міра довжини.

Костур — палка.

Тамтечки — там.

Порає — порадить.

Гляпати — дивитися, глядіти, поглядати, позирати, водити очима.

Змеженіти — стати вужчою (стосовно річки).

ПІДСУМУЙ ПРОЧИТАНЕ

1. Хто із поетів НЕ належить до шістдесятників?

А Л. Костенко

В Є. Плужник

Б В. Симоненко

Г Д. Павличко

2. Першою збіркою В. Симоненка є
 А «Земне тяжіння» В «Поезії»
 Б «Тиша і грім» Г «У твоєму імені живу»
3. Перу В. Симоненка НЕ належить твір
 А «Під чужим небом» В «Є в коханні і будні, і свята...»
 Б «Задивляюсь у твої зіниці...» Г «Люди — прекрасні...»
4. Уякому з епічних жанрів працював В. Симоненко?
 А роман В новела
 Б есе Г нарис
5. Твір «Я» В. Симоненка за жанром є
 А сонет В пісня
 Б гімн Г балада
6. Уякому вірші В. Симоненка Україна постає в образі матері?
 А «Задивляюсь у твої зіниці...» В «Є тисячі доріг...»
 Б «Я» Г «Є в коханні і будні, і свята...»
7. Який із запропонованих віршів В. Симоненка належить до інтимної лірики?
 А «Задивляюсь у твої зіниці...» В «Є тисячі доріг...»
 Б «Я» Г «Є в коханні і будні, і свята...»
8. Уякому із запропонованих віршів В. Симоненко ніби передрік свою долю?
 А «Задивляюсь у твої зіниці...» В «Є тисячі доріг...»
 Б «Я» Г «Є в коханні і будні, і свята...»
9. Із якого із запропонованих віршів В. Симоненка взято наступні рядки?
І здається, що я володію А «Є тисячі доріг...»
Віковичним секретом краси Б «Люди — прекрасні...»
Лиш тому, що я розумію В «Ікс плюс ігрек»
Загадкові твої ікси Г «Є в коханні і будні, і свята...»
10. Установіть відповідність між поетичними рядками та назвами поетичних творів В. Симоненка, з яких їх узято:
1	<i>Коли б я міг забуть убоге рідне поле...</i>	А «Я»	<table border="1"> <tr><td>1</td><td></td></tr> <tr><td>2</td><td></td></tr> <tr><td>3</td><td></td></tr> <tr><td>4</td><td></td></tr> </table>	1		2		3		4	
1											
2											
3											
4											
2	<i>...дано мені покликання сумне:
любити все прекрасне і земне</i>	Б «Ікс плюс ігрек»									
3	<i>Бо не можна життя заховати
за рожевих ілюзій вуаль</i>	В «Є тисячі доріг...»									
4	<i>І здається, що я володію
віковичним секретом краси</i>	Г «Люди — прекрасні...»
Д «Є в коханні і будні,
і свята...»									

Дмитро Павличко (народився 1929 року)

Дмитро Васильович Павличко — відомий український поет та активний громадський діяч. Також він плідно працює на літературознавчій ниві, досліджуючи твори як українських, так і зарубіжних письменників. У творчому доробку представлено три літературознавчі збірки: «Магістралями слова», «Над глибинами» та «Біля мужнього світла». Великою заслугою Д. Павличка є введення в літературне життя України творчості Богдана-Ігоря Антонича, книгу якого «Пісня про незнищенність матерії» він упорядкував і видав, додавши до неї ґрунтовну вступну статтю. Багатогранність обдарування Д. Павличка яскраво виявилась перш за все в його поетичній творчості, яка відзначається такими рисами індивідуального стилю як: особлива конфліктність ліричного сюжету, де думка й почуття рухаються доланням суперечностей, а обмеженість окремих позицій перетворюється на всеохопність діалектичного судження, алегоричність зображення та філософічність осмислення дійсності.

Основні твори: поетичні збірки «Любов і ненависть», «Моя земля», «Чорна нитка», «Правда кличе», «Бистрина», «Пальмова віть», «Жест Нерона», «Пелюстка і лоза», «Гранослов», «Сонети подільської осені», «Таємниця твого обличчя», «Спіраль», «Поєми й притчі», «Покаянні псалми»; поеми «Земля», «Іван Загайчук», «Вогнище», «Поєдинок» тощо.

Це цікаво!

Дмитро Павличко — відомий український перекладач. Він перекладав з англійської, іспанської, італійської, французької, португальської, ідиш та низки слов'янських мов. Захоплення Павличка сонетною формою вилилось у створення унікальної антології світового сонета. Завдяки перекладацьким та організаторським зусиллям Павличка вперше українською мовою з'явилося повне зібрання творів Шекспіра в шести томах (1986 р.). Український читач познайомився з Ш. Бодлером, Луїсом де Камонсом та іншими іменами світової літератури. Своїми перекладами Павличко запропонував нове прочитання творів Д. Аліґ'єрі, Ф. Петрарки, М. Буонарроті, Ф. Гарсія Лорки, Г. Гейне, Г. Ібсена, Л. Стаффа, Я. Івашкевича, П. Ронсара, Жозе-Марія де Ередія та інших.

* * *

Ти зрієш мови рідної. Тобі
Твоя земля родити перестане,
Зелена гілка в лузі на вербі

Від доторку твого зів'яне!
Ти зрієш мови рідної. Ганьба
Тебе зустрине на шляху вузькому...

Впаде на тебе, наче сніг, журба —
 Її не понесеш нікому!
 Ти зрікся мови рідної. Нема
 Тепер у тебе роду, ні народу.
 Чужинця шани ждатимеш дарма —
 В твій слід він кине сміх — погорду!
 Ти зрікся мови рідної...

* * *

Коли помер кривавий Торквемада,
 Пішли по всій Іспанії ченці,
 Зодягнені в лахміття, як старці,
 Підступні пастухи людського стада.
 О, як боялися святі отці,
 Чи не схитнеться їх могутня влада!
 Душа еретика тій смерті рада —

Чи ж не майне де усміх на лиці?
 Вони самі усім розповідали,
 Що інквізитора уже нема.
 А люди, слухаючи їх, ридали...
 Не усміхались навіть крадькома;
 Напевно, дуже добре пам'ятали,
 Що здох тиран, але стоїть тюрма!

* * *

Це Ти створив мене таким —
 Неподужанним і слабким,
 Невільником, хоч без ярма,
 Немудрим з ясністю ума,
 Хитким, неначе терези,
 Веселим з усміхом слъози,
 Сліпцем, що ходить навмання
 З жагучим зором пізнання!
 Чи це приємно так Тобі,
 Що тяжко падаю в журбі,
 Що дух мій ламлеться, як скло,
 І рветься плоть, як барахло?
 Скажи, навіщо був цей твір,

Що напівянгол, напівзвір?
 Де ж у моїм естві моє,
 Що само з себе постає,
 Що незалежне від Твоїх
 Жадань — невже це тільки гріх?
 Невже моє — це тільки зрив
 Угод з Тобою та порив
 До тих непрояснених сфер,
 Де паном ходить Люцифер,
 Невже свідомість, плач і сміх,
 Це все Твоє — мій тільки гріх.
 О, Боже, розлучи земне
 З небесним — і врятуй мене!

* * *

Був день, коли ніхто не плаче,
 Був ясний день, як немовля.
 Та я здригнувся так, неначе
 Твоє ридання вчув здала.

Я знаю — ти не заридала,
 А в світі, що гуде й гримить,
 Мене лиш пошепки назвала,
 До себе кликнула в ту мить.

* * *

Сріблиться дощ в тонькому
 тумані,
 Як ниточка в прозорім полотні.
 А сонце по його блискучій грані

Тече і душу сповнює мені.
 Зустрінь мене. Я повен
 пожадання
 Блакитної, мов сон, далечини.

Моїх очей неголосне страждання
Ти поглядом ласкавим зупини.
Моя печаль тебе не поневолить,

А тільки радісний розбудить щем.
Немов цього туману срібна волоть
Замаєна і сонцем, і дощем.

- Як відомо, у поетичних збірках «Спіраль», «Поєми і притчі», «Покаянні псалми» Д. Павличко продовжує традиції пристрасного слова І. Франка. Як ви вважаєте, у чому це проявляється?
- Як проблемно-тематичні рівні розкриває Д. Павличко у запропонованих поетичних творах?

Дзвенить у зорях небо чисте,
Палає синім льодом шлях.
Неначе дерево безлисте,
Стоїть моя душа в полях.
Як надійшла щаслива доля,
Збудила весняну снагу,
Моя душа, немов тополя,
Зазеленіла на снігу.

Як надійшла любов справдешня,
Хлюпнула пригорщу тепла,
Моя душа, немов черешня,
Понад снігами зацвіла.
Як надійшла і засіяла
Та дружба, що живе в літах,
Моя душа над снігом стала,
Неначе яблуна в плодах.

Два кольори

Як я малим збирався навесні
Піти у світ незаними шляхами, —
Сорочку мати вишила мені
Червоними і чорними нитками.
Два кольори мої, два кольори,
Оба на полотні, в душі моїй оба,
Два кольори мої, два кольори:
Червоне — то любов, а чорне —
то журба.

Мене водило в безвісті життя,
Та я вертався на свої пороги.
Переплелись, як мамине шиття,
Мої сумні і радісні дороги.
Мені війнула в очі сивина,
Та я нічого не везу додому,
Лиш згорточок старого полотна
І вишите моє життя на ньому.

Я стужився, мила, за тобою,
З туги обернувся мимохіть
В явора, що, палений журбою,
Сам-один між буками стоїть.
Грає листя на веснянім сонці,
А в душі — печаль, як небеса.
Він росте й співає явороньці,
І згорає від сльози роса.

Сніг летить колючий, ніби трина,
Йде зима й бескидами гуде.
Яворові сниться яворина
Та її кохання молоде.
Він не знає, що надійдуть люди,
Зміряють його на поруби,
Розітнуть йому печальні груди,
Скрипку зроблять із його журби.

- Якими рисами Д. Павличко наділяє ліричного героя у віршах зі збірки «Таємниця твого обличчя»?
- Які з відомих вам віршів Д. Павличка покладено на музику? Як ви вважаєте, чим це обумовлено?

СЛОВНИК НЕЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ

Шана — почуття поваги, що ґрунтується на визнанні чіхось позитивних якостей.

Погорда — зневага, презирство, зневажання.

Торквемада — засновник іспанської інквізиції, перший великий інквізитор Іспанії.

Ламлеться — ламається.

Пожадання — бажання.

Снага — енергія, сила, життєздатність.

Справдешня — справжня.

Бескиди — система гірських хребтів у північній смузі Карпат, у межах Польщі, України, Чехії та Словаччини

ПІДСУМУЙ ПРОЧИТАНЕ

- Одним із визначальних чинників активізації поетів-шістдесятників в українській літературі є

А Перша світова війна	В Друга світова війна	☐
Б колективізація	Г «хрущовська відлига»	
- Який із ліричних жанрів привертав особливу увагу Д. Павличка і як поета, і як перекладача?

А гімн	В епіграма	☐
Б сонет	Г елегія	
- У якій збірці Д. Павличка утверджується ідея незнищенності національної культури?

А «Любов і ненависть»	В «Правда кличе»	☐
Б «Чорна нитка»	Г «Гранослов»	
- У якому вірші Д. Павличка в образі Іспанії часів середньовічної інквізиції постає образ колишнього Радянського Союзу?

А «Коли умер кривавий Торквемада...»	В «Два кольори»	☐
Б «Ти зрікся мови рідної...»	Г «Я стужився, мила, за тобою...»	
- У якому із запропонованих віршів відображено ставлення Д. Павличка до рідної мови як до найвищого критерію моральності, загальної відкритості людини?

А «Коли умер кривавий Торквемада...»	В «Два кольори»	☐
Б «Ти зрікся мови рідної...»	Г «Я стужився, мила, за тобою...»	

6. У якій поезії Д. Павличка юнак перетворюється на явір?
 А «Коли умер кривавий Торквемада...»
 Б «Ти зрікся мови рідної...»
 В «Два кольори»
 Г «Я стужився, мила, за тобою...»
7. Відомою українською піснею є вірш Д. Павличка
 А «Коли умер кривавий Торквемада...» В «Два кольори»
 Б «Ти зрікся мови рідної...» Г «Я стужився, мила, за тобою...»
8. У вірші Д. Павличка «Два кольори» любов символізує колір
 А білий В чорний
 Б червоний Г жовтий
9. Яку стилістичну фігуру використовує Д. Павличко у вірші «Два кольори» для вираження філософського змісту?
 А антитезу В анафору
 Б епіфору Г градацію
10. Установіть відповідність між поетичними рядками та назвами поетичних творів Д. Павличка, з яких їх узято:
1 <i>О, як боялися святі отці, чи не схитнеться їх могутня влада</i>	А «Ти зрікся мови рідної...»	<table border="1"> <tr><td>1</td><td></td></tr> <tr><td>2</td><td></td></tr> <tr><td>3</td><td></td></tr> <tr><td>4</td><td></td></tr> </table>	1		2		3		4	
1										
2										
3										
4										
2 <i>Скажи, навіщо був цей твір, що напівянгол, напівзвір</i>	Б «Був день, коли ніхто не плаче...»									
3 <i>Був день, коли ніхто не плаче, був ясний день, як немовля</i>	В «Це ти створив мене таким...»									
4 <i>А сонце по його блискучій грані тече і душу сповнює мені</i>	Г «Сріблиться дощ в тоненькому тумані...»									
- Д «Коли помер кривавий Торквемада...»

Ліна Костенко (народилася 1930 року)

Ліна Василівна Костенко — видатна українська поетеса ХХ ст. Її творчий шлях складався непросто, після опублікування перших збірок Ліну Костенко майже не друкували в Україні. У 80-х рр. ситуація змінилась, твори Л. Костенко знову почали видавати. За роман «Маруся Чурай» та збірку «Неповторність» Ліна Костенко буда нагороджена Державною премією України ім. Тараса Шевченка, а за книгу «Інкрустації», видану італійською мовою, їй присуджено премію Франческо Петрарки. Уже ранні вірші Л. Костенко

відзначаються глибоким філософським підтекстом, який згодом посилювався, адже однією з прикметних рис творчості авторки є інтелектуалізм — рух, поезія, злеті думки, яка осягає великі історичні простори, напружено шукаючи ключів до таємниць буття людини, нації, людства.

Основні твори: поетичні збірки «Проміння землі», «Вітрила», «Мандрівки серця», «Зоряний інтеграл», «Княжа гора», «Над берегами вічної ріки», «Неповторність», «Сад нетанучих скульптур», «Вибране», «Річка Геракліта»; поеми «Сніг у Флоренції», «Дума про братів неазовських», «Берестечко»; історичний роман у віршах «Маруся Чурай»; прозовий роман «Записки українського самашедшого».

Це цікаво!

Ліна Костенко неодноразово протестувала проти арештів українських митців, але всі листи, які вона надсилала у вищі партійні органи, так і залишились без відповіді. Поетеса все більше відчувала, як над її головою скупчувались грізні хмари. У 1972 р. по Україні прокотилась хвиля арештів, Ліни Костенко серед арештованих не було. Напевне, її просто побоювались арештовувати. І не тому, що вона була матір'ю двох дітей, ні, причина інша. Коли арештовували В. Стуса, розраховували, що він як поет не відомий широкому колу читачів. А поезію Ліни Костенко знали й любили. Її не можна було арештовувати, але можна було ізолювати, оточити глухою стіною замовчання. У 70-ті рр. існував «чорний список», що складався з імен письменників, яких не можна було згадувати, а твори — друкувати. До них належала і талановита поетеса Ліна Костенко.

Пастораль XX сторіччя

Як їх зносили з поля!
 Набрякли від крові рядна.
 Троє їх, пастушків. Павло,
 Сашко і Степан.
 Розбирали гранату. І ніяка в житті
 Аріадна
 вже не виведе з горя отих
 матерів.
 А степам
 будуть груди пекти ті залишені
 в полі гранати,
 те покиддя війни на грузьких слідах
 череди.

Отакі вони хлопці, кирпаті
 сільські аргонавти,
 голуб'ята, анциболи, хоч не роди!
 Їх рвонуло навідліг. І бризнуло
 кров'ю в багаття.
 І несли їх діди, яким не хотілося
 жити.
 Під горою стояла вагітна, як поле,
 мати.
 І кричала та мати
 — Хоч личко його покажіть!
 Личка вже не було. Кісточками,
 омитими кров'ю,

осміхалася шия з худеньких
дитячих ключиць..
Гарні діти були. Козацького
доброго крою.
Коли зносили їх навіть сонце
упало ниць.
Вечір був. І цвіли під вікнами
мальви.

Наснився мені чудернацький
базар:

під небом у чистому полі,
для різних людей,
для щедрих і скнар,
продавалися різні Долі.

Одні були царівен не гірш,
а другі — як бідні Мінййони.
Хто купляв собі Долю за гріш.
А хто — за мільйони.

Дехто щастям своїм платив.
Дехто платив сумлінням.
Дехто — золотом-золотим.
А дехто — вельми сумнівним.

Долі-ворожки, тасуючи дні,
до покупців горнулись.
Долі самі набивались мені.
І тільки одна відвернулась.

Я глянула їй в обличчя смутне,
душею покликала очі.

Страшні слова, коли вони мовчать,
коли вони зненацька причаїлись,
коли не знаєш, з чого їх почать,
бо всі слова були уже чиймись.

Хтось ними плакав, мучився, болів,
із них почав і ними ж і завершив.
Людей мільярди і мільярди слів,
а ти їх маєш вимовити вперше!

Попід руки держала отих
матерів рідня.
А одна розродилась і стала
ушоште — мати.
А один був живий.
Він умер наступного дня.

Доля

— Ти все одно не візьмеш мене, —
сказала вона неохоче.

— А може візьму?
— Ти собі затам, —
сказала вона суворо. —
За мене треба платити життям,
а я принесу тобі горе.

— То хто ж ти така?
Як твоє ім'я?
Чи варта такої плати?
— Поезія — рідна сестра моя.
Правда людська — наша мати.

І я її прийняла як закон.
І диво велике сталось:
минула ніч. І скінчився сон.
А Доля мені зосталась.

Я вибрала Долю собі сама.
І що зі мною не станеться —
у мене жодних претензій нема
до Долі — моєї обраниці!

* * *

Все повторялось: і краса,
й потворність.
Усе було: асфальти й спориші.
Поезія — це завжди неповторність,
якийсь безсмертний дотик до душі.

Українське альфреско

Над шляхом, при долині, біла старого граба,
 де біла-біла хатка стоїть на самоті,
 живе там дід та баба, і курочка в них ряба,
 вона, мабуть, несе їм яєчка золоті.
 Там повен двір любистку, цвітуть такі жоржини,
 і вишні чорноокі стоять до холодів.
 Хитаються патлашки уздовж всієї стежини,
 і стомлений лелека спускається на хлів.
 Чиєсь дитя приходить, беруть його на руки.
 А потім довго-довго на призьбі ще сидять.
 Я знаю, дід та баба — це коли є онуки,
 а в них сусідські діти шовковицю їдять.
 Дорога і дорога лежить за гарбузами.
 І хтось до когось їде тим шляхом золотим.
 Остання в світі казка сидить під образами.
 Навшпиньки виглядають жоржини через тин...

- Як ви розумієте контрастність вірша «Пастораль ХХ століття»?
- Яку ідею Ліна Костенко розкриває у вірші «Українське альфреско»?
- Які риси притаманні ліричній героїні поезії Ліни Костенко?

* * *

Життя іде і все без коректур,
 і час летить, не стишує галопу.
 Давно нема маркізи Помпадур,
 і ми живем уже після потопу.
 Не знаю я, що буде після нас,
 В які природа убереться шати.

Єдиний, хто не стомлюється, — час.
 А ми живі, нам треба поспішати.
 Зробити щось, лишити по собі,
 а ми, нічого, — пройдемо як тіні,
 щоб тільки неба очі голубі
 цю землю завжди бачили в цвітінні.

Світлий сонет

Як пощастило дівчинці в сімнадцять,
 в сімнадцять гарних, неповторних
 літ!

Ти не дивись, що дівчинка сумна ця.
 Вона ридає, але все як слід.
 Вона росте ще, завтра буде вишенька.
 Але печаль приходить завчасу.
 Це ще не сльози — це квітуча
 вишенька,

що на світанку струшує росу.
 Вона в житті зіткнулась
 з неприємністю:
 хлопчина їй не відповів взаємністю.
 І то чому: бо любить іншу дівчину,
 а вірність має душу неподільчиву.
 Ти не дивись, що дівчинка сумна ця.
 Як пощастило дівчинці
 в сімнадцять!

Хай буде легко. Дотиком пера.
Хай буде вічно. Спомином
пресвітлим.
Цей білий світ — березова кора,
по чорних днях побілена десь
звідтам.
Сьогодні сніг іти вже поривавсь.
Сьогодні осінь похлинулась димом.

Хай буде гірко. Спогадом про Вас.
Хай буде світло, спогадом
предивним.
Хай не розбудить смутку телефон.
Нехай печаль не зрушиться
листами.
Хай буде легко. Це був тільки сон,
що ледь торкнувся пам'яті вустами.

Недумано, негадано забігла в глухомань,
Де трави пахнуть ладаном в кадилъницьх світань.
Де вечір пахне м'ятою, аж холодно джмелю...
А я тебе, а я тебе, а я тебе люблю.
Ловлю твоє проміння крізь музику беріз,
Люблю до оніміння, до стогону, до сліз.
Без коньяку й шампану і вже без вороття
Я п'яна, п'яна, п'яна на все своє життя!

Я вранці голос горлиці люблю.
Скрипучі гальма першого
трамваю
я забуваю, зовсім забуваю.
Я вранці голос горлиці люблю.
Чи, може, це ввижається мені
той неказаний камертон природи,

де зорі ясні і де тихі води? —
Я вранці голос горлиці люблю!
Я скучила за дивним зойком
слова.
Мого народу гілочка тернова.
Гарячий лоб до шибки притулюю.
Я вранці голос горлиці люблю...

Вже почалось, мабуть, майбутнє.
Оце, либонь, вже почалось...
Не забувайте незабутнє,
воно вже інеєм взялось!
І не знецінюйте коштовне,
не загубіться у юрбі.
Не промініайте неповторне
на сто ерзаців у собі!
Минають фронди і жиронди,
минає славне і гучне.
Шукайте посмішку Джаконди,
вона наколи не мине.

Любіть травинку, і тваринку,
і сонце завтрашнього дня,
вечірню в попелі жаринку,
шляхетну інохідь коня.
Згадайте в поспіху вагона,
в невідворотності зникань,
як рафаелівська Мадонна
у вічі дивиться вікам!
В епоху спорту і синтетики
людей велика ряснота.
Нехай тендітні пальці етики
торкнуться вам серце і вуста.

- Як ви розумієте вислів, що лірика Ліни Костенко — це утвердження неповторності особистості?
- Які апокаліптичні мотиви постають у поезії Ліни Костенко?

Маруся Чурай

(Скорочено)

Якби знайшлась неопалима книга

Розділ I

Влітку 1658 року Полтава згоріла
дощенту.

Горіли солом'яні стріхи над Ворсклюю.

Плавились бані дерев'яних церков.

Вітер був сильний. Полум'я гуготіло.

І довго ще літав над руїнами

магістрату

легенький попіл

спалених паперів —

всіх отих книг міських Полтавських,

де були записи поточних судових

справ.

Може, там була і справа Марусі

Чурай?

Може, тому і не дійшло до нас

жодних свідчень про неї,

що книги міські Полтавські «през

войну,

под час рабовання города, огнем

спалени?»

А що, якби знайшлася хоч одна, —

в монастирі десь або на горищі?

Якби вціліла в тому пожарищі —

неопалима — наче купина?

І ми б читали старовинний том,

де писар вивів гусячим пером,

що року Божого такого-то, і місяця

такого-то, і дня,

перед Мартином Пушкарем,

полковником,

в присутності Семена Горбаня,
що був на той час війтом у Полтаві,

перед суддею, Богом і людьми

Чурай Маруся — на підсудній лаві,

і пів-Полтави свідків за дверима.

І загула б та книга голосами,

і всі б щось говорили не те саме.

І чорні бурі пристрастей людських

пройшли б над полем букових

хистких.

Тоді стара Бобренчиха, вдова,

суду такі промовила б слова:

— Пане полковнику і пане войте!

Ускаржаюся Богу і вам на Марусю,

що вона, забувши страх Божий,

отруїла сина мого Григорія.

І втеди син мій Григорій наглою

смертю вмер,

на здоровлі перед тим не скорбівши,

през отруєння і през чари бісовські.

То вам, панове, правдиво,

під сумлінням, кажу

і людьми те освідчу.

Оскаржену Марусю Чураївну

тоді суддя суворо запитав, —

коли, чого і для якої причини

таке незбожне діло учинила?

Але вона ні слова не сказала,

усправедливлень жодних не дала,

тільки стояла, яко з каменю тесана.

Тода громада загула прелюто:

— Вона ж свій злочин визнала
прилюдно!

Бо, як до Гриця, мертвого, припала;
казала все — як зілля те копала,
як полоскала, як його варила
і як уранці Гриця отруїла.

Вона ж співала, наче голосила,
на себе кари Божої просила.

Співала так, як лиш вона уміла!

А потім враз — неначе заніміла.

Тоді ми, вряд, упевнившись на ділі,
що Гриць умер, отруєний, в четвер,
предать землі звеліли до неділі,
приймавши справу криміналітер.
Убивницю ж, Марусю, до розправи
скріпить в'язням города Полтави.

<...>

— Панове судді, я прошу
пробачення, —

сказав Горбань з паперами в руці. —
З'ясую стисло свідкам звинувачення,
щоб не збивали суд на манівці.

Козак Бобренко, на ім'я Григорій,
єдиний син достойної вдови,
котора зараз у такому горі,
що не схилить не можна голови, —
чотири годи бувши у походах,
ні в чим нагани жодної не мав.
Був на Пиляві, і на Жовтих Водах,
і скрізь, де полк Полтавський
воював.

А це улітку повернувся додому,
в хазайство, підупале за війну,
і, як годиться хлопцю молодому,
хотів ввести у дім собі жону.
Отож нагледів дівку, собі рівну,
дізнавши, певно, що і він їй люб,
Грицько посватав Галю Вишняківну,
повзявши намір брати з нею шлюб.
Чурай Маруся, що його любила,
любила, справді, вірно й давно,

тоді його із ревнощів убила,
підсипавши отруту у вино.

Чи це свідомо, чи під впливом хвилі,
як не було, а з ревнощів — це сказ.

Так стався злочин. Хлопець у могилі.
І от стоїть убивниця пред нас.

Страшна, панове, приточилась
справа.

Хай стане совість на сторожі права!

<...>

Відтак, уже не ставлений ніким,
приймав присягу Шибист Яким.

— Даруйте... я... незвичка
промовляти...

Хотів сказати річ іще таку:

Марусю знаю ще із немовляти
і Гриця знаю ще у сповитку.

Он там сидить та бідна Чураїха.

Чи на суді була вона коли?

Проз їхній двір тоді я саме їхав,
коли Грицька на цвинтар повезли.

Чи рвала мати так на собі коси,
як задзвонили по його душі?

Та він же їй як рідний син і досі,
у них і виріс там на шпориші.

Вона ж свою дитину годувала
та вже й сусідську бавила, чужу.

Бобренчиха ж тим часом воювала —
за курку, за телицю, за межу.

Все ніколи. То в них і повелось:
сьогодні ситий, бо учора їв.

То те дитя й на ноги зіп'ялося,
і розуму дійшло у Чураїв.

Коли ж у Гриця вибилось навусся
і Чураївна стала на порі,

то полюбила хлопцеві Маруся, —
могли б лише радіти матері.

Воно на те й заходило спочатку.

Грицько пішов тим часом у похід.

Попідросли верби і дівчатка, —
про це в суді, можливо б, і не слід, —

але ж Маруся так його чекала,

такі літа одна перебула!
 Нікому ні руки не шлюбувала,
 ані на кого й оком не вела.
 Грицько ж, він міряв не тією міркою.
 В житті шукав дорогу не пряму.
 Він народився під такою зіркою,
 що щось в душі двоїлося йому.
 Від того кидався берега до того.
 Любив достаток і любив пісні.
 Це як, скажімо, вірувати в Бога
 і продавати душу сатані. <...>
 Мовчали всі.

Не зголосився жодний.
 У книзі писар букочки низав.
 Пушкар, полковник, яко віри годний,
 которий ставши, так ото сказав:
 — Панове судді! Важко розібрати,
 що і до чого, як воно було.
 Нехай простить і та, і друга мати,
 а їхні діти учинили зло.
 Грицько зцурався дівчини такої!
 Доп'яв біди, земля йому пером.
 Такої кривди парубок накоїв,
 що не могло це скінчитись добром.
 Але ж, мабуть, ми правди
 не зурочим,

що світ вже так замішаний на злі,
 що як платити злочином за злочин,
 то як же й жити, люди, на землі?
 Людській душі цей злочин осоруж-
 ний,
 Не виправдання навіть і любов.
 Дожитися, щоб так погиб хорунжий,
 що ніяк похилити хоругов!
 І хто ж убив хорунжого? Дівчина!
 А як по ньому тужить! Як вдова.
 Он подивіться. Є ж якась причина.
 То вже стоїть людина нежива.
 Страшне це діло, діло небуденне.
 А всі почути вирока спішать.
 Воно, скажу вам, легше, як на мене,
 діла у битвах шаблюку рішати.

Отаман Гук гукнув тоді, що справді
 судити треба дівчину по правді. <...>
 Підвівся Іскра, полковий обозний,
 син Острияниці Якова, Іван.
 (Загине теж, в бою заживши слави,
 в недовгій часі після Пушкаря,
 вертаючи до попелу Полтави
 з посольства до московського царя).
 Увесь блідий, аж під очима чорно.
 — Я прошу, люди, вислухати мене.
 Багато слів страшних тут
 наговорено.

Ніхто не говорив про головне.
 Я, може, божевільним тут здаюся.
 Ми з вами люди різного коша.
 Ця дівчина не просто так, Маруся.
 Це — голос наш. Це — пісня.
 Це — душа.

Коли в похід виходила батава, —
 її піснями плакала Полтава.
 Що нам було потрібно на війні?
 Шаблі, знамена і її пісні.
 Звитяги наші, муки і руїни
 безсмертні будуть у її словах.
 Вона ж була як голос України,
 що клеветів у наших корогах!

А ви тепер шукаєте їй кару.
Вона ж стоїть німа од самоти.
Людей такого рідкісного дару
хоч трохи, люди, треба берегти!
Важкий закон. І я його не зрушу.
До цього болю що іще додам?
Вона піснями виспівала душу.
Вона пісні ці залишає нам.
Ще тільки вирок — і скінчиться
справа.
І славний рід скінчиться — Чураї.

А як тоді співатиме Полтава?
Чи сльози не душитимуть її?
Запала тиша, як в страшному сні,
Горбань сказав:
— Причому тут пісні?
Вона ж на суд за інше зовсім
ставлена.
І потім, бачте, чутка є, ги-ги,
що свідок цей — особа
зацікавлена.
Його слова не мають тут ваги. <...>

Полтавський полк виходить на зорі

Розділ II

<...> ...Ішли ми з поля. Джміль гудів
у глоді.
Був місяць травень, квіту без числа.
Коли назустріч Галя на підводі.
А Гриць і каже: — Бач, як підросла.
Минає час, на кого нарікати?
А я й незчувся, бувши на війні.
Таке було мишастеньке, пикате,
а от дивися — вже на виданні.
А Галя їде, стрічкою блискоче.
А віз високий, як гарба сливе.
— Оце так віз! — сміявся. —
Не доскочиш.
— Дочка хазяйська, павою пливе.
Окрило нас пилюкою. І в поясі
кленочок поклонився, закивав.
А Гриць іде, задумався уголос:
— За ці літа, де я не побував!
Був на Пиляві і на Жовтих Водах,
під Корсунем і Збаражем був теж.
Которий рік, а я усе в походах.
А ти все ждеш, біднесенька,
все ждеш.
А я все жду. Та не така й біднесенька.
Не думай, Грицю, справді не така.
Бо я чекаю не кого, а месника.
Я ж лицаря чекаю, козака.

Нема ж бо слави у дому сидячому.
Про себе, милий, думати не час.
— І чим же ми за це тобі
віддячимо? —
казала так Бобренчиха не раз.
А дні зминули. Знов у сурми grano.
А нам було вже й не по двадцять літ.
Воно уже й женитися не рано,
так знов же треба вирушать в похід.
Не говорив ніяких слів.
Покірним смутком упокорив.
Обняв за плечі і повів
під срібне листя осокорів.
І ми були такі одні,
така печаль нас пов'язала!
Щось надірвалося в мені,
і я йому тоді сказала:
— Якщо загинеш, буду я вдовою.
Чи й ти, не знаю, любиш так мене.
А я вже, Грицю, іден дух з тобою,
хай ми вже й тілом будемо одне.
Я цілувала його віченьки,
аж поки місяць не погас.
Щаслива тобі ця ніченька,
остання, може, у нас!..
Прив'язала баклагу йому до сідла,
Недалеко, лише до воріт, провела.

Ну, бо хто ж я йому, ні сестра,
ні жона.
Засміюся при всіх, а заплачу одна.
А вже пішли про мене й поговори.
Знов потяглися тоскні вечори.
Бо то вже так, вже як пішлось
на горе,
то так уже і піде, як з гори.
Вже й не співалось. І слова ті самі ж,
а мов не ті, таке щось в них смутне.
Вже й подруги повіддавались заміж,
уже й не кличуть дружкою мене.
Бо я така зробилась, як черниця.
Куди вже там співають про молоду?
як я до церкви ледве вже іду?
А люди судять, їм аби причину.
Дарма що лихо, що такі часи.
Ішла крізь очі, мов крізь колющину,
обдерта до кривавої роси.
А суд, а суд! Яка страшна покута.
Послухати — життя як не моє.
А я неначе до стовпа прикута,
і хто захоче, той і обплює.
Куняють райці, як осінні мухи.
Горбань гуде, як в'їдливий комар.
Дурні плітки якоїсь лепетухи
загуслим дьогтем ллються в каламар.
Які слова казались там негідні!
А я стояла, думала — впаду.
Дрібні люді, гієни стервоїдні,
які ж ви ласі на чужу біду! <...>
Він взяв мене за плечі, звав єдиною.
Щось говорив про долю, про борги.
Що там, під Дубно, він ще був люди-
ною,
а тут він сам з собою вороги.
Що Галя — гуска, що й по ній
це видно.
І все. І годі. — Я од неї втік.
А може, й правду кажуть,
що ти відьма,
приворожила — і пропав навек.

Бо що б мене інакше так палило,
чого ж я так страждаю і борюсь?
Куди б мене в житті не прихилило,
а все одно до тебе я вернусь.
Ти ж ніч моя і світло моє денне!
Вже тут брехать, — який мені хосен?
Прости за все, воно таке буденне.
А я ж не можу без твоїх пісень!
Коли я там і говорив, і клявся,
я знав одне: збрешу — не помилюсь.
Як хочеш знати, — так, я їм продавсь,
але в душі на тебе я молюсь!
Тоді я двері відчинила в ніч.
Він ще й не встиг збагнути, в чому
річ,
як я сказала:
— Йди собі, іди! —
А він сказав:
— Мені ж нема куди.
— Йди до неї. Будеш між панами.
А я за тебе, Грицію, не підю.
Це ж цілий вік стоятиме між нами.
А з чого ж, Грицію, пісню я складу?!
... Лежала тінь від столу і до печі.
Лампадка тріпотіла в божнику.
А він сидів, зіщуливши ті плечі
і звисивши ту голову тяжку.
«Як не хочеш, моє серце,
Дружиною бути,
То дай мені таке зілля,
Щоб тебе забути.
Буду пити через силу,
Краплі не упущу.
Тоді я тебе забуду,
Як очі заплющу...»
Торкнувся шклянки білими вустами.
Повільно пив. І випив. І погас.
Ой сонце, сонце, промінь твій
останній!
Оце і є вся правдонька про нас.
А потім в суд щодня мене водили.
А судді були добрі й не дурні.

Вони мене по совісті судили,
найлегшу кару вибрали мені.
Чого було так довго мудрувати
І вивертать параграфи статтям?
Було ж одразу присудить до страти.
Найтяжча кара звалася життям.
Ведіть, карайте, вішайте злочинну!

То я хоч там, хоч там уже спочину.
Хоч там уже дихну на повні груди,
побачу зблизька Господа хоч раз.
Так буде краще. Важко було, люди,
і вам зі мною, і мені між вас.
— Куди ти хочеш, в пекло чи у рай?
— Туди, де батько, де Чурай. <...>

Страта

Розділ V

<...> ...Вона ішла. А хмари як по-
дерті.
І сизий степ ще звечора в росі.
І з кожним кроком до своєї смерті
була усім видніша звідусіль.
Стояли люди злякані, притихлі.
Вона ішла туди, як до вершин.
Були вже риси мертві і застигли,
і тільки вітер коси ворухив.
І тільки якось страшно, не до речі,
на тлі тих хмар і зашморгу, була
ота голівка точена, ті плечі,
той гордий обрис чистого чола.
І в тиші смертній, вже такій, аж дивній,
коли вона цілує образок, —
на тій високій шиї лебединій
того намиста доброго разок.
Аж навіть кат не витримав, зачовгав,
заніс мішок, узявшись за краї, —
чи щоб вона не бачила нічого,
чи так нестерпно бачити її!
А он стоять особи урядові,
щоб тут же й смерть засвідчити
судові.
О Господи, прости нам цю ганьбу!..
І раптом вершник врізався в юрбу.
Зметнувся кінш, у піні, дибаластий.
Папером вершник у руці стрясав:
— Спиніться!
Гетьман вас уповноважив
читати вголос цей універсал!
— Іване! Брате! Як ти встиг?! —

кричав Лесько і тряс його за груди.
Суддя стояв ні в сих ні в тих.
І раптом вголос заридали люди.
Ще не вляглося ридання те кругом,
не встиг Іван ще й повід передати,
а Шибиліст вже цьвохнув батогом —
хутчій в Полтаву! — матері сказати.
Горбань помацав гетьманську печать.
Суддя подержав, передав бурмістру.
Кат метушиться, люди щось кричать.
Дивитись страшно на Івана Іскру.
Отаман Гук, ступивши на два кроки,
ревнув з помосту поверх всіх голів:
— Наш гетьман, власттю високий,
такий наказ читати повелів!
*«Дійшла до нас, до гетьмана, відомість,
іж у Полтаві скоївся той гріх,
що смертю має бути покараний. На-
томість
ми цим писанням ознаймуєм всіх:
В тяжкі часи кривавої сваволі
смертей і кари маємо доволі.
І так чигає смерть вже звідусіль,
і так погребів більше, ніж весіль.
То чи ж воно нам буде до пуття —
пустити прахом ще одне життя?
Чурай Маруся винна ув одному:
вчинила злочин в розпачі страшному.
Вчинивши зло, вона не є злочинна,
бо тільки зрада є тому причина.
Не вільно теж, караючи, при цім не*

урахувати також і чесно.
 Її пісні — як перло многоцінне,
 як дивен скарб серед земних марнот.
 Тим паче зараз, як така розруха.
 Тим паче зараз, при такій війні, —
 що помагає не вгашати духа,
 як не співцями створені пісні?
 Про наші битви — на папері голо.
 Лише в піснях вогонь отой пашисть.
 Таку співачку покарать на горло, —
 та це ж не що, а пісню задушить!»
 Отаман Гук, помовчавши (повіка
 йому сіпнула), далі прочитав, —
 такий потужний голос в чоловіка,
 либонь, хватило б і на п'ять Полтав:
 — «За ті пісні, що їх вона складала,
 за те страждання, що вона
 страждала,
 за батька, що розп'ятий у Варшаві,
 а не схилив пред ворогом чола, —
 не вистачало б городу Полтаві,
 щоб і вона ще страчена була!
 Тож відпустивши дівчину негайно
 і скасувати вирока того.
 А суддам я таку даю нагану:
 щоб наперед без відома мого
 не важились на страти самочинні,
 передовсім освідчили мене
 про кожну страту по такій
 причині,
 що смерть повсюди, а життя одне».
 Універсал прочитано публічно,
 щоб справу тую уморить навічно.
 Оскільки ж трохи не дійшло
 до страти
 і смерть свою вона пережила,

то впрод не вільно пересуддя
 брати,
 бо вже вона покарана була.
 ...Гойдався зашморг, вже він
 не потрібний.
 Юрмились люди, добра новина.
 Сміявся тесля, головою срібний,
 що не згодиться тут його труна.
 Підбіг Іван —
 і в розмах свого зросту
 збив ту драбинку смертницьку
 з помосту.
 Якись жінки вже бігли до Марусі.
 Чиесь в юрбі гуцикало дитя.
 Вона стояла, мов застигла в русі, —
 уже по той бік сонця і життя.
 — Такого ще не чувано ніде.
 Її пустили, а вона не йде!
 — А може, помішалася? Іване!
 Мо', хоч тебе послуха? Підійди! —
 ...Вона стояла. І над головами
 уже пливли осінні холоди.
 І не було ні радості, ні чуда.
 Лиш тихий розпач: вмерти
 не дали.
 Їй говорили, а вона не чула.
 І тільки коли матір підвели,
 вона відразу наче спам'яталась,
 і одхитнулася від того стовпа,
 і якось наче здалеку верталась,
 чогось вперед руками, як сліпа.
 Іще бліда, іще мов крейда біла,
 а наче й усміхалась, лебеділа:
 — От бачте, мамо, все
 і обійшлося. —
 І цілувала матері волосся.

- Як у романі «Маруся Чурай» поетеса втілює ідею української державності?
- Яким чином у романі Ліни Костенко «Маруся Чурай» розгортається конфлікт поетичної творчості та буденності?

Облога Полтави

Розділ VIII

А десь окремо, як болюча згадка,
 стоїть за зиму нахолола хатка.
 Над Ворсклою, під тими яворами,
 де вже ніхто не світить вечорами.
 І тільки вогник блимає вгорі.
 Там, певно, Бог живе в монастирі.
 І вже забута Богом і людьми
 живе Маруся в захистку зими.
 У снігових завоях завірюхи,
 де вже од хати тільки острішок,
 калиною годує омелюхів,
 отих жовтеньких стомлених пташок.
 Лиш час від часу прогучать копита.
 А там до хати й стежка не пробита.
 Біліє сніг в лелечому гнізді,
 і льоду вже намерзло підбадді.
 Хоч би десь вийшла в церкву, поміж
 люди,
 а то ж одна, ніколи і нікуди.
 Сухотний кашель надриває груди.
 Стоїть зима. Короткі сірі дні.
 Вночі горять сторожові вогні.
 Щодня, щомиті полк напоготові.
 Іван мовчить.
 Думки тепер тернові.
 І лиш бринить, як болісна струна:
 а як Маруся, як же там вона?
 ...Та як, нічого. Нарікати гріх.
 Хіба я вже нещасніша за всіх?
 Живе ж оно Яциха Балаклійська.
 А голосила ж років півтора.
 А чоловік же не вернувся з війська,
 живе ж вона, нічого, не вмира.
 Отак і я, привикну, якось житиму.
 Ніхто і не побачить, як тужитиму.
 Та тільки ж я вдова не Балаклійська.
 У неї муж не повернувся з війська.
 Поліг, загинув, вбитий молодим.
 Йї можна вічно плакати за ним.
 Щаслива ти, Яцихо Кошова!

А я... Хто я? По кому я вдова?!
 ...Так і живу. Минаю, наче хмарка.
 Вся облітаю, як осінній лист.
 То мишеня майне із закамарка.
 То дров підкине дядько Шибиліст.
 То ти розважиш тугу нещадиму.
 То якось я і викреплю цю зиму.
 Так, сплю не сплю, зіщулюсь на печі.
 І вміє пес на місяць уночі.
 Іван узяв ту руку, мов крижину:
 — Ходім зі мною, доленько, ходім.
 Якби мені ти стала за дружину,
 яка б то радість увійшла в мій дім!
 Не повернула навіть голови.
 Лише печальне око з-під брови.
 Важка жалоба чорної коси,
 і тільки тїнь колишньої краси.
 — Кого ти любиш, Іване?
 Мене
 чи свою пам'ять?
 Красива я була, правда?
 Схожа на свою матір.
 Смілива я була, правда?
 Схожа на свого батька.
 Співуча я була, правда?
 Схожа на свій народ.
 А тепер моє обличчя зведене
 судомою болю.
 Вмираю від сухот.
 Сама від себе вже вмерла.
 І ти це, Іване, знаєш.
 Оце, що від мене лишилось,
 то, власне, уже не я.
 Ти любиш не цю, Іване.
 Ти пам'ять свою кохаєш.
 Щасливий будь нею, Іване.
 Бо пам'ять завжди твоя.
 — Я і тоді любив тебе до болю.
 А вже тепер, Марусю, й поготів.
 Дозволь мені лишитися з тобою.

Отак як є. Без змовин і сватів.
 У церкву підем. Піп нас обвінчає.
 Весілля справим. Пушкаря позвем.
 Як не полюбиш, в мене вистачає
 на двох любові. Яюсь проживем.
 — Мене, Іване, — отаку понівечену?
 Мене, Іване, — отаку гірку?
 Хай Бог пошле тобі хорошу дівчину,
 ще будеш ти щасливий на віку.
 На тому досить. І кінець розмові.
 Не треба й говорити нам про це.
 Моє життя — руйновище любові,

де вже ніякий цвіт не процвіте.
 — Останній плід на Чураївським
 вітті!
 Оббив тебе такий жорстокий грім.
 Хоч би була залишила на світі
 дитиночку із голосом твоїм!
 — Вже не залишу, долю змарнувала.
 Вже не залишу, час мій підоспів.
 Якби тепер, мабуть, я заспівала,
 було б це вже хрипіння, а не спів.
 Так і живу, без голосу, німа.
 Пісень немає — і мене нема. <...>

Весна, і смерть, і світле воскресіння

Розділ IX

Весна прийшла так яюсь
 несподівано!
 Зима стояла міцно до пори.
 Вітри війнули з півдня. І тоді вона
 немов у Ворсклу з'їхала з гори.
 Ще сніг ковтала повідь широченна,
 і рала ждав іще тужавий лан.
 А під горою вишня наречена
 вже до віночка міряє туман.
 Подовшав день.
 Полегшали ці тіні,
 вечірні тіні спогадів і хмар.
 І дика груша в білому цвітінні
 на ціле поле світить, як ліхтар.
 Уже в дітей порожевіли личка.
 Уже дощем надихалась рілля.
 І скрізь трава, травиченька,
 травичка!
 І сонце сипле квіти, як з бриля.
 Вже онде щось і сіють у долині.
 Вже долітає пісня з даліни.
 Вже горлиця аврукає в бруслині,
 стоять в заплавах золоті лини.
 Тут коло нас така зелена балочка,
 там озеро, не видно йому дна.
 Вже прилетіла голуба рибалочка,

ніс в неї довгий, довший, ніж вона.
 Вже й дикі гуси в небі пролітали,
 вже й лебеді кричали крізь туман.
 Вже ходять в болотах біля Полтави
 ходуличник, крохаль і турухтан.
 Воскресли люди, хоч який хто
 квелий,
 після облоги схожі на примар.
 І монастир з цвітіння тих жарделей
 пливе у небо, як з рожевих хмар.
 О Боже духів і живої плоті!
 Я вперше усміхаюся, прости.
 Яюсь галузка в тому живоплоті
 і та он пнеться, хоче розцвісти.
 Весна прийшла. Скасовано угоду.
 Вся Україна знову у вогні.
 Цвіте земля, задивлена в свободу.
 Аж навіть жити хочеться мені.
 Як гарно в хаті, як просторо в сінях!
 Як оживають ниви і сади!
 А щоб хоч щось лишилось
 на насіння,
 на Пасху їли хліб із лободи.
 І знов лелека молиться до зірки.
 Клинець городу хочу врожаю.
 Є жменя жита, маку є півмірки,

і чорнобривці, й трохи рижію.
Спасибі, земле, за твої щедроти!
За білий цвіт, за те, що довші дні.
Прийшла весна. Сухоти є сухоти.
Все гіршає і гіршає мені.
Уже од кашлю в грудях все
зболіло.
То в жар, то в холод кидає. Ну ось,
уже й моє намисто побіліло,
мов памороззю сизою взялось.
Як дивно, жар, але холонуть руки.
А солов'ї чогось як навісні!
Самотній добре, — жодної розлуки.
Сухотним добре, — гаснуть навесні.
От тільки шкода, — вже не заспіваю.
Город глушіє, — вже не прополюю.
Щодня ту ніч, як смерть,
перепливаю,
Життя, як промінь сонячний,
ловлю.
А дні стоять, — не хочеться тужити!
І кожна пташка хатку собі в'є.
— Скажи, зозуле, скільки мені
жити? —
Кує зозуля... Цілий день кує...
Іван приходив. Так, посидів мовчки.
Устав, пішов, оглянувся з воріт.
Лише весна укинулася в листочки,
підняв їх знову гетьман у похід.
Загнали знову труби до походу,
війнуло громом з Тяьминою-ріки.
Богдан підняв козацтво за свободу,
універсалом обіслав полки.
— І знов земля кипить у боротьбі.
І знову я належу не собі, —
сказав Іван. Дивився, як востаннє.

Торкнув мене прощальними
вустами.
Не знала я, що сум такий огорне.
Вмирати буду, — пом'яну добром.
Кирея з вильотами чорна
в останній раз майнула за бугром.
І я, котрій давно вже все байдуже,
уже нічим я сльози не впию.
Прощай, Іване, найвірніший
друге,
шляхетна іскро вічного вогню!
Виходить полк. Іван під корогами.
І я край шляху осторонь стою.
Моя душа здригнулася словами.
Співають пісню, Боже мій, мою!
І «Зелененький барвіночку»,
й «Не плач, не журися,
а за свого миленького Богу
помолися».
І про того козаченька,
що їхав за Десну.
«Рости, рости, дівчинонько,
на другу весну!»
І про воду каламутну,
чи не хвиля збила.
І про ту дівчиноньку,
що вірно любила.
І про гору високоюю,
і про ту криницю...
Дівчата вчора берегом ішли,
та й заспівали: «Ой не ходи,
Грицю».
А я стояла... Що ж мені, кричати?..
Які мені сказати їм слова?..
Дівчаточка, дівчатонька, дівчата!
Цю не співайте, я ж іще жива.

- Що є кульмінаційним моментом у романі «Маруся Чурай» Ліни Костенко?
- У чому виявляється патріотизм Марусі Чурай?
- Яку роль у романі «Маруся Чурай» відіграє образ мандрівного дяка?

СЛОВНИК НЕЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ

- Пастораль** — невеликий мистецький твір з ідилічним зображенням сцен сільського життя.
- Альфреско** — настінний живопис по вогкій штукатурці.
- Скира** — скупий.
- Аріадна** — у давньогрецькій міфології дочка критського царя Міноса, яка вивела Тесея з лабіринту.
- Аргонавти** — відважні мореплавці, шукачі пригод.
- Шати** — оздоба, вбрання.
- Камертон** — зігнутий і закріплений посередині металевий стрижень, кінці якого під час коливання утворюють звук певної висоти.
- Ерзац** — неякісний замітник, сурогат.
- Фронди** — громадсько-політичний рух проти абсолютизму у Франції в XVII ст.
- Жирионди** — політична партія часів Французької буржуазної революції XVIII ст.
- Інохідь** — спосіб пересування деяких тварин (напр., верблюдів, жираф, деяких коней), при якому до тварини одночасно ставлять обидві ноги з одного боку, а потім обидві ноги з другого боку.

ПІДСУМУЙ ПРОЧИТАНЕ

- Ліна Костенко належить до

А поетів «розстріляного відродження»	В поетів-шістдесятників	☐
Б поетів «Празької школи»	Г поетів-постшістдесятників	☐
- За яку поетичну збірку Ліні Костенко було присуджено Державну премію України ім. Тараса Шевченка?

А «Неповторність»	В «Мандрівки серця»	☐
Б «Проміння землі»	Г «Сад нетанучих скульптур»	☐
- Критики як пароль поезії Ліни Костенко визначають

А природність	В безкомпромісність	☐
Б лагідність	Г категоричність	☐
- У якому вірші Ліни Костенко використано мотив сну?

А «Пастораль XX століття»	В «Страшні слова, коли вони мовчать...»	☐
Б «Доля»	Г «Життя іде і все без коректур...»	☐
- У якому із запропонованих віршів постає образ часу, що не знає втоми?

А «Пастораль XX століття»	В «Страшні слова, коли вони мовчать...»	☐
Б «Доля»	Г «Життя іде і все без коректур...»	☐
- Поетичний рядок «Я вранці голос горлиці люблю» у вірші виконує роль

А риторичного питання	В анафори	☐
Б епіфори	Г риторичного звертання	☐

7. За жанром «Маруся Чурай» це

- А новела
Б оповідання

- В повість
Г роман

--	--

8. Зображені події у творі «Маруся Чурай» відбуваються під час

- А Хмельниччини
Б Першої світової війни

- В колективізації
Г Другої світової війни

--	--

9. Установіть правильну послідовність подій у творі «Марія Чурай» Л. Костенко:

- А Маруся проводить Івана на війну
Б Маруся їде на прощу
В Іван Іскра за допомогою гетьманського універсалу рятує Марусю від смерті
Г Маруся отримує Гриця

1	
2	
3	
4	

10. Установіть відповідність між поетичними рядками та назвами поетичних творів Л. Костенко, з яких їх узяті:

- 1 *Людей мільярди і мільярди слів
А ти їх маєш вимовити вперше*
2 *Не знаю я, що буде після нас...*
3 *Отакі вони хлопці, кирпаті
сільські аргонавти*
4 *Долі-ворожки, тасуючи дні,
до покупиці горнулись*

- А «Доля»
Б «Страшні слова, коли вони
мовчать...»
В «Світлий сонет»
Г «Пастораль ХХ сторіччя»
Д «Життя їде і все без коректур...»

1	
2	
3	
4	

Іван Драч (народився 1936 року)

Представник поетів-шістдесятників Іван Федорович Драч у своїй літературній творчості переосмислив досвід письменників попередників і поєднав їх здобутки з новаторством своїх сучасників. Його доробок, досить широко відомий українському читачеві, був визнаний і на офіційному рівні, зокрема за збірку «Корінь і крона» поет отримав премію ім. Т. Г. Шевченка. Як зазначено у критичних розвідках про митця, його художнє слово виключно метафоричне, в своєму потужному семантичному полі воно єднає найглибші шари етногенетичної пам'яті народу з трагічними, часом дисонансними ритмами сучасності, піднесений космізм і суто побутова «заземленість», художня умовність і різка окресленість реалістичної деталі — такі антиномії іманентно притаманні художньому мисленню поета.

Основні твори: поетичні збірки «Соняшник» (дебютна збірка), «Протуберанці серця», «Балади буднів», «Поезії», «До джерел», «Корінь і крона», «Київське небо», «Сонячний фенікс», «Американський зошит», «Шабля і хустина», «Теліжинці», «Храм сонця», «Вогонь із попелу»; поема «Чорнобильська мадонна»; драматичні поеми «Думи про вчителя», «Соловейко-Сольвейг», «Зоря і смерть Пабло Неруди» та книга літературно-критичних нарисів «Духовний меч».

Це цікаво!

Поетичну творчість І. Драч плідно поєднував з діяльністю у царині українського кіно. Він є автором сценарію «Криниця для спраглих», знятий за ним фільм режисером Ю. Ілленком, понад 20 років був під забороною показу. За мотивами творів М. Гоголя І. Драч написав два кіносценарії «Пропала грамота» і «Вечори на хуторі біля Диканьки», Л. Осика зняв за сценарієм І. Драча фільми «Камінний хрест» та «Дід лівого крайнього». У співавторстві з І. Миколайчуком І. Драч написав кіноповість про композитора Миколу Лисенка, яку екранізував Т. Левчук, у співавторстві з М. Мащенком — два екранізовані ним сценарії «Мама рідна, улюблена» та «Зона».

Лист до калини, залишеної на рідному лузі в Теліженцях

Все більше нікому писать мені листи.
Залишилась, калино, тільки ти.
Вже ось і тітка, як остання гілка,
Геть одчахнулась з нашого
причілка

І листя скинула на молоду траву.
Калино, ти живи! Вві сні і наяву
Приходжу я до тебе, прилітаю
З-за Єнісею, Вісли, з-за Дунаю,
І рідною матусею зову,
І падаю в пахучу мураву,
І до колін солоних припадаю,
І в щасті непоганьбленім ридаю,
Бо корінь мій дитинний —
тільки ти.

Все більше нікому писать мені листи.
Листом відповідай. Листком
багряноцвітим.

І пелюстковим шалом біловітим,
І кетягом вогненного литва,

Що клекотом незрадним ти жива.
На всі вітри мені відповідай —
На Єнісей, на Віслу, на Дунай
За бабу Танасину й за Килину
Відповідай, відповідай, калино, —
Вони, твоїм корінням розігріті,
Сидять на призьбі вже на тому
світі,

Деся біля них там курять самосад
Мої дядьки, що не прийдуть назад,
Що їх взяли негоди і бої
У лютий, у жорсткій крутії.
Пиши за них. Відповідай
суцвіттям,

Яке даєш весною їхнім дітям,
Щоб їхні внуки вже в коліні третім
Вітали їх суцвіттям на портреті.
Калино, напиши мені про все,
Як твої роси Рось мені несе
І як твоє коріння калинове

Наповнює моє пагілля нове —
Твою росу несе мені Дніпро,
У кров твою вмочаю я перо,
Пишу твоєю і своєю кров'ю,
Тож будь мені, калино, при
здоров'ю,
Калинолистом ти
відповідай
На Прип'ять, на Севан
і на Алтай,

Куди мій кінь крилатий поспіша.
Ти — совісте моя, моя душа.
Пиши мені, калино, будь здорова,
Ніколи не продам тебе на дрова,
За цілий світ, за всесвіт не продам,
Тож клеботи назустріч всім
вітрам,
Тож крила підіймай свої тугії
Безсмертним цвітом
правди і надії!

Балада про соняшник

В соняшника були руки і ноги,
Було тіло, шорстке і зелене.
Він бігав наввипередки з вітром,
Він вилазив на грушу,
і рвав у пазуху гнилиці,
І купався коло млина, і лежав
у піску,
І стріляв горобців з рогатки.
Він стрибав на одній нозі,
Щоб вилити з вуха воду,
І раптом побачив сонце,
Красиве засмагле сонце
В золотих переливах кучерів,

У червоній сорочці навипуск,
Що їхало на велосипеді,
Обминаючи хмари на небі...
І застиг він на роки й століття
В золотому німому
захопленні:
— Дайте покататися, дядьку!
А ні, то візьміть хоч на раму.
Дядьку, хіба вам шкода?!
Поезії, сонце моє оранжеве!
Щомиті якийсь хлопчисько
Відкриває тебе для себе,
Щоб стати навіки соняшником.

Крила

(Новорічна казка)

Через ліс-переліс,
через море навкіс
Новий рік для людей
подарунки ніс:
Кому — шапку смушеву,
кому — люльку дешеvu,
Кому — модерні кастети,
кому — фотонні ракети,
Кому — солі до бараболі,
кому — три снопи вітру в полі,
Кому — пушок на рило,

а дядькові Кирилові — крила.
Був день як день, і раптом —
непорядок,
Куфайку з-під лопаток
як ножем прошило.
Пробивши вату, зарядили радо,
На сонці закипіли сині крила.
Голодні небом, випростались
туго,
Ковтали з неба синє мерехтіння,
А в дядька в серці — туга.

А в дядька в серці — тіні.
 (Кому — долю багряню,
 кому — сонце з туману,
 Кому — перса дівочі,
 кому — смерть серед ночі,
 Щоб тебе доля побила,
 а Кирилові, прости господі, —
 крила).

Жінка голосила: «Люди, як люди.
 Їм доля маслом губи змастила.
 Кому — валянки,
 кому — мед од простуди,
 Кому — жом у господу,
 а цьому гаспиду,
 прости господи, — крила?!»
 Так Кирило до тьми брів,
 І, щоб мати якусь свободу,
 Сокиру брусом задобрив,
 І крила обтяв об колоду.

Та коли захлинались сичі,
 Насміхалися зорі з Кирила,
 І пробивши сорочку вночі,
 Знов кипіли пружинисті крила.
 Та Кирило з сокирою жив,
 На крилах навіть розжився —
 Крилами хату вшив,
 Крилами обгородився.
 А ті крила розкрали поети,
 Щоб їх муза була небезкрила,
 На ті крила молились естети,
 І снилося небо порубаним крилам.
 (Кому — нові ворота,
 кому — ширшого рота,
 Кому — сонце в кишеню,
 кому — дулю дешеvu.
 Щоб тебе доля побила,
 А Кирилові — не пощастить же
 отак чоловікові! — крила).

- Які риси індивідуального стилю І. Драча ви помітили в запропонованих творах?
- Які традиційні образи-символи використав І. Драч у своїй поетичній творчості?
- У чому полягає оновлення жанру балади, здійснене І. Драчем?

СЛОВНИК НЕЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ

- Протуберанці** — світлі утворення з розжарених газів, що спостерігаються у вигляді яскравих виступів різноманітної форми на краях сонячного диска.
- Теліжинці** — селище Тетіївського району, де народився І. Драч.
- Причілок** — фронтон, бокова стіна.
- Кетяг** — пучок ягід або квітів на одній гідці, стеблині; китиця.
- Навкіс** — навскоси.
- Бараболя** — картопля.
- Заряхтіти** — проявитись, засяяти.
- Радо** — радісно.

ПІДСУМУЙ ПРОЧИТАНЕ

1. Дебютною збіркою І. Драча є
- А «Корінь і крона»
 Б «До джерел»

- В «Балади буднів»
 Г «Соняшник»

10. Установіть відповідність між назвами поетичних творів та їх авторами:

1 «Пастораль ХХ сторіччя»

А Д. Павличко

2 «Два кольори»

Б Л. Костенко

3 «Балада про соняшник»

В В. Симоненко

4 «Казка про Дурила»

Г І. Драч

Д В. Стус

1	
2	
3	
4	

Микола Вінграновський (1936–2004)

Микола Степанович Вінграновський — відомий український поет, він виявляв свій талант не лише в царині поезії, а й залишив помітний слід у сфері кіномистецтва, зокрема працював на кіностудії ім. О. Довженка як актор (зіграв головну роль у фільмі «Повість полум'яних літ») та як режисер (М. Вінграновський виступив у десяти фільмах, серед них «Берег надії», «Климко» та інші). Перу митця належать і кілька повістей, багато оповідань, зокрема прозові твори у поєднанні з поетичними вміщено у книзі «Вибране», окремою книгою на поч. 90-х рр. ХХ ст. вийшов роман «Наливайко».

За прозові твори для дітей поетові було присуджено Державну премію ім. Т. Г. Шевченка. У творчості М. Вінграновського поєднано героїчну етику рідного народу й рідкісне відчуття прекрасного, енергію безсмертних образних значень, якими наповнено світ навколо нас, а також у ній органічно переплелися й картини природи, і спогади дитинства, й інтимна лірика, і предметна реальність світу, і химерія, і казка, і добра витівка, і гумор, і затамована жура...

Основні твори: поетичні збірки «Атомні прелюди», «Сто поезій», «Поезії» «На срібнім березі», «Київ», «Губами теплими і оком золотим», «Цю жінку я люблю»; книги для дітей «Первінка», «Сіроманець», «На добраніч» та інші.

Це цікаво!

Як зазначає І. Дзюба, «Діти для Вінграновського — не просто тема. Це і особливе ставлення до життя, внутрішньо близьке йому, це компенсація втрат дорослої тверезості і практичної доцільності. Не випадково, мабуть, він останнім часом з великою радістю (це відчувається!) пише вірші для дітей і про дітей. І в них, може, найбільше є собою. Бо сягає тієї свободи самовираження, яка є тільки в дитинстві і яку згодом людина неминуче втрачає. Його «дитячі» вірші — принципово новаторські тим, що співмірні з дитячою уявою, з поетичністю дитячої душі. І проливають нове світло на природу всієї поезії Вінграновського як такої, в якій живе дарована людям у дитинстві безпосередність сприйняття світу, парадоксальність фантазії і душевна чистота. Зрештою, його «дитячі» твори — ніякі не дитячі (принаймні не спеціально дитячі): вони для всіх і про всіх...»

У синьому небі я висіяв ліс,
У синьому небі, любов моя люба,
Я висіяв ліс із дубів і беріз,
У синьому небі з берези і дуба.
У синьому морі я висіяв сни,
У синьому морі на синьому глеї
Я висіяв сни із твоєї весни,
У синьому морі з весни із твоєї.

Той ліс занумить, і ті сни ізійдуть,
І являть тебе вони в небі і в морі,
У синьому небі, у синьому морі...
Тебе вони являть і так і замруть.
Дубовий мій костур, вечірня хода,
І ти біля мене, і птиці, і стебла,
В дорозі і небо над нами із тебе,
І море із тебе... дорога тверда.

Сеньйорито акаціє, добрий вечір.
Я забув, що забув був вас,
Але осінь зійшла по плечі,
Осінь, ви і осінній час,
Коли стало любити важче,
І солодше любити знов...
Сеньйорито, колюче щастя,
Хто воно за таке любов?
Вже б, здавалося, відболіло,
Прогоріло у тім вогні,

Ступцювало і душу й тіло,
Вже б, здалося, нащо мені?
У годину суху та вологу
Відходились усі мости
І сказав я — вже слава Богу,
І, нарешті, перехрестивсь —
Коли ж — здрастуйте, добрий вечір.
Ви з якої дороги, пожежо моя?..
Сеньйорито, вогонь по плечі —
Осінь, ви і осінній я...

Павлові Загребельному

Прилетіли коні — ударили в скроні.
Прилетіли в серпні — ударили в серце.
Ударили в долю, захмеліли з болю,
Захмеліли з болю, наїржались вволю.
Отакі-то коні — сльози на долоні.

Чорна райдуга

Не дівчина, не мати, не сестра —
Богине віри і добра богине...
Блискуча маско віри і добра!
Ваш крик, і крок, і кров для мене
гине.
Та що лукавить? В серці я на «ви»
Ще із думками вашими, з тривогою,
Із гудзиками вашими, підлогою
І з люстрою під стелею весни.
Я ще вулкан розвержений любові,

Що прагнув смерті вашої не раз,
Щоб доторкнутися і воскресити вас,
І слухать вас у велевдячній мові.
І слухать вас... Ви знаєте, в якій
Солодко-темній глибині чуттєвій,
В якій солодкій глибині терпкій
Спалив я з вами літечка миттєві,
Спалив без свідків, язиків, очей —
Лиш ви і я. Удвох. Обоє. Тихо.
Хто ж дасть мені хоч ніч із тих ночей?

Із тих одвертостей хоч крихітливу
крихту?
Ніхто не дасть! Бо й я згорів у них,
Ви ж будете ще жить — пектись
в моєму слові,
Бо ви — брехня! Ви — маскарад
любові!
Ви чорна райдуга небесних літ моїх...

...У чорної райдуги біле тіло
І чорні очі, як сто криниць.
У чорної райдуги небо згоріло,
І райдуга впала на землю ниць.
У чорної райдуги в пальцях вітер.
І кров голуба — в крові небо сія.
І телефон біля ліжка, і квіти.
Квіти мої, і за квітами — я.

- Які мотиви притаманні ліриці М. Вінграновського?
- Які художні засоби домінують у запропонованих творах М. Вінграновського?

СЛОВНИК НЕЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ

Костур — палка.
Райдуга — веселка.
Ізійдуть — зникнуть.

ПІДСУМУЙ ПРОЧИТАНЕ

1. М. Вінграновський належить до

А поетів «розстріляного відродження»	В поетів Нью-Йоркської групи	
Б поетів «Працької школи»	Г поетів-шістдесятників	☐
2. У якому із запропонованих творів М. Вінграновського постає образ колючого щастя?

А «У синьому небі я висіяв ліс...»		
Б «Прилетіли коні — ударили в скроні...»		☐
В «Сеньорито акаціє, добрий вечір...»		
Г «Чорна райдуга»		
3. У якій зі збірок М. Вінграновського подано і поетичні, і прозові твори?

А «Вибране»	В «Губами теплими і оком золотим»	
Б «Атомні прелюди»	Г «На срібнім березі»	☐
4. М. Вінграновський є автором історичного роману

А «Чорна рада»	В «Маруся Чурай»	
Б «Наливайко»	Г «Диво»	☐
5. М. Вінграновський НЕ був

А режисером	Б актором	В поетом	Г скульптором	
				☐
6. Перу М. Вінграновського належить збірка

А «Соняшник»	В «Проміння землі»	
Б «Атомні прелюди»	Г «Любов і ненависть»	☐

7. З якого вірша М. Вінграновського взято наступні поетичні рядки:
*Не дівчина, не мати, не сестра —
 Богине віри і добра богине...
 Блискуча маско віри і добра!
 Ваш крик, і крок, і кров для мене гине.*
- А «У синьому небі я висіяв ліс...» В «Прилетіли коні — ударили в скроні...»
 Б «Сеньйорито акаціє, добрий вечір...» Г «Чорна райдуга»
8. Який із запропонованих творів М. Вінграновського має присвяту?
 А «У синьому небі я висіяв ліс...»
 Б «Сеньйорито акаціє, добрий вечір...»
 В «Прилетіли коні — ударили в скроні...»
 Г «Чорна райдуга»
9. У якому із запропонованих творів М. Вінграновського важливе смислове навантаження має синій колір?
 А «У синьому небі я висіяв ліс...»
 Б «Сеньйорито акаціє, добрий вечір...»
 В «Прилетіли коні — ударили в скроні...»
 Г «Чорна райдуга»
10. Установіть відповідність між поетичними рядками та назвами поетичних творів М. Вінграновського, з яких їх узято:
1 <i>У синьому морі я висіяв сни...</i>	А «Полетіли коні...»	1	
2 <i>Отакі-то коні — сльози на долоні</i>	Б «Сеньйорито акаціє...»	2	
3 <i>Сеньйорито, колюче щастя, хто воно
за таке любов</i>	В «Чорна райдуга»	3	
4 <i>Хто ж дасть мені хоч ніч із тих ночей?</i>	Г «У синьому небі я висіяв
ліс...»	4	
- Д «Балада про соняшник»

Борис Олійник (народився 1935 року)

Борис Ілліч Олійник досить широко відомий в історії української літератури як поет. Разом з тим, наприкінці ХХ ст. він виявляє себе як активний громадський діяч та талановитий публіцист (у колі його зацікавлень теми екології, духовності народу, мовні питання тощо). У поетичних творах Борис Олійник у пристрасному пошуку істин життя звертається до досвіду історії й сучасності, прагне досягнути народну долю у всій її величчї й трагічності. Однією з домінант його творчості (яскравим прикладом

х одвертостей х
цього м крихту? збірка «Двадцятий вал») стає поєднання героїчного та
буденно не дасть! Бо й а приземленого.

Оси будете ще жити етичні збірки «Б'ють у криницю ковалі» (дебютна збірка),
«Двадц в моєму слові, бір», «Гонг», «Коло», «Відлуння», «На лінії тиші», «Рух»,
«Ми зна — брехня! Ви ить», «Заклинання вогню», «Сива ластівка», «Поворотний
круг», «Любові!», «Таємна вечерея», «Знак» та інші; поеми «Дорога», «Рух»,
«Доля», «Радна райдуга не», «Дума про місто» тощо; поеми-цикли «Сиве сонце моє»,
«У дзерки» картинки нарисів, зокрема «За Північним Дінцем».

Ді гиви притаманні і

«Южні засоби домі

б. — палка.

н — веселка.

бі — зникнуть.

п. — палка.

а. — веселка.

зі — зникнуть.

ві

лі

п.

в.

щ.

ег.

Оя?

Оя?

Оя?

Оя?

Оя?

Оя?

Оя?

Оя?

Оя?

Оя?

Оя?

Оя?

Оя?

Оя?

Оя?

Оя?

Оя?

Оя?

Оя?

Оя?

Оя?

Оя?

Оя?

Оя?

Оя?

Оя?

ї вірності, кривого обов'язку перед отчюю землею, перед
и, зрештою, перед самим народом — один із найсиль-
ні Бориса Олійника. Тут поет дивовижно розмаїтий,
щедрий у своєму невичерпному почутті. В особі автора
линяння вогню», «Сиве сонце моє» в творцеві ряду книг,
під назвою «Міра», маємо стівеця пам'яті, патріотичної
, вимогливого до себе й до навколишніх. Муза його буває
та здатна терпимо-іронічно ставитись до тих чи інших
теї, не прощає ця муза лише відступництва, занедбання
людиною того заповітного духовного нерва, що має по-
ти від збідніння й самоспустошення. Поезія Олійникова
пру незмирненість, коли доводиться виступати проти
тва, виявів «ентеерівського браконьєрства», від якого
ць захисту духовні цінності теперішні і предковічні».

Оя? / синьому небі я в

Оя? / синьому небі я в

Оя? / синьому небі я в

Оя? / синьому небі я в

Оя? / синьому небі я в

Оя? / синьому небі я в

Оя? / синьому небі я в

Оя? / синьому небі я в

Оя? / синьому небі я в

Оя? / синьому небі я в

Оя? / синьому небі я в

Оя? / синьому небі я в

Оя? / синьому небі я в

Оя? / синьому небі я в

Оя? / синьому небі я в

Оя? / синьому небі я в

Оя? / синьому небі я в

Оя? / синьому небі я в

Оя? / синьому небі я в

Оя? / синьому небі я в

Оя? / синьому небі я в

Оя? / синьому небі я в

Пісня про матір

Посі «орна райдуга»
літа й зі збірок М. Вінтом,
Призібране»
послатомні прелюди» оришу,
Нав «нграновський е;
як н «орна рада» і жити,
Зітх «наливайко»
і тих у.
— «нграновський Н «о?! —
сподєжисером Бь діти,
— Ку М. Вінграновсьь —
Соняшник»
Атомні прелюди»

онуки біжать до воріт.
— Та я недалечко...
де сонце лягає спочити.
Пора мені, діти...
А ви вже без мене ростіть.
— Та як же без вас ми?..
Та що ви намислили, мамо?
— А хто нас, бабусю,
у сон поведе по казках?
— А я вам лишаю
всі райдуги із журавлями,

І срібло на травах,
і золото на колосках.
— Не треба нам райдуг,
не треба нам срібла і злата,
Аби тільки ви
нас чекали завжди край воріт.
Та ми ж переробим
усю вашу вічну роботу, —
Лишайтеся, матусю.

Навіки лишайтесь. Не йдїть.
Вона посміхнулась,
красива і сива, як доля,
Махнула рукою —
злетїли увись рушники.
«Лишайтеся щасливі», —
і стала замисленим полем
На цілу планету,
на всі покоління й віки.

Крило

I

Потяглися журавлі
вдалеч плавко.
Доганяв їх листопад за селом.
А один, як сирота,
гірко плакав
З перебитим у лікті крилом.

А ішов собі хлоп'як через луки.
Запримітив сірому здаля.
Він узяв, як дитину,
на руки
І додому приніс журавля.

Поселив за комодом в куточку.
(Звідти смішно стирчав йому ніс).
Мати вишила журавку сорочку.
Батько кеди з крамниці приніс.

Отак вони й росли, як близнюки.
Навчив журавлик хлопчика літати.
Коли село хилилося до сну,
Вони удвох виходили на луки,
І журавель розповідав малому
Про Африку, про Ніл і піраміди,
Що вельми схожі на стоги
тутешні,
Про модно розфарбованих папуг,
Які по-людськи вмійють говорити.
І ще про різні дива та дива,
Що і перо журавки не опише!

Стало швидко крило заживати.
І, коли відгуляла зима,
Якось вийшов цибато із хати,
Стрепенувся, злетїв
і — нема...

Похилився хлоп'як біля ганку.
Від зажури ще більше змалїв...
Коли це вересневого ранку
Повен двір прибуло журавлів!

Вийшов з гурту у кедах цибато
І сказав хлоп'яку:
— Не журись!
Щовесни прилітатиму, брате,
Бо крилом я до тебе приріс.

II

А потім над селом вони злітали,
І зорі їм ховалися під крила,
І так обом їм хороше було!
Незчулись, як хлоп'як закінчив
школу,
І якось він надвечір у леваду
Прийшов не сам.
І журавель сказав їй:
«Щаслива ти. Достойна в тебе пара.
Я вас обох приймаю. І — люблю».
О, як утрьох їм високо літалось!
І так у світі хороше було!

III

А поруч жив сусіда-завидюх.
Стояла в нього на два ганки хата.
Добра усякого — аж розпирало
Суцільний мур.
Лиш де-не-де у шпари
Вужами витикалися антени.
Дітей у нього не було.
Зате

Мав сад, задушений глухим
парканом.
(Той сад здала минали солов'ї).
Собаки не любили його, страх!
Тому й ходив завжди з ціпком
дебелим,
А де ступав, — там не росла трава...

* * *

Якось опівночі петляв по луках:
Щось крадене за пазухою ніс.
Аж гульк — з туману виринула
з'ява.
То був журавлик.
Він до чоловіка
За звичкою довірливо ішов.

(Бо думав же — людина)...

Зеленим люто засвітилися очі:
«Ага, так ось хто вистежив мене?!
То на ж тобі!» — Ціпок зловісно
свиснув.
І тільки зойк злетів. І... обірвавсь.

* * *

Ішов по луках весело юнак
На зустріч із своїм цибатим братом.
Та зопалу об щось м'яке спіткнувся.
Під ноги глянув — сполотнів,
як місяць:
Лежав допилиць мертвий журавель.
Припав до нього
і сахнувся дико,
Коли у мертвім оці журавля,
Як в дзеркалі, своє лице угледів,
Що просто на очах старіло важко:

Одна по одній зморшки
проступали,
Кришилися зуби, западали щоки, —
І він ставав столітнім, древнім дідом.
А потім щось під серцем обірвалось,
І сич зареготав, як потурнак:
«Уже тобі ніколи не літати!»
Повів незрячим поглядом.
Нараз
Опікся оком об ціпок терновий —
І все до скрику зрозумів. Усе!

IV

Сусіда саме, приховавши кражу,
Уже до сну збирався.
Коли це
Примарно тихо прочинилися двері,
І хтось нечутно перейшов поріг.
Він придивився — і здерев'янів:
Стояв юнак, сивіший від туману,
З обличчям сірим, як сира земля,
А з правого плеча звисало в нього
Замість руки
надламане крило.
Повільно, ніби в напівзабутті,
Він лівою господарю простяг

Ціпок терновий... у крові по лікоть.
«Не я! — завив господар, наче вовк, —
Свят-свят, не я!!!» —
він кинувся до дверей
І остовпів: як завше,
на колоду
Вони заперті наглухо були.
Нікого. Тихо-тихо, як у ямі...
Щовечора усі, як є, замки
Перевіряв руками і зубами,
Але щоразу, саме опівночі,
На роковім дванадцятім ударі
Незрима сила прохилила двері,

І на порозі виростав юнак
З обличчям сірим, як сира земля,
Сивіший від туману.
А з плеча
Замість правиці
важко опадало
Крило.
Повільно, ніби в напівсні,

Лвицею господарю підносив
Ціпок терновий... у крові
по лікоть...
Щоночі дядько, як у пастці вовк,
Метався, бився об замки пудові,
Нікого не знаходячи.
І врешті
Зламався, як ціпок... у лікті.

V

Одного дня, обходячи людей,
Поза хатами він прокравсь до суду
І, захлинаючись, шептав:
«Це я!
Це я... убив.
О, знову він іде

По мене, т о й...
з крилом замість руки!
Сховайте... А як треба — посадить.
Та тільки ж не навсправжки,
а для ока.
Мб, пересиджу, доки той... забуде!»

Старий суддя замислено дививсь
Кудись далеко, може, аж... за Ельбу.
У нагородній планці ордени
На піджачку пліч-о-пліч спочивали.
Коли зарослий, вовкуватий дядько,
Як злодій, скрадливо переступив
Крутий поріг суворої кімнати,—
Криваво засвітились ордени,
Усі як є. А їх було дванадцять.
Суддя дививсь повз дядька. Говорив,
Мов сам до себе: «Бач, схотів чого:
В тюрмі схватись. Пересидить кару...
Не вийде, дядьку,
Ти таке вчинив,
Що і статті у кодексі немає,
За котрою судили б ми тебе.
Ти ж найсвятіше — небо, — дядьку, вбив.
А це вже вище від людського суду.
Хіба що совістю тебе скарать?
Так і її ти вже давно продав
Втридорога... із салом на базарі.
Ото хіба іще зостався страх.
То хай хоч страх тебе щодня вбивав:
Він, слава богу, не підсудний нам!»

* * *

Потяглися журавлі вдалеч плавко.
 Доганяв їх листопад за селом.
 Тільки сивий чоловік тихо плакав,
 Юний... сивий чоловік німо плакав
 З перебитим у лікті крилом.

- У чому ви вбачаєте притчевість поезій Б. Олійника?
- Які риси поезій Б. Олійника свідчать про тісний зв'язок доробку митця з українською літературною традицією?

СЛОВНИК НЕЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ

Сірома — бідний чоловік.
 Журавка — журавель.
 Сусіда-завидюх — сусід-заздрісник.
 Сполотніти — збліднути.
 Кража — крадіжка.
 Сахнутись — швидко відхилитись.

ПІДСУМУЙ ПРОЧИТАНЕ

1. Дебютною збіркою Б. Олійника є

А «Двадцятий вал»	В «Закликання вогню»	☐
Б «Б'ють у крицю ковалі»	Г «Таємна вечеря»	
2. Майстром якого жанру називають Б. Олійника у критиці

А сонета	В поеми	☐
Б балади	Г елегії	
3. Про яку зі своїх збірок Б. Олійник зазначив: «Була вона така собі, за винятком кількох віршів»?

А «Двадцятий вал»	В «Закликання вогню»	☐
Б «Б'ють у крицю ковалі»	Г «Таємна вечеря»	
4. Книга Б. Олійника «За Північним Дінцем» є збіркою

А нарисів	В поем	☐
Б віршів	Г оповідань	
5. Документальна повість Б. Олійника має назву

А «Сиве сонце моє»	В «Трубить Трубіж»	☐
Б «Поворотний круг»	Г «За Сіверським Дінцем»	

6. Про кого або про що йде мова у рядках з поезії Б. Олійника?
<i>Посіяла людям</i>	<i>Навчила дітей,</i>	☐
<i>літа свої, літечка житом,</i>	<i>як на світі по совісті жити,</i>	
<i>Прибрала планету,</i>	<i>Зітхнула полегко —</i>	
<i>послала стежкам споришу,</i>	<i>і тихо пішла за межу.</i>	
А матір	В молодість	
Б весну	Г кохану	
7. У якому із запропонованих віршів Б. Олійника постає образ журавля у вишванці та кедях?
А «Пісня про матір»	В в обох віршах	☐
Б «Крило»	Г у жодному з віршів	
8. У якому із запропонованих віршів Б. Олійник порівнює матір з долею?
А «Пісня про матір»	В в обох віршах	☐
Б «Крило»	Г у жодному з віршів	
9. Чим покарано чоловіка за вбивство журавля у творі «Крило» Б. Олійника?
А ув'язненням	В страхом	☐
Б муками совісті	Г стратом	
10. Який віршовий розмір використав Б. Олійник у запропонованих рядках:
<i>Похилися хлоп'як біля ганку.</i>	<i>Коли це вересневого ранку</i>	☐
<i>Від зажури ще більше змалів...</i>	<i>Повен двір прибуло журавлів!</i>	
А чотиристопний ямб	В п'ятистопний хорей	
Б тристопний дактиль	Г тристопний анапест	

Ірина Жиленко (народилась 1941 року)

Перу талановитої української поетеси другої половини ХХ ст. Ірини (Іраїди) Володимирівни Жиленко належить близько двадцяти книг. Як зазначено у критичних розвідках про поетесу, вона володіє абсолютним слухом і відчуттям дивовижної самотності й величності в тій-таки самотності. Вона не в епіцентрі, але її поезія промовляє крізь час. Вона все життя була ніби за кадром, опікувалася домом, дбала про чоловіка (письменника Володимира Дрозда), хотіла бути маленьким гномом, музичним цвіркуном, вікном у сад... Поетичні одкровення І. Жиленко гранично чесні — в них немає пафосу, солодкавості, штучності, неприродної пози. Є поезія і музика

барв. Є «Євангеліє від ластівки». Така ластівка — Ірина Жиленко, самотня, іронічна, жива, дотепна, надзвичайно точна в кожній фразі й у кожному образі. Загалом із нею асоціюється образ метелика, чарівного гнома, який допомагає нам потрапити в казку.

Основні твори: поетичні збірки «Соло на сольфі», «Автопортрет у червоному», «Вікно в сад», «Концерт для скрипки, дощу і цвіркуна», «Дім під каштаном», «Ярмарок чудес», «Збулося літо. Вибране», «Останній вуличний шарманщик», «Дівчина на кулі», «Чайна церемонія», «Вечірка у старій винарні», «Пори року», «Євангеліє від ластівки: Вибрані твори», «Світло вечірне» (2010); книги для дітей «Достигають колосочки», «Вуличка мого дитинства», «Казки буфетного гнома», «Двічі по два — дорівнює кульбабці», «Новорічна історія про двері, яких нема, і про те, як корисно іноді помилятися номером»; книга нарисів «Буковинські балади»; спогади на матеріалі власних щоденників «Homo friens».

Це цікаво!

Як зазначає О. Никанорова: «...у творчості поетеси можна виділити дві основні емоційно-змістові, й відповідно, стильові лінії. Перша — реалістична, лірико-інтимна, або ліро-епічна. Так, конкретними історико-біографічними реаліями сповнені три цікаві ліро-епічні поеми, присвячені митцям: «Цар-Колос» — про Катерину Білокур, поема «Збережи сонце для світанку» — про Анрі Матісса та «Облога» — про Мікеланджело. Друга — казково-фантастична, гротескова, для якої характерна вигадлива гра уяви, буйність фантазії, апологія чудесного й чарівного — на протизвагу сіро-буденному. Обидві ці лінії тільки на перший погляд здаються непоєднаними. Насправді ж вони пов'язані в І. Жиленко однією спільною ідеєю — добра і щастя як основи й мети людського існування».

* * *

І світла алея
веде до стрімкої води.
Скажи мені, де я?
І звідки ця легкість ходи?
Засипаний квітом
будиночка сонячний дах.
Скажи мені, звідки
в мені ця сліпуча вода?
І вибухи світла,
і сонячний, радісний звір?
Засипаний квітом
маленький будинок і двір.

Гроза відкотилась...
І змиті дощем на зорі,
в мені засвітилися
акацій струнки ліхтарі.
І світла алея...
І пляж, і старенький причал.
Скажи мені, де я?
І звідки ця спрага почать
спочатку? Розкрити
вікно в пламенючий сад.
І в чистому зшитку
найперший свій вірш написати.

Зимовий мотив з візитом пічника

(Скорочено)

Душа земне переросла,
небесного ще не сягнула,
Краєчок неба одгорнула
на рівні серця і чола —
заплакала і геть пішла...
Бо ще була душа мала.
Рости ж так боляче і страшно
А ми ж худобонька домашня —
нам треба хатнього тепла. <...>
Сусід (дарма, що інвалід) —
пічник, якого пошукати...
я радісно йому обід
збираю. І тепліє хата.
Коли ж зійшов на землю вечір —
Зійшла за вечором зізда,
і в чорну шибку загляда,
і відбивається в колючку.
Небесне вже переросла,
земного не збагнула, рано.
Ще та зізда була мала,

зелена ще, хоч і різдвяна.
А в снігах тьма і холоднеча.
У глечик змерзла вода.
Луснувши, старенький глечик
злякав зірку, яка втекла.
То був салют земному дому,
зимі земній, вогню земному,
душі, яка за ніч спочине,
і вранці виїде до воріт,
і знов дитячими очима
різдвяно осіє світ...

За золотими вікнами зірок

В земному Києві нема для мене весен.
По осені — мій кожен день і крок.
А як у вас там, в Києві небеснім,
В земному Києві така стара я стала!
А вам Господь років не добавля.
Така ж яскрава посмішка у Алли!
Такий же чорний чуб у Василя!
В земному Києві — безмірність
самоти.
Куди піти, коли нема Івана?
А там, за тим віконцем золотим,
де є Іван, — там дім обітований.
Там вірші, чай і дим од сигарет.
Куди спшити? Їм вічність вікувати.
Зарецький знов малює мій портрет.
А Стусові і вічність тіснувата...
Про щось земне замислився Кушнір.

Здрігнулась чашка з недопитим
чаєм.

Вони нам смерті не бажають, ні,
але їм дуже нас не вистачає!
Як там Лукаш? Все грає в доміно?
Було в нім щось розгублено-дитяче.
А ти, Валерик? Чи тобі чутно,
як мама плаче?

Хоч уві сні для неї оживи...
В земному Києві, повитому в жалобу,
тепер уже нема таких, як ви, —
о лицарі печальної подобі!
Нема весни. Ніщо не процвіта —
крім лицарів неситої утроби.
І, хоч потилиця у них крута, —
я не зроблюсь ніколи мізантропом.
Бо ви були! А отже, все було:

любов і подвиг,
хрест і воскресіння...
Хай вічно світить лампа над столом
в небеснім Києві,
в небесній Україні.
Хай береже спочинок ваш Господь

всю довгу-довгу, всю небесну
вічність.
А я віршую...
Бо казав Світличний:
«Іриночко, без віршів
не приходь...»

- Як, на вашу думку, у запропонованих віршах І. Жиленко втілено її «девіз до старості» — любити землю, любити людей, любити працю і ранкові гомони і в ім'я всього суцього на землі творити свою оду радості, оду весні?
- Які риси символізму виступають у запропонованих поезіях І. Жиленко?

СЛОВНИК НЕЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ

Соло — у симфонії та інших музичних творах — самостійна партія для одного голосу чи інструмента.

Ното friens — радісна людина.

Пломенючий — той, що світиться, пламенить.

Зшиток — зошит.

Звізда — зірка.

Гротескність — зображення людей чи предметів у фантастично перебільшений, спотворено-комічний спосіб.

Апологія — промова або письмовий твір на захист якоїсь особи або думки, теорії.

Мізантроп — людина, яка уникає спілкування з іншими людьми, ненавидить їх.

ПІДСУМУЙ ПРОЧИТАНЕ

1. Про яку із книг І. Жиленко зазначено: «*Це мудрі й світлі поезії, а в них багато вигадки, тут твориться весела, грайлива казка, що вчить добру, людяності, поетичному світосприйняттю?*»

А «Соль на сольфі»

Б «Автопортрет у червоному»

В «Двічі по два — дорівнює кульбабці»

Г «Останній вуличний шарманщик»

2. У поезії І. Жиленко реалістичне начало органічно поєднане з

А неокласичним

В сюрреалістичним

Б футуристичним

Г романтико-фантастичним

3. Центральне місце в поезії І. Жиленко займають

А загальнолюдські цінності

В матеріальні цінності

Б революційні події

Г події Другої світової війни

4. У поезії І. Жиленко символічний, алегоричний образ, що уособлює в собі світло, ковток повітря і свободу, це образ
А зірки	В вікна	☐
Б землі	Г дому	☐
5. Книга спогадів І. Жиленко має назву
А «Автопортрет у червоному»	В «Вуличка мого дитинства»	☐
Б «Homo friends»	Г «Євангеліє від ластівки...»	☐
6. У якому із запропонованих творів поетеса створює образ «пломенючого саду»?
А «І світла алея...»	В «За золотими вікнами зірок»	☐
Б «Зимовий мотив з візитом пічника»	Г у жодному із творів	☐
7. До якого із запропонованих творів поетеса вводить мотив Різдва-свята?
А «І світла алея...»	В «За золотими вікнами зірок»	☐
Б «Зимовий мотив з візитом пічника»	Г до жодного із творів	☐
8. У якому із запропонованих творів І. Жиленко «лицарям печальної подоби» протиставляє «лицарів неситої утроби»?
А «І світла алея...»	В «За золотими вікнами зірок»	☐
Б «Зимовий мотив з візитом пічника»	Г у жодному із творів	☐
9. Який із запропонованих віршів І. Жиленко можна назвати «своєрідним гімном натхненного митця»?
А «І світла алея...»	В «За золотими вікнами зірок»	☐
Б «Зимовий мотив з візитом пічника»	Г жоден із творів	☐
10. Який художній засіб домінує у рядках поезії І. Жиленко:
- Душа земне переросла,
небесного ще не сягнула,
Краєчок неба одгорнула
на рівні серця і чола —
заплакала і геть пішла...*
А порівняння	☐
Б синекдоха	☐
В гіпербола	☐
Г метафора	☐

Василь Стус (1938–1985)

Життєва доля одного з найталановитіших українських поетів ХХ ст. Василя Семеновича Стуса була досить непростою. Він належав до опозиційно настроєної національно свідомої молоді української інтелігенції, що прямо протиставляла себе тогочасному режимові. Відстоювання своєї позиції неодноразово ставало причиною утисків поета з боку влади. Зокрема, протест проти арештів української інтелігенції, видання збірки «Зимові дерева» у Брюсселі (Бельгія) та низка інших обставин спричинили арешт В. Стуса. Далі були заслання, арешти та заборона творчості. Помер

В. Стус на засланні. Більшість із творів були видані посмертно. Поезія Василя Стуса характеризується ліричністю, мелодійністю, її основу становить усвідомлення внутрішньої свободи, готовності до боротьби за кращу долю народу і України.

Основні твори: поетичні збірки «Круговерть», «Веселий цвинтар», «Свіча в свічаді», «Час творчості», «Палімпсести», «Птах душі», «Дорога болю», «Презії», «Під тягарем хреста», «Вікна в позапростір», «Золотокоса красуня», «І край мене почує»; спогади «Не відлюбив свою тривогу ранню».

Це цікаво!

Вагомий внесок в українську літературу зробив Василь Стус і в царині перекладу. Варто згадати його блискучі переклади з Гете й Рільке (Сонети до Орфея, Дунайські елегії). З німецької В. Стус також переклав вірші Пауля Целана, Альберта Еренштайна, Еріха Кестнера, Ганса Магнуса Енценсбергера; з англійської — поезії Кіплінга; з італійської — Джузеппе Унгаретті, з іспанської — твори Федеріко Гарсія Лорки (деякі переклади з Гете та Гарсія Лорки підписувався псевдонімом Василь Петрик), з французької — Гі де Мопассана, Артюра Рембо. Перекладав також зі слов'янських мов.

* * *

Посоловів од співу сад,
од солов'їв, і од надсад,
і од самотньої свічі,
і од жалких зірок вночі.
У небі місяць горючий
скидається, як пульс живий.
Ущухлим світлом сяють вишні
опонічні. Допіру лив
високий дощ і всі невітніші
мої передуми будив.
Я двері прочинив з веранди,

де кострубатий вертоград,
собі не в силі дати лад,
пильнує перший сон троянди.
Свіча затріпотіла — й світло,
мов голуба, пустила в лет,
і вірш твій вирвався без титла,
і дух твій вирвався з тенет,
бо надто кругле небо краю
і кругла саду ліпота,
бо мати дивиться свята,
я в ній смеркаю і світаю.

* * *

Мені зоря сіяла нині вранці,
устроєнена в вікно. І благодать —
така ясна лягла мені на душу
сумиренну, що я збагнув
блаженно:
ота зоря — то тільки скалок
болю,
що вічністю протягий, мов огнем.

Ота зоря — вістунка твого
шляху,
хреста і долі — ніби вічна мати,
вивищена до неба (від землі
на відстань справедливості)
прощає
тобі хвилину розпачу, дає
наснагу віри, що далекий всесвіт

почув твій тьмянний клич,
але озвався
прихованим бажанням
співчуття
та іскрою високої незгоди:

Крізь сотні сумнівів я йду до тебе,
добро і правдо віку. Через сто
зневір. Моя душа, запрагла неба,
в буремнім леті держить путь
на стовп
високого вогню, що осіяний
одним твоїм бажанням. Аж туди,
де не лягали ще людські сліди,

Господи, гніву пречистого
благаю — не май за зле.
Де не стоятиму — вистою.
Спасибі за те, що мале
людське життя, хоч надією
довжу його в віки.

О земле втрачена, явився
бодай у зболеному сні
і лазурове простелися,
пролийся мертвому мені!
І поверни у дні забуті,
росою згадок окропи,
віддай усеблагій покуті
і тихо вимов: лихо, спи!..
Сонця клопочуться в озерах,
спадають гуси до води,
в далеких пожиттєвих ерах
мої розтанули сліди:
Де сині ниви, в сум поійняті,
де чорне вороння лісів?
Світання тіні пелехаті
над райдугою голосів,
ранкові нашепти молільниць,
де плескіт крил, і хлюпіт хвиль,

бо жити — то не є долання меж,
а навикання і само собою —
наповнення.
Лиш мати — вміє жити,
аби світитися, немов зоря.

з стовпа на стовп, аж поза смертні
грані
людських дерзвань, за чорну порож-
нечу,
де вже нема ні щастя, ні біди.
І врочить порив: не спиняйся, йди,
То — шлях правдивий. Ти — його
предтеча.

Вірою тугу розвіюю,
щоб був я завжди такий,
яким мене мати родила
і благословила в світи.
І добре, що не зуміла
мене од біди вберегти.

і солодавий запах винниць,
як гріх, як спогад і як біль?
Де дня розгойдани тарілі?
Мосянний перегуд джмелів,
твої пшеничні руки білі
над безберегістю полів,
де коси чорні на світанні
і жаром спечені уста,
троянди пуп'янки духмяні
і ти — і грішна, і свята,
де та запади́ста долина,
той приярок і те кубло,
де тріпалася лебедина,
туге ламаючи крило?
Де голубів вільготні лети
і бризки райдуги в крилі?
Минуле, озовися, де ти?
Забуті радощі, жалі.

О землі втрачена, явився
 бодай у зболеному сні,

і лазурово простелися,
 і душу порятуї мені.

* * *

Як добре те, що смерті не боюсь я
 і не питаю, чи тяжкий мій хрест.
 Що вам, богове, низько не клонюся
 в передчутті недовідомих верств.
 Що жив-любив і не набрався скверни,
 ненависті, прокльону, каяття.
 Народе мій, до тебе я ще верну,
 і в смерті обернуся до життя
 своїм стражденим і незлим обличчям,
 як син, тобі доземно поклонюсь
 і чесно гляну в чесні твої вічі,
 і чесними сльозами обіллюсь.
 Так хочеться пожити хоч годинку,
 коли моя розів'ється біда.
 Хай прийдуть в гості Леся Українка,
 Франко, Шевченко і Скворода.
 Та вже! Мовчи! Заблуканий у пущі,
 уже не ремствуй, позирай у глиб,
 у суще, що розпукнеться в грядуще
 і ружею завітне коло шиб.

* * *

У порожній кімнаті
 біла, немов стіна,
 притомившись чекати,
 спить самотня жона.
 Геть зробилась недужа —
 котру ніч, котрий день
 ані чутки про мужа,
 ані-анітелень.
 Лячні довжаться тіні,
 дзвонять німби ікон,

і росте голосіння
 з-за соснових ослон:
 мій соколе обтятий,
 в ту гостину, де ти,
 ні пройти, ні спитати,
 ні дороги знайти.
 За тобою, коханий,
 очі видивила.
 Ніби кінь на аркані,
 світ стає дубала.

* * *

На колимськiм морозі калина
 зацвітає рудими слізьми.
 Неосяжна осонцена днина,
 і собором дзвінким Україна
 написалась на мурах тюрми.
 Безгоміння, безлюддя
 довкола,

тільки сонце, і простір, і сніг.
 І котилося куль-покотьолом
 моє серце в ведмежий барліг.
 І зголілі модрини кричали,
 тонко олень писався в імлі,
 і зійшлися кінці і начала
 на оцій чужинецькій землі.

5. В. Стус НЕ є автором збірки
 А «Палімпсести» В «Веселий цвинтар»
 Б «Дорога болю» Г «Зів'яле листя»
6. Яку зі збірок В. Стуса вважають вершиною творчого доробку поета?
 А «Палімпсести» В «Дорога болю»
 Б «Зимові дерева» Г «Вікна в позапростір»
7. Яка зі збірок В. Стуса була видана у Бельгії?
 А «Палімпсести» В «Дорога болю»
 Б «Зимові дерева» Г «Вікна в позапростір»
8. У якому із запропонованих віршів В. Стуса ліричний сюжет наскрізно побудований на контрастах?
 А «Посоловів од співу сад...» В «На колимському морозі калина...»
 Б «Мені зоря сіяла нині вранці...» Г «Господи, гніву пречистого...»
9. Установіть відповідність між поетичними рядками та назвами поетичних творів В. Стуса, з яких їх узято:
1 Вірою туго розвію, щоб був я завжди такий...	А «Господи, гніву пречистого...»	☐
2 У небі місяць горючий скидається як пульс живий	Б «О земле втрачена, явися...»	☐
3 Лиш мати вміє жити, аби світитися, немов зоря	В «Мені зоря сіяла нині вранці...»	☐
4 Безгоміння, безлюддя довкола, тільки сонце, і простір, і сніг	Г «Посоловів од співу сад...»	☐
	Д «На колимському морозі калина...»	☐
10. У якому із запропонованих віршів В. Стуса постає образ жінки, яка чекає на свого чоловіка?
 А «Посоловів од співу сад...» В «На колимському морозі калина...»
 Б «У порожній кімнаті» Г «Господи, гніву пречистого...»

Григорій Тютюнник (1920–1961)

Творам відомого українського прозаїка, письменника шістдесятника Григорія Михайловича Тютюнника притаманна суворая правда факту, стислість письма, гострий сюжет оповіді, яскрава поетичність, проникливий ліризм та ледь вловима поетична замріяність. Поява роману «Вир» Г. Тютюнника стала справжньою подією в українському літературному житті, засвідчила поступове, але неухильне одужання й відродження національної словесності після того удару, якого завдали їй десятиліття сталінського те-

рору. Письменникові вдалося створити широке епічне полотно, густо населене різноманітними персонажами, в межах якого порушувались як гостро-актуальні, так і вічні проблеми людського буття. Автор відмовився від утверджуваної десятиліттями практики схематизованого, одноплосщинного зображення людини, натомість представив своїх героїв насамперед індивідуально неповторними особистостями.

Основні твори: прозова збірка «Зоряні межі»; поетична збірка «Журавлині ключі»; повість «Хмарка сонця не заступить»; романи «Вир», «Буг шумить» (незакінчений).

Це цікаво!

Дружина письменника Олена Федотівна Черненко на сторінках газети «Літературна Україна» розповіла, як створювався роман «Вир»: «Спочатку він [Г. Тютюнник] думав показати Другу світову війну, перший її період, відступ наших військ і тяжке лихоліття окупації. Однак, коли вже було написано чотири розділи, герої роману немов стали вимагати від автора, щоб він переконливіше обумовлював їхні вчинки, поведінку, почуття. Стало ясно, що для цього треба показати героїв у мирній обстановці. Тоді автор вирішив написати трилогію».

Вир

(Скорочено)

Гомін, гомін по діброві, туман поле покриває,

туман поле покриває, мати сина призиває:

— Вернись, синку, додомоньку,

змию тобі головоньку...

— Мені, мамо, змиють дощі, а розчешуть
густі терни, а висучать буйні вітри...

Українська народна пісня

Книга перша

I

<...> Сім'я в Йоньки така: старший син Гаврило — широкоплечий, біловусий здоровань, на одну ногу кульгавий (як був ще пастушком — бугай ногу потовк). Іде вулицею поміж тинами — голова то визирне, то заховається; собаки брешуть, аж з очей іскри сиплються, думають, що то він їх дратує. Середульший Федот — дрібноростий, чорненький, схожий на батька. Цей служить в Червоній Армії, добився двох кубиків, і його портрет висить на покуті поміж рушниками. І найменший — Тимко. Цей вдався не в матір, не в отця, а в проїжджого молодця. Високий, тонкий, з-під картуза чорні кучері пруть, очі гарячі,

черкеські, дивляться спідлоба. Як іде селом, зустрічні дівчата полум'ям займаються. Одним словом, добрячий парубок, одна печаль серце лиже: з дитинства байстрюком дражнять.

III

<...> Родина Гамаліїв з діда-прадіда перебойці. Образи не пробачають, з двох слів у бійку лізуть, є щось дике і свавільне у їх характері, тигряча кров тече по їхніх жилах. Ще й досі топче землю Інокентій Гамалія, на старість бороду викохав, як просяний віник, а замолоду парубкам ребра ламав. Де тільки яка заваруха на ярмарку або на храму, де пахне бійкою, — безпремінно й Інокентій там третью, уже водить за собою ватагу шибайголів у сивих шапках, виграє очима, як вовк біля кошари. Чи молоді, чи старі чоловіки затівають бійку, йому байдуже: вривається з гиркою-фунтовичком у кулаці — і пішов скородити направо й наліво.

Недарма кажуть: яка хата — такий тин, який батько — такий син. Оксен Гамалія ні дати ні взяти у свого батька вдався. Тільки й різниці, що батько рудий, а син темно-русий. Попогуляв і Оксен за свого парубоцтва. Одягне латану чумарочку, смушеву шапку, міллю побиту, чоботи юхтові — пришиви, незавидна одежа, бідна, а йде він у ній, бісів парубок, як намальований, м'язи так і грають, як на молодому барсові, очі так і киплять парубочою відчайдушністю. Ото як побачать його односельчани, то вже так і знають, що потяг або на хутори на вечорниці, або десь «на чужу», на грища. І вже так і знай, щось натворить. Або вулицю розжене, або досвітки розполохає, або голову комусь провалить. Так і товчється всю ніч, як молоденький чорт, із пекла випущений. Де не повернеться — всюди за ним золоте гілля росте. Уже на нього хутірські парубки і засідки робили по ярах та дорогах, щоб спіймати та добре оддухопелити, аби не топтав стежки на їхню вулицю, і жонаті чоловіки не раз заставляли його на досвітках із залізними шворнями в руках, та нічого з того не виходило, — виприсав від них Оксен. <...>

В той вечір Оксен зустрів і свою рятівницю Олену. Побачивши його, вона спошилася, почервоніла і, нахиливши голову, стала швидко ганяти колесо прядки босою ногою. Оксен підійшов до неї, зупинив рукою колесо і щось хотів сказати, але потім обняв і поцілував у щоку. Вона злякалася, тому що це робилося на очах усіх парубків і дівчат, загулила широким розшитим рукавом обличчя і вискочила в сени. Але він знайшов її там і під дружний регіт хлопців і дівчат привів її назад у хату, посадив коло себе і вивернув перед нею з кишені цілу купу волоських горіхів та цукерок. З того часу кожної суботи, як тільки степова дорога огорталася сутінками, вибігала Олена за царину, з хвилюванням очікувала, доки появиться парубочька постать в жовтій імлі залитого місячним сяйвом степу. Приходив — покірно горнулася до нього, мовчала і любила.

Восени Оксен супроти волі батька одружився на ній і забрав Олену до Троянівки. Інокентій заприсягся, що, доки живий, того синівського непослуху не простить, і не пустив до хати молодого подружжя. Спочатку Оксен з молодією дружиною жив у братів, потім знайшов притулок у баби Сидорихи, що одиноко жила у своїй хатинці над Ташанню.

Олена виявилася молодницею покірною, роботящою і припала старій, як жуть, до хати. Так що коли Оксена забрали на службу, то стара не пустила її до своїх батьків, а залишила жити в себе. Першу зиму Олені було так тяжко і так сумно, що вона не знала, куди подітися. До сусідів збиралися молодичі на посиденьки, пряли пряжу, пекли пшоняники вскладчину, співали сумних, як зимовий вітер, пісень. Олена на ті посиденьки не ходила, щоб, не дай боже, не прописав хто Оксеніві в письмі, що вона тут без нього розгулює та гайнує свою жіночу честь, і коли наставав вечір, то залишалася вдома прясти. Іноді, коли їй робилося дуже сумно, вона уривала музику дерев'яного колеса, знімала із стіни Оксенову фотокарточку і, нахилившись до каганця, довго розглядала його обличчя. Сидить на коні як вилитий, шаблюка наголо, будьонівка набакир, а з-під довгої шинелі чобітки із шпорами визирають, сам худий, лице суворе, без посмішки, видно, нелегко дається йому військова служба. <...>

Отак і став головою троянівської артілі Оксен Гамалія.

...Цього весняного ранку Оксен устав, як завжди, рано, тільки проспівали треті півні. Не запалюючи світла, щоб не розбудити сім'ї, став зодягатися, глухо покашлюючи, потім пройшов у хатину, щоб прихопити що-небудь із собою з їжі. Шукаючи хліб, зачепив рукою важкий мідний кухоль, і він упав на долівку з гуркотом. В хаті заскрипіло ліжко, і сонний голос тривожно запитав:

— То ти, Оксене?

— Я.

Біла постать у довгій полотняній сорочці з'явилася у дверях.

— Поспав би ще. Чого так рано?

— Їдемо у Власівку за лісом.

— То ти й обідати не прийдеш?

— Ні, — якось сердито відповів Оксен і, загорнувши в газету хліб та сало, ступнув до дверей.

— Оксене...

— Ну?

— У Сергійка чобітки зовсім порвалися, босий у школу ходить. Може, ти в район їхатимеш, то попитаєш? Я тобі й мірочку приготую.

— Привезуть у магазин під заготовку, тоді й купимо, — похмуро сказав Оксен і вийшов з хати.

Олена глянула у вікно: в сірій світанковій млі стрельнула іскрами цигарка, легеньким відсвітом лягла на шибки. Олена зітхнула і запалила світло, потім потягнулася до скрині, щоб дістати спідницю, і раптом відчула сильний приступ нудоти, сіла на ліжко і деякий час сиділа непорушне, прислухаючись до сонного дихання сплячих хлопчика й дівчинки, що лежали, розметавшись, на ліжку, збасувавши із себе рядно. «Буде й третє», — сумно подумала вона і поцілувала сонну дівчинку, що спала ближче до неї. Сина вона посоромилася цілувати, бо він уже був школярем.

Життя Олени, як і кожної сільської жінки, проходило в щоденних клопотах по господарству, боротьбі за шматок хліба, турботі про дітей. <...>

VIII

У сім'ї Вихорів повелося так, що Йонька вважав себе за хазяїна двору і був переконаний, що якби не він, то господарство б захиріло, хлів завалився, а корова здохла б, а насправді ж всьому давала лад Уляна, і тільки дякуючи їй проквітало домашнє господарство. Йонька був якийсь невдаха, і все йому не в руки потрапляло, а ковзало поміж пальцями. Приміром, Йонька, поцмокуючи люлькою, говорив, що вигідніше продати овець і купити кіз або що треба продати корову і прикупити овечок, Уляна того не заперечувала, хоч знала, що ні того, ні другого робити не можна, бо в господарстві і масла, і молока, і овечого лою потрібно: зимою Гавриловим дітям тільки й рятунок від простуди, що парене молоко з лоєм. Та й те сказати — заріжеш вівцю, м'ясо на поставку, а шерсті трохи здаси, а то таки трохи й вигадеш дітям на рукавички, а може, і на сірячину назбираєш. Йонька говорив, що треба зробити курник із глини, Уляна не заперечувала, хоч робила своє, тобто й пальцем не ворушила для того, щоб будувати той курник, бо знала, що в тому немає необхідності: клуня он пуста, держи курей хоч тисячу. Йонька бачив, що в господарстві нічого не робиться так, як він велить, гримав дверима, сердився і навіть сікався до Уляни з кулаками, а вона ходила тиха і присмирніла, як черниця після молебня, потурала господареві у всьому, знаючи, що буря перегуде і буде не так, як він хотів, а так, як вона хотіла, і що Йонька про все забуде і через кілька днів уже буде з нею сперечатися, що це він говорив, щоб кури зимували в клуні, а не вона. <...>

XI

Оксен проводив засідання правління по-своєму. Він не обмежувався одними лише членами правління, а радо приймав усіх, хто бажав бути присутнім, так що на засіданні були і волярі, і пташниця, і конюхи, і бригадири, і просто рядові члени колгоспу. Часто навіть з хуторів люди заходили й собі послухати, про що воно говоритиметься, а разом з тим перекурити і відпочити з дороги. Всідалися вони поближче до дверей, розмотували довгі, як торби, кисети і мовчки диміли страшним самосадам, іноді й собі вставляючи слово, особливо тоді, коли зачіпалися хутірські інтереси. Якщо ж їх ніхто не зачіпав, то вони сиділи мовчки, а як мовчанка набридала, то починали перешіптуватися поміж собою про різні господарські речі на зразок того, що «оце носив продавати порося, та не продав, бо мало давано» (порося при цих словах тихо порохувало в мішку, що лежав тут же таки, в куточку), або віщували погоду, що от, мовляв, канальський півень так і стримить на тину, та так співа, що не на дощ, а, видать, на сушу.

Таке засідання було й цього разу, і коли Дорош зайшов у контору і побачив так багато людей, то він здивувався, не розуміючи, що тут відбувається: засідання правління чи загальні збори. Він сів у кутку на лаві і пригнув голову, щоб на нього менше звертали уваги, але колгоспники вже помітили його, показували на нього іншим і стиха перешіптувалися поміж собою. Увага до нього була настільки велика, що Дорош почував себе дуже незручно і ще нижче схилив голову, і навіть

Оксен, який саме говорив, зупинився і, щоб встановити порядок та задовольнити цікавість громади, сказав уголос, що це новий працівник ферми, товариш Дорош. Знову, тепер уже всі люди, повернули до нього обличчя, і Дорош ще більше зніяковів і відчув, що червоніє.

Оксен продовжував нараду, яка швидше нагадувала не ділові збори, а посиденьки. Протоколу ніхто не писав, промовці перебивали один одного і зди́мали такий гармидер, що важко було вгомонити, а тим більше розібрати, хто і що говорить.

Цього разу обговорювали хід посівних робіт. Бригадири все звалювали на МТС і запевняли, що якби не вона, то весняна сівба була б уже давно закінчена. Бригадир же тракторної бригади Микита Чугай бив себе кулаком у груди, гув, як у мідний дзвін:

— Брехня! Трактори весняної оранки не затягували. Ви самі її затягли.

— А хто на Радьківщині поле зіпсував, огріх на огріхові? Не твоя бригада? — світив очима з кутка Охрім.

— Вірно! Крий його!

— Дайте Охрїмові висказатися. Він розкаже, як у Власівку на храм їздив.

— А ти чого зубами торгуєш? Тут про діло балакають!

— Хлопці, не кричіть, — покрив усі голоси Оксен. — Весна цього року випала рання, якби все робилося так, як кажеться, то давно б сівбу закінчили. А то кожен перекручує, і виходить таке, що й ладу не даси. — Оксен нахмурился: — Тут, товариші, не до сміху, а до плачу діло доходить. Сказано було всім бригадирам, що хто не буде дотримуватися правил агрономії і не виконуватиме сівозмін, будемо карати якнайсуворіше. Думаєш, допомогло? Аякже! Знову на житнищі жито посіяли. Що там уродить?

— Там картоплище колись було. Питательних речовин хватить.

— Сам ти речовина!

— Ну, досить. Зчепилися.

— Тепер друге питання: буряк. Та не так він, як довгоносик. Не встигнеш оком моргнути, як його стільки нашевкається, що «рятуйте» кричатимеш. Отже, з завтрашнього дня почистити торішні канавки і бути готовими до зустрічі з цим лютим ворогом наших полів.

— Кажуть, цього літа його не буде: за море помандрував...

— Тепер відносно реманенту. Василь Кир тут? Закіптюжена вугільною пилюкою рука піднялася над головами людей, твердий бас відповів:

— Тут.

— Дивися, щоб розпашники і всякий інвентар були справні.

— За реманентом діло не стане, тільки вугілля малувато. Смолою заліза не нагрієш.

— Дерев'яного напалить. Хто вам не дає?

— З нашим завгоспом напалиш. Він краще свої штани на горно кине, чим видасть з артільного двору хоч одну деревину.

— Бо й правда! — викрикнув Григорій Тетеря. — Не для того ми за тим деревом їздили за тридев'ять земель, щоб тратити та марнувати його по-дурному. Воно на стройку піде.

— Із-за твоєї скнарості ми не будемо зривати ремонт інвентаря, — пригрозив Оксен.

— Тоді беріть! Паліть! Розоряйте! Пропало дерево!

— А може, в Охтирку або в Харків проскочити, справжнього дістати? — мріяв уголос Кир.

— Де ти його дістанеш? По організаціях не дають, а в спекулянтів за гроші не дістанеш, їм аби сала або масла, а ми й самі не дурні — польові роботи почалися, будем кашу для громадського харчування засмажувати.

— Еге, після змащеної галушки і плуг легший, — приліпив і своє Охрім.

— Ну, про галушки потім, а тепер про роботу. Завтра сіємо на Зеленому клину. Посівматеріалу я дістав. Роботу починайте рано... А тепер слово має товариш Дорош. Прислали його до нас секретарем партійної групи, і буде він робити на фермі.

Дорош, зачувши своє прізвище, за військовою звичкою схопився, поправив гімнастюрку.

— Товариші, — почав він, і видно було, що йому важко говорити. — Ферми наші треба переобладнувати, інакше корови потопляться в багнюці. Я ще не дуже роздивився, але мені ясно й так, чого зимою падали телята. Тому, що в приміщеннях було холодно і молодняк випоювався водою, а не молоком... Товариш Гамалія хвастається, що в нього ферма не з гірших, та це не втіха. Одним словом, я прошу, щоб зараз же, із весни, розпочиналося будівництво нового корівника. Догляд за коровами і заготування кормів ми, працівники ферми, беремо на себе. Прошу зрозуміти ще одне, що ферма — це наш доход, а ті, які думають, що вона приносить користь лише державі, дуже помиляються. Постанову ЦК всі читали і розуміють, що здамо зверх плану молоко, шерсть — нам доплатиться окремо.

Дорош сів на своє місце. Руки його спітніли, і він витирив їх об старенькі галіфе, раз по раз поправляючи окуляри. Оксен встав із-за стола, на вилицях його коричневими плямами грав рум'янець.

— Товариш Дорош трохи загнув. Натурально, по його виходить, що ми тут сиділи склавши руки, а це ж не так. Зрушення все ж таки є. Ферма мала дев'ять корів, а тепер дванадцять.

— Які ж зрушення, — сердито перебив його Дорош, — коли ви за десять років існування маєте всього десять хвостів?

— А ти мене не вчи! — раптом скипів Оксен. — Ти ще мамину цицю смоктав, коли я ферму організував.

— Це до діла не відноситься, — спокійно одвів від себе удар Дорош. — Прошу прийняти конкретне рішення по моїй пропозиції.

Дорош підвівся і, зодягши військового кашкета, пішов до виходу. Кузь обвів збори зачарованим поглядом і сів на Дорошеве місце, сказавши:

— Хоч посиджу на тому місці, де розумний чоловік сидів. Може, й сам порозумнішаю.

— Е, Кузько, не через те місце розум входить, — зареготав Кир.

Після засідання правління Дорош прийшов на квартиру, зібрав свої речі і, зняквіло поморщившись, сказав здивованій Олені:

— З вашим господарем ми в одній хаті не вживемося, так що піду я собі.

Влаштувався Дорош на квартиру до Сергія Золотаренка та його німої сестри Саньки. <...>

XXII

У Гордія Кошари сім'я була невеличка — дванадцяттеро дітей. Четверо, слава богу, померли, а восьmero жерли хліб святий і стугоніли зимою на печі, як вівці в загоні. Як стануть, бувало, виплигувати в одних льолях на обід або на снідання, то аж п'яти холонуть; от-от потрощать зубами стіл на тріски. Жив Гордій бідно, дітей годував картоплею та квашею. Налле жінка в ринку, обліплять її діти і хлюпаються в ній ложками, як утята в рясці. На вулиці Гордій часто скаржився селянам:

— Оце перед різдвом назмітав з горища пшениці на кутю, поставив у хаті, коли це чую серед ночі: хрум, хрум, хрум... Присвітив, а вони навколо, мішка, як прусаки, — пшеницю гризуть.

Зодягався Гордій бідно, як бог пошле. Прийде на побрехеньки до сусідів, селяни про врожай говорять, про землю, про худобу, а він розглядає латки на своїх колінах.

— Ех, — каже, — якби отакі штани були... — Потім ткне пальцем на іншу латку та — Ні, з оцієї матерії були б ще кращі. Це колись я в одного цигана на овес вимняв. Добрячі штани були. Якби не порвалися, так і досі носив би.

Минали роки, росли діти. Одні повиходили заміж, інші поженилися. Залишився Гордій удвох із Мотрею при своєму наймолодшому синові — Денисові. Та не було їм ні спокою, ні затишку на старість: вдався Денис безжалісним, ленивим, грубим і злодійкуватим. Працював у колгоспі, як за якусь провину, і більше всього промишляв полюванням. Літом бив качок, зимою зайців і прибудних собак, здирав шкури, чинбарив і продавав хутірським хлопцям на бубни. Від постійного спілкування з тваринами виробилися у Дениса звичайні повадки: мав він такий тонкий нюх, що по запаху диму міг безпомилково визначити, у чий хаті смажиться сало, а в чий печеться свіжий хліб на капустяних листках. Були в нього сильні ноги, які ніколи не знали втоми, і мав він ще одну рису, яку навіть трудно було йому приписати, дивлячись на його вайлувату, лениву у всіх рухах постать: вміння надзвичайно швидко, майже блискавично переходити від млявого, сонного стану до звірувато-хижого, спритного, зібраного, готового в любую секунду зробити стрибок і настигнути свою жертву. Іде Денис по полю переваги-ваги, голова як приліплена, очі в щілинках, рушниця десь аж за плечима теліпається. Раптом — шелесть що-небудь, — Денис голову в плечі, рушницю в руку — бах-бах. І є заєць. Як до землі пришиє. Лежить бідний косий і не ворухиться. Але таким

Денис був лише на полюванні, а в звичайному житті — ледацюга з ледацюг. Вічно він запізнювався на роботу або й зовсім не виходив, а те, що робив, все рівно треба було після нього переробляти.

Одного разу, коли Денис ішов на роботу, добренько-таки припізнившись, його перестрів Оксен.

— Дивись, Денисе, щоб це було останній раз. Завтра приходи на роботу так, щоб я тебе не впізнав.

На другий день — сонце в снідання — заходить на колгоспний двір якийсь дід. Кожух навиворіт, шапка насунута на очі, сам згорбився, ціпочком поперед себе-постукує.

— Іди собі далі, — каже йому Оксен, що саме стояв біля контори із бригадирами. — У нас милостиня не роздається.

А дід ніби й не чує, що йому говориться, чеше далі: сива борода на вітрі ворухиться, руки тремтять, рот перекособчило — милостині просить. <...>

XXV

Не кожному в руки щастя йде — від багатьох воно тікає. Почали своє сімейне життя Тимко та Оріся в чужій хаті, в чужих людей. Пустила їх нажиток далека Орісяна родичка — тітка Параска. <...>

Незважаючи на те, що обоє — і Тимко, і Оріся — були зайняті господарськими справами, якесь дивне почуття володіло ними: тривога, сум одне за одним. Особливо гостро віддавалася цьому почуттю Оріся, їй все здавалося, що вони з Тимком живуть вві сні, що сон цей незабаром розвіється. Тимко покине її тут, у чужих людей, одну на ганьбу та посміховище, а сам утече за тридев'ять земель. Таке почуття охоплювало її раптово, підкравшись бозна-звідки, руки в неї опускалися, серце бралось тривогаю, вона кидала роботу і йшла шукати Тимка. Якщо він був у дворі, вона, побачивши його, заспокоювалася і знову поверталася до своєї роботи, але постійно наглядала за ним і часто виходила з хати, ніби за ділом, і, постоявши де-небудь, дивилася на нього з такою жадобою, так світила йому в душу і причаровувала його до себе, що він відчував на собі її погляд.

— Чого ти на мене так дивишся? — питав він, усміхаючись.

— Хто, я? Я нічого. Я просто так... — паленіла вона обличчям, ховаючи під довгі вії тугу своїх очей. — Прийшла ось глини надобвати, щоб припічок підмазати...

Тимко знову брався до роботи, а вона непомітно русалкувала над ним, пестила люблячим поглядом, слала на його обличчі голубинь своїх очей, вимацувала ними кожну цятиночку на милому, дорогому обличчі коханого. Особливо подобалося їй, як при роботі чорним розкучерявленим заслоном падає Тимкові наперед його чуб і при кожному рухові тремтить смолистими кільцями, ніби хтось невидимий підкидає на руці смушок з молодого баранця. І Тимко, щоб чуб йому не заважав при роботі, закидає його назад рвучким рухом голови, і цей рух вона особливо любила і милувалася ним, бо в такі хвилини Тимко був схожий на гордого степового коня, який не дає на себе накинати вуздечки. Оріся знала непокірний і дещо

грубуватий характер свого милого, але саме це і вабило її до нього, ота чоловіча незборима сила, якою він дихав кожним м'язом, кожним рухом. Надивившись, вона знову поверталася до свого діла, але ненадовго. <...>

XXVI

26 червня в Троянівці було одержано перші повістки з військкомату. Під цю чергу потрапили Панас Гичка, Микита Чугай, Охрім Горобець, а з молодшого покоління — Денис Кошара, Сергій Золотаренко, Тимко Вихор, Улас Хомутенко і Марко Дудочка. Біля колгоспного двору — плач, крики, п'яні голоси, заливчастий швидкограй гармошки. На підводах — торби з харчами, з яких пахне хлібом, щойно печеним на капустаному листі, цибулею, салом, пирогами і самогоном. У тих торбах — білизна полотняна, випрана ташанською водою, скроплена материнською сльозою, цілована жінками та сестрами, в прощанні біля щік зігріта.

<...> Тимко, у новому сірньому костюмчикові, штани на випуск поверх чобіт, картуз на кучерях, стоїть, понурувши голову, прощається з рідними.

Збирала його в далеку дорогу молода дружина, гарячими сльозами личко мила, серце жалем на попіл спалила, та не затихає в ньому біль, не глухне, підступає гарячим криком до горла, з'їдає душу, як спека росу, і, може б, закричала дівчина на всенький світ, обхопила милого за ніженьки, не пустила б його від себе, та соромно їй проявляти таку слабкість, не такий тепер час, не він один іде. Усім миром ідуть на страшну війну, на ворога лютого, і ще соромиться молода дружина свекрухи своєї та дівера, що прийшли проводити Тимка, і опускає вона перед ними очі, слова не може сказати.

Сьогодні вранці, коли вже Тимко був майже зібраний, несподівано прийшла мати. Відкривши двері, привіталася і на одну тільки мить, на одну невловиму мить, постояла в дверях, ніби непростена чужа гостя; і якось страдницьки, болюче-материнськи кілька раз сіпнулося в неї підборіддя, і гірким осіннім туманом заступило очі. І хто знає, про що думала ця стара мужня жінка, яку все життя здоганяло горе, а вона проганяла його від себе — коли зітханням тихим, коли задумою мовчазною, сльозою гарячою, пролитою вночі на самоті, щоб ніхто не бачив, а коли й піснею тужною про ту чаечку-небогу, що вивела чаєняток при битій дорозі. Може, в цю коротку мить пік її жаль, що проводить вона рідного сина з чужої хати, з чужого двора, може, стало їй не по собі за те, що принесла вона загорнуту в полотничку стареньку латану пару синові білизни, а може, як стара жінка, що більше, чим молоді, знала життя, розуміла вона те страшне горе, яке насувалося на всіх людей, забирало від неї сина і руйнувало його таке коротке, як сон, щастя сімейних любощів... <...>

— Тимку, я тебе любитиму, з усіх доріг виглядатиму, — тихо проговорила Оріся, ніжно беручи його за смуглу, таку дорогу і милу їй руку, на долоні якої, як заклепки на плугові, виблискували мозолі. — Буду день і ніч долю просити, щоб ти живим zostався. А не дай бог чого — і моє життя пропаде. Більш у світі я вже нікого не люблю...

Він в знак вдячності обняв її за плечі і поцілував між брови, але дивне і якесь несподіване почуття оволоділо ним — почуття, якого він ніколи в собі не підозривав і навіть не міг припустити, що воно могло народитися в його душі. Він відчував, що від оцієї хвили, на оцьому самому місці вона вже зробилася для нього чужою, що вони зараз розлучаються, і вона буде жити якимось своїм, не відомим для нього життям, а він буде жити своїм, і що на відстані навряд чи зможуть вони перемовлятися серцями так, як би при тій умові, коли б вони були разом. І хто знає, чи зрозуміють вони одне одного, відділені безмежними просторами долі, чи залишиться між ними той пал, що живив їхні почуття одне до одного, чи затухне, загасне, замре, витравиться часом, війною, горем і нещастям. Оріся була для нього чужою тому, що залишалася тут, у рідному селі, а він ішов хто-зна-куди, де кожную хвилю його могли вбити, і оце саме поняття «вбити» було для нього ще неясним, і він думав так тільки тому, що йшов на війну, де, як говорять старі люди, убивають, але як убивають, які ті мертві люди, що падають у бою, для нього було неясним, незрозумілим, і він, дивуючись своїй самовпевненості, ніяк не міг допустити, щоб його могли вбити також. Не допускаючи цього, він, проте, іноді помірковував, що, припустимо, його вб'ють і тоді Оріся вийде заміж за іншого і буде жити з іншим, і ця думка народжувала в його душі страшний біль, розпалювала ненависть до тієї несправедливості, якої, проте, не можна обійти, бо вона заведена залізним законом життя; несправедливості, яка полягала в тому, що як же може хтось любити його Орісю, його дружину, його кохану, як може хтось любити і жити з нею, яке він має на те право, коли Тимкові цього не хочеться, коли він проти, коли він, саме він, любить Орісю найвідданіше, найсильніше і вона повинна належати тільки йому і більше нікому. Це почуття охолодило його розлуку, і він прощався з Орісею теж швидко і коротко. Але тут, уже перед тим, як вони мали розійтися. Оріся раптом витягла із пазухи якусь малесеньку річ, загорнуту у вишиту по краях хустиночку, і соромливо, із зніченою посмішкою на вустах, сунула йому в руку.

— Що це? — запитав Тимко, промацуючи щось м'якеньке, що пружинило під пальцями.

— То я тобі шматочок коси відрізала... Щоб ти не забув мене... — Вона опустила очі, і на її віях затремтіли світлі крапельки.

І ця напівдитяча витівка так схвилювала Тимка, що він довго не міг відірвати від своїх грудей Орісю і почуття відчуженості хтозна-де й поділося. Він все міцніше і міцніше стискував руками її вузькі плечі і жадібно, як очманілий, пригнувся до соняшникового запаху її волосся, щоб пронести його із собою всіма тими дорогами, якими йому доведеться пройти. Потім він відірвав Орісю від своїх грудей і, за своєю звичкою, не озираючись, побіг доганяти підводу. Але коли він уже догнав і хотів уже плігнути на неї, то озирнувся і побачив Орісю, яка стояла на тому ж самому місці, тримаючи в руці білу хустину. На тлі голубого, ніжного, прозорого, світлого неба вона виглядала як молоденька тополя, яку зненацька вдарило грозою і залишено напризволяще на розпутті. <...>

Книга друга

На Україні світ не білий —
Почорнілий, закурілий...
Копитами шляхи збиті,
Снарядами села зриті.

Українська народна пісня

<...> Кожне село тепер готувалося до захисту, створювалися народні дружини по боротьбі з диверсантами-парашутистами. В сільраді, вибиваючись зі сну, чергував Гнат. Він там жив, там спав, туди йому діти носили їсти. Жінка просила, благала, що і їй, і дітям моторошно самим вдома, що й хату можуть запалити, і дітей вирізати, а Гнат стояв на своєму: «Ти, знаєш-понімаєш, часний сектор, а я за всю сільраду одвічаю». Гнат озброєний добряче, так що може битися з цілим батальйоном: по боках два нагани в брезентових кобурах, за плечима гвинтівка, при поясі граната і кинджал, що виміняв у бійців за дві четвертини сала і п'ять пачок махорки. Дорогувато обійшлося, так зате кинджал! Бика наскрізь проштрикнув. Гнат озброївся не тільки сам, а озброїв і свою дружину. Ташанський міст як важливий воєнний об'єкт охороняли з берданками і дробовиками Кузь, Бовдюг та Гаврило Вихор. Одноокий Кузьма, який зроду не служив ні в білих, ні в червоних арміях, краще справився б з ціпом, а йому дали гвинтівку і посадили в сільрадівському коридорі. На випадок, якщо Гнат засне, то щоб Кузьма його охороняв.

Кузьма спочатку дуже нудгував, а потім пристосувався: наслав у кутику соломки, приніс із дому свитину, щоб укриватися, і спав собі всеньку ніч, приперезавши до себе «ружжо», щоб ніхто не вкрав. А щоб Гнат не застав його зненацька, придумав таку механіку: прив'язав до дверей порожнє відро. Як тільки Гнат почне відмикати двері та відгвинчувати запори, відро й забряжчить. Кузьма тоді встає і зустрічає Гната «во фронт». Треба додати, що звук бляшаного відра будив Кузьму в любий час дня і ночі: колись, ще в молодості, вдарило неборака громом, і на цей звук він прокидається й зараз. Без відра його розбудити неможливо. Тому порожнє відро висіло в сільраді, в конюшині і біля причілка вдома. Кузьма це пояснював так: коли грім ударив його в ухо, то в голові у нього щось тренькнуло, і так після того ніби нічого, тільки як на грозу, то у вусі починає гриміти, а в голові тренькати. Може, й бреше Кузьма, а може, й правду каже. Ми ж у його вусі не були і не знаємо, гримить там чи ні, а що в голові у нього, частенько тренькає, то про це всі люди й без грози знають.

Міст охороняється пильніше, але теж не так ретельно. І хто їхатиме такою глухоманню? Може, яка машина проскочить з Полтави на Зінків раз на тиждень або проїде міліціонер верхи, попросить закурити, запитає, чи все в порядку, та й скаже собі далі на хутори. <...>

III

Спочатку Ташань була чистою, тоді зробилася крейдяною, а потім заколотилася, завирувала спідсподу, посивіла. Із-за Беевої гори вилізла хмара, стала у воді

темною фортецею, замертво, непорушно, взялась димами, закурілась. Хмара була сливовою, з підпаленими сонцем краями, сохвилі густішала, наливалася вируючою каламуттю, доки не стала внизу чорною, вгорі жовтогарячою, як глина на призьбі. Чорна тінь укрила село і річку, а в провулках між тинами поночіло, хати присіли. Ластівки летіли в тучу, голуби до схову. Сутулились соняшники, а небо кипіло. Верби опускали віти до землі, кутались і чекали, а тополям що! Синіми стрілами в небо — простору хочеться, висоти. Пройшло осоками, закошлатило, змішало, рвонуло верби за коси, — і захлипали віконниці, і таке розходилося, що вихлюпнуло воду з калюж.

В колгоспному дворі, стирлувавшись біля корівника, ревля худоба. Комори, стайні, волярня — все повідкривано, всюди валяються подерті мішки, смердить смалатиною. Собаки з гарчанням волочать по садку свинячі тельбухи. На яблунях висять свіжозідрані бичачі шкіри. Біля контори — підводи, навантажені салом, пшоном, сіллю, борошном. Стоять люди, злякано дивляться на все, що робиться.

Оксен, збивши на потилицю шапку, сидить на ганку, курить. Пальці нервово давлять вишневий мундштук. Біля нього топчеться запнута у чорну хустку Олена. Губи кривляться, на очах сльоза, як морська вода на камінні. Донечка тримається за спідницю, син треться біля батька, мовчить, тільки ніздрі тріпотять.

— Їдь, Олено, евакуйся. Прийдуть німці — перевішають.

— Хай уже. Що людям, те й мені.

Від контори до комор, від комор у степ гасає на рудому жеребці Гнат. Сідло рипить, з мундштуків — шматками піна. Хекає кінь, хекає Гнат. На Гнатові нова шинеля, чоботи із шпорами, картуз — ремінцем під бороду, два нагани, бомби, ножі. За спиною — гвинтівка. На золотому зубі пожежа, на лиці — пожежа.

На руці — нагай з козячою ніжкою. Його жінка Настя стоїть поміж молодичцями, мліє:

— Отакий усіх німців одним конем перечавучить. Боже, одчаюга! Сьогодні вдосвіта встала борошно сіяти, за підситок, а під ним бомби лежать... Мого, молодичці, першого вб'ють. Такий на голі шашки полізе.

— Ну, довго будете м'ятися? — кричить Гнат, осадивши огиря. — Я вже всю сільраду оббіг. Бачите? — показує нагаєм в степ.

А там гогоче, реве, крутить вогняні віхті, стріляє вернем у чорні хмари. Кінь і Гнат здибались на чорну хмару.

— Спа-а-алю все. Ні грама німцям не лиш! Хай суху землю гризуть.

— А ми що їстимемо?

— Есть указаніє — вакуїруватися. Чого сидите?

— Жеребець волів не пара.

— Пішки ідїть, а то хитруете! Ми повернемося. О, тоді, знаєш-понімаєш, питаємо, хто на чію дудочку грав. <...>

VII

Тихими вересневими світанками господар, що виганяв худобу на пасовисько, прислухався, чи не гуркоче де-небудь далі, чи не відходить фронт, чи не гонять

назад германця. А фронт не відходив, навпаки — наближався. Гуркотіло на Миргород, на Гоголіво. Тоді пішло лівіше, лівіше та й зовсім затихло.

Німці пройшли стороною. В Троянівці їх ніхто не бачив. Серед народу ходили жажливі чутки: німці кидають у вогонь дітей, розстрілюють мирне населення, нелюдськими муками мурдують полонених червоноармійців. Вішають на телеграфних стовпах дідів.

Цим чуткам вірили, бо ще були в селі живі свідки з 1918 року та учасники імпералістичної війни, що стверджували:

— Наїлися ми німецької заколоти, будучи по різних полонах, насъорбалися їхніх батогів та нагаїв.

— Та невже він такий звір? Навіть малюків у вогонь кидає? — допитувалися жінки.

— Це для нього все одно, що березове полінце шпурнути, щоб вогонь палав ясніше.

— Та ми йому очі рогачами повиштрикуємо, — погрожувало жіноцтво.

А канонада віддалялася і зовсім затихла. Стало ясно, що наші відійшли. Село заніміло і прищулилося: ось-ось повинні були вступити німці.

Пройшов день, другий, третій. Німців не було. Острах запанував людьми. Уночі хтось від чого хлипали двері, шелестіло по хлівах сіно, щось перешіптувалося. Люди говорили, що то переховуються поранені бійці і радяться, як надгогнати своїх. Жінки говорили зовсім інше. Вони присягалися, що то німчура переховується на горищах «з радійом» і передав, де бомбити. <...>

XI

Надвечір'я було теплим. Сонце сідало за верби у малинову млу. Коноплиця розливали над оселями цибулячий дух, на городах мервилися кучугури соняшникових шапок. Вітерець ртутними краплями ганяв на капустяних листках росу.

Уляна сиділа на піддашші і видущувала квасолу в череп'яну миску. Йоньки дома не було, пішов ставити ятери на Ташань. Тепер він провадив риб'ячу комерцію і весь улов продавав німцям за марки. Йому давали не марки, а жалювідні шилінги, а він і тому був радий: як не є, нові гроші, за них усе купиш. Перший раз торг закінчився невдало: у нього відібрали рибу і виштовхнули втришия з казино. Але згодом якийсь офіцер кинув шилінг. Йонька розохотився і гибів на річці за щупаками.

Уляна ненавиділа цю торгівлю і не торкалася пальцями до чужих грошей.

— Що це за гроші? — хмикнула вона, глянувши на шилінг, що сиротою лежав на Йоньчиній долоні. — З цинкової жерсті кружечок вигризли, орла намалювали — і вже гроші. Тьфу. Яка власть — такі й гроші.

Зате Йонька бігав по селу і всім показував шилінг.

— Кажуть, там за шилінг можна коня купити, — вихвалявся він.

Латочка оглянув монету, і очі в нього гнівно засвітилися:

— А ти, блат, дістань ще одну, то купиш паловоз...

«Усі сміються з нього, як з дурня, а йому байдуже, — з гіркою думала Уляна про свого чоловіка. — Боже, боже, як ти не дав розуму змалку, то не даси і на старість». <...>

XIII

Дивізія, в якій служив Тимко з Марком, була сформована з сибіряків та уральців, людей поважних, мовчакуватих і надзвичайно стійких у бойових обставинах. Дивізія була відкликана з резерву і направлена на Пвнічно-Західний фронт. В середині січня вона досягла прифронтової смуги і стала розвантажуватися на станції Горовастиця. Їй було наказано рухатися далі пішим порядком, і вийти на рубіж Пено — Андреанополь — Торопець, і там зосередитись.

Переборюючи снігові замети, тридцятиградусний мороз і бездоріжжя, тягнучи за собою бойову техніку, боєприпаси і харчі, дивізія рухалась вельми повільно і проходила за день не більше десяти-дванадцяти кілометрів, роблячи часті зупинки для того, щоб обігріти бійців, які коцюбли від морозу. <...>

На світанку дев'ятого січня о десятій годині тридцять хвилин почалася артилерійська канонада і тривала дві години. Після неї дивізія розгорнула наступ, брѳохаючись по коліна в снігу, і вела бій до вечора.

Два батальйони Н-ського полка проникли на східну околицю Пено, але закріпитися не змогли з-за сильного, шквального вогню противника. Тільки підтягнувши артилерію, нашим військам вдалося розгорнути успішний наступ уже аж на другий день і захопити Пено, оточивши його з усіх боків. Кавалерійська дивізія СС «Мертва голова» бігла із Пено найпрудкіше, і по снігах густо чорніли трупи німецьких солдат, уже частково занесених снігом і заморожених на камінь, та кінські туші із задертими догори підковами. <...>

В другій половині січня їх виструнчили на плацу і після вечірньої повірки видали бойову зброю. Тимко тупцював на одному місці у валянках, шинелі, шапці-вуханці, лице його було мідним від морозу. Він відчував себе незграбним і важким.

— Куди ж це нас? — розгублено допитувався Марко, перекидаючи автомат то в ліву, то в праву руку.

— Овечок пасти, — весело підморгнув Тимко, набиваючи кишені патронами і гранатами.

Марко зіщулювся і більше ні про що не розпитував, він тільки ходив від гурту до гурту, ніби хотів розчинитися в людській юрбі і стати непомітним. Два автоматні диски, що теліпалися на реміняці, били його по стегнах. Шапку йому видали не по розміру, і вона весь час налізала на очі, і він кожного разу підсував її. Сибіряк Митяй, побачивши таке, повів його до старшини і замінив шапку.

— На бійцеві все мусить бути по формі, а то насунеться на очі — ворога не побачиш. <...>

Колона рушила, і зараз же завищав під ногами сніг, засапали, давлячись холодним морозним повітрям, люди, хтось забряжчав котелком, хтось спіткнувся

і впав, зарившись носом у сніг. Його зараз же запитали, що він знайшов, і всі зареготали.

— Встигнути б на той час, коли німець уже навдбори пуститься.

— Ага. Хтось ополонку рубатиме, а ти воду питимеш?

— Кажуть, пішли на всьому фронті...

— «Катюш» натаскали — землі не знати! Як заграють — німців глухих витягають з окопів.

— Кінчилось йому на руській землиці...

— А мені з дому пишуть — вже до весни готуються. Ще коли та весна, ого-го-о!

— Абдулаєв!

— Слушаю...

— Піднеси кулемет.

— Товаришу командир, зачем Абдулаєв? Один человек — один котелок, каша — всем одинаково дает: Громов — котелок, Абдулаєв — котелок. Зачем Абдулаєв все время пулемет таскать?

— Припинити розмови!

Абдулаєв з глухим ремством бере на плечі кулемет, люто шепоче маленькому Громову:

— Кашу давай, давай. Курсак большой. Пулемет таскать — пузо болит. Нехороший человек.

Абдулаєв на голову вищий від усіх, і коли він крокує в колоні з кулеметом на плечах, то здається, що він несе німцям чорний хрест на погибель.

Він іде в одному ряду з Тимком, Митяєм і Марком. Воює він уже давно, з самого початку війни. Відступав від західних кордонів України, був два рази в оточенні, два, рази поранений відлежувався в госпіталях. Особливо дружить із Митяєм. Митяй господар, у нього в речовому мішку є таке, як домашнє сало, ковбаса, цукор, запасні онучі і рукавиці. Все це виміняно за махорку. Митяй не курить. Він з родини розкольників і хоч у бога не вірить, проте поганого зілля не вживає. Махорку міняє на продукти і Абдулаєв. Кращого міняйла не знайдеш у дивізії. Хтось пустив чутку, що Абдулаєв походить від старих бухарських купців. Навряд чи то правда, бо він татарин, а не узбек. Взагалі за Абдулаєвим ходить слава східного чародія і мага. В нього страшний нюх на продукти і речі, його знають старшини всіх підрозділів, з якими він вів не завжди чесну гру.

Одного разу він привів пару коней і проміняв старшині другого батальйону за теплі шапки і рукавиці, ще в додачу взяв півбарана і зробив із нього шашлик для всього взводу. Згодом виявилось, що коні крадені в сусідньому полку. Приїжджали бійці із господарського взводу з багнетами на ремінних поясах, обіцяли безпремінно вирізати Абдулаєву на обох половинках по кінській морді, щоб не міг більше сідати на чужих коней. Та поїхали ні з чим.

Часто Абдулаєва старшини брали в помічники, коли їхали на полкові склади одержувати харчі для бійців. Тоді обов'язково в старшинських мішках виявлялося продуктів трохи більше, ніж належало, а на складах менше, і була така думка,

щоб Абдулаєва взагалі перевести в роту постачання. Але він від цього рішуче відмовився, бо його місце в бойовій роті, а що коли треба щось зробити для постачання, то він все зробить в порядку шефства. На цьому і погодилися.

П'ятим у ряду йшов Громов, хитрий і лінивий. Коли стояли в резерві, він майже ніколи не вилазив із нарядів, і в нього вічно було щось відірване: гудзик від шинелі, або хлястик, чи підошва від чобота. Одного разу у нього побачили відірване від шапки вухо, і він перед бійцями, перед старшиною присягся, що то йому відкусив ротний кінь. Виявилось, що це брехня, він зробив це навмисно, щоб одержати наряд, бо в наряді було краще, ніж вчитися на холодному плацу військовим вправам. У бою за ним не слідкували. Ішли в атаку — і він ішов. До кінця бою його ніхто не бачив, а коли закінчувався бій, то з'являвся Громов. Диски від автомата розстріляні. Він тяжко дихав і показував прострілену шинель. Майже завжди мовчав і ні з ким не дружив, хоч не можна сказати, щоб був одинаком. Часто бувало, що він розшнуровував свій кисет і роздавав бійцям махорку. І ще помічалася за ним риса: в тилу він був похмурим і неговірким, коли ж наближався до фронту, — робився балакучим і весь час посміхався, ніби йшов не на смертельну колотнечу, а до улюбленої тещі. Можливо, так проявлялися в ньому збудженість і хвилювання.

Попереду брѳохався командир роти Моргунов. Поміж сірими шинелями вразно білів його кожушок. Він був зовсім молодий, жалісний до бійців і соромливий, як десятикласниця. В роті ніхто не знав, що коли рота збиралася на фронт, на речових складах не знайшлося валянок об його носі і рукавичок об руці — все на нього було завелике. Тоді знайшли вихід; полкова медсестра передала йому малюпусьнік валяночки і рукавички, і вони згодилися для Моргунова. Він ніколи не лаявся грубою фронтовою лайкою і червонів, коли при ньому лаявся хтось інший. Говорили, що він син відомого сибірського професора. <...>

Командування розраховувало взяти село комбінованим ударом. Через десять хвилин повинна розпочатися атака.

— Може, валянок мій візьмеш, — розщедрився Марко. — Як одшаткують ногу в шпиталі — навіщо він мені?

— Ех, Марку, Марку... От і з тобою розлука настала. А де ж наше дитинство, що ожиною пахло, де ж наша юність — голуба ташанська? Аж там, за лісами чорними, за дорогами битими, відійшло і незчулося, пішло — не вернулося...

Тимко м'яв у руках шапку, а вона димом снарядним пахла.

— Прощай, Марку.

Долоня на долоню, мозоль на мозоль, жилка на жилку. Серця кров'ю пропекло, вірною, земляцькою. Марко захлипав під сосною, а Тимко побіг з автоматом у сніговий крутіж: не в його характері було розчулюватися.

Як тільки батальйон вийшов із лісу, розпочалася артилерійська канонада. Все злилося в єдиний гул, який не стихав ні на секунду, а весь час посилювався. «Го-ооо-о-о, гоо-о-о-о», — рокотало понад лісами і перекочувалося з краю в край. Було ще темно, і вибухів не було видно.

На білому снігу зачорніли постаті бійців, вони бігли і кричали «ура»... «А-а-а-а!» — неслося над білими снігами і зливалося з тріскотнявою кулеметів, автоматів, гарматним гулом.

Абдулаєв біг разом із Тимком. До села залишалось метрів двісті, навіть у півтемряві було видно перші хати.

— Сейчай он нам даст, — крикнув на бігу Абдулаєв і вставив до автомата новий диск.

Ще проскочили п'ятдесят метрів, і раптом щільний струмінь вогню полоснув по наступаючих. Боець, що біг попереду Тимка, ткнувся носом у сніг. Наступаючі шарахнули убік, а Тимко побіг прямо, стріляючи на ходу і щосили кричачи: «...а-а-а!» Кілька разів падав, зводився, знову біг, випльовуючи з рота сніг. Вибуховою хвилею його кинуло в сніг. Він полежав кілька секунд, увігнав у автомат новий диск, посипав кулями кудись уперед. Біля нього щось тріскало, лопалося, шпурляло снігом у очі, та він повз уперед. Йому і в голову не приходило, що то ляскають біля нього розривні кулі. Все повз і робив у глибокому снігу кручений слід. Раптом він посунувся вниз і зрозумів, що летить в улоговину. Відразу ж схопився і побіг нею. Над ним тріщало, гриміло і цявало. В улоговині схили були чорні від вирваної вибухами землі. Тут назбиралися гази і смерділо, як із старого комина.

Заламуючи до крові нігті, видряпався на горбок і побачив під хатою двох німців у касках. Один лежав за кулеметом, другий метушився біля коробок із кулеметними стрічками. Німці помітили його і дали довгу чергу. Але він встиг упасти в сніг, і кулі зашипіли зверху. Тимко відчепив гранату і швиргнув наосліп. Вибуху майже не було чути, бо якраз поблизу розірвався снаряд. Тимка дружно замолотило грудням по спині. Він звівся і, зігнувшись, побіг до хати. Один солдат був убитий, а другий вовтузився біля кулемета, закладаючи стрічку. Він таки устиг її закласти, але вистрілити не встиг. Тимко вдарив його прикладом по касці так, як би він бив сокирою дровиняку, що не хоче колотися, — обіруч. Німець викинув з грудей короткий звук «го» і звалився на спину. Тимко сів біля кулемета і повернув його вздовж сільської вулиці.

Німці короткими перебіжками, ховаючись поза будинками, бігли до нього, і Тимко вже бачив каски і сірі від морозу обличчя. Вони вже були близько, як раптом повернули і побігли назад. Один з них махнув на бігу руками і кинув їх хрестом на землю; другий присів, потім випростався і, кульгаючи, побіг далі.

Тимко перестав стріляти, бо закінчилася стрічка. В цей час позад себе почув тяжке сапання і крик. Він озирнувся і побачив наших бійців, які вибігли з-за хат. Мимо нього теж пробігло кілька червоноармійців, і один з них схопився руками за голову, закрутився на місці, тикаючись головою в усі боки, як сліпий, пробіг кілька кроків, зашкпертав, ухопився за дерево, обійняв його руками, зсунувся і так і залишився сидіти біля нього. Тимко схопився і також хотів був бігти вперед, але чомусь озирнувся і побачив, що кулеметник-німець, якого він приглушив, розстібає в свого товариша кобуру і намагається витягти пістолет.

Білі пальці його нервово бігають по чорній кобурі. Тимко вихоплює з піхов багнет-ніж і в два стрибки уже біля нього. Б'є ножем у живіт. Німець здригає всім тілом, каска його гримить по стволу кулемета... Тимко бачить, як він зіває ротом і випльовує сніг разом із кров'ю, в горлі у нього булькотить. Раптом німець починає підводитись, і ніж ворушиться в його животі. Тимко дав коротку чергу в груди. З шинелі летять клапті сукна і курить пилюка, блискучі гарячі гільзи летять на землю, і з них ще куриться димок. Тіло німця нерухоме. Тимко стоїть над ним, зціпивши зуби. Закривавлена пов'язка зсунулась з голови, очі горять сухо: «Ну що, завоював Росію?» Німець лежить на землі хрестом, на чоботях блищать вичовгані шипи. «Здалека ж ти прибився, та вже далі не підеш». Німець мовчав, у губах засіла смерть, а в пальцях — вигребена з-під снігу грудочка землі. «І цього не дам», — насупився Тимко і вибив ногою грудку, потім перезарядив свій автомат і побіг туди, де клетотів бій.

Наші війська вже захопили східну околицю села і просувалися далі. Червоноармійці бігли через городи кудись у горішній куток села, де ще відгризалися німці. <...>

XV

Оксен курить у рукав, горбиться, а серце щемить, і робиться жарко під кожушком. Потім він кидає цигарку в сніг і дивиться на свої руки. Вони чорні і безжальні.

«Усіх буду вбивати. Всіх, з кого причитається ім'ям Радянської влади».

Оксен знову хотів закурити, але втримався: під'їжджали до Ступок.

Біля крайніх хат їх зупинив поліцейський пікет, перевірів перепустку і хрипким голосом попросив самогону.

— Дамо, як назад їхатимемо, — весело пообіцяли із саней.

— Не забудьте ж, бо загиваю від холоду.

Коні рвонули з місця, кинули з-під копит кім'яхи снігу. Запахло мерзлими стріхами — назустріч кинулись хати. Хропуть коні, а в Оксенових товаришів — руки на автоматах.

Сільрада. Тепер — комендатура.

Оксен іде в приміщення. Смушева шапка набакир, кожух розстебнутий.

Вартовий відбирає перепустку і викликає перекладача. Оксен стоїть у тісному коридорчику, свічки-плошки вихитують язичками, темляк пігніє від тепла. На стіну лягає світлий квадрат з чорною людською тінню, — то відкрилися двері, і гладко причесаний німець у мундирі і валянках підійшов до Оксена, з прижмуром оглядаючи його. Німець кидає погляд на білу пов'язку на рукаві Оксена, на вичищені снігом чоботи, на смушеву шапку, морщиться від кислого смороду кожуха.

— Що ви хочете? — питає він Оксена.

— Мені треба бачити коменданта. Я намацав розташування партизанського загону «Іскра».

— Хто ви такий?

— Я шеф поліції сусіднього району Мороз.

— Аусвайс.

Білі пальчики потяглися до Оксена. Оксен ступив крок вперед і хляснув німця в дихало. Німець упав і, падаючи, звалив плітку.

Оксен загримів чобітьми по темному коридору, намацав двері. «Де тут комендант? Де?» Рвонув двері і побачив його. Він стояв за столом із чашкою кави в руках і здивовано і разом з тим сердито дивився на Оксена.

«Як ви сміли сюди вриватися? Хто вас впустив?» — говорив увесь його вигляд.

Раптом він зрозумів, рвонувся до кобури. У Оксена заплигав у руках автомат. Командант упав грудьми на стіл.

Він не був убитий, а тільки поранений. Коли в кімнату ускочив засапаний Василь Кир, комендант сидів на підлозі, затиснувши рукою ліве плече. Хрести на мундирі і плетений погон були зальопані кров'ю.

— Тягни його надвір, — наказав Оксен. Василь Кир згріб коменданта, телефонним кабелем скрутив руки, потяг на ганок. Бій клетотів на околицях, наші вибивали залишки гарнізону із села. Горіла комендатура. Полум'я рожевіло на снігах, освітлюючи майдан, чорні мечі тополь, низенькі, заметені снігом хати. Постаті партизан метушилися у рожевій млі. Промчалися коні з пустими саньми. Якийсь чоловік бігав попід хатами і кричав:

— Виходьте, люди! Партизани. Свої. Виходьте!

Божевільних коней спіймали між тополями, очистили сани від снігу і поклали на них поранених. Гарячі, спітнілі, поверталися партизани з бою, везли поранених, несли забитих. Оксен сидів на своїх санях. Йому підвели тремтячого від холоду і пострілів трофейного коня. Оксен потьопав його по шиї рукою і, торкнувшись ногою до стремена, злетів у сідло. На тлі ясної пожежі гаптувався танцюючий кінь з вершником. Підбіг командир третього взводу (Оксенові видно з коня, як на засніжену кубанку осідає сажа від пожежі), доповів, що гарнізон розсіяно, частини німців і поліцаї прорвалися на Зіньків. Будуть там не раніше, як через дві години. Серед наших є поранені і забиті. Оксен наказав:

— Поранених і забитих на сани — і негайно відходити. Ваш взвод — на охорону. Відхід робіть якнайшвидше.

Комвзводу побіг у темряву, і за кілька хвилин п'ятеро саней вискочило із села в степ.

Із хат виходили люди, тислися біля Оксенового коня. Стояли в кожухах, свитках, фуфайках, диміли парою. Партизани привели одного німця і поліцає, поставили перед конем Оксена. Німець в одній білизні, босий, на шиї жетон-смертник, поліцай у бекеші, обличчя похмуро, очі вибалушені ляком.

— Зніміть із нього бекешу, хлопці, бо йому жарко.

Низенький партизан із забинтованою рукою підбіг до поліцає.

— Ану, витрушуйся з тепла.

Поліцай мовчки скинув бекешу.

— Звідкіля він, люди? — спитав Оксен.

— Хутірський. Із Яблуневого хутора. Оксен оглянув плечисту постать і дужі руки поліцая.

— Орав би ти землю, жито сіяв. А тепер відведіть його до коменданта.

Поліцая і німця відтягли до коменданта, що стояв під тополею.

— Що будемо з ними робити, люди?

— Судить! Хай кладуть своє життя за наше горе!

— Повбивать їх!

— Жили з нас викручували. Смерть їм!

Розлучені діди підійшли до тополі, очі їх від пожежі червоні і лиховісні.

— Ну що, доплигалися на нашій землиці? — Стріляй їх, командире. Ми хочемо глянути, як вони по снігу качатися будуть.

Оксен прикликав двох партизанів із автоматами:

— Відведіть їх у сніги.

Їх зв'язали віжками, повели в очерети. Люди стояли тихо, без шепоту. В очеретах затріщали автоматні черги — і все стихло. І раптом дзеленькнули у вікнах шибки і нашорошилися стріхи — сильний далекий вибух вирвав із пожежі цілий стовп іскор. Юрба здригнулася. Оксен випростався:

— Спокійно, люди! То наші партизани-підричники зірвали у Матусевому мінний склад. Люди! Я знаю — тяжко вам. Ворог нещадний, але його вже гонять і б'ють. Наші війська розгромили фашистів під Москвою і пруть їх далі. Вся земля горить під їх ногами.

До Оксена підскаочив вершник і, перегнувшись із сідла, щось тихо сказав. Оксен затривожився і, привуздивши коня, стояв наслухаючи.

— Із району у ваше село їдуть карателі, — сказав він тихо, але всі почули його слова, і юрба сколихнулася. — Ми зустрінемо їх. А ви стійте один за всіх і всі за одного. Краще було б, якби ви втекли в степи, в ліси, в хутори... <...>

— Пане офіцер! Їх там залишилося тільки двоє. Накажіть облаві не стріляти. Я їх візьму сам.

Денщик покинув смажити ковбасу і швидко переклав офіцерові те, що сказав Джмелик. Офіцер суворо глянув у очі Джмелику. Офіцер зрозумів: такі очі стають ще веселішими, коли перед ними кров'ю сходить жертва.

— Облаві не стріляти.

Джмелик свиснув, ударив канчуком коня по крупу, кінь плигнув убік і побіг униз.

«Дивна країна, — думав офіцер, — люди з обличчям варягів».

Джмелик, пригинаючись, побіг поміж деревами, заходячи партизанам у тил. Коли до партизанського окопчика залишилось сто метрів, він зупинився, сторожно роззираючись, підбіг до чорного дуба і, ковзаючи хромовими чобітками по стовбуру, спритно, мов кішка, видрався вгору. Тепер йому було добре видно, що там робиться. Убиті лежали в різних позах, в снігу виблискували стріляні гільзи. Живих було двоє. Джмелик приклав карабін і, примруживши око, вистрелив. Низенький партизан у шинельчині осів на місці, клонув головою у сніг.

Другий, у чорному кожухові, озирався, придивляючись. Брюзкле обличчя його було чорне від крові і землі. Він повертався важко, незграбно, мабуть, теж був поранений.

«Тепер його найкраще брати», — подумав Джмелик і сплигнув на землю.

Перебігаючи від куца до куца, наближався до окопу. Чорний козушок вистрелив, і куля збила з вершника кубанку. Джмелик упав, вичікуючи. Над окопом звелося заросле чорною щетиною обличчя.

Оксен був поранений. Дві кулі потрапили йому в живіт. Він сів на дно окопу і відчув, що слабне. Тоді він зірвав з шиї шарф, розправив його і туго підперезався. Мліючи від болю, глянув на товаришів. Вони лежали мертві.

«А тепер і я піду вмирати», — подумав він і, обриваючи об коріння нігті, видряпався з окопу. Хитаючись, пішов на Джмелика. Він ішов тихо, без усякої перестороги, очі його дивились кудись уперед, поверх ворога, і він уже був десь там, куди дивився, в іншому світі.

Джмелик чув його тяжке дихання і запах його крові; той чоловік був уже напівмертвий, і його можна було брати, але Джмелик вистрелив ще раз. Оксен упав, але у ту ж хвилину схопився. Шапки на голові не було, і поміж жовтими пальцями, якими він протирав очі, текла кров. Він розмазував її і шукав ворога. І він побачив Джмелика, пізнав його. Джмелик стояв над ним і дивився, як Оксен тихо осідає на сніг.

— Аж ось де схрестились наші доріжки. Тільки ти не вмирай. Дай мені помучити тебе...

Оксен мовчки покрутив головою і плюнув кров'ю на блискучий Джмеликів чобіт, ліг животом на сніг. Тіло його було нерухомим, права рука з пістолетом витягнулася вперед.

Джмелик стояв, опутивши голову. В білих кучерях гніздилося холодне зимове сонце, жилава рука опустила карабін.

— От я і помстився, мій вороже! А краснюки вернуться, мені наведуть решку. А хто ж правду розсудить?

Бачачи, що вже опору нема, що на землі замість грізного партизана Іскри лежить понівечений кулями труп, з кущів почали вилазити німці і поліцаї. Вони мовчки обступили Оксена і дивилися на нього. Офіцер в супроводі лікаря-німця також підійшов.

— Який фанатизм! — обізвався він до лікаря. — Гляньте, — показав він лицею на мертвого Санька, що дивився на них голубими очима, — цей бандит зовсім дитина.

— Одначе вік не завадив йому бути хоробрим... — відповів лікар, поправляючи на плечі кручений погон.

— Скажіть, — знову заговорив офіцер, — чим ви поясните таку... м-м-м... — офіцер не міг підібрати слова, він хотів сказати «хоробрість», але потім йому здалося, що це забагато для «бандітен», — таку... м-м-м, — покрутив лайковими пальцями біля скроні, — такий... м-м-м, фанатизм? На мою думку, низьким рівнем

розвитку культури? Для них смерть — щаслива необхідність. Неспя? Чи не так? — козирнув він знанням французької мови. — Ось подивіться, — показав на Джмелика, — варяг з обличчя, азіат по крові, він добровільно вбив свого брата по нації. Німець ніколи б такого не зробив...

Усмішка у офіцера була презирлива, і Джмелик зрозумів, що говорять про нього і говорять недобре. Він усміхнувся і глянув офіцерові під брови. Очі офіцера здивовано розширилися, дивуючись нахабству росіянина. Але очі росіянина залишились такими ж: в них так і бурлила відчайдушність, білі зуби сміялись, а жилава рука гралась парабелумом. «Хочеш, я і тобі вжену з десяток», — сміялися білі зуби і обіцяли очі.

Старенький лікар розчовпав Джмеликів погляд.

— Ми багато чого не можемо зрозуміти в цій дивній Росії, — хмурачись, сказав він і наблизився до мертвого Оксена.

Оксен лежав щокою на снігу, обличчя його спухло, у волосся понабивалося снігу. Раптом всі ахнули і стали відходити: у Оксена відкрилося око: чорне, велике, налите кров'ю, і тут же шарахнув постріл. Куля тьохнула в кущі, збила сніжок, і він тихо осідав, виграючи на сонці.

— Він стріляє навіть мертвий, — тихо прошепотів офіцер, бліднучи.

— Це була конвульсія, — спокійно відповів лікар і знову нахилився і взяв руку Оксена. — Він мертвий.

— Всіх партизанен — на машину. Везти в село і виставити напоказ, — крикнув офіцер, потім підійшов до Джмелика, що сидів на пеньку, вийняв пачку сигарет, загорнуто в блискучий папір, і плитку шоколаду. — Маленький нагорода, — засміявся він, фамільярно поплескуючи Джмелика по плечу.

Облава рушила з лісу. Джмелик сидів на пеньку, його білі брови лізли то вгору, то вниз. Він понюхав сигарети, шоколад, усміхнувся — закинув у кущі. Заклавши два пальці в рот, дико свиснув. Почувся тріск, тихе гоготіння, і до нього вискочив кінь. Підійшов близько, понюхав кубанку, козушок, тихо заіржав. Верхи на конях з'явилися Гошка, Андрій, Тадик. Були п'яні. В кожного біля сідла теліпалося по зайцю. Гошка вийняв із широкої козушини дві німецькі фляги:

— Ром. На, випий, Северине! Любов до гроба! Ех і награда тобі буде за побитих!

— Шворка на ший, — засміявся Северин. Вершники виїхали на дорогу. Сніги виблискували на сонці, сліпили очі, далекі байраки огорталися терновою синявою. Тадик мерзлякувато повів плечима, і хльобнув із фляги рому, сказав, прицмокуючи:

— Треба накрити Оксенів виводок. Завтра й перевішаємо. Прилюдно. — Ніздрі роздулися. — Настьобуйте коней, хлопці, треба, щоб Гамалііха не встигла ніде втекти із своїми пуцьверінками.

— Ні, не так. — Джмелик повернув свого коня впоперек. — Ви їдьте на хутір і спокійно смажте зайців, а я злітаю в Троянівку. Я почав, я й докінчу, — і огрів коня канчуком.

— Клопотатиму перед німецьким командуванням, щоб його нагородили хрестом, — святобожно прорік Тадик Шамрай, дивлячись Джмеликові вслід.

Джмелик гнав коня бугром, а коли спустився в Данелевську долину, зупинив. Німецька колона з поліцією ще не вибралася на полтавський шлях: машини буксували в снігу.

«З годину проваландаються», — подумав Джмелик і повернув до лугів.

Кінь швидко водив паруючими боками, різав сніговою корицею пузо. Нарешті вибейкалися на протопти.

Проти Оксенового городу Джмелик прив'язав коня до верби, подряпався на гору затерпими від їзди і холоду ногами. У снігах обтупав чоботи, зайшов у хату. Олена пряла. Боса нога ганяла колесо прядки. Купоросові очі, побачивши Джмелика, зледеніли. Дівчинка сиділа на печі в одній льолі і замотувала в ганчірку kota, хлопчик годував у клітці щигликів. Він, видно, тільки-но зайшов знадвору: вуха горіли, як стручки перцю.

Джмелик глянув на нього і в ту ж хвилину відвів погляд: Оксенові очі дивилися на нього запитливо, але спокійно. Джмелик присів на лаву, поблукав поглядом по стінах. З канчука на долівку капала вода. Щиглики попискували в клітці, хизувалися червоними штанцями. Джмелик не дивився на Олену, але відчував, що його лице пече від купоросу.

Олена побачила на Севериновій кубанці дірочку, з якої визирала вата, красиві вологі губи її лизнули ниточку пряжі.

— Чи куля тебе приголубила, чи на сучок напоровся? — запитала насмішкувато.

Северин ogrів канчуком по чоботу, кинув спідлоба очі:

— Це від твого Оксена значок. Я вбив його в Чорному яру.

З лиця Олени збігла кров. Лопнула нитка на пряжі. Хлопчик не закрив клітки, і щиглики розлетілися по хаті. Дівчинка сиділа на печі і співала котові колиско:

Чи ти ходиш, дрімото,

Коло нашого плоту.

Синя Беєва гора...

Сон дитинку забира...

У роменські рушнички,

У шовкові подушки...

Джмелик засунув канчук за халяву, ступнув до дверей.

— А ти забирай дітей і тю-тю з Троянівки... Твій Оксен, як вивозив нас на бугри, не передувив нас, малих, і я твоїх не займу... — хряснув дверима. За ним вилетіли надвір щиглики.

Чутка про те, що побито іскрівців і що командир «Іскри» не хто інший, як колишній голова троянівської артілі Оксен, облетіла район одним подихом. На прославленого Іскру, що наганяв страх на німців цілої округи, ішли глянути з далеких сіл і хуторів.

Уже опівдні на троянівському вигоні зібралася стільки люду, що поліцаї боялися злазити з коней. На майдані сірчанини, кожухи, тужурки, пошматовані

шинелі, подерті валянки, в яких стирчать солом'яні устілки, заячі шапки, військові кашкети з навушниками з ганчір'я, суконні «бурки», обклеєні гумою, чадний, із буркуном, тютюн. Бороди, бороди, бороди. Дітлахи нудьгують за школою, крадькома курять у рукав. Жінки загортаються у ветхий одяг, труть очі, пізнають. А чи немає тут і мого сина, брата чи чоловіка?

Мертві оксенівці «сидять» під школою, поспиравшись спинами об цегляну стіну. Вони пороззувані, роздягнені до сорочок. Трупі позмерзались, поменшали. Якась добра душа позмивала з їхніх облич кров, і вони сидять світлі, чисті. В складках сорочок виблискує сніг.

— Кажуть, німці набили аж три машини.
 — Повезено на Полтаву. Сам бачив. Лежать щільно, як дрова.
 — А де ж їхній командир. Іскра?
 — Он той, чорнобородий, лисуватий...
 — Як же його зрешетило...
 — Кажуть, як зачув кінець, то вийшов з окопу і сам пішов на німців. «Брешете, — кричить, — не вб'єте Совецьку владу. Все одно вона вернеться».
 — Тихо, поліцай дивиться...
 — А що мені поліцай?
 — А цитьте, діду, німчура йде...
 — А що мені німчура? Думаєш, я їх не бив у імперіалістицьку? Ось пожди трохи, побачиш, як із них начнуть жовту мазь давити...
 — Ходімо, Пантелеймоне, бо ти, бачу, добалакаєшся, — тягне баба за рукав.

— Дай мені на героїв надивитися, душу підкріпити...
 — Диви, Оксенового батька ведуть.
 — Гляньте, старого Гамалію ведуть.
 — Жінка з діточками втекла...
 — Слава богу, хай спасенна буде...
 — Дивіться, дивіться, Гамалію ведуть...

Півтисячний натовп завмер, перестали диміти парою роти. Всі повернули голови в бік широкої сільської вулиці. Гамалія ішов, легко ступаючи босими ногами, обличчя в нього було апостольське. Вітер зносить набік білу бороду. У кожусі, без шапки, руки зв'язані за спиною. Його вели два поліцаї з карабінами: Гошка і Андрій Джмелик. У Гошки підбите ліве око, у Андрія — розсічена нижня губа. Вона розпухла на морозі і запеклася кров'ю.

Гамалія чистий і грізний, як цар. На людей дивиться, як пастор на стадо. Жінки не витримують його погляду і падають у сніг на коліна. Його ведуть на ганок, до офіцера. Поліцаї беруть його за лікті і пхають на східці. Він струшує їх коротким ривком і бадьоро збігає на ганок сам.

Офіцер виставляє наперед перекладача, щоб задати Гамалієві кілька питань, але дід не бажає відповідати. Він наче поспішає кудись. Погляд різкий, рухи швидкі, нетерплячі. Відчувається, що тут він володар, а не вони.

Перекладач, з трудом підбираючи слова, починає говорити. Пенсне його туманіє від морозу.

— Що ти мекаєш, пруссак? — грізно кричить Гамалія. — Твоє діло — в землю штик і пшик.

— Що трапилось? Вас іст дас? — здивовано вигинає брови офіцер.

— А тобі хрестик, хрестик! А йому, — показує за школу, — слава!

— Він іст псіхік! — пояснює перекладач, приклавши руку до скроні.

— О, іх ферштеє, — киває головою офіцер. Побачивши забитих, Гамалія зупиняється і пильно вглядається в кожне обличчя, щось тихо шепочучи сам до себе. Перед кожним героєм зупиняється і схиляє в жалобі сиву голову: приймає парад мертвих. Крайнім сидить Оксен. Брови, чи з болю, чи з гніву, звелись докупі; задумався, поник головою, мовчить.

Схилив перед ним сиву голову Гамалія, прощається навіки. Ех, Гамалія, Гамалія, гордий та вільний.

Чого ж твої плечі згорбились, а голова похилилась? Чого між мотуззям пнуться козацькі жили? Ех, сину, сину, чи ж не я перший посадив тебе на коня, як тобі ще й п'яти не минуло? Чи не я тебе у росі купав, а біля вогню сушив, щоб ти ні вогню, ні води не боявся? Чи не я вчив тебе правду любить, а кривду ненавидіти? Грубе моє слово було, бо я козак, а правда як сіль, солоня, а все ж таки ти мені син. Спасибі ж тобі, що ти не зганьбив мене перед чесним людом, і я стою отут перед тобою і твоїми побратимами і кажу: «Добрі ви, хлопці, навіки добрі!» І ще нижче схилив сиву голову Гамалія, одвернув очі од живих до мертвих, бо не хотів, щоб бачили його сльозу одиноку. А мертві, хоч і побачать, не скажуть. Так тихо попрощався він і пішов з двору так же легко, бадьоро і гордо. Посеред двору ще став, і ще раз озирнувся, і засміявся сам до себе тихо, і глянув на ворогів своїх, німців поганих, і підморгнув їм лукаво, і знову посміхнувся, і швидко пішов попереду конвою, щось нашіптуючи собі і посміхаючись. Раптом став і дурнувато перекривив офіцера:

— Що, пук-пук?! Га! Пук-пук?!

І тоді і люди, і німці, і поліцаї отетерили. Оксенова права рука була витягнута вперед так, ніби вона тримала пістолет. Вказівний палець був зігнутий і так закоцюб, ніби ще й зараз лежав на спусковому гачку. І тоді всі зрозуміли, що Оксен ще й досі відбивається. Офіцер штовхнув у спину старого Гамалію і наказав вести в луки на страту, щоб він своїм передсмертним оком уже не міг більше побачитися із своїм сином.

І повели Гамалію селом, і весь люд пішов за ним слідом. А декотрі, що були вдома, низько кланялися йому з-за тинів, а жінки нишком витирали сльози, мерли серцем, бо не хотілося їм, щоб умирав отакий геройський дід. І коли його привели до виру, то на Беевій горі вже червоніли сніги і заходило сонце, а вода у вирі була бордова.

Гамалії розв'язали руки. Він розправив плечі, поворушив лопатками і довгим затажним поглядом глянув на Ташань, аж туди-туди, на Бееву гору. Бордові хмари попеліли, тьмарились. «Пора», — прошепотів Гамалія і скинув кожуха. І раптом з-під попелястої хмари вдарило такими червоними трояндами, що козацьке тіло старого зробилося як мідний казан. А люди чорною гаттю стояли на обох берегах Ташані.

Гамалія сам пішов до виру, а поліцаї відступили, бо далі був тонкий лід. Гамалія пішов уперед, і в мертвотній тиші було чути, як ляпають по льоду його босі ноги. Потім він зупинився і крикнув:

— Син пішов через вогонь, а я через воду! Знайте, за що, люди-и-и! — й кинувся у вир.

«Лю-у-уди-и-и!» — гомоніло ще понад засніженими берегами, але червоні бризки з виру уже склилися на льоду, і вже не було старого Гамалії.

Через два дні його прибило хвилею під верболіз. Він лежав горлиць, борода його примерзла до льоду, а очі виглядали з неба помсти.

- У чому полягає символічність назви твору «Вир» Григорія Тютюнника?
- Які художні прийоми використовує Григорій Тютюнник у створенні образу Інокентія Гамалії?

СЛОВНИК НЕЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ

Чумарочка — зменшувальна форма від слова чумарка — назва верхнього одягу.

Пришви — нижня частина чобота, яка прикриває ступню.

Сірячина — домоткана шерсть грубого виготовлення, теплий верхній одяг без підкладки.

Реманент — інвентар.

Перечавучить — передає.

Одчаюга — людина, що не знає страху.

ПІДСУМУЙ ПРОЧИТАНЕ

- За жанром «Вир» Григорія Тютюнника — це

А	поема	В	роман	☐
Б	повість	Г	драма	
- Героями твору «Вир» Григорія Тютюнника є

А	Віталік та Тоня	В	Грицько та Маруся	☐
Б	Микола та Єлька	Г	Тимко та Орися	
- Слави «перебійців» у романі «Вир» Григорія Тютюнника набула родина

А	Вихорів	В	Гамаліїв	☐
Б	Тетерь	Г	Чугайв	
- Головою троянівської артілі в романі «Вир» Григорія Тютюнника є

А	Оксен Гамалія	В	Йонька Вихор	☐
Б	Микита Чугай	Г	Василь Кир	
- Події у романі «Вир» відбуваються напередодні та під час

А	Першої світової війни	В	голодомору	☐
Б	революції 1917 року	Г	Другої світової війни	

6. У романі «Вир» Орися, проводжаючи Тимка на війну, на згадку дає йому

- А хустку
Б свою світлину
В шматок коси
Г сорочку

7. Про кого з героїв роману «Вир» іде мова в наведеному фрагменті:

«...був якийсь невдаха, і все йому не в руки потрапляло, а ковзало по між пальцями. Приміром [він] поцмокуючи льюлькою, говорив, що вигідніше продати овець і купити кіз або що треба продати корову і прикупити овецьок, Уляна того не заперечувала, хоч знала, що ні того, ні другого робити не можна, бо в господарстві і масла, і молока, і овечого лою потрібно...?»

- А про Оксена
Б про Йоньку
В про Дениса
Г про Тимка

8. Оксен Гамалія з роману «Вир» став командиром партизанського загону під назвою

- А «Зірка»
Б «Помста»
В «Вогонь»
Г «Іскра»

9. Установіть відповідність між назвами творів та їх авторами:

1 «Щоденник»	А О. Турянський
2 «Огненне коло»	Б Г. Тютюнник
3 «Марія»	В У. Самчук
4 «Вир»	Г І. Багряний
	Д О. Довженко

1	
2	
3	
4	

10. Установіть правильну послідовність подій у творі «Вир» Г. Тютюнника:

- А Олеся проводжає Тимка на фронт
Б У Троянівці було одержано перші повістки до военкомату
В Оксен Гамалія став головою Троянівської артілі
Г Оксен Гамалія став командиром партизанського загону

1	
2	
3	
4	

Олесь Гончар (1918–1995)

Олесь Терентійович Гончар — видатний український письменник ХХ ст. Широкому колу читачів він відомий насамперед як автор романів, повістей, новел та оповідань, однак у його творчому доробку є й поетичні твори. Саме під час Другої світової війни О. Гончар, який брав безпосередню участь у військових діях, пише вірші, які згодом сам назве «конспектами почуттів», «поетичними чернетками майбутніх творів» (через сорок років вони складуть поетичну збірку «Фронтіві поезії»). Митець був членом Спілки письменників України. З 1973 р. О. Гончар входить

до Всесвітньої Ради Миру. Як зазначає А. Погрібний, у творах письменника «повсякчас звучить <...> симфонія драматичної національної історії; відчуття кровної приналежності до свого талановитого і працюючого народу сповнює найсвітліших героїв творів майстра. Так послідовно витримується ним та першоумова, що й надає художнім з'явам відкритості до їх засвоєння іншими народами, так витворюється гармонія межі глибоким національним укоріненням Гончаревої прози та вселюдським відгуком, що вона його здатна викликати».

Основні твори: збірки «Південь», «Дорога за хмарами», «Чари-комиші», «Новели»; повісті «Земля гуде», «Микита Братусь», «Щоб світився вогник», «Бригантина»; романи «Прапорonosці» (високо поцінований сучасниками, зокрема колегами-письменниками), «Таврія», «Перекоп», «Людина і зброя», «Циклон», «Тронка», «Собор», «Берег любові», «Твоя зоря» тощо.

Це цікаво!

Твори О. Гончара широко відомі не лише в нашій країні, а й за кордоном. Книги письменника перекладалися 67 мовами народів світу. Окремі твори виходили у сімдесяти шести країнах. У жовтні 1990 р. на XXII Міжнародному науковому з'їзді Американської Асоціації для розвитку славистичних студій (у столиці США) відбулася окрема міжнародна конференція «Людина і її місія у творчості Олесь Гончара», де було заслухано понад 800 доповідей. Звучали на англійській й українській мові, змістовні доповіді про творчість прозаїка, надто про «Собор», виголосили відомі вчені з української діаспори: професори Л. Рудницький, Л. Онишкевич, М. Лабунька, М. Тарнавська, В. Маркус. Зокрема, доктор філософії та президент університету Ла Салль із Філадельфії П. Елліс пошанував Олесь Гончара у своєму слові як «провідного прозаїка України та одного з передових письменників нашого часу». Біографічний центр у Кембриджі (Англія) визнав письменника «Всесвітнім інтелектуалом 1992/93 р.».

За мить щастя

У тропічному місті Рангуні, де молоді смаглочолі солдати стоять з автоматами на постах у своїй джунгльній зеленавій одежі, в місті золотих пагод — храмів, що підносяться в небо стогами жовтогарячого жнив'яного блиску, в місті, де рано ніч настає і в присмерках палацу, мовби вихопленого з казок Шехерезади, майне раптом обличчя з прекрасним профілем камеї, а на сцені, відданій східним розкошам пластики, співають руки танцівниць, тчуть пісню кохання під звуки дивного інструмента (назва якого так і зосталась тобі невідома!), — в той жагучий, по-тропічному паркий рангунський вечір з фантастикою музики, краси і мрій піднебесних згадалася чомусь ця давня історія, історія інших широт...

Літо було, перше повоєнне літо, виноградники зеленіли, і перші снопи виблискували в полях.

Сліпучий день, коли світяться стерні, а шляхом, що стелиться з нашого табору до найближчого містечка, артилерійські трудові наші коні тюпачать. Тільки не гармату тягнуть за собою, не в артилерію впряжені, а в звичайну бочку-водовозку. Високо на ній в пілотці набакиреній, в медалях на всі груди сидить Діденко Сашко, артилерист. Про демобілізацію думає хлопець, не інакше. Бо всі ми в ці дні тільки тим і живемо, що скоро додому, а там кожного з нас жде любов. Того своя, того своя, а кого просто невідома, туманна. Насвистує, наспівує бравий водовоз, недбало пустивши через чоло пасмо пшеничного чуба. Дунайське небо шовками-блავатами переливається, літо горить, пашіє, хмелить хлопця.

Яке роздолля навкруги! Під час війни, коли випадало опинитися в горах скелястих уночі, у хвищу, в завірюху, не раз кортіло йому крикнути, гукнути, гогокнути так, щоб луна покотилася по всіх Карпатах. Але тоді не можна було. Тоді люди жили нишком, потайки, покрадьки. Передній край галасу не любить. Зате зараз Діденко, виїхавши за межі табору, має волю гогокати на всю душу:

— Го-го-го-го-о!

— Співаєш? — сміючись питає зустрічний водовоз із сусіднього полку.

— А що — погано?

— Ні, не погано. Так і вовк у степу співає.

— Давай удвох!

— Давай!

І вже у дві горлянки:

— Го-го-го-го! Го-го-о-о!

Лунає, розкочується навкруги, аж поки вони й роз'їдуться, а найдалші женці, випроставшись, весело поглядають на шлях.

Ніхто не відгукується на Діденкове гогокання.

А хміль сонця нуртує душу, і в голову лізе всяке таке, що чув про любовці фронтів, про знайомства в медсанбаті, а то й з місцевими грішницями, — таланить же іншим! А йому — що йому випадало? Гармату тільки й знав у житті, з нею пройшов півсвіту, перемісив багнюки! Понад хмарами з нею був, плацдарми тримав, — за гарматним боем ніколи й на дівчат було озирнутись. І ось тепер в'їжджає в палаюче літо на своїй водовозці, спраглий, самотній.

Стерня, свіже литво полукіпків, снопи і снопи — все виблискує золотом, все бризкає жнив'яним сонцем.

А один полукіпок ще не вивершений, ще без корони, і щось — як живе полум'я! — яскраво майнуло й зникло за тією золотою спорудою. І ось уже видно руки загорілі, що довершують свою снопасту працю, ставлять шапкою на полукіпок останнього снопа, — і він так весело, задерикуватого вгору стирчить!

А жниця вийшла із-за полукіпка і, ще й звідси поправляючи снопа, позиркує на шлях до солдата завабливим оком, так принаймні йому здається. Кофтина палахкотить на ній. Червона як жар. Волосся темніє, вільно спадаючи на плечі. Ноги загорілі блищать. Ось уже глек у неї в руці, і жниця, відкинувшись, нахильці з того глека п'є; і навіть п'ючи, вона, здається, одним оком весело зорить на шлях.

Опустивши глек, вона сміливо всміхається до шляху, ніби під'юджує, припрошує тим усміхом табірного водовоза: «Йди, напою й тебе...»

І ще дві чи три молоді жниці з'являються біля її полукіпка і давай жартувати, давай піддражнювати солдата. Регочуть, на мигах щось показують, спокуюшають натяками...

Але тих він мов і не бачить, поглядом впився в оту одну, що стоїть поміж ними, хоча й не бере участі в їхніх безсоромних вихилясах, в ту, що своєю усмішкою покликала його перша.

Насмішниці шаленіють, аж вищать, мелькають пеленами, — що ж ти, мовляв, за герой, що боїшся й позалицятися?

— Тпру!

Кидає віжки, зістрибує, і вже тріщить цупка стерня під чобітьми, жниці шугають хто куди навтьоки, розлітаються зі сміхом, з лукавим переляком, тільки вона одна зостається стояти — незворушно стоїть під своїм тугим золотим снопом.

І хоч це ж вона перша посилала усмішку йому на шлях, і солдат біг сюди теж настроєний на веселощі, на пустощі, але зараз сміху не було на її устах, не було жарту в її погляді. Щось інше було. Щось інше світилося з глибини аж присмучених, карим сонцем налятих очей... Ах, ці очі, що в них затаєна безодня жаги й ніжності, ця кофтина червона, блаґенька, що вже аж розлазиться на смаглому тілі, ці зрошені жнив'яним потом, напіввідкриті, напівоголені перса... Ніщо не боялось його, все ніби ждало цієї миті, цієї зустрічі з ним, ніби навіть довгожданим.

Вказала на глечик між снопами, — напийся, мовляв. Діденко подякував, але до глечика не торкнувся.

— Звати як тебе? Марічка? Юлічка?

Віями на мить затулилась від нього:

— Лорі. Ла-ри-са.

Золоту соломинку знічів'я крутила в руках. Діденко обережно взяв у неї ту соломинку, — віддала, не опираючись, лише спаленіла щоками, зашарілася густо. Відчуваючи, як дух йому перехоплює ніжністю, взяв руку її, маленьку, тверду, у свою — велику, грубу. Вона не висмикнула й руки, не відпручувалась, а широко відкритими очима, їх налятою ясною мовби дякувада, що він з нею такий ласкавий.

— Лариса... Лариса... — стиха повторював він.

А вона дивилась на нього так спрагло, ніби все життя ждала саме його.

У чорній хвилі волосся, що розсипалось по плечах, помітив срібну ниточку, і це вразило: що так рано її посрібілило? Яке горе, які смутки? І сповнився ще гарячішим почуттям до неї, бажанням оберегти, прихистити її.

Були сказані якісь слова, — він сказав їх по-своєму, вона по-своєму, — і хоч це було як мова птахів, і говорилося не для того, щоб зрозуміти, однак й це щасливе лепетання ще більше зближувало їх.

Десь косу лунко клепає косар, і перепел профуркотів у повітрі, ніби важкий осколок, а біля неї сонцем пахли снопи, і вона йому теж пахла сонцем і снопами.

Руку її все життя не хотілось би випустати зі своєї, безодня очей заваблювала, густовишневі губи були так довірливо близько.

Солдат припав до них.

Вона ніби тільки й ждала цього пориву, шпарко охопила хлопця руками і, відхилена на снопи, віддарювала його жаркими поцілунками спраглості, вдячності й відваги. Це таки було живе полум'я, що опалило його, обняло, засліпило. Снопи розлазились, розтікались під ними, як золота вода, п'янили обох, вона лежала горілиць — жарка, незнайома! — і очі її були повні щасливого п'яного сонця.

Ще не випустив він її з обіймів, як раптом вона шарпнулась, нажахано скрикнула щось йому в засторогу, і солдат, озирнувшись, угледів, як смерть до них наближається у вигляді незнайомого, чорного, в жилетці, з блискучим серпом у руці. Догадався: чоловік! Бо тільки чоловік міг наблизитись з почуттям такої несамовитої правоти. Біг просто на Діденка, важко дихаючи, з чорним обличчям, з божевільною каламуттю в очах...

«Смерть!» — промайнуло Діденкові. Ще промайнуло в одну мить те, що сам бачив недавно: боєць лежить на винограднику затоптаний, поглумлений, з перерізаним горлом... Почуваючи за собою зіщулену жіночу постать, артилерист ривком вихопив з кобури свій важкий трофейний пістолет...

Пролунав постріл.

Того ж дня Діденко вже сидів на гауптвахті.

Гауптвахта на узліссі стоїть.

У минулому ліс цей був власністю якогось графа, а тепер його нібито відкупило за скількись тисяч певно наше командування, щоб улаштувати в цьому лісі табори. Тут ми живемо. В глибині лісу — вже наша солдатська цивілізація: посипані пісочком алеї — лінійки, грибки, червоні кутки, цілі квартали чепурних офіцерських та солдатських землянок. І ясна річ, що для землянки гауптвахти (чи «губвахти», чи просто «губи») тут не місце: її винесено осторонь, геть аж на узлісся. Споруджена нашвидкуруч, вона, одначе, міцно сидить у землі, ледь стирчить гребенем, присадкувата, темна, лобата, нагадуючи суворість давніх своїх пращурів — один із тих сторожових куренів, що їх колись ставили запорожці де-небудь на Базав-луку або на Вовчих Водах. Двері важкі, з дубових неструганих обап'олів. Засув на дверях і плomba, наче тут склад з вибухівкою. І ніякого віконечка, лише вузенька над дверима щілина — прорізь, на амбразуру схожа, щоб миска з пісною кашею раз у день крізь ту амбразуру пролізла.

Той перший, що прийшов допитувати Діденка, був певен, що причина всьому — вино. Винних льохів у містечку багато, зараз господарі саме допивають торішнє, звільняють тару під молоде. Трапляється, що й бійці десь пересидять у льоху, в прохолоді, найпекучішу спеку.

— Краще не крути, Діденко: в підвалах перед тим побував? — І скалками примружених очиць дрібнозубий допитувач проймає Діденка, вважаючи, видно, що бачить його наскрізь. — Відомо, що вони навмисне споюють наших... Кажі: хміль винуватий?

— Хміль, та не той, що ви думаєте, — відказував солдат.

— А який? Який? Ну?

— Не нукайте, бо не поїдете, — спокійно відповідав Діденко і не бажав більше нічого для його протоколів розповідати. Хоч як той сікався, а цей сидів насупившись, а часом навіть починав мугикати пісеньку про Лизавету з кінофільму.

Перед землянкою гауптвахти плац, тобто витирлувана бура толока, де відбуваються військові наші учби, стоять спортивні пристрої, різні там «кобили» та «козли», через які солдат мусить стрибати; ще далі за толокою, скільки зглянеш, тропічно зеленіють виноградники — то вже не наша зона.

Доки ми муштруємось на плацу, доки, впріваючи під нещадним сонцем, вицибуємо, мов гусаки, сюди-туди, в'язень з гауптвахти невідривно стежить за нами. Скільки не тривають заняття, все виглядає з прорізі над дверима білий Діденків чуб. Іноді навіть чуємо його підбадьорливі вигуки:

— Давай, давай, гвардійці!

Чи варто й говорити, що симпатії солдатські цілком на боці ув'язненого. Сашко, це ж наш Сашко, наш славний безстрашний друг артилерист попав на «губу»! Має від нас він передачі, має цигарки і ковток із баклагги, бо що з того, що він під замком, а ти вартуєш його, — хіба ж так просто забути пережите, адже ж разом було скуштовано і чужих рік, і карпатських туманів, і плацдармів палаючих, де трималися до останнього, розстрілюючи фашистські танки в лоб... Якби воля хлопцям, вони б, напевне, й дня не тримали Сашка Діденка в цьому арештантському курені. Бо чи таке воно й страшне, що він накоїв, — один постріл, а перед тим мільйони, мільярди пострілів було зроблено по людині! Не крав, не грабував, з табору самовільно не відлучався, а що тому ревнивцеві, якого десь чорти під руку піднесли... то не в зуби ж було йому дивитись!

Ларисою звати її — це єдине, що знали ми, Діденкові друзі, про його любов. А він, хоч теж тільки один-однісінкий раз бачив Ларису, міг розповідати про неї до ранку. Яка то насолода була, стовпившись коло землянки, припавши до амбразури, слухати й слухати крізь ту амбразуру його спрагли, закохані розповіді про неї, про свою Ларисочку. Нам аж дух перехоплювало, коли йшлося про оті снопи золоті, полум'я кофтини, палаючі вуста... А очі! Її очі ясновологі, карим сонцем наляті... Тільки чому в них були ще й смуток, згорьованість? І вже спільно втворювалось легенду її життя: за нелюба віддано. Бо ж, напевне, безприданниця, вроду тільки й мала, ось і дісталася дукачеві, жмикрутові старому, що світ їй, молодій, зав'язав... Буйними барвами солдатська уява малювала, як безрадісно жилося за нелюбом молодій жінці і як потім збурунилась їй душа, коли побачила оцього білявого артилериста, що шляхом на водовозці проїжджав... Побачила й з першого погляду: він! Той, що його мені доля послала!

— Оце жінчина! Ось за кого варто в огонь і в воду! — так говорилося про неї коло гауптвахти. Спалахнула, мов полум'я, зневажила всі умовності, безоглядно віддала солдатові свою любов. Він переможець, а вона хіба ж не рівня йому? Хіба

не здобула перемогу над своїм рабством сімейним, над плітками, забобонами, хіба не довела, збунтувавшись, що свобода й любов для неї понад усе?!

— Не кожному таке випадає, — казали Діденкові друзі. — Це тобі нагорода за все!
— Орден вічного щастя, — жартував котрийсь, а Сашко усміхався.

Чули раніше хлопці, що любов змінює людину, що в коханні душа людська розквітає, а тут це диво звершувалось на їхніх очах. Був, як усі, їхній друг і ось враз із звичайного став незвичайним, став щедрим, багатим, багатшим за царів, королів! І це був їхній Сашко Діденко! Наче напоєний чарами, тільки й жив він тепер своїми золотими видіннями, отими снопами, її красою, тільки й ждав, коли вийде з гауптвахти та знов гайне до своєї циганочки (так він свою малярочку називав)...

— Головне, щоб водовозку мені знов повернули, — казав він до вартових. — Одразу ж на галопі до неї! Сідай, моя мила! Сядемо поруч на водовозці і гайда через усе місто: дивіться — це наше весілля, це вже ми з нею муж і жона.

Вартових тривожила його безоглядність.

— Закон цього не дозволяє, — стиха заперечували йому.

— Який закон? — дивувався артилерист, наче з місяця звалився.

— Не сміємо брати шлюб з іноземками... Такий закон.

— Проти любові закон? Не може бути такого закону! Який дурень вигадав? Побачите, я свого доб'юсь... Зауважимо, до речі, що Сашко Діденко виявився в цьому провидцем: відмінено було цей закон. Але сталося це далеко пізніше.

Поки що ж, неголений, без ремня, походжає у своєму курені негасимий Ларисин коханець, а розводящий на зміну одним вартовим приводить інших, щодали суворіших. Декотрі, особливо з свіжого поповнення, стоять на варті строго статутно, з в'язнем не братаються, сказано їм, що вартують важливого злочинця, — яке тут може бути панібратство? Грудка каші, кухоль води — оце тобі належить, і не більше. І їм аж дивно чути, що він після цього ще й мугикає, ніщо його не страшить, сподівається, видно, що скоро випустять з гауптвахти...

Діденко й справді жив у ці дні незвичайно: оті снопи золоті, вони і вночі, у темряві землянки, йому сяяли, — не підозрював хлопець, які хмари збираються над ним.

Той трагічний випадок, що скінчився смертю старого ревнивця в лікарні, незабаром набув широкого розголосу в країні, про нього зчинила страшний галас преса на Заході. Бачите, мовляв, який розбій чинять окупаційні війська, серед білого дня на жнивовищі вбивають чесних католиків, гвалтують їхніх дружин. До командування, яке й не заперечувало, що вчинок сам по собі непростенний, ішли депутації, вимагали винуватцеві найтяжчої кари.

Усе складалося не на користь Діденкові... Країна ішла назустріч своїм першим післявоєнним виборам, боротьба партій загострювалась, і всюди на розбурханих передвиборних мітингах вчинок солдата знову був притчею во язицех, про нього галасували до хрипоті. Даремно на одному з таких мітингів на містечковім майдані, де різні партії схрестили свої мечі, сама Лариса гукала у вічі лідерам: «Лицеміри ви, брехуни! Це мій гріх, а не його!» — її не слухали, а розлучені родичі

та родички чоловікові ледве коси на ній не обірвали. І обірвали б, якби не заступився старий священик, душпастир їхній, якому вона перед тим сповідалась.

— *Omnia vincit amor!*! — гукнув він до розлютованого натовпу, і хоч його й не зрозуміли, але це подіяло, як заклата, врятувавши Ларису від самосуду.

В такій атмосфері, гарячій, щодень роздмухуваній, коли в дію непередбачено вступили нові сили, коли життя Діденкове вже, як соломину, закрутило бурями інших пристрастей, — справу його розглядав військовий трибунал.

За те, що він вчинив, Діденка було засуджено до найвищої міри покарання — розстрілу.

Тепер тільки одна людина в державі могла помилувати його.

Справа пішла до Москви.

Доки ждали відповіді, Діденка тримали все в тій же землянці на узліссі.

Здається, й зараз засуджений ще не до кінця збагнув, що його жде. Вся ця історія з убивством, судом і вироком стосувалася ніби не його, все сприймалось як тяжке, моторошне непорозуміння, що має ось-ось розвіятись.

І хоч тепер безтурботного мугикання його більше не чули, проте й духом гвардієць не падав, тримався з спокійною гідністю, тільки, видно, сон втратив, бо з самого рання, коли ще й заняття на плацу не було, він уже — як штик: стоїть і невідривно дивиться крізь свою бійницю на плац, на виноградники.

Що ж, був хміль, а тепер — похмілля.

Одного ранку, коли тільки зазоріло на сході, а хащі виноградників ще темніли у сивих росах, вибрела з тих виноградних джунглів... вона. З'явилась, мовби силою його уяви викликана, але не уявна — справдішня виринула з туману, з росяної виноградної гушавини. Не пломеніла тільки на ній кофтина, як тоді, була темно вбрана, боса, зарошена, і волосся на голові кучмилося недбало. Опинившись на безлюднім плацу, озирнулася і, наче знала давно вже, куди їй треба, попрямувала швидкою скрадливою ходою мавки просто до бліндажа гауптвахти.

Вартовий, новачок із числа поповненців, днями лише присланий у полки, був не з тих, щоб підпустити незнайомку до об'єкта.

— Стій!

Розпатлана, задичавлена, вона зіщулилась і ще більше прискорила ходу.

— Стій! Стрільтиму! Клацнув затвором, і бровенята його так нахмурились, що не можна було не зупинитись. Певне, хлопчина-вартовий догадався, хто вона, став проганяти і, хоч як жінка благала, заламувала руки, він таки відігнав її геть назад, за табірну зону. Проте й там нещасній жінці, мабуть, чути було, як гатить у двері її в'язень, як аж здригається землянка від його несамовитої грюкотняви, від зливи проклять, що вилітають з амбразури.

Цілий день відганяли її вартові, але що відженуть в одному місці, вона виринає в іншому, шастає, никає, мов прибудда, мов незнищимий дух цих розбуялих і ніби вічнозелених виноградників.

¹ Все перемагає кохання (лат.).

Надвечір варту посилили, проте саме тепер, коли в наряді випало бути артилеристам, найщирішим друзям Діденковим, вони, взявши перед розводящим гріх на душу, дозволили закоханим побачення.

Мов з хреста знята — така була вона, коли під поглядами вартових наближалася до гауптвахти. Для них Лариса не видалася красунею, просто змучена, перестраждана жінка з темним проваллям очей, що горять, як у хворої, а ось йому, Діденкові, була вона зовсім інакша, бо, припавши до амбразури, бідолаха аж заплакав — заплакав од щастя бачити її.

Лариса простягла йому кризь амбразуру свої руки, темні, буденні руки, що, видно, бачили всяку роботу, і він, вхопивши разом обидві, нестямно став обцілювати їх. Вартові з делікатності повідвертались, але все одно чули то голос її, що лебедів шось ніжне, то голос його, повен жаги і пристрасті, аж не вірилось, що це ті ж самі уста, які щойно лайку вивергали, тяжкі прокляття шпурляли всьому світові, тепер гарячим шепотом тануть, захлинаються ласкавістю солов'їною:

— Зірньоко моя! Циганочко! Ясонько! Оченя мое каре, щастячко рідне мое!..

Де й бралися в нього, грубого артилериста, ці слова-пестощі, ці ласкаві співи душі, співи до неї, єдиної, що й справді мовби зробила його щасливим, піднесла своєю любов'ю на якісь досі не знані верхогір'я... Що знав він досі, що бачив, чим жив? Вирви, та бруд, та сморід війни, снаряди тільки й умів фугувати, смерть одну тільки й бачив, а вона, ця любов несподівана, з'явилась, мов з неба, і сонячним духом снопів — подихом самого життя — тебе обдала, сп'янила навіки...

Вартові через якийсь час стали нагадувати Ларисі, що вже годі, пора, мовляв, але вона й не чула, аж навшпиньки пнула, тягнучись усім тілом до амбразури, втопивши в ній своє худе, обвите кудлами лице... Що вона бачила там? Сині краплини очей, та крутий солдатський лоб, тепер уже пострижений, та широкі вилиці посірілі — це й усе, що могла там побачити, а надивитися все не могла, бо, може, це й було саме оте її найдорожче — один тільки раз відпущене їй на землі.

Запустивши руки у віконце, долоньями гладила Діденкові його посіріле в сутінках обличчя, велике, міцне, одне з тих облич, що їх переводять у граніт. Трепетно голубила обома долоньями щоки йому, аж нестерпно було дивитися вартовим на ці розчуленості, дивитись, як, зблизившись лице в лице, уже плачуть вони обое — і він, і вона.

Наче передчували те, що вже насувалось.

Вночі було одержано відповідь: вирок залишається в силі. Підлягає негайному виконанню — на очах військ і цивільних.

Тепер врятувати Діденка могло тільки чудо.

Дощило і передосінні хмари облягали небо, коли батальйони похмуро шикувалися — не на плацу, а на іншому глухому узліссі, над яром, щоб разом з цивільними, родичами загиблого, взяти участь у цьому останньому ритуалі. Представники місцевої влади теж прибули сюди — всі у чорному, мовби на знак жалоби.

В старих арміях (чи десь ще й тепер) перед стратою до засудженого заходить піп або пастор на останню розмову. Тут цього не було, і тягар такої місії ліг

на комбата Шадуру, колишнього Діденкового командира. Старий артилерист, що відміряв, як і Діденко, півсвіту разом із своїми гарматами, де на стволах уже й зірки не вміщались, зайшов до землянки понурий, з опущеними вусами. Не знаючи, як вести себе, покашляв і, втягнувши голову в кістяво підняті плечі, присів скраю на холодному земляному лежаку. Не знав комбат, з чого почати, як відпустити гріхи цьому клятому Діденкові, якого він навіть любив, адже добрий, надійний був з нього солдат. А тепер ось так обернулось — згорбившись, стоїть його артилерист без ременя, в безмедальній, непідперезаній гімнастерці — гімнастерці смертника. Невже це прощальна розмова? Комбатові якось і самому не вірилось у реальну доконечність і неминучість того суворого присуду. Але ж доручено. Врешті-решт мусив щось казати... Що їм, смертникам, кажуть у такий час?

Понурився Шадура-комбат. Вийняв кисет з тютюном, взяв собі пучку й Діденкові подав, і вони мовчки закурили, як наче десь на вогневій між двома боями.

— Ну от, Діденко. Воювали ми з тобою не один день, воювали на совість, ніхто не дорікне. Я пам'ятаю, як отам під дотами... І під Верблужкою... І під Бартом, під Естергемом — усе пам'ятаю. Геройський був солдат. Там куля минула, а тут... Що ж це виходить? На смерть за Батьківщину йшов, а тепер сам заплямував її? — Він глянув на Діденка, ждучи заперечень, але той мовчки горбився під накатом землянки, тріщав цигаркою. — Що ж ти мовчиш?

— А що казати!

— Тисячу разів життям ризикував ти за неї в боях, тисячу разів міг за неї головою накласти. То хіба ж тепер злякаєшся? Якщо справді заплямував і кров'ю тільки й можна ту пляму змити — хіба не змиєш?

І знову ждав Діденкової відповіді. Засуджений мовчав, понурившись.

— Ця жінка... Хто хоч вона? Чи то у вас аж так серйозно? Діденко спрагло, раз за разом затягуючись, дотяг цигарку до вогню.

— Я люблю її.

Комбат зітхнув, кашлянув, і знову вони помовчали.

— Треба ж було їй підвернутись тобі, — з досадою сказав комбат.

— А я не щкодную.

— Тепер уже однаково — шкодуй не шкодуй... Шадура глянув на годинник.

— Ви ж мене знаєте, товаришу комбат, — Діденко раптом розхвилювався. — Вітчизну, те, що є найсвятіше в людині... Хіба ж я хотів зганьбити?! Та коли вже так виходить... Коли виходить, що тільки смертю й можна ту пляму змити... То що ж, я готовий.

За півгодини по цьому засуджений стояв перед військами над яром, і темні хмари плвли над ним. Дочитувалися в суворій тиші останні слова, коли зненацька пронизливий, як постріл, жіночий скрик вихопився десь над виноградниками й розпанахав тишу до хмар.

Що після цього додати до цієї історії? Як чудо сталося? Як здригнулись серця від її зойку — зойку безоглядної туги й любові, і як опустилися дула гвинтівки, і всміхнулись полеглою ті, що прийшли сюди бути свідками страти? І як він,

помилуваний, ступив від своєї смертної ями назустріч товаришам, друзям, командирам, назустріч їй, своїй безмірно коханій, що, розкинувши руки для обіймів, сяюча, бігла–летіла в щасливих сльозах до нього? І як цілу ніч після цього разом веселились війська, й виноградне містечко, й найщасливіші в світі — він і вона?

Та тільки чуда не сталось. Скрик був, і хвилиenne замішання, і жіноча в лахмітті постать справді була вихопилась з виноградників, майнула перед ошелешеними військами — та тільки на мить. Порушений лад скоро було відновлено.

Хмари над яром пливли, як і пливли. Сталось все, що мусило статись.

- Які проблеми порушує О. Гончар у новелі «За мить щастя»?
- За допомогою яких художніх прийомів та засобів О. Гончар передає почуття головного героя новели «За мить щастя» Сашка Діденка?

СЛОВНИК НЕЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ

Кам'я — ювелірна прикраса, виконана у техніці барельєфу на дорогоцінних або напівдорогоцінних каменях.

Тюпачать — тупають.

Набакирена — зсунута набік.

Обапол — вирізаний за певними розмірами шматок бічної частини дерева.

Залізний острів

(новела з роману «Тронка»)

Блакитніє море. Дитячим щебетом починається ранок на одному з мальовничих півостровів, що по-тутешньому зветься просто кут. На куті великий старовинний парк, один з тих парків, що їх колись насаджували та поливали в таврійських маєтках заробітчани та місцеві степовики, ті, чії внуки та правнуки зараз ціле літо щебечуть у затінках цього парку та смагляють біля моря до мулатної смаглості. «Комуна» зветься цей кут і цей парк, тому що тут ще в двадцяті роки справді була комуна демобілізованих червонофлотців, і хоч комуни давно нема, але ймення від неї ще й досі зосталось. Восени та навесні, доки діти у школі, в Комуні проводяться наради районного масштабу, форуми чабанів або кукурудзководів, сюди ж ідуть відзначати й Першотравень, а потім на ціле літо — рясно-сонячне, степове, — влада тут переходить до рук піонерії, хлопчаків та дівчаток, що їх з усіх усюд звозять сюди, і їхнім житлом стають цупкі профспілкові намети, а єдиним начальством — виховательки та вожаті.

І хоч тут здебільшого все люди веселі, але й серед них своїми вигадками та голосом, що як веселий дзвіночок, виділяється Тоня Горпищенко. Коли не глянеш, вона в оточенні дітлашні, і хоч нікому Тоня не потурає, як і їй самій батько

не потурав, всякого вміє приструнчити, все ж, незважаючи на це, малюки чомусь линуть до неї найбільше, їм з нею весело, Тоню вони по-справжньому люблять, її енергії вистачає і на танці, і на співи, і на різні ігрища. <...>

Люблять з нею діти ходити в походи, а оскільки дивитись тут особливо нема чого, все степ та степ, де тільки й побачиш давній, може, ще сарматський курган або сліди капонірів — захисників, де під час війни стояли обкопані літаки, — то найчастіше Тоня йде з дітьми по дузі затоки аж до того місця, де над самим морем, край рудої суші соковите зеленіють кущики очерету.

— Вгадайте, звідки цей очерет? Чому ніде більше нема, а тут зеленіє?

І буває, що декотрий з дітлашні і вгадає:

— Мабуть, тут є солодка вода.

В очереті справді натрапляють вони на таке багатство, якому й ціни не складеш у степу: криниця чистої джерельної води! Не дуже й глибока вона, сонце її просвічує аж до дна, а саме дно, мов у каменоломні, золотиться уламками абияк накиданого каменю-черепашика. Дітям — розкіш: обляжуть криницю з усіх боків, набирають воду в пригорщі й смаковите п'ють, а понапивавшись, пустують, бризкають один одному в обличчя, лящать, аж поки знову прищухнуть, дивлячись, як вода в криниці встоюється і сонячне проміння, зламане в ній, перестане гойдатись. Ось тоді й дізнаються вони від Тоні-вожатої, що це криниця не проста, що про неї ходить легенда, нібито в ній дно подвійне, і коли довго дивитись отак, то можна помітити, як на дні, між отим сторчма накиданим камінням, зблисне уламок шаблі козацької. Легенду цю знає вся степова округа, і, звичайно ж, у неділю жодна п'яна компанія не мине криниці, щоб не повстромляти в неї свої п'яні пики — їм ввижається там і шабля, і кинджал, і що завгодно... Буває, що пробують дістати той скарб, бо ніби ж зовсім близько бачить хтось шаблю і держак інкрустований, але тільки сягне рукою у воду, як дна вже й нема — немає ні дна, ні скарбу. Лежать малюки і дивляться у воду так пильно, що котромусь із них справді вже ввижається ніж гострий, як промінь, і сама вожата їхня, що теж розпласталася між ними над криницею, ніби вже бачить щось блискуче між камінням, чи, може, то тільки сонячний промінь грає? Та бачить вона тут, у цій чистій криниці, і те, чого її малюки при найбуйнішій фантазії побачити неспроможні — неспроможні заглядіти, як десь із самого дна крізь хащі наламано проміння всміхається до їхньої вожатої якийсь хлопчина, той, чие зображення отак проблискувало їй із води, налітої в гумове колесо в степу для чайок...

Буває, що набереде тут на їхню екскурсію табірний баяніст, в якого на голові ціла кучма густої вовни, аж дивно, чому його не стрижуть у таку спеку, баяніст починає приставати до вожатої з різними жартиками, називає її смаглявочкою, а вона просто в вічі баяністові каже, що як йому не соромно тут байди бити поміж дітьми, коли міг би зерно на токах вантажити в цей час.

— Треба ж комусь на баяні грати, — регоче витівник, а Тоня йому знов на це:

— В мене он п'ятикласник Петько Шамрай сам на баяні вміє не гірше за вас...

А то позвикали гроші розтринькувати робіткомівські. В декотрих піонертабо-

рах, кажуть, до того дійшло, що не тільки баяністів, а й сурмачів наймають, щоб піонерів уранці будили...

А коли рушають до табору, то баяніст, гукнувши дітям: «Ідіть, ідіть!» — на хвилинку ще затримує Тоню-вожату в очереті, і тоді дітлашня, нашорощена, як зайченята, знову чує:

— Ех ти ж, смаглявочка!

І вслід за цим дзвінкий виляск і схвильовані слова їхньої вожатої:

— Піди спершу тричі вмийся!

Тричі вмийся, себто перед тим, як лізти цілуватись...

І навіть малюкам ця формула їхньої вожатої до вподоби.

А що ближче до кінця тижня, то більше Тоню обіймає якесь хвилювання, в суботу з самого рання вона вже сама не своя, бурхливо-радісна, нестримно кидається з обіймами на товаришок-вожатих, і вони знають, в чім річ, вони дружно просять начальника табору, щоб відпустив Тоню на вихідний додому.

Її проводжають надвечір вожаті й дітлахи, і навіть ті, чий трус та картузи вона вившувала на дошку роззяв, стають трохи сумні, що Тоні завтра з ними не буде.

До радгоспу звідси далеко, лежить туди курявна степова дорога, але Тоня, щоб скоротити свою путь, вирішує брести через лиман навпростець, — так вона зріже кут, дістанеться того берега набагато швидше, а там уже рукою подати до одного з їхніх відділків... Затока тут не схожа на ту, що біля їхнього радгоспного степу, ця ще мілкіша, і її справді можна перейти вброд. Помахавши на розвітання рукою дітям та вожатим, що вийшли на берег її проводжати, Тоня підбирає платтячко вище колін, і вже її тугі смагляві ноги сміливо забродять в це тропічне море, де нагріта за день вода тепла, як молоко, і гаряче, йодисто пахнуть водорості. Густо збиті хвилию, вони непорушно киснуть у воді, і по них так м'яко ступати. Далі від берега море стає прозоре та чисте, дно видніє кожною своєю піщинкою, а потім знову з'являються водорості; вони ростуть по дну якись мережані, гіллясті — фантастична, неземна рослинність. В тій затоці, що біля радгоспу, водоростей зовсім нема, а тут їх цілий ліс під водою. Сонце просвітлює воду, і їх видно виразно, до кожного стебельця, наче в акваріумі, а там, де Тоня бредє, вони самі розхилиються перед нею, наче дають їй дорогу, наче знають, куди Тоня спішить. А вона таки спішить, і все їй сміється в грудях, і серце палає жагою зустрічі. Не те що такий лиман, що його курка перебрєде, а, здається, і ціле море перемайнула б вона, щоб тільки швидше бути там, де хлопчина, з усіх найгарніший, жде її на побачення. Скільки разів, то вранці, то вечорами, коли табір уже спить після відбою, вона припадала вухом до приймача, вслухалась, чи не озветься часом до неї Віталік, чи не скаже хоч одне слово, може, просто назве її ім'я. Адже поки не був радистом в радгоспі, то радіохуліганив, міг через ефір розшукати її в степу, покликати, а тепер, коли йому доручили весь радіовузол, тепер він сам не дозволяє собі такі коники викидати. Та вона й не сердиться на нього за це. Не сердиться, що мусить сама зараз бігти до нього на побачення, адже він сьогодні на чергуванні і йому не можна відлучатись — це не те, що їй. В усьому вона ставила його

вище за себе, в його вмінні, в роботі, в здібностях, і якщо тільки чим вона могла не поступатись перед ним чи й перевершувати його, то це, мабуть, своєю любов'ю. Брела, дедалі вище підбираючи платтячко, то наспівувала, то голосно сміялась, що вона вільна, що попереду вечір побачення і що цілуватиме її той, хто їй любий.

Затока виявилась ширшою, ніж видавалась з берега, вже й сонце вишнево пірнуло за степовим берегом, а Тоні, нажаленій медузами, ще далеко було добуватись до берега. Морю не лякало її своєю глибиною, бо вона знала, що комунівські жінки, які працюють по той бік на птахофермі, щоранку перебродять його, отак підібравши спідницю... Жінкам з птахоферми тутешні броди, видно, були краще відомі, а Тоню це забите водоростями Саргасове море піймало так, що насилу виплуталась, а в другому місці зненацька шугнула на глибоке — опинилась у воді по шию. Проте й це не вибило її з радісного настрою, тим паче, що далі море знову мілкішало, ставало під руки, стало по пояс, і Тоня побрела швидше. Жахало її тільки, коли медузи раз у раз торкались у воді її голого тіла, жалили ноги, тіло від них щеміло, мов від кропиви, але не так самого жаління Тоня боялась, — просто були їй нестерпні слизькі доторки цих морських потвор.

Місяць-молодик, гострий такий, що врізатись можна, блискотів на чистому небі, і вечірня зірка вже поколихувалась на воді перед Тонею, і самотній чабан з далекого берега, схилившись на гирлигу, дививсь, як шалалуптна ота дівчина морю перебродить.

...Радгосп уже спав міцним трудовим сном, коли, прослизнувши мимо сторожів попід парком, перемайнувши вулицю, дівоча постать нечутно шаснула до Лукії в садок, шаснула і з затаєним подихом стала над Віталіковою розкладайкою, у мокрій, що аж тіло облипала, одежі. Здається, дівчина зовсім не дихала якусь мить. А тоді ледь-ледь торкнула хлопця за вухо, тільки торкнула, і він одразу кинувся, підхопився, наче й не спав.

— Це ти?

— Я.

— Мокра вся, — він потягнув її до себе, — під яким це дощем була?

— Через лимани, через усе Чорне море до тебе брела! — беззвучно сміялася Тоня. — Акули на мене кидались, спрути, восьминоги...

І Лукія, що спала на веранді, прокинулася, їй вчувся підозрілий шерхіт у садку, чиясь стороння присутність, їй навіть почулося, ніби хтось цілується поблизу.

— Хто там?

Ніхто їй не відповів, і хоч вранці син на всі її допитки тільки жартами відбувався, казав, що таке може й приснитись, але вона була певна, що вночі хтось був у садку, не тілько після її окрику, пирснувши, вишурхнула із садка.

В цей день кращі робітники відділків на двох п'ятитонках з прапорами вирушили в сусідній радгосп перевіряти угоду на соцзмагання. Лукія Назарівна очолювала цю поїздку.

Лукія на грузовику — в один край, а син на мотоциклі — в другий.

На мотоциклі в нього Тоня, вона сидить за спиною в хлопця, віє на вітрі волоссям, сміється. В руці авоська з бутербродами, які вони з'їдять, добре накупавшись у морі; вони виберуть собі пустинний берег, де будуть тільки удвох, купатимуться й розважатимуться цілий день, а надвечір Віталіків мотоцикл доставить Тоню прямисінько в табір, до самого її намету. <...>

Море десь уже близько, але його їм не видно з-поміж кучугур. Зі степу було видно, а тепер синява морська зникла за сипучими барханами, з молочаями та будяками, що тільки й ростуть в цих пустинних місцях. Сліпучими скалками іскриться пісок, жовтіє молочай, величезний будяк гіллясто розкинувся на кучугурі, мов колючий кактус десь на межі мексиканської пустелі. Мотоцикл доводиться брати й перетягувати через кучугури саморуч. Віталій веде, Тоня підпихає, і як тільки хлопець знову заводить мотор, Тоня вже вихоплюється на своє місце, розпушене волосся знов розвівається на вітрі, і Тоні знову смішно від того, що, тільки рушиш, вітер раз у раз заголює тобі коліна, облоскочує, смішно навіть з того, що бачить вона весь час перед собою тонку, ще зовсім хлоп'ячу Віталікову шию з глибокою ямкою, що буває тільки в брехунів. Він і не з брехливих, а ямка на потилиці наче гніздечко, хоч перепелине яйце клади. Але ж веде — такого мотоцикліста пошукати! Вперше зазнає Тоня такої швидкості, такої бурхливої їзди з перешкодами, але їй ніскільки не боляко, бо ніякого ж нещастя не може бути, коли такий водій сидить за кермом!

Ніби підохочений нею, Віталік бере ще один піщаний бар'єр, дає швидкість, щоб віраж був на славу, і віраж такий є, і тоді ще міцніше обіймають його з-за спини ласкаві дівочі руки, і він, щасливо хмеліючи, відчуває всім тілом доторк її пружких груденят.

Ривок — стрибок — віраж через останню кучугуру, і ось вам море, ось вам його синява, тиха, безмежна...

Один-однісінький серед морської рівнини бовванів крейсер вдалині, і, крім нього, ніде ні паруса, ні катерка. Надбережжя теж пустинне, безлюдне. Тоня вперше тут, серед цих кучугур. Бувала на морі не раз, але там, де воно ближче підходить до радгоспу, а не в цих барханах, куди й батькові отари не часто, мабуть, забродять.

Лінійний плюскіт хвиль... Суха морська трава чорніє, шелестить під ногами; доне-де риба в ній смердить, порозбухавши. Навіть і Віталік трохи торопіє: ні живої душі ніде. Сліплячі, остеклені простори. Дрімота у всьому. Ген-ген по берегу біліє самотня рибальська хатина, де кочує рибальська бригада в сезон лову, але зараз і там нікого не видно. Навіть дядько Сухомлин, що тижнями байбакує тут, стереже рибальську оселю, зараз не вийшов назустріч у своїм зім'ятім капелюсі та в брижуватих штанях з одною засуканою холошею, не вийшов, не став придивлятись, хто це прибув, хто порушив цю благодатну тишу та спокій... Хіба ж не дивна ця їхня планета Земля, на якій є десь і міста мільйоннолюдні з університетами, з хмарочосами, з підземними палацами метро і спортивними аренами, де шаленіють зараз десятки тисяч болільників, і водночас є таке тихе узбережжя, де дрімає собі під козирком черепиці одна рибальська хатина, та первісно простори моря синіють, та чайка сидить, куняє коло води, біла, непорушна, мов з алебастру.

А втім, є ще одне тут живе створіння: Сухомлинова корова-ялівка червоно-степової породи, забрівши далеко від берега, непорушне стоїть серед чистої морської синяви. Спека, мабуть, загнала її туди, і вона стоїть собі, прохолоджується у воді по черево, стоїть, як індійське божество, тільки хвостом час від часу обмахується — обмахується зовсім по-нашому!

Корова зацікавлено дивиться з моря на новоприбулих.

— Вона ніби хоче щось нам сказати, Віталіку!

— Цілком можливо. Що ти нам хочеш сказати, о добра корово? Ага! Що море тут пречудове! Просто як у тропіках. Тільки нема коралових рифів у ньому! Ось що вона каже!

— І ще що?

— І що дядько Сухомлин подався на неділю в Рибальське. І що ми тут з тобою одні! Можемо виробляти, що хочеш! Свистіти, співати!

І хлопець затягує на всю горлянку; «Степ і степ, один без краю, аж до моря берегів!..»

Тоня заливається сміхом, їй дуже подобається, коли він починає отак вивітати що-небудь.

— Ця корова так дивиться, ніби й справді впізнала тебе!

— Аякже! Індійська священна твар, вона одразу догадалася, хто перед нею! Перед нею — йог! Той, що вміє на руках і на голові! Вельмишановна корово! Прощу вашої уваги!

І вже хлопець стоїть на голові, уже на руках дубає берегом, — п'ятами в небо, розчервонілим обличчям вниз, — а Тоня, сміючись, повільно ступає слідом по м'якій морській траві, веде в руках мотоцикл.

— Годі, годі! — нарешті змилосердившись, каже вона, і тільки після цього юний йог, пружно перекинувшись, стає на ноги, з густо приливою до обличчя кров'ю.

— Купаємось! — каже Тоня й перша починає роздягатись.

— Я зараз! — скочивши на мотоцикл, Віталік гайнув по берегу до рибальської хати.

І незабаром Тоня бачила вже, як він по-хазяйськи ходить по двору, обстежує Сухомлинове кочовище. Став потім спихати на воду одного з баркасіків, що чорніли, витягнуті на берег.

До неї Віталік підплив уже тим баркасіком. Підпливши, глянув на Тоню і отетерів. Ніколи він ще не бачив її роздягнутою. В одному купальнику стояла, красуючись на весь берег відкритим дівочим тілом, струнким, засмаглим. Аж лячно хлопцеві стало, що вона така гарна. Невже це він, шкет, цілував ось її? Перед ним стояла, усміхаючись, ніби незнайома, зовсім доросла дівчина, а він перед нею щулився на човні у своїх трусеньках, як хлопчак, зніяковівши, знітившись перед блиском її оголених плечей, оголених ніг, стрункого дівочого стану. Присоромлений, він безладно веслував, крутився човном на місці, а Тоня, навпаки, почувала себе зовсім вільно, стояла й закручувала перед купанням волосся вузлом, радісно оглядала це сине роздолля.

— Ось куди б піонертабір!

І, кінчивши закручувати волосся, кинулась у воду, сягнуто побігла по ній далі від берега, на глибше. Віталій галаснув і, стрибнувши з човна, теж побіг за нею, наздогнав, і вони стали бризкатись, борюкатись. Тоня, впіймавши його, надавила, стала нагинати у воду, як хлопчака, що не хоче купатись, а він, випручавшись, намагався побороти її, натопити, але тут було ще мілко, і вони кинулись навперегінки бігти далі в море, і Віталій, підстрибуючи, гукав:

— Глибини! Глибини! О море, дай нам глибини! А по якомусь часі обоє лежать уже горілиць на воді заспокоєні, Тоня бризкає водою вгору, і звідти, з синього неба, білосніжні перла летять, справжнісінькі перла, блискучі, осяйні, оті, що їх добувають хлопчачки в тропічних водах з морського дна... Хотів би і він Тоні таке що-небудь добути, щоб вразити її, щоб вона аж ахнула від захоплення. Тільки що ж він їй тут добуде?

— Тоню, хочеш... мідій?

— А де ти їх дістанеш?

— В мене в човні є...

Незабаром вони вже біля човна. Постукуючи, мов горіхами, хлопець насипає з банки перед Тонею мідій, що він прихопив їх, видно, в Сухомлиновій хаті, сам їх розлущує і подає дівчині, подає трохи аж недбало, щоб вона не зазнавалась, не подумала, що він так уже біля неї упадає та прислуговує. А Тоня й сама вміє розлущувати і яку розлущить, то одразу подає Віталікові, їй подобається ця жіноча роль — готувати й подавати.

— А корова, глянь, Віталіку, очей з нас не зводить... Чи вона теж зголоділа?

— Хай пасеться, море велике.

— Та буває таке, що паші хоч у морі шукай.

— А знаєш, скільки пропадає в морі харчу такого, що худоба аж облизувалась би... Про філофору чула? Це оті червоні водорості, що їх повно в лиманах... Доведено, що борошно філофори підвищує удої.

— Дядько Сухомлин своєю ялівкою довів?

— Наука довела.

— Що ж, треба буде цього добра й на наших фермах спробувати... Та тільки, хто хоче пити молоко, фуражу залишав би, — сказала Тоня, і в голосі її з'явилась батькова різкість, — А то влітку весь фураж під мітлу виметуть, а навесні, коли худоба дохне, знову давай його назад, із станції тягачами по багнищі тягнуть...

Мідії мідіями, а бутерброди, видно, краще: Тоня й Віталій заодно беруться й за них, а потім пливуть оглянути Сухомлинів причал та рибальську хату-пустку, де восени рибалки ночують, ховаються від негоди, а зараз на їхніх нарах пилюки на палець. Купою в кутку драні рибальські сітки, на столі Сухомлинові об'їдки, все навстіж, все відкрите, і Віталій тут почуває себе, як господар, бо дядько Сухомлин йому далекий родич по батьковій лінії, і хлопець давно підтримує

з ним контакти. Навесні він допомагав дядькові тут смолити човни, трудився, вигладжував по них смолу паяльною лампою, за що й має дозвіл користуватись Сухомлиновим флотом.

— Цікаво, скільки буде від нас до того дредноута? — запитує Тоня, задивившись на судно, що бовваніє в затоці. Віталій тамує посмішку зверхності. Для Тоні то загадка, тайна, а він уже побував там, одним з перших ходив на судно рубати свинець та добувати різні радіодрібнички.

— Хочеш, Тоню, махнем туди. Ми вже з хлопцями бували там...

Тоню це, видно, зацікавило.

— Але ж туди, мабуть, далеко? Скільки буде кілометрів?

— На кілометри не знаю, а, на милі... миль десять буде.

Дівчина вагається, але по всьому видно, що їй дуже кортить глянути на те дивовисько зблизька.

— Так Сухомлин за човна ж лятиме, — каже вона невпевнено, коли вони вже бредуть до човна, що легко лежить на воді, іскриться смолою.

— За це не турбуйся, — заспокоює Віталій. — «Мой дядя самих честных правил...» Він зараз далеко звідси і, з усього видно, повернеться не скоро... А до того ж у нас із ним уже як при комунізмі: твоє — моє, моє — твоє... Бачила б ти цю посудину навесні... Не човен, а кістяк мертвий лежав у кучугурах, дірками світив, розсохся зовсім, а ми з хлопцями взяли, вдихнули в нього живу душу, і, бачиш, який фрегат! Вузлив сім дає!

І хоч Тоня уявлення не має, що то за вузли, однак це її чомусь переконує остаточно, і вона каже з рішучістю:

— Згода. Пливе! І ось вони в човні.

— Покидаємо берег планети, — беручись за весла, каже Віталік, і ці жартома кинуті слова довго бринять Тоні, що невідривне дивиться, як віддаляється берег від них.

— А як же, Віталіку, мотоцикл?

— Я його там прикрив у комірчині старими сітками. Сто літ лежатиме!

Віталій працює щиро, аж ребра ходять здухвинами, кочети ритмічно скрипують, а Тоня сидить на носі, обсихає, підставивши сонцю свої засмаглявлені плавко стікаючі плечі. Берег щодалі більше можна охопити оком. Що далі вони в море, то ширше відкривається їм надбережжя своїми безлюдними кучугурами, чабанськими пасовищами, радгоспними далекосяглими землями. Ніде ні деревця. Центральної садиби не видно, лише рибальська обшпугована вітрами хата блищить, черепиця на ній тече в мареві, горби кучугур облягають її, ніби алігатори, ніби створіння якісь палеозойські, що, дрімаючи, гріють на сонці свої жовтаво-бурі спина. А священна Сухомлинова корова ще й досі стоїть у воді, тільки вона вже стала маленькою і дедалі стає ще меншою, втрачає свою червоно-степову масть... Віталій дивиться вперед, не спускає ока з далекого, ледь мріючого судна, щоб тримати курс просто на нього. Він уже обливається потом, тернеться щокою об плече і знов гребе, Тоню аж жаль бере,

що він так старається, а його ще й ченчики жалять, і вона пробує відганяти їх, бо ці ченчики та сірі степові мухи з чабанських кошар теж пливуть разом з ними, зі степів — у блакитніючу безвість.

— Може, тебе змінити, Віталику?

— Сиди, — відказує він. — Я вгощаю.

Тоню захоплює оця таємничість, оця, сказати б, поезія таємничості, в яку вони поринають. Велика вода, суцільна голубинь вже оточує їх. Ніжно-блакитна шовковість небес і густо насичена синню, аж чорна просторинь, моря — такий їхній світ, серед якого їм чути тільки хлюпання хвилі та ритмічне поскрипування кочетів.

Море, що спершу прозоро просвічувало аж до дна і зверху було веселим, синім, щодалі мовби темнішає, важчає, воно стає і справді чорним, можна зрозуміти, чому його так назвали. І хвилі, всюди хвилі, хвилі... Біля берега їх майже не було, а тут ними все море вилискує, перевертається, і лише де-не-де над їхньою темною синню чайка сліпуче зблисне в повітрі або з'явиться з-поміж хвиль самотній нирок, виткнеться чорною голівкою і пірне знов, зникне, як і не було його. Берег віддаляється. Уже ледь біліє черепицею рибальська хата, їхній береговий орієнтир. Хата ніби вгрузла в землю — її черепиця тепер лежить просто на самій поверхні моря, на самій смузї обрію. Аж трохи страшнувато стає Тоні, що їх уже віддаляє від берега така відстань. А судно ніби й не наближається. Важка його непорушність, як і раніш, далеко темніє серед густої сапфірної синяви.

— Моторкою ми до нього швидко добирались, — каже Віталій, ніби виправдуючись.

Зрушився вітерець. Віталій склав весла, взяв на дні човна шмат якоїсь замаченої брезентини, розіпнув, і та брезентина... враз стала вітрильцем!

— Дми, дмухай, товаришу бриз! — примовляє Віталій, направляючи парус куди слід.

Певне, і йому трохи не по собі, що вони так далеко зайшли в море, але він старається нічим не виявляти цього, і його самовладання заспокоює Тоню.

— З берега здавалось, ніби зовсім близько, — каже вона, — а тут ось плывемо, мабуть, більше години, а судно ще де.

Хлопець киває на вітрильце:

— З цим ми швидко до нього добіжимо. Солом'яна чуприна спадає хлопцеві на лоба, а очі з-під неї зірко примружені весь час вперед, щоб не збитися з курсу, не відхилитись від судна вбік.

Степ уже ледве мріє. Вітрильце їхнє таке маленьке, що навіть якби хто й був у цей час на узбережжі, то навряд чи помітив би їх звідти.

— Назад нам, Віталику, доведеться проти вітру?

— За це не турбуйсь. Морська парус додому сам несе!

Він жартує, але без посмішки. Невже і йому трішки-трішки лячно, тривожно? Ще б пак, така темна, лиснюча стихія стелеться навкруги. Мабуть, небо в космосі отаке ж темне, непривітне і має в собі щось затаєно-грізне. Темна морська про-

сторінь навкруг, і тільки сонце високе, zenітове смажить їх і тут, ллється на плечі дівчині, на голі Віталікові реберця, на густу темно-синю гладінь.

Судно, однак, таки ближче. Сіре залізне громаддя його низько, розлого сидить на воді, осівши майже по ватерліній. В небі мережкою щогла прозорчата, похилена набік, наче після урагану. З висоти щогли спадає якийсь обірваний трос, телпається в повітрі.

Вже й Віталій, і Тоня не зводять з судна очей. Для Тоні воно повне таємничості. Все воно — недоступність і заборона. Ось на борту на брудно-сірому тлі видніє білий знак, якісь літери і цифра 18... І це як шифр, як таємниця нерозгадана, відома небагатьом. Вже підпливши майже до борту, вони зненацька почули шум крил, птаха звідкись сполохнули. Гава! Самотня чорна гава замахала в повітрі крильми, кілька разів крикнула голосом бюрократа, кружляючи над своїм залізним гніздовищем. І де вона взялася тут?

Віталій і Тоня, поодягавшись, примовкли, внутрішньо напружені, йшли вже понад бортом судна. Почуття незаконності, незадоволеності свого вчинку весь час не покидало їх. Все грізне, похмуре, від усього віє запустінням.

Облуплена, облущена фарба бортів. Іржа... Ілюмінатори засновані павутинням. В одному місці Віталій, впритул приставши до борту і взявши це махинице на абордаж, звелів Тоні хапатися й лізти вгору, на палубу. Вона мить роздумувала, потім міцно вхопилась рукою за гарячий, напечений сонцем ілюмінатор, — цей теж був заснований павутинням! — а далі допомогло їй якесь іржаве, нестерпно розпечене скоб'я, і не встиг Віталік дати їй пораду, як вона була вже на палубі.

Залізо палуби вогнем опекло їй босі ноги — вона мусила аж пританцьовувати.

— Пече, ой пече! — гукнула вона вниз Віталієві, що вовтузився там, складаючи парус і примуцьовуючи човна. — Кинь мені босоніжки! Ой, мерщій! Бо я тут як на сковороді!

У відповідь на її слова полетів на палубу один босоніжок, потім другий, а невдовзі з'явилася із-за борту і солома Віталієвого чубчика та худенькі плечі в самій майці, — з його появою Тоні стало веселіше. Почуття гостре, нервово-лоскотне охопило її. Хотілось сміятись, кричати, галасувати так, щоб всі почули! Їхній крейсер. Двоє їх, двоє закоханих, на великому військовому судні. Ніколи, звичайно ж, не було на цьому військовому судні закоханої пари, щоб отак — він і вона. Лунали тут суворі команди, накази, радіопозивні, номери, шифри — все службове, суворе, владне. А тепер їм скорилося це тисячотонне сталеве громаддя, на сталевій арені могутніх рудо-іржавих палуб владарює сміх, їхня любов!

— Подумати тільки, куди ми з тобою забрались, — сказала Тоня радісно-тремтлячим голосом. — На справжньому крейсері!

— Навіть якщо на есмінець, — посміхнувся Віталік, — то й тоді ти не повинна розчаровуватися... Таки гора. Залізний Арапат серед моря.

Вода була десь далеко внизу, і човник їхній там поколихувався, такий малюсінкий, а судно здіймається над морем справді мов залізна гора, сталева скеля, їхній сталевий острів.

— Яке ж велике!

Тоня сама не своя від хвилювання, її охоплює лихоманкове збудження, проймає дрож, трепет, що це вони з Віталіком аж куди добулися, одні-однісінькі опинились на цьому острові, як робінзони, де їх оточує химерне залізне бескеття... І Віталік теж помітно схвилюваний, голос його аж трохи зривається, коли він що-небудь пояснює Тоні.

Трищить під ногами серед іржі щось біле, блискуче.

— Дивись, Віталіку, — кидається на блискітки Тоня, — скляна вовна якась!

— Не вовна це.

— А що?

— Скловата. Ізоляційний матеріал. Бачиш, з розпоротих обшивок вилізть.

— Яке ж біле та гарне.

Вона бере пучок цього дивного матеріалу в руки, але Віталік застерігає:

— Не бери!

— Чому?

— Руки потім довго щемітимуть... Воно в тіло в'їдається. А зате ізоляція з нього... Скловата ця і в огні не горить.

— Ні, трошки я обов'язково візьму, в таборі моїм дітлахам покажу, — і Тоня, як пір'я з подушки, жваво висмикує із розпоротої обшивки скловати зовсім чистої, білої, як перший сніг.

Де-не-де палуба повидималась якимись пухлинами, видно на ній якісь пробоїни, рвані дірки, люки, зяючі в прірву... Біліє розсинане вапно, крихти цементу...

— Що це за дірка, Віталіку?

— Та це так...

Він чогось мнеться, щось не доказує. Бере крихту цементу й нюхає навіщо. Потім каже жартома:

— Полігоном пахне.

Тримаючи одне одного за руки, вони зазирають у пробоїни, в моторошну глибину темних трюмів, де вода блищить маслянисте, почувається, що важка вона там, застоюна, з нафтою чи соляркою.

— А рейки для чого тут?

— Мабуть, по них підвозили торпеди на вагонетках. Бачиш, он рами на кормі? Не інакше — торпеди з них запускали... Ну, це ось лебідка... Брашпиль... А це ось круг для гармати. — Вони, все ще тримаючись за руки, розглядають круг масивний, металевий. — Гармата, видно, могла повертатись в гнізді на триста шістьдесят градусів, в усі кінці неба, — пояснює Віталік, і вони мимоволі обоє глянули в небо, де вже гава не каркає, а тільки ясніє чиста голубина зеніту та сліпуче палає якесь незвичайне, майже космічне сонце.

Йдуть, неквапом оглядають кубрики, ці гарячі металеві клітки, в яких жили колись люди, жили, як у сейфах. Залізо й залізо. Покар'южені труби, обрізані проводи, залізний хаос. Віталій пускається в цей хаос попереду, де по трапах,

а де й без трапів перелазить дедалі вище з однієї палуби на другу, а Тоня невідлучно пробирається за ним, стараючись, мов слухняна альпінстка, точно повторювати кожен його рух. Хлопець час від часу застерігає, бо тут обачність понад усе, тут легко зірватись...

— Як ми вже високо! — Голос дівчини аж трепеще. — Глянь, де вода!

— Ого-го! Далеченько.

Рубка радиста: де були жмуття проводів — одні корінці стирчать, хтось пообрізував чепурно.

— Це і я тут поживився, — всміхається Віталій.

Тоня вже студить на руки, вони справді починають щеміти від цього ізоляційного скла, що й тут по палубі всюди валяється купами, а в салоні аж за шийку сиплеться блискучими скалками із прорваної обшивки. Це ж тут, в салоні, сиділи командири, бесідували, щось вирішували... Все порвано, порубано, обдерто.

Тоня й досі не може як слід збагнути, що сталося з цим судном, чому воно, власне, тут? Сіло на міліну? Але ж тут глибини! Привели моряки його, кинули в затоці й пішли собі, розпаливши апетити степових шукачів пригод. Не тільки такі, як Віталік, тамували тут пригодницьку свою жагу, а й серйозні дядьки — голови колгоспів — брали участь в роздяганні цього сталевого велетня, тягли звідси різне обладнання, труби, а декому нібито дістались навіть цілком справні електромотори... Зараз тягти вже нічого, дух запустілої панує всюди, павуки переснували все судно — і де їх стільки набралось, як залетіли вони з степів аж сюди на тонких своїх павутинках?

Суднові, здається, не буде краю. Не з берега, тільки тут, зблизька, можна впевнитись, яке це воно величезне. Ідеш крізь його залізні буреломи, спускаєшся то нижче, то вище («то знову гарматні відсіки... а то шлюп-балки!»), потрапляєш у якісь глухі закутки, залізні закапелки, в напівтемряву, то знову перед тобою грає сонцем іржава сталева стіна, який-небудь камбуз, або клюз, або відсік, серед яких Віталік тільки й може зорієнтуватись. Тут треба оглядатись добре, щоб не оступитись та не зірватися сторч головою вниз, в оте залізне провалля, де в глибині безодня, в плямах нафти чи солярки мертво лисніє застоюна брудна вода. Залізні колодязі — мертві, непорушні, а за бортом море мерехтить неспокійно хвилями, хлюп та хлюп... Знов лабіринт якийсь, рвана бляха (видно, вирізав хтось лист алюмінію), і раптом з напівтемряви напис: «...з а т о п л е н и е о т к р и в а т ь т о л ь к о п р и ф а к т и ч е с к о м п о ж а р е». Що це означає? Як це розуміти? Таємниче, мов ієрогліфи! А хтось це ж писав, когось це стосувалось, для когось цей напис, може, важив безмежно багато... А це що таке: «Б о е в о й ч е т ь р е...» Вся вона, ця іржава сталева гора, повна загадок, таємниць, умовних знаків, яких навіть Віталікові не розгадати.

— Чи буде кінець йому коли-небудь? — питає Тоня, натрапляючи знов на неводи павутиння, обминаючи в півтемряві якесь залізячка.

— А ми ще ж і половини не пройшли, — каже Віталій і виводить Тоню з темно-го закутка на світло, показує вгору на щоглу: — Оце антенка! Оця б ловила, еге ж?

Самим своїм виглядом ця корабельна щогла здатна викликати в душі хвилювання. Приковує зір, надить простором океанів, гуде бурями далеких широт... З щогли звисають обривки тросів, проводів, що їх, видно, ніхто не міг дістати, а ще вище...

— Віталіку, то що за шпаківня, аж-аж там угорі?

— Там стояв сигналіст. Впередсмотрящий...

— Це ж забратись туди... просто не уявляю.

— А ти уяви...

Не встигла Тоня схаменутись, як Віталій уже чіпко подряпався вгору і вгору по стрімкій щоглі, по обламках трапа на ній. В Тоні аж серце холонуло, щоб він не зірвався, а він, по-мав'ячому деручкий, забирався дедалі вище, аж поки, досягши свого, випростався на щоглі, на тій недосяжній для Тоні височині — десь аж у небі! Вітер гойдав уже нижче нього обривок сталевого троса, а хлопець стояв усміхнений — усміхався звідти Тоні: ось, мовляв, де я, твій Впередсмотрящий...

І раптом Віталій застиг, закам'янів, задивлений кудись у море, і Тоні здалося, що він зблід, що на обличчі йому відбився жах. Тоня теж глянула в той бік і серед темряви непокірливих хвиль побачила... маленький чорний каючок!.. Хтось пливе! Хтось підпливає до них! Вона навіть хотіла гукнути Віталікові: «Хто то пливе до нас?» — але в каюку не було нікого, він був... порожній!!! Мов у недоброму сні, якимось навіть недоречним видався він — без нікого! Без живої душі! — серед безмежжя хвиль!.. Чорна блискавка вдарила в мозок, приголомшила Тоню страшною догадкою... Вже помилки бути не могло: та маленька смоляно-чорна посудинка, що її в першу мить Тоня й не впізнала без вітрильця, то ж їхній був човник, їхній баркасик, що його тепер вітер тихо, ледь помітно, але безповоротно відгонив у море. Далі й далі від них — у відкрите море!..

Звечоріло, зірки проступили на небі, а десь у степу теж, мов зірки, спалахнули крізь імлу вогники: то їхня Центральна, що вдень її звідси було майже зовсім не видно, зазоріла вечірніми вогнями. Тепер стало ще відчутніше, як далеко вони від степу, яка непереходима далеч води й темряви відділяє їх від берега, від усього попереднього життя. Ледь-ледь блискотять із імли степові їхні зорі...

А вони сидять, мов сироти, позіщулювались в затишку бойової рубки, їм холодно — залізо судна після денної спеки дивовижно швидко нахолонуло. Тоня, наплакавшись, схилилась Віталікові головою на коліна і, здається, заснула, змучена переживаннями, а Віталій не зводить очей з берега, намагається розібратись в усьому, що сталося. Він, він винен в усьому! І нема тобі виправдань, не шукай їх. Підбив, заманив Тоню, яка з своєю любов'ю так довірливо пішла за тобою, а ти... Куди ти її завів? В пастку, в смертельну пастку завів, не сказавши дівчині всієї правди, не застерігши, що її тут жде. А жде її тут не тільки голод і спрага. Звичайно, він готовий ради Тоні на подвиг, на самопожертву, але за цих обставин навіть це не потрібно — кому потрібна твоя самопожертва? Твоя провина перед нею безмежна, і хоч Тоня це розуміє, але з уст її не зірвалося жодного слова докору, і вона й зараз тулиться до тебе в довірі з своєю любов'ю, сльозами, ніжністю. А ти,

який мусив би бути дужчим за неї, виявити ось тепер мужність та винахідливість, нічого не спроможний зробити. Може, таки треба було плигати за борт і кинути в плав за човном уздогін? А коли він, мало не зірвавшись, в одну мить скотився зі щогли й ринувся був до борту, сама ж Тоня схопила його за руку:

— Не смій! Не доженеш! Утонеш! І таки ж правда: тут і майстер-розрядник з плавби навряд чи б догнав. Згодом лише якось жалібно запитала:

— Як же це ти, Віталику? Чому ж ти не прив'язав?

Він щось белькотів їй, що ніби ж прив'язував, ніби ж накинув кінець вірвовки петлею на якийсь гак, не сказав Тоні лише того, що, коли проробляв це, увагу його відволікли саме її босоніжки, що їх треба було кинути на палубу...

Рятівний каючок, власноруч просмолений з допомогою паяльної лампи, пішов і пішов тепер на морські простори, гуляє десь, як просмолена запорізька байда. Може, десь аж в Дарданеллах переймуть малу твою байду, переймуть, а вона порожня, в ній нікого, тільки хлоп'яча сорочка чиясь та авоська з недоїдками бутербродів, загорнутих у райгазету «Вільний степ»...<...>

Тоня здригається нервово в дрімоті, ніби її ще й зараз стріпує внутрішній невилпаканий плач.

Поменшало вогнів на Центральній, — певне, спати вже потроху вкладається радгоспна столиця, бо рано почне завтра свій трудовий день.

Майнуло над степом віяло світляне, переміщаючись у просторі, — чи кінопересувка помчала з відділка після сеансу, чи, може, з «Чабана» після перевірки соцзмагання повертається мати з робітниками додому? При самій згадці про матір душа Віталикова наливається болем. Прийде вона додому, а сина нема, і завтра не буде, і, може, не буде й ніколи! Як він нещасливо завинив перед нею! Виплаче очі за сином. Уява малює її розбитою горем, зістареною, самотньою... Ось як вчинив з нею він, її надія, її опора. Будуть розшуки, буде тривога, але хто догадається шукати їх тут, на цьому іржавому обдертому судні, що бовваніє серед моря уже тільки як льотчицька мішень!

Ніч зоряна, видна, в такі ночі співає степ. Десь і зараз далеко з берега ніби чується пісня — ні, тільки вчувається. Коники сюркочуть — ні, тільки обман слуху... Тінь від судна темніє на воді, а море темним полиском мерехтить безкрайньо, як мерехтіло воно колись Магелланові і Васко да Гамі... Простори океанів відкривались і тобі, але твоє судно ніколи звідси не попливе, на мертвому якорі воно! А океан, живий, вічний океан, хлюпає в борти, б'є в підніжжя цієї сталеві безжиттєвої скелі, наганяє думи про владу сліпих сил, про неминучість удару, про неможливість відвернути його... Ні, так можна дійти до божевілья! Невже все? Отак безглуздо? Світлий, чистий океан життя стелився перед ними, а тепер що: океан тьми і хаосу? Кінець? Всьому кінець? Оце повне життя, молодості, повне краси й любові дівоче тіло буде повільно зсушене голодом-спрагою? Треба шукати виходу. Будь-що знайти вихід. Треба боротись. Боротись — цього вчила його мати, вчили в школі, це чув він безліч разів, про це стільки читав... Боротись, але як? З чим? З безглуздом самого становища, самого випадку? Коли батько

боровся на фронті, він знав, що йому треба вбити ворога, — з ним борись... А тут хто твій ворог? Море? Небо? Ота зоряна дорога, що над морем, над степами пролягла? Все, що є, що вчора ще було радістю, красою, життям, зараз мовби готує тобі муку і смерть.

Двигуни! Може, десь там в глибині судна збереглись двигуни? Може, їх якось можна запустити, зрушити ними всю цю махину з місця? Вдень він спуститься й туди, в машинне відділення, все обстежить, обнишпорить. А поки що тільки й б'ються на цьому сталевому гіганті оці їхні двоє невомних, стукотливих у грудях сердець...

Було свого часу й тут, на цьому судні, життя, ходив на ньому по морю цілий колектив людей, цілий світ пристрастей, думок, мрій носило по хвилях це судно, одягнуте у важку непробійну сталь. Вдень і вночі вистоювали вахту молоді хлопці по своїх місцях, чергували біля гармат бойові обслуги, а вечорами, може, якраз тут, на бакові, лунала гармошка, задумливі лилися матроські пісні. Багато таких суден тепер списують, ріжуть, вантажать на платформи й відправляють на металургійні заводи, щоб з цього металу народилися трактори, комбайни, різні розумні й гарні машини... Деякі радіодібнички ще й він, Віталій, встиг добути з корабельної радіорубки, і вони йому були дуже до речі, коли збирав свій любительський передавач. Сюди б йому той передавач, що ото на друзки тоді розлетівся, запоганений Яцубою... Пізніше сам Яцуба звернувся до нього уже як представник ДТСААФу, запропонував зареєструватись в гуртку радіоаматорів, бо тобою, каже, і в області зацікавились після того, як ми тебе запеленгували... Десь там, по той бік рокової межі, zostались його запеленговані пустощі, улюблена робота, коли він, уже повноправно надівши на радіовузлі навушники радиста, поринав у гомін ефіру, zostалась і спрагла матрина любов, і чиста Сашкова дружба... Одним необдуманим кроком він відділив себе від усього того, саме щастя своє поставив під такий удар... День починався сміхом, летом, поцілунками, все попереду віщувало тільки удачу, обом заваблювали душу світлі простори, сонце, сине роздолля...

А лихо сталося. Мовби змужнілим поглядом Віталій оглядає зараз себе, обдумує знову і знову, як це скоїлось і як закінчиться. Невже це і все, що він встиг у житті? Невже це похмуре, як привид минувшини, судно стане залізним саркофагом для них? По суті, нічого ще не зроблено в житті, хіба що примус кому полагодив та керогаз, а всі оті будовані і незбудовані твої кораблі, вони всі попереду, вони помандрують в майбутнє без тебе, а ти, хлопче, куди ти звідси помандруєш? Помандруєте, помандруєте, — ніби нашіптував йому злий якийсь голос, — і ти, й твоя Тоня, і ніколи не відродитесь, не повернетесь до ваших степів сонячних, до магістральних каналів, що їх там будують, до виноградників, що там зеленіють... Будуть атомні ери, міжпланетні польоти, дива-чудеса з'являтимуться на землі, але то все буде уже без вас, без вас... Про людину кажуть, що вона велетень, бог, гігант. І хіба ж не так? Володітиме небом, матиме владу над грозами, над стихіями, все небо буде їй підвладне, — з блискавицями, з дощами, з нуртуванням хмар! Всі могутні сили природи будуть послухні людській волі, рухові людської

руки. А ти ось тут не можеш зрушити з місця купу залізного брухту, не можеш викресати іскру вогню, не владен відвести від своєї Тоні удар... Він чує, як вона дихає, як поворухнулася.

— Зоряно як. — Тоня підвелася, сіла, підібгавши ноги. — Я довго спала? Мабуть, уже пізно? А руки як щемлять від того скла... Чого ти мовчиш?

— Після того, що сталося, Тоню, ти повинна б мене... зненавидіти.

— Що ти вигадуєш? — Тоня взяла його руку. — За що? Це я дурна, що тебе не втримала, сама піддалася... Тобі холодно?

Відчувши, що хлопець дрижить у своїй майці, вона притулилась до нього, пригорнула, щоб зігріти:

— Тулись до мене, тулись.

— Я вже думав плота зв'язати, якого-небудь «кон-тікі», — глухо сказав Віталій. — Але ж ніякого дерева тут, сама сталь.

— Якби хоч вода була, — мовила Тоня згодом. — А то й ніч холодна, а пити... просто сушити всередині. Це правда. Віталіку, що людина довше може витримати без їжі, ніж без води?

— Ми питимемо морську.

— Її не можна ж. Наші тато, як розвеселяться, все люблять про того чумака розказувати, що вперше біля моря опинився та хотів воли напоїти. Води багато, розпріг, пустив круторогих напувати, а вони не п'ють. «Он ти яке! — вигукнув чумак до моря. — Тому тебе багато й є, що тебе ніхто не п'є!»

— А ми питимем. Один французький лікар довів, що й морську можна.

— Ну, в них, кажуть, і жабенят можна ковтати, — мовила на це Тоня. — А пригадуєш, Віталіку, яку ми воду в Каховці пили? З кубинцями біля джерела?

Віталік тільки зітхнув. Ще б пак, не пригадати ті ключі-джерельця на березі Дніпра, де було колись село Ключове і де їх ще й зараз сотні б'є з відкритого берега, з-під коріння верб та платанів. Села Ключового нема вже, є натомість місто Нова Каховка, а ключі zostалися, живуть, виструмовують всюди: чи з тріщин берега, чи з-під кореня, а то й просто — тільки гребни землю рукою, там уже й ворухиться пісок, явориться водичка! Холодна скаламучена вона, але каламуть швидко осідає, і вже ти п'єш воду таку свіжу, прозору та чисту, що недаром про неї кажуть: як сльоза. Височать тут платани могутні, що кора на них — неначе атлас, і з-під коріння їхнього теж пробиваються джерельця, а один струмінчик витікає просто з дупла старої верби при землі і весело дзюркоче по камінчиках у Дніпро... З нього, з цього струмочка, вони й пили разом з молодими кубинцями — студентами Каховського технікуму механізації сільського господарства... Хлопці віку майже Віталікового, вони жили і вчилися у Каховці, правда, спершу незвичні були до нашого клімату, все мерзли, а потім звикли, тільки в Дніпрі мало хто з них купався — Дніпро для них був і влітку холодний. В той день вони вже прийшли були прощатися з Дніпром перед поверненням на батьківщину. Тоня не втерпіла, зачепила їхнє товариство:

— Україна подобається?

— О! — вигук захоплення був їй у відповідь. Це вже вони поїхали додому, повезли аж на Кубу добуту науку і спомин про Дніпро, про вікові платани каховські, з-під яких десь там і зараз всюди б'ють, являються джерела і стікають прозора в Дніпро...

Немовби то було десь на іншій планеті — і випускний вечір з врученням атестатів, і кримська подорож, і квітуча рожами дорога на Каховку. Був той світ широкий, розливистий, повен надій, повен життя, а тепер ось кинуло їх на цей острів смутку й розпуки, ніби на галеру прикувало, залізну, непорушну. А могло ж все бути інакше, могло їх і не занести сюди, та й саме це судно-брухт давно могло бути розпиляне на шматки десь у Кримській бухті. Бачили ж вони там під час екскурсії величезний крейсер, що його газорізальники краяли на окремі брили, на великі, а тоді ще на менші, на такі, щоб їх можна було вкинути в домну. Податливо, мов шматок мила, краялась на їхніх очах грубезна корабельна сталь. Потужні крани підхоплювали багатотонний, щойно відбатований брухт, перекидали його на берег, там була його вже ціла заваль, а газорізальники в захисних окулярах всюди висіли по бортах та робили своє, струмені світла від них так і бризкали, і борти переставали бути бортами, і ватерлінія горіла під струменями палаючого кисню!...

— Ляж, Віталючку, та поспи, — з ласкою в голосі мовила Тоня, пригріваючи свого невдачу морехода. — Може, хоч уві сні що-небудь надумаєш.

Таке в ній ніжне, голубляче почуття з'явилось до нього, як буває, мабуть, у матері до дитини, бо такий він був зараз маленький, беззахисний, у самій майці. Скрутився клубочком, зіщулився, схилився їй на руки, і ласка до нього росте, і це почуття до нього гріє і її саму. Якби ж можна отак, щоб приколхати його, а прокинеться — вже ночі нема, і заліза цього нема, і замість моря, що оточує їх, вже степ навкруги, сповнений краси і вільготи... <...> Шукатимуть їх — це напевне, на весь радгосп здіймуть веремію, але шукатимуть.

А Віталік спить після втоми та виснаги, спить в неї на колінах. Хай відпочине, тоді він, може, й справді що-небудь придумає, вона в нього вірить і зараз не менше, як тоді, коли сідала в качочок. Мабуть, з цієї віри в нього, в його здібності й зародилось ще в школі її почуття до Віталіка. Для неї, яка з трійок не вилазила, було просто дивовижно, як він швидко все схоплював, який розум у нього чіпкий та бистрий, в трудні хвилини на виручку цілому класові приходила його догадливість, блиск його думки, його тямущість. Вона була певна, що в майбутньому його жде щось незвичайне, це ж із таких скромняг виростають ті, що стають потім відомими, роблять великі відкриття, а вона ось його не вберегла. Зараз в цій скруті він став ще дорожчий для неї, ніжність до нього росла, гаряче почуття вихоплювалось з душі через край... Як вона хотіла б зберегти його для днів завтрашніх, для всього того, що він міг би здійснити, винайти, відкрити! В своїх мріях бачила вона його то в далеких океанах, то в отих зоряних космічних просторах, де Віталік у скафандрі вже прокладав дороги до інших планет...

Тоня не може пробачити собі, що так мучила його різними витівками, комизливостю, вдачею джінджуристою... Ревнощі оті, що спалювали хлопця не раз, —

диму ж без вогню не буває!.. Сержант з полігона таки двічі проводжав її додому і навіть трішки подобався їй. Смішний! Прощаючись, він щоразу весело казав:

— Іду служити!

І вчитель фізкультури теж їй подобався трішки, і льотчик Сіробаба, особливо його чорні розкішні вуса... Але ж тільки трішки, зовсім не так вони їй подобались, як Віталік. Мабуть, з часом і він сам це зрозумів, бо говорив про сержанта без злості і насмішувато, радив Тоні, щоб вона нарвала своєму колишньому кавалерові стручків із сафори-дерева в парку, — тими стручками хай тільки терне, мовляв, по чоботях, то вони аж горітимуть, ніяка сукнина такого блиску не дасть...

Котра зараз година? Чи скоро почне світати? Зоряний степ розкинувся угорі. Великий Віз повернувся, завис. Гроном Волосожар стоїть незвично високо і незвично блискучий — чи то йому ніч степова яскравості додає? А через усе небо, просто над судном, проліг зоряний Чумацький Шлях. Все бачив, що було, і все бачитиме, що буде... А ген-ген над степом блищить ще одна зірка, навіть не схожа на зірку, така яскрава. Ніколи Тоня не бачила зірки такої величини... Може, то Сіріус? Чи планета Венера? Чи інша яка планета? Десь у західній частині неба, здається, літак гуде. Тоня прислухалась: так, справді гуде. Видно, йде на дуже великій висоті, бо ледь чути його десь аж між зірками Чумацького Шляху... Дужче та дужче стугонить небо, і вся ніч, і море мовби прислухаються до того далекого стугоніння, де летить людина, володар всього. Образ брата Петра та дружна компанія його друзів льотчиків, з якими він заїздив, спливають на думку Тоні: може, то якраз вони йдуть кудись по своєму завданню, упевнено, дужо, стугонливе йдуть на великих, підзоряних висотах...

Розбуджений гуркотом літака, схопився на ноги Віталій і, ще не прочманівши зі сну, шарпнув Тоню:

— Ховайся!

Він штовхнув її в якусь будку, в залізну темряву, звідки тільки й видно було круглий зоряний клаптик неба в ілюмінатор... Тоня не розуміла, що його так наполохало спросоння.

— Чого ти, Віталіку?

Він мовчав. Чути було, як він схвильовано дихає в темряві. Тоня подумала, що це йому стало ніяково за свій переполох, а Віталій не почував ніяковості, він був зараз сповнений тривоги, бо знав більше, ніж Тоня, припавши до ілюмінатора, напружено дослухався до неба, а в голову стукала й стукала думка: «Ми — ціль! Ми — мішень! Нас летять бомбити! Нас бомбитимуть!»

Небо — все небо стугонить рівно, владно, величаво. Піднявшись десь із далеких аеродромів, на рівні зірок ідуть могутні машини, гіганти стратегічної авіації.

Можливо, на полігон, а можливо, скинути свій вантаж якраз над затокою, бо й сама ця затока є тільки часткою полігона, його водояною дільницею, а судно це для того й залишено тут, щоб його бомбили, щоб по ньому влучати. Вже бомбили, і ще бомбитимуть — бомбитимуть, доки не розбомблять, доки не буде виконана вся військова програма!..

— Де ж він?

Тоня, притулившись до Віталика, теж визирає в ілюмінатор. Стугоніння-гуркіт даленіє, тане у високості. Тихе стає небо.

Наелектризовані обоє, вони вибираються із своєї схованки і знову бачать над собою вгорі величезний зоряний степ. Вже ледве чутно бринить їм той невидимий літак чи ціла армада літаків, що пішли й пішли, даленіючи в зоряній куряві Чумацького Шляху.

Через деякий час почули гуркіт над полігоном. І ще гуркіт. І ще. Потім все вщухло, виповнилась тишею ніч.

Але хлопець уже не міг тепер не дослухатись до неба, до його зоряних глибин. Час від часу вчувалось йому, що небо із заходу починає загрозливо стугоніти. «І це так триватиме весь час? Це ми весь час так житимем тут, на цьому іржавому ковчезі?» — з тривогою думав він, поглядаючи на Тоню, теж присмучену якимись догадками. А Тоні чомусь згадалися в цей час братові слова про те, що важко бомбити море в зоряну ніч... Та ще згадалась розповідь Петрового друга про війну, про те, як гинули льотчики фронтів: полетять — і нема, не вертаються, і наче й досі вони десь там, у зоряних висотах, живуть...

Решта ночі минула спокійно.

Притулившись одне до одного, вони мовчки дивились, як над світом поступово виднішає, зірки тануть в попелястому небі. Це був той ранній час, коли в степу так гарно, коли чабани випускають овець із кошар і зорюють, тобто ведуть їх попаски степом ще при світлі зорі; це найкращий час для чабана — вести отару, доки ще не жарко, по прохолодних випасах і слухати, як в тихім ранковім повітрі подзвонює тронка... Так лунко-лунко навкруги, за цілі кілометри чути, як десь проторохтить гарба із ферми в степ і як десь там уже перегукуються люди, накладаючи сіно в гарбу. Там спокій, лад, ще один трудовий день починається. Чабани, зійшовшись, спокійно будуть перемовлятися про нічну роботу льотчиків, що мов громовержці гуркотили над полігоном.

Схід розжоврюється, море світлішає, ось-ось сонце зійде... Серед вічно живих мерехтливих хвиль моря тільки судно їхнє з покривленими щоглами стигне в непорушності. В глибині степу, десь аж під небосхилом, ледь темніє цяткою Центральна. Ні парку, ні фронтону школи, ні вітровигуна за його пропелером, ні павутинок телевізійних антен — нічого не розрізниш, усе так злилось, як у мареві, так далеко.

— Віталику, скільки, по-твоєму, буде туди?

— Та стільки ж, як і вчора було...

Він усміхається скупю, краєм рота, а глянувши на неї, аж трохи ніяковіє і одразу якось гарнішає з лица. Ще в школі дівчата помічали, що він гарнішає, коли дивиться на Тоню.

В задумі вже схилився хлопець на поруччя борту, і йому снуються в голові різні проекти, згадується капітан Дорошенко — як би він в такій ситуації повівся? Є ж люди, що не занепадають духом, не втрачають самовладання за будь-яких обставин! Шукати, думати, боротись — в цьому тепер ти весь. Полізе шукати двигунів, спробує викресати вогню, добуде для Тоні забортової води...

— Глянь, Віталику, птиця якась сіла на воду.

— То галагас.

Наблизившись до борту, вони стежать за тим птахом, а він, сівши оддалік між хвилями, вільно і ніби аж з насолодою погойднується на воді. Вода і птах мовби заспокоювали. Не хотілося думати в ці хвилини про жажіття невідомості, ні про свою безвихідь, ні про те нічне стугоніння неба, бо зараз навкруги така тиша, такий простір, така краса.

Від довгого стояння, від того, що сонце, пригриваючи вже, їх п'янило, здалося їм, що судно пливе. Але то тільки хвилі плили, обтікали, омиваючи його борти, і котились далі, а судно стояло на місці. Рухалась планета, рухалось сонце в небі, рухались води своїми вічними валами, а воно стояло між хвиль іржаво, тупо, непорушне.

Так уявно плувтиме це судно цілий день, коли сонце ще дужче п'янитиме їх, і палуба знов розпечеться, і вся ця залізна гора пашітиме на них своїм іржавим вогнем. Потім знову зайде ніч, десь за тисячі верст льотчики надіватимуть шоломофони та парашути, рушатимуть до своїх бомбардувальників, і розмов буде між ними про те, що зоряне море бомбити важко... А ці двійко, що на судні, забравшись на бак, сидітимуть на своєму залізному острові, ждучи нічного удару, сидітимуть, мовчазно зіщулені, мов останні діти землі, мов сироти людства.

- Яка небезпека чекає на Тоню та Віталіка у новелі «Залізний острів» із роману «Тронка» О. Гончара, якщо їм не вдасться покинути корабель?
- Як ви розумієте символічність назви роману «Тронка» О. Гончара?

СЛОВНИК НЕЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ

Зорить — дивитись.

Дредноут — покоління військових суден класу лінкорн початку ХХ ст.

Бовваніти — виднітись.

Жужмо — купа.

Собор

(Скорочено)

I

<...> Віки промовляють до нього в цей опівнічний час, коли вже не джмелять моторчики по садках, не шелестить вода із шлангів і над заколисаною в місячнім сьайві Зачіплянкою, над її тихими вуличками панує тільки червона сторожкість неба та спокійна ясність собору. Вночі собор ніби ще величавіший, ніж удень. І ніколи не набридає студентові на нього дивитись. Один із тих велетів тисячолітніх, що розкидані по всій планеті, — то мов похмурі цитаделі стоять з щілинами вікон-бійниць, то стрілчастими шпилями десь черкаються хмар, то в розлогих

опуклостях бань відтворюють образ неба... Серед людських поколінь, серед текучих віків височать незрушно, оклежавши себе символами-оздобами, кам'яними химерами, вкарбувавши в собі пристрасті епох. І коли ті, далекі, прийдучі, виринувши з глибин всесвіту, наблизяться колись до нашої планети, перше, що їх здивує, безсумнівно, будуть... собори! І вони, інозоряні, теж стануть дошкукуватись тайни пропорцій, ідеального суголосся думки й матеріалу, шукатимуть ніким досі не розгадані формули вічної краси! <...>

Під тінню його минало життя поколінь. Були, перейшли, тепер ти з'явивсь. І після тебе прийдуть, житимуть на цій Зачіплянці люди іншого складу, інших професій, кібернетики які-небудь, астронавти... Ким ти будеш для них? З яким почуттям тебе спом'януть? Кажуть, що інстинкт смерті є нібито визначальним у житті людини. Нібито все диктує страх перед невідомістю, перед тайною зникнення... Та чи так це насправді? Чи не більше мусить лякати живущого те, що проіснувати він може марно, безцінно, пройти дорозу життя людиною-авоською, віддвісти свої весни пустоцвітом? Так у чому все-таки він, «конечний зміст всієї мудрості земної?» Як бути справжнім? Як досконалитись? Як маєш поведись, щоб відчути себе перед лицем всесвіту справді вінцем природи? Ось перед тобою шедевр, поема степового козацького зодчества. Є ритми свої в споруді собору, є вільний політ натхнення, любов висока... Чи створиш ти щось рівне цьому, щось краще за це? В чому твоя душа увічнить себе, де вони, поеми твої? Каже Вірунька, що дівчата божеволіють в такі ночі від кохання... А де ж та, ради якої ти збожеволів би, зустрівши її на своєму життєвім шляху, де та, яку оспівав би? Відомо, що кохання виникло на пізній стадії розвитку людства, торгом потім стало, ну, а далі? Розвиватиметься, напевно ж, у бік прекрасного, а не потворного... Чисте, святе це почуття завжди зостанеться найвищою піснею і життя, й мистецтва...

Мовчить собор. Щоразу перед ним Баглай почуває якийсь дивний смуток і щось навіть тривожне. Собор ніби має в собі щось від стихії, навіває щось таке ж велике, як навівають на людину степ, або ескадри хмар серед бурі, або окутані вічними димами чорні індустрийні bastiони заводів. Німотна музика собору, музика отих гармонійно піднятих у небо бань-куполів — вона для тебе реально існує, ти здатен її чути, хоча інші, здається, до неї глухі. Не злопам'ятна Зачіплянка, та все ж, мабуть, важко забути, чим був колись цей собор, найбільший, найпишніший в єпархії. І праведників, і грішників — усіх він єднав. Пузатії попи ставали тут ще пузатішими, церковні старости, стрижені під горщик, намащені оливою, бряжчали горами мідяків на таріллі, злодіювали, наживалися на свічках, шахраї-підрядчики одним махом відкуповувались тут від гріхів, старці та старчихи вмирили на папертях, а нещасним калікам, що звідусіль тяглися сюди, щоб зцілитися, добути чудра, далеко не завжди вдавалось того чудра зазнати... Горіли свічки, з розмашистих кадил пахоощами ладану обдавало людей, сяяли в рушниках ікони, півча — аж розлягався собор — переливалася райськими голосами, виспівуючи людям небесне, вічне блаженство, а після відправ знову їх викидало із небес у реальний жорстокий світ хижачтва, здирства, нестатків, світ бельгійських за-

водчиків і «рідних» мордатих стражників, получок і забастовок, пиятик і бійок до крові... Але це відійшло, розтануло разом із ладаними димами, зостався для студента тільки оцей довершений архітектурний витвір, оця симфонія пластики. Невже знесуть? Вірунька заспокоює, нема нібито причин зносити... Та якщо вже взялись за нього, якщо став він комусь на заваді, то причину знайдуть... Ох, важко буде встояти йому!.. А нащадки ж придуть, спитають колись: ану, якими ви були? Що збудували? Що зруйнували? Чим ваш дух трепетав?

III

<...> Цей старовинний, ще козацьких часів, собор, був він од Єльки в дитинстві захищений обрієм Вовчугів, хоч навшпиньки стань, ніколи не видно його повністю. Бачила зі степу лише вершечки, голубі його маківки.

Пасе, бувало, дівча телят біля своєї драної ферми, блукає з ними по рудих, спалених сонцем балках, де тільки будяки, мов кактуси дикі десь у мексіканській пустелі, а зійдеш на пагорб — і перед тобою вдалечі, за маревом сонця, блакитніє оте високе, вершечок мрії дитячої. Блакитні планети твого дитинства.

Мати розповідала, як ще дівчиною ходила до собору на богомілля; босими йшли, берегли взувачку і лише там взувалися, перед порогом, перш ніж ступити до того храму святої краси...

Єлька при фермі й виростала. Батька не знала зовсім: як фронт переходив, нібито прижито було її від солдата безіменного. Росла, не знаючи, що то воно таке батьківська ласка. Та й чи багато хто знав із Єльчиних ровесниць? Мати працювала на постійній, свинаркою. Літо й зиму, будень чи свято, із світку й до ночі тільки приплodi, опороси, запарки, комбікорм... І Єлька-Оленка весь час біля неї, у колі цих інтересів. Навіть як до школи пішла, то й тоді весь позашкільний її час минав на фермі, тут були її Еллади та Вавилони. <...>

V

Виходило так, що собору вже ніби й нема. На одному важливому засіданні, де обмірковувалось майбутнє Зачіплянки і розглядалися проекти її забудови згідно з генеральним планом, все якось не могли втулити місце цьому соборові; то він комусь застував, то його мусили затиснути якісь ще не існуючі споруди нового мікрорайону. Оскільки засідання було вузьке і тут дозволялося бути відвертим, господар кабінету — похмурий чоловік із світлими прозорими очима і землистим кольором обличчя — запитав, зіжмакавши лоба:

— А чого йому, власне, стояти?

Не було в цій репліці категоричності. Її можна було вважати просто роздумом. Внутрішнім сумнівом. Могла вона бути цілком випадковою і не мати ніякого підтексту. Але ж могло бути й інакше? Могло тлумачитись це, скажімо, й так: якого сторіччя цей собор? Вісімнадцятого? А хіба мало в республіці архітектурних пам'яток з вісімнадцятого сторіччя? І чи така це буде велика втрата для трудящих, якщо одним об'єктом минувшини буде менше? Здається, він потребує ремонту? Асигнувань? Та доки ми тягтимемо на такі речі з бюджету? Чи не доцільніше буде передбачити на місці собору будівництво чогось такого,

що справді необхідне для населення трудової нашої Зачіплянки? Отже, ця репліка могла бути вільним експромтом, який ні до чого не зобов'язував, але могла вона таїти в собі і силу вказівки.

Зачіплянку на цьому засіданні представляв її висуванець Лобода Володимир Ізотович, син славетного колись на весь край обер-майстра Ізота Лободи, заслуженого металурга республіки. Лобода-син був Володимиром Ізотовичем для цього кабінету, а для Зачіплянки він і досі Володька, може, тому, що товариський, простий, до людей не гордий. Вилиняв, геть полисів на комсомольській роботі, тільки ріденький кущик на голові зостався. При нагоді Володька ще сам і кепкує із того кущика: рештки, мовляв, що від запорозького оселедця лишилися... Зараз цей молодий, тугошокий, квітучого здоров'я Лобода відає культурою всього заводського району. Якраз на соборі висунувсь. Коли відзначалось 300-річчя Переяславської ради і треба було чепурити пам'ятники старовини, а коштів для ремонту собору вишукати не вдалося, то Володька ідею подав:

— Є вихід: взяти в риштовання.

— А потім?

— А потім — хай стоїть. Головне — одягти до свята.

Йому сказали:

— Ти геній.

Собор взяли в риштовання, а «геній» невдовзі на культуру перейшов. І хоч плавнева лелека не одних лелечат висиділа в тому бутафорському риштованні, Лободі це не дошкуляє і службовим справам його ніскільки не зашкодило: скоріше навпаки. Обгнила декорація, осунулась, знову оголивши всі бані, вкриті іржею, і Зачіплянка звиклася з таким станом речей; хіба що лелека надто розкладається з собору, тоді котрийсь із металургів спідлоба гляне в той бік:

— Вона ще нам не таких геніїв висидить...

І тепер от, коли на засіданні знову зайшлося про собор і було кинуте кудись у жужмо паперів ту ваговиту репліку («А чого йому, власне, стояти?»), зачіплянський висуванець одразу вловив, як йому вдалося, її справжню суть і, розвинувши думку, зауважив із скромністю підлеглого, що на тому місці дуже, мовляв, доречно ув'язалось би будівництво зразкового критого ринку для трудящих, — відчувається в цьому гостра потреба. В старі часи на тому майдані влаштовувались ярмарки, був і базарчик пізніше, який потім занепав, отже, варто б відновити давню народну традицію.

Вважався Лобода-висуванець знавцем Зачіплянки, її потреб та настроїв, і тому міркування його вислухали з увагою. І хоч рішення остаточного поки що й не було прийнято, але з засідання Володимир Ізотович вийшов з почуттям, що він переміг. Мине якийсь час, і ніхто не штрикатиме йому очі тим собором, не нарікатимуть, що історичну споруду загиджено, запущено, перетворено в склад комбікорму (хоч там і комбікорму тепер нема). Виросте новий комплекс, можна буде відкрити навіть шашличну, і все завдяки ініціативі Лободи-молодшого, знавця психології Зачіплянки.

Коли після засідання син знатного металурга йшов вулицею, розстебнувши свій парусиновий піджак і по-молодецьки підставивши широкі груди вітерцеві, його хтось зовсім демократично окликнув:

— Володька, стривай!

Віддлившись од гурту відвідувачів, які чогось чекали біля будинку райсуду-райміліції, переймала Володьку баба Шпачиха, зачіплянська квартальна. Вона, як завжди, трохи накульгує, те накульгування в неї — наслідок виробничої травми, пам'ять про будівництво знаменитої ще в тридцяті роки четвертої домни. Володимирі Ізотовичу зараз не до Шпачихи, але вона сміливо бере його за лікоть, озирається:

— Маю тобі щось сказати, Володька. Сядьмо он на тій лавці.

І вони сідають на лавці під розімлілими акаціями, якраз навпроти будинку правосуддя, з вікна якого подеколи вигляне то кашкет міліціонера, то промайне обличчя знайомого Лободі прокурора, то прозирне ще хтось стривожений, можливо, який-небудь затриманий порушник.

Справа в Шпачихи серйозна: йдеться про долю зачіплянських кіз. Як вийшла на тих кіз заборона, постанова така, що треба їх, нещасних, негайно порізати, бо заїдають, мовляв, увесь білий хліб міста, тільки горохвяники залишаються, з того моменту немає Шпачисі-квартальній спокою. Комісії ходять з райради, з фінвідділу, заглядають у двори, записують, в кого ще ті кози zostалися, кому ще за них штрафу припекти. З неї, з квартальної, раз у раз питають: чи вже покінчено на Зачіплянці з козами, чи застосовує вона надану їй владу? Адже її обов'язок не тільки розносити податкові листки по дворах та нагадувати Катратому, щоб прапор у свята вивішував... А як вона буде чіплятися до людей, коли в самої коза нелегально в собачій будці живе! Квартальна мусила б наче приклад показувати, а вона сама ж і попереджає ввірене їй населення:

— Готуйтеся, людоньки, завтра комісія буде! Виганяйте кіз на весь день якнайдалі в кучугури... Аж на Радуту женіть!

А до Володьки вона з таким проханням: чи не міг би він, як свій-таки зачіплянець, зайти з нею до найстаршого тут начальства, щоб видали амністію козам: вони ж дітям металургів молоко дають!.. Начальство каже, нібито паляницями почали кіз годувати, людську норму згодовують, тому й перебої з білим хлібом... Неправда! Зачіплянка своїх кіз у кучугурах пасе, можна піти й перевірити.

— Кози — вони наші корівки, робітнича худібка, за що ж на неї така напасть? Вступися, Володько, хоч ти!

Біле, повнощоче Володьчине лице обволікається похмурістю, туманом відповідальності, ніс стає ніби ще кирпатішим. Холодно зупиняються на Шпачисі його випукло-риб'ячі очі.

— На жаль, Оврамівно, нічого тут зробити не могу. Закон для всіх закон! Сват чи брат — винятків ні для кого нема, і ви мене, Оврамівно, на приятелізм не підбивайте, — і аж тут ворухнувся на соковитих Володьчиних губах черв'ячок усмішки. — Зате я вас іншим порадую, — сказав він, дивлячись у Шпачишине

сухе, загострене увагою обличчя. — Через невеликий період часу за молоком не треба буде далеко бігати. Не будете з корзинами давитись по автобусах, теліпатись до міста, щоб спродати всяку петрушку, матиме Зачіплянка свій власний базар... Не ви до міста, а до вас горожани приїжджатимуть на торг!

— Їзда нас не лякає. Як добре вродять абрикоси, нам і Архангельськ не далек.

— Нащо вам тоді той Архангельськ? За два кроки від вас буде першокласний критий ринок під склом, під кольоровим синтетичним дахом...

— Де ж це він буде?

— А на майдані... На місці собору.

Лице Шпачишине витяглось у подиві:

— А собор?

Відомо було молодому Лободі, що Шпачиха ніколи не належала до прихильниць собору. В той час, коли закривали собор, вона була в авангарді, особливе завзяття виявила при вигнанні з Зачіплянки прибудного розстриги-попа, одного з тих швидкісних окупаційних попів, що, як голодні вовки, кружляли навколо собору та потайки хрестили на селищах дітей, серед яких часом виявлялися й діти відповідальних товаришів... І хоч робилося це без відома відповідальних, але були в декого серйозні неприємності, зокрема і в Петра Петровича, учнем і висуванцем якого Лобода себе вважає. Після одного такого скандалу вирішено було створити в соборі музей, і Петро Петрович власноручно взявся був тоді набавити опудала з шулік та диких кабанів, він на це мастак... Наступник його, правда, цю краєзнавчу ідею відкинув, а жаль, бо відтоді собор так і стоїть як безхозний — ні вепрам, ні попам... Шпачиха в тих подіях була прогресивною, до розстриги-попа в неї не було пощади. «Та який з нього піп, коли в нього під рясю галфе? — кричала вона тоді на всю Зачіплянку. — Ніякої в того прибуду віри нема, безвірко він!» І привселюдно присягалась, що онуків своїх нізащо до нього не понесе, хай краще нехрещені ростуть, ніж нести їх до пройдисвіта... Така була, а зараз Лобода її просто не впізнавав.

— Виходить, я помилявся? Думав, що ви, Овравівно, як передова квартальна, як героїня перших п'ятирічок, могли б навіть ініціативу виявити... Соборної общини нема, але ж можна комусь зібрати підписи і від імені самих селищ звернутися до райради з листом...

Шпачиху так і стрельнула догадка! Очиці її враз ожили, зблиснули смішком:

— Щоб «ідучи назустріч побажанням трудящих»? Як із позикую? Щоб потім іще на нас і перекласти? Так не буде ж цього, Володимире, — сказала урочисто, ніби присягнула. — Нізащо не буде. Як на мою волю, то хай стоїть. Він їсти не просить.

— Так асигнувань просить, — дразливо відреагував Лобода. — Навіть вимагає. А з чого? З податку вашого? Чи з пенсії? Люди в комунальних душаться, з підвалів ще не всіх переселено, а ми на ремонт церков будемо кошти з бюджету вгачувати? — І перейшов на спокійніший тон: — Звичайно, собор ще не валиться, можна б якось використати його, якби наш ледачий м'ясокомбінат був поворотки-

ший... Чому б, скажімо, при певних затратах не зробити з цього собору справжній, модернізований, на тисячі тонн продукції холодильник? Холодильник-гігант...

Шпачиха підвелася:

— Звиняй мене, Володимире, але не в той бік ти думаєш. <...>

VI

<...> Сидять вони зараз на лавці, спостерігають, як заграва саме виплеснулася в небо над заводами... Миколі пригадалися рядки інститутського поета, продекламував задумливо:

— «І знову дні руді та бурі, такі щасливі та сумні!...»

— Непогано, — схвалює Ромця. — Треба запам'ятати, при нагоді процитую нашій лікарці — новенька з'явилась у заводській амбулаторії. Сьогодні зайшов до неї. «Жучок, — кажу, — у вухо заліз. Можете витягти?» — «Я не отоларинголог». — «А хто ж ви?» — «Читайте, на дверях написано... З того боку!» Отака! «Витягніть, — кажу, — або бюлетень дайте. Буду бюлетенити, поки жучок сам із вуха вилізе...» Гадаєш, пішла назустріч, повірила в жучка? Дзуськи!

До таких Ромчиних історій Микола звик так само, як і до нав'язливої Ромчиної ідеї про моторного човна. Останнім часом тільки цим і заклопотаний — човном та колекціонуванням платівок.

— В житті треба бути реалістом, — повчає він Миколу. — Візьми будь-кого з наших роботяг. Дай йому телевізор, моторку та ще путівку на Чорне море в санаторій «Червоний металург», і він тобі по боку все оте, що ти називаєш духовним. Ти ось за собор переживаєш. Думаєш, усім він болить, як тобі? Он Шпачиха весь вік ходить біля нього, а дуже їй куполи ті потрібні? Та вона на них ніколи й не гляне! Корзини гнуть її до землі, їй монету давай! Запропонуй їй на вибір: собор чи критий ринок? — обома руками буде за ринок. Що той собор для неї в житті? Або для Федора-прокатника? Самим духом, брате, ситий не будеш. Матерія — первинна.

— Так, певне, міркують і оті юшкоїди. Оті ходячі шлунки.

— Зрештою, люди давно затягували ремінці, на картках перебивалися, і якщо вони витворюють зараз собі новий культ... ну, назови його... о, культом підсмаженого поросяти з хроном... То невже ти їх станеш осуджувати за це?

— Шлунки мають усі земні створіння. Людина в цьому не оригінальна. Але глянути на оте сферичне гроно бань, що виринуло до нас десь із мороку віків... глянути, а тим більше вибудувати їх у небо як образ і доповнення неба... це здатна лише людина.

— Ах, я забув, що тут поет! — іронізує Ромця. — О великий, нікому не відомий поете Зачіплянки! Не заздрю тобі, бо передчуваю: не тільки лаври ждуть обранців долі. Історія вчить, що попереду лаврів частенько йде добрячий бук, шпіцрутен іде!

— «І знову дні, руді та бурі», — задумливо відгукнувся Микола на це.

А Ромця знову починає розповідати нову історію про одну гарненьку особу із шлакоблокового, з якою він минулої суботи танцював. Притиснув її ненароком,

а вона, наївнячка, образилась. Слабке створіння, але вредне... «Ну гаразд, будемо танцювати по-піонерському», — сказав їй і після того водив партнерку свою тільки по-піонерському, на відстані витягнутої руки...

— Щось схоже я від тебе вже чув.

— Тоді перепрошую, — з удаваним жалем мовив Орлянченко. — Я забув, що для тебе наші Марусі — то краща половина людства. Мадонни, недоторканки!.. А, по-моєму, вони самі не люблять, щоб їх ідеалізували, їх більше влаштовує, коли ми дивимось на них по-земному... Ідеали Ідеаловичі зараз не в моді.

— У цьому за модою не женуть, — спокійно заперечив Баглай. — А ось чи думав ти, чому найбільші поети всіх часів саме її оспівували, жінку? З неї, звичайно, земної, творили своїх небесних мадонн...

— Одну ще й тобі он залишили: в Катратого город поливає.

— На цю тему краще помовчи.

— Чому?

— Та тому.

— О, невже? — Орлянченко, здогадавшись, у подиві аж свиснув. І одразу ж з вікна з'явилась непричесана спросоння Вірунька.

— Ще свистунів не вистачало тут серед ночі, — кинула вона сердито,

— Віро Пилипівно, маю ж я право хоч на вулиці свистіти? Чи тільки з дозволу?

— Прав у тебе аж надто!

— Право тільки тоді право, коли його можна здійснити. Інакше це буде лише фікція, тинь права! — І Ромця застрочив скоромовкою про нестерпність обмежень, яких йому доводиться зазнавати, про те, як надокучають людині різні вказівки, що їх чуєш на кожному кроці, а закінчив афоризмом із польських «незачесаних думок»: — Завжди знайдеться ескімос, котрий дасть вказівку жителям тропіків, як їм поводитись під час спеки...

— Що ти мелеш, скептику ти нещасний? — спросоння, видно, мало що втопившись, накинулася Вірунька на Орлянченка. — Хто це — ескімос? До чого ці тропіки?

— А Іван ваш де? Він же зараз у тропіках...

В самій згадці про Івана о такій порі, та ще з Ромчиних уст, Віруньці вчулося щось образливе, блюзнірське.

— Як твою лепетню зрозуміти? — висунулась вона всією розпатланістю з вікна. — Хто про мене Іванові хоч слово накриво скаже? Честі не заплямувала, це вся Зачіплянка знає. А ти, вітрогоне, гуляй звідси, поки качалкою по плечах не дістала!

— За що. Віро Пилипівно? — жваво схопився на ноги Ромця при згадці про качалку.

— А за те! Всіх по собі не рівняй. Сьогодні з одною, завтра з другою...

— Що вдієш, коли вони нудні та порожні, як осінні пляжі.

— Сам ти порожній. Під носом засіялось, а на розум ще й не орано... Попався б ти нам у бригаду, ми б тебе швидко перевиховали.

— Знаєте, скільки часу треба, щоб перевиховати нас? Тисячу літ! Смішні мені ті, що вірять, нібито через двадцять років усі стануть раптом зразково-показовими, зникнуть егоїсти, бюрократи... Ні, тисячу літ, і не менше!

— Чого ти з ним водишся, Миколо? — вже спокійніше звернулась Вірунька до Баглая. — Ти ж серйозний хлопець, в голові думок повно, а він, оцей перекошений... що між вами спільного?

Ромця ніскільки не був цим дошкулений.

— А як Микс.лі без мене? З ким він тоді дискутував би на теми вічного кохання?

— Ще тобі базікати про кохання, — аж ніби з жалем вимовила Вірунька. — Що ти знаєш про нього?

— Якщо не гравцем на полі, то хоч суддею ж міг би бути?

— Справжнє кохання саме собі суддя.

Орлянченко, вражений відповіддю, обернувся до Миколи:

— Чуєш, які афоризми видає наша Віра Пилипівна? От що значить два роки без Івана!

— Вона має право на такі афоризми, — сказав Микола серйозно.

Вірунька ж, перемовчавши, знову взялась виховувати Ромцю:

— Добрим наждаком треба тебе терти, хлопче... Чуба на доба начесав, перстень носиш, а що з тебе в житті? Мало ще ти нашого квасу випив...

Це вона має на увазі вітамінізований квас металургів, яким вони в цеху спрагу тамують... Орлянченко і на це хихикає:

— Знаю той квас! Такий міцний, що й око одному пробкою вибило!

— Якщо такому ледащові...

Отут Микола вступився за товариша:

— Вірунько, не забудь, що перед тобою робітник найвищого розряду. Можна сказати, еліта!

— Отож... Зміну відробив та й пішов вітер вулицями ганяти. Тільки й на умі танці та комфорт...

— Потрібні й такі, — не образився Ромця. — Без таких, як я, життя було б прісним... Прісним, як дистильована вода.

Вірунька не захотіла більше слухати:

— Годі, йдіть собі, не товчіться під вікнами, в мене діти сплять. — І, прихиливши вікно, вона розтанула в сутіні кімнати. <...>

VIII

Вкрадено таблицю з собору!

Там, де висіла, зоставсь прямокутник необлинялий та дірки від гвинтів. Мабуть, і сам Лобода-висуванець, який вважав себе знавцем робітничої душі, всіх її закамарків, не сподівався, що такий незначний факт, як пропажа таблиці, шматка чавуну, наробить на Зачіплянці стільки шелесту. І перший, хто виявив, — двоюрідний брат Володьчин, Костя, сліпий танкіст, точніше, його кокетуха Наталка, котру він проводжав до раннього автобуса, не ховаючи ніжності; як буває

в них щоразу, коли помиряться після сварки. А подружжя це нерідко потрапляє у шторми та бурі; незадовго перед цим у їхніх широтах просто тайфун лютував... Обое були запрошені на іменини до Наталчиної приятельки на селище «Коксохіму», ішли туди під ручку, в мирі та злагоді, а звідти вночі Костю аж біля цього собору Наталка догнала з покаліченим баяном, за руки хапала, просила: «Пробач! Дітьми благаю, прости! Хочеш, на коліна перед тобою впаду, бий, топчи, тільки зніми гріх, пробач, востаннє пробач!..» Ніхто ніби й не був свідком цієї нічної сцени, а проте вся Зачіплянка вже знала, як Наталка після іменин каялася та навколішки повзала перед своїм сліпим Костею на майдані, бо знов, видно, підпивши, «давала дрозда», як сама вона висловлюється про себе... Бурхлива, загуляща, Наталка і з Костею теж познайомилася на одному з весіль, куди його були запросили грати: сама до нього підсіла, розпалена, стала руку гладити. Сказала, що він їй подобається, він гарно так грає, з настроєм, а що невидючий, то... «Я зараз теж невидюща!» — засміялась вона тоді і, підхопивши його, відбиваючись від усіх жартами, сама безсоромно потягла його в кучугури, в ту пустелю пристрастей, де чебрецями гарячими дух забивало, де від млосних чебрецевих пахощів можна було вчадіти навіки!.. І ось тепер, на іменинах у приятельки, вона, як безмужня, про Костю забувши, весь вечір вигоцує з заводським енергетиком, тим старим донжуаном, притьохкує сороміцькими приспівками до нього, а тоді раптом відлучились кудись удвох, — Костя одразу відчув їхню відсутність. Зникли і не вертались, повів легковажницю старий гультяй, мабуть, до тих самих чебреців... Не став більше грати Костя: брязнув баяном об землю, аж заскавчали рештками музики міхи... Потім, коли біля собору наздогнала його Наталка, були знову виправдання, пояснення, іменем дітей благалося, а він хоч і кипів люттю образи, ревнощів, проте знав, що, як не вперше вже, зрештою прийме її каятбу, і сльози, і пестоші, і вже й сам ніжитиме її, ніколи не бачену, жагливо-палку, загулящу... Буває, що любити — це лише радість, а буває, що це майже повсякчасні муки і біль. Як у нього. Ніколи не бачив Наталчиної усмішки, не знає, яка на вроду, який у неї вираз очей, тільки плоть її знає, тіла пругкий вогонь, ласку рук... І це солоний смак сліз її, сліз каяття...

Простив, помирились, проводить знов її, матір своїх дітей, до автобуса вранці. Коло собору Наталка стривожено вхопила чоловіка за руку:

— Косте, що за знак? Таблиці на соборі нема! Як це розуміти?

Костя, наблизившись до стіни, мовчки обмацав дірки, де таблиця була пригвинчена, постояв, хмуро процідив крізь зуби:

— Сволоцюги.

Повертаючись додому, він зупинив коло хвіртки Вірку Баглаєву, яка саме вишла з двору, поспішаючи на роботу.

— Ти ж начальство, — сказав роздратовано. — Член парткому! Чи, може, й ти потураєш свавільникам?

— Що скоїлось, Косте? — вона була здивована його тоном.

— Таблицю хтось відгвинтив від собору. Була на це постанова? Людей питали?

Наче йому неоднаково, незрячому, є та дошка чи нема. А може, й неоднаково? Може, і він по-своєму дорожив цим собором, що єдиний тільки й зостався йому з довоєнного життя? З дитинства, з юності, коли ще невипалені Костині очі мали змогу збирати в душу цей дивний зачіплянський світ...

Вірунька, хоч і поспішала до автобуса, все ж завершила на місці події. Так, нема. Позбавлено паспорта. І хоч раніше за цехом, за графіками, за безліччю квартирних та побутових справ їй не до собору було, він наче й не існував для неї, однак зараз це неподобство обурило й Віруньку, собор і для неї враз якось ожив. Не було ж на парткомі й мови про те, щоб собор роздягати! Ніякі збори не приймали ухвали, щоб зносити його! Без таблиці тієї, кимось давно прибитої, став одразу він якийсь беззахисний, безборонний, списаний із життя, приречений на злам. Майнуло в гадці, як, ще коли малою була, зносили в їхньому селі церковцю дерев'яну. Невідомо ким і коли була поставлена, хоча ставили її, видно, справжні майстри: збудована була без єдиного цвяха. Сокирами та ломачами розбивали старезне, але ще міцне, не поточене шашелями дерево. Без єдиного цвяха, на самих шипах! Тільки й гомоніли тоді про це. Ті, що похмуро трошили, розшивали ту старизну, з мовчазною люттю виконували руйнацьке завдання. Спершу здавалось, що все там одразу мусило б розсипатися вщент, а проте ветха споруда чинила опір, вражала всіх міцністю. Аж наступного дня, пригнавши трактори, такі розстрожили її, розламали, розтягли. Найстрашнішим було для Віруньки, коли падало горище і з хмари куряви так і пужнули врзнібч великі сірі кажани, закружляли над людьми, над толокою сліпо, беззвучно. За життєвими клопотами притьмарилися, забулися, а зараз, немов розбуркані чимось, знову зринули з глибин споминів ті кажани, ті неспівучі птахи її дитинства. Огидні духи руїни, шорсткі, наче запилужені, і на все життя — сліпі. Згадалась ще купа розкиданої, припапої порохнею церковної утварі, школярчата копирсалися в ній, знаходили на руйновищі з-поміж сміття та мотлоху висушені уламки березової кори з химерними на ній письменами. Темну парусину якусь довго розглядали з намальованим пеклом, з грішниками, з ледь розбірливим написом — червоним по чорному: «Зима необігренна» (пізніше холод окупації постане їй в образі такої чорної необігренної зими)... Підбрала й Віруня тоді ощепок старої кори з письменами, на якій потім комсомолец-учитель намагався розшифрувати бозна-колишню словенську в'язь із титлами і якимись закарлючками... Так і зосталось нерозшифрованим, що там було написано давніми писарями чи самими майстрами, тими, котрі вміли будувати без єдиного цвяха... Може, остороги якісь? Заповіді нащадкам?

Тепер, видно, хтось вирішив перетворити в руйновище і цей собор. Повернеться Іван з Індії — порожньо на майдані! Пустеча! Де ж собор? Вірунько, де ж собор наш, біля якого ми з тобою так любили блукати в молоді наші ночі кохання?.. Мовчазний зачіплянський гігант-старожил, що на роботу нас літо й зиму проводжав і щодня зустрічав із роботи, де ж він?.. Чому на його місці пустир?

Підійшло ще кілька селищанських, оглядали пляму — слід від зниклої охоронної таблиці. Семко Дейнека подав думку, що треба міліціонера б викликати, щоб вівчарку привів та пустив її по сліду. Там у них собаки-шукачі здорово намуштровані, будь-який слід візьмуть.

— Цього сліду ніяка собака не візьме, — кинула Вірунька сердито і поспішила до автобуса, що саме підійшов.

Ніби не що й сталось, а навіть і на роботі чомусь Віруньці було марудно, сердито на всіх. Одрразу ж після зміни вирішила зайти до Лободи: собор у його ж підпорядкуванні, над ним Володька начальство...<...>

— Кажі, Віро Пилипівно, з чим прийшла? — Лобода сидить збоку стола звично, невимушено, нога на ногу.

— Цієї ночі, — почала вона і осіклася, бо очі його, завжди трохи шельмуваті, змигнули розсіяним сміхом, стрельнувши кудись убік, і їй на мить здалося, що Володьці вже все відомо.

— Слухаю, слухаю тебе.

— Таблицю вночі знято з собору...

— Ах, Вірунько, я думав, у тебе щось виробниче, невідкладне, — мовив з розчарованістю в голосі, хоча шельмуватість з очей не зникла. — А ти знайшла з чим... Повір, не один собор у мене на плечах... Дозволь спершу ось із товаришем з області докінчити.

Але товариш, що скромно, сидів під стіною, сухорлявий чоловік у темній сорочці з краваткою, стримано зауважив, що він почекає. Що йому буде навіть цікаво.

Булькати, стереоскопічні очі Володьчині знову змигнули, невловно змигнули, але він і на знаки не дався, що хотів би уникнути розмови на цю тему, навпаки, по-дружньому мовив до Віруньки:

— Ну, кажі, що там.

Вона коротко переповіла, закінчивши знервовано:

— Самоправство якесь. Нікого не питаючись. Наче і влади нема!

Лобода глянув на товариша з області так, ніби вибачаючись за Віруньчину некоовирність: що з неї, мовляв, візьмеш, рядова виробничиця, січе навпростець...

— Влада, Віро Пилипівно, є, — сказав їй наставницьки. — До того ж дуже конкретна. Ось ми з тобою і маємо честь її представляти.

«Ти мені баки не забивай! — хотілося крикнути Баглайці. — Я краще тебе знаю, що влада є. І що мене не для пустомолотства в міськраду селищанами послано. А ось ти чого крутиш? Хіба не бачу тебе, крутія? Та я ж тебе наскрізь бачу!»

— Не для того я прийшла, щоб ти мені лекції читав, — сказала з серцем. — Вчинено беззаконня ж, інакше не назовеш!.. Для чого тоді ти на культурі сидиш?

— Ша, не кипи, Вірунько. Ми з тобою люди свої, завжди дійдемо згоди. Гріх на кума так нападати...

— Якби знала, нізачо кумом би не взяла!

— Не гарячкуй, будь ласка. Краще скажи, чи добрі готуєш своєму Іванові зустрічний? Чи дерунів напекла?

Цей жарт висуванець адресував також і до обласного товариша під стіною, щоб виказати перед ним свою обізнаність навіть у родинних справах заводчан. Помітивши зацікавлення присутнього, Лобода пояснив йому, що чоловік цієї ось Віри Пилипівни якраз і є той відомий сталевар Іван Баглай, що зараз у Бхліаї плавки дає. Скоро вибуде строк, має от-от повернутись. Віруньчиного погляду не уникло, як, пояснюючи, це товаришеві, Лобода водночас і вивчав його: кортіло, видно, «генієві» наперед вгадати, як той поведеться в питанні про собор, щоб і собі відповідно підкорегувати паруси. Але товариш, слухаючи Лободу, був непроникний. Тільки коли цей перебалакав, сказав йому стримано:

— А з тією таблицею вам таки слід розібратись. Факт справді дивний.

— Просковзнуло повз нашу увагу, винуваті, Павле Антоновичу, — поспішив покаятись Лобода, і була в голосі невідробна щирість за цей свій промах у роботі.

А Вірунька тим часом зірким своїм оком примітила в кабінеті ще одну річ: у кутку із-за сейфа ріжечком виглядало щось далеко засунуте і якимось плакатом прикрите... щось дуже схоже на таблицю чавунну! <...>

ІХ

<...> — Справу в суді на руйнителів заведи!

— Судити! Прилюдно судити треба за таке, — сердито підтримав Шпачиху танкіст, що стояв у виштітій гуцулці, як завжди виструнчений, з ціпочком у руці. Ціпочок незрушний, лице підняте, і таке було враження, мовби танкіст крізь незрячі свої окуляри теж дивиться на собор і бачить його.

— Та при всіх же властях стояв! — знов завела своєї обурена до краю Шпачиха. — А тепер на руїну? Пам'ять козацьку на канцур'я рознести?

Микола Баглай не втручався в розмови. Не сподівався він, що доля собору так зачепить його Зачіплянку, собору, який перед цим був ніби в безнадійному забутті і, здавалось, нікого вже не цікавив. Дотепер, мабуть, ні в кого й питання не виникало, стояти йому чи ні, можна жити без нього чи не можна, так само, як не виникають у металурга сумніви: йти чи не йти йому сьогодні на зміну, ставати чи не ставати до печі мартена. Виходить, ти помилявся? Гадав, що тільки тобі доступна краса цього архітектурного шедевра, а інші таких речей уже не сприймають? Чи, може, й справді були глухі? Може, тільки зараз нарешті слух у людей на красу повертається? І не одного тебе обурює, що рука невігласа зважається посягти на труд людський, на це дивовижне творіння козацького барокко... Сучасний вандалізм — звідки він, звідки ця психологія браконьєрства? Коли у вирі революції доводилось руйнувати, у битвах із старим світом, тоді ще можна було якось зрозуміти, — битви мають свої закони... Стихія, вибух вікової ненависті... Та й тоді не зруйнували, хтось уберіг, може, здорова інтуїція народу зберегла та Ленін своїми декретами? І ось нині, серед устояного

мирного життя, коли мистецтво покликане облагороджувати душі людські, пробуджувати потяг до духовного навіть у тих, хто встиг змізеритись, — в цей час приходить зачіплянський сірий-сірий герострат, затятий у своїй дрімучості, підступає пігмей із бульдозером чи вибухівкою... «Ні, товаришу браконьєр, не так це просто зараз», — думав Микола. Потреба собору, потреба краси, так само, як і огида до руйнування, видно, завжди жевріла в цих людях, будівничих за покликанням, тільки жевріла вона досі непомітно, жила в надрах душ десь глибоко й пригамовано, її навряд чи й помічали в собі, як не особливо помічає Зачіплянка тишу своїх літніх ночей, доки вона ніким не порушена, і квіття доменних заграв, доки вони палають. Звикаєш, не надаєш значення, доки це є, вважаєш, що це завжди й повинно бути, як вічний плин часу, як неминуща краса світу. Коли ж набігає тінь, нависає загроза, починаєш розуміти, що є речі, без яких душа озлидніла б. Сьогодні люди помітили свій собор. Для них він не підлягає знесенню, бо він прийнятний ними у цінності життя так само, як від народження прийнята синява Дніпра, і багряна велич нічного неба над заводами, і постать чавунного революційного Титана, що для юних поколінь прийшов десь уже ніби з вічності.

Володька Лобода не був наполоханий Віруньчиним насकोком на нього в кабінеті. Щоправда, коли вона виявила оту клятву таблицю за сейфом, стало трохи незручно господареві кабінету, тим паче, що сцена відбувалася в присутності товариша згори, хай і не надто високого чину. Та, зрештою, все перемелеться, кума переказиться, і знову твоє опиниться зверху... Не такий наївний він діяч, щоб, починаючи вести облогу собору, не забезпечити собі надійно тили. Має певність, бо має опору. Той, кого Володька вважав батьком хрещеним, хто висунув його на керівну посаду, слухати спокійно не міг, коли заходила мова про собор. Відповідальний товариш той, можна сказати, саме на соборі погорів: жінка дітей таємно похрестила. Перед тим вона, як виявилось згодом, і паски щороку святила, але паски — то ще півлиха, а тут власних відповідальних дітей... Скандал! І хоч хрестини відбувалися зовсім не в соборі, а десь на селищі, підпільно, в кочівного прибудного попа, проте відповідальний товариш гнів свій чомусь саме на соборі зосередив, до нього люттю наливсь. У соборі вбачав головного винуватця усіх прикростей, пов'язаних із хрестинами, собор був винуватий, що й суворе стягнення вхопив, і що намічувана кар'єра заломилась. Ледве зовсім не полетів униз, та, на щастя, вдалося зачепитись на досить-таки відповідальному щаблі. Одне слово, доки цей товариш там є, доки має вплив, Володька Лобода може ще й не таких ударів завдавати по тій облупленій кумирні, і заповзятливість його не буде осуджена, навпаки, знайде підтримку. <...>

- Чому, на вашу думку, роман «Собор» О. Гончара довгий час не був доступний читачеві?
- Які проблеми порушує О. Гончар у романі «Собор»?

XVII

<...>Обійшли з Єлькою, обдивились руїну.

— Страшне, — сказала Єлька.

— Мачуха епоха здебільшого такого типу пам'ятки нам залишила, — з сумовитою іронією мовив Баглай.

«А ми з тобою хіба не пам'ятки? — подумалось Єльці. — Обое живі пам'ятки війни! Тобі твій батько хоч прізвище залишив, а мені що? Дочці матері-одиначки! Мов від святого духа вродилась... Може, й назву села забудь?»

Як сірошинельна тінь фронтів, пройшов він осінніми степами, переночував і більше ніколи не відгукнувся. Чи, може, в останню мить, у мить розлуки з життям, згадалась-таки йому летюча однонічна любов десь в українському степовому селі? Чи не тут він, десь в оцих буранах, і головою наклав? Поліг смертю хоробрих, не відаючи того, що він умирає батьком, що виросте в нього донька на трудних вдовинських харчах, та ще й не огризком якимось виросте, а красунею ж таки, чорт візьми! Інакше-бо не зачепився б такий хлопець, як оцей, ніби вимріяний нею, студент, що ночами з несплячки усе блукав по своїй Зачіплянці...

Прийшов сьогодні, впевнено підняв Єльку із-за столу, вивів за двір. Чому він був певен, що Єлька встане, без вагань кине свого «жениха» й піде за ним? Помітив щось за нею? Чи легковажною йому здалась? Є така познака на ній?

Коли вже опинились за хвірткою, Баглай міцно взяв її за руку, наче боявся, щоб назад не втекла. Не випускаючи руки, запитав з хвилюванням у голосі:

— Куди ж підемо?

— Хоч і на край світу, — вперше за вечір усміхнулась Єлька.

І повела їх ніч липнева на край світу зачіплянського, що дотом кінчався. Світять озера їм, і небо заводське цвіте над ними багряно. Посидять на доті. Походять, де трав'янисті вибалочки стеляться край кучугур по наддніпров'ю, де й до них ходили колись і після них ходитимуть, і небо їм світитиме теж. Як легко, як вільно було Єльці з ним! Наче від народження знала його. Коли говорилось — говорили, коли виникало бажання помовчати — примовкали, не почувавши від того незручності, їм і в мовчанні теж було гарно.

Співи зачіплянські докочувалися й сюди, там все ще гуляли, будили селища гуком, і хлопець, сидючи поруч неї на доті, з внутрішнім трепетом слухав ту пісню, слухав, як душу свого народу, — так її розумів. Яка вічна поезія може бути вичарувана із слова, із звичайнісінького, ніби ж буденного матеріалу!

— Гусоньки... Огірочки... Плаває відеречко... А як багато сказано. — І запитав: — Ви співаєте, Єлько?

Сказала, що співала колись.

— В селі в нас гарно співають. Не всі ще пісні за кукурудзою та силосом позабували...

Її заливало щастя, вона пила це повітря, цю зоряність неба, тишу озер. Звідки це на неї нашло? Все ніби осяялось навкруги, все сприймаєш інакше. Що ж це воно таке є, таємниче, всесильне, що раптом пробуджується в людині

і що його, мабуть, і наймудріші мудреці не можуть розгадати? Скільки разів ходили через ці кучугури до бакена, козяче пустирище було, та й усе, тільки сердилась, коли в ноги наганялось тут колючок-якірців, а зараз... наче полуда з очей зійшла, якийсь покров з усього знято, все відкрилося в інших барвах, наповнилось непоміченою до цього красою. І студент, що недавно ще був недосяжним, уже поруч неї сидить, читає вірші іспанського поета, і вони зливаються з гуркотанням поїзда по мосту, що далеко заgrimотів у тиші ночі — звідкись і кудись... І в тому теж була поезія. Баглай ніби обдаровував Єлку щедрістю своєї душі, до чого тільки торкався поглядом, все в нього ставало небуденним: і заводські заграви, що окутують Титана, і ці пустирища, де в його уяві вже виростають споруди незвичної архітектури, якесь сонячне місто для людей — для людей, а не для трамваїв! Навіть ота комишинка, що в багрянці озера поставила свою тінь, і вона робилася незвичайною, виявлялась однією з тих комишинок, що з них геніальний козацький підліток витворив колись прообраз собору, виплів із стеблинок його перший маленький макет, що й на долоні вміщався... Ніч ніжності, такою вона була, ця ніч. Коли, йдучи, набралось Єльці піску в черевичок і вона нахилилась витрушувати, Микола підтримував її, і Єлька почувала його схвильоване дихання, ніжну мову руки, що підтримує її так, мовби вона якесь серпанкове створіння, з яким тільки й можна поводитись так голубливо, ніжно. Після того ішли вже весь час, побравшись за руки, мов боячись загубити в темряві одне одного.

І так ітимуть. І щиро сміятися буде він, коли Єлька розкаже, як Микола тоді наче тікав од неї, подавшись із рюкзаком через огороди до автобуса... Сміється! Бо зовсім інша була причина: з другом механіком порушилась тимчасова гармонія, не хотілося на побачення з бюрократами йти, проштовхувати свої димовловлювачі... А це ось на спортивних змаганнях був у сусідньому місті металургів, виборював першість з академічного веслування. І вже заграла Єльчина уява, вже мчить по Дніпру стрілою золотистою човен отой гострий, довгий, як рибамеч, розтинає гладінь, — це ж, звичайно, на такому він змагався? Переміг? Яке виборов місце?

— Енне місце, — жартує Микола, — в числі жалюгідних непризерів... Чесно грів чуба, але, як кажуть в таких випадках брати-росіяни: «Увы!»

Не був, видно, тим засмучений, і це також подобалось Єльці. <...>

XIX

<...> Напарник Баглаїв, Геннадій, з факультету холодної обробки металу, крізь свої закіптужені окуляри не дуже добачає собор, та, власне, мало й цікавиться ним. Темний чоловік! Йому в цій споруді вбачається щось малооригінальне, вчувається відгомін собору св. Петра в Римі, наслідування проекту Браманте. Ні, так міг би міркувати хіба що який-небудь жалюгідний тип, вихований на «впливولوجії», а не сучасний інтелектуал, — уже хвилюється Баглай. Як можна не відчувати, що перед тобою цілком самостійний твір українського барокового стилю, досить лише глянути на плавке оте наростання ярусів, на шатра бань, перехоплених

унизу, наче міцно затягнутих козацькими поясами! А сама таємниця розміщення бань — всі ж дев'ять маківок виринають перед тобою, рухаються, мов живі! Як це досягнуто? Якщо і є елемент західного барокко, то хіба що в отій мальовничості, в пориві у височінь. До того ж відомо, що козацький архітектор особа історично реальна, літописне засвідчена, — козацькому підліткові в плавнях під час сну з'явився образ цього собору! В такий ось, може, спекотний літній день, багатий міражами, в короткому сновидінні відкрився він юному генієві. Народився в його поетичній уяві одразу як єдине ціле, довершене творіння... Баглай запалюється, коли мова заходить про історію виникнення собору та про зв'язані з ним легенди, свідком виставляється, звичайно, академіка Яворницького, а Геннадій слухає усмішливо, про щось навіть перепитує, на пошерхлих губах бликає іронія:

— Ти ж сучасний хлопець, Миколо, лев на курсі з теоретичної фізики, і я просто дивуюсь, як ти можеш захоплюватися анахронізмом, піддаватися... міражам.

— Без міражів не було б і віражів. Так, я гадаю, на це міг би відповісти той, хто знається на законах аеродинаміки. А собор — це не тільки міраж. Найвища поезія, думка людська неминуче прагне зматеріалізуватись, і тут це сталося колись. Глянь, як пливе у блакиті! Невже тобі він байдужий?

— Ти мені поясни: в чім його сенс? Раніше споруди такого типу, ясна річ, мали значення для людини, але сьогодні, року Божого шістдесят третього?... Процесові старіння підлягає все. Як тобі відомо, старіє навіть метал.

— А це не старіє! Мистецтву, тільки йому дано володіти таємницями вічної молодості... Згодься, людській натурі притаманний потяг до ідеальних гармоній — свідченням того є хоча б математика, логіка, музика... І в цьому творінні поєдналося все, все гармонійно злилось, і виникла велика, вічна поезія. Невже ти не відчуваєш, що в отому гроні соборних бань живе горда, нев'януча душа цього степу? Живе його мрія-задумка, дух народу, його естетичний ідеал... Нас з тобою не буде, а дев'ятиглав цей стоятиме, повинен стояти!

— Навіщо? Розтлумач.

— А навіщо я люблю? Навіщо ти любиш?

— Щодо мене, це надто сміливе припущення...

— Такий собор, такий витвір, він належить не тобі, не мені, точніше, не тільки нам. І не тільки нації, яка його створила. Він належить всім людям планети!

— Ого! Пішли-поїхали...

— Якось є колективна свідомість в народі, в людства — повинна ж вона передаватись у майбутнє! Повинна ж у пам'яті прийдущих зберегтись? Дикі степи тут з білими кіньми були, дикі води Вовчої, темні хащі Скарбного кишіли звіром... Тільки кронясті дуби стояли над водою, як храми. І ось він прийшов, великий будівник, і своїм духом, своїм витвором оживив цей пустельний простір. Не знаю, як хто, а я вже не уявляю цих степів без отого силуету собору-дев'ятиглавця. Ті, що будували його, вони думали про вічність. Людині властиво прагнути вічності,

знаходити в ній для себе мету і натхнення... Навряд чи взагалі є щось гідніше, як вдосконалювати свій дух, увічнювати себе в творіннях своїх і дарувати їх нащадкам. Чи це, по-твоєму, теж міражі?

— А без них мені, скажімо, звичайному, простому смертному... не можна й прожити?

— Чому ж, можна. Можна прожити і без собору, і без пісні, і без Рафаеля. Без усього можна, на чому висять охоронні таблиці і на чому їх нема. Можна «Анну Кареніну» читати в екстракті, на півтори сторінки тексту. Але чи залишились би ми тоді в повному розумінні слова людьми? Чи не стали б просто юшкоїдами, пожирачами шашликів? Тяглом історії?

— Забуваєш ти, друже, про одну обставину: вік наш не в рицарських латах. Вік наш в атомному шоломі, і на це не можна не зважати.

— Знаю, ти про всепланетний фінал. Але ж його може й не бути. Замість тієї стадії буття, яку біблійні поети назвали судним днем, може ж бути безконечність, безсмертя?

— Безсмертя, якого воно кольору? Яке на смак?

— Кольору неба! А смак свободи! — так воліє висловлюватись, розлігшись у пшениці, Баглай. Небо над ним, блакитний купол собору планетарного, без іржі, без хмарини, лише десь по обрїю підниззя цього небесного купола реактивний тасьмою підперезав. — І якщо вже говорити про безсмертя, то мистецтво стоїть до нього найближче.

— Зараз почую, що людина велика...

— Не завжди велика, але буває вона велика, це ж факт.

— Коли, якщо не секрет?

— Тоді я великий, коли буду, коли творю...

— Творити — в цьому єдиний сенс?

— А хоча б! Античні майстри, будівничі пізніших віків... Хіба вони не виправдали своє буття на землі? Людині властиво жити почуттям доцільності, почуттям безконечності. Людина прагне продовжити себе в далеч майбутнього — хіба це неприродно? Все живе в природі прагне цього. Навіть квітка квітує для того, щоб залишити після себе насіння, щоб знову відтворити свій квіт у майбутньому... Навіть той, що чучела вепрів понабивав, виставив у соборі, і той хоч у такий спосіб... хоч би чучелами своїми, та все ж хотів увічнити себе. Це, звичайно, казус, сміховинність, але я кажу про потяг, про бажання залишити слід... А мистецтво — це невідгубний слід людства, його злету, його верхогір'я, на яких панує дух перемоги над смертю, дух незнищенності... <...>

XXII

<...> Добрався Баглай до міста на попутних. Соняхи вже цвіли, ціле море їх, золоточолих, розлилося степами, звернутих лицем до свого небесного взірця. Їхав з радісним передчуттям зустрічі з Єлькою, з Зачіплянкою і з тими невідомими людьми, які стануть його спільниками у боротьбі за ясне, незабруднене небо рідного краю. <...>

На Веселій дітлашня з бурхливою радістю зустріла свого улюбленця, баглайчата й сусідські — всі були заїдені шоколадом: певна ознака, що Іван з Індії повернувся. Соняхи й на Веселій цвіли, аж тут згадав Микола, що сьогодні день його народження: з дитинства ще, з материних слів, закарбувалось, що, як народився, була війна, снаряди по садках вибухали і соняшники стояли в цвіті!

Він, бач, і забув, а матері не забулось: пирога з вишнями спекла. Щоправда, гостей не скликатимуть, до того ж переддень вихідного і багато хто подався на Скарбне. Іван з Вірунькою, і обидва Владики, і Федір-прокатник, і ще приєднався до них інженер з Іванового цеху... Запрошували й Миколу: як приїде, щоб одразу їх доганяв. Мати — лоцманського роду, справжня дніпрянка: висока, чорноброва ще, дарма, що літа... Суворий злам брів сьогодні якийсь лагідніший, відчувається, що душа матрина не в тривогах нарешті: і старший син повернувся, і молодший у дворі... Навіть засміялась, показуючи, яку шаль Іван привіз у подарунок: ніби молодій, і на плечі накинути совісно. Микола став упевняти, що індійська шаль дуже личитиме їй. Запитав потім:

— А як тут ваша майбутня невісточка, мамо?

Материне обличчя похмарилось: зникла невісточка. Як поїхала тоді до міста, то й більше не поверталась.

Громом з ясного неба пролунала для Миколи ця звістка. Стояв, як приголомшений, серед двору, ніби серед якоїсь пустелі, що пустелею стала зненацька. Потім сказав до матері глухо, з гірким жартом:

— Що ж ви, мамо, не вберегли її?

— Це, сину, тобі треба було берегти, — відповіла мати серйозно. — Це теж не проста наука: вміти берегти одне одного.

Дала вмитися синові з дороги. Осмалений повернувся з степів, шкіра на плечах і грудях аж жевріється. Доки натирив чистим рушником своє мускулясте тіло, Баглаїха все дивилась на нього: такий виріс красень, вродливець! Старший рудий, витрішкуватий, навіть очі з рудизною, а в цього так і б'ють блакитню з-під чорних, густих, як і в батька, брів. «У вашого Миколи, — чує іноді, — очі — ну просто небо!» Тільки часто чомусь те небо з присмутком... Рівний ніс з тонкими ніздрями, вони теж, як і в батька, щоразу нервово посіпуються, коли син чимось схвильований... Все батькове — і очі, і брови, й постава. Та бач, яке життя: батькові так і не судилося побачити сина... Безвісти пропав... Тільки для неї він ніколи не буде — безвісти... Чи живий хоч той солдат, що перший почув, коли воно в окопчику запищало? Скільки їх тут перейшло і наших, і їхніх — та все більше нещасних. Той Ганс-постоялець фотографію своїх кіндерчат щодня жінкам показує, шукаючи співчуття, а голодні обморожені італійці теж скаржаться на долю, старцюють по хатах, на собор моляться...

Хоч і засмученого звісткою, мати все ж приохотила Миколу сісти до столу на підобідок.

А щоб якось утішити сина, сказала, що вже вся Зачіплянка знає, чого викликано його з хлібозбирання на Вовчій. Недаром, виходить, тут з Олексою мудруючи, креслили свої ватмани, — чогось таки варті їхні димолови...

— Замучились, мамо... Легше стіну пробити, — буркнув син.

Баглаїху це аж розсердило.

— А ти на легке сподівався? — запитала суворо. — Тільки якийсь бакай на дорозі, якийсь тугоголовець у директорськім кабінеті — одразу й носа вішати? Це не по-нашому, сину. Візьми лишень себе в руки! Легко в житті ніщо не дається, пора б уже знати...

Відчитала, показала характер.

— Дякую за моральну підтримку, — похмуро віджартувався Микола. <...>

XXIII

Почалася нова смуга в Єльчиному житті. І сталося це завдяки турботі старого металурга, діда Нечуйвітра, як його всі тут величають, бо ні на які вітри не зважає, в усьому свою лінію веде. Ізот Іванович сам привів Єльку до директора; цей, виявилось, знав Єльчині Вовчуги, мав із їхнім головою якісь господарські стосунки. І що документів зараз при ній не було, це його теж не збентежило, повірив: попрацює в них офіціанткою, матиме й документи.

Наступного дня Єлька вже ходила в ідальні з білою мережаною коронкою над чолом, розносила старим людям вечерю. Тільки вечерю роздала, ще й сонце не сіло, і — вільна. Ці старі люди оточили потім Єльку на ганку, небайдуже розпитували, розповідали й про себе, не скаржачись, навіть із жартами, в яких, правда, чулась гіркота.

— Підопічними називають нас, дочко. Справді ж, підопічні держави, робітничого класу. Якби колись, під парканом гинули б... А зараз, бачиш, у вічному санаторії...

— Хто направляє нас сюди? Самотність направляє. А деколи, буває, здають нас до цього раю рідні сини, а найчастіше невістки дорогесенькі, щоб із нами клопотів не знати. За утримання батьків вони доплачують, а в кого з нас, металургів, пенсія велика, за того й зовсім не платять...

— Різні тут серед нас є: з броненосця «Потьомкіна» один був — торік поховали... Був Горбенко, що з Чубарем працював...

Підопічна одна хвалиться:

— Все чистоті присвячуємо. Змагаємось за палату компобуту. Ось у нашій палаті квіти найкращі, директор у наказі відзначив... Не лінююсь, дарма що вік: стілець поставлю на стіл, видерусь і обожур витру, — хвалиться бабуся вдолено.

Металурги з цих чистух підсміхаються:

— А за міцний мир у палаті ви боретесь? — І до Єльки: — Між нами, дідами, мало чвар, а жінщини, вони ж народ войовничий, трудно досягають миру... Та хоче радіо слухати, а та ні, та квартиру — зачини, а та — відчини, і таке піде, така агресія, хоч до ООН звертайся...

І гуртом уже потішаються над тим із своїх, тут приписаних, що все вимагає в директора бюст вождя з комірчини витягти й на клумбі поставити серед двору...

— Без бюста він, бідолаха, заснути не може.

Жартуни з 4-ї палати вирішили тайком в озері втопити той бюст, а він не тоне! Гіпсовий! Тож знову опинився в чулані, під замком...

Отак і живуть. Є самодіяльність: хор, струнний оркестр, є також бригада рибалок...

Одній бабці із підопічних Єлька так сподобалась, що вона їй навіть гарненьке платтячко подарувала, доньчине якимось чином у неї завалаялось...

Єльці тут воля. Поробила своє, і хочеш — читай, хочеш — іди собі в ліс. Після невизначеності, загубленості в круговертях життя якось одразу принатурилась, відчула себе невимушене, відчула свою незайвість. У вільний час любить блукати плавнями. Черевики скине і боса по землі, відчуваючи її дух, її теплоту, — тут можна ходити босій. Якби в місті по асфальту пройшла — затюкали б: оце вискочила звідкись, як гола з маку! А тут, серед Скарбного, хоч на голову стань — ніхто не зауважить, не обсмеє. Може, так і житиме? Мати ж прожила одиначкою своє зіткане з буднів життя, доки й світ їй, бідолашній, у глинищі запався... Може, і тобі свою одиначку долю передала? Будеш за няньку цим старим людям — людям спокійного смеркання. Зостаються ж людьми і тут, згасаючи в цій обителі смутку і старості. Та все які люди — були славетними на заводах, на броненосцях були, на барикадах... Для таких не важко Єльці розносити миски в їдальні, в колишній чернечій «трапезній»... А потім і сама колись згасне. Із нічого постала і станеш нічим. Час усе поглинає, усе пожирає вічність. Пилюжинкою розтанеш у холодних безвістях матерії... Чи, може, таки є душа? З останнім подихом, відділившись від тіла, злітає, може, янголятком у найвищі високості, в блакить оту сяючу, і живе там вічно і кого захоче зустріти — зустріне... Що ми знаєм про людське життя? Можливо, вся мудрість його якраз у тому, щоб жити просто — як птахи, де двоє отак наблизяться між собою, на мить пізнають себе в дивовижній божественній спільності, щоб потім знов розійтись, погаснути у вічному леті... <...>

В'юниться стежка поміж очеретами, іде Єлька, куди сама стежка веде, — у плавневе безлюддя, у плавневу безгомінь. Вся природа тут повна злагоди і якогось тайномовства. Чапля струнконога причаїлась під очеретом, не одразу й помітиш її... Деркач десь у траві дирчить, що пішки звідси, кажуть, ходить у Африку зимувати... Біліє лілея серед ряски, ваблячи око своєю дивовижною чистотою... Ні, світ такий гармонійний, не все в ньому тільки розлад і хаос! Як оте небо, що сяє блакиттю, так і світ повен краси, лише зумій відчутти її, розгледіти, навіть якщо тобі гірко й боляче.

Вже поверталась назад, коли ген-ген на стежці з'явилася постать юнацька. Мабуть, один із тих тарзанів, що з дерев у воду шугають, а потім вибираються сюди, на протилежний берег, обсихати на сонці. Ішов назустріч загорілий, мускулястий, тіло ще блищало, мокре від води. Перше бажання було заховатися десь, бо ще в'язнути почне, але все-таки чомусь далі йшла. І це не снилося

їй і не видінням було, було реальністю: наближався Микола Баглай. Впізнала його і серце завмерло, а він ішов понурий, задуманий, під ноги дививсь. А коли глянув на неї, то аж дико якось глянув, ніби не повірив своїм очам, і їй, зляканій, затерплій, стрельнула думка: був! З Вовчугів повернувся! І все, що там було проти неї, з собою зараз несе!..

Всі слова радості, щастя й привіту застряли Баглаєві в горлі, коли Єлька зовсім реально постала перед ним. Він аж зблід, а вона зашарілась. Наблизившись, навпроти нього Єлька зупинилась, хоч була якась ніби віддалена, очужіла, майже незнайома. Не поздоровкалась. Кутики вуст ворухнулися криво, ледь усміхнулись, ніби не йому. Осмілівши, зібравшись із волею, окинула хлопця поглядом, грубуватим, якимось приціпливим, ніби випадкового стрічного, що буде зараз до неї в'язнути на цій безлюдній стежці. Так і стояли мовби одні у світі, одні серед озер, шовкових трав, серед безгоміння плавнів. І це вона, Єлька, так примружено-вмвчально, оцінливо, аж холодно, дивилась на нього? Тільки змижок чисто жіночої цікавості майнув у очах, коли мимоволі ковзнула поглядом по стрункій постаті цього стрічного юнака з крапельками води на осмажених плечах. Але й цікавість була не Єльчина. Щось ніби навіть іронічне з'явилося в цьому погляді розглядання: жертва спорту? Торс єгипетський, плечі розвинуті, на веслах такі ціле літо пропадають... Дівчатам мало радості від таких, що, крім спорту, нічого в житті не бачать... Знаємо, мовляв, багато вас тут вештається таких по Скарбному з ластами, з транзисторами... «Ну, будеш в'язнути, чіплятися? — мовби запитував погляд. І це Єлька? Де ж та, що полонила його цвітом своєї душі, рідна, щира, жаглива? Крикнути б їй щось оглушливе, стряснути з неї отой невидимий панцир віддаленості, іронічної зверхності, збайдужіння... Де ж ти, Єлько тієї ночі пісенної, того поцілунку, яким опалила його на людях коло собору? Ці дні і в степах бринів Баглаєві твій голос, наймиліший, з клекотом стримуваного хвилювання, а зараз...

— Єлько! — наблизившись до неї, Баглай запитав різко, вимогливо: — Що з тобою? Де ти була? Чому ти тут?

Їй це здалося образливим.

— Звіт хочеш почути? Ти ж, певне, чув уже там, у Вовчугах... Можу додати!

І заговорила. Слова вибухали якись майже вульгарні, руйнуючі, ішли ніби зовсім не з її, не з Єльчиних уст. Про якийсь комбікорм у соборі, про потоптанку, що раннього кохання спробувала, ще піддівком будучи... Та й що дивного? Адже байстрючка! Хіба з таких путящі бувають? Тільки й ростуть з таких повійниці! Пойдеш, казали, курити навчишся, по ресторанах тебе поволочать... Була й по ресторанах, а він що думав? І зараз з ресторану йде. Ні сорому не боїться, ні ганьби. Душа задубіла, стала як шкура на колгоспній клячі — вже ніякого болю не відчуває!..

— Перестань! — Баглай міцно стиснув її за руку. — Ні слова більше.

Було ясно, що вона навмисне набалакує на себе, знаходячи якийсь люте вдоволення в цьому самопаплюженні, навмисне виставляє себе в ролі пропашкої, розгуляної, яка все пізнала, все перейшла.

— Не хочу цього слухати, розумієш? Ти не така! Я тебе знаю краще, ніж ти сама...

Єлька присмирніла, похнюпилась перед ним. Знічев'я длубала ногою корінь кінського щавлю. Потім, зітхнувши, обвела поглядом плавні:

— Чому в природі все таке гарне: небо... вода... очерети... А в людському житті?

Баглай з ласкою взяв її обидві руки, дивився на плечі, що стікали плавко, оголені більше звичайного... На опущені, з припаленими кінчиками вії дививсь, на болісний посмик губів... Нічого понад це! Вінець життя у тобі. І щастя жити — саме від того, що відкрив для себе оцю назавжди найближчу людину...

— Я тебе всюди шукав.

— Ти був... у наших Вовчугах?

Так, він був у Вовчугах! І йому все про неї відомо, він чув від людей про Єльчине життя, — розважне, добре слово про неї чув...

Невідривне на неї дививсь. Святе й зараз. Святе й чисте, як сонце, створіння! І не чув я, що злітало зараз із твоїх уст. Все оте вдаване, нав'яне, награне — то не ти. І навіть якщо уява щиро нагнітала все це, не вір і крикам власної уяви, ти краща за них!

Єлька задивилась кудись на плеса далекі, що сонцем очі сліпили. За озерами знову озера — озера білих лілей, качок важучих, неляканих, пружнокрилих...

— Є щось сумне в цих просторах, — сказала після мовчанки.

— Не треба сумного! — відмахнувся Баглай, але теж замислився. — Простори завжди мають у собі щось сумне... Візьми небо, степи... Як і в усьому прекрасному, навіть у погляді закоханих психологи знаходять щось ніби тужливе... Так де ж ти була? Що шукала?

— Один сказав мені колись: шукачка свободи... Як лайку сказав... А воно ж і правда... шукачка, — і в голосі їй забриніла іронія, гіркість. — Та таки ж знайшла! Бо любов — це ж, мабуть, і є найбільша свобода... <...>

XXIV

<...> Навіть ті, в чіих душах живе поезія урбанізму, мріють хоч раз провести вихідний поза містом, з ночівлею на Скарбному. Від танцмайданчиків та радіол, від асфальтової задухи й заводських димів тисячами втікають сюди, до музики жаб, до плюскотіння води й комариного дзвону.

Комарі тут найбільші в світі. Але й перед комаром горожанин не пасує, радісним стає саме збирання в дорогу, коли заводчани гуртуються, мов у далекий похід, і лунає над ними підбадьорливий голос ватажка:

— Що ж? рушимо, братці? Підемо на луги-базавлуги комарів, як ведмедів годувати!

І з цієї запорозькою примовкою, з рюкзакми на горбах один за одним до автобуса..

Ще й не звечоріє, як на круто обривистому, переплутаному коріняччям та буреломом березі Скарбного, де було колись стійбище первісної людини (школярі не раз знаходили тут у вимивинах берега мамонтові бивні та кам'яне

знаряддя наших пращурів), на кожному закруті річки влаштовує собі стійбище людина ХХ віку. Веселими голосами вилунюють стійбища, лаштуються триноги, з'являються казанки, будуть тут каші-саламахи чумацькі, юшки подвійні та потрійні, будуть розмови до півночі...

І от уже яскріє вогнище на високому березі між дубами. Патлате полум'я обіймає казанок, бутить болотяний бугай десь в очеретах — темрява заливає плавні. Звечора небо грозою полякало людей, крізь темні дерева лісу кілька разів сьїнуло невагоме майво нічне, потрепетало голубим і щезло, кудись на Дніпро хмару потягло. Знову тепла ніч владує повсюдно, хвилює загадковістю, духом плавнів, духом степового літа. На чорторях, у глухих заводах, де соми та шуки звечора скидалися з плюскотом, тепер головаті водяники виглядають серед латаття, а з гушавини потойбіччя, з-поміж буреломів зеленоокої мавки зацікавлено прозирають на людей, що зібралися довкруг вогнища, — мавкам та водяникам теж кортить дочути людських розмов.

— А немає ніде краще, братці, як на нашій планеті! Земля — вона моя Зачіплянка! І не хочу я міняти ці козацькі дуби чи пальми Індії на жужелицю інших планет...

— Не та вже планета, що плакала рід людський, порушилась на ній рівновага життя. А хто порушив? Людина ж і порушила, дисгармонію внесла. Практичні знання випереджають духовний розвиток людства — звідси всі нещастя. В той час як інтелект робить божественні відкриття, пристрасті залишаються на рівні нашого патлатого пращура.

— Товаришу інженер, я й не знала, що ви скептик. Може, ви ще й догматик? Давайте краще співати!.. Туман ярмом, туман долиною... — заводить високий жіночий голос і, ніким не підтриманий, гасне.

— ...Світ ірраціональних емоцій — отам гніздиться звір. Звідти всі злочинства, культу, війни, звідтіля, мабуть, прийде і те, що працю нашу перетворить на атомний шлак... Отуди б докопатись, до тих потаємних глибин!.. Та не поширюється влада здорового глузду на ті темні печери інстинктів, там варвар і досі дрімучо живе... Від його поштовхів часом планета здригається...

— Чого там? Обехеєс працює. Закохані, як були, так і є... Планета живе, зелене, з орбіти не збилася...

— А тривоги скільки? Всі живуть під постійним страхом.

— Не будем перебільшувати. Людям не раз уже здавалося, що світ завтра піде на звалище, все полетить шкереберть. Різні бузувірські секти прорікали день і годину настання страшного суду. А життя тим часом є, розвивається, нові рослини вивели люди, епідемії поменшало...

— Але ж поменшало й китів у морях, волошок не стало у полі. Куди не кинь — самі полігони та полігони... Фантасти вважають, що рід людський кінчить самозгубою, зостануться після вибухів тільки таргани та скорпіони...

— Осточортіло каркання. Тільки хворому на печінку може здатися, що завтра — то вже Помпея, суцільний чорторий...

— Але ж авантюристи можуть з'явитись? Он у Писанії сказано...
Глухуватий чийсь голос зненацька перебито жіночим високим заспівом:

За-а туманом ні-і-чого не видно, за тума-а-ном...

— Ой голосиста. Це наша. Яюсь у цех дзвоню від директора, а ця голосиста Марія якраз трубку взяла. Що там, питаю. І чую у відповідь: за туманом нічого не видно! Дим та кіптява такі, що не проглянеш. Фільтри ваші — поки що на папері, а в натурі — курява суцільна...

— Зате тут яке повітря, як дихається... І помічено, що на Скарбному багато закоханих.

— Доки на світі будуть закохані, журитися нічого.

Слухають водяники над темними чорторіями, головата знишкнвши між лататтями; слухають мавки, закохані в мову людей; чують голос дівчини біля того поганського вогнища, ласкавий, довірливий:

— Микольцю, отут би жити... Який цей ліс увесь чистий... І вся ніч без зла.

І хлопець прихилиється головою до її голови, ще мокрої, недавно скупаної, волосся так свіжо пахне лататтям...

— А ви чули? Єлька ж наша здорово співає! Баглаї співучих люблять. Ану, майбутня невісточка, починай!...

Тільки видно дуба зеленого,

Тільки видно хлопця молодого...

З молоді, з красивої душі лється спів. Повноголосе, розлоге, аж луна покотилася берегами, і плавні знишкли, і ніч заслухалась.

На голос пісні до них добувається з берега ще один. Виник ніби з води. Причалив човна, вичалапує на берег — зі списом у руці, в капелюсі крилатому. Раменястий, дужий, наче велет не наших часів. Сивий вус при світлі вогнища сріблясте блищить усміхом привіту чи насмішки. Запорожець живий! З куреня! Із снів, із видінь Великого Лугу просто до них, до яскравого їхнього вогнища. Курінний бунчужний, що триста літ пролежав під сивим курганом самарських степів. Але чому ж замість списа буденне весло у руці? Чому в капелюсі химерному — капелюсі металурга від печей?

Багаття запасло йому вогнем, і, наближаючись, він широко вдихав його дух.

— Я не водяник, не полохайтесь... Зачув нашу, зачіплянську, та й завернув. А вона ж веде так тобі чисто, як майстер свою плавку веде...

Його впізнали: батько всіх металургів, Лобода-ветеран.

— Ізоте Івановичу, з самого вечора вас ждемо! Вже й у вашому інтернаті шукали вас...

— У богадільні, хочеш сказати? З поверненням тебе, Іване...

Двоє людей зійшлися біля вогнища, чоломкаються, як батько й син.

— От тепер розумію, кого нам бракувало: Ізота Івановича.

Металург повисив капелюха на гілляку, капелюх упав, але господар не кинувся його піднімати, лише глянув скося:

— Вбився.

Одразу молодші руки підняли, прилаштували на дубі.

Разом тепер усі довкола вогнища сидять, шанобливо пригощають старого металурга.

— Кажу ж, на пісню поплав... Де зачую — співають, туди й пливу. Ген там теж наші затягують, десь за Бабиним Коліном отаборились на Журавлиному.

— Поділіться ж досвідом життя в раю, дорогий наш майстре...

— А що, паную. Настане ранок, не думаю про сніданок... Скарбне від браконьєрів стережу. Бачили табличку при вході до лісу: «Хто посадить дерево — того і внуки згадають. Хто зламає — того й діти проклянуть...» Моя то програма.

— А не скучно вам тут, Ізоте Івановичу?

— Чого скучати? Ятері маю, догляд є, і кіно безплатне... Запорожці ж доживали віку по монастирях. В молодості він на коні, а настане час, прощається з товариством, три дні п'є-гуляє в Києві на Подолі, а потім аж до Межигір'я навприсядки штаньми вулицю мете. Одгуляв — і прощай, життя земне, прощай, суєта суєт, відтепер він тільки на небо дивиться... Ну, а я на свої дими заводські...

— Спасибі, що ви Єлку нашу в трудну хвилину підтримали, до діла прилаштували. Попрацює, а там ми її до себе в цех заберем, поповнить робітничий клас. Вчитиметься, набуде фах, згодом ще й на електронну машину сяде!..

Старий металург добув люльку, натоптав тютюном, запалив.

— Має людина в собі такий живчик — бажання робити добро... Помічали? Коли зробиш кому бодай маленьке добро, і тобі самому стає на душі легко, чисто. Казали колись, — гомонів далі старий, — що у людини на плечі, і на лівім, і на правім, сидить невидимий... товариш Дух, так його назвемо. Один сидить, підказує: роби добро, а другий у друге вухо нашіптує, підбиває на зло... Думаєте, зараз їх нема? — Здається, він усміхнувся. — Носимо й зараз. У кожного з нас сидить на плечі, і на лівому, і на правому... До якого тільки дужче дослухаєшся...

У химерностях ночі, в плетиві тіней здається присутнім, що на плечах старого і справді сидять оті невидимі, причаїлись мовби птахи якісь невідлучні, занишкли нахохлено, волохате.

— Біда тільки, коли задрімає товариш Дух... Не можна йому цього, бо на посту не сплять. Нишком живе, не бачимо його, а він кожного із нас бачить: ану, який ти? Чи душа не всохла? Чи совість не розгубив? Іноді, бува, й серед ночі раптом запитає: а з якого ти роду зайшов, чоловіче? Чи племені свого не відцурався, чи звичаю батьків своїх не забув? Ні-ні, люди добрі, тут не до жартів, на цьому Скарбному всього передумаєш... Ось, кажемо, більше сала та м'яса на душу. Це, звісно, добре. Без цього не проживеш. Ну, а як стане по пуду сала на душу, як жиром її заллеш, то вже й щастя по вінця? Ніякого болю вона тоді не почуватиме? Крім сала, нічого їй більше й не треба? <...>

XXVI

<...> Єлка з Миколою Баглаєм цієї ночі допізна блукали коло Радуги, по знайомих місцях, побіля тих багрянцевих кучугурних озер, що ніколи не гаснуть.

На похороні Нечуйвітра побачилася Єлька з дядечком Ягором, порозумілись, пообіцяла провідати і ось провідала.

Повертались з Радуги, коли все довкола вже спало, ніякі тривоги не будили Зачіплянку, і лише коли опинилися неподалік собору, вдарив з відчинених навстіж дверей отой джаз і вереск дикої оргії. Здичавілі пришельці з іншої якоїсь планети вдерлися в собор і верещать там по-мавпячому, п'яно регочуть, сквернословлять! Мигцем змайнула Миколі давно чути зачіплянська історія про те, як професор Яворницький вигнав махновців із собору; це ще більш піддало йому духу, навіть не встиг подумати про можливі наслідки, тільки встиг кинути Єльці: «Зажди», — а сам уже в три скоки рвонувся в розчахнуті двері, в оту круговерть дикого, гидкого, цинічного, що опоганювало йому душу, прекрасну поему його життя...

Не встигла Єлька затримати Миколу, а може, якби й могла затримати, то не стала б. Чула, як верещання там одразу урвалось, вловила голос чужий, брутальний, налитий ненавистю:

— Чого треба? Ану одвалюй звідси! Зникни, гля!

Щось було сказано у відповідь хуліганам нічним, потім бачила Єлька, як вилітають із храму, ловлячи сторчаки, якісь патлаті первісні постаті, чула гидкі вигуки, п'яну брудну лайку, і враз щось змигнуло миттєво в повітрі, лезом ножа змигнуло з темряви собору, і Єлька отерпла: навпроти Миколи з фінкою в руці осадисто стояла на порозі чорна гвалтівна смерть.

— Рятуйте!!

Щосили, всім еством закричала Єлька до Зачіплянки, до селищ.

Коли вона підбігла до Миколи, він уже лежав ниць на порозі соборнім. Припавши над ним, чула, як кров клекоче, і у відчаї, в нестямі розпуки белькотіла, ніби вимолюючи життя:

— Люблю ж тебе... Люблю! Люблю!

Біля машини зчинилася метушня, знову чулася лайка, мотор не заводився, десь ключ загубили в соборі...

Єльчин крик підняв на ноги всю Зачіплянку. До ранку ніхто на селищі не заснув. Тріщали куці в садках за тими, що втікали, і тепер це були не садки чарів місячних, серпанкових, не ніч без зла, а ніч гніву, тупотняви, переслідування, зціплених зубів, скручених рук...

Відправивши Миколу з каретою «швидкої допомоги», зачіплянці все ще не розходились: наглядаючи затриманих, сердитим юрмиськом темніли коло собору; потім зосталась тільки варта із добровольців, котрі, ждучи приїзду міліції, розташувались попід собором, облягли його, ніби надовго. Курили, мовчали. Тільки вчитель Хома Романович кинув у бік затриманих: «Оце ті, що без соборів у душі... А він, як той біблейський юнак, що вигнав сквернителів з храму».

І знов мовчали. Місяць над селищем червонів шербата. Про всі початки і про всі фінали нагадував він.<...>

Жде Зачіплянка свого Баглая. Матір'ю жде, що зажурено збирає ягоди синові на пиріг з вишень-петриківочок, що, ясно вродивши, горять на сонці, всуціль

облиті темно-червоним. Жде сліпучістю саги, де безжурно галасає дівтора, всі оці юні Миколині друзі, що в приймальний день самі несуть йому передачі до заводської лікарні і пишаються ним, вважаючи, що хоч пов'язки дружинницької Микола й не носив, але нема відважнішого за нього серед усіх дружинників заводського району. Часом зустрічає дівтора на подвір'ї лікарні дівчину смаглявку, Ягорову Єлку, в білій хустині. Приходить сумовита, сідає на лавці під гіллястою липою і годинами так висиджує перед вікнами палат, ждучи, доки Баглаєві дозволено буде піднятися з ліжка і він, блідий і знекровлений, нарешті вигляне до неї з котрогось вікна. В смугастій лікарняній одежі, схожий на каторжника, вигляне і вміхнеться... А поки що — жди. Бачитимуть щодня Баглаєву наречену оці бетоновані, розпашілі спекою корпуси лікарні і сліпучі від сонця вікна палат, зрання приходитиме на вахту своєї любові і в замисленім присмутку ждатиме, ждатиме, скільки доведеться, хоч уже й липа ця запашна відцвіте, хоч і листя з неї вітер обвіє...

Сухі вітри час від часу окутують Зачіплянку жовто-бурою курявою. А вечорами, коли тихо, виходять посидіти на своїй історичній лавці Іван та Вірунька. Ідилічною парою сидять під зачіплянськими зорями. Коли заходить між ними мова про Миколу, Баглай-старший не може віднайти пояснення цій драмі, яку він вважає безглуздою, не може стримати обурення: навіть там, серед племен, де він тоді заблукавсь, ножа ніхто не підняв, а брата твого на рідній землі — дикуни доморощені... Сталь днями й ночами виплавляє завод — хіба ж то для фінських ножів сталь? П'ять ран ножових, одна з них на міліметр від серця, чудом тільки не втратив хлопець життя. Була хірургам робота, могла б виявитись марною, однак молодий організм допоміг... Та ще, мабуть, чиясь любов. Ну, тепер позашивано рани, заживають потроху...

Іноді допізна засиджується коло двору подружжя Баглаїв. Змінився за два роки Іван, іншим повернувся, Вірунька почуває це. Надто коли починає розповідати їй про той загадковий, білосніжний Тадж-Махал, що в одному місці оздоблений чорним каменем і той камінь співає. Не кожен почує те диво, але коли вслухатися добре — справді, ледве чутно співає: так вміло той камінь поставлено давніми індійськими майстрами. І досі таємницю їхню не розгадано: чому ж він співає? І вже обоє вслухаються мимоволі і в свій собор, що височить на майдані, тане верхами в сутіні неба, — часом чи не заспіває він теж, тихо, віддалено? Мовчить собор.

Не видно облупленості, іржі на банях, ніч скрадає на ньому всі травми часу.

Навколо вирують пристрасті, ламаються списи в щоденних баталіях, що їх ведуть будівничі з браконьєрами, а вій стоїть, думає свою одвічну думу. Про що вона? Все тут проходило перед ним, як перед свідком і перед суддею. Ще, здається, недавно рипіли гарби повз нього з снопами, клекотіла революція на цьому майдані соборному, дзвони калатали на сполох, кликали на сходки, на пожежі, то радісно, то тривожно будили передмістя, б'ючи пудовими язиками свою литу, з домішкою срібла мідь... Поглядом болю і туги востаннє диви-

лися на нього розширені очі дівчат-полонянок, коли їх тисячами гнали мимо собору в Німеччину. Ридання чув, і крики надій, і залізні гуркоти війни, і її, ще страшнішу тишу... Тепер велосипеди нічних змін нечутно обтікають його щодня і щоночі.

Все він бачить і бачив усе. Ярмарки вирували круг нього, яскраво гомоніли, бурунили, буйно сміялись червоним, сивили шапками, сьнями красувались в різблених оздобах... Чи так уже воно й вищезло усе? Чи береже він у собі відгомін життя невмирущого, мигтіння списів запорозьких, різноголосся ярмаркового люду, жарти циганські, чвари прасолів, іржання коней продано-ображених, лоскітний сміх шинкарок щасливих, нічні шепоти закоханих, зоряні обійми й зачаття?.. Повен, повен всього! Темрявою ночі окутаний, зірок дістає шоломами своїх бань крутолобих. А сталь у печах клекоче, і коли плавку дають, шлак за Дніпром виливають, і все небо виповнюється загравною повинню, так що вершечки садків висвітяться карбовано, видні до кожного листочка, — в такий час од світла заводів враз вирине з темряви ночі й собор. І доки багряніє, дихає небо по всьому Наддніпров'ю, стоїть серед заводського селища весь освітлений, парусно-повний і чистий, як тоді у минувшині, коли вперше тут виник, вичарувався з душі своїх мудрих і дужих майстрів.

- Яке символічне значення має образ собору в однойменному романі О. Гончара?
- Які художні засоби використовує О. Гончар у зображенні образів родини Баглаїв?
- Які характерні риси індивідуального стилю митця Ви помітили в запропонованих творах О. Гончара?

СЛОВНИК НЕЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ

Бюлетенити — перебувати на лікарняному.

Вигоцувати — витанцювувати.

Ощепок — шматок.

Анахронізм — застарілі погляди, слова, дії.

Принатуритись — підлаштуватись, при звичаїтись.

Скептик — людина, яка ставить до всього недовірливо, з сумнівом.

Догматик — людина, яка стверджує будь-що без достатньої на те підстави й дотримується своєї думки, незважаючи на аргументи інших.

ПІДСУМУЙ ПРОЧИТАНЕ

1. Який із романів О. Гончара високо поцінували Ю. Яновський, П. Тичина, Остап Вишня?

А «Собор»	В «Таврія»
Б «Тронка»	Г «Прапороносці»

2. Який із романів О. Гончара було вилучено із літературного процесу на два десятиліття?

- А «Собор» В «Таврія»
Б «Тронка» Г «Прапороносці»

3. Кількість новел, що входять до роману «Тронка», складає

- А 9 В 11
Б 10 Г 12

4. Хто із персонажів НЕ є героєм роману «Собор» О. Гончара?

- А Єлька В Тоня
Б Микола Г Вірунька

5. Хто із героїв роману «Собор» подав ідею знести собор?

- А Микола Баглай В Володимир Лобода
Б Іван Баглай Г Ізот Лобода

6. У новелі «Залізний острів» з роману «Тронка» О. Гончара Тоня Горпищенко працює

- А вожатою в дитячому таборі В вчителькою у школі
Б чабаном у колгоспі Г продавцем у магазині

7. Над чим працює Микола Баглай з Олексю-механіком?

- А над розробкою нового літака
Б над розробкою димовловлювача
В над розробкою сіялки
Г над розробкою швидкісного човна

8. Уякому з творів О. Гончара головними героями є Сашко та Лорі?

- А «За мить щастя» В «Собор»
Б «Тронка» Г «Чорний Яр»

9. Установіть правильну послідовність подій у творі «Собор» О. Гончара:

- А украдено таблицю з собору
Б Нечуйвітер допомагає Єльці влаштуватися на роботу офіціанткою
В Єлька провідує пораненого Миколу Баглая у лікарні
Г Микола Баглай приїхав на канікули до Зачіплянки

1	
2	
3	
4	

10. Установіть відповідність між назвами творів та їх жанрами:

- 1 «Україна в огні» А новела
2 «Собор» Б кіноповість
3 «За мить щастя» В повість
4 «Бригантина» Г роман
Д оповідання

1	
2	
3	
4	

Григір Тютюнник (1931–1980)

Григір Михайлович Тютюнник в українській літературі відомий як майстер малих прозових форм. Його перша книга новел та оповідань «Зав'язь» стала одним із яскравих виявів посилення ліризму в прозі й водночас заперечувала нову тенденцію в літературі, коли посилена ліризація прози переростала у розпливчате багатослів'я, беззмистовність. Подальші творчі здобутки письменника згодом було відзначено преміями імені Лесі Українки та Шевченківською премією (посмертно). Прикметними рисами творчої індивідуальності молодого письменника є постійне невдоволення собою, наполегливі пошуки точного слова — найпотрібнішого, найвиразнішого, — тривале обдумування кожного твору (часто автор спочатку озвучував твір в усній розповіді, а вже потім подавав його на папері).

Основні твори: новели та оповідання «Зав'язь», «Деревій», «Батьківські пороги», «Крайнебо», «Коріння»; повісті «Облога», «Климко», «Вогник далеко в степу», «Житіє Артема Безвіконного» (незавершена повість) та книги для дітей «Степова казка», «Ласочка», «Лісова сторожа».

Це цікаво!

Л. Мороз, аналізуючи творчість Григора Тютюнника, зазначає: «Естетична цінність його творів невіддільна од етичної сутності таких вічних категорій духовності, як доброта, честь, громадська гідність, милосердя, чуливість. Один із найдраматичніших і найсвітліших художників другої половини століття, він утверджував кожен окрему людину як найвищу цінність буття й, відповідно, фіксував ті тяжкі втрати для всієї людської спільноти, а далі й для Всесвіту, які спричинюються порушенням хоча б однієї душі».

Три зозулі з поклоном

Любові всевишній присвячується

Я виходжу з-за клуба в новенькому дешевому костюмі (три вагони цегли розвантажив з хлопцями-однокурсниками, то й купив) і з чемоданчиком у руці. І перше, що бачу — хату Карпа Яркового. А перед нею — молоденька сосна рівними рядочками на жовтому піску. На ганку Карпової хати стоїть Марфа Яркова і веде мене очима. Вона стоїть без хустки, сива, пишноволоса — колись її волосся сяяло проти сонця золотим, тепер не сяє. Видно, думаю собі, волосся умирає раніше, ніж людина...

Підійшовши ближче, я вклоняюся Марфі й кажу через молоденьку сосну:

— Здрастуйте, тітко.

Марфа ворухить губами і проводить мене далі, аж доки я не увіду в сосну «велику» (у нас її називають ще: «та, що твій тато садив»).

Дома мене стрічає мама, радіє, плаче і підставляє мені для поцілунку сині губи.

— Мамо, — питаю після того, як куці студентські новини розказано (сесію здав, костюм ось купив), — а чого тітка Марфа Яркова на мене так дивиться?

Мама довго мовчить, потім зітхає і каже:

— Вона любила твого тата. А ти на нього схожий...

Марфа — тоді її в селі за маленький зріст звали «маленькою Марфою» — знала, що лист від тата приходить раз на місяць. Вона чула його, мабуть, ще здалеку, той лист, мабуть, ще з півдороги. І ждала. Прийде до пошти, сяде на поріжку — тонесенька, тендітна, в блаженській вишиваній сорочині й рясній спідничині над босими ногами — і сидить, сяє жовтими кучерями з-під чорної хустки: втекла від молотарки або від косаря, за яким в'язала, або з лук, де сіно скиртують. Сидить на поріжку і обриває пелюстки на ромашці, шепочучи: «Є — нема, є — нема, є...»

Коли з пошти виходив наш поштар дядько Левко — височенний, худючий, як сама худорба, з брезентовою поштарською сумкою через гостро підняте вгору плече, Марфа підхлювалася йому назустріч і питалася тихо, зазираючи знизу в його очі:

— Дядечку Левку, а од Мишка є письомце?

— Нема, — одказував Левко, блукаючи очима поверх золотого Марфиного волосся, що вибилося з-під чорної хустки.

— Не брешіть, дядечку. Є...

— Ну — е! Є... Так не тобі, а Софії.

— Дядечку Левку! Дайте я його хоч у руках подержу...

— Нельзя. Чужі письма нікому давати не можна. Заборонено.

— Я тільки в руках подержу, дядечку, і оддам. Сині Марфині очі запливають слізьми і сяють угору на дядька Левка — ще синіші.

Левко озирається довкола, зітхає немічно худими грудьми і манить Марфу пальцем за пошту. Там він дістає із суми конверт і простягає Марфі:

— На. Тільки нікому не кажи, що давав, бо за це... виженуть мене.

— Ні-ні-ні, дядечку! — аж похлинається від ширості Марфа. — Ось вам хрест святий!

Вона хапає з Левкових пучок листа — слізи рясно котяться їй по щоках — пригортає його до грудей, цілує в зворотну адресу...

— Чорнила слізьми не розмаж, — каже Левко і одвертається: жде. Марфа, якщо поблизу не видно людей, нескоро віддає йому листа, мліючи з ним на грудях, і шепоче, шепоче...

— Ну, от бачте, нічого я йому і не зробила... Тепер несіть Софії. Я ж нічого йому не зробила... Спасибі, дядечку, рідненький... Натє вам осьо, вип'єте за його здоров'я.

Вона дістає з-за пазухи пожмаканого карбованця і вкладає Левкові в долоню.
— Хіба що за його здоров'я, — бурмотить Левко, — а так зроду не взяв би...

І чимчикує в село, наставивши вгору гостре плече з порожньою майже сумою (тоді не дуже-то люди писали один одному).

А Марфа біжить на роботу, птахою летить, щоб дов'язати до вечора свої шість кіп — і вітер сушить — не висушить сльози в її очах.

— А хто вам про це розказував, мамо? Дядько Левко?

— Ні. Він мовчав. Сама бачила й чула. Я теж-бо за нею слідкома з роботи тікала. Отуди ярком, ярком — і до пошти. Дивлюсь, а вона вже на поріжку сидить, жде...

Вона щораз перша вгадувала, коли тато обізветься.

— І ви на неї не сердилися?

— У горі, сину, ні на кого серця немає. Саме горе.

— А як же то — вона вгадувала, а ви — ні?

— Хтозна, сину. Серце в усіх людей неоднакове. В неї таке, бач, а в мене таке...

Вона за тата набагато, молодша була. Йому тридцять три, а їй дев'ятнадцять. Два годочки прожила з Карпом своїм і нажилася на сто. Тато ж... він якось і не старів, однаковий зоставався і в двадцять, і в тридцять годочків... сокіл був, ставний такий, смуглий, очі так і печуть чорнющі! Гляне було — просто гляне і все, а в грудях так і потерпне. Може, тому, що він рідко піднімав очі. Більше долонею їх прикриє і думає про щось. А востаннє як бачила його (ходила з передачею аж у Ромни, їх туди повезли), то вже не пекли, а тільки голубили — такі сумні.

Дивиться ними — як з туману.

Вони до нас на посиденьки ходили, Карпо і Марфа. Щовечора. І гомонимо бувало втрьох або співаємо потихеньку. Тато баритоном, а я другим йому помагаю, а Марфа першу веде. Голосок у ней тоді такий був, як і сама вона, ось-ось наче переломиться, ну, ловкий. А Карпа хоч викинь. Сидить у стелю дивиться. Або у вуса дме, то в один, то в другий — розпушує. То я йому галушок миску гарячих (він їсти страх любив), ложку в руки — їж, Карпе! І тьопас, як на себе кидає. Ми співаємо, а він вусами пару з миски ловить та сопе так, що каганець на столі як не погасне. «Я, — каже, — картоплю в галушках люблю. Картоплі треба більше кидать у галушки». Товстопикий був, товстоногий. І рудий — матінко ти моя... Як стара солома. Марфа проти нього — перепілочка. Ото гляне було, як він над галушками катується, зітхне посеред пісні й одвернеться, а сльози в очах, наче дві свічечки голубі. До тата... Я ж бачу. А він затулить надбрів'я долонею і співає. Або до тебе в коліску всміхається та приколисує легенько.

— Ти, Михайле, кажу, хоч би разочок на неї глянув. Бачиш, як вона до тебе світиться. А він:

— Навіщо ж людину мучити, як вона й так мучиться?

Очі мамині сухі, голос ані здригнеться, і я чую за ним: спогади її не щемлять їй і не болять — вони закам'яніли.

Останній лист від тата «Софіє! Сою! Учора дав мені товариш скалку од дзеркальця, я глянув на себе і не впізнав. Не тільки голова, а й брови посивіли. Зразу подумав: може, то іній (це надворі було), тернув долонею — ні, не іній... Більше не дивитимусь. Часто сниться мені моя робота. Наче роблю вікна, двері фільончасті, столи, ослони. І так мені руки потім засверблять, що, буває, ложки хлопцям ріжу на дозвіллі. А руки як не свої... Ти питаєш, як нас годують, як одягають на зиму. Годують такою смачною юшкою, що навіть Карпо Ярковий п'ятнадцять мисок умолотив би, ще й добавки попросив! Вдяганка звичайна, селянам до неї не звикати. Сю ніч снилася мені моя сосна. Це вона вже досі в коліно, а може, і вища. Сосна — а за нею річки синє крило. Ні ти, ні синок, мій колосок, чогось давно не снитесь, тільки привиджуєтесь. Сусіда мій по землянці молиться уві сні, а Бога не називає. До кого молиться?.. Сою! Не суди мене гірко. Але я ніколи нікому не казав неправди і зараз не скажу: я чую щодня, що десь тут коло мене ходить Марфина душа нещасна. Сою, сходи до неї і скажи, що я послав їй, як співав на ярмарках Зінківських бандуристочка сліпий, послав три зозулі з поклоном, та не знаю, чи перелетять вони Сибір несходиму, а чи впадуть од морозу. («Сибір неісходиму» було нерішучою рукою закреслено густим чорним чорнилом, а вгорі тою ж рукою написано знову: «Сибір неісходиму».) Сходи, моя єдина у світі Соно! Може, вона покличе свою душу назад, і тоді до мене хоч на хвилику прийде забуття. Обіймаю тебе і несу на руках коліску з сином, доки й житиму... «Коли се було... А я й досі думаю: «Як вони чули одне одного — Марфа і тато? Як?..» А ще думаю: «Чому вони не одружилися, так одне одного чуючи?» «Тоді не було б тебе — шумить велика «татова» сосна».

- Як ви вважаєте, у новелі «Три зозулі з поклоном» на перший план виходить подія чи почуттєва складова твору?
 - Як вирішується традиційний любовний трикутник, який покладено в основу сюжету твору «Три зозулі з поклоном»?
-

Оддавали Катрю

Пізньої осені, як листя в садах уже опало й зосталося тільки на бузку та на вершечках тополь, а далеко над голими полями часом засинювало хмари, мов на сніг, до хутірського лавочника Степана Безверхого приїхала з Донбасу наймолодша з трьох дочок Катря й оголосила, що виходить заміж.

Катря пробула в Донбасі десь із півроку — працювала в шахтарській їдальні чи то буфетницею, чи то офіціанткою, — отже, ніхто в хуторі, де все і про всіх знають, не сподівався, щоб вона отак швидко знайшла собі пару. Батьків та доччина звістка не дуже втішила, проте й не засмутила вкрай, бо підхожих женихів серед хутірських хлопців було нерясно, а Катрі повернуло вже на третій десяток — як не шкода, а оддавати ж колись треба. Розпитували тільки, коли

та де буде весілля, ким працює майбутній зять та який він із себе. Катря втомлено відповідала, що весілля бажано було б справити наступної неділі тут, на хуторі, бо тут їй веселіше буде — серед своїх як-не-як, що обранець її працює на шахті інженером-економістом, а про те, який він із себе, сказала:

— Приїде, — йому шахта дає «Волгу» на два дні, — самі побачите. Мені подобається. А вам... Вам же, тату й мамо, з ним не жити.

Лагідненько сказала, одначе з такою невідомою печаллю в очах, що батьки зрозуміли: який би той хлопець не був, а розракувати дочку чи зволікати з весіллям не слід...

Катрю покладали спати у світлиці на її ще дівочьому ліжку з горою подушок — мало не врівні з мальованим килимом на стіні. На тому килимі зі старої баєвої ковдри заїжджий маляр утнув синє кругле озеро, двох довгошиїх лебедів, що цілувалися дзьобами, і все те обсадив великими червоними й жовтими квітками — теж круглими. У світлиці було чисто й затишно, як буває тільки в хатах, де не сини, а дочки. На стінах, запнуті рушниками, висіли портрети всіх трьох Степанових дівчат — тонколиких, кучерявих, з трошки наполоханими очима: видно, що фотографувалися уперше в житті. Вони були схожі одна на одну, як близнюки, може, тому, що фотограф-портретист із Полтави підмалював їхні брови усім однаково — рівно.

Катря блукала поглядом од портрета до портрета, замріяно усміхалася, тоді сказала до батька й матері, що рядочком сиділи на лаві проти ліжка й журно дивилися на дочку:

— Він нічого. Тільки строгий і неговіркий. Ви, як він приїде, не дуже з ним розбалакуйте, бо ще щось не так скажете... Це я прошу.

Степан на те промовчав, тільки метушливіше, ніж завжди, обмацав кишені, шукаючи цигарок, а Степаниха сказала тихо:

— Та що ж ми — вороги своїй дитині? Якось догодимо.

Коли дочка задрімала, старі тихо вийшли в хатину й посідали на теплій лежанці так само рядочком, як сиділи в світлиці. Довго мовчали. Степаниха зітхала, а Степан курив. Тоді сказав:

— Видно ж і штука!

— Та вже який трапився, — сумно одказала Степаниха.

Світла не вмикали. Степаниха навпомацки послала постіль — собі на залізному ліжку, що горіло у вйну, проте ще держалося, чоловікові — на лежанці. Степан тим часом пішов до корови, укинув у ясла оберемочок сіна, щось бурмочучи сердито, тоді ні з сього ні з того увірвав корову навильником по боку і сказав сердито:

— Повернись, стерво с-собаче! — І враз йому одлягло од серця, стало шкода і корови, і жінки, що все вміла терпіти й ніколи не сварилася, а тільки зітхала, і дочки — останньої віхи своєї. Думалося, приведе у двір доброго парубка, хазяїна молодого, та й житимуть на всьому готовому, для них таки приробленому, а їм із жінкою буде до кого на старості голову прихилити, бо старші дочки,

теж не дочекавшись сватів у хату, поїхали шукати свого щастя — одна в Сибір, по вербовці, друга на цілину. Їхали ненадовго, а zostалися назавжди. Повиходили заміж, обквітчалися дітьми, тепер тільки листи вряди-годи шлють та дописують в кінці «Досвідання. Цілуємо вас, папа й мама, сім'я Андреевих». Це старша. А середульша, лагідніша вдачею: «Цілуємо вас, дорогесенькі таточку й мамочко, сім'я Євтушенкових».

Приїздили якомсь із дітками й чоловіками. Нічого хлопці. Моторні, балакучі, собою непогані. Онуків та онучок навезли півдвору — щебетунчиків малих. «Деда, а це як називається?!» — «Ціп». — «А що ним роблять?» — «Молотять». — «Як?» — «А отако». «Бабо, а кому це такий великий чавун картоплі?» — «Паці, дитино». — «Паці? А хто це? Поросля?!» І плещуть у долоньки та підстрибують: «Паця-паця, паця-паця!» Казав зятям: зоставайтеся, хлопці, тут. Хати вам усім хутором поспинаємо в одне літо, садиби колгосп наріже такі, що садки за два-три роки вижене, як з води; теличку, поросятко дамо на розплід, на нові хазайства. А вони: «У нас, папаша, там рідні, там квартири, заробітки непогані — чого ж ще?» Правильно, звісно. Хто ж своє рідне покине або од добра добра шукати-ме. Тепер і Катря вилітає з батьківського гнізда. Зо-о-оставайся лавка з товаром, живіть, мамо і тату, як знаєте. «Ми вам на старості всі гуртом помагати будемо, а як схочете — до себе заберемо». Спасибі, діти. От тільки хто води подасть, як занедужаємо, хто діда дідом назове й на плечі хто попроситься, щоб «косі» повозив, хто бабі дров урубає чи попросить казку розказати, хто садок догляне, щоб не захирів, а цвів щовесни, як новенький храм, хто батькову чи материну пісню заспіває зимовими вечорами? «Заберемо».

Килину Волохівську оно забрали діти. Хата два літа пустою стояла, ребрами світила, вікна порайдужніли, наче їх дьогтем хтось намастив, садок по саме віття бур'янами заріс. Не дворище, а закинута могила, тільки їжаки ночами в тих бур'янах хрокали та здичавіли коти очима світили. Продати б, але ж хто його купить, як усі в мандри пустилися. А се літо вернулася Килина. «Тут народилася — тут і вмру, — сказала дочці та зятеві. — Якщо хочете, щоб мати довше пожила, не руште з місця». І знову ожила садиба, садок почистішав, хата підси-неним околom красується, а їжаки та коти зійшли геть. «Заберемо»... Ег-ге! Хіба, може, мертвих. Тоді — однаково. Корова шелестіла сіном, похрумкувала сухими стебельцями та цьвохкала Степана китицею хвоста. Степан уже не сердився на неї, одм'як душею.

Ще постояв серед двору, наслухаючи, як розбирається вітер. Голі дерева в саду не шуміли, а сурмили в осінні свої сурми. Не спали довго. Перегомоніли з старою про те, що завтра треба покликати колія та заколоти кабана раненько, щоб до вечора вже й з ковбасками впоратися, бо до суботи лишилося три дні, а холодцю можна буде і в четвер наварити; олії вирішили не бити, а обмінити в олійниці, щоб швидше; борошно ж було своє. Степаниха прикидала, кого покличе кухарити, а Степан розмірковував уголос, скільки треба буде самогонки, якщо запросити на весілля усіх родичів і хуторян:

— Андрушко вигнав сьогодні два бутлі. Давав куштувати, так добра, в ложці горить і додолу скапує — горить. Скажу, щоб придержав. Завтра Мотря Решітківська гамурдітима, то вже ж не пошкодує на таке діло. То й Федір, брат, без своєї не живе. А ще в лавці візьму ящик, бо це ж, мабуть, і свати прийдуть. Так за клопотами забулася й журба.

— Словом, якось одбудемо, — сказав Степан, позіхаючи, і незабаром заснув, а Степаниха ще довго ворочалася, зітхала, тихенько схлипувала й задрімала десь аж перед першими півнями.

— Як же, дочко, весілля справлятимемо? — спитав уранці Степан, розбираючи вже внесеного в хатину кабана. — По-старому чи по-новому?

Катря одною рукою допомагала матері поратися коло печі, а другою притримувала нижче грудей кінці великої квітчастої хустки. В цій хустці, давній, ще бабиній, бережений на дні скрині як найдорожчий скарб, що кожної осені перекладався горіховим листям від молі та задля пахощів, Катря була схожа на гарненьке ображене дитя з великими очима, повними дорослого смутку.

— По-новому, татку. Посидять люди, погуляють та й розійдуться.

— А може б, і дружок поводи́ла та пригласила людей на свайбу, хоч би родичів де ближчих? — несміливо запитала Степаниха.

— Які там дружки, мамо, — усміхнулася Катря. — Та й хто тут з моїх однолітків зостався...

— Хоч фату ж надінеш?

— Надіну, як хочете.

— І то слава Богу, — зраділа Степаниха.

— Тепер така мода пішла, що по-нашому вже нічого не роблять, — докинув колій Кузьма Білокобильський, прискалюючи єдине своє око. Він краєв сало на широкі смуги, тоді рівненько ділив на шматки, четвертував і, густо посипаючи сіллю, складав у дебелий німецький ящик з-під мін.

— Тепер так: раз, два — і в дамках! А буває, сьогодні свайбу одгуляли, а завтра — га-га! — дивись, молоду вже й у родилку одвезли!

І Катря почервоніла, низько нахилила голову й вийшла у світлицю.

А Степаниха сказала сердито:

— І таке вже змеле при дитині, що хай Бог милує й криє.

— А що, хіба неправда? — образився Кузьма.

Він був добрий чоловік, під'юджувати людей не любив, а завжди говорив по ширості, як думав, тому не зрозумів, чого на нього розсердилися.

— Годі вам, — втрутився Степан. — Подавай, стара, свіжину на стіл та будемо снідати. Після доброї чарки, випитої до свіжини, Кузьма розчулився, разів зо три бажав Катрі, щоб їй за чоловіком жилося, «як з гори котилося», щоб дітей «на-вела багатенько та не забувала батька з матір'ю в «чужім, дальокім краю»: Кузьмі здавалося, що Донбас за морями десь та за горами високими.

Катря прилягла бочком на подушки, загулила очі хусткою й заплакала, а Степан, побуряковілий після склянки перваку, часто закліпав очима, хутенько

зав'язав у вузлик шмат грудини, два кусні сала колієві на гостинець і, подякувавши за поміч, вирядив Кузьму за ворота.

— А перестала б ти рюмсать! — grimнув на жінку з порога, помітивши на її щоках червоні од вогню в печі сльози. — Це тобі що — свайба чи похорон?! Степаниха швиденько втерлася й сказала так, наче й не вона тільки що плакала:

— Та вже ж що свайба. Ти зранку надуддився, то тобі й байдуже, а матері, може, й поплакати хочеться. Степан на те змовчав, бо такі чув у голові джмеліків, пройшов у світлицю, погладив дочку по голові, як колись гладив маленькою, й сказав:

— Цить, Кать, цить. Тут, бач, таке діло: не вікувать же тобі з батьками. Достань краще мені вдягачку, піду лавку одчиню, бо вже й так нерано.

В лавку Степан прийшов, як нова копійка: у широкому галіфе цупкого синього сукна, набрижених хромових чоботях та діжурці з того ж таки краму, що й галіфе. Ще й тонкими доччиними парфумами пахтів, бо Катря покропила йому смушевий комір і манишку. Люди, що товпилися коло лавки, зустріли Степана чемненькими вітаннями, а не лайкою, як то бувало завжди, коли лавочник припізнювався, — знали-бо всі: у чоловіка клопоти.

— Хліба набирайте, щоб хватило аж до понеділка, — оголосив Степан, — бо мені ніколи буде, самі понімаєте. А ще дочка просила та й ми з старою просимо, щоб приходили у цю неділю на свайбу.

Хуторяни поштиво дякували, розпитували, де буде гульбище та хто молодий.

— Надворі посидимо, як година стоятиме, щоб усі вмістилися. А молодий — головний інженер на шахті, — прибрехав Степан, думаючи сам собі, що «Волга», якою приїде зять, своє діло зробити: кому б ще дали гнати таку машину за чотирьох верств, як не головному інженерові... Люди шанобливо кивали головами, ті, що жили ближче до Степана, обіцяли позичити столи, стільці та посуд, і всі брали хліба по багато. Жінки одразу ж розходилися, а чоловіки терлися біля прилавка, й коли остання молодиця, напташивши повен кошик хліба та ситра, вийшла, заоскирялася до Степана:

— То, може, Кіндратовичу, сьогодні заради такої оказії той, до десяти... — і занишпорили по кишенях, дістаючи пожмакані карбованці, а дехто порпався поза пазухою тільки задля годиться: мовляв, чого спішити з-перед батька в пекло, мо, лавочник на radoцax і свою виставить.

Степан і справді одгорнув геть купку грошей, сказавши: «Заберіть, я вгощатиму», — накинув на двері заціпку й дістав з-під прилавка дві пляшки «Столичної». Після двох пили ще й третю, закушуючи консервами, хлібом та пряниками, вихваляля усіх Степанових дочок за вроду й за те, що отак ловко зуміли «пристроїцця» в житті, аж доки Петра Малинюківського, великого співця хутірського, не потягло на пісню. Тоді Степан поклав на прилавок долоню й сказав:

— Годі, хлопці, у мене ще роботи та роботи.

Чоловіки, хто заточуючись, а хто ступаючи твердіше, ніж треба, розійшлися, а Степан зачинив лавку й подався в село запрошувати на весілля брата Федора,

музик та голову колгоспу. (Думка така — телевизора молодим він, звісно, не подарує, бо не колгоспники, а соломи корові на підстилку чи купку дров колись виписати не відмовить). З села Степан повернувся на доброму підпитку, і так йому стало шкода Катрі та себе з жінкою, що він аж заплакав. Одначе згадка про те, що оддає дочку не за когось там, а за головного інженера (повторивши кілька разів свою брехеньку, Степан і сам повірив у неї), заспокоїла його, то вмовк, утер горілчані сльози й заснув, як був, — у чоботях, празниковому галіфе та шовковій сорочці.

У неділю з самого ранку в Степановому дворі вже вешталися люди — родичі, сусіди, кухарки. Ставили в ряд столи од воріт аж до садка, майстрували лави з жовтих, добре виструганих дощок, а в хатині та сінях усе, навіть долівка, було заставлене мисками з холодцем, узваром та киселями. У світлиці на столі, обставлений свічками з чистісінького воску й увітчаний калиною, красувався коровай: на ліжку було розкладено біле як сніг плаття молодої, фату, прозоро-матову, як березова гілка в інеї, вінок і новенькі білі черевички, ще не виймані з коробки. Все це привезла Катря. Свічки на столі тихо горіли, поблимували, як хтось одчиняв двері до світлиці, опливали гарячим воском — в хаті стояв церковний дух. Катря сиділа на покуті, запнута по-жіночому тою ж таки бабиною хусткою, й, не кліпаючи, як телятко на вогонь, дивилася на свічки. Кухарки, що поралися в хатині, улучивши хвилинку, коли Степаниха виходила по щось у погріб чи комору, перешіптувалися між собою.

— Видно, не дуже солодке заміжжя буде, бо сидить Катря, як із хреста знята.

— Та й молодого ж нема, а йому б ще вчора пора приїхать...

Надворі порядкував Федір, молодший Степанів брат, високий, показний чолов'яга з такими ж, як і в Степана, тугими рум'яними щоками та гострими карими очима, щоправда, потайнішими, ніж у старшого брата, — може, тому, що Федір часто прискалював їх, наче цілився в когось.

— Отой великий стіл посередині застеляйте найкращою скатертиною, там сидітимуть молоді й гості, — командував жінками Федір. — А оті два, що по боках, можна й гіршенькими, там посадимо батьків та родичів. Далі, для всіх, можна заслать клейонками: не великі пани!

Голос у нього був гучний та веселий, парубоцький голос. Жінки охоче корилися йому, хихотіли, крутилися як дзиги й намагалися бути ближче до Федора, а він не поминав найменшої нагоди одну вищипнути, іншу пригорнуть за плечі й шаснути рукою по нап'ятій грудьми кофті чи ляснуть нижче поперека. Федорова жінка меткенька, чепурна та беручка до роботи, бачила все те, одначе не сердилася на чоловіка, а сміялася разом з усіма й цокотіла:

— Федю, ти б же й мене хоч раз обняв, як он Гальку, що аж дух молодиці забило!

— З тобою я й дома наобнімаюсь!

— Е, дома воно не так приятно! А в темненьких сінях — то наче чужий!

Година стояла, як у бабині літо. З-за садка крізь голе віття жовто сяяло сонце, пахло ще не підопріле, росяне листя; холодне після вранішнього приморозку, воно лежало попід кожним деревом пухкими купами, а з поля тягло духом ріль та осінньої стерні. Степан як з ніг не зіб'ється: то показує, де що брати, то висилає хлопчаків по черзі бігати на хутір і виглядати, чи не видно од шляху легкової машини, то ходить навколо столу і, киваючи пальцем та ворущаючи губами, вже вкотре підраховує, скільки людей уміститься. Під обід почали сходитися хуторяни, і в кожного під полою як не пляшка, то дві, а то й ціла сулійка. Прийшли й музики з села: Іванушка-скрипаль, у якого верхня щелепа видавалася вперед, а нижня трохи запала, очі в Іванушки були великі, сірі й дивилися на світ з довірливою добротою; Шурко-баяніст і завклубом, білочубий сором'язливий хлопець, який зимовими вечорами, коли в клубі не було нікого, сидів у порожньому фойє і складав свою музику — в ній учувалася піщана пустеля, спекота і тиха журба за домівкою: Шурко недавно ще служив у Середній Азії; Василь Кривобік — сопілкар і конюх у лікарні, що привіз із війни один єдиний трофей — фабричну сопілку добрачої роботи; четвертим музикою був Мишко Мушник, бубніст і колгоспний шофер, що міг вибивати на бубні кийком, ліктями, коліньми, підборіддям, головою і вигукувати під гопак, червонюючи й витріщаючи очі: «А давай-давай-давай! Гоп-ца! А ца-ца!» Музики стиха гомоніли між собою, пробували інструменти, а Іванушка та Шурко настроювали скрипку: Шурко давав ноту, ведучи її довго, а Іванушка побринькував струнами, то підтягуючи їх, то попускаючи. Потім для проби програли одне колінце з білоруської польки, склали інструменти на ослоні під хатою й закурили. Степан звелів не грати, доки не приїде молодий.

До дванадцятої години люду найшло повен двір. Чоловіки, бачачи, що весілля зволікається, сіли за крайні од садка столи й почали грати в карти. Усі вони, як один, були в джурках, жовтих та чорних шкіряних шапках, галіфе й хромових чоботях. Жінки цвіли квітчастими хустками, як макова грядка, а дітвори аж кишіло — грали в ладки, шастаючи поміж дорослими, як горобчики поміж голубами, поза хатою, поза хлівом та погрібником.

Але ось від крайніх хат пробіг захеканий хлопчак, Степанів посланець, і крикнув:

— Ідуть! Ідуть!

Чоловіки швидко зібрали й заховали карти, повідводилися й слідом за дітворою та жіноцтвом посунули до воріт. Тут уже стояли четверо хлопців із тих, що не жонаті ще, пересміювалися та переморгувалися, чекаючи на молодого: вони мали брати могорич і почувалися трохи ніяково. Степан крутився коло них і шепотів то одному, то другому: — Ви ж, хлопці, дивіться, той... робить діло ладком та мирком, щоб не дай Бог бійки не завели, а якщо як, то я вам своєї цеберку виставлю.

— Своєї, дядьку, не інтересно!

— Ти, Кіндратовичу, не мішай парубкам. Що ж то за свадьба без могорича за молоду?

З-за крайніх хат піднялася пилюка, ледаченька, осіння; кури, розкинувши крила, метнулися з дороги попід тини, і «Волга» на повній швидкості підскочила до двору. Натовп принишк, подався вперед, аж ворота затріщали. З машини вийшло троє: два молодики, з-поміж яких важко було вирізнити жениха, бо обидва вони були вдягнені однаково гарно — у білих нейлонових сорочках з краватками, суворо-урочистих чорних костюмах та новеньких болоньях. Третьою була жінка, видно, мати молодого — дуже напудрена й з нафарбованими губами. «Ач, яка панська сваха у Безверхих... Котрий же з них молодий? — зашушукалися в натовпі, пхаючись один поперед одного та стаючи навшпиньки.

— Ні квітки немає, нічого...» Хлопці-могоричники також розгубилися: з котрего ж правити викуп?

— Просимо дороги гостей до двору, — уклонився Федір і обома руками вказав на хвіртку. «Молода!» — зронив хтось у тиші, і всі обернулися до хати. Там на поріжку стояла Катря у білому просторому платті, що приховувало стан, калиново-срібному вінку над короною гарно зачесаного волосся й довгій фаті, яку, немов хвилю туману, тримали на руках дівчата й молодичі у старовинних вишиваних сорочках та квітчастих хустках з довгими китицями — рум'яні, усміхнені, схвильовано-цікаві, їм не терпілося швидше побачити молодого: кому назустріч вивели таку квітку? Катря стояла, опустивши руки вповдовж тіла, від чого її вузькі плечі стали ще вужчі, біла тонка шия, якої ніби ніколи не торкався сонячний промінь, стала ще довша; голову ледь нахилила і спідлоба дивилася по-верх натовпу туди, на вулицю. Очі її сяяли тихим, сором'язливим усміхом, а губи тремтіли од хвилювання (зроду на неї не дивилося стільки людей), то прикрила їх пальцями і не пішла — попливла до воріт, як пава.

— Отаку кралю вкохав Степан, — зашепотіли жінки. — Діва непорочна — й квіт... — І куди наші хлопці дивилися?.. — А що б вона тут робила — до свиней? — Он, он молодий, бач: перший до хвіртки йде!..

Молодий — то був хлопець років двадцяти восьми, з миршавеньким чубчиком, зачесаним на проділ рідким гребінцем, трохи чи не нижчий з Катрю, проте широкий у плечах, суворий з лиця, трохи пещеного й блідого. Ледь усміхнувся до Катрі й простяг був руку, щоб одчинити хвіртку. Але тут один з парубків заступив йому дорогу, набичив голову й буркнув:

— На могорич давайте!

— Що? — не зрозумів той.

— На могорич, кажу, давайте. Нашу дівку берете, треба викупать.

— Це, звиняйте, у нас так заведено, — пояснив Федір, прискалюючи на молодого усміхнені очі. — Ставити могорич за дівчину.

— Гм, — мигикнув молодий і високо підняв одну брову. — Що ж, пожалуйте. — Дістав з кишені гаманець, повільно перебрав гроші й простяг парубкові новенькі, ще не згинані п'ятдесят карбованців.

— От-так! — захоплено видихнули в натовпі, а парубок сховав лопотючий папірець і сказав уже милостивіше:

— Тепер заходьте. Молодий узяв Катрю під руку й повів до хати вузеньким коридором, бо хуторяни не дуже розступалися: кожному хотілося подивитися на приїжджих зблизька.

Біля воріт вже прослали килимок — нове рядно в чорну та червону смужку, ткане ще до війни, а за ним стояли Степан з мискою пашниці й срібняків і Степаниха: вона — трохи згорбившись, а він — струнко, як солдат, з двома орденами і рядочком медалей, припилених негусто. Катря тричі низько вклонилася батькам, а молодий лише голову схилив. Степан посипав молодят пашницею й грішми, тоді сказав якомога урочистіше:

— Живіть, діти, у мирі та злагоді. Степаниха теж прошепотіла щось тремтливими губами, поцілувала Катрю й зятя, який стояв, так само нахиливши голову, і затулила хусточкою очі.

Музики хвацько вдарили «Ойру» — і молоді рушили в хату.

— Навіщо ця комедія? — невдоволено шепнув молодий Катрі на вухо.

— Зібрались би родичі, скромно, тихо...

— Хай роблять, як хочуть, — смирно одказала Катря.

Доки родичі товпилися в світлиці, знайомлячись, — приїжджа сваха при цьому ні з ким цілуватися не забажала, а тільки подавала руку, називаючи себе Клавдією Купріянівною, — кухарки хутенько накривали столи, виставляючи пироги й сметану, соління, капусту, свіжу ковбасу, поламану на кільця, а дівчата й молодіці, що тримали Катрі фату, винесли коровай. Свічки одразу ж погасли, зате калина леліла в сонячному промінні, як весільне знамено. Федір виставляв на столи самогонку в трилітрових бутлях — сизу, синювату, чисту, як сльоза, — і незабаром над столами ніби туман устав: так багато було бутлів. І над туманом тим, напроти короваю, де мали сісти молоді, мовби церквіці з срібними банями, височіли три пляшки шампанського. Коли на поріг вийшли молоді й свати, музики утнули туш, бо іншого нічого підходящого не придумали, а це було знайоме: на урочистих зборах грали, коли колгоспникам вручали премії й грамоти. Першо-му, як представникові влади, надали слово голові колгоспу.

— Дорогі товариші! — сказав голова, худий смирний чоловічок з додгим носом і глибоко запалими щоками. — Це добре, що ми оддаємо сьогодні Катрю Безверхівну, але це й погано. Добре, бо людина знайшла своє щастя — тут не радіти не можна, і погано, бо не Катря привела чоловіка в наш колектив, а її од нас забирають. Це — мінус. Отож я й кажу: товариші дівчата й молодіці, котрі не замужем, приймайте приймаків! — Тут голова й сам засміявся разом з усіма, навіть молодий пересмикнув устами, нібито усміхаючись. — Заманюйте чоловіків у наш колгосп! А ми з свого боку будуватимемо вам хати й садиби даватимемо найкращі. Он у старому садку колгоспному хіба не землі? Та там, як писав наш земляк Гоголь, дишло встрими, а виросте тарантас! Так що пожалуйте. За це й вип'ємо!

— Правильно, — гули чоловіки, бурхаючи собі в склянки просто з бутлів. — Говорить, як з листу бере!

— Правильно! — вигукували жінки де завязтіші, тяглися чарками до молодих, до голови, обережно, щоб не залити закуску, а музики ще раз програли туш. Потім пили за батьків молодій й молодого, причому хтось із підпилих, певно, ще до весілля, задерикувато вигукнув:

— А де ж це сват донбасівський? Чи, може, посадженого батька молодому виберемо, га?

— Свата нашого дорогого, — підвівся Степан із чаркою в руці, — срочно викликано на совіщання у Ворошиловград! Так що він отсутствує через державні діла, і я п'ю за нього позаочно! Степан сказав це так урочисто, а сваха, Клавдія Купріянівна, так пихато склала яскраво-червоні уста, що дехто з хуторян нахилив голову, ховаючи посмішку... Молодий скривився і щось шепнув Катрі, а та благально подивилася на батька: мовляв, я ж вас просила...

Скориставшись тишею, що запала на мить, з-за крайнього од садка столу підвівся Омелькович, вантажник при сільпо і перший виступайло на всіх колгоспних зборах. Омельковичів брат працював десь у Астрахані юристом, влітку наїздив у село і консультував усіх скривджених, тож Омелькович узяв моду говорити грамотно й офіційно. З його виступів завжди реготали, проте слухали охоче: слова інтересні.

— Тарші! — гучно і впевнено виголосив Омелькович. — Фактицько, юридичко і практицько перед нами вже не молоді, а чоловік і жінка!.. — Катря залилася рум'янцем і схвала очі, молодий високо підняв брови й дивився на промовця з неприхованим презирством, а гостроязика Федорова жінка швидко-швидко заокотіла:

— Що ти, Омельковичу, ото верзеш? Ну як скаже — то як у попіл торохне, їй-богу!

За столом розлігся регіт, а Омелькович пришелепувато кліпнув очима й сказав:

— Юридичко вони вже розписані, значить, усьо, значить, повороту до холості жинні нема, хіба через развод. Ось що я хотів сказати!.. — і переможно сів.

Музики, хоч були і напідпитку (перед їхнім ослоном поставили дві табуретки з горілкою й холодцем), зрозуміли, що промову Омельковича треба якось заскородити, зморгнулися і втнули «польку-бабочку», але тут підвівся дід Лаврін, знавець і пильнувач весільного обряду, махнув рукою, щоб затихли, й сказав, дочекавшись повної тиші:

— Кхи, а чого це ти, Катре, не перев'язала молодого хусткою? Хіба не хочеш прив'язати його до свого серця?..

— Правильно! — загелготало жіноцтво.

— Оце до ладу! А за крайніми столами, де розташувалися чоловіки (коло жінки як сядеш, то хіба вип'єш по-людськи!), забубоніли:

— Як схоче в гречку скакнути, то й на налігачі не вдержиш, ги-ги-ги!.. — Щось він дуже маніжений. Таке пхе тільки газети читає та в тівлізор дивиця...

Катря повільно встала, висмикнула тоненькими пальцями хустку з-під рукава — нову, шовкову, спрасовану в рівненський квадратик, і лагідно усміхнулася

до нареченого. Той підвівся, неохоче підставив руку, немовби для укола. Коли хустка на його рукаві зблиснула шовковим клинцем, весільна громада, ніби змовившись, гукнула:

— Гір-ко! Гір-ко! Гір-ко!

Катря всім тілом подалася до молодого, ладна, здавалося, хмелем обитися навколо нього, заплющити очі й летіти в поцілунку, як у прірву... А молодий, напружившись у шій так, що аж комір у неї вп'явся, ледве дотягся стиснутими губами до Катриної щоки й торкнувся її — гарячої, як вогонь.

— Не т-а-ак! — залементувало жіноцтво.

— Так, як уперше, давай!

— Як на самоті!

— Гірко!

— Покажи, як інженери цілуються!

— Ха-ха-ха!..

— І-і-гі-гі!.. — Язичники, — тихо сказав Катрі молодий, коли вони вже сіли, таки поцілувавшись, і пригубив з чарки, що тремтіла в його руці, а Катря випила свою до дна й одказала мирненько:

— Люди як люди. Ти б краще випив, як усі.

Молодий суворо глянув на неї збоку, проте змовчав і ще міцніше стис губи.

Жінки завели пісні, простої, не весільної, бо такі розуміли: якщо «В нашій княгині» не личить молодій, то «А в нашого князя» аж ніяк не личить молодому. Такий дутель — і князь?.. Ні! Катря, осміліла після двох чарок шампанського, теж пристала до пісні, зразу тихенько, немов сама собі співала, коли ж чоловіки потужними басами заглушили підголоска, взяла раптом першим, дзвінким і чистим, як бурунець на дні криниці, голосом: Ой, братіку, сокілоньку, Ой, братіку, сокілоньку, Та візьми ж мене на зимоньку... Від цієї давньої, ущерть налітої смутком пісні, з якою виросло не одне покоління хуторян і не одне покоління пішло на той світ, у жінок бриніли сльози на віях, а чоловіки хмурилися, сумнішали очима й прохмелялися, наче й не пили, а Грицько Байрачанський витав своїм тремтливим тенором високо-превисоко, як одинокий птах попід хмар'ям. Здавалося, не десятки людей співало ту пісню, а одна многогласа душа...

Ще вчора Олексій Цурка тинявся в селі побіля клубу п'яненийкий, шукаючи собі «ворога», щоб одвести душу, а знайшовши (то був колишній бригадир), підходив до хлопчаків і благав першого-ліпшого: «Ванько, піди займи бригад'ю, хай він тебе вдаре, йому тику наб'ю»... Ще недавно Параска Жмуркова з піною на губах гризлася з сусідкою Ялосоветою Кравченчихою за межу, як орали на зиму... А сьогодні всі вони плечима до пліч сиділи за столами й співали пісню, знану ще з дитинства, і були схожі на слухняних та поштивих дітей одних батька-матері. Вони то були — і не вони.

— Дають хохли! — захоплено сказав до молодого хлопчина, що приїхав разом з ним «Волгою». Голосно сказав, сподіваючись, мабуть, що його за піснею не роз-

чують. Однак Федір Безверхий, який сидів неподалік за родинним столом, таки дочувся, примружив очі й спитав:

— А ви самі, звиняйте, звідки будете?

— О, я, папаша, здалеку, — поважливо одказав молодик.

— Я з Вінниці. Тобто батьки звідти. А я корінний донбасівець.

— А-а... То далеко! — реготнув Федір. — Це ж у вас, у Вінниці, кажуть рабий замість рабий?..

— Та ні, кажу я вам: я корінний донбасівець. То батьки...

— Ну, то давайте вип'ємо за ваші краї, — оскирнувся Федір.

— По повному, щоб дома не журилися, як то кажуть. Випив, утерся хусткою і гукнув до співаків:

— А чого це ми такої сумної завели? Хіба веселішої немає ради такого дня? — То давайте «Із сиром пироги»... Давайте?

Але тут знову підвівся дід Лаврін й сказав:

— Кхи, цієї пісні за моєї пам'яті ніхто у нас ніколи не співав. І не треба. Бо якби козаки билися тільки за дівчиноньок та пироги, то досі були б ми турками. Хай краще оно музики грають, а то навіщо ж їх покликано...

— Мені — мою, хлопці, — вибрався з-за столу Лука Ількович Власенко, колишній кавалерист і ротний кухар, а нині лавочний сторож на селі. Все своє життя, і довоєнне, й повоєнне, Лука Ількович танцював на гульбищах тільки «бариню» — Баринею його й прозвали, — а свою розповідь про минуле починав так: «Я служив в кавалерії, то шабля в мене була довга й на колищатку...» — Грій, Мишко, бубну, — розпорядився Іванушка-скрипаль. Мишко-бубніст підпадив шмат газети, трохи потримав над полум'ям свій саморобний струмент із собачої шкіри — і бубон загув, як дзвін. Іванушка притиснув скрипку підборіддям до плеча, підняв смичок, Василь-сопілкар послинив язиком мундштук сопілки, Шурко-баяніст програв акорд, а Лука Ількович став у свою улюблену позицію: поклав долоню правої руки на потилицю, лівою взявся в бік і виставив уперед коротшу поранену ногу. Тоді чвиркнув крізь зуби й сказав: — Ну? Іванушка коротко махнув смичком — і баяніст повільно, карбуючи кожен такт, на самих басах загравав вихід. До басів непомітно підпряглася скрипка й, солоденько зойкаючи, як лукава молодиця, пішла з ними в парі; за нею струмочком влилася в мелодію й сопілка, тільки бубон мовчав, ждучи слухної нагоди... Лука Ількович покрадьки пішов по колу, накульгуючи на ліву поранену ногу, а праву викидаючи перед себе рівно, як лелека, — очі примружені, короткі сиві вуса настовбурчені, бо підпирав верхню губу нижньою, вдаючи коверзуху-бариню. А Мишко-бубніст, ніби кепкуючи з тої великої пані, скривив набік великий рот і вимовляв у такт музиці: Е-е-е ба-ри-ня ла-са, ла-са До лю-бо-ві у-да-ла-ся, Ба-ри-ня цяць-ка, Ба-ри-ня киць-ка!.. Іх, іх, і-хи-хи-х — залилися сміхом мідні брязкала на бубні і враз умовкли. Що не вечір, то й новий! — зареготав бубон. Що не вечір, то й другий! І враз мелодія закружляла, мов вихор. Бариня — кицька! Бариня — ласка! — А да-

вай-давай-давай! — не своїм голосом заволав Мишко, червоніючи й витріщаючи очі. — Гоп-ца! Га-ца-ца!

Лука Ількович і собі щось вигукував, мовол ногами куряву, вимахував руками, як вітряк раменами на доброму вітрі, вигинав тіло сюди й туди, так і сая, і здавалося — не танцює він, а перекида ходить... Тоді цоб — став як укопаний і всі, навіть ті, хто бачив старого в танку не раз і не два, подумали: все, заморився, кінець. А Лука Ількович, виждавши потрібний такт, пустився раптом знову, з таким завзяттям б'ючи себе долонями по литках, по стегнах, по грудях, по шиї й підшвах, що вже й музики не чути — тільки виляски. («Після кожної «барині», — хвалився не раз Лука Ількович дядькам, — у мене все тіло в синцях, і долоні, й пальці — чарки не вдержити. Птьху!»).

— Ну, дають! — хапаючись за чуприну, вигукував крізь сміх «коринний донбасівець» і штовхав молодого під бік. Той теж сміявся — не скупю вже й не зверхньо, а щиро по-людськи — і виявилось, що сміх у нього тихий, м'який, як у захопленого хлопчача, а зуби рівні та білі. Він обіймав Катрю за стан, чув під пальцями її гостренький твердий живіт, і приємна хвиля батьківської радості огортала його.

— Вип'ємо, Катюша? Вдвох...— сказав тихо. Вона здогадалася, за кого, опустила очі й знову звела їх на нього — глибокі, прекрасні, закохані до нестями, — і кивнула:

— Я тріньки, бо мені вже не можна, а ти всю. Йй хотілося обняти зараз і дядька Луку, і музик, і всіх гостей за те, що її коханий став знову такий лагідний і добрий, як у перші дні їхнього знайомства...

— Молодці! — загукали весільчани, коли музика змовкла і Лука Ількович, заточуючись від утоми, рушив був до столу.

— Гойдають танцюриста! — Гойдайте, — погодився Лука Ількович, — тільки дивіться не впусіть, бо як і другу ногу скалічу, тоді квит «бариням»...

Дужі хлопці-трактористи кілька разів підкинули дядька вище стріхи, під загальний регіт хуторян однесли до столу й налили повну склянку — як премію. Музики теж обсіли свої дві табуретки з холодцем та горілкою. А за крайніми столами, де сиділи чоловіки, було чути скрадливий голос відомого на всю сільраду брехуна Самійла Шкурпели:

— Поньмаш, чорт, забігаю я, значить, у Берлін і питаю: де тут Гітляр? Дивлюсь, треться один у гурті серед німчуків, вуса отако стовпчиком, чубчик набік і з білим хлажком у руках... А сам у цивільному... Бачу: бочком, бочком — за спину ховається. Генде гох! — кажу...— Попався, гад? — І автомат йому в груди наставив. — Ком за мною, кажу... — Ну й брехло ти, Самійле. Гітлер же спалився! — Підожди, підожди, — обидився Самійло, — ти зразу дослухай, тоді обзивай... О, приводжу я його до штабу, а там таких, як він, ціла черга стоїть, душ триста. Двійники, паньмаш! — Так ти сам забіг у Берлін чи з військами? — З військами, в самому авангарді був... — А я, як служив у кавалерії, — вже ледь володаючи язиком після «преміальної», мовив Лука Ількович, — то шабля в мене була довга і на коліщатку...

— Да-а, — озвався молодший Самійлів брат Симін, — як служив я в Карелії, то командир полка викликає мене раз та й каже: «Бери, сержант Шкурпела, сімдесят тягачів, сам во главу колони і паняй у тундру за лісом, бо нічим солдатам баню топить»... — ...Думаєш, чого отой опішнянський Кольчак так багато зайців торік набив і всіх з лівого дула? Бо воно в нього хрестиком золотим прострелене... І перед кожним полюванням він собі очі вовчою жовчу маже — тоді видно чортій куди...

— ...Це правильно, що впровадили виховання молодіжі. Бо фактицки вона забула, що до чого. Мене, було, отак у сорок шостому Захарко викличе в сільраду й каже: «Збери хлопців, допризовників, построй — і марш-бросок під зінківську гору». То я вистрою та як крикну: «Біго-ом! Шире шаг!» — то тільки хекають і анічирк. І ти біжиш. І чувствуєш за плечима відповідальність...

— І ніякий цей молодий не інженер, а снесар... — озвався вперше за всю гулянку Данило Шкабура, який ніколи нікому й ні в чім не вірив, а казав завжди: «Все це брехня».

— Як не інженер? — спитали в нього.

— А так. Інженери не такі.

— А які ж?

— Не такі... Були вже й п'яненко. Першого одвели попід руки в хату і вклали на горіле ліжко голову колгоспу, бо Степан йому, як начальству, підливав найміцнішого перваку, аж доки не звалило чоловіка з стільця. Голові ще до того, як йому впасти, казали: «Може, підете, Іване Луковичу, в хату та одпочинете?» Але він образився: «Хто? Я? Ні-ні... Я свій взвод у бою ніколи не кидав — і вас не покину!» Олексій Цурка швендяв од столу до столу, втуплювався ледь не на кожного червоними, як мочені сливи, очима й питався: «А де бригадйор? Найдіть мені бригадйора, я йому голову зверну — із півночі на південь!» Чіплявся навіть до господаря: «А-а, Степан Кікіндратович... Ідіть сюди, ближче... Не хоче, боїтесь... Знаємо, як ви торгуєте... Пшоно як продавали? Три кіла пшоно — півкіла розталих канхветів в нагрузку. А самі брали ті канхвети, той дьоготь? Знаємо!»

З-за садка, здавалося, одразу за ними, підіймалася супроти полуденного сонця велика, у півнеба, синя хмара, задув холодний вітер, і незабаром рушив густий навкісний сніг, лапастий і мокрий — перший сніг.

Молоді пішли в хату, бо зодягнені були легко, то померзли. А ще треба було збиратися в дорогу. Один по одному, подякувавши господарям за хліб-сіль, стали розходитися й хуторяни, жінки та діти здебільшого. Чоловіки ж перенесли кілька столів під погрібник, у затишок, гомоніли, співали охриплими голосами, а хто вже був геть п'яний та тонкий на сльозу, той плакав, згадавши свої обиди чи від жалю хтозна й до кого... Смеркало, коли молоді, вдягнені по-дорожньому, сваха й товариш молодого вийшли з хати до воріт, біля яких їх ждала вже заведена «Волга». Катря й Степаниха плакали і раз по раз припадали одна до одної, молодий кривився, як від болю, а Степан, бувши під доброю чаркою, уже вкотре торочив йому:

— Ти ж, синку, не обиджай Катрі. Вона в нас жила, як ластівка в гніздечку, ні горя, ні нужди не знала, то дивись. Жінкою вона буде тобі золотою — вір батькові.

— Вірю, папаша, вірю, — заспокоював його молодий, тримаючи руки в кишенях плаща. — Не хвилюйтеся, все буде добре.

— А ви ж, свахо, — обіймаючи Клавдію Купріянівну та цілуючи її в сухі, напудрені щоки, воркотав Степан, — дивіться там. Якщо не так щось робитиме, підкажіть, навчіть, ну, не обиджайте. Вона ж у нас... — І махнув рукою. — А я вам... Пишіть, чого треба, все приставлю: картоплі, яєць, свіжини. Чого ж, для своїх не пожалію... Все оддам, аби жилося...

Молоді та гості повсідалися, хряпнули дверцята, дужче загув мотор, і машина, зриваючи сніг, помчала вуличкою, лишивши за собою дві смуги од коліс.

— Та моя ж ти дитиночко дорогесенька, коли ж я тепер тебе побачу!.. — скрикнула Степаниха і зайшлася плачем.

Федір із жінкою підхопили її попід плечі й повели в хату, а Степан згорблено пішов до погрібника, де гули чоловіки. Машина вискочила за хутір, підсвічуючи фарами чашечки на телеграфних стовпах, і помчала до шляху, а Катря все дивилася й дивилася у задне віконце, за яким уже ледь бовваніли хати, поблимвало де-не-де світло на стовпах та у вікнах, а коли хутора не стало видно, схилилася чоловікові на груди й зааніміла, тільки плечі їй дрібно тремтіли.

-
- Як Григорій Тютюнник зображує село в оповіданні «Оддавали Катрю»?
 - Які проблеми порушує Григорій Тютюнник у оповіданні «Оддавали Катрю»?
-

СЛОВНИК НЕЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ

Молотарка — машина для обмолочування сільськогосподарських культур.

Навильник — великі вила, оберемок сіна, який можна піддати вилами.

Поспинати — побудувати.

Під'юджувати — провокувати.

Тарантас — чотириколісна кінна повозка.

Совіщання — нарада.

Налигач — мотузка, якою зав'язують роги пари волів.

Бурунець — джерельце.

Коверзуха — синонім до слів вередуха, капризуха.

ПИТАННЯ ЗА ПРОЧИТАНИМ

1. Григорій Тютюнник належить до
 - А письменників «розстріляного відродження»
 - Б письменників-емігрантів
 - В шістдесятників
 - Г постшістдесятників

Валерій Шевчук (народився 1939 року)

Талановитий український письменник ХХ ст. Валерій Олександрович Шевчук розпочинає свій творчий шлях як поет та новеліст. Здобувши вищу освіту, він стає кореспондентом газети «Молода гвардія», згодом працює у відділі музеєзнавства на території Києво-Печерської лаври. Спадщина письменника представлена ліричними, епічними та драматичними творами.

У критичних розвідках В. Шевчук постає як представник інтелектуально-філософської, психологічної прози в українській літературі ХХ ст. Його творчий доробок умовно розподіляють на твори про сучасність, історичні твори та умовно-асоціативні або філософські твори. Як зазначає Р. Мовчан, «...творчістю В. Шевчука завжди рухали щирі помисли, закоханість у красу і приваби довколишнього світу, постійна спрага пізнати його якнайглибше, а до людини придивлятися найретельніше, не поспішаючи засудити її чи викрити, а спробувати насамперед зрозуміти».

Основні твори: книги оповідань «Серед тижня», «Маленьке осіннє інтермецо», «Вибрані твори», «У череві апокаліптичного звіра» тощо; повісті «Золота трава», «Птахи з невидимого острова», «Місячний біль», «Сповідь», «Мор» тощо; романи «Набережна 12», «На полі смиренному», «Дім на горі», «Три листки за вікном», «Юнаки з огненної печі», «Око прірви» тощо; п'єси «Вертеп», «Сад божественних пісень»; автобіографія «Сад житейських думок, трудів та почуттів».

Це цікаво!

Зі спогадів В. Шевчука: «Книжку «Дім на горі» я писав мовби з кінця, тобто з другої її фольклорно-фантастичної частини «Голос трави». Писалася вона поволі: спершу одне оповідання, котре я відклав убік — хай вилежить, тоді друге й так далі. Мав щастя, що мене ціле десятиліття не друкували, отож міг собі дозволити таку розкіш — не поспішати. А коли згодом переглянув усі ті оповідання, побачив, що вони утворюють певну цілість. І от вона собі лежала, я відчув, що чогось їй бракує. І дописав тоді першу частину — роман-преамбулу, що власне, дав назву цілій книжці — «Дім на горі». Тим самим у творі розлилась часова перспектива, увиразнилися елементи притчі, що промовляє до нас не якимись силогізмами моральних повчань, а художніми образами, котрі не потребують логічних коментарів».

Дім на горі
(Скорочено)
Повість-преамбула

Розділ перший
Спокій

Хай буря в серці пана могого втихне!
Хай заспокоїться бог, якого не знаю...

З вавілонських молитов

II

<...> Володимир уже не міг стриматися й мусив засміятися до тих настовбурчених і тому смішних очей. Мусив сказати, що прийшов сюди на роботу і що отепер, розвів він рукою, все — володіння його, ба навіть і сам дід. Тоді дід почав танути на очах: ослабла рука, що стискала кийка, обличчя розм'якло і стало добродушно-нетямкувате, а очі зробилися тим, чим повинні бути: яскравим відбитком слява, що текло сьогодні щедро на землю.

Володимир показав дідові свої папери, щоб той зовсім йому повірив, а коли озирнувся, побачив, що з-за паркану сусіднього двору вистромилося із п'ятеро дитячих голів. Усміхнувся, хоч ті й не подумали відповісти на привітання, відтак аж голову закинув — обійняло його раптом щастя! <...>

VII

Володимир був ще й досі ошелешений від вихору, який несподівано залетів до його нового помешкання. Той вихор утілювався у високу й дивовижно худу жінку, яка, наче птах, прилетіла сюди бозна-звідки. Був це, можливо, й справді Вітер, котрий гуляв по полях та лісах, набравшись духу земного й сили небесної. Часом йому хотілося отак пожартувати: прийти й спантеличити когось, ставши жінкою чи ж чоловіком, а тоді дивні речі кояться там, де він спустився: рух там і сновидьга, заповзяття і неспокій.

Зараз Володимир сидить серед свого напрочуд просвітлілого мешкання, навколо починають плестися сутінки; Вітер прийшов був сюди із щіткою, із горням, повним білої глини, миттю обмахав почорнілі стіни й стелю, потім вимів сміття і вимив підлогу, ще потім настелив на стола стареньку церату, обтер ліжку, і за мить те ліжко освітілося латаною, але дивовижно чистою білизною. Через кілька хвилин скло на вікнах стало ясне й прозоре — Володимир тільки й міг, що розвести руками.

— Чим же я можу віддячитися? — спитав він.

— А тим, що не будете нам на голові сидіть, як директор, — сказала трохи загостро Олександра Панасівна і так гримнула за собою дверима, що Володимир остаточно повірив: гостював тут, у нього, справді Вітер, чарівний навійло-характерник. Йому стало тепло на серці, і відчував він те тепло потім ще не одну годину, сидячи серед казково омолодженого приміщення на єдиному розхитаному стільці. Крізь вікно вливалися пахощі вечірніх квітів; захід уже пригасав,

а він не міг одвести погляду від тендітного й мерехкого світла — блідло воно на очах й покривалося синюватою млою. Червоне в тій імлі густо малиновіло, але й це тривало недовго: вже тільки невелика бордова смужка лежала впоперек неба, наче загублена Вітром червона хустка.

Олександра Панасівна погукала дітей, і Володимир здригнувся. Голос був різкий, трохи гортанний, і називав він одне, друге й п'яте ймення. Володимир мимохіть підійшов до вікна і побачив у срібних сутінках високу й худу постать — до неї збігалися звідусіль діти: одне, друге, п'яте. Оточили матір і закричали, замахали руками. Олександра Панасівна обійняла за плечі старших і повела їх до хати, решта посунула за нею, а найменше, п'ятирічне, спинилось у дверях, озирнулося на світ, від якого ховалися, й заплеснуло за собою двері.

Дивився на той дім, так густо заселений дітьми, були в ньому відчинені вікна, і в них мигали дитячі голівки і вилітали раз по раз високі, дзвінкі голоси. <...>

Володимир переступив поріг і спинився. В кімнаті довкола столу сиділо п'ятеро дітей і височіла серед них висбка й неймовірно худа постать.

— Вибачте, — сказав він. — Я оце побачив ваших дітей... — Він знітився й замовк. — Вибачте, — сказав він ще раз і поклав на шафку свій пакунок. — Це маленький гостинець дітям...

Подивився зі страхом на ту худу й високу, бо здалося йому, що вона зірветься й прожене його разом з недоладним його дарунком. Але від столу дивилася на нього зовсім інша жінка. Великі, добрі й теплі очі привітали його, і він раптом почав пригадувати, що десь їх бачив. Було це дуже давно, іще там, за вогняним рубезем, яким стала для нього і всіх людей війна, побачив себе в цьому-таки місті, тільки на іншій вулиці — ця значно старша за нього жінка була тоді така, як він тепер, несла вона на руках дитину, а поруч ступав широкоплечий, майже чотирикутний чоловік й був коло неї, високої й тонкої, як кремезний гриб. Володимир дивився тоді на цю трохи незвичну пару: Санчо Панса й Дон Кіхот, подумалося йому тоді — жінка ця була негарна на обличчя. Отак і йшли вони тоді по вулиці, зовсім не дбаючи, що треба було йти по хіднику, а він стояв за парканом й очей не міг од них відвести.

— Чи ви не жили на Рудинській? — спитав він тихо. — Щось мені таке пригадується.

Вона хитнула чи заперечливо, чи ствердно і всміхнулася.

— Сідайте повечеряйте з нами.

Він замахав руками, але все-таки сів, бо раптом побачив на стіні й того широкоплечого, кремезного: стояв у фотокартці й усміхався на повен рот.

— Це ваш чоловік?

Тоді заблищала в неї на оці сльоза, і була вона настільки незвична на лиці цієї високої й худой, в цього Вітра, що поселився в жіночому тілі, що він знову засумнівався: чи та це людина?

Насипала йому картоплі й очистила огірка. Йому стало зовсім легко в цьому товаристві — діти дивилися на нього й очі видивляли, а він відчув справжній голод, адже риски не мав у роті від ранку.

— Знаєте, — сказав він, посилаючи до рота першу ложку. — Там, де я жив, ані хати не лишилося, ні батьків... <...>

XI

<...> Галя стала на порозі бабиної кімнати в усій своїй красі. Світло з обох вікон полилося на неї, наче світили це два прожектори, і стара в своєму темному кутку заціпеніла від зачудування. Сяйво від тої постаті в дверях, від тої ясно-синьої тканини і незвичайно гарного обличчя впало і на неї і розтопило сиви її очі. Розтопило якийсь давній клаптик землі, буйно зарослий травкою, — був він круглий, як шапка кульбаби, і в тій затуманеній кулі вона знову-таки впізнала цю ж таки красуню, тільки та мала на собі не ясно-синє, а червоне плаття. Була та сукня й іншого крою, тяглася до землі, було в красуні й світліше волосся — ішла вона і змітала подолом кульбаб'ячі парашутики. Зривала шапки й дмухала легенько, і все застелялося, засніжувалося від безлічі пушинок. Хиталася і пливла, усміхаючись сумовито, а до неї наближався, підіймаючись під гору, високий гарний чоловік. Дуже добре знала обличчя того чоловіка — йшов він, ледь накульгуючи, а очі його палали темним вогнем...

Стара погасила це видіння малим порухом волі, наче зіжмакала й викинула стару виріску з журналу; зачиналася, як перлівниця, втягувалася, як втягується равлик у хатку, і знову зробилася мала, чорна, закостеніла, схожа радше на старий пеньок, а не людину. Вже не бачила ні того світла, що струмувало від онуки, ні її ясно-синього плаття. Бачила тільки сутінну, закіптюжену кімнату, меблі, що були нові сорок років тому, в око їй упало не ранішнє проміння, а павутина, що стала наче золотаві дротинки, — заснувала цілу кімнату вигадливою мережею, і павуком до неї була сама. Стала напружена і стиснута в собі, вже не годна витримувати мовчання, що пролягло між них, готова вже була ковзнути по золотих струнках свого павутиння, щоб таки пустити в того ясно-синього метелика, який тріпотів у прочілі, хоч дрібний струмінь отрути. <...>

XIII

<...> Галі, яка й справді стежила за тим чудним сходженням, здалося, що той чоловік іде пританцювуючи. Ще не минув її ранковий настрій і не покинула її серця голуба богиня. Щось лякало Галю увесь ранок і збуджувало, і ось стоїть вона і здивовано стежить за тим чудним верхолазом. Жаліла його й дивувалася, і стало їй на серці дивовижно тривожно. «Оті бабині розповіді!» — думала несамохіть і озирнулася на стару, яка сиділа на ганку й дрімала. Чи то Галин погляд, чи, може, сильніше дмухнув вітерець — стара збудилася й побачила, що внучка її принишкла біля паркана. В її мозку просвітліло голубе озерце, й побачила вона, як робила защораз, ту ж таки картину: вона сама припала до паркана і дивиться, як підіймається до її обійстя чоловік у світлому костюмі і з хвацькими вусами. Стару схвилювало це видіння, вона напружилася й потяглася у бік онуки.

— Когось виглядаєш? — спитала хвилюючись. Галя аж здригнулася на цей голос.

— Та якийсь чоловік до нас підіймається, — сказала. — І так чудно він підіймається.

— Що за чоловік? — гостро спитала стара і аж руки зціпила.

— Не знаю, бабцю, — зовсім кволо обізвалася Галя. — Вперше його бачу...

Знову тенькнуло в грудях у старої і замлоло.

— То, може, це він, Галю?

— Хто він?

— Ну, той, що має до тебе прийти!

— Оце почнеш вигадувати! — розсердилася Галя. — Може, він за ділом якимсь...

— Сюди за ділом чоловіки не приходять, — озвалася спроквола стара. — Скільки себе пам'ятаю...

— Як почнеш щось вигадувати, бабцю! <...>

XIV

<...> Коли розплющив очі, побачив, що сидить на лаві, в руці тримає кварту з водою, навпроти в ясно-синій сукні стоїть і ніяково всміхається, показуючи чудові ямки на щоках, така жінка, яка може тільки приснитися.

— Вам погано? — допитувалася вона. — Вам погано? Володимир спробував усміхнутися і покрутив заперечливо головою.

— Спитай, що йому треба? — гукнула, наче ворон каркнув, стара.

— Я давно за вами стежу, — сказала Галя. — Так дивно ви підіймалися...

Володимир не міг не дивитися на це ясно-синє диво. Сонце заливало Галине обличчя, і чи від сонця, чи від пережитого тільки-но запаморочення йому здалося, що вся вона облита голубим світлом. Там, на ганку, сиділа ще одна жінка, стара, як дерево, витяглась у їхній бік і наслухала, аж тремтіла.

— Галю, — сказала вона, — чуєш, Галю!

Але Галя, здається, зовсім забула за неї: чоловік, котрий безпомічно сидів перед нею, подобався їй. Вони дивилися одне на одного й очей розвести не могли.

Не бачив у ній звичайних жіночих принад, пізніше, коли спустився він у долину, не міг сказати, чорні чи сині були в неї очі. Пам'ятав тільки голубу барву, відчуття дивної, запаморочливої краси, а поруч із тим якийсь острах, наче був він метеликом, а вона огнем, і він, сидючи тут, на горі, з квартою в руках і отак побезглуздому задивляючись на незнайому жінку, раптом повірив, що всі людські казки — це таке ж життя, як і те, що реально бачать наші очі. Йому захотілося, щоб це його вчарування тривало якомога довше, хай довше покупається він у хвилях такого п'яного гіпнозу — не мав сили не дивитися на неї, хоч не мав уже сили й дивитись.

— Що йому треба? — спитала вже спокійно стара. Той голос протверезив Володимира. Зірвався на ноги й почервонів до вух: його місія все-таки офіційна.

— Мені Галину Іванівну, — сказав і випростався неприродно.

— То це я і є Галина Іванівна! — всміхнулася Галя. Стояла, заломивши брови, і сміялася на обидві щоки: він ледве не осліп, дивлячись на неї. Треба було йому

набрати поважного вигляду, накласти на обличчя маску, яку завжди накладають перед підлеглими начальники, але так само, як не вдавалося йому це перед Олександром Панасівною, так не вдалося й тут. Був уже давно підлеглий тій першій жінці як матері і цій, другій, бозна й чому. Тому й голос його став хрипкий і ледве видобувся з його розпечених вуст.

— Я, Галино Іванівно, новий директор школи. Оце ходжу, щоб познайомитись із учителями, бо вже пора було б нам зібратися на нараду.

Уже не дивився на неї, не міг дивитися, щоб не осліпнути до решти. Дивився охочіше на стару: витяглася тривожно в його бік і аж вуха в неї ворушилися, так наслухала.

— Що він хоче, Галю? — спитала в онуки.

— Це новий директор школи, — відгукнулася Галя. — Прийшов знайомитися.

— А чому він не прислав за тобою?

— Чому ви не прислали за мною? — м'яко спитала Галя, як питають дорослі в малих. — У нас тут так заведено...

— Бачите, — розвів руками Володимир. — Я ще ніколи не ходив у директорах...

Вони засміялися водночас, а стара на ганку посутеніла.

— Ви мене дурите, — сказала вона. — Ніякий він не директор. Директори сидять по своїх кабінетах...

— Не зважайте на неї! — шепнула червона, як квітка, Галя. — Вона, моя бабця, дуже й дуже ветха...

— Може, я й справді невчасно, — пробурмотів Володимир. — Я от трохи посиджу...

Віддав їй квартиру, яку тримав у руках, і вона крутила її, не знаючи, де діти...

— Чого він сидить, а ти стоїш? — спитала стара.

— Я зараз сяду, зараз! — заметушилася Галя і схопила якогось дуже вже стародавнього услона з вирізаними голівками на спинці. Сіла, війнувши ясно-синьою хвилею шовку, і він знову змушений був зустрітись з нею очима. Вже не була зашаріла, а бліда і спокійна, трохи зморена, очі її розширилися — глибоке море хвилювало в них. Він задихнувся, проковтнув слину, була вона наче морська вода.

— Галино Іванівно! — сказав він тихо й тепло. Вона давно не чула таких інтонацій із чоловічих вуст, окрім того, його обличчя перестало здаватися незнайомим, зустрічала його й раніше. Через це осмугніла й посерйозніла ще більше, і, хоч так само чарівно світилося її лице, холодна хвиля на мить розділила їх. Він злякався цього раптового відчуження, опустив голову і натрапив очима на власний, озутий у протез, черевик.

— Були поранені? — спитала тихо Галя.

— Протез! — сказав він, рипнувши зубами, і встав.

— Сидіть, сидіть, будь ласка! — перелякалася Галя. — Ви мені не сказали, коли буде та нарада.

Стара сиділа на ганку, наче забутий корч. Змаліла, позеленіла, скоцюрилася, її пальці прикипили до палиці, очі перетворились на кругленькі гудзики. Знову побачила синю хмарку перед очима, в ній промалювалися контури гори і замку на ньому, і ступав на подвір'я того замку красень чоловік, якому судилося потім тут жити, — навіки зачарувався він у голубій красуні, яка вийшла подати йому води. Котилися й котились у старої з очей сиві сльози, уздріла вона дочку тої красуні й пришельцеву — крапля від краплі була вона в матір. Вже друга хмарка розквітала в її свідомості, і другий чоловік заходив до їхнього двору прохати напиться. Йшла йому назустріч красуня в червоному, і новий пришелець також не міг не зостановитися й не зачаруватися нею...

Стара розплющилася. Третю красуню вона бачила увіч, так само увіч бачила третього пришельця. Збирався вже відходити, але вона знала, що нікуди звідси він уже не відійде. Цей новий пришелець трохи непокоїв стару, ні-ні, він так само невимірне схожий на тих двох, котрих довелося їй пізнати. Правда, той перший мав хвацькі, чудові вуса...

Стара всміхнулася. Розтавала на своєму ганку, меншаючи й меншаючи, а коли озирнулися на неї ті двоє, то ледве помітили її, таку маленьку й таку скорчоватілу: сиділа й лила старечі сльози, яких не зрозуміти їм нівік. <...>

XVIII

Володимир покинув те дворисько на горі, покинув ясно-синю жінку, але забрав із собою немало її синяви та й краси, що так щиро світилася до нього. Ішов не озираючись, був-бо виповнений по вінця і начебто захмелілий.

Галя також не дивилася йому вслід, хай іде собі цей незнайомиць. Він схвилював її, але вони тільки мимовільні колеги по роботі. Хтозна-чому схотіла раптом забути його, бо це, що напливло на неї нагально, все-таки руйнувало її спокій. Прагла бути холодною й непроникною, хоч вся була просякнута веселою й чудовою музикою.

Ні, він таки озирнувся до неї, вона навіщо усміхнулася, і хоч була між ними чимала відстань, Володимир розцвів до неї таким же усміхом.

Тримались якусь мить, забувши про цілий світ. Вона злякалася своєї сміливості, а водночас і втішилася — стояв перед нею чоловік, котрий не застерезується перед її красою. Дві рожеві підківки з'явилися на її щоках, а очі побільшали. Вуста розтулилися, і Володимирові здалося, що він легко міг би загубити на цій горі голову. Отак би й пішов звідси — вершник без голови і без коня, степом для нього був би цей зарослий долином горб. <...>

XIX

<...> Володимир підійшов до міцних дубових воріт і побачив там незвичної форми калатало. Весело постукав у дошки й почув, як заспівали в глибині двері. Повна сива жінка, вже майже бабуся, вийшла на ганок і подивилася в його бік, приклавши до лоба долоню дашком.

— Вам кого? — спитала вона голосно.

— Я до вас, Маріє Яківно! — так само голосно відповів, не перестаючи подумки наспівувати Хлопцеву мелодію, Володимир. — Будь ласка, Маріє Яківно, відчиніть!

Вони сиділи в садку, і над ними тихо лопотіло листя. Літали метелики, опадаючи квіти, як бджоли, і пили з них солодкий нектар. Тріпотіли крильцями, і чи через ті метелики, а чи від тихого лепету листя, здалося Володимирові, що повітря навкруги перламутрове.

Перед ним сиділа сива жінка і розповідала йому про школу, він попивав із великої білої філіжанки козине молоко й думав, що за ці два дні, які прожив на околиці, зовсім оновився. Думав, що все пережите схоже на сон, зараз уростав у інше життя і набирався спокою, яким дише на цій околиці кожна бадиллина. Думав і про своє сходження на гору, і про ту неймовірну зустріч: в цьому садку так солодко про те згадувалося! Дивився на дерева і стежив, як спалахують та гаснуть (хмари пливли по небі, затуляючи часом сонце) світлотіні під ногами. Жінка, яка розповідала всілякі історії зі шкільного життя, нагадувала йому першу його вчительку, і він подумав, що стає підлеглим ще й цієї жінки. Стало зовсім добре від таких думок, тож дозволив собі ще раз згадати про диво, що сталося з ним на горі. Було б йому неймовірно боляче прокинутися зараз й усвідомити, що все те йому наснилося, — він ще й досі серед сосон у польовому шпиталі і волає від болю, який шматує тіло. Бачить засипане зорями небо, і пливе звідти голубе трепетне сяйво. Ота й ота зоря, думає він, і є очі красуні з будинку на горі. Йде вона з невидимого в сутінку горба, спускається, як місяць, коли йому досить висіти в небі; Володимир раптом подумав, що той сивоволосий козопас із шляхетним обличчям мусить бути зв'язаний з цим обійстям, де зараз сидить, як і з домом на горі. Адже недаремно, подумалося йому, двір Марії Яківни має ворота, які можуть існувати тільки в казках, і недаремно тут той спокій, що відчувається й на горі.

— Це в мене буде до вас єдине прохання, — сказала стара, — бо я тільки тоді по-справжньому живу, коли вчу першачків. Старші діти для мене не такі зрозумілі.

— То візьмете собі перший клас, — усміхнувся Володимир.

— Я хотіла б просити першачків і на той рік, — трохи зніяковіло проказала Марія Яківна.

Володимир засміявся. Було йому навдивовижу затишно.

— А колеги не заперечуватимуть?

— Ні, ні, вони не заперечуватимуть!

— Олександра Панасівна просить другий клас.

— Галина Іванівна може взяти третій чи четвертий.

— Школа наша — що ставок серед гаю, — незвідь-чому сказав Володимир...

Вони замовкли, а він допив молоко. Збагнув раптом, що все це йому не сниться, але той напій, що його випив, по-своєму хмільний. Весь світ став для нього теплий та золотистий, весь світ для нього заголубів. <...>

Розділ другий

Синя дорога

Одним дані сльози, що ллються при
світлі струмками, другим дані сльози,
сховані в п'їтму.

Р. Тагор

II

<...> Олександра озирнулася до темного вікна і зустрілася очима із тим, котрий став прозорий, наче дим; задивилися вони, як дивилися, коли зустрілись уперше. Тоді прийшла вона до подруги, де зібралися на вечірку хлопці й дівчата; всі тримали картки з надрукованими питаннями до флірту; один загадував, а другий відгукувався; саме в той момент і побачила вона його очі. Широкоплечий хлопець із зачесаним набік чубом і з плямкою вусиків під носом, широкогубий і широколиций, дивився на неї й дивився, і їй стало дивно, що очі в нього темно-сині, — мали б бути чорні чи зелені. Але були вони такі сині, цвіли, як дві волошки, і їй незвідь від чого запаморочливо стислося серце.

— Слухайте, слухайте! — заплескала в долоні Соня, хазяйка квартири. — Починаймо з садівника. «Я садівником родився, не на жарт я розізлився, усі квіти надоїли, окрім маку...»

— Ти мак, мак! — закричали дівчата до Олександри, і вона стала й справді червона наче мак. Потрібно було їй вигукнути оте завчене: «Ой!», і вона згукнула, ледь-ледь розтуляючи вуста. На ці вуста й замилювався Микола, який так само сидів у кутку й дивився.

— Що з тобою? — спитала Соня.

— Влюбилася! — шепнула Олександра, і їй стало так млосно, що захотілося покинути цю веселу компанію й повернутися додому, де так приємно й тепло пахне свіжою сосною, де стоїть у своїй майстерні батько й теше, теше й теше рубанком, а з-під його рук вилітають яскраві, жовті, запашні стружки.

— У кого? — вигукнула Соня, і Олександра злякано кинула поглядом у куток. Той, у кутку, не мав назвиська, а може, вона забула його; той, у кутку, не міг бути квіткою, бо пахнув він шкірою, і це було чути навіть сюди. З червоної Олександра стала зовсім бліда, бо не хотіла зараз грати в цю гру, хіба можна в таке грати, коли на тебе так пильно зорять чийсь очі?

— Я не хочу грати в цю гру, — сказала Олександра. — Голова в мене болить...

— Ой! — вигукнула Соня, схопившись рукою за вуста. До чогось вона додумалася чи здогадалася, обвела поглядом хлопців та дівчат і вразилася: з кутка світилися такі сині й палкі очі, що тут годі було помилитися.

— Ну, ясно! — протягла вона багатозначно й усміхнулася. — А знаєте що, — вона таємниче роззирнулася й розбишакувато струснула стриженим волоссям. — Я тут щось придумала, кинулась до етажерки, де стояли альбоми з фотокартками, кухарська книга польською мовою і порцелянові цяцьки, витягла складений

надвоє листок, на якому було намальоване широке усміхнене сонячне обличчя. Вусібіч від нього тяглися промені, і по тих променях було розсипано ряди цифр.

— Оце оракул, — сказала вона. — Гадатимемо!

Вони скупчилися довкруг стола, восьмеро чи й десятеро голів, Олександра стала так, щоб не бути близько до того чудного хлопця, котрий дивився на неї, вийшло ще гірше, бо опинилися вони лице в лице — Олександра знову відчула, як облікає її той волошковий погляд.

Соня кинула на ніс оракулові зернину, зернина підстрибнула й упала на одну із цифр. Соня прочитала гадання, і регіт струснув кімнату, найголосніше сміялася сама Соня. Тоді по черзі кидали всі вони, і всі так само сміялися, остерігалися кидати тільки Олександра й Микола, були вони зайняті чимось іншим. Химерні нитки простягалися від нього до неї, і Олександра відчувала, що її обплутує тими нитками, що стає вона зовсім безвільна і мимовільно шле до нього нитки свої і що вони незвичайно між собою сплітаються. Не мала сили опертися тим чарам, так само й він; хоч розділяв їх стіл, відчував він тихе тепло від цієї дівчини, щось душе й гаряче вливалось йому в серце, хвилювало й пекло; вона ж не могла не відповідати на його погук. Таки пахло від нього шкірою, та й весь він був жорсткий та сильний, і нитки його були наче дратва. Олександра вже зовсім втратила від того голову, непокоїлася й турбувалася, вже хотіла, щоб кінчалася ця вечірка і щоб, нарешті, випала їй змога побігти додому й охолодити по дорозі надміру розпашілі щок.

— Шуро, Шуро! — гукнула Соня. — Ти що, Шуро, оглухла? — Вона скинула очима на подругу, стало їй зовсім прикро: Соня лукаво, по-змовницькому, до неї всміхалася. — Твоя черга, — сказала категорично й тицьнула в руки зернину.

Тоді зависла над столом дивовижна тиша. Така тиша, що стало чути, як за-таєно дише десяток людей. Олександра не дивилася ні на кого, висока й чорнява, струнка й розпашіла, вона раптом набралася сміливості. Очі навколо неї, за винятком Миколиних, чекали нового жарту, нового приводу для сміху. Олександра зажмурилася й прикусила губу. Тоді виступив з гурту, рятуючи її, Микола:

— Давайте я!

Але Олександра вже кинула. Зернина підстрибнула й накрила цифру.

— Двадцять два! — видихнули хлопці й дівчата. Соня перевернула листка й пирснула.

— Ні! — сказала вона. — Цього я вам не прочитаю.

Тоді до неї простяглися десяток рук, щоб вихопити листок. Але вона була моторніша, схвала листка за спину і сказала безапеляційно:

— Шурка моя подруга, і сміятися з того, що сказав їй оракул, не можна! <...>

VI

Дощ шумів і плескотів, Микола дивився сумно в зелений сутінок, що розсвітвся несподівано, — там попереду лежала прозора куля, до якої вела синя мерехтлива дорога. Великий всесвіт стояв перед його зором, звідусіль вившалися острівці й горби, і на цих острівцях, що їм і числа не знайти, видно ставало ледь

примітні садиби й тіні біля них. Ворушилися, займаючись буденним ділом: хто снідав, хто обідав, а хто вечеряв, хто копав заступом хмару, а хто ту хмару засівав. Швець шив невидимі чоботи, а кравець невидиму одягу, шофер їхав на машині без коліс, а жінки варили обіди в уявних каstrулях і прали уявне шмаття. Вряди-годи озиралися вони на синю дорогу, по якій ішов Микола, приставляли долоні дашком і вдивлялися. Але тут не було в нього знайомих облич — залишив їх позаду, в тій справжній хаті, а ще вони були в тій прозорій кулі, до якої простував. Знав: чекає там на нього малий хлопець — брат, і ступне йому назустріч молодий батько, куди молодший за нього. Триматиме він під руку зовсім стару його матір, їм не буде ніякого діла до тої великої поміж себе різниці.

Повільно простував ступінь за ступенем, неквапно долав важку свою дорогу, і йому здавалося, що чує навколо шум голосів і дитячі погуки. На віддаленому острівці стояв косар і клепає невидимим клепалом косу, інший косив, повільно переступаючи в густій піні хмари, ливар лив метал, а годинникар лагодив невидимі годинники. Ті, що тільки їли в житті, — їли, а ті, що спали, — спали. Вівчар пас вівці, і це були майже справжні вівці — кучеряві, білі, блискучі клубки. Книжники читали книги без літер, намоцували на носи окуляри, і розливалось довкола рівне, одноманітне світло.

Дорога перед Миколою була порожня, хоч, коли придивився він пильніше, побачив там кілька майже невидимих тіней. Озирнувся, але вже не побачив нічого — висів за спиною білий туман. Ніхто не знав про його хід цієї дорогою, і ніхто його не бачив. Видивлялися, правда, з острівців з-під дашків долонь сумні матері, коло них — матері інші, а далі ще і ще — довга низка матерів. Довга низка й батьків — безконечний ряд, — що дивилася на нього, але не бачила, бо не його сподівалася. Постаті складали довгі лави, що були наче смужки чи гілля, — безконечне дерево, розгалужене навсібіч, з'єднувалось, розходилося, ніде не починалось і не кінчалось. Початки без кінця і кінці без початків побачив самотній подорожній на своїй дорозі. Тяглася, драглиста і тремтлива, і впечатувалися у неї білі й круглі світляки зір. Ступав по тих зорях, як колись по кам'яних тетерівських греблях, завертав голову, щоб хоч відчути, коли не може бачити, дімець, до якого нещодавно підходив, — п'ятеро дітей і жінка в цей час думали про нього. Замовкли на хвилину там, за столом, в хаті біля Тетерева, і зробилися раптом серйозні-серйозні — великий всесвіт навідався до їхніх душ і засіяв їх своїм попелом. Олександрі незвідь-чому захотілося помолитися, хоч вона давно сміялася з таких бабських забобонів, але те, що відчувала оце зараз, годі було пояснити. Він таки був тут, біля їхніх вікон, а зараз уже повільно відходить по синій дорозі. Сльози підійшли їй під очі, бо світ перед нею раптом покрутився, і вона аж за стола схопилася. Цього, на щастя, не помітив ніхто з дітей, чи, може, так їй здалося, і Олександра змушена була струснути головою, запосміхатися, зашарітися й почати оповідати дітям щось із такого, чого ще не оповідала, — була то розповідь про височезного столяра, що, працюючи, співав сумних, але гарних пісень... <...>

XII

Отож і він, і вона повернулись у ту давно зниклу з лиця землі кімнату (на початку війни у Сонин дім упала бомба, сховавши під руїнами веселуху Соною, її дітей та матір) і спробували відбудувати її. Повернули ту меблю, яку тепер не часто зустрінеш — оте ліжко з матрацом і горою подушок, з дерев'яними бильцями, прикрашеними пальмовим листям, шафу з точеними придибашками і важкий комод, оту силу плетива, вишивок та мережива, килимки на підлозі і стільці, на яких вони сиділи, смішкуючи біля великого столу на грубесних різьблених ногах. Соня була в синьому платті, світле її волосся мило кучерявилось, вуста червоніли від помади, і коли вона поцілувала на прогаш одного із хлопців, відбила на його щоці червоне сердечко. Хлопець не стирив те сердечко, доки тяглася вечірка, він із шкури ліз, щоб заробити сердечко й на другу щоку, і Соня великодушно його відбила. Це й вирішило їхню долю, бо ті сердечка всоталися хлопцеві в шкіру й попливли додатковими червоними тільцями через капіляри й артерії до вен, закружляли по тілу, оббігли від голови до п'ят, тоді схитнулись у грудях і перейшли через серце. Воно ж випило їхній хміль і пустило гуляти далі по тілі, і з усіх людей, що були тоді на вечірці, тільки Соня зчудувалася на те диво. Мимохіть схопилася за губи, щоб перевірити, чи лишилося там хоч трохи помади, вуста її були такі гарячі, що вона аж пальці попекла. Олександра також здогадалася, до чого тут ідеться, зрештою, вона випередила подругу, на превелике її зчудування вийшовши заміж раніше за неї, але на те була воля долі їхніх.

Микола відразу побачив ту дівчину в кутку, спершу вона не здалася йому гарна — висока й чорнява, на позір сухувата і строга, була вона не так учасником забави, як її свідком. Зирнув удруге на неї, і вона здалася йому симпатичнішою. Відтак прозвучав її голос, а ще за мить побачив він її руку, якою трималася за спинку стільця. Обливало ту руку світло, і шкіра м'яко, матово сяjala. Оце світло найбільше і вразило Миколу, за мить він відчув, що, дивлячись на те сховане у сутінку лице, він починає непокоїтися. В ньому не заговорила бурхливо кров, як це буває при любові з першого погляду, навпаки, стишувався він й умиротворювався. Дівчина помітила його погляди і почала потроху нервувати. Заворухилася, прибрала руку, поправила на колінах сукню, намагалася не дивитися на Миколу і в ті такі несподівані волошкові очі, він же не міг не дивитися на неї вже захоплено, зовсім забувши, що кілька хвилин тому вона здалася йому не дуже й гарною. Мир отіняв його, начебто їхнє таємне спілкування вже стало голосом плоті, начебто дві душі, які досі не знали спокою, влагіднилися — з'єднали вони таку спілку, яка існує в планети та супутника. Два тіла обертаються спершу хаотично, спершу цілий світ хаотичний: вибухи й виверження, неспокій і перетворення — це перший ступінь до світової гармонії. Вона з'являється пізніше, коли замість вибухів та вивержень приходить тиша й мир...

«Любов — це і є рух до спокою, — подумав старий козопас Іван Шевчук, коли дружина оповіла йому історію про Миколу й Олександрю, — ті, що руйнують,

не знають любові — це діти темряви й ночі. Не стопчи даремно квітки, — без патетики думав він, сидючи на веранді, — не зріж без потреби дерева, не вбий звіра, тобі недогідного, ані комахи. Хай пташка летить собі в небі — без неї воно порожнє й глухе, хай вуж повзе собі по траві, а ящірка гріє боки на камені. Не заважай плодитися й множитися великому живому світові, бо не твоєму розумові збагнути велику машину рівноваги!» <...>

Розділ третій

Дім на горі

В небі вирізують вони
Сильця, кидають на землю.
З сумерійського

I

Десять років тому біля будинку на горі з'явився джигун у лакованих туплях, сірому костюмі і в легкому солом'яному капелюсі. Звідкіля він узявся, не помітив ніхто; знизу, однак, не підіймався він напевне. <...>

Це сталося вже тоді, коли стара пішла спати. Галя тихенько вийшла надвір і пішла до малинника. Але вона туди не дійшла — коло хвіртки стояв, наче з неба впав, джигун. Сперся грудьми на дошки й білозубо всміхався. Він заговорив до неї так просто й тепло, що Галя не змогла втекти в хату чи грубо відбутися, як це роблять із немилими залицьальниками. Окрім того, звертався до неї старший чоловік, і Галя сама незчулася, як спинилася коло каштана, — вони пробалакали там, розділені хвірткою, цілі три години. Дівчина повернулася додому із ватяною головою, зачуміла, острашена й ошасливлена, не розуміючи, чому в неї тремтять руки, адже вона тільки порозмовляла з якимсь чоловіком, котрий хоч і назвався Анатолем, але був бозна-звідки й бозна-хто. Вона навіть зупинилася на ганку, щоб побачити, як він відходить з гори в долину, але гора вже була порожнісінька і стелився по ній синій присмерк — світив тоді над землею золотий місяць. Джигун здимів з гори, наче не був живим чоловіком, а тільки духом, що спустився сюди на крилах, а потім розчинився, наче дим, — Галя від того не могла до тьми прийти.

Вночі це їй приснилося. Великий сірий птах у лакованих туплях і з солом'яним капелюхом на голові кружляв над їхнім обійстям. З тупель витиналися гострі кігті, а замість носа був грубо загнутий дзьоб. Птах каркнув по-воронячому і, склавши крила, притьма шугонув униз, де ховалась у заростях малинника вона. Галя закричала й прокинулася. Прокинулася і стара (тоді вони спали в одній кімнаті) і глухо спитала, що там у неї скоїлося.

— Хіба може щось скоїтися, коли спиш? — невдоволено буркнула Галя і повернулася на другий бік, аж заспівали пружини її допотопного ліжка. <...>

II

Стара подивилася на неї важко й проникливе, і від неї не сховалися ніжні рум'янці, які зацвіли на Галиних щоках.

— Наш дім трохи незвичайний, ласочко, — сказала бабця після паузи. — Може, вже пора тобі про це розказати... Так-от, народжуються в цьому домі здебільшого дівчата, чоловіки сюди приходять... Вони підіймаються знизу і, як правило, просять напитися води. Той, хто нап'ється з наших рук, переступає цей поріг і залишається в домі назавжди. Так було в моєї бабуні, в моєї матері і в мене. Так було і в матері твоєї, так повинно статись і з тобою... Мені бракує розуму, щоб все це пояснити, але так воно траплялося...

— Ой бабцю! — зіскочила з ліжка Галя. — Таку цікаву казку ти розповідаєш. Тільки наш дім не дуже нагадує замок.

Бабця мовчала. Дивилася на цю веселу, юну й легковажну щебетуху, і теплий смуток обливав її серце.

— То тільки півказки, — сказала стара. — Приходять до нас і інші чоловіки. Принаймні до мене і до моєї бабці. До твоєї матері і до матері моєї. Ці пришельці не підіймаються знизу і не просять напитися води, вони з'являються бозна-звідки...

Онука стояла серед кімнати, залита ранковим сонцем. Була бліда і аж прозора від проміння, і стара раптом побачила, що перед нею стоїть не дівчинка, а дівчина. Прозирнула повітряну істоту серед кімнати й не могла не відчувати — далекі, химерні, зелені хвилі приходять до неї. Заливають кімнату і, як колись, ніжно озвучують кожен промінець. Дивилася на онуку, як на власний далекий спогад, і, як власному спогадові, не могла наказати змінитися. Не могла сказати: будь, моє минуле, таке, яким я хочу тебе тепер бачити, будь, моє минуле, безхмарне. Тому й сумувала вона, бо не дійшли її слова до серця цієї повітряної істоти — не зуміла вона укласти їх дохідніше...

— Такі це казки, такі казки! — сказала Галя, ходячи по кімнаті і через те потрапляючи чи в сонце, чи в тінь. — Це можна сприйняти як легенду, як міф, але, бабцю, хіба може таке бути насправді?

Спинилася проти старої, поглинута тінню і через те наче пригашена. Дивилася легковажно, хоч на дні її серця теж стало неспокійно. Бабця оглядала її, наче промацуючи чи вивідуючи, і Галі від того стало зовсім неприємно.

— Ну от, ти розказувала, — перебила вона мовчанку, — що й до тебе являвся такий, вибач, «птах»... Являвся, ну і що?

— У мене нічого, бо я зуміла його відшити, а в інших не виходило так гладко. Тоді народжувались у нашому обійсті хлопчики, доля яких майже завжди була сумна: все вони до чогось рвалися й навіть з дому тікали...

Галя сміялася. Дзвонила дзвіночком, а всередині раптом стала уважна й насторожена. І витворилося під цю хвилю дві Галі: одна — як метелик барвистий та легковажний, а друга — задумана й нахмурена. Нахмурена й задумана сиділа в кріслі й бабця, і вони навіть не помітили, як зникло з кімнати сонце, сірі тіні найшли на них, і вони обоє серед них посіріли.

— У нас в роду, — сказала бабця, — прийнято було розповідати цю історію дівчатам, коли їм минало вісімнадцять. Той тільки неповні сімнадцять, але я мушу тобі це розказати, бо надто стурбована сьогоднішнім сном...

— Ну, бабцю! — обірвала її Галя. — Таке чудне тобі приходить до голови!

— Дай боже, — промовила тихо стара, — щоб не прийшло чудне до голови тобі! <...>

- Чому, на вашу думку, критики образ дому на горі в однойменному творі В. Шевчука трактують як «уособлення своєрідної фортеці нашої духовності»?
 - Яке символічне значення у творі «Дім на горі» В. Шевчука мають кольори (синій, сірий, червоний та інші)?
-

Розділ четвертий Вода із кінського копита

...Небо і земля
Мимо ідуть.

І. Величковський

II

<...> Тепер, коли минуло від тої хвилі стільки часу, Марія любить часом, впоравшись із обідом, вийти в сад, сісти на ту ж таки садову лавочку і пуститись у такі солодкі й далекі мандри. Вона незмінно бачить при тому перед собою нешироку синю дорогу і мимохить ступає на неї, щоб трохи там проходитися. Останнім часом це для неї по-особливому жадана розривка, і Марія Яківна не відмовляє собі в тому задоволенні. Вона бачила на тій дорозі перш за все високу постаць спершу чорнявого, а тоді зовсім сивого чоловіка: мимоволі йшла за ним, достосовуючись до його ходи, і знову вони ставали плече в плече. Ішли так, тримаючись за руки, і мали на серцях непорочний мир, що його може зродити тільки справжня любов...

Іванова хвороба першого разу тривала два роки. Тоді й було винесено на веранду стіл і замовлено в палітурні кілька обшитих шкірою зошитів. Через два роки Іванова хвороба закінчилася — він дописав одного з зошитів і поклав його на горішню полицю етажерки. Знову пішов на роботу, і вони знову почали жити, як усі.

Вдруге це сталося, коли йому минуло сорок, він прийшов з роботи так само незвично блідий і такі самі вимовив слова. Вона прореагувала теж так само, хіба що нічого не сказала про материні коштовності, замість того вона вже мала працю в школі...

І все-таки Марія Яківна й зараз не до кінця знає, що таке з ним приключилося. Спершу трохи побоювалася за нього, щось дивне й незвичайне відчувала, здавалося, запалювався у Івані темний невгасимий вогонь, його сині добрі очі аж чорніли, і було трохи страшно поринати в них, хоч Іван лишався до неї так само чуйний та уважний. Так само, а може, й палкіше любив він її, і Марія аж задихалася від його нестримної до безуму сили, — це не могло не хвилювати

її як жінку, бо ставав під ту хвилину ще й по-справжньому привабливий. Водночас виключався з реального світу; дух його, здавалося, жив в інших сферах та іншими вимірами. Вона не намагалася всього зрозуміти — мала досить клопоту на роботі і вдома. Страхалася тільки, що це початок психічної хвороби, і з дня на день чекала вибуху. Але ні разу за всі ці тридцять п'ять років не вчинив він нічого такого, що свідчило б, що дух його й справді хворий, а коли й пропадав десь цілоденне, приносив навзаєм букетик польових квітів. Спалахувала тоді вдячністю до нього і притискала той букет до вуст, а він стежив за нею трохи обважнілими очима, від чого аж трем шов їй по тілу, а на його вуста лягала погідна всмішка. Дивлячись на нього під таку хвилину, Марія мимоволі сповнювалася неземним здивуванням, її невимірне вабили ті його змінені очі і мудре, шляхетне лице. Часом їй здавалося навіть, що чує біля себе шерхіт легких білих крил — її голубим вітром омивало. Бувши налаштована на нього, щоб постійно відбивати поклики його душі, вона несподівано й сама починала жити яскравіше і красивіше, а коли на його обличчі розквітала ота тиха, блага всмішка, раділа, що навіть у цей час вони одне від одного не відчужуються.

Того першого разу їй не зразу вдалося легко до того приналадитися. З одного боку, відчувала присутність на душі якогось свята, а з другого, непокоїлася і втомлювалася через це; була зроджена до життя звичайного. Отож наступного дня після отої пропам'ятної їхньої розмови Марія зайшла була й до церкви. Гаряче молилася того особливого для неї 1911 року, і їй у дивний спосіб здалося, що хвороба її чоловіка і те, що не мали вони дітей, — це один вузол. Дивилася на ікони і бачила в кожному образі обличчя власного чоловіка. Вони зорили на неї такими очима, ті святі, що її ляком пробирало. Особливо ж уразив її образ, поставлений у кутку, — уздірла вона там його очі, пласкі, випиті й майже прозорі.

Про те своє враження вона й оповіла якось йому в добрий, погідний, літній вечір, коли вони сиділи в саду і, як звичайно, дивилися на західне небо. Він стежив тоді за грою барв, що мінилися на очах і були такі чисті, що весь світ од того випогодів. Зирнула мимохоть у його бік і вразилася, таке гарне й добре обличчя побачила. Погляд його сяяв, очі синьо прозоріли, вуста пом'якшувалися від тремтливого усміху, і їй аж голова від того запаморочилася. Не мала сили встати перед нездоланим його чаром, тож оповіла тихим, як шелест листя, голосом про свої відвідини церкви і про святого, що нагадав їй його, Івана. Дивилася тоді на чоловіка й описувала словами його ж таки. Він одірвався на хвилину від споглядання вечірного неба, і воно раптом умістилося в його прозорих зіницях — позирнув на неї пильніше. Не схвалосся від нього ні її зворушення, ні неспокій. Впало десь недалеко підточене червом яблуко, пахли квіти, а може, й усе повітря, сповнене тріпотливого й різнобарвного світла. Вони тримали погляди зіткнутими, і ту хвилину вона згадуватиме всі тридцять п'ять років, що минули відтоді. Здається, саме тоді й почало складатися остаточно їхнє взаєморозуміння. Так, це тяглося кілька секунд, бо наступної хвилі він коротко засміявся і сказав м'яко, але безапеляційно:

— Не переймайся!..

Вона миттю послухалася, миттю забула про того святого в притворі і про своє смішне намагання все-таки знайти пояснення тому, що діється з її чоловіком, — все це було жалюгідне і грубо приблизне; збагнула, що є речі, над якими, мабуть, не варто зостановлятися — все дивне дивним здається через елементарне бажання зрозуміти те, що треба відчувати. Зрозуміла: те, що відбувається з Іваном, таки не руйнує його душі. Аж зітхнула полегшено, хоч неспокою не тратила весь той час, доки жили вони разом. Але могла заспокоїтися хоч би на позір: сиділи плече в плече із ним у цьому саду і дивилися на західне небо; могла милуватися чудовими барвами, котрі гасли й народжувалися. Знала: не дано їм прожити життя як у всіх, і раптом, розчулена від тієї тиші і спокою, що лежали навдокіл, відчула вдячність, що її суджений, ступивши в якісь незбагненні для неї сфери, не відштовхнув її, а так само хоче відчувати поруч зі своїм плече її — заради такого, подумала вона, можна згодитися, що на її чоловіка й пальцями показуватимуть. <...>

VII

Кілька разів на тиждень сідав він до столу, якого виставив на веранду, довкола цвілі й плелися кручені паничі, перед ним лежали два білі поля, клав на ті поля великі й незграбні літери, хоч на службі писав почерком легким та швидким, повільно випишував слово за словом. Часом відривався від писання і дивився довгим поглядом крізь зарості.

VIII

<...> Пізніше, вже через багато років, вона згадувала той час, як щось їм обом належне, спостерігала з глибини старості оті всі тіні на синій дорозі й думала, що коли б жили вони з Іваном «як всі люди», з'їв би поступово будень їхню любов і взаємну прив'язаність, як з'їдає він найсвятіші почуття в більшості людей. Вона думала, що час, коли находила на Івана ота «гарячка», був порівняно невеликий, тільки по кілька років, — часто находило це на нього перед великими світовими подіями; після того він погасав, як гасне лампа, коли з неї виходить гас, помалу, ледь-ледь зменшуючи світло. Марія стежила за цим здивовано й не-свідомо шкодувала, що так воно буває. Після того Іван начебто забував про свій спалах та дивацтво і ставав буденний і звичайний. Ходив на роботу, якщо вона була, і піклувався коло господарства. В часи завірюх дбав про родину, як і всі навколо: ходив по базарах, міняв, діставав і підробляв. Вона ж, у свою чергу, складала екзамена на вчительку і мала вже й для себе заняття...

Йї важко було повідомити йому про це, боялася зачепити якусь делікатну в ньому струну.

— Не знаю, як тобі сказати, — мовила вона, ніяковіючи й червоніючи. — Але всидіти поміж чотирьох стін вище моєї сили...

Звів тоді на неї безмірно голубі очі, і їй стало ще незручніше.

— Бачиш, — сказала вона ще упертіше. — Той час, коли тільки чоловік дбав про сім'ю, минає. Відчуваю те саме, бо роботи, яку маю вдома, мені не вистача. Окрім того... якась туга мене за дітьми бере!..

Він все ще мовчав, розглядаючи її тим-таки поглядом, від якого вона маліла і ще більше нітилася.

— Звісно, коли не заперечуєш, — мовила прихватцем.

— Чому б я мав заперечувати? — просто спитав він.

— Годиться, щоб жінка сиділа вдома...

— Мені нема діла до того, що «годиться», — трохи зарізко сказав він, і його брови нервово скинулися. <...>

XI

У той вечір далекого 1963 року Марія й сама дивуватиметься, що так розговорилася вона перед Хлопцем, що сидів навпроти неї і, здавалося, не слухав, а випивав її слова. Хто зна, може, в такий спосіб її дух долав отак кілометр за кілометром синю дорогу — час відлетілий та забутий; для цього й справді було потрібно, щоб Хлопець завітав у її двір, коли вона вже на ладан дихати-ме; стане він для неї як дорога тінь, дивно схожа на Івана. Покликала його і не шкодувала: був то по-справжньому вдячний слухач. І дивно завинулося в голову старої вчительки, здалось їй, що колись давно таки народивсь у них із Іваном син: круглолиций та кучерявий, і саме від того сина прийшов у світ цей Хлопець, а може, прислала його до неї туга її. Хоч була вже зовсім стара, не губила й крихти з того, що зафіксувала колись її пам'ять, — хочеться їй у такий спосіб посумувати за тим далеким і відлетілим чи, може, справити йому хоч такі поминки.

— Про війну я мав би пам'ятати більше, — сказав Хлопець. — А от уявлення, як ми тоді жили, ніякісінького. Він розвів руками й розсміявся.

— Всім нам дісталося, — сказала тихо стара вчителька. — Ремісникам було легше: завжди треба носити взуття й одягу, треба діжку для огірків і ще там щось. Школи були зачинені, та й чи могла я піти в ту школу? Твоя мама намагалася не показуватися на вулицях. Виручали нас тоді твій прадід та Олександра Панасівна...

Вона подивилася долі, собі під ноги, і знову побачила там шматок синьої дороги, по якій ішла вона і простували й інші. Побачила Олександру Панасівну, яка кроїла із шкіри заготовки для чобіт. Галя узброїлася пульверизатором і дула з пляшечки фарбу на розгорнутий листок паперу, по якому було розкладено трафарети: лебеді й дерева. Ті лебеді мали плавати по озеру, засипаному дрібними синіми крапельками. Галя дивилася на це чудо мистецтва й сміялася.

— Гляньте, гляньте, який дивоглядний несмак! На ті слова поверталось до неї сухе й строге обличчя Олександри Панасівни.

— Зате хліб піде тобі в смак!

І застигала з пульверизатором у роті Галя, і дивилася на Олександру Панасівну незвично посерйозніло, випливав тоді з ока її блискучий, іскристий кришталик, і така вона ставала безпомічна тоді, та Галя, і засмучена, що Олександра Панасівна відкидала шевського ножа й підходила до неї... <...>

Розділ п'ятий

Запах серпневого сонця

Спека! Крик цикад
Полум'ям піднявсь до хмар,
Нерухомих хмар.

Сарен, XVIII ст.

I

Шкільний двір було захарашено витягнутими партами й столами; Олександра Панасівна метнулася по вулиці і вже йшла в супроводі кількох молодиць — несли вони з собою горщики з білою глиною та квачі. Старший хлопець Олександри Панасівни ніс від річки повні відра, син підстарший сидів серед двору й рівняв, на шматку рейки цвяхи. Марія Яківна снувала з віхтиком і обтирала з парт куряву, сторож Степан лагодив ті парти, голосно лупаючи по головках цвяхів молотком. З гори спускалася Галя в сірому старенькому платтячку й у білій хусточці, і Володимир, який розмішував фарбу, перш ніж почати фарбувати, мимоволі на неї задивився. Не мала зараз тої краси, яка так вразила його, коли піднявся був на гору, але лице її було таке кругле й таке здивовано-миловидне, що він знову відчув, як у нього закалатало серце. Поруч з нею ступав голий до пояса Хлопець, тримав у руках старе відро; старша дочка Олександри Панасівни почервоніла, дивлячись на Хлопця, і, щоб сховати зворушення, нахилилася й почала перев'язувати шнурок на балетці. Дочка підстарша ганялася за меншою, вони стрибали з парти на парту, аж доки сторож Степан нагримав на них.

Олександра Панасівна підійшла в супроводі молодиць до хвіртки водночас із Галею. Вони спинилися на мент: високо зазвучали їхні голоси. Хлопець покинув їх і пішов із відром до річки, там він спинився по коліна в воді і заслухався, як дзюрчить коло його литок вода. Зирнув угору й побачив синезне серпневе небо з величезними купчастими хмарами. Почув млосний запах бур'янів та води: ген далеко, з лівої руки, побачив високий зелений горб, на якому сидів на розкладному стільці сивий козопас Іван Шевчук, а довкола розбрелися білі, аж сліпучі здалеку кози.

Хлопець вибрів із води разом із наповненим відром і несамохіть зустрівся поглядом зі старшою дочкою Олександри Панасівни. Вони привіталися, а він схопив інше відро, щоб наповнити його для дівчинки.

Вона спитала його про щось дзвінким голоском, і він подумав, що дзенькіт швиду в річці і цей голос — один звук. Набрив води, а коли передавав відро дівчинці, їхні руки схрестилися. Тільки тепер він зрозумів, що оповідає вона йому: ледь-ледь не згубила вона скляної кулі, яку він їй подарував, власне, хотіла її присвоїти молодша сестра, але вона знайшла її відібрала. Сонце так яскраво освітлювало при цьому її обличчя, що воно здалося Хлопцеві майже білим і здалися дивовижно прозорими її очі — дві малі, сірі й надзвичайно світлі кринички.

Володимир у цей час поклав на парту перший мазок фарби; жінки повідчиняли у класах вікна, і в порожніх кімнатах їхні голоси звучали підсилено — жінки розчиняли в горнятах білу глину. Там порядкувала Олександра Панасівна, яка з'являлася чи в одному, чи другому вікні. Раз визирнуло з вікна й кругле Галине личко і ненароком зустрілося з Володимиром поглядом. Наче пролетіла поміж них зелена іскра, зв'язала їх і сполучила, а водночас і перелякала — Галя миттю сховалася, а Володимир лягнув на парту стільки фарби, що та потекла по схилу тонкими брунатними струмками. <...>

Кілька парт уже сяяло фарбою, сонце грало на лискучих площинах, і старий козопас, який побачив ті ясно-брунатні плями, подумав, що то теж своєрідний призвісник осені. Володимир, однак, милувався на діло рук своїх, і коли до нього підійшов Хлопець і попросився в малярчуки, він радо на те пристав — вони працювали вже в дві руки, захоплено водячи пензлями по потрісканих, порізаних та залитих чорнилом дошках.

Галя визирнула у вікно й помітила цю несподівану ідилію, була вона з ніг до голови заляпана білими крапками, і Володимир, побачивши її отаку покраповану, не втримався, щоб не всміхнутися. Проста й широка вийшла в нього усмішка, Галя не встигла на неї зреагувати, бо на її лиці мимовільно спливла така ж усмішка, і вони, ці два однакові усміхи, напрочуд злагоджено поєдналися. Хлопець устиг замастити фарбою щоку (стояв до вікна спиною), і Володимир сказав щось веселе про ту його замащену щоку. Вони водночас засміялися, Володимир і Хлопець, і на цей сміх визирнула вже так само заляпана глиною старша дочка Олександри Панасівни. <...>

III

<...> Вночі йому приснилося, що має там, на горі, свою кімнатку, заставлену вщерть книгами, а він ще до війни відчував до книг особливу охоту; ті книги напрочуд тонко підбрано під його смак — цілі вечори сидить він у тій кімнаті, захоплено гортаючи сторінки. Це стало продовженням іншого марення, яке побачив він у польовому шпиталі. Три стіни йому привиділися густо обсажені шкіряними корінцями, які тьмяно лискочуть золотом, і ці стіни раптом склали для нього коридор, по якому він пішов, важко налягаючи на костури.

Цей сон навідав його в один із найясніших ранків, які трапляються на цій землі. Прокинувшись, він побачив кімнату, залиту світлом, здалося, вона розширилася від того світла і засвітилася. Десь неподалік лопотіло листя, брязкали відрами біля колонки, а ще далі голосно балакали дві жінки. Він раптом збагнув, яка чудова й правильна вимова в тих жінок, які розкішні й переливні їхні голоси. Лежав, широко розплющившись, тоді вона знову заграла, ота повільна, але така незвичайна музика. Тяглася з глибини його нутра — співали там сонячні скрипки, ніжні й сторожкі, лопотіло й лопотіло листя, сонячні пальці вдарили об нього, як об клавіші. Зорили на нього великі, знайомі, невимірне вабні очі; отам, де бурліє струмок, озвалася фортепіано, а де бджоли обсіли галявину, тихо заструмили віолончелі. Він слухав ту музику, і йому здавалося, що це тільки

випадок, що грає її оте чорне клапасте радіо, — таку музику не може написати жива людина, складає її вся велика й багатоманітна природа. Ввійшла в його тіло, як вода, і він подумав, що це таки справді була вода, а кімната, де лежить він зараз, широко розплющивши очі, тільки проміжний пункт у його довгій мандрівці до справжнього острова тиші. <...>

VI

Дивно змінилася Галя відтоді, коли вийшов на їхню гору отой кривий директор, коли захапав він безпомічно руками, а вона змушена була кинутися до нього, підтримала й бережно всадовила на лавку. Черпнула тоді похапцем води і всунула пришельцеві в руки, він пожадно відпив. Тоді ж бо вона й збагнула: ось воно те, про що так довго й безнастанно торочила бабця, — цей чоловік піднявся до них ізнизу й напився з її рук. Він, правда, не просив тої води, але обряд відбувся, як відбувався він в не одної дівчини з цього дому. Стара, там, на ганку, пильно стежила за всім тим дійством, очі її при тому стали круглі й гарячі, може, саме це повернуло їй силу, і вона, хоч і не ходила сама, встала тоді й, хапаючись за стіни, побрела в глибину дому. Галя так заклопоталася коло пришельця, що не зразу те помітила, а коли помітила, кинулася притьма до бабчиної кімнати. Вона хотіла заспокоїти стару, що це тільки новий директор прийшов до них. «До мене свого часу теж приходив такий директор», — сказала тоді по-філософському стара і не зовсім тактовно розсміялася. Кров одлила Галі від обличчя, серце її билось шалено, а може, це тільки був короткочасний одур, наслідок слухання тих не зовсім правдоподібних історій, що їх так часто оповідала бабця. Галя покинула її там, у фотелі, з її недоречним сміхом, а сама заскочила до своєї кімнати, де на неї зирнули із дзеркала її ж таки величезні й перелякані очі. Здалося їй під ту хвилю, що вона неймовірно бридка. З тим-таки острахом вибралася вона на нараду і потім іще раз, коли вони мали зійтися й прибрати в школі. Тоді вона відшукала найсіріше плаття, старе й обвисле, в якому сховалося б її чудове тіло, на голову нав'язала вона, низько насунувши на лоба, просту білу хустинку, а на ноги взула сірі шкарбани. Було трохи боляче йти вниз у такому уборі, але щось штовхнуло її зробити саме так. Носик її від цього піддерся, а Хлопець, побачивши її такою, сплеснув руками й засміявся.

— Ой, яка ж ти, мамо, смішна!

— А що, — відповіла вона так само задирливо, — до глини мені парад потрібен?

Стара подивилася при цьому на неї мудро й вибачливо, — все те, що відбувалося з її онукою, вона знала, адже зовсім так само намагалася спершу втекти від свого пришельця й вона. «Така наша доля;— подумала стара, залишившись сама в домі, — ми тікаємо, щоб бути зловленими!» Їй стало зовсім погідно на серці, і, може, через такий добродушний наплив вона вперше спокійно подумала про смерть.

— Ще я дочекаюся дівчинки, — голосно промовила, і її голос глухо розлунився по порожньому домі.

Вона була задоволена, ця стара. Часом їй здавалося, що ту хитромудру історію про пришельців вона таки придумала — надто ефемерно сиділо те в її голові. Відтак ставало й зовсім весело, адже так втішно буває бачити втіленим те, що мріється. Повтори тішать нас ще й тому, думала вона, що це дає нам силу забути про тлінну дочасність існування.

— Я завжди надто боялася смерті, — сказала голосно стара, і її голос крячно розлунивсь у порожнечі.

Вона приплющилася, відкинувшись на спинку фотеля, і її захитали теплі, утішні хвилі. Синю дорогу побачила вона і високого, чорноволосого, вусатого чоловіка на ній. Чоловік той озирався до неї, немов зважувався: пізнавав її чи ні.

— Ми там, у вічності, чи впізнаємо одне одного? — засміялася раптом. — Ти там, у вічності, молодий, а я така стара!

Побачила на тій дорозі ще двох: дочку свою і її чоловіка. Дочка була в такому віці, як тепер Галя, і майже нагадувала Галю. Чоловік її теж був високий і темно-волосий, але за дружину свою старший. Простягли там, на синій дорозі, руки одне до одного і з'єдналися.

Стара подрівувала. Голова її лягла підборіддям на груди, а з вуст виривалося нерівне дихання. Повіки вряди-годи здригалися, і дивилася вона, наче й справді той світ бачила.

— Ти вже мені вибач, але я таки дочекаюся дівчинки, — сказала вона своєму чоловікові на тій синій дорозі, і він, розуміючи, ствердно їй кивнув.

Галя й сама не тямилася, навіщо їй це потрібно: з'явитися йому на очі отакою сірою й замаскованою. Слухалася безвідмовно того невідомого, що ожило в ній і зануртувало. Ледве-ледве ступала, так було їй лячно спускатись у ту долину, аж звернув на те увагу й Хлопець, подивився на неї широко розплющеними очима, і вона мимохіть засоромилася. Додавала ходи, і коли Хлопець засвистів їй під ногу, їй стало приємно, що ладнає свій хід до тої мелодії, легкої, протяжної й трохи сумовитої. Це поступово заспокоїло її, і внизу вона стала вже зовсім спокійна, — майже не вражаючись, подивилася в очі, в яких стільки було ніжності й жури, що можна було б і не такій, як вона, розтанути. Негадано додало це їй ще більше впевненості, ба навіть носика вона піддерла, а що не була в тому платті й хустці така відстрашуючи гарна, мимоволі ще більше вразила Володимира.

Цілий день їх лучили поміж себе якісь нитки, наче працював тут невсипуще амур-павук, цілий день плів він поміж них і натягував золоту павутину, яку й побачив старий Іван, сидячи на веранді. До вечора вони аж утомилися поборювати ту притягальну силу, що, наче гума, стягувала їх до купи. Галя вряди-годи визирала у вікно, а він заходив до школи, голоси, які гучали в порожніх класах, невимовне його хвилювали. За толочним столом вони сиділи навпроти, він дивився на неї, а вона червоніла й світілася, бо й не могла не відповідати йому. <...>

XIII

З першими променями сонця відкрила в собі Галя незвичну легкість та піднесення. Повітря навколо було синкувате, а коли дивилася вона в долину, плавав

там кудластий туманець, старий Пічкур, який трусив на річці верші, нагадував під той час тутового шовкопряда, який звиває з найтонших ниточок свій іскристий коконець. Галя дивилася в долину і її «шовкопряда», і з вуст її мимоволі засочилася тиха й трохи смутна мелодія. Наспівуючи, вона пішла по коридору і штовхнула синові двері, щоб збудити його, закислого й залежаного, але Хлопця в кімнаті не було, а ліжко було вже застелене. Галині брови стали трикутником, але мелодія, яку тихенько вона виспівувала, не дала їй застановлятися, куди це подівся так рано син. Вона пішла до старої, щоб спитати, що та хоче снідати. Але старої вона теж не застала в покої, що здивувало її ще більше — бабця таки любила повилігуватися. Рушила надвір, а коли спинилася на порозі, залило її з ніг до голови сонце, і вона побачила, що в дворі стоїть невеликий столик, засланий сліпуче-білим обрусом. За столиком сиділи стара і Хлопець і про щось душевно бесідували. Хлопець уже поснідав, бо відсунув тарілку й допив ранішню сурогатну каву, яку виготовляла з жолуддя сама Галя, а стара тримала в одній руці недоїдене яйце, а в другій лискучу срібну ложечку.

— Вирішили поснідати без тебе, — сказала стара, — бо ось наш парубок збирається показати своїй дамі серця яри й печери.

— Тут нема ніяких дам, — спалахнув Хлопець. — Це моя товаришка, та й годі!

— Ну, звісно, — сказала стара. — Мусив би зрозуміти, що я жартую. Почуття гумору — невід'ємна риса пожилців цього дому, чи не так. Галочко?

— Крім хлопців, — усміхнулася від порога Галя, і вони замилювалися на її вроду.

— Через це вони й не затримуються довго між цих стін, — підхопила так само весело бабця.

— В цих стінах і ведмідь утратить почуття гумору, — буркнув Хлопець.

— Ці стіни тобі не до вподоби, кавалере? — звела брови стара.

— Мені не до вподоби, коли мене хтось називає кавалером.

— Сказали б колись таке справжнім кавалерам! Вони б витягли шпаги й прокололи б тобі черево!

— Теперішні кавалери тим і кавалери, що вони так не називаються, — пішла на допомогу синові Галя. — А насправді, куди це ти збираєшся, мушкетере?

— Пообіцяв Неонілі показати свої володіння.

— І тягатимеш таку ніжну істоту по ярах та кручах?

— Вона не ніжна істота. З ніжними істотами я б не водився!

— І вона згодилася на це?

— А то ж як! — Хлопець уже встав із-за столу. Сонце світило на нього ззаду, а від того його чубок золотився. <...>

XV

З-під ніг у Галі вилітали коники, летіли на сірих та зелених крилах, сідали неподалець; пахло чебрецем і полином, а ще добрим, золотистим медом. Галя ступала на жорстку білими туфлями на високому підборі, і та жорстка зовсім не перешкождала їй: сонце світило їй просто у вічі. Мружилася й милувалася

на купчасті хмари, одна рука її стискала білу сумочку, а друга вільно ходила біля тіла. Інколи заточувалася й балансувала вільною рукою, наче сподівалася, що от-от її підтримає на тому схилі чиясь сильна рука.

Отакою й побачив її з шкільного подвір'я Володимир: спускався з гори голубий метелик, помахував крилом і похитувався. Дивний острах обійняв Володимира, дивний переляк. Він позадкував до своїх дверей і зайшов нишком до кімнати. Сів, щоб прохолодити розпашіле лице і щоб стримати розшаленіле серце, — метелик на горі виглядав так неприродно-вважаючи! Хтозна, може, Володимиру годилося, замість так ганебно втікати, піти й подати тому метелику руку?

Його потягло до відчиненого вікна, і він став коло нього саме в той мент, коли підходила туди й Галя. Вона побачила Володимира і вклонилася трохи незграбно, а на вустах її засвітилася зніяковіла й розгублена всмішка. Цього стало досить, щоб гребля, яку вони будували поміж себе, раптом тріснула.

— Добрий день! — мовили Галині вуста.

— Доброго дня, Галино Іванівно, — мовили і його вуста. — Куди це ви?

— На прогулянку, — сказали її вуста, і махнула вона голубою рукою. — Не все ж воно й удома сидіти...

— А звісно, — сказали і його вуста. — Я, до речі, теж засидівся. Мо, візьмете мене в компаньйони?

Подивилася на нього ледь-ледь розширеним поглядом, і Володимир раптом захлинувся від тої дивовижної краси, якою вона палала. «Я збожеволів!» — подумав він приречено, але не міг і на хвилину відірватися від її таких повабливих очей.

Галя начебто виблідла від хвилювання, пальці її затанцювали на сумочці, яку тримала перед собою, наче щит, а вуста прошепотіли так, що він ледве-ледь розчув.

— Зробіте ласку, — сказала якнайтихіше. — Гуляти самотою не таке вже велике й задоволення. <...>

VII

Вони перейшли греблю й подалися вздовж Тетерева до водокачки, там завернули в завулок, і їм ледве не зіпсував настрою собака, що з гавкотом кинувся на них. Володимир став так, щоб захистити Галю й оборонитися, але жінка раптом відсторонилася його і, всміхаючись, пішла до пса. Пес замахав хвостом, принижено спустивши зад, а тоді й запищав прохально, наче прохав йому вибачити.

Вони вийшли на те місце, де ділив Володимир із цвіркунами свою тугу, — він начебто навмисне привів її сюди. Тут, як і всі рази, танцювали над сивими заростями долину білани капустяні, химерно підскакуючи й присідаючи; неподалік журкотіла річка, і плив по ній човном, одягнений у солдатське галіфе і в куфайку, рибалка. Рибалка перевіряв перемета, пропускаючи крізь пальці чорну дротину.

— Зараз він щось зловить, — сказала Галя й додала подумки: «Нам на щастя!»

Рибалка раптом нагнувся — з води вигулькнув великий срібний головень.

— От бачиш! — сказала Галя. — Він таки зловив, а я при тому щось загадала.

Йому захотілося взяти в руки те обличчя, хитро нахилене до нього, і почати його обцілювати. Заважав рибалка, що щасливо здирав із гачка головня, головень махав у його руках хвостом, і від того дзеркально спалахувала його луска.

— Що ж ти загадала?

— Не скажу! — відказала тихенько Галя. — Щось таке велике, як цей світ, і хороче.

Він не допитувався, тільки взяв її руку і сильно стиснув. Вона срібно-лагідно засміялася, аж рибалка повернув до них своє хижє від рибальського щастя лице.

Володимирові стало незатишно тут, де дивилося на них це лице, хоч навколо запаморочливо співали цвіркуни, а сонце наливало полини таким густим запахом, що аж на вустах гірко ставало. Він подумав, що все це зайве: полини, метелики й сіре каміння, захотілося йому широкого поля, де вони тільки й бачили б золоту стерню, небо й сонце.

— Пішли звідси! — сказав, і вони пішли вздовж скелястих круч. Хитався під їхніми ногами цмин, бур'яни терлися їм об литки і висипали насіння, і коли зирнув Володимир на Галині ноги, побачив, що вони світяться. «Золотоніжка!» — подумав він захоплено і зирнув на її профіль: тонкий і різьблений, гідний різця найбільшого скульптора. Сонце просвічувало закучерявлені біля чола та скронь волосинки, і від того голова її була оточена чистим та рівним німбом.

Розділ шостий

Птах перелітний

Ясний місяцю!

Тінь моя зі мною йде,

Аж додому йде.

Содо. XVII ст.

I

<...> Біля Олександри Панасівни притишив ходу і крадькома зирнув через паркан. У дворі було охайно підметено, аж знати було на землі віника, літню піч уже розібрали, а на столі біля стіни світліла велика миска з падалицями. Яблуні, які колись допомагав садити й він, були великі й розложисті, віття їхнє гнулося від щедрого плоду.

Тут, біля цього обійстя, він став раптом обережний. Щось густе й світле сколихнулось у його душі, щось підзабуте, але сокровенне. Відступив од паркану і вже звідси побачив гору і рідний на ній дім. Серце майже зупинилось у нього в грудях, стояв закамянілий, наче постало перед його очима чудовне марево. Сонце падало навкісно і застеляло гору синюватим серпанком; здалося, мигнула біля дому ясно-синя постать, — він мимоволі забув за ті десять років, що тут не був. Здалося йому, що повертається зі своїх хлопчачих цілоденних мандрівок і його очікує, як завше, ота ясно-синя материна постать. Зморений і заболочений,

бреде він під гору, і йому солодко й любо стає бачити матір, яка приклала дашком долоню до лоба і дивиться-виглядає його зі світу широкого.

Зараз він і справді повертався із того широкого світу, в руках у нього — майже порожній чемодан, а в грудях пустеля та суша, гуляють там безмежні вітри, що назбирав він їх під час своєї багаторічної блуканини. Вже не золототілий юнак брестиме зараз під гору, а втомлений, трохи огрядний чоловік, який зрозумів раптом неперехідну істину: тільки тоді по-справжньому відчувається втома, коли ось-ось маєш переступити поріг рідного обійстя. «Я син марно-травний, — думалося спроквола йому, — але я все-таки повернувся!»

Він ішов поволі під гору, жорства вилітала з-під підошов і котилася долі, можливо, він надмір послішає і в нього надто калатає серце — важко йому йти і задуха чавить горло. Спрага висушила йому рота, сухий язик ледь-ледь повертається, сухі його очі течуть угору — майорить там і майорить ясно-синя постать. Щось не схожа вона на матір, думає він, вдивляючись; іде, однак, і йде, світ хитається перед очима: скільки ще потрібно часу, щоб дістатися нарешті на ту гору і щоб промовити тим своїм шарудявим язиком: «Доброго ранку тобі, мамо!» Небо над головою чисте й прозоре, тремтить у ньому яскраво-біле кружало єдиної хмари; стежку, що тече під гору, ледве втоптану; росте докруг і пахтіє полин, перелітають з куща на кущ коники; десятки дзвінких голосів дзвонять у нього над головою; він озирається здивовано — кілька жайворонків зависло в синьому небі.

Спинається, щоб перевести подих, хоч ніколи раніше не зупинявся, виходячи під цю гору, — вимахував під неї за раз; сьогодні він і справді втомлений та спустошений, тому відвертається від дому й дивиться на краєвид. <...>

Назустріч йому йшла легка юна дівчина в ясно-синьому платті. Обличчя її було трохи сонне, а очі голубі.

— Добрий день! — сказав він дівчинці. — Ти часом не з цього будинку?

— З цього, — відповіла трохи здивовано дівчина. — А вам кого?

— Галину Іванівну, — відказав Хлопець, кусаючи губу, щоб не розсміятися.

Сестра подивилася на нього холодно, в глибині її очей мигнула темна іскра, але відразу ж згасла.

— Вона вдома, — сказала і повернулася, щоб йти. Йому не захотілося її затримувати: сестра його не впізнала. Легкий пошвист вирвався йому з вуст, і він пішов під той супровід до знайомої віддавен хвіртки. Каштан серед двору стояв незмінний, незмінний був і малинник. В густому шпориші, що ним обріс двір, стояв столик, а біля нього два старі стільці. На столику, як і в Олександрі Панасівни, жовтіла миска з падалицями.

Обірвав свист і озирнувся. Сестрина ясно-синя постать була майже внизу, і він раптом пошкодував, що не признався до неї. Покинув серед двору чемодан і перейшов по стежці до саду. Ті ж таки кілька фруктових дерев, той-таки міцний паркан від лікарень. З одного боку побачив він у паркані хвіртку — легкий пошвист знову вирвався йому з вуст. Повернувся назад до двору; біля каштана,

як завжди, висів умивальник та рушник. Хлопець умився, а коли витирався, почув, як заспівали сінешні двері.

На порозі стояла повна жінка. Вони дивилися одне на одного, і в обох раптом затремтіли уста.

— Добрий день, мамо! — сказав Хлопець. Галя згукнула легенько: стояв перед нею майже незнайомий чоловік. Якась далека подоба її сина вгадувалась у ньому, але це була радше тінь давнього Хлопця. Водночас вона непомірно його впізнала, щось стислось у грудях, а рука спазматичне схопилася за перило ганку.

— Бачу, не впізнала мене, мамо, — сказав, неприродно розсміявшись. Хлопець. — Це я — птах перелітний!

Цей майже незнайомий чоловік, в якому лишилися тільки залишки колишнього її Хлопця, хвилював і дивно страшив Галяю. Від нього грубо пахло потом, руки в нього були величезні, важкі й мозолясті, очі глибоко вганялись у череп — витримати його погляд треба було немалої сили; він ходив по домі залізними кроками, аж гула від того підлога. Здавалося, в їхню тиху забіч ввірвалася незнайома сила, що має розкидати й зруйнувати весь спокій їхнього існування, а з другого боку, це був таки він, її первісток, за яким вона вже й очі проплакала, бо подумки й поховала. Дивлячись на нього, Галя й дратувалася, жаліла й любила його. Здобув він безцеремонну манеру висловлюватися і майже не випускав із рота люльки. Весь дім відразу заповнився тютюновим димом, який немилосердно дер Галі в горлі, але вона не мала сили щось йому зауважити — було так і тоді, коли вони сиділи на кухні: вона смажила млинці, а він скупю оповідав, кушпелячи люльку, про своє життя. Від диму тютюнового й диму від сковороди повітря навколо них зовсім посиніло, хоч Галя й відчинила вікно. Зрештою, оповіла йому про своє життя і вона. Перш за все про те, як померла баба, а померла вона відразу по тому, як подався він у світ.

— Стара виявилася поганою пророкинею, — сказала Галя. — Все торочила, що не побачу я тебе ніколи.

— Мала рацію, — сказав він, напускаючи на обличчя хмару диму. — їдучи звідси, я таки не думав повертатися.

— Хлопче! — вигукнула вражено Галя. — А про мене ти коли думав?

— Ти мала ким жити, — безцеремонне зауважив він. — Чоловік і донька...

— Не міг вибачити мені того шлюбу?

— Та ні! — Він почав цокотіти пальцями по столі, імітуючи стук поїзда — розважався так, коли днями вилежував на плацкартній полиці. — Я ніколи тебе не осуджував. Просто я вірю, як би тобі це сказати... В кожного, очевидно, є своє призначення. Мабуть, мені потрібно було облігати півсвіту, щоб повернутися сюди.

— А як же з наміром не повертатися?

— Коли в нас у сідниці шило, ми не завжди здатні до розважку. Ми тоді найменше думаємо про інших. Але про тебе я думав. Тоді, коли мені хотілося пус-

титись у дорогу, а в силу обставин я мав ще сидіти на місці, я думав найбільше про тебе, мамо.

— Дуже втішно, — сказала не без іронії Галя, викладаючи на тарілку готові млинці. — Втішніше мені було б, коли б ти прислав хоч одного листа.

Вона вилила на сковорідку тісто, і воно зашипіло.

— Я писав тобі листи, мамо, — сказав він несподівано ніжно і аж очі опустив від зворушення. — Написав тобі тисячу листів...

— Овва! — засміялася Галя. — Хотіла б я одержати з тої тисячі хоч би десять.

— Вони були б нудні й неприємні, — відмовив він. — На тих листах я вчився володіти пером.

— Володіти пером? — Галя була щиро здивована.

— Так, — сказав він, натоптуючи люльку. — Бо я не забував у тих мандрівках про ще одного чоловіка. Про діда Івана. Добре затямив, що той лишив п'ять списаних зшитків. Ти нічого про них не знаєш?

— Зшитки? — задумалася Галя, і в неї ледве не згорів млинець. — Які це зшитки? Старий і справді мав якісь дивацтва. Марія Яківна...

— Я хочу прочитати ці зошити, — сказав Хлопець, припалюючи люльку й випускаючи з рота сиву хмарку. — Не знаю чому, в тих мандрівках я часто думав про діда й про ті його зшитки. Але перш ніж за них сісти, я мусив навчитися науки красного письменства.

— Саме тому ти й складав листи до мене? — спитала трохи вражена, але й потішена Галя.

— Хочеш, щоб я освідчився тобі? — засміявся Хлопець. — Те, що син справдовується перед матір'ю, і є його освідчення.

Вона почервоніла. Стало їй невимовне тепло від його слів, тож вона таки спалила млинець, надимівши більше, ніж він люлькою. <...>

II

<...> — А, це для Володимира, — відмахнулася ножем Галя. — Знаєш, він помер. Це сталося так несподівано, буде вже тому п'ять років. Химерне, скажу, було в нас життя. Доки не зачинили дванадцятої школи, він змушений був жити внизу, а я на горі — не з його ногою сюди було щодня дертися. Бабця ж зійти вниз рішуче відмовлялася. О, вона була наївно безцеремонна! Коли в тебе є дочка, казала мені раз у раз, навіщо тобі він? Жінки цього дому не мають потреби в чоловіках, вони піддаються тільки пориву, — Галя засміялася і засоромилася раптом, що сказала синові таку сакраментальність. Але очі його світилися так ясно і щиро, що її мимоволі тягло до відвертості. — Я тоді жартувала: треба мені збудувати халабуду посередині гори, притому геометрично точно виміряти відстань, щоб жодна сторона не була уражена. <...>

V

<...> — О, це штучка! — Мати нагнулася й сказала притишено: — Чим більше вона підростає, та Оксана, тим більше я починаю вірити, що ті наші казки, які так любила переповідати бабця, не такі уже й казки...

— Казка — це те, чого ми хочемо, — сказав Хлопець. — Це своєрідні символи наших бажань.

— А бажання в одних здійснюються, а в інших ні. У нас вони, здається, здійснюються...

Хлопець устав і вибив у лутку вікна попіл із люльки. Дивився вниз, до кущів та річки, й побачив далеко-далеко ясно-синю постать у проїмі порожньої вулиці.

— Я хотів би тебе спитати ще про одне, — сказав Хлопець, і голос його при тому став металевий та сухий. — Коли я був у тих роз'їздах, то думав ще про одну людину...

— Неонілу? — спитала за його спиною Галя. — О, вона часто прибігає до мене. Часом і про тебе пита. Колись ви малими дружили.

— Яка її доля?

— Їй не пощастило вийти заміж, — сповістила Галя. — Олександра Панасівна згризла їй голову. Я, каже, маю обридження до чоловіків... У жінок, знаєш, буває таке... На нього загавкав з глибини двору коротконогий лахматий пес, загромотів ланцюгом — Хлопець мовчки чекав, поки хтось вийде. Рипнули двері, й на ганку з'явилася Олександра Панасівна. Навіть сутінки не ховали, як вона постаріла, але Хлопцеві було не до того — дивився на цю жінку радісно й ласкаво.

— Вам кого? — спитала, вдивляючись у нього, Олександра Панасівна.

— Вас, Олександрє Панасівно, — тихо сказав Хлопець. Вона все ще придивлялася до нього. Співали віддалік дівчата, і все ще казився на ланцюгу лахматий пес.

— Пішов у буду! — крикнула на нього господиня, і пес начебто того й чекав, загромів ланцюгом і сховався.

Олександра Панасівна підійшла ближче до Хлопця і вдивилась у нього пильніше. Якийсь далекий спогад торкнув її серце, здалося, що було щось у цьому прищельцеві від Миколи. Але наступної хвилі вона впізнала, хто це стоїть перед нею.

— А, це ти! — сказала вона спокійно. — Заходь. Пішла в снін схилившись, щоб не гримнутись у занизький одвірок, і Хлопець мимоволі повторив цей рух. Зачинив двері і начебто відрізав від себе й хитливі сутінки, й мелодійний спів.

— Хто там, мамо? — спитав із глибини жіночий голос. Вони увійшли в кімнату, пахло тут старим житлом, за столом, під лампочкою, сиділа молода жінка й читала, розклавши лікті по цераті. Вона звела від книги великі тихі очі, і ті очі раптом затремтіли, сполучаючись із його. Вони вдивлялися одне в одного з якоюсь пожадливою тугою і радістю, з жадобою, яка виключає прицінки і розважки, — їм не треба було великих церемоній та обряду, щоб упізнати одне одного, в обох у них загорівся один вогонь і відразу ж їх сполучив. Сотні тонких невидимих ниток протяглися навзаєм від нього до неї і навпаки; чим більше дивилися вони, тим близькішали й ріднішали. Збоку стояла і стежила за цим чудодійством висока, вже майже стара жінка, кілька кришталіків заіскрило в її очах, а вони дивилися одне на одного й дивилися. Не було ніякої сили розвести їм ті погля-

ди, обом здавалося, що досить їм те учинити, і зникне навіки ця чудова ілюзія, цей неправдоподібний та короткочасний сон. Олександра Панасівна відчула це й метнулася за стільцем.

— Сідай, чого стоїш! — сказала, але Хлопець мав інше на думці.

— Вибачте, Олександре Панасівно, — сказав він, і вона вразилася, як тихо й гарно засвітилися його очі. — Чи не будете ви проти, коли я заберу у вас дочку?

Вона не встигла нічого відповісти, бо вони, і дочка, і цей пришелець, знову з'єдналися поглядами. Тоді повернувся він до дверей, а дочка її покійно встала, щоб покійно піти за ним — було це так само, як і тоді, коли він водив її дертися разом із ним по крутосхилах. Олександра Панасівна вже й рота розкрила, аби щось сказати, але той пришелець повернувся в дверях і приязно попрощав її, тож змушена вона була тільки й відповісти на його прощання.

— Я, може, затримаюся, — сказала на відході дочка, і мати раптом усвідомила, що зовсім не знає цієї дівчини — зовсім вже легко й просто покидає вона її хату. Була це вже не її дівчина, а чиясь, і той, чия вона була, вже виходив, переступаючи поріг. Переступила так само поріг і дочка, — тихий смуток ліг на серце Олександрі Панасівни, адже покидала її хату остання дитина. Глуха тиша задзвеніла раптом навколо неї, коли заплеснулися за тими двома двері, і сльози непрошено бризнули на обличчя — все це так раптово відбулося! Сіла на стілець, який приготувала для гостя, і здивовано роздивилася по хаті. Була та порожня, і сиділа коло Олександри Панасівни на такому ж стільці, як і в неї, така ж жінка, як і вона, позіхала в рукав і мала зморщене обличчя, а очі напівпригашені — і звалася та жінка Самота.

Вони стояли на залитому місяцем березі, бо ще й досі не надивилися одне на одного; вже не співали дівчата і не бовваніла наподалець, обійнявшись, закохана пара. Не плив і човен із силуетами, і не пливли тіні через міст — були вони самі на тому березі, побіля них гравсь у воді й безгучно плескався місяць, а зорі густо й роздольне висипали на небо. Оце небесне зерно розбухало й проростало, автра заросте воно голубими хашчами — дивно й сумно їм було дивитися у вічі одне одному, зорі кільчилися й кришилися вже в їхніх очах. Отже кожне око їхнє — це було небо й небо, сполучене в одне; все відбувалося у тих небах, як у інших, макроскопічних, все сполучалося і так само скрешувалося. Зв'язувалися вони могутніми струменями, ще трохи, й вони перестануть належати собі — за плечима в кожного стояла Самотність, довга на багато років, і вони мимохіль озиралися на неї, надто довго із нею жили.

— Чому ти не писав? — з мукою в голосі спитала Неоніла.

— Хіба нам щось перешкоджає?

Тоді вперше старша дочка Олександри Панасівни заплакала. Впустилася тут-таки на траву й губила в ту траву сльози — їх набралось за ці роки хтозна й скільки! Зрошувалася від тих сліз земля, бо це були щирі, а може, й щасливі сльози; вона тут-таки, в його ногах, маліла й маліла, наче розтоплювалася, — треба було їй виплакати той біль, якого накопичилось у грудях цілі соляні гори.

Він стояв коло неї, трохи розставивши ноги і заклавши руки в кишені. Не хотів перешкоджати її плачу, адже мала вона на те право, тож терпляче перечікував, доки позбудеться вона своєї туги.

— Чому ти не писав? — знову спитала вона і звела на нього очі.

І побачила вона камінне лице з міцно заплющеними очима, широку, важкувату постать, що потужно стояла на землі. Зрештою, розплющилися його очі, і сприйняла вона його погляд: чорний та гарячий, в якому клубилося й палахкотіло стільки світла й сили! Побачила його стиснуті вуста і зрозуміла раптом: прийшов він до неї, виступивши з якихось не зовсім збагнених сфер — він завжди відходить від неї і зникатиме в тих сферах. В його серці, зрозуміла Неоніла, вона буде тільки гостем, це тільки їй судилося заповнити ним своє серце до решти, їй стало соромно, що вона тратить час, що виставляє перед ним свою знесилу і кваліть; вона пізнала під ту хвилю й іншу істину: це він приходитиме з'являти перед нею свою знесилу, а сили його вона; може, й не уздрить. Через те вона звелася із землі і втерла сльози.

— Я вже перестала була тебе виглядати, — сказала просто. — Зрештою, чи так уже треба віддаватися дитячим обітницям?

Подивилася на нього і раптом кинулася беззастережно йому на ший, бо вже побачила його знесилу, ту знесилу, задля якої і сходилися вони докупі. <...>

VIII

Хлопець важко підіймався під гору, стояла довкола ніч, оксамитна та глуха. Місяць

Він же читав. Жадібно, ненастанно, перериваючись тільки, коли кликала Галя його їсти чи ж коли заскакував до неї сам перекинутися кількома словами. Вечорами він спускався вниз, де чекала його наречена, і вони рушали тоді в безконечні свої мандрівки, безперервно балакаючи і заповнюючи отак прірву часу, що їх розділяла. Потім вони поверталися з пощемленими вустами і з гарячими очима. Оксана раз підстерегла такий прихід: вона вийшла, щоб відчинити братові двері, які сама ж зачинила, а коли переступив він поріг, клацнула вмикачем. Побачила вона тоді дивне обличчя, ніжне якесь і несамовите, братові очі падали синім полум'ям, а губи червоне цвіли. Дівчина закусила легенько губу, бо це його обличчя викликало їй у душі незрозумілий трем. Він пішов до своєї бібліотеки, дошки важко рипіли в нього під ногами, широка спина похитувалася, вона зорила йому вслід широко розплющеними очима, і щось несподівано тепле увійшло їй у душу. Здалося їй, що десь бачила вона таку важку, широку спину, від якої теж струмувала велика, загадкова сила; їй захотілося тоді якнайшвидше повернутись у свою кімнату і, закутавшись із головою в ковдру, замріяти, вигадуючи бозна-які фантазмагоричні пригоди. <...>

О тій порі і з'явився на горі стрункий, одягнений в ошатний костюм джанджурик. Мав на голові височезну, чорну й кучеряву копицю волосся, на ногах у нього були лискучі туфлі, а на мізинному пальці витинався здоровенний срібний перстень. Джанджурик пройшовся по горі і сів на скелі помилуватися

на розлогі довколишні краєвиди. Він побачив Оксану, котра підіймалася під гору, гречно всміхнувся до неї і спитав, як зветься ця річка і чи дуже вона глибока. Оксана подивилася на нього ясними холодними очима і буркнула під ніс назву річки, а про її глибину не сказала нічого. Дженджурик, однак, не відстав і спитав, чи не знає вона, де здаються на цьому кутку квартири. Він би хотів оселитися тут на деякий час, бо йому страшенно сподобалися ці місця. Він подивився на їхній дім і, показавши на нього пальцем, сповістив, що охоче найняв би кімнату тут. <...>

XIV

Галя розповіла ту історію, дивлячись у землю. Було їй ніяково повторювати те, що довгі роки вважала як виплід химерної фантазії своєї бабці. Розповідала про чоловіків, які навідують їхній дім, що приходять вони сюди двох гатунків. Перші відвідують дім, коли дівчата починають ледь-ледь наливатися, другі, коли вони зрілі красуні. Не було в цьому домі, сказала Галя, негарних дівчат. Оксана може в тому пересвідчитися, погортавши їхній альбом, але неоднакова доля їх чекала. Ті, хто не міг устояти в ранньому віці, народжували хлопчиків, а від тих других приходні народжувалися дівчата. Дівчата залишались у домі, а хлопців мучив дух неупокорений — ставали вони блудягами й забродами, п'яницями або ж диваками, як той Оксанин прадід Іван. Може, воно й справді схоже на казку, сказала Галя, але таке й справді кілька разів повторювалося. У кількох так трапилося, що вони не могли встояти в ранньому віці, і їм зірвано було вінок, чоловіки другого гатунку лишуються в цьому домі й тут живуть. Вона не хоче переконувати, що це не простий збіг випадковостей, сказала Галя, але викласти перед нею ці факти вона зобов'язана.

Оксана стояла проти матері так само з задертим носиком, і зневажлива усмішка пливала по її обличчі. Галя не бачила тої усмішки, бо коли б побачила, не змогла б розказати тої історії до кінця.

— Не всі дівчата піддаються тому першому, — казала вона, — але ті, що піддаються, стають нещасні. Важке життя на них чекає і велика гризота через синів, яких вони народжують. Ти вже велика дівчина, — доказала Галя, — вже на той рік і школу закінчиш. Уваж і розваж!

Галя звела нарешті очі й побачила ту глумливо-зневажливу доччину усмішку.

— Тепер мені ясно, — сказала та не без погорди, — де взявся твій улюблений синок.

— Всі ми з одного тіста, — мовила Галя.

— Овва! — пхикнула Оксана. — Гадаєш, мене можна звести?

— Я не хотіла б, щоб ти гралася з вогнем.

— Мені той вогонь ні до чого, — відповіла Оксана. — Але я не збираюся ховатись і в куці.

У неї затремтіли ніздрі, і знову засвітилася вона тією несусвітською красою, яку побачила в ній Галя вперше при приїзді Хлопця. Сумно й тепло стало Галі, дивлячись на цю розтривожену й таку самовпевнену красуню.

— Віриш, дочко, — сказала вона, взявши дівчину за руку. — Може, воно й смішно, але колись давно подібна розмова відбулася у мене з твоєю прабабою. Знаєш, що найкумедніше в цій ситуації?

— Ну? — звела брови Оксана.

— Я тоді вела себе зовсім так, як оце ти. Вона сказала це так скрушно й сумно, що в Оксани затремтіло серце і гаряча барва залила їй щоки. Вона сіла поруч з матір'ю і сказала серйозно та розважно:

Та ті не хвилюйся, мамо. Чоловіки в мене поки що не викликають добрих почуттів. <...>

XVI

Вони сиділи з Марією Яківною в саду, стояв незвичайно сонячний серпень, зовсім такий самий, як той, коли доживав своє старий Іван. Марія Яківна подумала про це мимохідь, розглядаючи Хлопця: був він чимось схожий на Івана, тільки той худий, а цей оградний. Сонце світило на них, роблячи голову Марії Яківни сріблисто-осаяною, а чорне Хлопцеве волосся ще чорнішим. Марія Яківна втомилася, розповідаючи йому про старого, — давно вже не випадало їй стільки говорити. Грالی на сонці викладені у вазу яблука, груші та сливи, літали над ними жовтогарячі оси, і стара вряди-годи помахувала рукою, зганяючи їх з плодів.

— Знуджую тебе старечим базіканням, — сказала Марія Яківна. — Дуже хотілося мені тебе побачити. Ну а побачила, то й на спогади потягло.

Хлопець зирнув на неї майже прозорими від сонця очима.

— Коли я був далеко звідси, — сказав він повільно, — часто згадував вас, Маріє Яківно, і діда Івана. Все мені здавалося, що маю повернутися, щоб прочитати ті зошити, що їх він списав.

— Це я тобі дозволю, — засміялася Марія Яківна. — Хто зна, що в тих зошитах мене бракує, щоб розібрати ті ієрогліфи. Для мене вони просто ясна пам'ять про чоловіка, і я їх через те бережу.

— Мені завжди здавалося, — правив своєї Хлопець — що там неабищо. До речі, все, що стосується діда, для мене також неабищо. Кожен чоловік шукає в житті відповідностей та віддзеркалювання себе в інших. Часом він сам віддзеркалює, але зв'язок від того не порушується. Те, що говорить про спорідненість душ, — не марниця. Я довго над цим міркував: спорідненість душ — одна з найдіявіших форм боротьби людини із самотністю.

Небо навпроти них грало. Малинові смужки вливались у бузкові, які розчинялись у густо-червоному, натомість бриніли навдокіл оранжеві стяги. Кілька білих хмар вбирало в себе багрянець, наче губка воду, й раптом стали роздутло-червоними рибами. Марія Яківна дивилася на те небо і наче забула, про що хотіла тільки-но розповісти.

— Ви про якесь діло казали, — нагадала легенько Неоніла.

— Та те діло невелике. По одруженні ви де житимете?

Неоніла зирнула на стару зніяковіло:

— Та повірите, Маріє Яківно...

— У вас не було про це й розмови, — засміялася Марія Яківна, але відразу змовкла. — Якось і тобі це незручно казати...

— Та господь з вами, Маріє Яківно!

— Ну, добре! Я маю цей дім і сад. І маю я родичів тільки Галю та її дітей. Ну, вже й тебе. Я хотіла б відписати цей дім вам, але щоб ви в ньому жили. Чи не збирається Твій знову в мандри?

— Та начебто не збирається. Але, Маріє Яківно...

— Незручності це мені не справить, — сказала стара. — Тягти мені лишилося недовго: доглядите якось. Я не вередлива і вірю і в тебе, і в нього... Я зараз, дитино, як те небо, що гасне...

Небо і справді гасло. Зникало з нього червоне й фіолетове, лишився самий тільки багрянець. Вже повужчав його розлив, помалу з'їдав його ледь помітний серпанок, що вже наповзав на землю.

— Може, я недоречно влажу до вашого життя, але хто зна... — Марія Яківна замовкла. — Буде мені любо насамкінець утішитися вашим молодим щастям. <...>

XX

Оксана прокинулася у той ранок раніше. Снівся їй джэнджурик, вона тікала від нього, а він здоганяв. Снилось, що стала вона птахом, знялася й летіла, а джэнджурик біг за нею слідом і тяг угору руки. Обличчя його було спотворене від розпачу, і в її грудях через той розпач солодко грало серце. Приснився їй і брат, котрий вискочив із хати й кинувся бити джэнджурика. На мент їй стало жаль і джэнджурика, і брата, захотілося кинутися поміж них і розборонити. Вона йшла по якійсь синій дорозі, біля неї поруч ступав, накульгуючи, батько, і йшли вони до крихітного будиночка, на порозі якого сиділа стара як світ бабуся. В небі пливали великі сферичні тіла, і в тих сферах проглядали людські подобенства: витягнуті й зміщені, наче у кривих дзеркалах. Їй стало страшно на тій дорозі, хоч вона добре знала, що то за шлях — світ колишніх людей та відлетіле життя. Ішла з наповненим жалем серцем, кришилися, наче піщані яблука, під ногами зорі, і їй раптом здалося, що душа її ширшає і стає необмежена, що вона проростає в увесь цей світ, над усі ті постаті, котрі соннамбулічно блукають довкола. Тоді дівчина раптом злякалася свого розросту й цієї дороги — помчалася чимдуж, розбиваючи п'ятами крихкі тіла зір. Сірий птах з обличчям джэнджурика летів коло неї і щось їй казав, але не почувала вона його слів. Рвонула геть із дороги і дивне диво побачила: довкола світилися вікна і порядкували за ними зовсім звичайні люди. Вона заплющилася й почала падати. Побачила під собою ясне кругле тіло землі з чітко прозначеними материками. Летіла в глухій темряві назустріч цьому світлу й цій землі. Любила те світло й ту землю — ясностінний дім побачила вона й раптом закричала від щастя, що наповнило її ущерть. <...>

XXI

Хлопець сидів, обійнятий м'якою радістю: широкий світ клався йому перед очі. Здалося йому, що вийшло з-за хмари сонце, і він побачив себе загорненим

у хмару вогненного світла. Озираючись, бо подумав, що жінки перестаралися там, на кухні, і запалили дім, але палала вже ціла вулиця і весь краєвид перед очима. Тоді він зрозумів, що світло горить у ньому самому. Мозок його освітила миттєва блискавка — чудове сяйво увійшло в його душу, запліднивши навіки його життя. В серце впала іскра блаженства, залишивши в ньому назавжди відчуття неба. Звів очі й пізнав раптом космос, повний нескінченного простору, густо заповнений круглими темними та ясними тілами. Погідний ритм упізнав він у всьому — там, у небі, і тут, на землі: рух планет, соку й крові, рух живих та мертвих тіл. Він збагнув раптом: не мертвий світ лежить навколо нього, а жива тремтлива матерія, що виповнює небо, землю і все, що є. Живу присутність він пізнав у всьому, і це наповнило його справжнім щастям. Зрозумів: весь світ дивовижно улажено і все діє співмірно до добра кожному, а основним принципом світу є все-таки любов. За кілька секунд побачив і пізнав більше, ніж за всі десять років своїх мандрів. Від цього затремтіли в нього ніздрі, а очі пролляли туди, на вулицю, яку нещодавно так пильно озирали, всю його любов, тугу, занепокоєння та біль. Рука його мимохіть потяглася, щоб натрапити на олівця чи ручку, але завмерла в повітрі.

— Тільки не поспішати, — прошепотів він. — Тільки не поспішати!

- З якою метою В. Шевчук влітає у тканину твору «Дім на горі» картини сну героїв?
- Які мотиви є провідними у творі «Дім на горі» В. Шевчука?

СЛОВНИК НЕЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ

Прембула — вступна частина.

Віддячитися — подякувати.

Хідник — перехід.

Замлоїло — защеміло.

Кварт — кухня.

Услон — ослінець, лавка.

Наввік — ніколи.

Скорчоватіла — зігнута.

Джигун — баламут.

Острашена — налякана.

ПІДСУМУЙ ПРОЧИТАНЕ

1. За жанром твір «Дім на горі» В. Шевчука — це

А епопея

В поема

Б роман-балада

Г повість

2. Однією з провідних ознак твору «Дім на горі» В. Шевчука є

А притчевість

В ліричність

Б драматизм

Г комічність

Павло Загребельний (1924–2009)

Видатний український прозаїк ХХ ст. Павло Архипович Загребельний є автором малих і великих прозових форм, у його творчому доробку 20 романів, кілька повістей, десятки оповідань, публіцистичних та літературно-критичних статей, есе, п'єси, кіносценарії. Зокрема, привертають увагу його історичні твори, у яких письменник не просто намагався об'єктивно, правдиво перечитати історичне минуле українського народу, а й осмислював його під кутом зору не лише соціальних та національних, а й філософських, загальнолюдських критеріїв, сміливо проєктуючи порушувани в романах проблеми на сучасне життя. Крім того, митець видав збірки статей, есе «Неможлими устами», повісті-дослідження «Кларнети ніжності», присвяченої П. Тичині. Крім того, П. Загребельний власноруч переробляв свої прозові твори на п'єси: «Хто за? Хто проти?» (на основі роману «День для прийдешнього»), «І земля скакала мені навстріч» (на основі трилогії «З погляду вічності»). За сценаріями письменника було знято низку фільмів, зокрема «Ракети не повинні літати», «Перевірено — мін немає», «Лаври», «Розгін» та інші.

Основні твори: збірки оповідань та новел «Учитель», «Новели морського узбережжя», «Неймовірні оповідання»; повісті «Дума про невмирущого», «Марево», «Там, де співають жайворонки»; романи «Диво», «Первоміст», «Смерть у Києві», «Роксолана», «Євпраксія», «Безсмертний Лукас», «Тисячолітній Миколай», «Юлія, або запрошення до самовбивства», «Стовпотворіння».

Це цікаво!

Коментуючи свій роман «Диво», П. Загребельний у літературно-критичній статті «Спроба автокоментаря» зазначає: «Хотілося показати нерозривність часів, показати, що великий культурний спадок, полишений нам історією, існує не самодостатньо, а входить у наше життя щоденне, впливає на смаки наші й почуття, формує в нас відчуття краси й величі, ми ж платимо своїм далеким предкам тим, що ставимося до їхнього спадку з належною шанобою, оберігаємо й захищаємо його».

Диво

(Скорочено)

992 рік

«...» Родим не казав Сивоокові ніколи нічого, не пояснював, що діється в полум'ї і на глині, на яку крізь соломинки, вставлені в турячі роги з краскою, накраплювалися співучі барви. Не почув з його уст малий назви жодного бога, але незабаром

знав уже всіх, вловивши то раз, то вдруге з уст заброд-купців, які торгувалися з Родимом за його посуд і за його богів, і вже знав, що отой чотирилиций, скупчений у мудрості своїх чотирьох ликів, повернутих на всі чотири сторони світу,— Світовид, а той гнівливий, іскряно-жовтий — то бог блискавиць Перун, а зелений, мов причаєність лісових гушавин,— пастуший покровитель Велес, а той надутий, мов купка, широконоздрий, з жадібними очима — то Сварог, верховний бог неба і світу; найліпший же для Сивоока видався Ярило, господар всього плодючого й родючого, щедрий, всемогутній мідяноголий бог, завітчаний таким веселим зелом, яке нікому й не снилося. Сивоок довго не міг збагнути, чому найближче до серця йому саме цей бог, і тільки згодом, якимсь випадком, підгледівши, як Родим з особливою старанністю чаклує над новим Ярилом, побачив: дід дає богові своє обличчя!

В цьому Сивоок не вбачав нічого дивного, бо вже давно запримітив спільність між богами і дідом Родимом. Мовчали боги, мовчав і Родим. Тільки вже як починали занадто докучати з своїм торгуванням йому купці, то відбуркував їм глухим басюрою: «Так» або «Ні», «Мало» або «Хай».

Родим уявлявся Сивоокові найдужчою силою на світі, але одного разу малий спостеріг, як дід мовчки молився коло джерела дерев'яному, невідомо ким поставленому Світовиду, і зрозумів: бог ще дужчий за Родима. Відтоді бог уявлявся йому всім, що дужче за нього. Ще розумів він, що є бог чужий і є — мій. Домовлятися з богами важко. Вони завжди мовчать, не знаєш, чують тебе чи ні, догодив ти їм чи ні. Мабуть, боги дають силу. Хто мене перемагає, у того дужчий бог. У Родима був бог найдужчий, бо дід нікого не боявся. Він роздавав своїх полив'яних богів, не шкодував на них найясніших барв, а сам вдовольнявся давезним, зсірілим від часу й негоди дерев'яним Світовидом, бо був певний у його нездоланності. <...>

Щойно ввійшовши до хижі і ще, мабуть, нічого не розгледівши в ній, незнайомий мерщій війнув широченним рукавом, вхопив кістлявою рукою своє срібне хрестовиння, високо зніс його перед собою, махнув туди й сюди, а Сивоок лише тепер зміг запримітити, що срібне перехрестя почеплене було в чужинця за шию на довгім тонкім, теж, певно, срібнім ретязі.

— Не ховайся в темноті, підійди під хрест божий і удостойся,— звертаючись до Родима, промовив незнайомий гучним урочистим голосом і знову помахав своїм срібним знаряддям: і Сивоок уперше в своєму житті почув слово «хрест» і зв'язав його звучання з зображенням. За спиною в темного з'явилося кілька озброєних дужих людей. Ставали один до одного, мовчали, не висовувалися наперед.

І Родим теж не виступав їм назустріч, не мовив нічого, не обзивався, не видавав себе бодай порухом.

— Відомо тобі добре, що найсвітліший князь наш привів народ руський до справжнього бога нашого — Ісуса Христа,— вів далі той, що з хрестом, і Сивоок вельми здивувався, що бога свого він теж називає тим самим словом, що й склепані наперехрест дві срібні пластинки. — Ти ж, недостойний, сам не відаючи, що твориш, розмножуєш поганських ідолів, чим вносиш сум'яття і смуту в душі християнські.

— То наші боги,— зненацька пролунав з темряви Родимів голос, і Сивоок мало не випав зі свого сховку. Родим відповідав, Родим устрявав у суперечку!

— Не суть то боги,— терпляче правив своє чорний з хрестом,— но глина, скудель; нині є, а на утро розсиплеться на порошок. Не ідять-бо, не п'ють, не мовлять, но суть зроблені руками в глині, а бог єсть єдиний, йому ж служать і поклоняються і за морем і по нашій землі, він-бо сотворив небо, і землю, і місяць, і сонце, і чоловіка і дав йому жити на землі. А сії боги що сотворили?

І рукою, вільною від хреста, він показав у той куток, де, складені на дерев'яних лавках і полицях, лежали таки справді глиняні, але ж які прекрасні від Родимового вмільства стрибоби, перуни, ярили, світовиди, боги небес, вод, зелених трав і буйних лісів, єдині боги, яких знав допоти Сивоок, добрі, лагідні боги, які не потребували собі отаких чорних та страшних мовців, підтримуваних понурою сторожею.

— Сказав-бо Христос: «Ідіте і навчаєте всі народи!» — вигукнув чорний. — І знищено буде все, що противиться...

Як той чорний крук, визирав у темряві, де лежали Родимові боги. Чи наділений був од свого Христа даром, чи мав надзвичайно вигострене око на все, що недбало лежить, а чи просто хтось задалегідь намовив його, підказав?

Хоч як воно там було, а тільки понурий заброда, вигукнувши свої слова про нищення, спрямувався одразу до кутка, де зберігалось дороге Родимові його працею, вмінням, надто ж — вірою, успадкованою від предків, які ще й з могил керували всіма живущими, направляли їхні дії і душі. Чорний плутався в довгій своїй киреї, поки він зумів ступнути раз, його поплічники, певно, вже набувши попередньо відповідного вміння, миттю сипнули з двох боків, завирували по хижі, ламали все, трощили, нищили.

— Не руш!— страшним голосом гукнув Родим і з нелюдським стогоном похилився на чорного, заносючи свій широкий меч, заносючи не нагально, як тоді, коли боронився від настирливих зайд-купців, а мовби намірюючись тільки відлякати напасників, примусити їх схаменутися, відступити, поки не пізно. Але згубним виявився Родимів намір. Ще не встигла рука його підняти меча догори, ще повільно рухалася вона, описуючи велику дугу, як раптом позаду, не примічений ні Родимом, ні навіть Сивооком, який, здавалося, не випускав з ока нічого, що діялося внизу, меч блиснув коротко й зловісно, і Сивоок з жахом побачив, як Родимова правиця, мов у кошмарному видінні, відокремилася від тіла і разом з мечем зів'яло впала на землю. Тоді набігло ще кілька ззаду

й з боків, зблиснули мечі, сталася колотнеча, а коли все розкочилося, Родима не було, тільки темніло щось на долівці, велике й нерухоме.

Більше Сивоок не бачив нічого, не став дивитися. Він кинувся в найдавший куток горища, здичавіло рвав покрівлю, поки пробився назовні, не вагаючись, зістрибнув на землю і подався уділлям туди, де темно вивищувалася збавча пуща. <...>

1941 рік

<...> Професор Гордій Отава теж стояв у шерензі приречених і теж мав слухати безглузді лекції професора Шнурре. Та чи й чув він їх?

Він, як і всі, теж дивився на одутле обличчя професора-штурмбанфюрера, але бачив не білу невиразну пляму, посеред якої ворушилися самовдоволені губи, — він бачив Київ. Київ обставав його з усіх боків, він був у його коротких, уривчастих, страшних снах під холодними дощами, він був спершу великим, теплим, живим, всемогутнім і нерушимим, як стіна Оранти в Софійському соборі, здавалося Гордієві Отаві, що Київ ще простягає до них свої руки і ще підтримує їх бодай на духу, підтримує навіть тоді, коли вони вже падають, коли вже несила підвести змучене тіло і тільки очі вперто летять догори і шукають і питають, і не вірять: «Як же це? Чому?»

Але дні сунулися в невпинній сірості, хмари залягали весь Київ, залягали і налягали на нього щодалі дужче і більше, і в серце професора Отави стала продзюркувати тоненькими цівочками зневіра. Хтось тут був уже мертвий: або ж він сам, Гордій Отава, або й цілий Київ, бо ні один, ні другий не приходили на поміч один одному, кожен змагався в самоті, може, змагався з самотою, а може, й з умиранням?

І коли щоранку Адальберт Шнурре милувався завойованим великим праслов'янським містом і розчулено зігхав у неубутньому захваті перед мальовничістю київських пагорбів і київських соборів, для Гордія Отави і його товаришів то були найтяжчі хвилини.

Бо тоді Київ здавався їм великим, безмежним цвинтарем, а храми, собори, монастирі на його задощених пагорбах стояли, мов каплиці смутку, і хрести на них — наче кістляві символи вмирання.

Професор Шнурре міг бачити тільки те, що лежало перед очима, йому й того було задосить для вдоволення пихи переможця і переможця не простого, а з витонченим, високорозвиненим художнім смаком.

А Гордій Отава бачив увесь Київ так, неначе піднімала його дивна сила над містом, але все поймалося для нього сірою імлою, всі київські гори схожі були чомусь на Байкову гору, в чіткій розкресленості центральних кварталів і в милій плутанині маленьких вуличок і провулків знову було щось від цвинтарного змішання порядку з безладдям, він мимоволі біг думкою до тої алеї Байкового кладовища, де під чорною камінною плитою спочивав його батько — Всеволод Отава, а ще давніше на тому-самому кладовищі зліг його дід Юрій, існувала неписана традиція в родині Отавів — називати синів тільки слов'янськими іменами, це йшло від їхнього патріотизму. Але чи вже така це ознака патріотизму — неодмінно вмирати в тому самому місті й бути похованому на тому самому кладовищі?

В свої сорок шість років професор Отава був далекий від думок про смерть. Тепер отут, у вбиваному й топтаному Києві міг бути відвертим. Не хотів померати перш за все тому, що мав малого сина і просто не міг собі уявити, що б робив його Борис без батька. По-друге (а може, саме це й було по-перше?), не хотів померати просто задля самого себе. Бо хотів жити! Перш за все жити, а вже потім решта: його робота, його теорії, його мрії. Коли його невідь-чому схопили й кинули за дрів, він спершу вважав, що це помилка. Але потім зрозумів, що всі, хто з ним був, думають так само, і повинен був, як чоловік мислячий, зізнатися перед самим собою, що помилки немає жодної, — є жорстока закономірність війни. То вже інша мова, що сама війна — найжахливіша помилка людства, але не тут і не тепер доводить комусь цю істину. <...>

Зображення поганського святого жило тільки в уяві професора Отави. А на широкій, справді мистецьки зробленій роговій дошці збереглися лише не-виразні барвні плями.

— Не дивуйтеся, — сказав професор, — ця річ має понад тисячу років. До того ж викопана з землі.

— Ніхто її не зберігав, — знову навернув на улюблену тему Бузина.

— Так, ніхто не зберігав, ніхто не цікавився. Як, між іншим, у нас зараз старовинними іконами.

— Ні, ні, народ повинен знати свої скарби. Все належить народові, — поважно сказав Бузина, а професор, хоч мовлено слова найзагальніші, знов з симпатією поглянув на молодого науковця: той надзвичайно точно вгадував стан душі свого співбесідника і вмить настроювався на його лад. Хто це міг казати йому, що Бузина сякий і такий, тупий і недалекий! Яка низькопробна брехня!

— До речі, я хотів з вами порадитися щодо одного видання, — обережно промовив Бузина, поцмокуючи від захоплення перед іконою Юрія-змієборця, де Юрій у червоних шатах на карому коні разив вогнедишного дракона. — Йдеться про збереження цінностей і... як би це вам сказати?... майже схоже щось на оте покривання ікон оліфою...

— То давайте сядемо, — вказуючи на старовинне крісло венеціанської роботи, припросив Отава, сам теж вмощуючись на свій робочий стілець за столом. Бузина скористався з професорового запрошення, став розглядати хитромудре різьблене крісло, в якому втонув. Червонясті маври несли на міцних своїх плечах підлокітники, на високій спинці вигравалися козлоногі фавни, з-під різьблених ніжок визирали ще якісь почавлені міфологічні мордяки. Десь триста або чотириста років тому везли через адриатику до Венеції далматинські дуби, і майстер, стоячи на березі каналу, ще здалеку вибирав собі деревину, велів допровадити її до своєї майстерні і вже там засідав за роботу і мудрував над одним таким кріслом рік, а то й кілька років, і життя його вимірювалося не кількістю прожитих років, а кількістю зроблених чудо-крісел, як у Страдіваріуса — кількістю скрипок.

— Вміли колись люди робити речі, — зітхнув Бузина. — Видно досвідчену руку. Заздрю досвідченим людям. Тільки вони можуть багато зробити. От як ви, Гордію Всеволодовичу.

— Помиляєтесь, дорогий мій, — роздумливо промовив професор, — колись, у ваші роки, я теж думав. І, виявляється, помилявся. Чим довше живеш, тим, здавалося б, більше зробив, а виходить чомусь навпаки: дедалі більше лишається недокінченого, недовершеного, недоробленого, ти буквально потопаяєш у невикінчених справах і задумах, задихаєшся від браку часу і сили, робиш усе сьак-так, і дедалі гірше, дедалі поверховіше, життя перетворюється на якийсь божевільний галоп. І здається тобі, коли ти й зробив будь-коли щось ретельно, дбайливо і спокійно, то хіба що в найранішому дитинстві, коли шморгав носом, сопів, колупався в вусі, стругав паличку або виляпував долонями хатку з мокрого піску.

— Я з вами не згоден, — рішуче заперечив Бузина. — Ви так багато зробили.

— А от поживете ще ті двадцять чи п'ятнадцять років, які нас з вами розділяють, і пересвідчитесь! — майже пустотливо ляпнув по столу професор. — Але ми забалакались. Ви щось хотіли. Прошу вас.

Йдеться про дуже важливе. — Бузина не міг добрати слів. — Я хотів з вами порадитися, Гордію Всеволодовичу як з старшим товаришем, якого я ціную і поважаю... Ваш авторитет...

— Не треба про це, — спинив його професор. — Ліпше про діло.

— Бачте, це таке делікатне питання... Йдеться про... як їх... Про мозаїки...

— Очевидно, про альбом наших київських мозаїк? — швидко докинув професор, якому відразу вчулося в мові Бузини щось від отого молодого керівника, з яким недавно мав бесіду.

— Так, так, — зрадів Бузина, — саме про наш альбом. Це надзвичайна цінність, про яку люди повинні знати. Не видати такий альбом — був би злочин.

— Злочин, — згодився професор.

— Що б про нас казали наші нащадки?

— Справді, вони б сказали щось дуже зле.

— Тому ми повинні докласти всіх зусиль, щоб він був виданий.

— Як мені відомо, ніяких зусиль не треба, — спокійно промовив професор, — альбом уже віддруковано, і цілий тираж лежить у друкарні.

— Так, але... — Бузина затаївся, однак відразу ж, перехилившись через підтримуваний різьбленим мавром підлокітник до Отави, гаряче зашепотів: — Але ж там стоїть прізвище Паливоди...

— То й що? — Отава вдавав, що нічого не знає.

— Але ж він ворог народу.

— Не знаю, як можна займатися староруськими мозаїками і бути ворогом народу. Для мене це — незбагненне!

— Вороги підступні!

— Згоден з вами. Але до чого тут професор Паливода? Це чесний учений.

— З прізвищем Паливоди альбом вийти не може.

— То що ж я можу вдіяти? — професор підвівся так само, як у кабінеті молодого керівника. Але Бузина сидів і далі в венеціанському кріслі. Недбало поляскував пальцями по череву дубового фавна, знав-бо, що професор звідси не втече, як утік з тієї установи, та й нащо б мав утікати з власного дому?

— Мені запропонували поставити своє прізвище під передмовою, — скромно мовив Бузина.

— Вам?

— Щоб зберегти думки професора Паливоди.

— Але ж то не ваші думки, а професора Паливоди!

— Ім'я нічого не важить. Для людства головне — цінність. Авторством ніхто ніколи не цікавиться. Хіба не однаково, хто винайшов колесо.

— Гаразд. Уявімо, що я пристав до вашого цинізму. Але ж професор Паливода — ворог народу!

— Так.

— А раз він ворог, то й усі його думки — ворожі! Нащо ж їх зберігати? Тоді напишіть самі передмову й коментарі! — Отава відверто знущався з Бузини. Та не на такого напав.

— Думки можуть мати об'єктивну цінність, навіть якщо вони належать ворогові. — Видно було, що Бузина добре підготувався до розмови з професором.

— Тоді я не розумію, чому ви до мене прийшли.

— Щоб спитати вашої поради.

— Але ж ви згодні поставити своє прізвище замість прізвища професора Паливоди?

— Я маю дати відповідь завтра. Тому й прийшов до вас як до старшого товариша, щоб порадитись.

— Я вам не раджу.

— Не можу з вами згодитись, товаришу професор, — тепер підвівся вже й Бузина, — ви ж самі тільки-но... Ваші ікони... Хіба це не свідчення?.. Може, моє ім'я теж як ота оліфа на іконі одинадцятого століття... Воно захистить велику вартісність.

— Ви гадаєте, що його колись зішкребуть і виявлять під ним ім'я професора Паливоди?

— Йдеться про саму суть справи, а не про імена. Треба зберегти те, що є. По-державному дивитися на справи. Є думки, вони не повинні пропасти. От і все.

— Отже, ви хочете поставити своє ім'я під чужим?

— Ви мене переконали в доцільності.

— Але ж... — Отаві забракло слів на таке нечуване зухвальство, не знав, чи варто далі сперечатися з цим дивно цинічним чоловіком, показав Бузині на двері: — Прощу вас. Нам більше ні про що говорити! <...>

1004 рік

<...> Він знов запрагнув повернути до себе дику душу Сивоокову, бо почувся, мабуть, непевно й самотньо, заблуканий у цей город, який одразу посилав

на них то дикого ревучого звіра, то злукавленого чоловіка, то неймовірної краси святиню.

— Зчудувався на тее диво? — кивнув Какора на храм. — Ось поїдемо зі мною до Царграда, то забачиш там святу Софію, а ще тисячу церков і монастирів, яких нема ніде в світі, та золото й камінь дорогий, та мусію, та сосуди, та ікони. Дер-жись Какори — трохи вхопиш у очі!

Знов прийшло кілька городян; тепер не самі лиш чоловіки, а й жінки, мали русалкове волосся і очі такі, що проринав ти в них наскрізь і мовби обсіпало тебе навпереміну то крижаними голками, то гарячим приском. Какора розвеселився, люди підходили й підходили, декотрі щось там несли, у деяких заграли в руках навпроти сонця густим ворсом дорогі хутра, хто ніс мед, хто м'ясо — вже й не на мінбу, а щоб почастувати прибульців.

Купець розкладав свій товар, розхвалював, сипав словами, припрошував, пропонував, набивав собі ціну. <...>

Так Сивоок став жити в Радогості і вчитися в тітки Звенислави пізнавати не тільки поверхню, але й душу барв. У діда Родима спостерігав тільки, яка краска куди кладеться, сприймав те, як несхитну даність, тепер від доброї серцем старої жінки довідувався, що кожний випадок вимагає своєї масті, свого відтінку і що барви, мов люди, бувають веселі, чисті, лагідні, довірливі, невинні, сумні, нудьгуючі, крикливі, жалібні, холодні, теплі, м'які, тверді, гострі, тихі, гризливі, солодкі, млосні, терпкі, урочисті, достойні, тяжкі, понурі, вбивчі. Він знав тепер, що червона барва означає кохання й милосердя, небесна — вірність, біла — невинність, радість, зелена — надію, вічність, чорна — жалобу, смуток, а жовта — ненависть, зраду, золота ж — святість, досконалість, мудрість, повагу.

Він пробував сам накидати барви на глину й на дерево, і в нього вийшло відразу, аж він сам не повірив, а Звенислава сказала, що в нього між оком і рукою є те, чого нема ні в кого з людей, а саме цим і визначається той, що може вичаровувати з небуття новий світ богів і візерунків. <...>

1941 рік

<...> Одним словом, тобі доведеться докінчувати те, що я почав багато років тому. Ти розумний хлопець, багато вже знаєш... На жаль, я нічого не можу тобі дати з того, що зробив, але ти знайдеш це по війні... В інститутських сейфах, вивезених Бузиною... Ну, ти це знаєш... Але я розповім тобі...

— Ну що ти, батьку. — Хлопець підійшов до батька зовсім близько, він мужньо долав бар'єр стриманості, він сповнювався чулістю, його обличчя відм'якло, стало гарним, добрим хлоп'ячим обличчям, він стояв коло Гордія майже впритул, варто було лиш простягти руку, але вони обидва ще стримувалися, вони не звикли до зовнішніх виявлень чулості, надто добре знали ціну жеста, однак цього разу все мало бути інакше, ніж завжди, і все сталося справді інакше, батько простягнув одразу навіть не одну, а обидві руки, а син майже впав до нього в обійми і, ховаючи на батьківських грудях обличчя, захлинаючись від сліз, майже закричав:

— Що ти ото кажеш, нащо ти таке кажеш!

— Треба, — твердо мовив Отава, — ти сам бачиш усе. Хто знає, може, доведеться побачити ще більше жорстокості війни... Але ти повинен знати, що є речі, які перетривають... Історію народу не можна знищити...

До самого ранку вони не спали, і Отава розповідав Борисові про Сивоока.

1015 рік

Ще не почувався князем, був просто дитиною, немічною і зболеною, найнещаснішою в княжому теремі; ще не усвідомлюючи всіх кривд, яких завдано йому від народження (або ще й до того!), обурювався, що має розпочинати своє життя в нестерпності болю, і кричав, кричав, аж синіло йому від напруги малюсіньке личко.

Зачатий у зненависті, народжений на каліцтво.

Його назвали Ярославом, на честь усмогутнього бога Ярила, який опікувався всім плодючим і ростучим, але тільки згодом малий князь збагне, скільки глумління для нього в тому імені, і відтоді почнуться довгі роки тяжкої ненависті до батька — великого князя Володимира.

Ненависть прийшла передовсім од матері, Рогніди, прийшла в нічному при-таєному шепоті, прийшла з переповіданою так і отак похмурою повістю про напад Володимира на князівство Полоцьке, про вбивство батька Рогволода і братів Рогнідиних, про наругу, гвалт, розбишацтво, ганьбу! Володимир узяв Рогніду, мов підложницю, а потім кинув заввагонілу, подався до Києва відвойовувати володарювання, у старшого брата свого Ярополка, якого заповзявся звести з світу ще відтоді, як горда Рогніда відмовила йому в жениханні, сказавши: «Не хочу роззути робичича, но Ярополка хочу».

Річ неймовірна: під той материн шепіт малий Ярослав ладен був забути власного батька і всю свою дитячу прихильність віддати незнаному Ярополку. Бо ж мати про нього так захоплено, так співчутливо розповідала. А рідний батько виступав лише забіякою й убивцем, бо позбавив життя не тільки старого Рогволода і його синів, але й рідного брата свого Ярополка і звелів те чинити в передсінку княжої гридниці, сидів, певно, в своєму кріслі посеред гридниці й слухав, як у сінях точилася боротьба, як зойкнув Ярополк, як упав на дерев'яну лунку підлогу.

— А йому ж було боляче? — питав хлопець матір. — Завжди боляче, коли вбивають?

Він знав, що таке біль, бо мав од народження вивихнуті ноги; ноги йому зовсім не підкорялися, вони собі жили окремішнім життям, він міг тільки повзати, підтягуючись на руках, вся його надія була на руки та на плечі, а з ногами не виходило нічого — не помагали ані молитви, ні молебні, ні свячена вода, ні купелі в травах, ні заморське питво.

Зате, прикутий до постелі, начувся всього стільки, що вистачило згодом на половину життя. Найперше, ясна річ, про батька, якому Рогніда ніколи не могла простити зла, ніколи, ніколи! <...>

Ярослав і не знав їх майже нікого, жив коло матері, мав свій біль, катувався своєю непорушністю; як тільки став розуміти навколишній світ, вже зненави-

дів його, хоч і прагнув усього, що було йому недоступне, хотілося йому сміху, біганини, крикняви, веселого вовтузіння, всього того, що бачив, коли підносили його до віконечка княжого терема і він визирав на київську вулицю, де серед куряви й бруду юрмилася дітлашня, бігали собаки, котилися повози, іржали коні, вешталися сюди й туди всілякі нероби або ж тяжко згиналися під вагою носії, де проходили й проїздили верхи на конях пиховиті дружинники, пленталися втомлені, збайдужілі до всього навкруги приведені з далеких погостів вої, викрасовувалися в своїх заморських нарядах багаті гості, пропливали, мов пишні пави, київські красуні в паволоках, узороччі а чи й просто в білих полотняних уборах, які однаково не псували їхньої вроди, а ще дужче увипуклювали.

А ще у відкрите віконце, окрім голосів і звабливих звуків, вливався київський дух, від якого в грудях у молодого князя щось мовби аж надривалося, хотілося йому чогось незбагненного, і від тої дикої незбагненності находив на нього приступ шалу, і Ярослав кричав до хрипу, до посиніння, бив кулаками свого пестуна Будня, гатив йому в випуклі груди, аж гуло, задихався від люті на все живе, здорове, нескалічене.

— Не туди б'єш, князю, — сміявся Будий, русявий молодий красень, що тим часом переморгувався кризь відчинене вікно княжого терема з якоюсь там молодичкою, — ось сюди влучай! Отакі Будеш добрим князем, ого!

З чотирьох літ Рогніда приставила до Ярослава вчителів грецьких, болгарських, варязьких і навіть латинських, вони забивали малому голову чужими словами й дивною грамотою, якої й не чувано досі, а Будий став коло князя вже пізніше, дивуючись кмітливості малого, досить швидко навчив його руських рез, але передовсім заповзявся поставити Ярослава на ноги.

— Ти тільки мене слухай, то буде в нас з тобою діло, — казав Будий. — Ось я повідаю тобі про богатиря нашого, який сидів сиднем у хаті тридцять й три роки, а потім...

Він не давав спочинку малому князеві, примушував того згинати й розгинати ноги безліч разів, м'яв йому литочки своїми ведмежої сили лапами, підводив на ноги, а потім швидко випускав Ярослава з рук і той падав, боляче бився, кричав на пестуна, аж пінився, але Будий не зважав і вперто робив своє.

— Скоро станеш на ноги, — втішав він Ярослава, — і стоятимеш так міцно, як, може, ніхто інший.

Ярослав тільки блідо всміхався на таку солодку брехню, але, як тільки знов доводилося йому падати, весь тіпався від злості, вистукував кулачками по чому попада, кричав:

— Брешеш, ти все брешеш! Як виросту, звелю зігнути тобі голову! Ти мене знатимеш! <...>

1014 рік

Навіть царства мають свої долі — щасливі або лихі, а люди й поготів. Якби тому хлопчикові, що плакав колись на темному, розквашеному негодою шляху, сказали, як далеко від рідної землі опиниться він колись, не повірив би нізащо

сам, та й ніхто б не повірив. А ось тепер звався Божидар, і в монастирі Святі архангели сидів над здобленням дорогих пергаментних книг, дійшовши цього вміння всього лиш за два роки, що вже було річчю нечуваною. Тому й прозвано його Божидаром, бо тільки від бога могло найти на чоловіка таке небувале вміння.

Він ускокочив у монастир, мов у стоячу воду, перед тим натерпівшись у тяганні по чужих землях з купецькими валками. Князь Володимир все ж таки віддав тоді в Радогості хлопця зажерливому бабонюху Какорі, і Сивоок опинився серед найупослідженіших купцевих робів. Мав тягати на собі вози в гиблих місцях, де грузли коні; до чужих городів, де мито бралось з воза, хитрий Какора велів заносити товари на плечах; в тяжких мандрах роки спливали повільно й одномаїтно, кілька разів Сивоок пробував утікати, але Какора ловив його досить легко, бо скрізь знали, що купець дасть за свого роба добру винагороду, і не встигав Сивоок проспати бодай одну ніч на волі, як знов, скручений і збитий на синець, опинявся в ненависному обозі. Між Какорою і Сивооком тривало щось мовби змагання: хто кого? Може, саме завдяки тому багаторічному змаганню зайшли великі зміни й у Сивооковім характері. Відлюдкуватість замінилася балакучістю, стриманість — буйнощами, похмурість — веселістю. Так ніби переймав Сивоок усе ліпше, що було в його найзапеклішого ворога — Какори, і вже міг тепер не тільки перекривляти купця, не тільки, дратуючи свого хазяїна, перепити його іноді, не тільки поблазнювати в побрехеньках, а й справді розвеселити найпохмурішу душу, підбадьорити жартом, вдарити об землю горем-бідою. <...>

1965 рік

<...> Вдома його ніхто не ждав. Баба Галя давно вмерла. Батька нема. Знайшов по війні матір, але вона виявилася впертою, як і син, не захотіла повертатися туди, звідки колись сама втекла. Жив у величезнім батьківськім помешканні, серед книжок, раритетів (ікон не було, їх вивіз Адальберт Шнурре так само, як вивіз усю колекцію з київських музеїв, і знайти крадені скарби так і не вдалося), над Отавою підсміювалися: дивак, старий парубок, засохне коло своїх фресок і мозаїк... Зате на його лекції збігалися студенти з усіх факультетів, як бувало колись на батькові лекції. Очевидно, перейшло йому в спадок.

Сів за стіл у великому, набитому книжками кабінеті, трохи посидів, поки стемніло, запалив світло, став готуватися до завтрашньої лекції. Завжди готувався, хоч знав усе навиліт. Скажімо, міг би цілий рік читати студентам про Сивоока, снувати здогади, описати епоху з усіма деталями, реаліями, в усій дикості й мальовничості. Міг би... Але не смів. Поки не викінчить початого батьком, заповіданого ним у ту ніч їхньої розмови після батькового повернення з гестапо, не має права бодай уривок, бодай слово комусь... Та й навіщо? Студентам треба викладати тільки незаперечні факти. Мінімум коментарів. Тільки натяки. Щоб училися самі робити висновки. А які факти про Софію? В літописі Нестора один рядок: «В лето 6545 заложи Ярослав город великий Киев, у него же града суть Златая врата: заложи же и церковь святыя Софья, митрополью...» Більше нічого. Тепер дев'ятсот років здивувань і здогадів.

Ось останнє, що він приніс до своєї самотньої батьківської квартири. Історія мистецтва Антоніна Матейчика. Німецькою мовою. Прекрасне видання, пречудові ілюстрації. Звісно, є й про нашу Софію: «Під час князювання Ярослава Мудрого в центрі нових міських кварталів Києва споруджується собор св. Софії (1037) з умілим застосуванням часткових барокових форм. Софійський собор засвідчує нам, що руська церковна архітектура вже з самого початку відрізняється від візантійської». Отак. «Часткове застосування барокових форм». Тобто київські майстри застосовували барокко вже тоді, коли його ще не було на світі, за кілька століть до появи цього стилю? Чудасія? Обмовка? Термінологічний дивогляд? Звичайно, можна прочитати на лекції таку цитату й потім сорок хвилин кепкувати з автора. Але можна й інакше. Просто не зміг автор знайти відповідного слова для окреслення зробленого нашими майстрами. Таке було нове, незвичне для цілої Європи, так випереджало час, що аж через кількасот років з'явилось слово, але його стосували тоді вже десь до іншого; Софійський собор опинився на узбіччях мистецьких шляхів, про нього згадали й здивувалися. Бо виявилось, що ще на початку одинадцятого століття в Києві невідомі митці знали таке, що й не снилося Європі, знали барокко! <...>

1942 рік

<...> — Я розумію ваші почуття, — мовби вгадуючи Отавині думки, зігхнув Шнурре. — Але війна є війна і життя є життя, від цього нікуди не втечеш, мій любий професоре. Якщо вам не хочеться підтримувати зі мною розмову, можете мовчати. Але вислухайте мене до кінця, і вислухайте уважно. Я скажу вам усе. Сьогодні такий день, коли я повинен сказати вам усе, не відкладаючи надалі. Згодом коли-небудь ви зрозумієте, чому саме сьогодні, хоча, загалом кажучи, це не грає ролі в тій справі, яка цікавить мене і в якій повинні бути зрештою, зацікавлені й ви. Отже, стежте за моїми думками, прошу вас. Ви добре знаєте про моє до вас ставлення як до вченого. Ми з вами колеги...

— Вороги, — нагадав Отава.

— Ну так. З огляду на військовий час. Але як учені...

— Ви есесівський офіцер, — знову нагадав Отава, якому давало втіху отак перебивати фашиста в найнесподіваніших місцях, дошкуляючи йому хоч цим.

— Згода! — майже весело вигукнув Шнурре. — З вашого дозволу я вип'ю ще келишок. Але, мабуть, не буду. Щоб між нами не було нерівності: один п'яний, другий тверезий. Хай кожен буде поставлений в однакові умови.

— Якщо це можна сказати про того, хто надягає зашморг, і про того, кому надягають зашморг, — знову втрутився Отава.

— Не треба занадто похмуро дивитися на речі, не треба. Коли я розшукував вас серед ув'язнених...

— Чомусь мені здається, що ви просто грали спектакль, бо чому шукали мене саме на Сирці, а не в Дарниці, скажімо, де концтабір набагато більший, отже, більше шансів, що я міг опинитися саме там?

— Інтуїція. Це була справді гра, в якій єдиною ставкою був порятунок професора Отави.

— Навіщо?

— Зараз дійдемо до суті справи, одну лиш мить, мій любий професоре. Терпіння, терпіння... Як часто людям не вистачає цієї дорогоцінної якості, через що стаються речі непоправні. Для прикладу ваш Хрещатик. Його висаджено в повітря...

— Вами ж самими...

— Не грає ролі — ми його висадили в повітря чи ваші. Але чому? Тільки тому, що комусь не вистачило терпцю розмінувати один чи два будинки, простішим здалося підірвати їх, а коли вже підірвав два чи три будинки, то хочеться пустити димом і ще сотню... Або Успенський собор... Я ще встиг помилюватися цим чудом... Здається, кінець одинадцятого століття, срібні царські врата, срібні гробниці, парчеві плащаниці з дарчими написами руських царів і українських гетьманів, старовинні євангелії в коштовних оправах, вітвар і жертвник, оздоблені різьбленими масивними срібними дошками, — де ще можна таке бачити! Але ось приїздить поглянути на це слов'янське чудо наш союзник, вождь словацького народу Тіссо, і ваші партизани...

— Ви певні цього? — спитав Отава, який про Успенський собор не міг і слухати, ліпше б його самого тією вибухівкою пошматовано на шматки.

— Чи я певен? Не знаю. Важко сказати, хто винен, чия вибухівка. Зрештою, все, що попадає в район військових дій, може бути знищене, але потрібно все ж таки якесь терпіння, необхідне хоча б для того, щоб максимально використати об'єкт, який підлягає неминучому знищенню...

— Може, у ваших планах Софія теж підлягає цьому. — Отава боявся повторити страшне слово, але Шнурре виручив його.

— Не треба говорити про знищення. Надто ж коли йдеться про Софію. Але ви вгадали, що мова зайде саме про неї. На ній збігаються наші з вами інтереси.

— Не бачу, — сказав Отава.

— Зараз поясню. Але перед тим мушу вам сказати з усією відвертістю, що все могли б зробити ми й без будь-чєїї допомоги. Вам не треба зайвий раз підтверджувати мою кваліфікацію, отож коли б я захотів і взявся сам, то... Але я подумав так: чому б не зробити доброго діла, чому б не допомогти своєму колезі професорові Отаві, чому б не надати йому змоги докласти й своїх зусиль?..

— Я не просив у вас нічого, — нагадав Отава.

— Точно. Ви не просили, професоре. Але уявіть собі: я прошу вас. Не наказую, не примушую, а саме прошу. І прошу, враховуючи ваші наукові зацікавлення, — ні більше ні менше. Ми з вами люди, що перебувають на тому самому розумовому рівні...

— Психологи стверджують, — насмішковано зауважив Отава, — що між людьми, які перебувають на тому самому рівні, панують відштовхувальні тенденції...

— Можете переконатися, що психологи теж помиляються. Бо я не тільки не відштовхуюсь від вас, навпаки... Нас із вами єднає Софія, точніше, її фрески, може, єдині в світі фрески одинадцятого століття, прекрасно збережені...

— Що ви хочете з ними зробити?! — злякано вигукнув Отава, схоплюючись із крісла і мало не кидаючись на Шнурре.

— Заспокойтесь, мій любий професоре, вашим фрескам нічого не загрожує. Надто ж коли взяти до уваги, що майже всі вони сховані під шаром пізніших записувань. Попередники ваші, на жаль, не відзначалися пієтетом до старовини. Свого часу знехтувано навіть вказівку самого російського імператора Миколи Першого, який, оглядаючи відкриті в Георгіївському приділі Софії древні фрески, сказав митрополиту Філаретові:

«Фрески ці слід лишити в такому вигляді, як вони є, без поновлення». Але така вже художницька натура: будь-що, навіть попри найсуворішу заборону, виказати свої так звані здібності, лишити по собі слід, навіть коли то буде слід нездарний, варварський. Кризь століття бачу я протоієрея цього собору Тимофія Сухобруса, уявляю, як цей звичайний ключник собору, придивившись до того місця на малому склепінні, де відпав шматочок штукатурки, помітив зображення зірки, а нижче — лики янголів і серафимів і грецькі літери. Це був благородний чоловік! Він відразу збагнув, що став на шлях великого відкриття... Руський імператор теж виявився людиною високої культури... Але що далі? Якийсь підрядчик наймає звичайних люденників, і ті залізними стругами зшкрібають із фресок штукатурку. Варвари!

— До речі, прізвище того підрядчика було Фохт, — сказав Отава, не виказуючи свого здивування з поінформованості, яку Шнурре виявив стосовно історії відкриття в Софії старовинних фресок.

— Прізвище не грає тут ролі, — відмахнувся Шнурре, — мене як ученого обурює тільки варварство цих людей, їхня дикість, коли хочете... Але ще більше обурюють мене так звані художник, які потім «підмальовували» фрески: якийсь богомаз Пошехонов, ієромонах Іринарх з Лаври, священник собору Іосиф Жовтонозький...

— Навіть їх можна виправдати, — знову заговорив Отава, — бо вони все ж таки по-своєму дбали про збереження творів мистецтва. Це не те, що висадити в повітря Успенський собор...

— Я вже сказав, що це — трагічно... Але Софія ціла, і ви повинні нам допомогти... Вірніше, ми вам допоможемо... Ви не питаєте, в чому саме? Я вас розумію... Ви не хочете питати, ви не хочете співробітничати з нами. Але зрозумійте, що тут наші інтереси збігаються.

— Ніколи! — Отава знову підскачив. — Чуєте, ніколи!

— Ви ще не чули моєї пропозиції.

— Однаково я відкидаю її!

— І все ж вислушайте. — Шнурре відпив з келишка, витер губи, він тепер не квапився, мав вигляд людини, в якої в розпорядженні вічність, зате Отава весь

напружився, мовби виготувавсь до скоку, але штурмбанфюрер вдав, що не уважив стану свого співрозмовника, зняв зі свічки нагар, постудив на опечений палець, мовив далі спокійно й розважливо: — Ви трохи відреставрували фрески... Треба сказати, що зроблено це прекрасно, саме так я тільки й міг уявляти вашу роботу... Можете не казати мені, я й так знаю, що реставраційними роботами керували ви... Але дозвольте й одне зауваження... Ви провадили ці роботи без якогось плану. Не виділяли головного й другорядного. Не вели пошуку найціннішого в першу чергу, а вже потім, що лишиться. Ви знехтували найголовнішим принципом усіх відкрить: треба передовсім відкривати велике! Тільки тоді прославишся.

— Я не звик заробляти славу на чужій праці, — спокійно промовив Отава, відходячи в тінь, — та й яка може бути ще слава поряд з геніальним художником, що творив дев'ястот літ тому?

— Слава першовідкривача — вам ще мало? Ієрогліфи без Шамполіона так і залишились би безглуздими картинками. Троя без Шлімана вважалась би вигадкою п'яного неписьменного Гомера, який любив побрехеньки... Але йдеться не про це... Я надто багато сьогодні балакаю, але в мене був дуже важкий день. І все ж, бачите, не забув про вас і прийшов, щоб довести нашу вчорашню розмову до кінця. Коротше: ми вам створимо всі умови, щоб ви прославились відкриттям чогось великого в соборі. Уявіть собі: геніальна, неповторна фреска, унікал!

— Можна подумати, що ціла німецька армія вступила до Києва тільки для того, щоб створити, як ви кажете, мені належні умови для великого відкриття в Софійському соборі. — Отава вже відверто глузував з Шнурре, але той відкидав глузування, він настроений був на серйозний, навіть урочистий лад, він підвівся й проголосив, наче повноважний представник перед іноземним посланником або корпусом журналістів:

— З завтрашнього дня в вашому розпорядженні буде все необхідне і ви повинні відразу ж розпочати реставраційні роботи з таким розрахунком, щоб відкрити тільки найцінніші розписи в якнайкоротший строк.

— Це потрібно вам для блискавичного закінчення війни? — поцікавився Отава.

— Ще раз повторюю: дбаю за вас, професор Отава. Повірте мені: ми й самі змогли б провести всі необхідні роботи. З нашою точністю й терплячістю, з нашим неперевершеним мистецьким досвідом...

— Що ж вас стримує? — Тепер Отава вже знав, чого від нього хочуть, він міг спокійно вступати в суперечку з Шнурре, той перестав бути загадковим а своїми намірами, а отже, й страшним. — Розпочинайте хоч завтра, але без мене. Хоч як для мене тяжко говорити про собор так, але нічого не можу вдіяти. Ви завойовники. Ви могли вже давно знищити і мене, і собор, і місто... Якби я був великим полководцем, якби був головнокомандувачем, очевидно, все зробив би для того, щоб не віддати ворогові Києва, який для мене особисто є найбільшою святинею нашої історії, але раз так сталося... Тільки відмовитися від будь-якого сприяння ворогові — ось і все.

— Я все ж таки радив би вам обдумати мою пропозицію, — сказав Шнурре.

— Якщо ви гадаєте, що я не мав часу для обдумування своєї поведінки ще за колючим дротом, а потім учора в гестапо, то глибоко помиляєтесь. На всі ваші чи там чиї б не були ворожі пропозиції — тільки ні! Більше нічого.

— Ніколи не треба висловлюватися категорично, завжди треба лишати бодай вузьеньку стежечку для відступу.

— Не звик.

— Ви ще не вислухали мене до кінця.

— Не бачу в тому потреби.

— І все ж таки. Не гадаєте, що я загрожував особисто вам. Це було б тривіально і недостойно навіть. Але ви маєте рацію в одному: в тому, що все могло вже бути знищено. Так, ви не помилилися. І якщо сьогодні ще не все знищено, то завтра це може статися. Ми не приховуємо своїх планів. На місці Ленінграда, за наказом фюрера, буде утворено велике озеро для наших яхтсменів. На місці Москви ми насадимо бір. Здається, там добре росте сосна. Можна буде розвести там березові гаї. Це так прекрасно: білі берези як спогад про колишню Русь. А на місці Києва? Що ж, очевидно, ми не станемо витратити даром жодного, шматка родючої української землі. Найліпше, якщо тут заколоситься лан золотої пшениці. Що ви на це скажете?

— Нарешті ви заговорили справжньою своєю мовою.

— Так от: Україна повинна буде стати для нас постачальницею хліба, сировини і рабів. Життя аборигенів, які тут вціліють, буде зведено до однозначності, до примітиву. Ніякої історії, ніяких спогадів про минулу велич. Тільки гонитва за шматком хліба щоденного, тільки праця. Що ви на це скажете?

Отава мовчав. Він і сам це вже передумав сотні й тисячі разів, не вірив, що таке може бути, але перебирав найгірші припущення, готовий був до всього. Таки не стерпів:

— Брешете! Не вдається!

— Вашого народу вже немає. Україна вся завойована військами фюрера. Але навіть нам політичні дискусії? Ми з вами люди мистецтва й історії. Може, я навмисне згустив фарби, щоб вас налякати. Може, надто далеко зазирнув у майбутнє. Нас ждуть справи невідкладні. Само провидіння послало мене, щоб не тільки порятував вас од простого фізичного знищення, а ще й дав можливість реабілітації духовної. Відкрию вам ще одну велику таємницю, про яку тут не може знати ніхто. Ми організуємо небачено великий музей світової культури на батьківщині фюрера, в місті Лінц. Там буде зібране все, створене в високостях германського духу, і всі ліпші здобутки варварів. Дві або три найпоказніші фрески Софійського собору ми теж вмістимо в музеї, а під ними напишемо: «Відкрита професором Отавою в Софійському соборі в Києві». Ви прославитесь на весь світ. Зрозумійте! Художники, які будували цей собор, невідомі. Цілий світ наповнений анонімами, великими й нікчемними. Але ви підніметься над усіма!

— Найбільше піднімуся я в той день, — повільно промовив Отава, — коли всіх вас викинуть з моєї землі, з мого міста, з мого життя.

— Я радив би вам подумати, професоре Отава. Армія фюрера непереможна. Всі ваші сподівання марні. Вас жде або ж слава разом з нами, або ж...

— Я не боюся нічого, — сказав Отава.

— У вас є син. Ви повинні подбати і про його майбутнє.

— Не треба чіпати дитину.

— На жаль, у зоні військових дій...

— Прошу вас припинити, цю розмову, — втомлено промовив Отава, — однаково від мене вам нічого не вдасться добитися. Ніякими погрозами?

— Гарзд, — розтав руками Шнурре, — шкодую, професоре Отава, я зробив усе, що міг. Проявив максимум терпіння.

— Так. Ви справді виявили гідне подиву терпіння.

— Сподіваюсь усе-таки, що ми ще побачимось, — йдучи вже до дверей, якось мовби гмикнув Шнурре.

— Може. Але за інших обставин. <...>

— Я намагаюся обдумати вашу пропозицію, але перш ніж сказати про своє рішення, повинен оглянути Софію, щоб пересвідчитися, що там не завдано ніякої шкоди.

Не казав «прошу», взагалі нічого не просив — вимагав, і Шнурре чи то вдав, що не помічає імперативного тону, чи то просто вирішив не зважати на форму, в якій висловлювався професор Отава, для нього важлива була суть професорових слів, він зраділо розвів руками, пішов до Отави, ніби хотів його обняти, аж той позадкував злякано, але штурмбанфюрер вчасно спинився, вигукнув:

— Завтра вранці ви матимете перепустку для проходу в собор вдень і вночі і можете приступати, професоре! Я радий за вас. Це прекрасно!

— Перепустку також для мого сина Бориса, — так само похмуро мовив Отава, — він мій помічник. Без нього я не можу.

— Гарзд, гарзд, все, що скажете. Але присядьте, професоре! Я не можу вас так відпустити! Ми послухаємо з вами музику! Сьогодні з Відня передають Гайдна! Адже ви, мабуть, давно слухали музику, професоре.

— Я слухаю її тепер щодня, — сказав Отава і, не прощаючись, пішов до виходу, даючи штурмбанфюрерові на дозвіллі ламати голову над питанням, яку ж саме музику слухає радянський професор: чи то солдатські співи на вулицях, чи то притаєну, задушену музику власного серця, що прагне волі, чи, може, й підпільне радіо, яке в ці дні передає для всіх радянських людей найвищу музику — музику першої великої перемоги під Москвою. Але в Шнурре було повно своїх клопотів, щоб задумуватися ще над випадково кинутим словом чоловіка, який однаково ж завтра стане спільником. — Оссендорфер! — покликав він бадьоро.

В соборі було холодно, темно і тихо. Тут можна забути про І колотнечі й незатишність довоколишнього буття, замкнутися в своїх думаннях, бо собор сам являє собою ідеальну замкненість, згармонійовану єдність простору. Собор має

власне життя, навіть покинутий людьми і служебками. Усередині, за товстезними кам'яними стінами, він застається вічно рухомим, з тісних придавностей тектонічної маси випрочуються вгору, вище й дужче, аж поки злітають у центральному куполі в безвість, неосягну оком, від центральної нави правобіч і лівобіч відбігають нави бокові, нави гармонійно з'єднуються, сполучаються, непомітно зливаються, переходять одна в одну, їх чергування ритмічне, мов мелодія елегантного вірша, що спирається на постійно триваючу змінність. В цьому соборі можна ходити без кінця так само, як довкола замкненої в своїй вічній красі мармурової колони, і дивитися теж без кінця, як той легендарний Нарціс на своє відбиття в нескаламученій воді. Каміння вийшло з простору, і простір вийшов з каменю, мозаїки в тихому сяянні смальти струмують, мов зорі на небесній бані, важкий похмурий блиск золота на різьбленому іконостасі підпирає Євхаристію з апостолами, що в знервованому поспіху прямують до святого хліба, і тільки Марія Оранта з руками, піднесеними чи то в благословенні, чи то в намаганні захистити людей од лиха, здається непорушною під склепінчатою конхою центральної абсиди, але потім помічаєш, що й вона теж прагне вирватися з-під того тисячолітнього тягара, теж спуститися до людей, вплестися в цей вічний самодостатній рух, який (єдиний) може порятувати від дрібних, буденних, нікчемних клопотів щоденності, від злочинності, бруду, зрад, ганьби.

Цей собор вже з першого дня його існування, певно, мало хто вважав за житло для бога — він сприймався як надійний притулок людського духу, тут відразу задомовився дух громадянства і мудрості тих, хто вибудовував державність Київської Русі, може, тому й не боялися звинувачень у богохульстві усі ті хани, князі, королі, що налітали в різні часи на Київ і найперше плюндрували собор Софії, і кожен намагався зітерти його з земної поверхні, але собор стояв уперто, несхитно, вічно, так ніби не будований був, а виріс із щедрої київської землі, став її продовженням, гучним її криком, її співом, мелодією, барвою.

Диво!

«Заложи же Ярослав град великий, у него же града суть врата златые, заложи же и церковь святых Софии», — це літописець.

Може, будовано цей собор у сльозах, прокляттях і крові, може з урочистим співом і радістю, — хоч як там було, але піднявся він у тій землі, яка не знала кам'яних споруд, у землі, яку називали землею багатьох городів, та були то городи дерев'яні, горіли вони так часто, що не встигала потемніти ще й стружка на нових будівлях; і от над цими дерев'яними городами, над звичною нетривалістю й тимчасовістю вознеслося рожеве кам'яне диво: небаченої величі й краси храм, який за розмірами поступався лише константинопольській Софії, а за своїм внутрішнім і зовнішнім убранством, за своєю пишнотою і барвистістю не мав рівних у цілому світі.

«Украшен златом, серебром и камением драгим и сосуды честными, был дивен и славен всем окружным странам, якоже ин не обрящется во всем полунощи земном от востока до запада», — це Іларіон, при якому будувалася Софія, єдиний

учасник, голос якого дійшов до нас крізь віки. Цей собор був барвистий, як душа й уява народу, що створив його. І стояв він посеред темряви, чвар, бідності й нещастя того часу, стояв неторканий сто тридцять два роки від його першого освячення, тобто з тисяча тридцять сьомого року, кожне покоління намагалося чимсь прикрасити Софію, кожен князь, мудрий чи дурний, щедрий чи скупий, прагнув виказати свою благочестивість і збагачував собор дорогоцінним посудом, коштовними ризами і рідкісними книгами. <...>

1966 рік

<...> Весь світ залитий кров'ю...

Батько відважно став на змагання з Шнурре, з усіма фашистами, які були в Києві. Нерівна боротьба. Без жодного шансу на перемогу з боку професора Отави. І однаково він не відступив. Єдиний спільник, що його тоді мав, був час. Ждати, ждати, тягти дні, тижні, протривати, утриматися, поки станеться те, що почалося під Москвою. Він щодня ходив до Софії. Слідом за ним притупцювали його «помічники». Кілька разів ще хотіли пристосувати щось у соборі, щоб грітися. Професор заявив, що радше згодиться бути розп'ятим посеред собору, аніж дозволить таке коштунство.

— За дев'ять століть у Софії не горів ніякий вогонь, окрім свічок, — сказав він штурмбанфюрерові Шнурре. — Тільки завдяки цьому збереглися тут фрески й мозаїки. Чому ж ваші солдати будь-що намагаються тягти сюди якщо не дрова для вогнища, то бодай якусь жаровню, вкрадену ними не знаю вже й де.

— Я скажу їм, — пообіцяв Шнурре. Між ними тепер встановилися взаємини чисто офіціальні. Візити припинилися. На будинку з'явився напис: «Реквізовано для німецької армії. Вхід заборонено. За порушення — розстріл. Професора, Бориса і навіть бабу Галю щоразу затримували охоронці й вимагали перепустку. То були жажливі дні. Жили в цілковитій ізоляції. Однаково що у в'язниці. Професор Отава помічав, що за ним стежать чиїсь невидимі очі навіть тоді, коли він уранці йде до собору і ввечері повертається додому.

Зате в Софії відчував себе господарем. Поставив собі — тягнути час. Щось там вимірював, оглядав, звелів солдатам вибудувати риштовання в приділі святого Георгія, потім передумав, наказав розібрати й перенести в іншу частину собору. Солдатам подобався неквапливий професор. Вважалося, що вони на службі, на Східному фронті, беруть участь у зимовій кампанії, за яку належить спеціальна стрічка, встановлена самим фюрером, водночас могли собі сидіти за цими товстими стінами, нічого не робити, нічим не ризкуючи, не лякаючись навіть тих підпільників і партизанів, про яких так багато мовиться в Києві. Вони теж не квапилися. Та й куди? Однаково Радянський Союз буде знищено. Питання часу. Фюрер сказав — так воно і буде. Цей більшовицький професор щось там виноює під непроглядними напластуваннями століть на стінах собору. Шукає шедеврів у подарунок доблесним воякам фюрера? Що ж, хай собі шукає. От тільки клятий холод. Як могли ці дикі руські молитися дев'ястсот років своєму богові у такій холоднечі? Щоправда, вони закутувалися в свої знамениті хутра.

А солдатська шинель — це не те. Солдати витанцювували й витупцювували в холоді, пробували співати свою «Wagum die Mädchen», пробували розважатися губними гармоніями, але мерзли навіть губи, а тут ще появлявся штурмбанфюрер Шнурре з своїм байдужим єфрейтором Оссендорфером, гримав на солдатів за те, що нічого не роблять, вимовляв професорові, встановлював тому якісь там останні строки. Професор мовчки слухав, дивився на штурмбанфюрера такими очима, що той, покрутившись-повертівшись по собору, зникав, а професор після того візиту так само неквапливо ходив собі й далі та розглядав фрески і, видно, щось собі думав, солдати з реставраційної команди вважали всі себе інтелігентами, але інтелігентами того рівня, коли людина визнає це право тільки за собою, відмовляючи в належності до вибраних усім іншим, отож для них цей загадковий, мовчазний чоловік хоч і називався професором, не був ніяким інтелігентом, бо жив у цьому холодному засніженому світі, а вони прибули сюди просто з Європи... <...>

«Сьогодні я зробив помилку в своєму житті, на жаль, найстрашнішу і невідворотну». І не стримався — заплакав перед усіма. Так ніби чогось варті сльози чоловіка, який поруйнував собор! Сльози мають вартість лише тоді, коли зрощують будування... Потім я помилився вдруге, приставши на пропозицію Шнурре...

— Ти рятуєш Софію! — вигукнув Борис.

— Я нічого не врятую. Я ніколи не доведу, що не став зрадником, не пішов у полигачі до окупантів.

— Ти робиш патріотичну справу, — так само впевнено промовив хлопець.

— Вони знищать і собор, і мене, і тебе. Цей Бузина... Ти повинен негайно втікати з Києва, Борисе...

Тоді стріляли в кожного, хто вибирався з міста не по шосе, але Борис зумів почепитися на вантажну машину, яка їхала через міст, завезла, щоправда, вона його не на чернігівську, а на харківську дорогу, але то вже були дрібниці. Два дні витратив він на те, щоб знайти куму баби Галі в Літках, ще день пішов на кумині розпитування й розохкування, Борис благав тітку, щоб вона допомогла йому, лякався, що вже нічим не зарадить батькові, ввижались йому страшні сцени, нарешті вночі до куминої хати прибилося кілька веселих чоловіків. Один з них, чомусь незвично блідий, уважно вислухав Борисову плутану розповідь про Софію, про батька, про Бузину, про Шнурре, трохи подумав, сказав:

— Софію знаю. Возив туди перед війною своїх школярів на екскурсію. А от з професором Отавою не знайомий. Хоч і чув. Та й він, мабуть, мене ж не знає?

Чи жартував, чи всерйоз.

— Мабуть, не знає, — вирішив бути відвертим Борис, бо цей чоловік з блідим, знекровленим обличчям і вдумливими чорними очима викликав на відвертість.

— Ну, дак доведеться познайомитися, — тепер уже жартівливо підморгнув чоловік Борисові, — ось мої хлопці поїдуть з тобою, а ти їх проведеш... Тільки там не дуже щоб до німців, бо хлопці в мене гарячі, жарнуть з автомата — і капець!

«Хлопці» були два дужі, червонощокі поліцаї. І не тільки в поліцейській формі, але й з справжнісінькими аусвайсами, які не викликали ніяких підозр на контрольних пунктах по дорозі до Києва, бо служили хлопці, будучи водночас партизанами, в місцевій районній поліції, що давало змогу використовувати їх там, де прямою силою партизани нічого не могли вдіяти.

Благополучно переїхали вони своєю підводою міст, добралися до центру міста, там випрягли коней, підклали їм сіна і спокійно подалися до Софії, хоч Борис ладен був летіти туди, сповнений найлихвішими передчуттями. На територію Софії вирішили ввійти крізь ворота дзвіниці, потім «поліцаї» знудьговано швендяли собі коло митрополичого дому, а Борис, користуючись своєю перепусткою, пішов до собору. Вартовий коло входу знав його, байдуже пропустив досередини, Борис мало не впав, зачепившись здерев'янілими від незрозумілого страху ногами за високий поріг, в очі йому різонуло світлом від юпітерів, спрямованих якомсь навкід до дверей, вириваючи з п'ятьми стовпи, що підтримували хори, а вище — фрески, на які Борис не став дивитися, не помітив навіть їхніх барв, вся його увага скупчилася на невеличкій групці людей посеред собору: двоє в цивільному, двоє в військовій формі, ще далі були солдати-реставратори, але вони відтиснуті були в боки, мов глядачі цієї жажливої драми, що відбувалася перед їхніми очима і перед очима в Бориса, бо один з них, що в цивільному, був його батько, професор Гордій Отава, а другий — Бузина, і професор душив Бузину за горло, а той безпорадно випрочувався з міцних Отавиних стисків, двоє ж в уніформі — штурмбанфюрер Шнурре і його ординарець, а також, здається, асистент Оссендорфер, — теж готувалися до участі в тому, що відбувалося коло них. Шнурре весь подався до професора і Бузини, а Оссендорфер з чорним величезним парабелумом в руці стрибав довкола, щось визираючи. Це все помітив. Борис в одну мить, але здалося йому, що триває те вічність, а потім загримів голос Шнурре, відлунився під високими склепіннями, покотився по всьому собору:

— Стріляйте ж, до всіх дияволів!

І Оссендорфер приклав свого пістолета мало не впритул до голови професора Отави — і гримнуло, і побачив Борис увесь світ у червоній крові, весь світ залитий кров'ю, смикнувся був до батька, який упав на плити, але потім його виштовхнуло назовні, він підбіг до своїх хлопців, махнув їм крізь плач рукою, кудись біг, бачив, як сідає в машину, на шоферське місце, Оссендорфер, як спокійно виходять з собору штурмбанфюрер Шнурре і Бузина, закричав несамовито:

— Ось вони, ось!

Хлопці побігли просто на штурмбанфюрера, той ще нічого не міг збагнути, нічого не зрозумів і вартовий коло дверей собору, тільки Бузина, видно, відчув лихе, бо спробував схватитися за Шнурре, але обидва партизани вистрелили водночас, око в обох було точне, Шнурре впав перший, коло нього звалився Бузина. Оссендорфер тим часом встиг запустити двигун і гайнув навтьоки. Ще раз вистрелили хлопці — один у вартового, другий — навздогін машині, але Оссендорфер все-таки втік, тепер треба було втікати і їм. Борис повів їх у глиби-

ну софійського двору до господарчих будівель, там він знав, де можна перелізи стіну і опинитися в тихій вуличці. Вони втікали спокійно, видобулися з району собору ще до того, як там зчинилася тривога, але професора Отави з ними не було. Зостався він у Софії навки.

Весь світ залитий кров'ю... <...>

Справа мого життя. Іду на місяць, а може, й більше. В щорічнику одного західнонімецького університету з'явилася публікація про Софію. Автор публікації професор Оссендорфер посилається на нікому не відомі документи, які, мовляв, є в розпорядженні... Коротше: уривок пергаменної харатії, знайдений колись моїм батьком і під час війни відправлений ним в інститутському сейфі в тил. Але Бузина сам не доїхав і не довів сейфів. Продав чи подарував фашистам — однаково. Професор Оссендорфер — очевидно, той самий ефрейтор Оссендорфер, який убив мого батька. Ось така історія. Війна триває далі!.. І знов Софія. Знов батько. Знов я... Дивуюся, що вони так довго мовчали. Чи то ждали, поки мине двадцять років з дня закінчення війни, щоб, посилаючись на встановлений ними самими закон, проголосити невинними вбивців і своїм власним усе вкрадене й награвоване. Логіка вбивців і грабіжників. Чи то хотів цей Оссендорфер достосувати свою публікацію до якоїсь круглої дати, що він, до речі, й робить, заявляючи, ніби Софію Ярослав вибудував у тисяча шістнадцятому році, бо ж у літописах є свідчення, що вже в наступному, тисяча сімнадцятому, році під час нападу на Київ печенігів Софія згоріла. А раз згоріла — виходить, уже перед тим стояла. А поставити її Ярослав міг тільки між тисяча п'ятнадцятим і кінцем шістнадцятого, коли він змагався за владу з Святополком і сів у Києві на престол. Раз так, то Софії — дев'ястот п'ятдесят років. Дуже проста логіка. Оссендорфер обходить мовчанкою припущення вчених, що першу Софію — дерев'яну — поставила, певно, Ольга десь у 957 році для збереження хреста животворного дерева, яким благословив княгиню константинопольський патріарх. В тисяча сімнадцятому році дерев'яна Софія згоріла. Це наштовхнуло Ярослава на думку збудувати кам'яний собор, бо лагодження нічого, власне, не давало. Якщо навіть припустити, що Ярослав справді між шістнадцятим і сімнадцятим роками поставив дерев'яний собор, а згодом на його місці спорудив кам'яний, то вчений не може ототожнювати ці дві споруди. Але, видно, тому пану професору йдеться лиш про те, щоб нас випередити, бо в шістдесят сьомому році ми відзначаємо дев'ястот тридцять років з дня закінчення будівництва Софії, ну то нате вам — дев'ястот п'ятдесят років, які відкриваю для вас я, професор Оссендорфер! <...>

1026 рік

Не вибираєш собі людей, з якими повинен жити. І нічого не вибираєш. Все дається тобі так чи інакше, і ніколи тебе не питають, а коли й питають, то не слухають відповіді, ведеться так завжди. І ось він попав між людей, що в своїй роботі, здавалося б, мали змогу вибирати кшталти, барви, попав між творців, украшателів, художників; та виявилось, що й вони закуті в залізні ригори канонів і послуху, ними теж керує та незрима і всемогутня сила, яка визначає життя кож-

ного смертного на землі, а якщо й не на всій землі, то вже в цій державі холодного Христа й безжальних імператорів — напевне.

Третину життя свого провів Сивоок серед тих, кого дав йому в бажані чи небажані (не питано його про згоду чи незгоду) товариші Агапіт, викупивши в імператора Константина, насправді ж здавалося — жив тут завжди. Було ще далеко, невиразне, напівспогад, напівзабуте: темний задощений шлях і маленький хлопчик увесь у сльозах посеред шляху. Та чи й було? Може, приснилося? Як дід Родим, Величка, Ситник, Какора, Ягода, Звенислава, знов Какора і знов. Враження було таке, що завжди жив у цій землі, чужій і ворожій до нього, лякався, що так і згайнує життя на вислухування небувалих імен і назвиськ, нечуваних глупств людських, а то й божих. <...>

— Поїдете на Русь, — вів далі Агапіт, — князь Київський закликає наших умільців. Міщило буде старший над артіллям.

— І я поїду? — забувши й про Міщила, і про чорта-біса, тихо спитав Сивоок.

— Для того тебе й викликано.

— Исса, ми поїдемо на Русь! — гукнув Сивоок до своєї жони. — Чуєш? Ми поїдемо!

— Не годиться везти в святий Київ поганих підложниць, — поважно мовив Міщило.

— А тебе не питаю! — відрубав Сивоок. — Старший я над вами всіма. То й будь старший, а я сам по собі! Звелью коритися. Та не мені звелиш!

— Антропоси! — розвів руки Агапіт. — Друзі! Нащо вам сперечатися?

— Посли руські в Константинополі, — сказав Міщило, — завтра запрошено нас усіх на прийом до Великого палацу, перед очі самого імператора. Одягтися мусиш як слід, щоб не зганьбити яшого звання.

— Одягтися? — пробурмотів Сивоок. — Хто б то не хотів одягтися, аби лиш мав у що?

Исса стояла позад нього й всміхалася болісно й налякано.

— Сказано в Ксенофонта, — не вгамовувався Сивоок, роздратований Міщиловою пиховитістю, — гарно зодягнені друзі — найліпша оздоба мужчини. Ти ж вирядився мерщій сам, а тепер тикаєш мені в ніс мою обдертістю.

— Друзі мої, — виступив знов поміж них Агапіт, — нащо сваритися? Всім нам даровано одіж з царського вестіарія...

— Свою ж підложницю зодягай на власний кошт, — мстиво докинув Міщило.

— Жона! — гукнув Сивоок. — Чуєш, Міщило, вона мені жона!

— Маю християнське ім'я — Філагрій, — сказав поважно Міщило, — так і зови мене.

— А я — Божидар, — засміявся Сивоок, — від болгарів маю, крім Сивоока. Християнське теж маю. Людина може мати безліч імен. То й що? А цінність її хіба в іменах? Ділами тільки можна возвеличити себе або ж зганьбити.

— Зиждителі храмів постійно возвеличуються перед богом, — сказав Агапіт.

— Возвеличують Агапіта, — знов засміявся Сивоок. <...>

1026 рік

<...> Страшне то було діло: князювання над усією землею. Скільки розбив він ворогів, скільки відбудував городів і церков, скільки разів одкривав житниці княжі для голодних, навчав темних, водив праведні суди, карав здирців, але ніхто цього не помічав, не співано про нього пісень, як про князя Володимира, не виходили в нього такі пишні учти, як у отця-небіжчика, мав би ще щось зробити велике й дивне, але не знав що, мучився в думках, у безсонні, відчував, як старіє не роками, а днями, ще відчував, ніби не мудрішає, а поступово ніби дуріє; як став князювати, так почав боротися з власною глупотою, яка, відчував це виразно, наповзала на нього, мов чорна ніч на сліпуючого або вода на того, хто не вміє плавати. Отак стоїш і розпихаєш руками дві водяні стіни. Зступляться — згинув. Не даси їм зімкнутися над тобою — лишишся людиною мудрою.

Лежала постійно на підставці в Ярослава подарована йому Коснятином у день шлюбу грецька книга Святого письма з коштовними емальованими закладками; розгорнув книгу князь десь згодом, аж тоді, як уже сів уперше на київській столі, немало подивувався тому, що закладки зроблено було Коснятином на тих місцях «Книги царів», де йшлося про царя Соломона, — чи то навмисне зробив Коснятин, чи випадково вийшло, бо ж, здається, не вмів той по-грецькому. Тоді перечитував кількаразово уподобані слова: «Тож дай слугі своєму розумне серце, щоб йому правити народом твоїм і вміти розібрати між добром і лихом; бо хто ж зможе правити сим величезним народом?»

Але чим далі, тим більше знаходив відповідних слів до подій, які відбувалися навколо нього, відбувалися з ним самим і його князюванням, і все те в місцях, означених закладками Коснятиновими, так немов то зробив і не він, а вища воля вказала, куди покласти здоблені емаллю платівки. <...>

А хіба ми не вмираємо, вже народившись? Питання — в тривалості. Ніякі молитви не допоможуть. Єдине спасіння — виповнити своє життя діяннями якнайвищими, якнайщільніше виповнити. Тоді життя буде довге й прекрасне.

А власне, згоджувався з князем Ларивон, благочестиві вчинки, благочестиві діяння — окраса всякого сущого, чоловік народжується, живе, працює лиш для бога, чоловік вибудовує храми не для власного житла, а для бога, виводить над ними високі наверх, на яких тільки й місця, що для самого бога, і чим вищий, храм, тим ближче до неба, ближче до, кінцевого призначення чоловікового. А хто ж то й може ставити щонайвищі храми, як не владика землі? Бо хіба ж цар Соломон не збудував дім в імення боже і не прославився у всі віки своїм храмом, а коли будовано храм, то не стосовано до тесання каміння ні молота, ні долота, ані якого іншого залізного знаряддя, бо сотворив бог на те діло кам'яного черв'я шамір, який і розколював камінь.

Ярослав і не заперечував, сам споруджував церкви, ставив скрізь: і в Ростовській землі, і в Новгородській, і в самому Києві, хоч тут доводилося найперше лагодити все після нескінченних пожеж. Але ж найбільший храм першокам'яний вже поставлено в Києві батьком його князем Володимиром. Що ж додасться для

нього, як він поставить поруч ще один храм? Справді, був Соломон мудрий, сказано ж: «І наділив бог Соломона великою мудрістю, і багатством духа, мов те море піском на березі». Але він будував на голому місці. А коли ти починаєш не перший? <...>

— Отець твій палив наші храми, а богів кидали в озера й ріки, щоб спливли за водою. Та вони не спливли, а сіли на дно і стануть чорнодубом, згодом, слушної години, виринуть і знов запанує рідна ріднзна, зятям собі, князю. Все можна змінити: дома, одягачку, воям дати іншу зброю, напхати пельку заморськими наїдками й напитками, та душу народові не виймеш, не вставиш йому іншу, чужу. Не вдалося це зробити князеві Володимиру, не вдасться й тобі. Як приходила з веснянками до нас весна, так і приходитиме, як зустрічали ми в грищах сонцеворот, то й зустрічатимемо, і клечання для наших богів приноситимем зелене, і писанками тішитимуть зір наші діти.

— Ніхто не вимірить, чого більше у владі: будування чи руйнування, — перебив його Ярослав. — Отець мій спалив скількись там капищ поганських, зате які дивні церкви поставив! За князем Володимиром і я, син його, йду. Навчати треба народ, темнощі виганяти...

— Темнощі? — чулася посмішка в голосі старого й зверхність, яку дають літа й страждання. — Навчати хочеш. А чого?

Як уникнути й позбутися гріхів. Богів наших понищуєш, а бісів зоставляєш, гріхи плодиш. Ще тільки стали навчати, а вже повно гріхів повсюди, вже відбивається від них, відмахуєтесь, молитесь у церквах ваших вдень і вночі. Топчеш усе, що було, привчаєш до топтання й поблизьких своїх.

— Не такий я, — спокійно відмовив Ярослав, — мало ти бачиш з своєї печерки, в один бік тільки. А що грішний, то... Як сказано в байці: кожен носить по дві торби. Одну спереди для чужих гріхів, другу — позаду для своїх, так щоб не бачити її. Що ж до князівської влади, то завжди повинен бути той, хто вчить розуміти речі найвищі: материзну, правду, честь. Адже й ти йшов серед людей і навчав чогось?

— Застерігав лиш. Бо народ мудрий і спокійний тільки той, що трудиться для себе й не зазирає нікуди далі. Він спокійний і позбавлений пиhi, лиш доки не розбагатіє і не розсвинячиться. А тоді плює на цілий світ, топче інші народи і може діждатися, що розтопчуть і його... Ти ж, князю, хочеш, щоб було все, як у ромеїв, а Київ щоб став як Царгород.

— Звідки відаєш? — здивувався Ярослав угадництву старого. Навіть сам собі ще боявся зізнатися в цих думках, а цей закинутий у яму чоловік, виходить, усе бачить і знає. Чи не дивина?

— Споконвіку так ведеться: коли в сусіда свиня велика, то й самому кортить вигодувати таку або й ще більшу.

— Стольний город — то не свиня.

— Ще ненажерливіший. Озирнися довкола: скільки розплодив дармоїдів твій отець, а ти їх розвів усотеро більше, та й ще розведеш. Церков стільки понастави-

ли, що в них уже пси бігають. А голод і мор так само ходять по нашій землі, біда не виводиться, лиха ще більшає.

— Голод і мор однаково ніхто не зможе збороти, — мовби виправдовуючись, проговорив роздумливо Ярослав, — зате завжди можна винайти спосіб дати пригніченим душам що-небудь, чим би вони могли пишатися. Роз'єднаність колишня ставала на заваді великим ділам, тепер зібрано до купи всі наші землі, весь народ може скупчити свої зусилля, свою працю, а найліпше для них застосування — це спорудження й творення знамен державних. Відкрити житниці й нагодувати тисячу голодних ротів, вимостити посеред трясовин дорогу до Києва, щоб везли па торжища й на міну харч і хутра, мед і віск, а чи поставити посеред багна золотосяйний храм, проклавши до нього лиш вузьку стежечку, але вознісши той храм над усім світом у пишноті й сляві? Хто як хоче, а я вибираю храм, і кожен на моему місці мав би зробити так само, якби бог нагородив його мудрістю.

— А коли в людині й хижі немає, щоб схватитися від зимової стужі? — ледь чутно спитав старий.

— Коли в людині є хижа, вона повинна будувати храм. І коли немає хижі — теж повинна будувати храм, — твердо відповів Ярослав.

— Вважаєш себе мудрим, а ти тільки жорстокий, та й годі.

— А що таке мудрість? Це правда. Правда ж милостивою не буває. Вона тверда й жорстока. Багато прочитав я книг, всі віки і всі народи там описані, скрізь було багато жорстокості, але тільки вона доводила народи до розквіту. Завжди, щоб держава могла розквітати й піднятися вище за всіх, народ повинен згодитися на деякі пожертви й нестатки. Сам він на це ніколи не піде, його треба примусити.

— Така доля великих народів, — сумно промовив старий, — або ж вони стають жертвою чужих наїздців і загарбників, або ж попадають до рук тирана.

— Що ж по-твоєму? Я — тиран? — ображено спитав Ярослав.

— В мові своїй. А від слова до діла — рукою змахнути. Навчений ти жорстокості. Чужої жорстокості навчений.

— Хіба міг навчитися свого? Не було ж письмен у нас, не передали нам мудреці наші давні про минушину, в темряві блукали навпомацки. Мій отець вирвався з п'ятьми, прикликавши носіїв нової віри, яка йде побідно по всій землі.

— Колотяться всі землі од тої віри, не приймаючи її, ще тисячу літ колотитимуться.

— Звідки відомо тобі?

— Бачу звідси все, — вперто сказав старий, — а щодо мудрості, то живе вона між людом. Письмо ж породжує колотнечі й війни. Бог не пише ніколи. Він промовляє голосом вітру, грому, води, лісу. <...>

1028 рік

<...> Сивоок злякався, що пропустить, може, єдину нагоду, мерщій проштовхався наперед, став коло Міщила, сміливо глянув на князя, сказав рідною мовою:

— Зробити треба так, князю, щоб увесь світ дивувався, а земля наша щоб прославилась цим храмом.

— Мовиш по-нашому? — ворухнув бровою Ярослав і переступив покаліченою ногою. Забув про поважність, хворість давалася взнаки. — Мовиш по-нашому? Хіба не гречин еси?

— Русич. З Деревської землі.

— Як же опинився між ромеїв?

— Плутливі стежки в долі.

— Митцтво знаєш? — допитувався князь.

— Мусію він кладе, — втрутився Мішило по-ромейськи, але князь, здавалося, не звернув уваги на те, що той зрозумів їхню мову. А може, князь знав про їхнє походження, а тільки вдавав, що не відає.

— Все роблю, — сказав Сивоок, — і мусію кладу, і фрески малюю, і зиждигельське діло знаю. <...>

І Сивоок не став випробовувати терплячість Ярославову, мовчки, непостежено просунув з темряви якусь велику річ, сам не показався, знов відхитнувся назад, а посередині світляного кола просто на підлозі став зліплений з жовтого воску храм. Віск тихо світився, мов жіноче тіло, і князь не витримав, вийшов з темряви, доторкнувся рукою до подобици храму, так наче хотів переконатися, що то справді віск, що то не чари, не омана; тепер Ярослав теж був частково освітлений, він загубив навіть ті рештки переваг, які давала йому темрява. Сивоок і Гюргій, самі лишаючись невидимими, могли стежити за князевим обличчям, мали змогу постерегти, яке враження справляв на нього восковий храм з його тихим світінням. Як храм ніби розпростався, виповнював усе світляне коло, спихав князя на самий край, так що виднівся тепер лиш крає Ярославового одягу та звисла в нерухомості рука, обличчя ж сховалося зовсім, храм ріс і ріс, з досконало виважених його громад піднімалися високі круглі бані, мовби посвіджені медові борти з прадавніх пущ, бані поступово вивищувався до середини, хвилясто сполучалися, щоб поки з-поміж себе баню найвищу, найголовнішу, а вже від тої бані всі частини споруди мовчки опадали знов ступінчасто йшли донизу, в неоднаковості бань чула прихована гармонійність, безупинність руху, церква мовби плавала поміж землею й небом, внизу вона теж рзотікалася, розпліскувалася то хвилястим бігом заокруглень — апсид, то довгою кам'яною опасанню, що пов'язувала бані в нерозривність, то двома великими баштами, які й всім одбігали од церкви, тільки й подаючи їй здалеку тонкі кам'яні руки-переходи.

Князь дивився на церкву згори вниз, так мовби дивився на вже збудований свій храм бог з високого неба; в безлічі бань, у їх нагромадженні, у їх розспіваній красі Ярослав упізнав одголоси дерев'яного храму святої Софії в Новгороді; немало довелося бачити йому схожих чимось на цю споруду дерев'яних поганських святинь у землях Деревлянській, Сіверській і Полянській, тоді палили всі ті святині, гадалося, що вже ніколи не відродяться вони з попелища, а виходило, що мав слушність отой закудланий у велетенську бороду святий чоловік у печерці: не вмирають старі боги, відроджуються в новій іпостасі, в новій силі й красі, не лякаються всевладдя візантійського мистецтва, в силі й нездоланності духу

свого піднімаються над ним — і від цього відкриття князеві стало страшно, але водночас і радісно: відчув Ярослав, що аж тепер, може, нарешті зуміє подолати ерою роздвоєність, яка мучила його стільки років: народжений під знаком Терезів він намагався урівноважити нове, чуже з старим, своїм, але нічого не виходило, старе бунтувалося, нове часто йшло всупереч з видимою потребою, він був послідовний у введенні нової віри, отриманої від князя Володимира, але в церквах ішли відправи й грецькою, і слов'янською мовами, він хотів вивести Русь на широкі простори світу, але бачив водночас, що розгублює багато свого, рідного, без чого в світі показуватися нема ні потреби, ні слави. І ось перед ним — церква, храм, собор. Завершення й поєднання всіх його мріянь, намагань, сподівань, розчарувань і вагань. Хай народиться з протиріч його життя, боротьби й влади, хай стане пам'яткою цього каламутного й великого в своєму неспокої часу, коли народ руський являв світові не лише велич своєї сили, а й велич духу хай тоді кажуть про князя Ярослава, що хочуть.

Але так тільки думав князь, а не сказав нічого, не зворухнувся, так само загалом тримався на межі світла й темряви, нічого не могли в ньому запримітити ані Сивоок, ні Гюргій, марно ждали вони від князя захоплень а чи осуду. Він стояв, дивився, а може, й не дивився на зліплений з воску храм, рівного якому ще не бачив ніхто ніколи.

— Хто зліпив? — нарешті порушив мовчанку Ярослав, але спитав таким буденним і безбарвним голосом, що Сивоокові не було охоти відповідати і він змовчав.

— Хто? — повторив Ярослав, і тепер у голосі в нього вже пробивався гнів.

— Він зробив! — вискочив на світло Гюргій. — Нащо питаєш, князю? Він це зробив! Ніхто більше не зможе! <...>

Саме тоді викінчено в камені Софію Київську, і собор стояв рожевим дивом посеред білих снігів, а невидимий християнський бог ждав, щоб його намалювали на стінах, упевнений у своїй незамінності. Митрополит Феопемпт, посинілий від морозу й від злості на Сивоока, обходив з Ярославом храм, боязко ступав по рипучому снігу, нечутно ворухив тонкими злими губами; сльозилися йому від морозу очі, бралися льодом засопливлені, зжовклі від старощів вуса. Київські лихі пси, не лякаючись блискучого княжого й митрополитового почту, налітали з боків, жохкали крайніх служок, норовили вхопити зубами за дорогу одіж; кияни тільки лінкуватю поводили плечем на собаче нахабство, а греки страхопудливо металися, хтось з них пробував ухопити камінь, щоб попудити в пса, але не міг відірвати примерзлого каменя від землі, зрозпачено лаявся: «О клята земля! Тут прив'язують камені й одв'язують псів!» <...>

1966 рік

І в Києві не ждав тепер нічого. Студенти роз'їхалися на канікули. З посольства повідомили, що з справою Оссендорфера доведеться почекати до осені, бо всі чиновники повтікали до моря і на води. Отава щоранку сідав за свою звичну роботу, писав, рвав написане, знов писав. Потім ішов прогулятися, по Володимирській

доходив до Софії, змішувався з натовпами екскурсантів, ховаючись за спинами, слухав звичні голоси екскурсоводів:

— Собор споруджено в часи князювання Ярослава Мудрого... Точна дата будівництва не відома...

Відома, відома... Незабаром стане відома всім. Він доведе це фактами. Батько життя поклав, щоб довести, а він...

— ...Не відомі також імена будівничих...

Стануть відомі... Рано чи пізно все стає відомим на цьому світі! Не грає ролі, яким чином і хто відкриває людям таємниці і якою ціною. Де ти бродиш, моя доле?..

— Цей собор належить до найцінніших пам'яток архітектури...

Не так! Нащо вживати слово «пам'ятка»? Його треба назвати просто: диво. І як зродився понад дев'ятсот літ тому в уяві Сивооковій, і як ставився, і як оздоблювався, і як протривав єдиний у цілій Європі з того століття цілий і прекрасний — хіба не диво? <...>

Вранці розпочалося освячення Софії.

Тричі обійшов хресний хід довкола собору під молитви й церковні виспіву. Старезний митрополит Феопемпт у золотих ризах сунувся на чолі процесії, за ним ішли пресвітер Ларивон у незвично урочистих срібних шатах і переяславський єпископ грек Іоанн (Луку Жидяту Ярослав не привіз на урочистість, щоб не дратувати митрополита), далі йшли ігумени, попи й протопопи, іподиякони й диякони, кантори й свічкогаси, церковні прислужники, багаті кияни, що змагалися своїм убранням з церковними сановниками, і кияни всіх можливих ступенів достатку, аж до найубогіших, бо подивитися на свячення Софії прийшов увесь Київ. Йшли всі з запаленими свічками, і вогники тих свічок жовтіли, мов осінні листя в довколишніх пуцах. Попи роздували кадила, пахло ладаном, виспівувала півчарикали ди» якони: «Вонмем!»

За четвертим заходом було освячено і внесено в церкву хрести, посуд, священні книги. Несено потирі, диски, зірки, ріпиди, підноси, кадильніці й ладанниці, хрести великі й малі, все з золота й срібла, прикрашене самоцвітами й емаллю, несено також гаптовані золотом корогви, плащаниці, срібні ризи, даровані князем, землями руськими, боярами і воеводами церковні порти й паволоки для ризниці, євангелії в дорогих окладах, молитовники-менології, здоблені малюнками, псалтирі, писані на телятині найшляхетнішій, внесено багато книг світських, зібраних князем Ярославом і офірованих тепер для храму, щоб утворилася при ньому перша на Русі книгозбірня.

Цілий Київ умістився в просторій церкві, зібрався тут — і ніхто не знав, що десь під цяцькованою підлогою лежить той, хто поставив цей собор, народивши його в своїй уяві, хто дав соборові оті дивні барви, ті велетенські мозаїчні постаті, оту невпинність руху, гру світла, немеркнуче сяяння...

Митрополит правив молебень, слава і хвала возносились до бога, кияни з запаленими свічками мовчки стояли в соборі, гукали дзвони, біла і накри, зойкала

півча, кризь кадийний дим з високої височини суворо позирав Пантократор і зоріли над зібраними киянами сполохано-вперті очі Оранти, щоб глянути яа яку, варто було позамикати торжниці, позачиняти гончарні, чинбарні, збройовні. Навіть київська дітлашня набилася в собор, розскочилася попід стінами в притворах і вже ладналася пошкрябати чимось, полишити по собі ризику, кружало чи й нехитрий малюнок, поклавши тим самим початок багатовіковим вправам прийшлих нащадків, які zostавляють згодом на стінах Софії свої радости, тривоги, скорботи, зневагу до божих узаконень, тугу за тою минувиною, коли й земля була товща, і звір ішов під кожну пущену стрілу, і хліб здавався пухкіший, і жіночі цілунки — палкішими.

По молебню процесія, очолювана тепер уже пресвітером Ларивоном, вийшла з Софії і попрямувала до палацу Ярославового. До духівництва, боярства і простого люду долучилася тут княжа дружина — і так ждали виходу Ярослава. Як тільки з'явився князь у дверях, пресвітер Ларивон сотворив коротку молитву, після чого два церковних сановники, в урочистих шатаї понтифікальних, з повішеними на грудях дорогоцінними релікваріями, де зберігалися мощі святих, підійшли до князя і взяли його під руки. Духівництво шикувалося до процесії, що мала повернутися до Софії. На чолі процесії несено велику євангелію в золотій шатаї з смарагдами, рубінами і сапфірами, два хреста, вився запахущий дим з кадил, попи співали навпереміну мовами грецькою і слов'янською. За попами вели урочисто князя, далі йшла княжа рідня, дружина, боярин, сунув цікавий люд.

Вся дорога від палацу до Софії виспівана була молитвами.

Перед вратами Софії затрималися, пресвітер Ларивон сотворив коротку молитву, після чого процесія вступила до церкви при співі антифони і затрималася перед пресвітерієм. Митрополит ждав князя коло головного вітваря. Він проказав молитву по-грецьки, єпископи зняли з Ярослава пурпуровий хітон, відіпнули йому меч і підвели князя до вітваря. Тут Ярослав упав хрестом на покриту килимами і дорогими ромейськими паволоками підлогу, єпископи і весь клір стали на коліна, півча розпочала спів літанії. Коли трикратно пролунало «Господи, помилуй!», всі підвелися, єпископи помогли встати князеві — настала мить, коли князь перестав бути владцею, став простим смертним для того, щоб у короткім часі возвеличитися ще більше, прибрати ймення нове, ще й не чуване на Русі.

- Як відомо, у романі «Диво» П. Загребельний поєднує три часові площини, як це сприяє розкриттю авторського задуму у творі?
- Які морально-етичні проблеми П. Загребельний порушує в романі «Диво»?
- У чому виявляється складність і суперечливість образу Ярослава Мудрого в романі «Диво» П. Загребельного?
- Які художні засоби використав П. Загребельний для змалювання образу Сивоока у романі «Диво»?

СЛОВНИК НЕЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ

Ретязь — ланцюг.

Заброда — нетутешня людина.

Гридниця — обширний зал у княжих хоробах, що служив приміщенням для gridнів (княжої охорони, дружини).

Пого́ст — адміністративна одиниця в Київській Русі.

Ромеї — жителі Візантійської імперії.

Фреска — живопис по сирій штукатурці, одна із технік настінного малярства, фрескою називають також твір, виконаний у цій техніці.

Склепіння — перекриття криволінійних обрисів у перерізі. Склепіння перекривають переважно круглі, багатокутні, еліптичні в плані приміщення, і дозволяють перекривати значні простори без додаткових проміжних опор.

Унікум — унікальна річ.

Нава — поздовжня або поперечна частина простору церкви чи громадської споруди, розташована між рядами колон, стовпів, арок або між зовнішньою стіною та поздовжньою колонадою або аркадою.

Конха — півкупол для перекриття циліндричних частин (абсид та ін.) будівлі.

Харатія — різновид рукописного документа.

Зиждитель — будівничий.

ПІДСУМУЙ ПРОЧИТАНЕ

1. В українській літературі ХХ століття П. Загребельний відомий перш за все як

А новеліст

В драматург

Б романіст

Г поет

2. П. Загребельний НЕ працював у жанрі

А роману

В комедії

Б повісті

Г балади

3. За жанровою формою роман «Диво» П. Загребельного є

А історичним

В детективним

Б філософським

Г соціально-побутовим

4. Перу П. Загребельного НЕ належить твір

А «Диво»

В «Собор»

Б «Роксолана»

Г «Первоміст»

5. За романом П. Загребельного «Диво» Софію Київську побудував

А Родим

В Агапіт

Б Отава

Г Сивоок

6. Про кого з героїв роману «Диво» П. Загребельного йде мова у запропонованих рядках: «... великою мірою він виступає антиподом Сивоока, бо є невідьником свого високого становища. Твердість, воля, цілеспрямованість, мудрість, самодисципліна супроводжують (його) так само, як і його слабкість, незахищеність звичайного смертного?»

А про Ярослава Мудрого
Б про Гордія Отаву

В про Бориса Отаву
Г про Какора

7. Хто із персонажів НЕ є героєм роману «Диво» П. Загребельного?

А Сивоок
Б Ярослав Мудрий

В Гордій Отава
Г Роксолана

8. Кому із героїв роману «Диво» П. Загребельного було дано друге ім'я Божидар за вміння оздоблювати дорогі пергаментні книги?

А Сивоокові
Б Родиму

В Агапітові
Г Ярославу Мудрому

9. Установіть послідовність подій у творі «Диво» П. Загребельного:

А Сивоок разом з Какором їде до Царгорода
Б Сивоок будує Софію Київську
В загибель діда Родима
Г Агапіт відправляє Сивоока на Руську землю

1	
2	
3	
4	

10. Установіть відповідність між назвами творів та їх жанрами:

1 «Диво»
2 «Марев»
3 «Хто за? Хто проти?»
4 «Кларнети ніжності»

А повість
Б повість-дослідження
В п'єса
Г роман
Д оповідання

1	
2	
3	
4	

Ярослав Стельмах (1949–2001)

Ярослав Михайлович Стельмах — талановитий український драматург кінця ХХ — початку ХХІ ст. Його творчість, мабуть, більшою мірою відома прихильникам театрального мистецтва, ніж широкому колу читачів, оскільки твори письменника завжди привертала пильну увагу режисерів та постановників. Творча спадщина митця містить не лише авторські художні твори, а й переклади представників світової класичної літератури, зокрема Е. Олбі, Н. Саймона, Дж. Вассермана, Дж. Джойса та інших.

Основні твори: п'єси «Драма в учительській», «Привіт, Синичко!», «Провінціалки», «Запитай коли-небудь у трав»,

«Кохання у стилі барокко», «Синій автомобіль»; твори для дітей: дебютна збірка оповідань «Манок», «Вікентій Прерозумний», «Химера лісового озера, або Митькозавр із Юрківки», «Якось у чужому лісі», «Стережися лева», «Найкращий намет».

Це цікаво!

Шлях М. Стельмаха-драматурга до глядача часто був досить непростим. Його п'єса «Запитай коли-небудь у трав», присвячена краснодонським молодозбірникам, одразу після написання була прийнята дуже схвально – її для постановки заявили одночасно 30 театрів. Однак згодом у Києві твір заборонили, у Харкові намагались заборонити вже після першого показу, але за п'єсу вступились тоді ще молоді театрознавці Н. Єрмакова і В. Фіалко. На щастя, театральна доля не всіх п'єс М. Стельмаха була такою непростю, наприклад, «Привіт, Синичко!» одночасно йшла у 15 театрах України й була перекладена багатьма мовами, «Синій автомобіль» уже більше 10 років йде на сценах театрів з великим успіхом.

Синій автомобіль

Трагікомедія

ДІЙОВА ОСОБА

А.

Книжки. На стіні — великий портрет А. Олія.

Під ним на секретері маленьке погруддя Толстого.

Величезний письмовий стіл, захащений словниками, книжками, рукописами. А збуджено товчеться

в кімнаті, часто зупиняється, жестикулює, часом завмирає в задумі, знов кидається аби-куди.

Бува, наштотухується на стіл. На наших очах відбувається синтез думки.

А.:

Чорт забирай! Були ж колись золоті часи! Ні турбот тобі, ані клопоту, повзаєш собі без паспорта і возиш по підлозі синій автомобіль — був у мене такий, з коліщатками. (Із смішком?) Авжеж, зрозуміло, поки я їх не повідламував. Усі з тобою носяться, панькаються... А тут!.. (З ненавистю вгатиє кулаком по рукописах.) Сиди, пиши, видумуй, пробуй... Кат його знає, що іще придумати. Ні днів тобі, ні рядків! Так, на цю тему я вже писав... і на цю писав... на цю писав не я... А-а-а! Стривай-стривай... Є! Воно! СНІД! От де справжнє лихо нашого часу, от де трагедія! Страшна підступна хвороба, отруєє весь організм. Таємно, поступово, приховано. Хворий ще нічого не знає. Він сповнений творчої снаги, планів, він має намір одружитися, закоханий до нестями, хоче дітей, багато дітей, завершує роботу над книгою, котра стане вершиною його творчості... ні, геть із книгами — над картиною, так! Він створював її роки. Атож. Кращі роки життя пішли на ес-

кизи, замальовки, на компоновку, дідько його бери! Зроблено десятки варіантів, лишилися сама дурниця — злити це все в одне ціле. Він на піднесенні, він в екстазі, замикається у своїй майстерні... А вона — медсестра. Скучає за ним страшенно. Закохана, мов кішка, життя без нього для неї — торттури. І от жартома бере його кров на пробу... Нічогенькі собі жарти! Ні, вона — людина серйозна, кандидат наук. Медичних. Хоче будувати сім'ю на суто наукових засадах. Щоб усе відлагоджено, продумано до дрібниць. Щоб гени — ідеальні, генеалогія — мов скельце, ніяких епілептиків у роду... Бере його кров начебто на згортання і раптом у мікроскоп бачить... Жах! Мороз поза шкірою! Кров у жилах холоне! Виходить, у неї — теж. Ні, вони не були в інтимних стосунках. Так більш драматично. Вона сповідує строгі принципи, в неї аристократичне виховання, з колишніх. У діда — Пажеський корпус, Анна на шиї, розстріляний у сімнадцятому, баба — Інститут шляхетних панянок, померла з голоду в дев'ятнадцятому... Скільки ж це її років?.. Ото сказав. *(Лічить.)* Це прадід розстріляний, і прабаба, відповідно... Ну правильно, тепер нарешті все збігається. Ніколи не хворіла навіть на грип, удома — стерилізатор, чай кип'ятить сорок хвилин... І раптом у її обранця... Жахіття! Вона в сум'ятті. Перша думка — послати його к бісовій матері, точніше, показати йому на двері, але потім гору беруть зовсім інші почуття. Адже вона його кохала. І кохає. Справді, не дозволяла нічого зайвого, але ж почуття живе, хіба од нього втечеш? А духовна спорідненість? У них вражаюча, неймовірна духовна спорідненість. Обоє малюють, ходять на лижах, обожують Дебюссі, ні, Дебюссі — вже заяложено. Шнітке? М-м-м... Пізнувати, хоч би рочоків із п'ять тому... А от, прошу — Гофмана, так, казкаря. Ніхто його музики ніколи не чув, а от; вони люблять, наспівують одне одному... ну і ще там можна щось-таке, не проблема. І от — ніч без сну, доба на каві, тиждень на транквілізаторах, і вона наважується. Вона завдасть на свої вутлі плечі ще й цей тягар. А в неї батько — інвалід, мати — психопатка, в лікарні, брат алкоголік... ні, банально... Наркоман! Теж уже... Токсикоман, чи що? Гомик? Чорт, хто ж у неї брат? Гаразд, придумаю потім. Дисид?.. Ні, тепер це схвалюється. А, от — секретар райкому. Ні, обкому. Перший. Одне слово — родина важка. Але вирішено — вона буде поруч із ним. І потім — у нього ж талант. Величезний, могутній талант! Він завершує картину, можна сказати, справу всього життя. Самісінкий у майстерні, голодний, неголений, на вулицю не витягнеш, до неї і не потикається. Вона розуміє, вона все розуміє, вона тонка, глибока людина. Та треба спішити, відкладати нема куди, слід лікуватися. Так, медицина поки що безсила, але протримати його ще хоча б кілька років. Набирає номер його телефону, намагаючись нічим себе не виказати, із слізьми на очах, над силу намагаючись зберігати спокій, говорить своїм м'яким неповторним контральто — дівчинкою співала в церковному хорі, ні — в Палаці піонерів, тоді консерваторія, хоча що це я — вона ж лікар, піклується про нещасних людей... А! Пішла! Пішла з другого курсу консерваторії до медичного... — працює, працює на образ! Тому що зрозуміла: там вона буде кориснішою. І от дзвонить і говорить... Ха-ха! А телефон же відключений! Він — у натхненні, у творчому пориві, на зле-

ті, на фінішній прямій, нікого не хоче ні бачити, ані чути; йому все заважає, найменший шурхіт, найтихіший скрип, у трамвай за три квартали ладен кинути гранату, ні, краще камінь, усе ж таки — гуманіст за натурою. Вікна задраєні наглухо, найшліпніше, як у Пруста. Вразлива, нервова, до краю чутлива людина. Так, вразлива. На дзвінки у двері не підходить — обрізав дроти, стуку в двері не чує: в нього подвійні двері; перші оббиті залізом, другі — повстю. Він зараз увесь — поривання, весь — політ, невдержимість. В його бетонному підвалі не чути ні звуку, ані навіть шерхоту. Ну і як же вона до нього дістанеться? Як? Ні, підвал не годиться. Вогко, полотна можуть відвологнути, рами пожолобитися, фарби відшаруються, ні-і, він надто дорожить своєю роботою. Мансарда! Мансарда над сьомим поверхом, голуби... Голубів він давно потруїв — безглузде туркотіння, духовна порожнеча, примітивізм мислення, живуть на самих інстинктах, немає польоту, я маю на увазі творчого, щось там вони до того ж розносять, якусь заразу. І гидять. Загиджують карнизи. Дивитися бридко. Ще й витріщаються один на одного. Давно не бачились! Ну їх до дідька! Вони травмують душу естета. Отож ніяких голубів немає. Але немає й зв'язку із зовнішнім світом. Що ж їй робити? Лізе по пожежній драбині... Ні, надто просто, так кожен зможе... Дереться по ринві, не випробувавши її на міцність, навання, наражаючись на колосальну просто смертельну небезпеку — колись там у голубому дитинстві захоплювалася художньою гімнастикою, хоча за даних умов краще спортивною, першорозрядниця, виступала успішно, поки не народила, звичайно... (Лягається.) То в неї що — є дитина? Хлопчик? І дівчинка? А чоловіка куди вона діла? Чоловік іще... Принесли його звідкись чорти... Спився! Покидьок, фарца, валютчик, грав у більярд цілсінькими днями в Будинку композиторів... Непотріб. А навіщо тоді питається, заміж було виходити за такого? Ні-і, тут не все так просто. Так-так-та-ак... А от, прошу! Винахідник. Винахідник, котрий випередив свій час. Створив... Що ж він створив? Гаразд, проконсультуюся з ким-небудь. Носився із своєю ідеєю, оббивав усі пороги, стукав у всі двері, та розуміння не знайшов. А винахід тягнув на Нобелівську, але ж слід пам'ятати, де ми живемо. Кругом засилля розумах з ріденькими мізками, мікроцефалів у наукавниках, диплодоків з портфелями. Осміяли, обсвистали, затюкали, затуркали, звільнили з роботи, а чотирнадцять країн Західної Європи працюють тепер на його патенті. Плюс Японія. Південна Корея — так та просто квітне. Залишився, не виїхав, хотів домогтися правди, та нерви не витримали. Колосальна нервова й моральна перенапруга. Запив. А хто б не запив? Біла гарячка: кидався на неї з кулаками, вважаючи її за заступника ВААПу, напередодні відповідальної конференції, де вона мала виступати з доповіддю, поставив їй синець... На конференції не виступила, поїздка до Життів накрилася, а з нею були пов'язані певні плани... Ну то й як із таким жити? Просив, обливався гарячими сльозми, благав повернутися, але не з її характером. Тепер він уже, звичайно, ані краплі собі не дозволяє, щоранку робить зарядку і п'є по літру морквяного соку натщесерце але пізно — вже нічого не склеїш. Окрему однокімнатну вона за нього виплатила, продала

фамільну брошку, прабабину. (Пауза.) Так, ну з оцим усе зрозуміло. Типова картина, впізнається. Деталі, звісно, слід іще продумати, стереотипи — під три чорти, характер прокреслимо, ситуації допрацюємо... Ні, їй-богу, може бути. (Нетерпляче потираючи руки, йде до столу, сідає за друкарську машинку.) Так, стривай, а про що ж це я? І до чого тут цей кретин, винахідник якийсь?.. Теж мені!.. Південна Корея... Тайвань... Тут не знаєш, що у тебе в домі робиться у власній твоїй голові. Винахідник! Це ж треба!.. Чорт, скільки разів казав собі: купи диктофон, купи диктофон, не скупися, маразматика, коли треба. Працюй з диктофоном, debil. І непогані, до речі, бувають, у комісійному. У комісійному! А чому, до слова кажучи, необхідно все діставати через комісійні, через якихось осоружних тіток, знайомих чи — незнайомих, в якихось підсобках, на товкучках? Та що ж це таке? Доки воно все може тривати? В магазинах порожньо, як виметено, крім вермішелі та морської капусти ні дідька не знайдеш — теж, до речі, проблема. А він приїхав з Канади, там у них зовсім по-іншому. Фірмач, але дружньо настроєний. Хоче зробити посильний внесок, укласти угоди, створити акціонерне підприємство, вивчає попит, настрої людей, ретельно заглиблюється у суть справи. У черзі за майонезом вони знайомляться. Наближається Новий рік, без майонезу — ніяк. Холоднеча, мороз — двадцять п'ять градусів, у них там не так, а він без рукавичок, поцупили у готелі, перемерз. І вона подає йому свої... Ні, краще — він їй. Отже, поцупили в неї? Ну і добре. Зав'язується мила розмова, він дивиться на неї з ніжністю, а черга стоїть на місці: весь час підходять якісь люди, горлані, пхаються наперед, з посвідченнями, то ветерани, то учасники, то пенсіонерки загальносоюзного значення. Він здивований — у них такого немає. Вона терпляче пояснює йому наші правила. Майонез закінчується! Лунають заклики: «По пів-банки в одні руки!» — але все одно їм не вистачає. Розлучені, але щасливі вони виходять на вулицю — треба ще роздобути ялинку. Блукають по вечірньому передсвятковому, залитому вбогими вогнями місту від одного ялинкового базару до іншого. Те, що вони бачать, — краще не бачити ніколи. Хочеться їсти, а нема чого. Він запрошує її до валютного ресторану. З годинку повагавшись, вона погоджується. Уже в роздягалці згадує, що в неї дірочка на колготках, на останній парі. «Я не піду, — говорить вона, — мені незручно». Він у відчай — кусає лікті, заламує руки. Бачачи його передінфарктний стан, вона все ж погоджується, тим паче, що це єдиний ресторан у місті, де музика грає тихо. Якось вона була вже в подібному закладі — два роки тому, після чого оглухла на одне вухо. Невіліковно. Досі сіпається повіка. Але він цим не бентежиться, він цікавиться її сімейним станом. «Я заміжня, — длубаючись у тарілці з ікрою, говорить вона, — але шлюб мій нещасливий. Ми абсолютно різні люди». Він у захваті. «У нас із дружиною теж мало спільного, — радісно сповіщає він. — Вона не цікавиться справами на моїх заводах, їздить у старому «роллс-ройсі», випуску вісімдесят восьмого року. Їй плювати на моє реноме». Вона розуміє, що в Канаді теж стрічаються глибоко нещасні люди. Це їх зближує. І от, між макреллю в томатному соусі і омарами у власному соку, — у ресторані рибний день, — з'ясовується, що обоє здавна ці-

квалляється екологією, обоє небайдужі до долі нашої прекрасної голубої планети; і він і вона не користуються аерозолями, що сприяє затягуванню діри у стратосфері над Арктикою. Четверта година ранку, ресторан закривається, час іти... На прощання він підходить до «Стенвею» і грає «Пори року» Чайковського — підібрав на слух, дивлячись у себе в Канаді програму «Час». Лець стримуючись, відчуваючи, як клубок підкочується їй до горла, вона дивиться на його пальці, що довбуть знайому з дитинства мелодію, — пізніше виявиться: вона далека родичка видатного композитора, — і розуміє, що згодна на все. Тим паче, що метро не ходить, таксистки возять тільки до Ленінграда, а приватники луплять, мов за кругосвітню подорож. Вони мовчки беруться за руки і йдуть пластмасовим зимовим садом до ліфта. «Швейцар!» — злякано тулиться вона до нього, і його зворушує її недосвідченість. За помірну символічну винагороду у твердій валюті швейцар, генерал у відставці, несе її до дверей номера на четвертий поверх на руках, — ліфт на ремонті, — черговий кадебіст приносить і власноручно відкорковує заморожену пляшку шампанського, а чергова на поверсі стелить ліжко і всипає його пелюстками свіжих троянд. Ну, тепер найцікавіше: любовну сцену хвилини на сорок, щоб усім аж дух перехопило! Тут десь у мене була «Кама-Сутра»... (Підходить до стелажів, шукає.) Зараз ми їх епатнемо! Ну тут же ось стол-яла. Вже схопила якась свинюка... Що ж робити? Так-ак... Ні, це ще зарано — народ затурканий, темний, неосвічений, сексуального виховання ніякого, не зрозуміє. Коган! Коган, падлюка, схопив, він тільки одружився. Утрете. Міг би вже хоч чогось і навчитися. (Підбігає до телефону, набирає номер, тут же в розпачі кладе трубку.) Він же поїхав, майнув у медовий місяць, тварюка, з моєю книжкою. А взагалі — теж мені дивина! Сцена в постелі. Та від них уже верне. Всюди. Де треба й не треба. Нічого нового. Не оригінально: Вульгарно. Тут би слід, щось таке... незвичайне. Щоб урізалось в пам'ять, змусило замислитися, як ми, свині живемо, куди котимося! Де моральні засади, цнотливість, зітхання нишком, коли боїшся зізнатися, підійти, коли тільки побачити — вже щастя? Де «Гранатовий браслет»? Все, вирішено! Тільки гра почуттів, емоцій, тонкі коливання душі... Номер, ліжко в трояндах, за дверима підслуховує покоївка, недопите шампанське в келихах ледь береться бульбашками, чарівно іскриться в світлі нічничка... Вона йде до ванної, і поки шумить душ, у душі цього запеклого негідника щось виникає, якесь незнане доти почуття... Щось тягнеться від душі до душі. А власне — чому негідника? А тому, що більш дієво. Подумаєш: зустрілися двоє хороших порядних людей — то й що? А ти побудь негідником, і тоді спробуй, щоб у тобі пробудилося щось чисте, людське! І от вона з'являється: бліде обличчя, від хвилювання, звісно, з нею таке вперше, м'яко спадає на плечі темне волосся... ні, не люблю брюнеток — волосся золотою хвилею вкриває їй плечі, вона в нічній сорочці... Стоп, а сорочка звідки? Не з собою ж вона її носить? А! В його сорочці. Це зворушливо — тендітна постать у чоловічій сорочці проходить до ліжка, не-сміло сідає, на обличчі — складна гама почуттів, невимовні переживання. Він цілує їй руку, теж іде до ванної... І не виходить. Він вирішує, що так буде краще.

Джентльмен до самих кісток, із порядної буржуазної родини, — там у них іще збереглися такі, — стоїть перед безжалісним дзеркалом, розглядаючи своє стомлене, одразу змарніле, постаріле роки на вісім, розчервоніле од пристрасті обличчя. Внутрішня неабияка боротьба. Мов у отця Сергія. Але ні, рішення прийнято. Стоїть, чекає, поки її здолає сон. І вона чекає, але вже четверта ранку, скоро додому, готувати сніданок чоловікові і вести дитину в садочок, вона і так насилу її туди влаштувала. Засинає. Втома і переживання минулого дня беруть своє. Пролежавши у напівзабутті години з півтори, вона схоплюється, гарячково зиркає на електронний годинник — час бігти. На тумбочці бачить записку: «Дорога Марі!...» — ні, не Марі — «Дорога Наталю!» — так буде краще. — «... Я пам'ятатиму про тебе завжди. Прийми, прошу, на пам'ять про нашу зустріч цей скромний трикасетний відеомагнітофон. Не буди мене — сьогодні відповідальна зустріч із спонсорами». Наталя одразу ж розуміє, що ця високоморальна людина спала не з нею, а у ванній. Йї і на думку не спадає взяти трикасетник, але тут вона вчасно згадує, що синочок її, її єдина втіха у цьому житті, давно мріє про такий. Чергова на поверсі дбайливо загортає подарунок у золоту фольгу і целофан, кадебіст, крадькома змахнувши сльозу, одвозить її додому на своїй машині. Канадець же благородно спить у ванній. Йому незручно, кран тече, до того ж гарячої води немає. Вранці в нього підскакує температура. Ні про яку ділову зустріч і мови бути не може, але все ж він виходить на вулицю і там непритомніє. Надвечір наші жалісливі люди викликають «швидку», і на світанку наступного дня його госпіталізують. Він лежить сам-один, серед багатьох інших хворих у лікарняному коридорі на розкладачці, тому що більше лежати нема де, стискаючи у своєму, розпашілому кулаці пакетик із шприцами разового користування, відмовляючись їсти тричі на день перлову кашу. Мови він не знає, лікарі вважають таку його поведінку за голодування і на знак поваги переносять його в інший коридор, до вікна. Місце зручне, але дме. Тим паче — поруч із туалетом. Щоправда, туалетом не користуються — він давно не працює. Але там стоїть холодильник, один на всіх, де хворі, котрі іще в змозі ходити, зберігають продукти. По ночах їх крадуть варяги із сусідніх відділень, і тому їм канадець заважає. У нього безсоння і марення, але всі вважають, що він прикидається і що він — лейтенант із Відділу боротьби з розкраданням соціалістичної власності. І вони ставлять собі за мету отруїти його. Е-е, це вже я переборщив. Через шматок ковбаси? А що? Діждемося ще й не такого. Хоча це вже проблеми охорони здоров'я — навіщо воно мені? А чому б і ні? Вони теж заслуговують аналізу. Аналізи роблять абияк, в аптеках вакуум, забули, який на вигляд валідол, про снодійне для творчої особистості я вже й не мрію. В мене нерви висотані, розшарпані, мучусь тут, а вони... Убивці! Нехай побачать себе збоку! Тим паче, що лікарям канадець теж на перешкоді. Як бізнесмен, як спостережлива людина він помічає, що під час нічних чергувань вони замикаються в ординаторській з медсестрами, мотає на вус, що ліки, виділені їм на тиждень, випаровуються в один день, хворим дають винятково амідопірін, а анальгетики ковтають самі, його шприци одноразового

користування щезли безслідно, то ж приспати його практично неможливо — вколоти себе він не дозволяє, боїться через спільну голку заразитися СНІДом. А-а-а! Ось воно! Згадав! Винахідник! Чоловік кандидата наук, а він... він же художник у мансарді. Ху-у ти, слава тобі, Господи. Згадав. Так, ото ж вона вирішує бути з ним поруч у цей важкий для нього час і дереться на сьомий поверх по ринві. Ось перший поверх, другий, третій... Вона стомилася, але поривається у височінь, до нього, до коханого. Збирається натовп, одні кричать «зłodійка», інші — «повія», та вона не зважає на образливі вигуки, вона розуміє... До речі, «повія» — чим не тема? Справді, трохи заяложена, достатньо надокучила, вже не нова — то й що? Адже це зважаючи в якому ракурсі... Подумаєш, зняли два-три жалюгідних фільми, щось там написали в газетах — і це все? А піднятися до художнього осмислення, до діалектичного протиріччя — духу бракує? Це ж золоте дно для проникливої людини. Тільки ні в якому разі не засуджувати, засуджувати найлегше, ти сам он спробуй, не шкодуючи сил, використовуючи кожную вільну хвилину, віддавати усього себе улюбленій професії. На це, знаєте, не кожен піде. Тут слід із співчуттям: сутенеру плати, таксисту найманому плати, рекетирам плати, усім плати, добре, як іще своя квартира є, а коли винаймаєш робочий куточок? Як може нормальна жінка заробити такі гроші? Тут із душею слід поставитися, з розумінням. А особисте життя? Коли — як працюєш у нічну зміну, а вдень відсипаєшся? А які тут випливають драматичні ситуації, які колізії — це ж волосся дибки!.. А як до того ж вона ще й покохає, а професію свою кинути не може — душею прикипіла, серцем присохла, це ж не жарт — стільки років віддала! (*Зворушено.*) І от вона покохала... Фантастика! До речі, фантастика не завадила б. Усі тепер аж чманіють від фантастики. Наприклад, літаючі тарілки — чим погано? Час уже дати широку панораму подій на тлі поодинокого, на перший погляд, випадку. Пов'язати з дійсністю, непростою, складною, менше утопії, використати ситуацію лише як канву, як узор, до того ж широкі можливості для підтекстів... Так, може бути. Плавно опускається апарат, у них там щось зламалося. Вийшла з ладу фотонна тяга — замість швидкості світла вони вже пересуваються із швидкістю звуку. І ось вони летять над Землею, шукають, де б сісти і раптом — вогні. Вони думають, що це посадочні, їх розпалили брати по розуму, та виявляється — це колгоспники в полі одігрують трактори, розкопавши їх з-під снігу. Скоро посівна. Від роботи потужного двигуна, хоч він і дихає на ладан, розтають сніги, прогривається земля, а випромінювана кораблем радіація діє на озимі, що були посіяні, але так і не зійшли три роки тому. Поле змінюється на очах — колосяться хліба у людський зріст, згинаючись від урожаю, квітнуть помідори. Голова, Герой із Зіркою, вже передчуває Ленінську премію, він просить дорогих непроханих гостей залишитись назавжди, або хоча б продати свій апарат, щоб періодично його вмикати. Він обіцяє прибульцям золоті гори: кожному по мотоциклу «ІЖ» з коляскою тверду зарплату і по два кіло гречки в місяць на брата. Ті кволо опинаються — їм теж сподобалися ці безкорисливі напівголодні хлопці, котрі працюють лише заради того, щоб довести усьому світові: ідея

своє ще не віджила. Але є ретроград — він проти прибульців: очікуваний через них урожай дівати нікуди, немає складських приміщень, вивозити його — не вистачить техніки, до того ж не треба удобрювати поля, а куди в такому разі дівати хімікати — знову в річку? Одне слово, море проблем. Він грубо, виклично і недвозначно розмовляє з командиром прибульців, і той обіцяє впоратися і вшитися протягом тижня. Але тут голова, Герой із Зіркою, бачить красуню Ету — дочку командира. І все! День і ніч він кружляє на своєму велосипеді навколо космічного корабля з надією побачити хоча б краєчок її скафандра... (*Хмаріте.*) Якесь нісенітниця. Не життєво. Не тонко. Грубо. Не піде. Закреслюю. Кому це треба? Ми покликані у цей світ, щоб вражати, до чого ж тут цей розумник, композитор із Зірочкою? Постривай — який ще композитор? Журналіст! Та ні ж бо, як його... А, художник. Атож. Сидить собі у своєму бункері — відімкнув світло й перекрив газ... так-так... а бої вже точаться на вулицях Берліна, у самому осиному гнізді... Вовдур! Які бої! Він же наш сучасник, а у творчості навіть випередив свій час. Гітлер іще тут причепився, сплив із небуття, параноїк! Ну в мене ж і думка працює! Але це й непогано. Працює, бо я існую, мозок функціонує, підказує несподівані варіанти, бунтівливий дух не знає спокою, я — на межі можливостей, я весь — клубок нервів, згусток енергії, гранична напруга розуму, фантазія нестримна, і все це запліднене високим летом натхнення. Працювати! Працювати щодня — і ніякого попусту. Це і є єдиний шлях! До успіху, до визнання, до реалізації всіх творчих задумів. Яких задумів, нездаро? За півдня теми не можеш знайти? Жодного образу, характеру. От Гоголь, наприклад. Виходжу, каже на Невський, і носом чую двадцять тем. Щоправда, він же й ніс мав! — куди там моему! (*Підходить до дзеркала; роздивляється себе, мацає ніс. Невдоволений.*) Авжеж, куди моему до його дзьоба. Тут таки його зверху, шельми. Прибульці ще оці... Добре було б про щось вічне, зрозуміле, близьке кожному, заповітне, Повість про сім'ю... Почати з бабусь, дідусів. Як у Діккенса. Повіває такою собі патріархальністю... Одного пречудового дня знайомляться молоді люди, а власне — мої батьки. Для мене той день був і справді пречудовим — лотерейний білет. Тато був напрочуд скромною, навіть сором'язливою людиною. Таким залишився він і згодом, коли здобувся всього, про що тільки може мріяти молодий учений. Навіть не уявляю, як він наважився підійти до моєї матінки. А діло було ось як: нікому не відомий біолог приїхав до заштатного містечка. Необтяжливе відрядження. І ось він тиняється вулицями, або, як заведено говорити, знайомиться із пам'ятками, котрих у тому містечку зроду не бувало, і раптом бачить красуню. Такі стрічаються — і то дуже рідко! — лише в малесеньких містах. Біолог втрачає ґрунт під ногами, він сам не свій, він вражений, він гине. Він іде за нею, мов тінь мов мана, мов сомнамбула, висловлюючись пишномовно. Не чіпляється, не докучає, не клеїть, не пропонує познайомитись, не розпитує, як відшукати таку-то вулицю чи будинок — просто мовчки йде за нею слідом. Красуня озирається раз, другий, додає ходи — не відстає! Коло свого дому, точніше, перехнябленої напівзгнилої халупи вона зупиняється — він теж. «Що вам потрібно?» — питає вона

з викликом. — «Познайомитися з вашими батьками». — Вона знижує плечиками, демонстративно штовхає хвіртку: «Прошу!» Вони йдуть доріжкою, заходять до кімнат, вона каже: «Мамо, тут один дивний суб'єкт хоче з тобою познайомитися». — Батька в матері тоді вже не було. З'являється моя бабуся, як завжди, із цигаркою в руці, курила вона винятково «Казбек»: «Так?» — «Я прийшов просити руки вашої дочки», — сказав батько. Його нахабство настільки приголомшило мою матінку, що вона навіть не спромоглася відмовити на таке скромне прохання — спасибі, мамо! Через місяць вони зареєструвались і тато забрав її із собою, а за рік народився я. Так починається моє дитинство, отрочтво, юність. Жили ми скромно, вчотирьох, — пізніше до нас приїхала бабуся, — в одній кімнаті, розгородженій книжковими полицями. За сімейними переказами, триста грамів полтавської ковбаси були святом. Тато багато працював, і частенько я прокидався серед ночі від зеленого світла його старенької настільної лампи. Щоправда, тут же й засинав. Безсонні татові ночі обернулися в щасливий день: він дістав престижну премію — медаль Академії наук, згодом цих премій було багато. Академічні посадовці заговорили з ним як з рівнею. Де наша кімнатка! Дали квартиру, а згодом, коли мій тихий тато став академіком, перебралися до квартирищі — кімнат у ній було вже не злічити. На той час я вже мав сестру й брата — створювався клан. Квартира була в старому будинку — тепер уже не зводять таких, — височенні стелі, величезні кімнати, простора кухня, широкі довгі коридори, комірчини, всякі там підсобки; по ній можна було гуляти й заблукати. Переїздити ми не квапилися — мати заповзялася робити грандіозний ремонт і підійшла до нього аж надто серйозно, як і до всього, за що вона бралася. Вона розуміла, що кращої квартири в нас уже не буде, бо таких не існує в природі. Отже, треба влаштувати все так, щоб у ній зручно було жити й працювати довгі роки. Очевидно, мати давно виношувала цю думку. У неї виявилися в предостатній кількості зарубіжні журнали з фотокартками й плануванням інтер'єрів, звідкись виникли каталоги, альбоми із взірцями кольорів і відтінків, — навіть будівельні довідники! — вони зайняли окрему полицю. І всю свою шалену енергію вона вклала нині в ремонт. Це був навіть не ремонт, це була творчість. Ламалася підлога, трошилися стіни, виймалися двері й віконні рами. Будівельне сміття з квартири вивозилося машинами, але, здавалося, його аж ніяк не меншає. І серед усієї цієї пилуги, серед куп пооббиваного тиньку, уламків цегли, дощок, старого зідраного паркету ходила мати: щось прикидала, обмислювала, вимірювала рулеткою. До будівництва вона ніколи не мала ані найменшого стосунку, і раптом — така неймовірна винахідливість, фантазія, вигадливість, сила-силенна смаку. От де вона себе знайшла! І виконроб, і робітники дуже швидко збагнули, що халтури не буде, мати вміла поставити на місце, але головне — вона і їх надихнула, розбуркала в них якийсь запал. Слів «не можна» або «так не робиться» для неї не існувало. Якщо мені потрібно, якщо я хочу — зробити і можна, і треба. Зводилися на новому місці стіни, прорубувалися ніші, вбудовувалися шафи... А тоді стали звозити меблі. О, Боже мій! З яких комісійних, у яких старосвітських,

що доживали свого віку, бабусь, з яких колекцій брала мати усі ці стільці із гнучими ніжками й мереживними різьбленими спинками, ці овальні столи, ці крісла, ці козетки, банкетки, кушетки, ці жирондоли? Які музейники ще й досі ридують і кусають лікті, що вся ця дивина не опинилася в їхніх експозиціях? Усе було дібране в одному стилі, в одній кольоровій гамі, а коли щось розсохлося, вийшло з ладу — тут же ремонтувалося; все розставлялося й пересувалося десятки разів, поки не знаходило своє єдине належне місце. Батько дивився на все це із захватом і легким переляком — скільки пригадую, він ні у що не втручався. Він, як і перше, багато працював. Майже ніколи не з'являвся на зборах, не встрявав ні у чвари, ні у сварки, жив відособлено, до влади не рвався. Він був незалежною людиною, ніколи ні перед ким не запобігав, хіба що перед дружиною, у котру був так само закоханий, як і в той далекий день їхнього знайомства. Природа щедро обдарувала його, чого багато хто не міг йому пробачити. Але він ставився до ворогів поблажливо. «Ну подумай,— казав тато, підсміюючись,— а що йому лишається, коли він сам нічого не вміє». І ось знаменний день прийшов: нас повели оглянути житло. Все в ньому блищало і сяяло, тішило око й зачаровувало. Щаслива мати ходила за нами, радо вслухаючись у наші зойки та стогони — слів од захвату бракувало. Тоді ж я якщо не збагнув, то відчув: мама — особистість! Яка воля! Яка енергія! Яка творча спроможність! Вона була щасливою, вона пишалася. Собою, своєю працею, пишалася своїм чоловіком, своїми дітьми. Мамі було все важливо: хто з нами товаришує, з ким ми знаємося, хто до нас заходить. Вона неодмінно мала познайомитися з кожним, поговорити, взнати, зрозуміти... У вигогливому допитливому погляді завжди читалося: а ти гідний того, щоб бувати в нашому Домі? І справа тут була не в снобізмі, просто до кожного з моїх друзів вона підходила із своїми мірками: чіткими, виваженими й певними. Якось вона несподівано зайшла до кімнати, коли я цілувався з дуже милим дівчам моїх років. На моє природне обурення мати відповіла: «Але ж це жахливо! Як вона тільки могла дозволити, щоб ти цілував її з рукою в кишені!» Одного разу я випив більше, ніж слід, і в матері тут же з'явилася нова приятелька — із жахом я довідався: ця тітка з дитячої кімнати міліції. І, водночас, коли одна близька мамина подруга сказала, що я ношу надто довге волосся, мати перестала з нею товаришувати — ніхто, крім неї, не мав права робити мені зауваження. Щоправда, невдовзі додому був запрошений перукар. А то ще завела якусь книжечку й занотувала в ній наші розмови, коли я відповідав їй надто гостро й непоштиво. Якось я виявив у неї телефонні номери моїх приятелів — мати не полінувалася переписати мій записник. Усе це не миналося так просто — між нами зароджувалося відчуження. Я все ж був сином свого батька і мав неабиякий потяг до незалежності. А що ж мої сестра з братом? Ну, про них розмова окрема. Сестру мати повністю підкорила своїй волі. Мені важко було зрозуміти, як покірливо терпить вона всі мамині зауваження, зачіпки, заборони, не раз бачив я її сльози після чергових вичитувань. Але здавалося: сестра раз і назавжди змирилася й здалася. Вона горнулася до мене, ділилася зі мною своїми таємницями й одкровеннями. Я її ду-

шевно любив, але чи то через дурощі, чи то через молодість частенько підсміювався, піддражнював, перекирвав її реакції на всі мамині дорікання: «Так, мамочко. Добре, мамочко. Звичайно, мамочко». «Як ти можеш терпіти? — казав я. — Ти що, інших слів не знаєш?» Сестра погоджувалася зі мною — і по всьому. Вона підкорилася всім правилам Дому. Була вона милою, чутливою дівчинкою. Але ж при цьому й брехала безбожно. Знаючи, що за найменшу провину, за кожен крок не на догоду матері її чекає покара, вона з часом виробила в собі віртуозне вміння викручуватися й вибріхуватися. Крім того, в неї з'явився скляний погляд, з ним вона й вислуховувала всі повчання й напучування, не забуваючи, проте, повторювати: «Так, мамочко, добре, мамочко». Насправді ж усе їй було байдуже-сінько. Вчилася вона абияк, щоправда, багато читала, просто ковтала книжки. Любила багатіти думкою: вчитиметься в університеті, вивчатиме мови, перекладатиме... і ще, і ще... Все не пішло далі прожектів, хоч університетський курс вона с'як-так здала. У найвигіднішому становищі був брат: із ним носилися, дивилися крізь пальці на всі його милі і не завжди безвинні витівки, він вештався, де хотів і з ким хотів, додому з'являвся, коли заманеться, чого й мені свого часу не дозволялося, про сестру я вже й не кажу. Таку мамину поблажливість я пояснюю не лише тим, що брат був улюбленцем родини; мати вповні вичерпала свій запал, виховуючи мене й сестру, на наймолодшого її не вистачило. Не забудьмо до того ж, що на той час вона була не юною подругою невідомого аспіранта, а дружиною академіка, ушанованого на весь білий світ. Це додавало їй обов'язків, і найпершим із них був усе той же: берегти Дім, додержуватись порядку в Домі; як і завжди, сякочому, блискучому, немовби випрасуваному. Він, як і до того, залишився маминим і слабким, і сильним місцем. Тепер вона колекціонувала скло — витончені вази, посудини й штофи у скляних шафках і на сервантах надавали Дому незваної досі вишуканості. Приходили гості, часом і високі, і всі вони були в захваті од маминої краси, її гречності, її кухні» — готувала вона пречудово. Не одразу, не всі могли збагнути, яка залізна воля прихована за цією непереборною жіночністю. Як і перше, весь Дім, його побут, його зв'язки із зовнішнім світом трималися на мамі. І нерідко бувало: якась нова людина, лише раз зайшовши в Дім, більше в ньому вже не з'являлася — матері вона не сподобалась. І наші друзі — мої, брата, сестри — навідувалися до нас нечасто, хоча в кожного була своя кімната, і жили ми майже сепаратно, відокремлені від батьків довгими передпокоюми — ні голосна музика, ані голоси наші турбувати їх аж ніяк не могли. Тонка крига між мною і мамою з кожним днем міцнішала. Мене допікав її диктат, нездоланне бажання брати участь у моїх справах і проблемах, знати усе до останку про мое життя і впливати на його перебіг. Дедалі частіше повторювала вона: «Нехай я помиляюсь, але я — ваша мати». Це означало одне: слухатися слід беззаперечно. Але — дивна річ! — усе ж від Дому не віяло холодно, жили ми у злагоді, майже завжди обідали всі разом у нашій променистій од світла вітальні. На той час я вже зустрічався з однією тендітною істотою, котра професійно грала на піаніно і вчила французьку. Хоч як це не дивно, моїй мамі істота заім-

понувала, і я час од часу ловив на собі мамин розуміючий погляд. Але ми закінчували інститут, наближалася мить розподілу, а визначатися я не квапився, й Істота, не дочекавшись ні моїх запевнень, ні присягань, ані конструктивних пропозицій, сіла одного разу в таксі з рожевою лялькою на капоті і рвонула до найближчого ЗАГСу з моїм однокурсником. Я дуже переживав, але недовго: на превеликий мій подив, виявилось, що життя триває, що довкола повно довгоногих дівчат, ладних підтримати тебе у скрутну хвилину не лише морально. І я самовіддано кинувся у гостинні обійми. Мама, із властивою для неї рішучістю, і тут намагалася скеровувати мене в моєму селекційному рвнні, та швидко й вона збагнула: такій силі, як пошук ідеалу, навіть їй протистояти важко. Що там не кажи але й батьки вже не були молодими — вражий час брав своє. А я вже ходив на службу і двічі на місяць розписуючись у відомості, слухав чарівні слова: «Суму літерами, прошу». І швидко з'ясувалося, що на сусідній кафедрі на олтарі англійської філології палає чарівна й незалежна жіночка. З'ясувалося також, що погляди мої на те, якою мати бути дружина, багато в чому збігаються із поглядами її колишнього чоловіка, котрого на той час вона ледве здихалася. І одного разу я запросив її у Дім. За врочистим столом сиділи гості, багато хто привів із собою дітей. Думка про імпровізований концерт виникла, мовби сама по собі, і ось уже юні генії, захоочувані оплесками, підходили, розчервонілі од хвилювання, до інструмента і, хвацько відбарабанивши «Танок ельфів» або «Турецький марш», сповнивалися ще більшої певності у своєму месіанському призначенні на вщасливленій ними землі. Моя подружка дозволила собі зробити кілька зауважень, цілком безневинних, але неприпустимих у атмосфері загального захвату. Крім того, сиділа вона чи то незграбно, чи занадто вільно, схрестивши свої зазмагли ноги, і це було сприйнято як виклик. Насправді ж, як довідався я згодом, у нашій сяючій, освітленій, мов знімальний павільйон, вітальні моя подружка виявила: в неї по шву зненацька тріснула туфелька, що вона й намагалася приховати. Мати, зрозуміло, була з нею привітна, але з її стиснутих вуст, з її прохолодного погляду я розумів: маминих симпатій моя колега не здобула. Та мене це мало непокоїло, мене це тільки потішало. Я був певен і себе, і свого почуття. Сталось, сталось! Того ж вечора проводжаючи свою обраницю, я запропонував їй злити наші долі. Пропозиція було сприйнята прихильно. «Ти жартуєш?» — охнула мати, коли я сповістив про своє рішення. На той час уже знайшлася достатня кількість доброхоток — агентурних відомостей зібралось надміру, вирок не підлягав обговоренню: я припускаюся фатальної помилки. Був викликаний батько, він вислухав матір, співчутливо похитав головою, та все ж обережно зазначив, що тут останнє слово за мною. «І що, вона житиме в нас?» — поцікавилася мати. Я її заспокоїв. «Вітаю, — мовила вона, — хоча й нема з чим». На весіллі з усієї моєї рідні приїхала сама лише бабуся. Вона вже не курила «Казбек», тільки дивилася на всіх — на мене, на дружину, на моїх друзів — із сумовитою й відстороненою ніжністю. Бабуся випила вина, заспівала кілька старовинних романсів; усі були від неї в захваті. Вона наспівувала навіть у таксі, коли я відвозив

її до неї додому, адже тепер вона жила окремо. До батьків ми заходили рідко — зберігався прохолодний нейтралітет, та щоразу я ловив на собі гіркий розгублений мамин погляд. Вона так і не змогла збагнути: навіщо, чому вчинив я всупереч її волі. Мої ж стосунки із батьком залишилися без змін... (Пауза.) Так... А до чого це я все? Знову занесло, ну? Спогади ці... 3 них кожуха не пошиєш. (Зиркає на годинник.) Боже ти мій, як мчить час! Що це зі мною? На чому ж я зупинився?.. Ага: канадець, потруївши голубів, замкнувся в мансарді «Інтуриста» і почувається все гірше й гірше. Так... (Пауза.) Ні. Переплутав. У мансарді — художник, а цей... Що з ним? Уже одужав? Я просто не знаходжу місця — як він там? Гаразд, зараз ми з ним хутенько покінчимо. (Пауза.) А й справді — чого з ним воловодитися? Помер у лікарні — та й по всьому. Хоча ні, шкода. Теж людина. Тим паче, що Наталія жде його. Із трикасетником. Із тим, що його синочок її, меткий такий хлопчинка, встиг уже на деталі розібрати. У гуртку «Вмілі руки». А що вона чоловікові скаже? Га? Звідки в неї відік узявся? Не знайшла ж вона, його на вулиці! Рухавички поцупили, а відік знайшла. От іще за неї голова в мене болітиме. Нехай сама із своїм чоловіком розбирається. Ні, так не можна. Тільки логіка. Усе має бути виважено й продумано. Щоб і голки не присунути. Щоб ніяка собака й не дзявкнула, щоб ніякий критик і цвінькнути не наважився. Хоча вони недорого й візьмуть — обкидають болотом з голови до ніг, що б ти не написав. Теж мені професія! Повчають, повчають — хлібом їх не годуй... Ну та Бог із ними, чоловік їй що скаже? А поїхав чоловік на півроку. До Африки. Він бактеріолог, а там саме епідемія. От його й послали. Бродить оце болотами у малярійній масці. А тоді заразився туляремією або муха цеце вкусила — і помер. Ну ні, занадто вже похмуро. Той Богові душу віддав, цей... Що ж вона тепер робитиме? Ну, то цього реанімуємо. Одужав канадець. Лікарі довго, але безуспішно боролися за його життя, а тоді його все ж таки, знайшли свої, з посольства, і відкачали за півдня. Надвечір він уже сидів за столом переговорів із такою умовою: якщо лікарню, в котрій він лежав, зрівняють із землею, а лікарів позбавлять дипломів, він задушно збудує нам цілих три з їхнім обладнанням. На тому й погодилися. Головлікар добу плазував на колінах, закликав малими дітьми, божився повернути всі хабарі за операції та за ліжко-місця, але канадець неблаганний. І от напівживий, окрилений, кружляє по місту — шукає її. Але де? І тут його осяває! Блискуча здогадка! На четвертий день він знаходить її у черзі за хеком сріблястим — День шахтаря, без хека не обійтись. Кидається до неї — вона вже ледве тримається на ногах, — підхоплює на руки, намагається віднести до свого «порша», але вона, судомно вчепившись за бабцю перед собою, волає: «Ні! Тільки не це!» І її можна зрозуміти: залишилося достояти якихось чотири години. Одліпившись від бабці, вони прямують до «порша», з котрого на той час уже видлубали фари, зняли двірники й колеса... От іще, до речі, проблема, слід запам'ятати, їхати нема на чому. А їм і не потрібно їхати: вони ширяють над надвечірнім містом у промінні призахідного сонця, як у Шагала, тим паче, що вулиці й тротуари, як завжди, перериті, довкола купи землі, обрізки труб і ще якась

будівельна гидота. З труб хлюпоче вода. За цей час вони вирішують побратися. Звісно, до нього вона не поїде, це однозначно, вона надто любить свою батьківщину, злиденну, зате найбагатшу духовно, хіба що так, на день-два, прилучитися до загальнокультурних цінностей, походити по музеях, ближче познайомитися з їхніми контрастами. І знову вони відкривають номер, знайомий їм до болю номер готелю, що навіть на них такі ніжні й сентиментальні спогади. Але ж тепер усе вже буде по-іншому... (Пауза.) Це так думає абсолютно недосвідчений ловець читива, повний профан у літературі, жалюгідний пігмей інтриги і фабули. Вони відкривають двері... Ха-ха-ха! У номері на купі чемоданів сидить дружина, його дружина. Прилетіла, голубонька, скучила, вирішила зробити сюрприз. Німа сцена хвилин п'ять. Тут я змальовую складну гаму почуттів, вирази облич, нервові посмикування повік, судомне зіпання ротом, тахікардію, дистонію — це зрозуміло. Але далі, далі? За цей час його дружина скінчила курси менеджерів у Прибалтиці і цим самим зруйнувала несхитний, як здавалося, мур, що розділяв їх. Окрім усього, вона ще й зробила собі пластичну операцію і нині виглядає принаймні як Наталчина дочка, а головне — нагадує чоловікові про шлюбний контракт, що геть вилетіло йому з голови, — за яким у разі адюльтеру дев'яносто процентів його рухомого й нерухомого майна переходить до неї. І Наталя розуміє: проти таких потворних і жорстоких законів їхнього суспільства вона безсила. «Прощавай», — шепоче вона знекровленими губами і вкрай депресована, спустошена, вимучена й виснажена чвалає довгим готельним коридором, нафаршированим апаратурою для стеження. Ось співчутливо тисне їй руку чергова, котра на своєму віку була в бувальцях, скрушно стає у фрунт старий досвідчений швейцар дядько Микола, як любовно звать його в органах, знайомий кадебіст на мить одривається від приладу нічного бачення і віддає їй честь. Поза сумнівом — усі ці чужі люди вже не випустять її з очей. І знову нічне місто... Темні єгипетська. Суцільну тишу порушує лиш дзеленчання шибок у віконних рамах — це готуються до святкового параду танки. Ось Наталчину тендітну постать освітлюють фари однієї колони, другої, третьої... А тоді вона розчиняється у темряві, і ніяких однозначних кінцівок. Ніяких посмішок Кабрії. М'яке запитання зависає в повітрі — що чекає на неї? (Сам вражений тим, що сталося. Завмирає.) Ху-ух. Здається, воно. Та-ак, ну, тепер за роботу. Розширимо, зважимо. На сльозі, на сльозі, звичайно, але другим, третім планом. Так, щоб жінки не заливали сльозами сторінки, а бібліотекарі відмовлялися приймати книгу, просто щоб довго й сумовито зітхали, а чоловіки замислювалися над тим, чого не вміють берегти. Так, це література моральна. Та й що? Саме в наш час, загального падіння моралі, нівечення вікових засад суспільства така й потрібна. Архінеобхідна. Дещо сентиментально — то що ж за біда? Хіба сльози не очищують? Одна-єдина сльозинка немовляти: не очищує? Тут би непогано підпустити що-небудь крилате. Типу: «Допоки, Катіліно?...» або ж «Париж вартий меси», чи, принаймні, «Проте, я вважаю, Карфаген має бути зруйнований». Теж непогано. М-м. (Прибирає, пози.) «Проте, я вважаю...» Чорт, якого актора втратили в моїй особі... Теж було.

Наполеон, чи що? Усе було. Усе крилате вже випурхнуло. От, до речі, чим не проблема: один пише-пише все життя, старається, трудиться, із шкіри пнеться, перелопачує тисячі тонн словесної руди, — теж не я сказав, а шкода — не відходить од машинки — і нічого. Глухо. Все намарно. Ніхто тебе як не знав, так і не знає. А інший так, між іншим, мимохідь щось там бовкне, і маєш; вдячна пам'ять нащадків забезпечена. Прикро. А коли подумати? А перефразувати? А ту ж саму думку оформити новою словесною оболонкою? Так, щоб ніхто не здогадався. Ти знатимеш, а більше ніхто. «Проте, я вважаю, Бердичів має бути зруйнований». Ахінея якась. До чого тут Бердичів? І за віщо? І взагалі антисемітизмом відгонить. Кому це потрібно? Не знаю, може, комусь і потрібно, а мені так точно ні. Панове, мені це не потрібно! До речі, теж тема. Вона — аристократка, а він — єврей. Але командарм. Але смаглолиций. Дістає призначення за кордон. Вона вирішує їхати з ним. Усе кинуте: звичне життя, рідні, друзі, ідеальні умови побуту. Але джура-негідник заздрить їхньому нелюдському щастю і вирішує... (Згадав. Спохмурнів.) А-а, он куди мене занесло. Теж було. Отелло. (Обізлився.) Ну то й що? Усе було. Нічого не було, чого б не було. Он про кохання пишуть тисячі років — і нікому не набридне. Читають, охають, вмиваються слізьми, хапаються за серце. А де хоч щось нове? Він любить її, а вона його — ото диво! Або вона іншого. Чи він іншу. Так ні ж бо — доять і доять тему без усяких докорів сумління. І доять, і доять... Щоправда — це як поглянути. Інша річ — могутність таланту, глибина проникнення, сила відтворення... Цього мені не позичати. Але тема, тема... Сюжет — так, це моє слабке місце. А от розробка характерів, психологізм — тут ми ще подивимося, чиє зверху. Трясця його матері! — ну як усе ж таки добре художникам — устрої собі в склянку яку-небудь хирляву гілочку, як нема натхнення, та й малюй собі. То на підвіконні, то в альтанці. То в промінні світанкового сонця, то в промінні призахідного. То осінь тобі довкола, то весна. Набридне — візьме цю саму гілочку у вазочку вставить чи ще там куди. Ну чому я не художник? За півдня вже двадцять картинок намалював би. А композитор? Устав собі зранку, після вчорашнього трусить, голова тріщить, руки тремтять, ледве доповз до рояля — па-ба-ба-ба-а!!! — і весь світ цитує. Ні, так міркувати, звичайно, не можна. Примітивно. Соромно. Такі міркування не гідні справжнього митця, вони принижують його. Слід поважати представників суміжних творчих професій. Отож — кохання... А до речі, як там мій художник? Адже до нього по іржавій, позбавленій будь-якої привабливості й естетики, трубі дереться, ризикуючи життям, його обранка. А він нічого не знає. Він у цей час стоїть біля прочиненого вікна з пневматичною рушницею і цілиться в чергового голуба. І враз чиясь рука мелькає в нього перед носом, чіпляється за карниз, а тоді з'являється і вона сама. А карниз, між іншим, не новий, будинок давно не ремонтований, як і всі інші будинки в районі, у стінах тріщини, дах протікає, — по-жилці не раз скаржилися, — і карниз ось-ось відірветься. Спершу він сахається від неї, а тоді уважніше вдивляється у її спотворене жахом і любов'ю до нього обличчя, і здається йому, що перед ним мерехтливе видіння, геній чистої краси...

А тоді враз його осяває — а стократ же твою ма! — та це ж вона! Вона! Кидається до неї, подає безкорисливу руку допомоги, затуляє до себе. І враз якась незрозуміла, потойбічна містична сила... Аргороз, щодо містики — на неї нині попит. Усі ці гадання, руни, блюдечка, гороскопи, дзеркальця, віск... Може вийти непоганенька річ. Ну гаразд, це потім, а тепер містична сила кидає її до нього в обійми. А він заріс, неголений, немитий, нечесаний, висхудний, лише огонь ув очач — невгасимий, незнищений вогонь, що в ньому згорають на попіл кращі діти людства, істинні жертви ідеї, котрі присвятили себе служінню людям. В ній прокидається величезна ніжність. Ніжність матері, сестри, дружини. Так, дружини. Вона відчуває у цю мить, що готова стати матір'ю. І тут її погляд падає на шойно завершене полотно. Так-так, ця сцена, мов жива, стоїть у мене перед очима: півморок мансарди, дах із дірками над головою, крізь них час од часу пробиваються промені холодного осіннього сонця, і один з них падає саме на картину, надає їй неповторного звучання; вона ніби освітлюється із середини, це наче чари. О, ці фарби!.. Фарби він готує сам, як давні майстри: не довіряє вітчизняній промисловості — товче у ступі, розтирає, змішує, пише лише на жовтках, — ця композиція, цей мазок, цей ракурс! Цей ґрунт!.. Ні — ніякого ґрунту. Левкасі! Він пише на дошках. Ікони. І штовхає їх потім, звичайно ж, не в Монголію. Але все одно — вона вражена. Ніколи в житті не бачила вона нічого подібного. Та й ніхто в цілому світі не бачив. І не побачить, тому що через несправність електропроводки мансарда разом із будинком згорить. Вогонь перекинеться на поближню залізничну станцію, де стоятимуть цистерни з нафтою, і на фосфатний завод. Уся палаюча отрута полетить в останню в країні реліктову красуню-річку, де ще водилися осетрові. На щастя, жертв не буде. Електрика, з чийої провини сталася пожежа, позбавлять місячної премії. Але це потім, у другій частині, а тепер!.. Із тремтінням у душі, шанобливо опускається вона перед картиною навколішки, притискає руку до грудей — у неї гарні груди, і зараз — напівголені: ще б пак, спробуй по ринві на сьомий поверх! — а затим зводить свої набряклі від сліз очі на нього. У цю мить вона здатна на все. Забувши про мету свого візиту, вона кидається на нього — який же я швидкий, — вона повільно устає, несміло наближується і віддано кладе голову йому на плече. Усе вирішилося для неї в лічені секунди. Нехай! Нехай там хоч що! Це сама доля, провидіння, фатум! Вони пройдуть решту свого недовгого життя рука в руку, пліч-о-пліч, нога в ногу. Краще декілька років разом із генієм, ніж усе життя з якимось ідіотом, котрий не відрізняє, раннього Дюрера від пізнього Сезанна. І в цей час на підвіконні завуркотіла голубина пара — чорт забирай, який символ! Він відсторонюється од неї, вона ж, знаючи його милі звички, із жахом спостерігає — що ж то буде? А він уперше в житті набирає в жменю пшона й сипле їм. І сонячний промінь, що несподівано пробився удруге протягом дня крізь дим із труб сусіднього коксокомбінату, освітлює його по-своєму добродушне, в чомусь навіть миле обличчя. (Пауза.) Так, це життя, життя, і ніякого сюсюкання, ніякого псевдоромантичного блявкання. І все зрозуміло без зайвих слів. Геніально! (Пауза.) Але не більше.

(Пауза.) А коли чесно, поклавши руку на серце... Одверта маячня. Абзац! Приїзд! Бридня повна, щоб не казати більше. Та що ж це зі мною, врешті-решт? Куди я кочуся? Чи вже скотився — далі нікуди? Що ж це я нічого не можу придумати? Нічого путнього? Але ж цього не може бути! Досі придумував, і раптом — маєш, не можу... Адже писав я колись!.. (Із нафосом.) Адже гримів!.. Ну, припустімо, не гримів, а в певному колі був доволі добре відомий. Були ж у мене милі речі, щирі, лише мої... Як мені вибратися з цієї прірви? За часів Нерона жив поет, котрий писав погані вірші. Імператор сказав: убийте його батька. Коли і після цього поет не став писати краще, Нерон наказав: а тепер убийте і його самого. І в мене ж були свої гіркі часи, вони ще в мені, я про них думаю... То ж — усе на спродаж? Інтимні речі... Навіщо? А як і тут нічого не вийде? Тоді пиши про канадця, про мансарду, про красуню Ету. Куплять, старий, кожному читачеві — по письменнику. Ні, досить, досить чужих слів, чужих думок, має ж бути і в мені хоч щось своє! Свої радощі, свої страждання... То, мабуть, з них і почнімо?.. Спробувати ж можна. (Дурним голосом.) Послухайте! Послухайте надзвичайно сумну історію, розказану свідком, учасником усіх подій, і коли хочете, зробіть для себе певні висновки. (Звичайним тоном.) Отож подзвонила сестра... Та ні, яка там сестра — від неї дочекаєшся, аякже; три роки тому вона якось побачила мене на вулиці і навіть перейшла на інший бік, аби я її не зупинив. Подзвонила братова дружина. З Того дому мені ніхто не дзвонив уже декілька років, як, про те, і я в Той дім — ми взагалі не підтримували стосунків, тому я одразу відчув — щось негаразд. «Мати в лікарні», — сказала вона. — «Що з нею?» — важке передчуття вже накопило на мене. Такий стан був мені знайомий — я уже жив у ньому довгий час. Років за десять до батькової смерті я, пригадую, прокинувся серед ночі од такого ж відчуття — страху за його життя. Майже одразу схопилася на ліжку дружина — мої біоструми передалися їй: «Що? Що сталося?» — «Нічого, спи». — «Тобі щось наснилося?» — «Та спи ж!» — Згодом вона вже знала, в чому річ, намагалася заспокоювати мене, хоч і розуміла — усе намарно: я тинятимусь по квартирі, сидітиму на кухні, засинатиму під ранок. Ніщо не віщувало трагедії. Батько був здоровий, багато працював, а коли збирав гриби — я за ним і не поспівав. У лісі взагалі здавалося — ми з ним міняємося роками. Тоді я враз помітив, як він різко схуд, буквально на очах. Уже згодом один старий батьків товариш розказав мені, що той усе знав. Якось вони сиділи на дачі й тато раптом зізнався: «Професор сказав мені, що я дуже хворий», — на очі йому накопилися сльози. Та він швидко опанував себе і продовжив якусь сторонню розмову, не став слухати ні слів розради, ні втіхи. Він помер дуже швидко. Спершу йому зробили операцію, здавалося, йде до одужання, а тоді майже одразу, за два тижні, його не стало. Я чергував біля нього в лікарні — мало не весь час він був у забутті. Часом пізнавав мене, заводив розмову, навіть: жартував, а затим погляд його згасав, наче ховався всередину чи спрямований був крізь мене. Я розумів: тато мене не бачить, він уже не зі мною. Де він витав у той час? Чи був звернений його невидючий погляд до тієї далечини, куди вже ладна була летіти його бідна душа?

Одного разу він занервувався, став розглядатися, а тоді мовив: «Поїхали!» — «Куди?» — злякався я. — «Он там у мене гроші, зараз візьмемо машину і подамося додому» — «Тобі ж не можна, тату». — «Поїдемо, допоможи мені встати», — і він звівся на ліжку. Я підтримав його за плечі, іще зовсім недавно такі міцні, і крізь лікарню сорочку відчув під своїми долонями кожную кісточку. Жаль і біль прийняли мене. Я притиснувся щочкою до його голови, ледве стримуючи схлип, не знаючи, що робити, що сказати — адже я мав щось казати. Але він сам опустився враз на подушку, про щось напружено думаючи. Тоді всміхнувся: «Я щойно бачив тата. І маму. І Петра Шевчика. Ми збирали гриби...» Я зрозумів: він щойно побував у своєму дитинстві. «Що, таточку, тоскно тобі?» — «Було б іще тоскніше, якби не було в мене тебе», — шепнув він, ледве ворущачи губами. І помер він хоч і не при пам'яті, та дочекавшись усіх нас: ми чергували по одному, а того разу зібралися всі разом — мати, сестра і я — брат був далеко, в іншій країні, — і тільки-но увійшли до палати, як він захрипів важко й страшно, до нього кинулася медсестра з уколом, але тут мати здивувала мене ще раз. «Навіщо? — вигукнула вона. — Адже ви подовжуєте його страждання!» — і навіть спробувала спинити її руку. Укол не допоміг, за мить усе було скінчено. Я заплакав. «Не плач, — сказала мати. — Не можна». Я погладив татове обличчя, я поцілував йому руку... Брат приїхав на похорон з аеропорту. «Слава Богу, — сказала сестра, — ти встиг». І дивно видалася мені ця фраза. За що слава Богові? За те, що брат устиг саме сюди? І от через роки, через багато років, коли жіночий голос у трубці сповістив мені, що мати в лікарні, знов щось холодне й жорстке, мов іржаве лезо, увігналося в мене. Я збagnув усе. «Що з нею?» — «Не знаю. Погано із кров'ю». Я поїхав до лікарні. Мати стріла мене з усмішкою, наче не було між нами довгої розлуки. «Що з тобою, мамо? Чому ти в хірургії? Тебе готують до операції?» — «Ні, в мене тут знайомий лікар». Все це видалося мені протиприродним, підозрливим, але коли хочеш вірити — віриш. Згодом я дізнався: операцію зроблено вже місяць тому, а від другої мати відмовилась. Та й лікарі не наполягали. Боялися — не витримає. «Підлікуємо, — говорив мені професор. — Підлікуємо». — «Але що з нею усе ж таки?» — «Я вас бачу вперше, розумієте...» — «Та яке це має значення — вперше чи ви мене знаєте з дитинства?» — «Нічого, — не відповідав він мені прямо. — Ось крапельниці робимо, полегшає, іде один курс проведемо. Підлікуємо». Дивна напівбожевільна розмова. Але не міг же він промовчати, якби було щось страшне! Рідним зобов'язані говорити! А дерева стояли темні, наче облиті водою, бруньки ще не набубнявіли, та передчуття нового життя вже бриніло в березневому повітрі. А може, нічого серйозного? — тішився я думкою». — Просто мати попросила зателефонувати мені, щоб нарешті побачитись. От-от, саме так». А пам'ять повертала мене до подій шестилітньої давності. На п'ятий день по батьковій смерті мати раптом заявила, що моїй дружині не слід було приходити на похорон: «Як вона могла? Вона що, не знала, як тато до неї ставився?» — На той час їхні стосунки з дружиною зіпсувалися остаточно. — «Я знаю як до неї ставилася ти, до чого тут батько?» — «Це так тобі здається! Тато був м'якою людиною, він не хотів при тобі говорити про неї!» —

І вона згадувала й згадувала всі кривди, котрих, як їй здавалося, зазнала вона від своєї дружини — «Тут немає винуватих, — зазначив я. — Коли люди не сприймають одне одного, вони завдають прикрощів мимохіть». — І не думай, — вигукнула мати, — що ви з нею житимете в цьому домі!» Я вражено дивився на неї: як могла вона почати цю розмову саме тепер? — Залишайся в ньому, мені він не потрібен! — крикнув я, встав, надягнув пальто і вийшов з рідного гнізда. Більше я до нього не повернувся. Лише написав матері, що в мене немає ні претензій, ані рахунків — пішов, і по всьому. Сестра перестала бачитися зі мною одразу ж; а було, заходила до мене, сиділа годинами, туркотіла, розказувала про дитину, а тут — як відрізало. Брат ще якийсь час кріпився, а тоді щез і він. Стало зрозуміло: контакти зі мною заборонені. Яка непересічна сила волі, — думав я про матір майже як про чужу людину. Налягодити стосунки я не намагався. Лише років через три ми випадково зустрілися з нею на кладовищі, на батьковій могилі. Чому ж ти не приходиш? — запитала вона. — «Навіщо? Щоб дізнатися, що мені не місце у власній домівці? В мене є дах над головою». — «Яким ти став грубим, — мовила мати і, помовчавши, додала. — Я хвора...» — «А що з тобою?» — Та вона не відповідала. Я придивився до неї уважніше. Ніхто ніколи не давав матері її віку. Усі постійно помилялися. І тепер вона виглядала так само. «Гаразд, мамо, зайду». Я не зайшов. Я, як і перше, жив своєю образою... Після нашої зустрічі в лікарні я навідувався до матері майже щодня, та відчуженість зберігалася, і ні я, ні вона так і не переступили межі, що пролягла між нами. За місяць матір виписали. Вперше за останні роки я переступив поріг батьківської домівки. Ми накрили стіл, навіть випили за її одужання. Ми з братом сховали у нього в кімнаті, щоб не шокувати матір, пляшчину горілки і час од часу ходили прикладатися, тож години за дві були в піднесеному настрої. Під кінець я випив за маму, сказав, цілком щиро, що вона в нас завжди — королева. Мати квітла — дивилася на нас сяйючи посмішкою: ми так довго не збиралися всі разом. Через місяць її знов забрали. Тут уже й дурень усе збагне. Знову лікар мимрив щось недоладне, але у вічі дивився відверто й віддано. По довгому ланцюжкові приятелів, напівзнайомих і незнайомих мені людей я взнав діагноз. Жити матері залишалося менше ніж півроку. І почалася біганина в лабіринті. Я знайшов чудового лікаря: лікує нетрадиційними методами, травмами, соками, розтираннями; аллопати її не виносять, надто коли вона ставить на ноги безнадійних, приречених. «У вашої мами остання стадія, — сказала вона. — Буде важко. Ручатися ні за що не можу». А річ ось у чім: токсини з пухлини, що починає розкладатися під дією ліків, розносяться знеціненою опромінюванням кров'ю по всіх органах — ті борються, але шодень слабшають. Що краще йде розсмоктування, то більше токсинів, і все важче опиратися їм печінці, серцю, підшлунковій, щитовидці... Замкнене коло! Ні ліків, ані жирів — овочі, фрукти, свіжі соки, дуже багато, з ними токсини виводяться. Ніяких консервантів, відвари з трав, усе в суворих пропорціях, неухильно дотримуючись припису, паузи не більше години. І ще, і ще... Друзі мішками приносили в дім кропиву, чистотіл, кульбабки, польовий хвощ... Усе перекручувалося, відтискалося, готувалося. І через місяць

пухлина розділилася надвоє, тоді ще... Стала сочитися. Тоді підсихати. Темна скоринка поступово відпала — під нею було чисте рожеве тіло. Ми триумфували, та зцілителька нашої радості не поділяла. «Пухлина вбита, але токсини... Вони ще небезпечніші. Ви не уявляєте, що оце відбувається». Так, ми не уявляли. Я лише бачив обличчя моєї мами, наполовину приховане пуховою хустиною — вона схудла і тепер мерзла, — обличчя, котре ставало мені дедалі дорожчим. Ми мало що сказали одне одному, не шкодували вголос за роками розлуки, не обмовились, ані словечком про те, що розвело нас колись, але щодень оте, обірване, несподівано зв'язувалося між собою і між нами. А брата біда обтяжувала. Надто вже він звик бути щасливим. Часто зривався, зникав з приреченої домівки, висів на телефоні і жалівся, картав долю. «Та замовкнеш ти нарешті? — ледь не закричала мати, почувши одне з таких одкровень. — Навіщо ти розказуєш усьому світові, яка я хвора і як тобі важко?» Він робив усе, що від нього вимагалось, але був не з нами, був сам по собі. Здавалося, він зовсім не розуміє, що діється, до чого ми йдемо. Він уникав будь-яких розмов. Часом ішов на кухню, готував собі щось на плиті — і все це у метушні і шарварку, що панували в квартирі. Щоправда, готував він дуже смачно. У матері він не з'являвся. «Що з ним сталося? — шепотіла мати. — Адже я любила його більше за всіх». Сестра моя кволо тинялася з однієї кімнати до іншої, часто лягала — жалілася на нерви, на печінку, не давала ладу ні травам, ні процедурам, і поступово так вийшло — коло матері залишився лише я. Мати ж зачудовано дивилась, як я всього навчився, — зрозуміло, в необхідних межах, — я вже вмів орудувати скальпелем і хірургічними ножицями, звично брав до рук бинти, тампони, я вже робив їй перев'язки... «Які в тебе руки, — говорила вона. — Мені так боляче, а я їх зовсім не чую. Мені здавалося, що ти нежиттєздатний, я за тебе завжди боялася. Тобі слід було стати лікарем». За інших обставин це, мабуть, сильно насмішило б мене. «Ну що ти, мамо, який з мене лікар?» — «У тебе є серце, — мовила вона. — Іра так не може». — «Іра старається», — захистив я сестру. — «Ірі давно вже байдуже», — відповідала вона. Два роки тому Ірина вдруге одружилася, зібралася до чоловіка — він жив у іншому місті. Мати була проти цього шлюбу. Сестра подзвонила з аеропорту: «Я їду до чоловіка». Тепер, довідавшись про хворобу, вона повернулася. «Я перевернусь у труні, — сказала мати, — якщо він житиме тут, у батьковій квартирі». У ці хвилини вона була тією ж, що й раніше — несхитною, непримиренною, владною. Сестра заспокоювала матір — вона самотня, шлюб розладнався. Я зрозумів, що це чиста вигадка. Часом дзвонив міжміський, сестра щось нерозбірливо бубоніла. «Сонечко, — чув я, — все гаразд. Що «гаразд»? — питався я подумки. Одного разу я зрозумів, вловив одне речення: «Ні, сонечко, він тут не житиме». Йшлося про мене. (Пауза.) Матері було дуже важко: вона вже не підводилася, але домом намагалася керувати. Волю вона мала могутню. Навіть братові, котрий чаклував на кухні, давала поради, кривлячись від болю. Якось вона сказала мені: «Знаєш, що я згадала? Абрикосове дерево. Воно росло в Ташкенті, в евакуації. І я, ще зовсім крихітка, залазила на нього і їла абрикоси. Ніколи в житті не їла нічого смачнішого». На той час і друга пухлина

стала зникати на очах. Настрій у всіх піднісся. Пізно вночі, зробивши матері перев'язки, ми відкоркували пляшку шампанського — брат, я і наша травниця — вона часом лишалася в нас. Я сказав, які ми їй вдячні. Вона схитнула головою: «Якби ж то ми почали раніше... хоча б на два місяці раніше. А тепер у неї надто мало сил». — «Якби лікар сказав мені все тоді, коли прийшов до нього вперше, — мовив я. — Скільки часу ми втратили!» — «Вона заборонила йому говорити», — докинув наразі брат, — «То вона що, все знала?» — «Так» — «І ти знав?» — «Так». — «Чому ж ти мені не сказав?» — Він розгублено пробурмотів: «Мама заборонила». — «І ти послушався?» — «Я завжди її слухався». — Атож, так воно й було. Він подався до матері у спальню й одразу ж повернувся. «Спить, мов зайчик», — сказав він, і мені, пригадую, сподобалося це порівняння із такою беззахисною істоткою. Я наблизився до прочинених дверей, наслуховаючи: дихання було рівне, дихання здорової людини. І мені стало гарно і спокійно. «А чи не розкоркувати нам ще одну пляшчину за нашу мамочку?» — запитав я брата. «Буде зроблено», — устав він з готовністю. «Боже мій, — простогнала травниця, — я ж геть сп'янію». Ми допили другу пляшку і вийшли на сходи курити. Ми сиділи й теревенили. Про книжки, про таємниці життя і смерті і про бозна-які нісенітниця; з'явилася надія, і стало нам весело — вперше за останні місяці, і все здавалося простим, безхмарним. Хотілося всіх любити і знов радіти життю. А вранці матері погіршало; говорила вона з трудом, нерозбірливо, вже не їла і не пила, відмовлялася приймати ліки, тільки дивилася в одну точку, тоді спроквола вела очима по кімнаті, мовби супроводжуючи поглядом когось зримого. У неї з'явився той же невидючий, наскрізний, нетутешній, погляд, що його я бачив у батька. На третій день мама померла. Приїхав лікар, видав свідоцтво. Прийшов, обтрушуючись із дощу дільничний — виписав направлення до моргу. Пожалівся: «Стільки справ у суботу. Сердечників багато. Залізуть до ванн, пустять гарячу воду — і мруть». Я зайшов до мами. У сусідній кімнаті Ірида говорила по телефону. Я чув: «Сонечко... так жакливо... відмучилась... Приїзди швидше!..» — І знову ласкаво: «Сонечко...» Це був голос щасливої жінки. Під іконою, що я колись подарував матері, горіла свічка. Мама лежала на ліжку із складеними на грудях руками. Я дивився на її обличчя і думав; що ані роки, ані смерть не владні над ним. «Яка вродлива наша мама», — мовив я тихо. — «Так», — шепнула сестра. — «І завжди була вродливою». — «Так. Вона тебе дуже любила». Сльозам я не вірив, словам повірив. Усе правда — вона мене любила. Принаймні увесь цей час. Мабуть, нам випало страждати, багато страждати, щоб ми зрозуміли і одне одного, і те що ми одне для одного важимо. (Пауза.) Приїхало двоє неохайних і мокрих чоловіків з моргу, вони зайшли, наслідивши на підлозі, до маминої спальні, попросили церату, розстелили її, тоді ковдру, загорнули матір і вже зібралися були нести. — «А ноші?» — запитав я. — «Та ми вже так, дуже у вас сходи вузькі». — «Ви що? — сказав я. — Ми вам допоможемо, давайте усе ж по-людськи». І хапливо, якось крадькома, ми спустилися на перший поверх. Під дверима стояв мікроавтобус густого темно-зеленого кольору. Я обережно посунув ноші всередину. «Ви скажіть черговому,

я дзвонив йому», — я тицьнув одному з них гроші. — «Та не треба», — сказав він, але гроші взяв. Автобус рушив. Я стояв під дощем і дивився, як даленіють габаритні червоні вогники. Вулиця мов вимерла — ні людей, ні машин. Не хотілося повертатися в дім, не хотілося рухатись, не хотілося жити. Я стояв, змоклий до рубця, грибний дощ заливав мені очі, а я все дивився й дивився туди, де зник автобус із моєю мамою. «Ходімо!» — торкнув мене за рукав брат. «Ходім...» (Довга пауза.) Я не спав тієї ночі і думав: чи був я хоч коли щасливим? І що ж воно таке — щастя? Невже робота? Чи друзі? Чи те, що зветься успіхом? Друзі йдуть, робота гнітить, ти бачиш, що можна виконати її краще, успіх нетривкий і швидкоплинний... А може, щастя — коли стоїш у незнайомому аеропорту і дивишся в очі, у котрих віддзеркалюється твоє очманіле від радості обличчя? Коли, чекаючи пересадки, сидиш ціліснічку ніч на якійсь станції і не помічаєш ні замицканих стін, ні заплываної підлоги, ані напівбожевільного п'яного подружжя — інвалідів-жебраків, котрі тут-таки зчинили бійку між собою — адже за кілька годин ти побачиш її! Чи коли, дочекавши на холодній платформі спізнілий на дві години поїзд, бачиш у дверях вагона любу тендітну постать? Коли їдеш нічною приморською дорогою і, бурмочучи щось недоладне, тицяєшся чолом, носом, губами у її вушко, таке чарівне й неповторне, і не бачиш — відчуваєш у темряві її оксамитову усмішку. Куди воно все дівається потім? Витончується, стирається, рветься? І сльози і сварки, і заклинання і заборони дзвонити, а ти все ж таки дзвониш, на щось сподіваючись; і трубку бере її подруга, і за підказкою, з її голосу — ти чуєш її шепіт поруч, — говорить, що її немає і не буде, що треба щось вирішувати, так далі неможливо: вона вже вся вимучилася, перепалася, перевелася нінащо. І це все правда, але, поклавши трубку, ти чуєш, як ваша розмова обговорюється, які вираховуються варіанти... і щось утримує тебе від останнього і бажаного кроку. І врешті надходить та мить, коли розлючені невірою, засмикані взаємними докорами, ви вирішуєте розстатися. А тоді, через кілька років, ви зустрічаєтесь, ви згадуєте усі ваші милі подробиці, із задоволенням дивитесь одне на одного, із холодним безживним задоволенням. «Приємно було з тобою побачитися!» Куди ж воно все летить, пропадає? І чи потрібне було? Мені або їй? Усе життя моє — безглузда книжка, на кожній сторінці, де слово «щастя», я бачу: прочерк, прочерк, прочерк... «Ти щасливий?» — запитала якось дружина. — «Так», — відповів я, розуміючи, що кажу неправду, кажу так лише тому, що вона хоче це почути. — «А я щаслива, знаєш», — мовила вона. Тепер і вона мені так не скаже. То що ж це? І хто був щасливий? Хтось же був. (Усміхнувся, повертаючись до інтонації першої частини.) Кумедно звучить: «Щасливий той, хто щасливий». Сам придумав. Слід запам'ятати. Такі думки не шодня навідуються. Може, хто й був, а я от ні... (Нараз урвав себе.) Ні! Згадав! Я був щасливим, був! Того дня, коли мама принесла велику картонну коробку — ми жили тоді вчотирьох у одній кімнаті, — і заходилась розв'язувати її. І з її ледь лукавого погляду я збагнув: мені тут щось перепаде. І я не помилився. З коробки мама вийняла великий синій, сяючий лаком автомобіль. Як забилося моє серце! Як я завмер! Як затремтів, увесь, ще не ймучи віри,

що це диво — моє, моє! Як стояв я, не в змозі зронити ні слова, не наважуючись і руку простягнути по цей скарб! А мати, щаслива моєю радістю, молода, гарна, весела, передала іграшку батькові, і той став заводити її. Він вийняв ключик, притримуючи коліщатка, поставив машину на підлогу і забрав руку. Чи ж передати це відчуття, цей захват, це щастя! Синій автомобіль! Він дзижчить і мчить по колу, смішно наштовхується на ніжки стільців, вганяється носом у диван, і тоді батько чи бабуся нахиляються і поправляють його, і він знову їде своєю, призначеною лише йому, безкінечною дорогою по щербатому старому паркету, де в кожній мистині м'яко відсвічується жовта лампочка під стелею, а мати, батько, бабуся дивляться на мене з усмішкою — ми сидимо усі вчотирьох у світлому колі, окресленому тінню від абажура, а автомобіль усе їде та їде — від одного до другого, від одного до другого, Мовби снуючи між нами невидиму, але вічну ниточку. І ниточка ця ніколи не розірветься, і ми будемо разом завжди і всюди, тому що інакше просто не може бути. Четверо найближчих людей! І все буде добре в нашому житті, і все в нас іще попереду. Ми завжди будемо разом, ми завжди всміхатимемося одне одному, ніколи не розлучимося, не захворіємо, не помремо — навіть у один і той же день. (Пауза.) Але... все ж таки... треба працювати. То на чому я спинився?..

Кінець

- Які проблеми порушує Я. Стельмах у творі «Синій автомобіль»?
 - Який художній прийом використовує Я. Стельмах у творі «Синій автомобіль», увіснвши на початку та в кінці твору сцени з улюбленою іграшкою головного героя?
-

СЛОВНИК НЕЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ

Генеалогія — родознавство, допоміжна історична дисципліна, що вивчає: 1) історію родів; 2) походження якоїсь людини.

Мансарда — житлове приміщення, розташоване на горіщі.

Ринна — труба або жолоб для стікання води.

Мікроцефал — людина, яка має мозок, обсягом менший ніж у інших.

Диплодоки — рід динозаврів.

Стереотип — усталене ставлення до подій.

Опинатися — не погоджуватись.

Ретроград — противник прогресу, людина із застарілими поглядами.

Скафандр — спорядження, призначене для робіт глибоко під водою або в космосі.

Снобізм — сукупність поглядів, поведінки, манер сноба.

Штоф — чотиригранна скляна посудина з довгою шийкою.

Сепаратно — окремо від інших.

Снувати — ткати.

Аргорос — до речі.

ПІДСУМУЙ ПРОЧИТАНЕ

1. Я. Стельмах відомий в українській літературі перш за все як
 А новеліст В драматург
 Б романіст Г поет
2. Який із запропонованих творів належить перу Я. Стельмаха?
 А «Мина Мазайло» В «Дім на горі»
 Б «Маруся Чурай» Г «Привіт, Синичко!»
3. «Синій автомобіль» Я. Стельмаха за жанром
 А комедія В драма
 Б трагікомедія Г фарс
4. Який із творів Я. Стельмах має, як зазначають критики, автобіографічні риси?
 А «Синій автомобіль» В «Провінціалки»
 Б «Привіт, Синичко!» Г «Вікентій Прерозумний»
5. Головний герой п'єси «Синій автомобіль» Я. Стельмаха має ім'я
 А Я В Ми
 Б А Г О
6. Про кого із російських класиків головний герой п'єси «Синій автомобіль» зазначає в наступних рядках: *«Виходжу, каже, на Невський, і носом чую двадцять тем. Щоправда, він же й ніс мав! — куди там твоєму!»*
 А про О. Пушкіна В про М. Гоголя
 Б про І. Тургенева Г про О. Блока
7. Головний герой п'єси «Синій автомобіль» Я. Стельмаха за фахом
 А художник В скульптор
 Б письменник Г композитор
8. «Синій автомобіль» Я. Стельмаха написано у формі
 А діалогу В полілогу
 Б монологу Г потоку свідомості
9. П'єса «Синій автомобіль» Я. Стельмаха починається зі спогадів головного героя про
 А дитинство В юність
 Б шкільні роки Г службу в армії
10. Установіть відповідність між назвами творів та їх авторами:
1 «Собор»	А В. Шевчук	<table border="1"> <tr><td>1</td><td></td></tr> <tr><td>2</td><td></td></tr> <tr><td>3</td><td></td></tr> <tr><td>4</td><td></td></tr> </table>	1		2		3		4	
1										
2										
3										
4										
2 «Синій автомобіль»	Б О. Гончар									
3 «Дім на горі»	В Г. Тютюнник									
4 «Вир»	Г Я. Стельмах									
- Д Ю. Яновський

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

У кінці ХХ на початку ХХІ століття спостерігаємо процес оновлення української літератури. Зміни в житті суспільства вплинули й на творчий процес. Єдино можливий метод «соцреалізму», формалізований підхід до осмислення творчих явищ, схематизм залишилися у минулому. У літературі почали з'являтися нові теми, змінився й підхід до творчості. Критики наголошують, що в окреслений період, на зміну модернізму прийшов новий світоглядно-мистецький напрямок — постмодернізм. Риси постмодернізму, на думку дослідників, яскраво проступають у творчості українських митців, діяльність яких тісно переплетена з існуванням літературних угруповань рубежу століть.

Літературне угруповання	Загальна характеристика	Представники
АУП (Асоціація українських письменників)	Асоціація виникла у березні 1997 року як опозиційна до Співки письменників України. Її метою стало подолання структурно-ідеологічних обмежень в середовищі українських письменників. Члени організації проголосили своїми критеріями фаховість, подолання колоніальності в українській літературі, відкритість світовим світоглядним та стильовим надбанням ХХ ст.	Ю. Покальчук, В. Моренець, Ю. Андрухович, І. Римарук, Т. Федюка
Бу-Ба-Бу («Бурлеск-Балаган-Буфонада»)	Літературне угруповання засноване 17 квітня 1985 року у Львові. Період найактивнішої діяльності припав на 1987–1991 роки (було проведено 23 концертні поетичні вечори). Угрупування стало втіленням карнавального необарокового мислення	Ю. Андрухович, В. Неборак, О. Ірванець
ЛуГоСад	Поетичне угруповання засноване у 1984 році львівськими поетами. У 1986 році члени угруповання видали альманах «ЛуГоСад» I, II. Основою творчості угруповання є теорія поетичного ар'єргарду (І. Лучук)	І. Лучук, Н. Гончар, Р. Садловський
«Пропала грамота»	Літературне угруповання існувало в кінці 80-х років на початку 90-х ХХ століття. Було засноване як авангардний проект	Ю. Позаяк, В. Недоступний, С. Либонь
«Нова дегенерація»	Угрупування існувало у 1991–1994 рр., до нього належали митці, вихідці з Івано-Франківщини. Вони видали три перші свої збірки під назвою «Нова дегенерація» з передмовою Ю. Андруховича	І. Андрусик, С. Процюк, І. Ципердюк

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ ПИСЬМЕННИКІВ

Павло Григорович Тичина

Дата	Подія
27 січня 1891 р.	Народився в селі Піски на Чернігівщині
1900–1907 рр.	Навчався в Чернігівському духовному училищі
1907–1913 рр.	Здобував освіту в Чернігівській духовній семінарії
1912 р.	Опубліковано перші твори («Розкажи, розкажи мені поле...»)
1913–1914 рр.	Працював у редакції журналу «Світло», потім — у Чернігівському статистичному бюро
1916–1917 рр.	Працював помічником хормейстера в театрі М. К. Садовського
1918 р.	Опубліковано першу поетичну збірку «Сонячні кларнети»
1923 р.	Переїздить до Харкова
1924 р.	Опубліковано збірку «Вітер з України»
3 1929 р.	Дійсний член Академії наук Української РСР
1931 р.	Опубліковано збірку «Чернігів»
1934 р.	Опубліковано збірку «Партія веде»
1936–1939 рр., 1940–1943 рр.	Очолює Інститут літератури АН УРСР
1938 р.	Опубліковано збірку «Чуття єдиної родини»
1941 р.	Лауреат Державної премії СРСР. Видано збірку «Сталь і ніжність»
1943–1948 рр.	Працює на посаді міністра освіти УРСР
1953–1959 рр.	Очолює Верховну Раду УРСР
1962 р.	Лауреат Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка
16 вересня 1967 р.	Помер у Києві, похований на Байковому кладовищі

Михайло Васильович Семенко

Дата	Подія
31 грудня 1892 р.	Народився в с. Кобинці Миргородського району на Полтавщині
1911 р.	Вступив до Петербурзького психоневрологічного інституту

Дата	Подія
1913 р.	Опубліковано першу поетичну збірку «Prelude»
1914 р.	Видано збірки «Дерзання» і «Квербфутуризм». Переїхав до Києва; з початком Першої світової війни був мобілізований до царської армії
1915 р.	Пише цикл «Крапки і плями»
1916–1917 рр.	Служить телеграфістом у Владивостоці. Повернувшись до Києва наприкінці 1917 р., активно долучається до літературного процесу
1918 р.	Видає «Універсальний журнал»; публікує збірки «П'єро задається», «П'єро кохає»
1919 р.	Видає журнал «Фламінго»; публікує збірки «Дві поезофільми», «П'єро мертвопетлює»
1921 р.	Організовує групи «Ударна група поетів-футуристів», «Аспанфут»
1924 р.	Опубліковано збірку «Кобзар»
1927 р.	Книжки «Степ», «Маруся Богуславка». Заснував об'єднання футуристів під назвою «Нова генерація»
1928 р.	Публікує збірку «Малий Кобзар і нові вірші»
1930 р.	Видано збірник памфлетів та віршів «Європа і ми»
23 квітня 1937 р.	У Києві відбувся творчий вечір М. Семенка, а через три дні його арештували, звинувативши в «активній контрреволюційній діяльності»
23 жовтня 1937 р.	Було винесено вирок — розстріл. У той же день вирок було виконано

Микола Костянтинович Зеров

Дата	Подія
26 квітня 1890 р.	Народився в м. Зіньків на Полтавщині в родині вчителя
1903–1908 рр.	Навчався в Охтирській та Першій Київській гімназіях
1908–1914 рр.	Здобував освіту в Київському університеті Святого Володимира
1912 р.	У журналі «Світло» та газеті «Рада» опубліковано перші статті та рецензії
3 1917 р.	Учителює в Другій Київській гімназії
1918–1920 рр.	Викладає українознавство в Архітектурному інституті
1920 р.	Видано «Антологію римської поезії»
3 1923 р.	Професор Київського інституту народної освіти
1924 р.	Опубліковано збірку «Камена»
1926 р.	Опубліковано «До джерел»
1929 р.	Видано книгу «Від Куліша до Винниченка»
1934 р.	Звільнено з університету

Дата	Подія
28 квітня 1935 р.	Був заарештований, присуджено 10 років ув'язнення
9 жовтня 1937 р.	Справу переглянуто, вирок — розстріл
3 листопада 1937 р.	Вирок виконано

Максим Тадейович Рильський

Дата	Подія
19 березня 1895 р.	Народився в Києві
1908–1915 рр.	Навчався в Києві в приватній гімназії педагога В. П. Науменка
1910 р.	Видав першу поетичну книжку «На білих островах», друкував поезії в журналах «Українська хата» і «Шлях»
3 1915 р.	Студент медичного факультету Київського університету, через два роки продовжив навчання на історико-філологічному, через історичні обставини перериває освіту та вчителює на селі
1918 р.	Опубліковано збірки «На узліссі», «Під осінніми зорями»
1922–1929 рр.	Опубліковано збірки «Синя далечинь», «Крізь бурю й сніг», «Тринадцята весна», «Де сходяться дороги», «Гомін і відгомін»
1931 р.	Арешт за звинуваченням у причетності до контрреволюційної організації — Спілки визволення України; згодом був звільнений «за відсутністю достатніх даних для обвинувачення й суду».
1932 р.	Опубліковано збірку «Знак терезів»
1935 р.	Опубліковано збірку «Київ»
1938 р.	Видано збірку «Україна»
1942–1944 рр.	Вийшли друком збірки «Слово про рідну матір», «Мандрівка в молодість», «Неопалима купина»
1943 р.	Обраний академіком АН УРСР
1957–1961 рр.	Опубліковано збірки «Троянди й виноград», «Далекі небосхили», «Голосіївська осінь», «В затінку жайворонка»
1958 р.	Академік АН СРСР. Був головою правління Спілки письменників України, обирався депутатом Верховної Ради СРСР, очолював Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР
24 липня 1964 р.	Помер після тяжкої хвороби

Євген Павлович Плужник

Дата	Подія
26 грудня 1898 р.	Народився у Кантемирівці (тепер Воронежська область) у сім'ї дрібного торговця. Вчився у сільській школі, потім у кількох гімназіях — у Богучарі, Ростові, Боброві
1918 р.	Переїздить із родиною на Полтавщину
1921 р.	Студент Київського ветеринарно-зоологічного інституту, потім — Київського музично-драматичного інституту імені М. Лисенка
1923 р.	Публікація перших віршів у київському журналі «Глобус» під псевдонімом Кантемирянин
1924 р.	Стає членом письменницької групи «Ланка», потім групи «Марс»
1926 р.	Знайомиться з Г. Косинкою, В. Підмогильним, Б. Антоненком-Давидовичем. Оpubліковано першу книжку поезій «Дні»
1927 р.	Виходить збірка віршів «Рання осінь». Плужник підготував до друку збірку «Рівновага», датовану 1933-м роком. Ці вірші увійшли до «Вибраних поезій» Є. Плужника 1966 року
1934 р.	Засуджений до розстрілу; вирок замінено десятьма роками ув'язнення
2 лютого 1936 р.	Помирає від сухот у тюремній лікарні на Соловках

Володимир Юхимович Свідзинський

Дата	Подія
8 жовтня 1885 р.	Народився у с. Маянів на Вінниччині
1899 р.	Закінчив Тиврівське духовне училище
1906 р.	Був вільним слухачем на економічному відділенні Київських вищих комерційних курсів
1912 р.	У журналі «Українська хата» надруковано перший вірш «Давно, давно тебе я жду...»
1918 р.	Працює на посаді «редактора української мови» у видавничому відділі Подільської народної управи
1920 р.	Надруковано поему «Сон-озеро»
1921 р.	Працює архіваріусом у Кам'янець-Подільському університеті
1922 р.	Оpubліковано першу збірку творів «Ліричні поезії»
1925 р.	Переїздить до Харкова, де працює редактором у місячнику «Червоний шлях»
1927 р.	Надруковано другу збірку творів «Вересень»

Дата	Подія
1932 р.	Працює у Техвидаві
1940 р.	Опубліковано збірку «Поезії»
27 вересня 1941 р.	Арешт. Спалено разом з іншими в'язнями в господарській будівлі в селищі Непокритому

Володимир Миколайович Сосюра

Дата	Подія
6 січня 1898 р.	Народився на станції Дебальцеве (нині Донецька область). Початкову освіту здобув під наглядом батька
3 1911 р.	Навчається в двокласному училищі в с. Третя Рота
3 1912 р.	Продовжує навчання в Кам'янській сільськогосподарській школі
1915 р.	Після смерті батька йде працювати на шахту, потім знову повертається до школи
1916–1917 рр.	Пише поезії, які вперше публікуються в бахмутській «Народной газете» та лисичанських газетах «Голос рабочего» і «Голос труда»
1918–1920 рр.	Бере участь у військових діях
1921 р.	Виходить перша збірка «Поезії», поема «Червона зима»
1922 р.	Опубліковано другу збірку творів «Червона зима»
1922–1932 рр.	Був членом низки літературних організацій
1934 р.	За «націоналістичні ухили» виключений з партії і зі Спілки письменників. Майже не пише, займається поетичними перекладами
1936–1939 рр.	Знову приймають до Спілки радянських письменників. Виходять друком збірки «Нові поезії», «Люблю»
1940 р.	Завершує роман у віршах «Червоногвардієць»; книги «Журавлі прилетіли», «Крізь вітри і роки»
1941 р.	Евакуйований до Башкирії
1942 р.	Опубліковано збірки «В годину гніву», «Під гул кривавий»
1951–1957 рр.	Патріотичний вірш «Любіть Україну!», виходять друком збірки «За мир», «На струнах серця», «Солов'їні далі»
1959–1960 рр.	Завершує поему «Мазепа», розпочату 1929 р.; — надрукована 1988 р.
1960–1964 рр.	Збірки «Близька далина», «Поезія не спить», «Осінні мелодії» та «Весни дихання»
8 січня 1965 р.	Помер від гіпертонії

Микола Григорович Хвильовий (Фітільов)

Дата	Подія
1(13) грудня 1893 р.	Народився в с. Тростянець Охтирського повіту на Харківщині в родині учителів. Навчався в Краснокутській початковій школі, Богодухівській гімназії
1916 р.	Успішно склав екстерном іспит за курс гімназії, отримав диплом. Добровільно йде на фронт
1918 р.	Працює в Богодухівській волосній управі
1921 р.	Дебютував як поет, видавши поетичні книги «В електричний вік», «Молодість»
1923 р.	Вийшла збірка оповідань «Сині етюди»
1924 р.	Збірка новел та оповідань «Осінь»
20 листопада 1925 р.	Став одним із засновників «ВАПЛІТЕ»
1925–1928 рр.	Ініціатор літературної дискусії, яка мала визначити подальший шлях розвитку українського мистецтва
1927–1930 рр.	Опубліковано «Твори в трьох томах»
1929 р.	Поетична книга «Досвітні симфонії»
13 травня 1933 р.	Покінчив життя самогубством

Григорій Михайлович Косинка (Стрілець)

Дата	Подія
29 листопада 1899 р.	Народився в с. Щербанівка Обухівського району Київської області в селянській родині. Закінчив початкову школу в с. Красному, вечірні гімназійні курси
1919 р.	Опублікував у газеті «Боротьба» перші нариси та статті, перший художній твір — невеликий автобіографічний етюд «На буряки»
1920 р.	Вступив до Київського інституту народної освіти, але через матеріальні нестатки не зміг закінчити навчання. Входить до творчої групи «Гроно»; в однойменному альманасі були опубліковані три етюди Косинки — «Під брамою собору», «Мент», «За земельку»
1922 р.	Опублікував першу збірку новел «На золотих богів». Працював редактором у різних журналах, у сценарному відділі Київської кінофабрики
1924–1926 рр.	Був членом літературних угруповань «Ланка» та «МАРС»

Дата	Подія
1926 р.	Надруковано книгу новел «В житах»
1934 р.	Був заарештований за звинуваченням у контрреволюційній діяльності й розстріляний

Валер'ян Петрович Підмогильний

Дата	Подія
2 лютого 1901 р.	Народився в с. Чаплі Новомосковського повіту під Катеринославом у селянській родині
1910 р.	Після початкової сільської школи вступає до Катеринославського реального училища. Під псевдонімом Лорд Лістер друкує в шкільному журналі авантюрні оповідання
1918 р.	Навчається в Катеринославському університеті
1919 р.	Через скрутне матеріальне становище залишає навчання, працює вчителем, пише оповідання. У катеринославському збірнику «Січ» виходять друком оповідання «Ваня», «Старець»
1920 р.	Опубліковано книгу «Твори. Том 1». Вирушає до Києва
3 1921 р.	Працює бібліографом Книжкової палати в Києві
1922 р.	Виходить книга оповідань «В епідемічному бараці»
1923 р.	У журналі «Нова Україна» (Прага) з'являються новели з циклу «Повстанці», оповідання «Іван Босий». Працює редактором «Книгоспілки»
1924 р.	Виходить книга «Військовий літун». Бере участь у створенні «Ланки»
1926 р.	З'являється окреме видання повісті «Третя революція». Бере участь у створенні «МАРСу»
1926–1927 рр.	Разом з Є. Плужником підготував два видання словника «Фразеологія ділової мови», працював над сценарієм фільму «Коломба» за романом Проспера Меріме
1927 р.	Виходять збірка оповідань «Проблема хліба» та роман «Таїс» А. Франса у перекладі В. Підмогильного
1928 р.	Виходить друком роман «Місто». Їде до Чехословаччини; редагує журнал «Життя й революція»
1929 р.	Повертається до Харкова
1934 р.	Безпідставно заарештований у справі вбивства Кірова. На закритому суді було винесено вирок — заслання до концтабору
1937 р.	Письменника розстріляно на Соловках

Юрій Іванович Яновський

Дата	Подія
27 серпня 1902 р.	Народився в с. Нечаївці на Кіровоградщині. Навчався в Нечаївській церковнопарафіяльній школі, Єлизаветградському реальному училищі, яке закінчив із золотою медаллю
1922–1925 рр.	Навчання в Київському політехнічному інституті. Бере участь у літературній студії інституту, входить у театральні кола столиці
1925 р.	Виходить збірка оповідань «Мамутові бивні»
1927 р.	Опубліковано збірку оповідань «Кров землі». Працював головним редактором на Одеській кінофабриці
1928 р.	Видано збірку поезій «Прекрасна Ут», роман «Майстер корабля»
1930 р.	Виходить друком роман «Чотири шаблі»
1935 р.	Опубліковано роман «Вершники»
1937 р.	Видано романтичну трагедію «Дума про Британку»
1939 р.	Опубліковано п'єсу «Потомки»
1940 р.	Виходить друком збірка оповідань «Короткі історії»
1944 р.	Опубліковано збірку новел «Земля батьків»
1945–1947 рр.	Робота над романом «Жива вода». У новій редакції під назвою «Мир» був надрукований у 1956 році
1948 р.	Видано збірку «Київські оповідання», що відзначена Державною премією СРСР
25 лютого 1954 р.	Письменник помер

Остап Вишня (Павло Михайлович Губенко)

Дата	Подія
13 листопада 1889 р.	Народився на хуторі Чечва біля с. Грунь Зіньківського повіту на Полтавщині в селянській родині
1903 р.	Закінчив Зіньківську двокласну школу
1907 р.	Закінчив військово-фельдшерську школу в Києві
1917 р.	Вступив на історико-філологічний факультет Київського університету, однак залишив навчання й почав активно займатись літературною діяльністю
1919 р.	Жив у Кам'янці-Подільському. У газеті «Народна воля» було надруковано перший твір «Демократичні реформи Денікіна» за підписом «П. Грунський»

Дата	Подія
1920 р.	Повернувся до Києва, був заарештований і відправлений на додаткове розслідування до Харкова
1921 р.	Вийшов із в'язниці. Почав працювати в газеті «Вісті ВУЦВК», пізніше — відповідальним секретарем «Селянської правди»
1920-ті — початок 1930-х рр.	Вийшли збірки усмішок «Діли небесні» (1923), «Кому веселе, а кому й сумне» (1924), «Реп'яшки», «Вишневі усмішки (сільські)» (1924), «Вишневі усмішки кримські» (1925), «Щоб і хліб родився, щоб і скот плодився», «Лицем до села», «Українізуємось» (1926), «Вишневі усмішки кооперативні», «Вишневі усмішки театральні» (1927), «Ну, й народ», «Вишневі усмішки закордонні» (1930)
1933 р.	Заарештований і безпідставно звинувачений у спробі вбивства секретаря ЦК КПУ Постишева
1934 р.	Засуджений до розстрілу, який замінили десятирічним ув'язненням
1943 р.	Був звільнений з ув'язнення
1944 р.	Повернувся до літературної діяльності, надрукувавши в газеті «Радянська Україна» усмішку «Зенітка»
1940–1950-ті рр.	Виходять політичні фейлетони та памфлети «Самостійна дірка» (1945), збірки гумору «Зенітка» (1947), «Весна-красна» (1949), «Мудрість колгоспна» (1952), «А народ воювати не хоче» (1953), «Великі ростіть!» (1955), «Нещасне кохання» (1956) та ін. Працював над перекладами творів російських та світових класиків, був членом редколегії журналу «Перець», членом правління Спілки письменників України
1955 р.	Реабілітований судовими органами
28 вересня 1956 р.	Письменник помер

Микола Гурович Куліш

Дата	Подія
5 грудня 1892 р.	Народився в с. Чаплинка на Херсонщині
1901–1905 рр.	Навчався в початковій школі с. Чаплинка
1909 р.	Закінчив у м. Олешки училище і вступив до приватної гімназії
1913 р.	Склав екстерном іспит за 6 класів гімназії
1914 р.	Вступив до Одеського університету, але не зміг його закінчити, бо почалася Перша світова війна
1915–1917 рр.	Перебував на фронті
1917 р.	Повернення до м. Олешки

Дата	Подія
1918 р.	Перебував у в'язниці
1919 р.	Виконував обов'язки завідувача управління народної освіти
1922 р.	Переїзд до Одеси
3 1925 р.	Проживав у Харкові, де познайомився з Лесем Курбасом, став членом «ВАПЛІТЕ»
1928–1929 рр.	Очолив українське товариство драматургів і композиторів; був членом редколегії «Літературного ярмарку», членом президії «Пролітфронту»
1934 р.	Виключений з партії, письменникові заборонено писати і друкуватися. Заарештований, засуджений до десятилітнього ув'язнення
3 листопада 1937 р.	Розстріляний на Соловках на відзначення 20-ї річниці жовтневої революції

Іван Антонович Кочерга

Дата	Подія
6 жовтня 1881 р.	Народився в с. Носівка на Чернігівщині в родині службовця
1899 р.	Закінчив гімназію
1903 р.	Закінчив навчання на юридичному факультеті Київського університету. Повернувся до Чернігова і став на службу чиновником у контрольну палату
1910 р.	Пише першу п'єсу «Песня в бокале»
1913 р.	Пише п'єсу «Дівчина з мишкою»
1922–1924 рр.	3-під пера драматурга з'являються п'єси «Зубний біль сатани», «Викуп (весільна поїздка Марусі)»
1927–1928 рр.	Працює літредактором газети «Робітник», потім газети «Радянська Волинь», пише п'єси «Фея гіркокого мигдалю», «Алмазне жорно», «Натура і культура», «Марко в пеклі»
1930–1933 рр.	3-під пера драматурга з'являються п'єси «Свіччине весілля», «Ліза чекає погоди...», «Майстри часу»
1934 р.	Переїздить до Києва
1941–1943 рр.	Проживає в Уфі, де редагує газету «Література і мистецтво», працює в Інституті літератури АН УРСР, пише п'єсу «Чаша»
1944 р.	Повертається до Києва і пише романтичну драму «Ярослав Мудрий»
1946–1948 рр.	Працює над п'єсою «Досить простягнути руку» та драматичною поемою «Пророк»
29 грудня 1952 р.	Письменник помер

Богдан-Ігор Антонич

Дата	Подія
5 жовтня 1909 р.	Народився в с. Новиця Горлицького повіту на Лемківщині в родині сільського священика Василя Кота, який незадовго до народження дитини змінив прізвище на Антонич
1914 р.	Родина Антоничів перебралася до Відня, де перебула чотири роки
1920 р.	Вступив до польської гімназії в м. Сяноку
1923–1925 рр.	Почав літературну діяльність
1928–1933 рр.	Навчався у Львівському університеті на гуманітарному факультеті (спеціальність — слов'янська філологія)
1931 р.	У журналі «Дажбог» з'явилася перша збірка «Привітання життя»
1933 р.	Закінчив університет із дипломом магістра філософії
3 1934 р.	Активно друкується в західноукраїнських часописах «Вогні», «Дзвони», «Назустріч», «Ми». Видав збірку «Три перстені», за яку отримав літературну премію Товариства українських письменників і журналістів ім. Івана Франка
1936 р.	Виходить збірка «Книга Лева»
6 липня 1937 р.	Помер, похований у м. Львів

Осип Васильович Турянський

Дата	Подія
22 лютого 1880 р.	Народився в с. Оглядів Львівської області в родині тесляра. Навчався у Львівській українській гімназії, потім закінчив філософський факультет Віденського університету, захистив докторську дисертацію
1908 р.	Вийшло друком кілька новел
3 1910 р.	Викладав українську мову та літературу в Перемишлянській гімназії
1914 р.	Мобілізований до австрійської армії
1915 р.	Перебував у сербському полоні, письменникові дивом удалося врятуватися
1917–1921 рр.	Пише повість-поему «Поza межами болю»
1922 р.	Пише повість «Дума пралісу»
3 1923 р.	Повернувся на батьківщину. Бере участь у заснуванні журналу «Журвалі», працює директором Яворівської та Дрогобицької гімназій
1927 р.	Надруковано збірку оповідань «Боротьба за великість», комедію «Раби»

Дата	Подія
1933 р.	Пише повість «Син землі»
28 березня 1933 р.	Письменник помер у Львові

Євген Филімонович Маланюк

Дата	Подія
2 лютого 1897 р.	Народився на Херсонщині
1906–1914 рр.	Навчався в Архангородській повітій школі, Єлизаветградській реальній гімназії, продовжив навчання в Петроградському політехнічному інституті
1917–1920 рр.	Бере участь у військових діях
1922 р.	Разом з Ю. Дараганом заснував журнал «Веселка»
1923 р.	Закінчив Подебрадську академію в Чехословаччині, отримав диплом інженера, працював за фахом у Польщі
1925 р.	У Подебрадах вийшла поетична збірка «Стидет і стилос»
1926 р.	У Гамбурзі надруковано збірку «Гербарій»
1929 р.	Очолив у Варшаві літературне угруповання «Танк»
1930–1939 рр.	Опубліковано збірки «Земля й залізо», «Земна мадонна», «Перстень Полікрата»
1945 р.	Перебував на території в Західній Німеччині, увійшов до складу МУРУ (Мистецький український рух),
1949 р.	Переїздить до США
1951–1966 рр.	Опубліковано збірки «Влада», «Поезії в одному томі», «Остання весна», «Серпень», поему «П'ята симфонія», два томи есеїстики: «Книги спостережень»
1958 р.	Став головою об'єднання українських письменників «Слово»
16 лютого 1968 р.	Помер від серцевого нападу в Нью-Йорку

Улас Олексійович Самчук

Дата	Подія
20 лютого 1905 р.	Народився в заможній родині в с. Дермань на Волині
1917–1920 рр.	Навчався в чотирикласній школі, що діяла при Дерманській учительській семінарії, після закінчення школи продовжив навчання в Крем'янецькій приватній гімназії

Дата	Подія
1921–1925 рр.	Навчався в Кременецькій українській мішаній приватній гімназії імені Івана Стешенка. Перед закінченням гімназії був призваний до польського війська
1926 р.	Надруковано перше оповідання «На старих стежках»
1927 р.	Дезертував із війська до Німеччини. У тому ж році продовжив навчання в Бреславському університеті
1929 р.	Переїжджає до Чехословаччини. Навчається в Українському військовому університеті
3 1929 р.	Мешкає у Чехословаччині
1932 р.	Пише роман «Кулак» і першу частину трилогії «Куди тече річка»
1933 р.	Пише роман «Марія»
1936 р.	Виходить друком збірка оповідань «Віднайдений рай»
1941–1943 рр.	Повернувся на Волинь, був редактором газети «Волинь»
1944–1948 рр.	Жив у Німеччині, був одним із засновників і головою МУРу
1948 р.	Переїздить до Канади
1954 р.	Став засновником організації «Слово»
1982 р.	Виходить друком частина трилогії «Ост» роман «Втеча від себе»
9 липня 1987	Письменник помер. Похований у Торонто

Олександр Петрович Довженко

Дата	Подія
10 вересня 1894 р.	Народився в с. Сосниця на Чернігівщині в багатодітній родині
1903–1914 рр.	Навчався в Сосницькій чотирикласній церковнопарафіяльній школі, Сосницькому міському чотирикласному училищі, Глухівському університеті, Київському комерційному інституті
1914–1919 рр.	Учителював у Житомирі
1920 р.	Працює секретарем Київського губернського відділу освіти, завідувачем відділу мистецтва
1921–1923 рр.	Перебуває на дипломатичній службі (Варшава, Берлін). Навчається в Берлінському приватному університеті
1923 р.	Переїздить до Харкова, стає одним із засновників «ВАПЛІТЕ», працює художником-ілюстратором в газеті «Вісті»
1926–1933 рр.	Працює на Одеській кінофабриці та Київській студії художніх фільмів
1930–1935 р.	Створює перші фільми: «Вася-реформатор», «Ягідка кохання», «Земля», «Звенигора», «Арсенал», «Іван», «Аероград». Переїздить до Москви. Отримує кубок МКФ у Венеції за фільм «Іван»

Дата	Подія
1936–1938 рр.	Працює головою Всесоюзної творчої секції працівників кіно
1939 р.	Створює кінофільм «Щорс»
1941–1945 рр.	Отримує премії за фільм «Щорс» (удостоений Сталінської премії). Працює військовим кореспондентом газети «Красная Армия» на Південно-Західному фронті, пише оповідання «Мати», «Воля до життя», «Стий, смерть, зупинись», «Ніч перед боєм» тощо. Розпочинає роботу над кіноповістю «Зачарована Десна». Завершує кіноповість «Україна в огні», пише кіноповість «Повість полум'яних літ».
1948–1949 рр.	Пише п'єсу «Життя в цвіту»; Ставить фільми «Мічурін», «Країна рідна», «Туга за Україною»
1950–1956 рр.	Пише кіноповісті «Антарктида», «Зачарована Десна», «Поема про море»
25 листопада 1956 р.	Письменник помер

Іван Павлович Багрянний (Лозов'яга)

Дата	Подія
2 жовтня 1906 р.	Народився в місті Охтирці в родині муляра Павла Петровича Лозов'яги
1912–1916 рр.	Навчався в церковнопарафіяльній школі, потім закінчив в Охтирці вищу початкову школу
1920 р.	Вступив до технічної школи слюсарного ремесла, потім — до Красно-пільської школи художньо-керамічного профілю
1922–1926 рр.	Викладав малювання, працював на шахтах Донбасу
1925 р.	Працював у Кам'янці-Подільському ілюстратором у газеті «Червоний кордон», друкує перші вірші під псевдонімом І. Полярний, видає збірку «Чорні силуети: П'ять оповідань»
1926–1930 рр.	Навчається в Київському художньому інституті
1927 р.	Видає першу збірку поезій «До меж заказних»
1930 р.	У видавництві «Книгоспілка» вийшов роман у віршах «Скелька»
1932 р.	Був заарештований і засуджений на п'ять років концтаборів БАМЛАГу
1936 р.	Утік з ув'язнення, переховувався на Далекому Сході
1940 р.	Був звільнений під нагляд. Знову оселився в Охтирці, працював декоратором у місцевому театрі, редагував газету «Голос Охтирщини», після початку війни потрапив до народного ополчення
1942 р.	За наказом німців мав бути розстріляний, але зміг врятуватися
1944 р.	Емігрував до Словаччини, а згодом до Німеччини. Написав поему «Гуляй-Поле». Видав роман «Тигролови»

Дата	Подія
1945 р.	Заснував газету «Українські вісті»
1946 р.	Написав памфлет «Чому я не хочу вертати до СРСР?»
1948 р.	Заснував Українську Революційну Демократичну партію (УРДП), очолив Українську національну раду, заснував ОДУМ (Об'єднання демократичної української молоді)
25 серпня 1963 р.	Помер у санаторії Блазіен у Шварцвальді (Західна Німеччина)

Василь Андрійович Симоненко

Дата	Подія
8 січня 1935 р.	Народився в с. Біївці на Полтавщині
1952–1957 рр.	Навчання на факультеті журналістики Київського університету
1962 р.	Перша його збірка поезій «Тиша і грім». З'являється казка «Цар Плаксі́й та Лоскотон»
1957–1960 рр.	Працює в редакції газети «Черкаська правда». Потім працював у редакціях газет «Молодь Черкащини», «Робітнича газета»
1962 р.	Опубліковано першу поетичну збірку «Тиша і грім»
1963 р.	Виходять друком окремі вірші поета: «Монархи», «Дума про діда», «Вино з троянд», «Кукурікали півні на рушниках», «Чорна підкова», «Він заважав їй спати», «Весілля Опанаса Крокви», «Головешка». Письменника прийнято до Спілки письменників України
14 грудня 1963 рр.	Симоненко помер. Поховано поета у Черкасах
1964 р.	Вийшла друга, посмертна збірка творів поета — «Земне тяжіння», до якої увійшли його найкращі твори

Дмитро Васильович Павличко

Дата	Подія
28 вересня 1929 р.	Народився у с. Стопчатові Яблунівського району Івано-Франківської області (територія тодішньої Польщі) в селянській сім'ї. Початкову освіту здобув у польській школі в с. Яблунів, продовжив навчання в Коломийській гімназії та середній школі
1945–1946 рр.	Був ув'язнений за звинуваченням у належності до УПА
1953 р.	Закінчив філологічний факультет Львівського університету. Завідував відділом поезії редакції журналу «Жовтень», після переїзду до Києва працював у секретаріаті СПУ. Опубліковано першу збірку поезій «Любов і ненависть»

Дата	Подія
1955 р.	Вийшла друком книга «Моя земля»
1958 р.	Опубліковано книгу «Чорна нитка», збірку «Правда кличе»
1968 р.	Надруковано збірку «Гранослов»
1971–1978 рр.	Редагував журнал «Всесвіт»
1973 р.	Опубліковано збірку «Сонети подільської осені»
1974, 1979 рр.	Вийшла друком збірка «Таємниця твого обличчя»
1983 р.	Надруковано антологію перекладів «Світовий сонет»
1986 р.	Надруковано збірку «Поєми й притчі». З кінця 80-х рр. — активний громадський діяч, організатор Народного руху України, голова товариства української мови імені Т. Г. Шевченка
з 2005 р.	Народний депутат

Ліна Василівна Костенко

Дата	Подія
19 березня 1930 р.	Народилась у м. Ржищев на Київщині в учительській родині
з 1936 р.	Переїхала разом із родиною до Києва, де закінчила спочатку середню школу, згодом — Київський педагогічний інститут
1946 р.	Опубліковано перші вірші
1956 р.	Закінчила Московський літературний інститут
1957 р.	Опубліковано першу книгу поезій «Проміння землі»
1958 р.	Вийшла друком друга збірка «Вітрила»
1969 р.	У діаспорі було видано велику збірку «Поезії»
1972 р.	Датується збірка «Княжа гора», яка була заборонена цензурою
1979 р.	Надруковано історичний роман у віршах «Маруся Чурай», за який поетеса удостоєна Державної премії ім. Т. Г. Шевченка
1994 р.	За книжку «Інкустації», видану італійською мовою, Ліні Костенко присуджено премію Франческа Петрарки
1998 р.	У Торонто здобула найвищу відзнаку Світового конгресу українців — медаль Святого Володимира
1999 р.	Написано історичний роман у віршах «Берестечко»
2000 р.	Стала першим лауреатом Міжнародної літературно-мистецької премії ім. Олени Теліги
2010 р.	Опубліковано перший роман — «Записки українського самашедшого»

Іван Федорович Драч

Дата	Подія
17 жовтня 1936 р.	Народився в с. Теліжинця Тетіївського району на Київщині
1954-1955 рр.	Після закінчення середньої школи працював учителем семирічної школи у с. Дзвеняче
1958-1961 рр.	Навчався на філологічному факультеті Київського університету (не закінчив курс навчання: був виключений за політичні погляди)
1961 р.	Працює в редакції газети «Літературна Україна». Пише поему «Ніж у сонці», яка вийшла друком у «Літературній газеті»
1962 р.	Стає членом Спілки письменників України. Оpubліковано поему «Смерть Шевченка»
1964 р.	Закінчив Вищі кіносценарні курси в Москві
1964-1974 рр.	Працює сценаристом Київської кіностудії ім. О. Довженка. Оpubліковано збірки «Протуберанці серця», «Балади буднів», «До джерел», «Корінь і крона»
1974-1987 рр.	Виконує обов'язки секретаря і є членом правління Спілки письменників України. Виходять друком збірки «Київське небо», «Сонячний фенікс», «Теліжинці», а також поет пише поеми «Думи про вчителя», «Зоря і смерть Пабло Неруди», «Чорнобильська мадонна»
1976 р.	Лауреат Державної премії України ім. Т.Шевченка
1983 р.	Лауреат Державної премії СРСР
1989-1992 рр.	Перший секретар Київської організації Спілки письменників України. Один із засновників Народного руху
1990-1994 рр.	Народний депутат України
1996 р.	Виходить друком поетична збірка «Вогонь з попелу». Нагороджений орденом князя Ярослава Мудрого V ступеня
2001 р.	Нагороджений орденом князя Ярослава Мудрого IV ступеня

Микола Степанович Вінграновський

Дата	Подія
7 листопада 1936 р.	Народився в селі Богопіль (нині Первомайськ) Миколаївської області в селянській родині
1955 р.	Закінчив навчання в середній богопільській школі і вступив до Київського інституту театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого
1957 р.	У журналі «Дніпро» вперше опубліковано вірші поета
1960 р.	Закінчив Інститут кінематографії в Москві

Дата	Подія
1961 р.	Видано добірку віршів у «Літературній газеті»
1962 р.	Опубліковано збірку «Атомні прелюди»
1967 р.	Вийшла друком збірка «Сто поезій»
1971 р.	Надруковано збірку «Поезії»
1982 р.	Опубліковано збірку «На срібнім березі»
1982 р.	Вийшла друком збірка «Київ»
1984 р.	«Губами теплими і оком золотим»
1990 р.	Опубліковано збірку «Цю жінку я люблю»
1993 р.	Опубліковано збірку «З обійманих тобою днів»
1997 р.	Вийшла друком збірка «Любово, не прощавай!»
27 травня 2004 р.	Поет помер

Борис Ілліч Олійник

Дата	Подія
22 жовтня 1935 р.	Народився в с. Зачепілівці на Полтавщині
1958 р.	Закінчив факультет журналістики Київського університету
1958–1959 рр.	Працював журналістом у газеті «Молодь України»
1962 р.	Надруковано першу документальну повість «За Сіверським Дінцем»
1962 р.	Опубліковано першу збірку поезій «Б'ють у крицю ковалі»
1964–1965 рр.	Вийшли друком поетичні збірки «Двадцятий вал», «Вибір», «Гонг»
1968–1978 рр.	Надруковано збірки «Коло», «Відлуння», «На лінії тиші», «Рух», «Ми знаємо для чого жить», «Гора», «Істина», «Кредо», «Закликання вогню» та цикл-поему «Сиве сонце моє»
1981–1989 рр.	Опубліковано збірки «У дзеркалі слова», «Міра», поеми «Поворотний круг», «Доля», «Урок», «Рух», «Дорога»
2000 р.	Виходить друком збірка «Тамна вечера»
2001 р.	Надруковано збірку «Знак»

Ірина (Іраїда) Володимирівна Жиленко

Дата	Подія
28 квітня 1941 р.	Народилася у м. Київ. Навчалась у Київському університеті

Дата	Подія
1964 р.	Вийшли друком перші книги письменниці: книга для дітей «Достигають колосочки» та книга нарисів «Буковинські балади»
1965 р.	Опубліковано дебютну поетичну збірку «Соло на сольфі»
1971 р.	Надруковано збірку «Автопортрет у червоному»
1978–1987 рр.	Вийшли друком поетичні збірки «Вікно в сад», «Концерт для скрипки, дощу і цвіркуна», «Дім під каштаном», «Ярмарок чудес», «Збулося літо. Вибране», «Останній вуличний шарманщик», «Дівчина на кулі», книги для дітей «Вуличка мого дитинства», «Двічі по два — дорівнює кульбабці», «Казки буфетного гнома», «Новорічна історія про двері, яких нема, і про те, як корисно іноді помилятися номером»
1994–2009 рр.	Опубліковано поетичну збірку «Вечірка в старій винарні». Стала лауреатом Державної премії України імені Т. Г. Шевченка та премії імені В. Сосюри
2010 р.	Надруковано збірку поезій «Світло вечірнє»

Василь Семенович Стус

Дата	Подія
6 січня 1938 р.	Народився у с. Рахнівка Вінницької області
1944–1959 рр.	Навчався в середній школі № 75 м. Сталіно, після її закінчення в Сталінському педагогічному інституті
1961–1963 рр.	Працював учителем в м. Горлівка Донецької області
1963 р.	Виконував обов'язки літературного редактора газети «Соціалістичний Донбас»
3 1963 р.	Вступив до аспірантури Інституту літератури АН УРСР імені Т. Шевченка
1964 р.	Датуються збірка «Круговерть»
1965 р.	Виступ у Київському кінотеатрі «Україна» з приводу репресій проти української інтелігенції. Датуються поетична збірка «Зимові дерева»
1966 р.	Відрахований з аспірантури. Працює молодшим, невдовзі — старшим науковим співробітником Центрального державного історичного архіву УРСР; старшим інженер технічної інформації проектно-конструкторського бюро Міністерства промисловості будівельних матеріалів Києва, а потому — старшим інженером проектно-технологічного об'єднання
1970 р.	Датуються збірка «Веселий цвинтар»
1972 р.	Уперше заарештований, вирок — 5 років ув'язнення, 3 роки заслання. Датуються збірки «Свіча в свічаді», «Час творчості»
1977 р.	Відбував покарання в таборах у Мордовії

Дата	Подія
1979 р.	Повернувся до Києва. Вступив до Гельсінської групи
1979–1980 рр.	Працював формувальником II розряду ливарного цеху
1980 р.	Удруге заарештований, вирок — 10-річне ув'язнення і 5 років заслання
1980 р.	Відбував покарання в таборі особливого режиму
1980–1985 рр.	Роки камери-одиначки
1985 р.	Остання збірка віршів «Птах душі». Рукопис книги не знайдено
1986 р.	Датується збірка «Палімпсести»
1989 р.	Помер у концтаборі

Григорій Михайлович Тютюнник

Дата	Подія
23 квітня 1920 р.	Народився у с. Шилівка Зіньківського району на Полтавщині
1938 р.	Вступив до Харківського університету, навчання перервала Друга світова війна
1950 р.	Опубліковано збірку оповідань «Зорані межі»
1957 р.	Надруковано повість «Хмарка сонця не заступить»
1960–1962 рр.	Написання роману «Вир»
29 серпня 1961 р.	Письменник помер
1963 р.	Посмертно видано збірку поезій воєнного часу «Журавлині ключі»

Олександр Терентійович Гончар

Дата	Подія
3 квітня 1918 р.	Народився у слободі Суха Полтавської області
1921 р.	Після смерті матері переїздить до бабусі
1934 р.	Вступив до Харківського технікуму журналістики, працював кореспондентом у районній (на Полтавщині) та обласній комсомольській газеті в Харкові
1937 р.	Вступив до Харківського державного університету (не закінчив, оскільки почалася Велика Вітчизняна війна)
1941 р.	Записався добровольцем на фронт; був двічі поранений. Нагороди: орден Слави, Червоної зірки; медалі «За відвагу», «За оборону Києва»

Дата	Подія
1946 р.	Закінчив Дніпропетровський університет; працював асистентом кафедри історії української літератури
1960 р.	Письменникові присуджено Державну премію УРСР ім. Т. Г. Шевченка за роман «Людина і зброя»
1964 р.	Письменникові присуджено Ленінську премію за роман у новелах «Тронка»
1959–1971 рр.	Обрано головою правління Спілки письменників України
1959–1986 рр.	Виконував обов'язки секретаря правління Спілки письменників, депутат Верховної Ради СРСР і УРСР
1973 р.	Виконував обов'язки голови Українського республіканського комітету захисту миру, члена Всесвітньої Ради миру
1978 р.	Присуджено звання Героя Соціалістичної праці; академіка АН УРСР
1982 р.	Присуджено Державну премію за роман «Твоя зоря»
1992–1993 рр.	Почесний доктор Альбертського університету (Канада) Міжнародний Біографічний центр у Кембриджі (Англія) визнав О. Гончара «всесвітнім інтелектуалом 1992–1993 років».
14 липня 1995 р.	Письменник помер

Григорій Михайлович Тютюнник

Дата	Подія
5 квітня 1931 р.	Народився в с. Шилівка на Полтавщині в родині колгоспника
1945–1947 рр.	Навчався у сільській школі; ремісничому училищі. Працював на заводі імені Малишева (м. Харків)
1951–1955 рр.	Служив радистом у Військово-Морському флоті
1957–1962 рр.	Навчався на філологічному факультеті Харківського університету
1962 р.	Учителював у сільській школі
1963–1964 рр.	Проживав у м. Києві, працював у «Літературній Україні»
1965 р.	Працював у сценарній майстерні Київської кіностудії імені О. Довженка, написав сценарій за романом Григорія Тютюнника «Вир»
1966 р.	Опубліковано першу книгу «Зав'язь»
1965–1980 рр.	Виходять друком книги новел та оповідань «Деревій», «Батьківські пороги», «Крайнебо», «Коріння», збірки для дітей «Степова казка», «Ласочка», «Лісова сторожа» тощо
Лютий 1980 р.	Письменнику присуджено премію імені Лесі Українки
7 березня 1980 р.	Добровільно пішов із життя

Валерій Олександрович Шевчук

Дата	Подія
20 серпня 1939 р.	Народився в м. Житомир у родині шевця
1957 р.	Закінчив технічне училище і працював на бетонному заводі
1958 р.	Вступив на історико-філософський факультет Київського університету. Навчаючись, налагодив стосунки з літературними студіями: «Січ» (студія імені В. Чумака) і «Молодь»
1961 р.	Дебютував оповіданням «Настунька» про Т. Шевченка в збірнику «Вінок Кобзареві», що вийшов у Житомирі. Літературна студія «Січ» видала стінну газету «Заспів», в якій було надруковано оповідання «Щось хочеться» (пізніша назва «Кілька хвилини до вечора» — збірка «Долина джерел»)
1964–1969 рр.	Надруковано роман «Набережна 12», повість «Середохрестя», перша книга оповідань «Серед тижня», книга «Вечір святої осені»
1979–1983 рр.	Вийшли друком книги «Крик півня на світанку», «Долина джерел», «Тепла осінь», «Золота трава», «На полі смиренному» тощо
1986 р.	Присвоєно звання «Заслужений діяч польської культури»
1987 р.	Удостоєний Шевченківської премії за роман «Три листки за вікном»
1990–1999 рр.	Опубліковано книги «Місячний біль», «Сповідь», «Мор», «У череві апокаліптичного звіра», «Око прірви», «Юнаки з огненної печі». Нагороджений Орденом князя Ярослава Мудрого V ст.
2003 р.	Вийшли друком роман «Темна музика сосон» та автобіографія «Сад життєвських думок, трудів та почуттів»
2006 р.	Опубліковано повість «Компанія з пивниці біля чуднівського моста»

Павло Архипович Загребельний

Дата	Подія
25 серпня 1925 р.	Народився с. Солошине на Полтавщині
1941 р.	Закінчив школу і потрапив на фронт
3 1946 р.	Навчається на філологічному факультеті Дніпропетровського університету
1957–1959 рр.	Опубліковано збірки новел «Учитель», «Новели морського узбережжя», повість «Дума про невмирущого», роман «Європа 45»
1961–1963 рр.	Працює головним редактором «Літературної газети», пише романи «Європа. Захід», «День для прийдешнього»

Дата	Подія
1964–1986 рр.	Працює секретарем правління Спілки письменників України
1968–1978 рр.	Виходять друком книги «Диво», «З погляду вічності», «Переходимо до любові», «Первоміст», «Смерть у Києві», «Євпраксія», «Розгін», «Левине серце»
1980–1989 рр.	Опубліковано книги «Роксолана», «Я, Богдан», «Південний комфорт», «Вигнання з раю», «Неймовірні оповідання», «В-ван», «Безсмертний Лукас»
1992–1994 рр.	Надруковано книги «Гола душа», «Ангельська плоть», «Тисячолітній Миколай»
2002 р.	Вийшла друком книга «Брухт»
2004 р.	Надруковано книгу «Стовпотворіння»
3 лютого 2009 р.	Письменник помер

Ярослав Михайлович Стельмах

Дата	Подія
30 листопада 1949 р.	Народився в Києві в родині відомого українського письменника
1970 р.	Закінчив Київський інститут іноземних мов, згодом — аспірантуру при ньому та Вищі літературні курси в Москві. Викладав у Київському університеті
1975 р.	Вийшла його перша книжка для дітей «Манок»
1978–1979 рр.	Датуються п'єси «Драма в учительській», «Привіт, Синичко!»
1986 р.	Датується п'єса «Провінціалки»
1991 р.	Датуються п'єси «Кохання у стилі барокко», «Синій автомобіль»
1999 р.	Названий найкращим драматургом року
4 серпня 2001 р.	Загинув в автомобільній катастрофі

Відповіді до рубрики «Підсумуй прочитане»

Відповіді до с. 12-13

1. Б	6. Г
2. В	7. В
3. Г	8. А
4. А	9. Г
5. Б	10. 1-В, 2-А, 3-Д, 4-Б

Відповіді до с. 17-18

1. Б	6. В
2. Г	7. А
3. А	8. Б
4. Б	9. В
5. Г	10. 1-Г, 2-А, 3-Б, 4-В

Відповіді до с. 25-26

1. В	6. Г
2. Г	7. В
3. А	8. Б
4. Б	9. А
5. А	10. 1-Б, 2-Г, 3-В, 4-А

Відповіді до с. 33-34

1. В	6. В
2. В	7. А
3. Б	8. Г
4. Г	9. Г
5. А	10. 1-Б, 2-А, 3-Г, 4-В

Відповіді до с. 79-80

1. Б	6. В
2. В	7. В
3. А	8. Г
4. Б	9. 1-Б, 2-А, 3-Г, 4-В
5. А	10. 1-Б, 2-А, 3-Г, 4-В

Відповіді до с. 168-169

1. В	6. А
2. А	7. Г
3. В	8. В
4. А	9. 1-Г, 2-В, 3-А, 4-Б
5. Б	10. 1-Г, 2-А, 3-Б, 4-В

Відповіді до с. 15

1. В	6. А
2. В	7. В
3. А	8. Г
4. Б	9. А
5. В	10. Б

Відповіді до с. 22-23

1. А	6. А
2. А	7. В
3. А	8. Г
4. Б	9. В
5. Г	10. 1-В, 2-Д, 3-Г, 4-Б

Відповіді до с. 28-29

1. Б	6. А
2. Г	7. Г
3. В	8. Б
4. Б	9. Б
5. В	10. 1-В, 2-Г, 3-Б, 4-А

Відповіді до с. 64-65

1. Г	6. В
2. Б	7. А
3. В	8. Б
4. В	9. 1-Г, 2-А, 3-Д, 4-Б
5. Б	10. 1-В, 2-Г, 3-А, 4-Б

Відповіді до с. 149-150

1. В	6. А
2. Б	7. Б
3. А	8. 1-В, 2-Г, 3-Б, 4-А
4. В	9. Б
5. Г	10. 1-Д, 2-Г, 3-А, 4-Б

Відповіді до с. 185-186

1. Б	6. Б
2. А	7. А
3. Б	8. Б
4. Г	9. А
5. Г	10. 1-Г, 2-В, 3-Б, 4-А

Відповіді до с. 217-218

1. Б	6. Г
2. Г	7. Г
3. Б	8. А
4. А	9. 1-Г, 2-Б, 3-В, 4-А
5. В	10. 1-Б, 2-А, 3-Г, 4-В

Відповіді до с. 249-250

1. Г	6. Г
2. Б	7. В
3. Б	8. В
4. Г	9. А
5. А	10. 1-Б, 2-Д, 3-А, 4-В

Відповіді до с. 295-296

1. Б	6. В
2. В	7. А
3. Г	8. Б
4. А	9. А
5. Б	10. 1-Г, 2-А, 3-Б, 4-В

Відповіді до с. 383-384

1. Г	6. А
2. А	7. А
3. В	8. 1-Б, 2-Г, 3-В, 4-А
4. Г	9. 1-В, 2-Г, 3-А, 4-Б
5. Б	10. 1-Г, 2-В, 3-Б, 4-А

Відповіді до с. 462

1. В	6. А
2. Б	7. Г
3. А	8. Б
4. В	9. В
5. А	10. 1-В, 2-А, 3-Д, 4-Б

Відповіді до с. 483-484

1. В	6. Б
2. А	7. Г
3. В	8. А
4. Б	9. 1-Г, 2-В, 3-Б, 4-А
5. Г	10. 1-Б, 2-Д, 3-Г, 4-А

Відповіді до с. 243-244

1. Б	6. А
2. Г	7. А
3. Б	8. Б
4. Г	9. 1-В, 2-Д, 3-А, 4-Б
5. Б	10. 1-В, 2-А, 3-Б, 4-Г

Відповіді до с. 290-291

1. Б	6. А
2. В	7. Г
3. Б	8. Б
4. В	9. 1-Б, 2-А, 3-Г, 4-В
5. Г	10. 1-Б, 2-Г, 3-А, 4-В

Відповіді до с. 328-329

1. В	6. Г
2. А	7. В
3. В	8. А
4. Г	9. Б
5. Б	10. 1-Г, 2-Б, 3-А, 4-В

Відповіді до с. 453-454

1. Б	6. Г
2. Г	7. А
3. А	8. В
4. Б	9. 1-Д, 2-А, 3-Б, 4-В
5. В	10. 1-Б, 2-А, 3-Г, 4-В

Відповіді до с. 467-468

1. Г	6. Г
2. Б	7. В
3. Г	8. Б
4. А	9. А
5. Б	10. 1-Д, 2-В, 3-Б, 4-Г

Відповіді до с. 487-489

1. Г	6. Б
2. В	7. А
3. Г	8. В
4. Б	9. 1-Б, 2-В, 3-А, 4-Г
5. А	10. 1-Б, 2-А, 3-Г, 4-В

Відповіді до с. 491–492

1. Г	6. Б
2. В	7. Г
3. А	8. В
4. Б	9. А
5. Г	10. 1-Г, 2-А, 3-Б, 4-В

Відповіді до с. 501–502

1. В	6. А
2. Г	7. Б
3. А	8. В
4. В	9. А
5. Б	10. Г

Відповіді до с. 533–534

1. В	6. В
2. Г	7. Б
3. В	8. Г
4. А	9. 1-Д, 2-Г, 3-В, 4-Б
5. Г	10. 1-В, 2-Б, 3-А, 4-Г

Відповіді до с. 610–611

1. В	6. А
2. Б	7. А
3. А	8. Г
4. Б	9. 1-А, 2-В, 3-Г, 4-Б
5. Г	10. 1-В, 2-А, 3-Г, 4-Б

Відповіді до с. 678–679

1. Б	6. А
2. Г	7. Г
3. А	8. А
4. В	9. 1-В, 2-А, 3-Г, 4-Б
5. Г	10. 1-Г, 2-А, 3-В, 4-Б

Відповіді до с. 497–498

1. Б	6. А
2. В	7. Б
3. Б	8. А
4. А	9. В
5. Г	10. Г

Відповіді до с. 506–507

1. В	6. А
2. Б	7. Б
3. А	8. В
4. В	9. 1-А, 2-Г, 3-Б, 4-Д
5. Г	10. Б

Відповіді до с. 591–592

1. Г	6. Б
2. А	7. Б
3. Г	8. А
4. В	9. 1-Г, 2-А, 3-Б, 4-В
5. В	10. 1-Б, 2-Г, 3-А, 4-В

Відповіді до с. 646–647

1. Б	6. Б
2. А	7. 1-В, 2-Б, 3-Г, 4-А
3. Г	8. Б
4. Б	9. 1-В, 2-Г, 3-А, 4-Б
5. Г	10. 1-Б, 2-А, 3-Г, 4-В

Відповіді до с. 703

1. В	6. В
2. Г	7. Б
3. Б	8. Г
4. А	9. А
5. Б	10. 1-Б, 2-Г, 3-А, 4-В

Список використаної літератури

1. Тичина П. В серці у моїм... / Павло Тичина. — К.: Дніпро, 1970. — 303 с.
2. Семенко М. Вибрані твори / Михайль Семенко. — К.: Смолоскип, 2010. — 688 с.
3. Зеров М. Твори у 2-х т. Т.1 Поезії, переклади/ Микола Зеров. — К.: Дніпро, 1990. — 843 с.
4. Рильський М. Вибрані твори у 2-х т. Т. 1 Вірші. Поєми / М. Рильський. — К.: Укр. енциклопедія ім. М. Бажана, 2005. — 608 с.
5. Свідзинський В. Медобір: Поезії / В. Свідзинський. — Б.м.: Сучасність, 1975. — 204 с.
6. Сосюра В. Розстріляне безсмертя: Вірші та поеми / В. Сосюра. — К.: Укр. письменник, 2001. — 319 с.
7. Хвильовий М. Твори у 2-х т. Т.1 / Микола Хвильовий. — К.: Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1990. — 650 с.
8. Косинка Г. Заквітчаний сон / Григорій Косинка. — К.: Веселка, 1990. — 286 с.
9. Підмогильний В. Місто / В. Підмогильний. — Х.: Ранок, 2003. — 256 с.
10. Яновський Ю. Чотири шаблі: Романи. Оповідання / Юрій Яновський. — К., 1990.
11. Вишня О. Вишневі усмішки: усмішки, фейлетони, нариси / Остап Вишня. — Одеса: Маяк, 1983 с.
12. Куліш М. Песи / Микола Куліш. — К.: Наук. думка, 1998. — 304 с.
13. Кочерга І. Вибрані твори / Іван кочерга. — К.: Акцент Плюс, 2005. — 480 с.
14. Антонич Б.-І. Повне зібрання творів /Б.-І. Антонич. — Львів: Літопис, 2009. — 968 с.
15. Празька літературна школа: Ліричні та епічні твори / Упорядкування і передмова В. А. Прosalової. — Донецьк: Східний видавничий дім, 2008. — 280 с.
16. Маланюк Є. Поезії / Євген Маланюк. — Львів, 1992.
17. Самчук У. Марія; Куди тече річка / Улас Самчук. — К.: Наук. думка, 1999. — 416 с.
18. Довженко О. Твори в 5-ти т. Т. 1. Кіноповісті / Олександр Довженко. — К.: Дніпро, 1983–439 с.
19. Багряний І. П. Тигролови: Роман / Іван Багряний. — К.: Укр. письменник, 2000. — 215 с.
20. Симоненко В. Ти знаєш, що ти людина / Симоненко Василь. — К.: Наук. думка, 2001. — 296 с.
21. Павличко Д. Вибрані твори. В 2-х т. Т. 2. — К.: Дніпро, 1979. — 478 с.
22. Костенко Л. Неповторність / Ліна Костенко. — К.: Молодь, 1980. — 224 с.
23. Драч І. Вибрані твори / Іван Драч. — У 2-х т. — К., 1986.
24. Вінграновський М. Київ. Поезії / Микола Вінграновський. — К.: Дніпро, 1982 с.
25. Олійник Б. Трубіж Трубіж. Вірші та поеми / Борис Олійник. — К.: Оріони, 1998. — 216 с.
26. Жиленко І. Автопортрет у червоному. Лірика / Ірина Жиленко. — К.: Рад. письменник, 1971. — 104 с.
27. Стус В. Час творчості / Василь Стус. — К.: Дніпро, 2005. — 704 с.
28. Тютюнник Г. М. Твори Кн. 1: Оповідання. — К.: Молодь, 1984. — 328 с.
29. Тютюнник Г. Вир: Роман / Г. Тютюнник. — К.: Радянська школа, 1990. — 512 с.
30. Гончар О. Твори в 7-ми т. Т. 7. Собор. Твоя зоря / Олесь Гончар. — К.: Дніпро, 1988. — 656 с.
31. Шевчук В. Дім на горі: Роман-балада / В. Шевчук. — К.: Рад. письменник, 1983. — 487 с.
32. Загребельний. Диво. Роман / П. Загребельний. — К.: Дніпро, 1982. — 224 с.
33. Стельмах Я. Синій автомобіль. / Кохання у стилі бароко. — К., 1998.

ЗМІСТ

Передмова	3
-----------------	---

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА 20–30 рр. ХХ ст.

Павло Тичина	6
Пам'яті тридцяти	7
Подивилась ясно	8
Скорбна мати	8
Золотий гомін	9
Михайль Семенко	13
Бажання	14
Місто	14
Запрошення	14
Микола Зеров	16
Київ — традиція	16
Чистий четвер	17
Максим Рильський	19
«Молюсь і вірю...»	19
«Солодкий світ!...»	20
«Яблука дозріли, яблука червоні!»	20
«Коли усе в тумані життєвому...»	20
«Запахла осінь в'ялим тютюном»	20
Мова	21
Троянди й виноград	21
Євген Плужник	23
«Для вас, історики майбутні...»	24
«Вчись у природі творчого спокою...»	24
«Річний пісок слідок ноги твоєї...»	24
«Ніч... а човен — як срібний птах!...»	24
Володимир Свідзинський	26
«Ти увійшла нечутно, як русалка...»	27
«У рідній моїй стороні...»	27
Володимир Сосюра	29
«Так ніхто не кохав...»	30
«Білі акації будуть цвісти...»	30
«Люблю України коханої небо...»	30
Два Володьки	30
Микола Хвильовий	35
Іван Іванович	35
Я (Романтика)	49
Григорій Косинка	65
В житах	66
Фавст	70
Валер'ян Підмогильний	80
Місто	81
Юрій Яновський	150
Вершники	151

Остап Вишня	169
Як варити і їсти суп із дикої качки.....	169
Моя автобіографія	172
Чухраїнці.....	176
Сом.....	180
Микола Куліш.....	186
Мина Мазайло	187
Іван Кочерга	218
Свіччине весілля	219

УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА ЗА МЕЖАМИ УКРАЇНИ

Богдан-Ігор Антонич	246
Автопортрет	247
Вишні	247
Зелена Євангелія	248
Дороги.....	248
Пісня про незнищенність матерії	248
Різдво	248
Осип Турянський	250
Поза межами болю	251
Євген Маланюк	291
«Стилет чи стилос?...»	292
«Знаю — медом сонця...»	292
Істотне	293
Під чужим небом.....	293
Земна мадонна	294
Улас Самчук	296
Марія.....	297
Нарід чи чернь?	326

УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА 1940–1950 рр. ХХ ст.

Олександр Довженко	331
Україна в огні	332
Зачарована Десна.....	357
Щоденник	376
Іван Багряний	384
Тигролови	385
Огненне коло	431

УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА 1960–1990 рр.

Василь Симоненко	456
«Задивляюсь у твої зіниці...»	457
«Є тисячі доріг...»	457
Я	457
«Є в коханні і будні, і свята...»	458
Ікс плюс ігрек	458
Казка про Дурила	459
Дмитро Павличко.....	464
«Ти зрікса мови рідної...»	464
«Коли помер кривавий Торквемада...»	465
«Це Ти створив мене таким...»	465

«Був день, коли ніхто не плаче...»	465
«Сріблиться дощ в тоненькому тумані...»	465
«Дзвенить у зорях небо чисте...»	466
Два кольори	466
«Я стужився, мила, за тобою...»	466
Ліна Костенко	468
Пастораль ХХ сторіччя	469
Доля	470
«Страшні слова, коли вони мовчать...»	470
Українське альфреско	471
«Життя іде і все без коректур...»	471
Світлий сонет	471
«Хай буде легко...»	472
«Недумано, негадано забігла в глухомань...»	472
«Я вранці голос горлиці люблю...»	472
«Вже почалось, мабуть, майбутнє...»	472
Маруся Чурай	473
Іван Драч	484
Лист до калини, залишеної на рідному лузі в Теліженцях	485
Балада про соняшник	486
Крила	486
Микола Вінграновський	489
«У синьому небі я висіяв ліс...»	490
«Сеньйорито акаціє, добрий вечір...»	490
«Прилетіли коні — ударили в скроні...»	490
Чорна райдуга	490
Борис Олійник	492
Пісня про матір	493
Крило	494
Ірина Жиленко	498
«І світла алея...»	499
Зимовий мотив з візитом пічника	500
За золотими вікнами зірок	500
Василь Стус	502
«Посоловів од співу сад...»	503
«Мені зоря сіяла нині вранці...»	503
«Крізь сотні сумнівів я йду до тебе...»	504
«Господи, гніву пречистого...»	504
«О земле втрачена, явися...»	504
«Як добре те, що смерті не боюсь я...»	505
«У порожній кімнаті...»	505
«На колимськiм морозі калина...»	505
Григорій Тютюнник	507
Вир	508
Олесь Гончар	534
За мить щастя	535
Залізний острів	544
Собор	563

Григорій Тютюнник	593
Три зозулі з поклоном	593
Оддавали Катрю	596
Валерій Шевчук	612
Дім на горі	613
Павло Загребельний	648
Диво	648
Ярослав Стельмах	679
Синій автомобіль	680
СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА	704

ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ ПИСЬМЕННИКІВ

Павло Григорович Тичина	705
Михайло Васильович Семенко	705
Микола Костянтинович Зеров	706
Максим Тадейович Рильський	707
Євген Павлович Плужник	708
Володимир Юхимович Свідзинський	708
Володимир Миколайович Сосюра	709
Микола Григорович Хвильовий (Фітільов)	710
Григорій Михайлович Косинка (Стрілець)	710
Валер'ян Петрович Підмогильний	711
Юрій Іванович Яновський	712
Остап Вишня (Павло Михайлович Губенко)	712
Микола Гурович Куліш	713
Іван Антонович Кочерга	714
Богдан-Ігор Антонич	715
Осип Васильович Турянський	715
Євген Филімонович Маланюк	716
Улас Олексійович Самчук	716
Олександр Петрович Довженко	717
Іван Павлович Багряний (Лозов'яга)	718
Василь Андрійович Симоненко	719
Дмитро Васильович Павличко	719
Ліна Василівна Костенко	720
Іван Федорович Драч	721
Микола Степанович Вінграновський	721
Борис Ілліч Олійник	722
Ірина (Іраїда) Володимирівна Жиленко	722
Василь Семенович Стус	723
Григорій Михайлович Тютюнник	724
Олександр Терентійович Гончар	724
Григорій Михайлович Тютюнник	725
Валерій Олександрович Шевчук	726
Павло Архипович Загребельний	726
Ярослав Михайлович Стельмах	727
Відповіді до рубрики «Підсумуй прочитане»	728
Список використаної літератури	731

Навчальне видання
Гавриш Ірина Петрівна

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

11 клас

Хрестоматія

Науковий редактор Єременко О. В.
Відповідальний редактор Альхабаш О. А.
Редактор Немашкало В. М.
Коректор Соколова О. В.
Комп'ютерне макетування Горбенко С. П.
Дизайн обкладинки Панченко О. І.

Підписано до друку 17. 07. 13.

Формат 60×84 ¹/₁₆. Папір друкарський. Гарнітура Шкільна.

Друк офсетний. Наклад 7 000 прим.

Віддруковано з готових діапозитивів у друкарні ПП "Модем". Зам. № 915.

ТОВ «Видавничий дім Весна»
просп. Гагаріна, 20, м. Харків, 61001
contact@vesna-books.com.ua

Відділ оптового продажу

057 755 41 90

067 571 62 63

opt@vesna-books.com.ua

Редакційний відділ

057 760 23 89

067 573 71 50

099 086 79 26

avtor@vesna-books.com.ua

Гаряча лінія

096 600 55 44

school@vesna-books.com.ua

vesna-books.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
сер. ДК № 3125 від 29.02.2008 р.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ТОВ «Видавничий дім Весна» сер. ДК № 3813 від 25.06.2010 р.

НБ ПНУС

791343